

2007
5001

česko-slovenská
historická
ročenka

**ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA**

2007

Brno – Bratislava 2007

Česko-slovenská historická ročenka 2007

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
ve Vydavatelství Masarykovy univerzity

Redakční rada:

Vojtech ČELKO
Vladimír GONĚC – předseda
Roman HOLEC
Ivan KAMENEC
Dušan KOVÁČ
Robert KVAČEK
Vilém PREČAN
Jindřich SCHULZ

Toto vydání bylo umožněno za podpory **Grantové agentury ČR**
(reg. č. 409/05/2028).

© Masarykova univerzita, 2007
© Vladimír Goněc (editor), 2007

ISBN 978–80–210–4497–5 (Masarykova univerzita, Brno)
ISBN 978–80–87192–01–6 (Coprint, Brno)
ISSN 1214–8334

OBSAH

CONTENTS — INHALT

PROTOKOLY

Materiály ze semináře „Sociální dějiny jako historiografické téma“
(8. listopadu 2006 v Ostravě)

Jiří Štaif: Sociální dějiny jako „hřiště“ dnešní historické vědy	11
<i>Social History as the 'Playing Field' for Today's Historical Sciences</i>	21
Pavel Kladiwa: Město a městská samospráva éry Františka Josefa I. v procesu modernizace	23
<i>The Process of Modernization of Municipalities and Municipal Self-government in the Reign of Franz Joseph I.</i>	49
Ludovít Hallon: Úroveň spracovania tematiky hospodárskych elit v slovenskej historiografii	51
<i>Standards of Research Topics Dealing with Economic Elites in Slovak Historiography</i>	74
Jana Macháčová – Jiří Matějček: Sociální dějiny 19. století v českých zemích: z výsledků různých přístupů	75
<i>Social History of the Czech Lands in the Nineteenth Century: The Results of Various Approaches</i>	86

Materiály zo seminára „Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov“
(18. apríla 2007 v Košiciach)

Nina Pavelčíková: K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století	89
<i>Questions of Methodological Approaches and Terminological Issues in Research on Czech and Slovak Roma in the Twentieth Century</i>	102
Marek Jakoubek: Otázka kultury na poli tzv. romské problematiky	103
<i>Issues of Culture in the Field of the "Roma Question"</i>	119
Boris Vaňo: Rómovia na Slovensku a v Česku s výhľadom na najbližšie desaťročia	121
<i>Roma in Slovakia and the Czech Republic with a View towards the Coming Decades</i>	128
Anna Jurová: Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) v 20. storočí	129

<i>Problems with Research of History of Roma in Slovakia (Czechoslovakia) in 20th Century</i>	140
Eva Zupková: Rómovia v Košiciach po vzniku ČSR (Analýza evidencie z roku 1924)	141
<i>Roma in Košice after the Establishment of the Czechoslovak Republic (An Analysis of Evidence from 1924)</i>	149
Rastislav Pivoň: Několik poznámek o vzdělávání Romů v Československu	151
<i>Some Comments on the Education of Roma in Czechoslovakia</i>	155

Materiály ze semináře „Myšlenková tvář šedesátých let 20. století“
(27.–28. srpna 2007 v Liberci)

Robert Kvaček: Úvodem	159
Miroslav Kusý: O čom som rozmýšľal v šesťdesiatych rokoch?	163
<i>What I Was Thinking about in the 1960s</i>	175
Ivan Kamenec: Česká a slovenská historiografia v šesťdesiatych rokoch	177
<i>Czechoslovak Historiography in the 1960s</i>	186
Jan Rychlík: Slovensko-české vzťahy v šesťdesiatych rokoch	187
<i>Slovak-Czech Relations in 1960's</i>	201
Jan Mervart: Český a slovenský revizionismus. Rozdíly ve smýšlení české a slovenské inteligence	203
<i>Czech and Slovak Revisionism. Differences in the Mentalities of the Czech and Slovak Intelligentsias</i>	209
Rudolf Chmel: Reformný čas ilúzií	211
<i>The Time of Reforms and Illusions</i>	215
Martin Kovář: „Hry s ďáblem a svítání v pravý čas“ aneb proměny světové kinematografie v šedesátých letech dvacátého století	217
<i>"Games with the Devil and the Dawn," or Changes in World Cinematography in the 1960s</i>	228
Jaroslav Fiala: Nová vlna v československé kinematografii šedesátých let	229
<i>The New Wave in Czechoslovak Cinematography in the 1960s</i>	236

ŠTÚDIE

Katarína Zavacká: Tlač, cenzúra a propaganda na Slovensku od 6. októbra 1938 do konca vojny	239
<i>The Press and Censorship and Propaganda in Slovakia from 6 October 1938 to the End of World War II</i>	274

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Vilém Prečan: Charta 77 na Slovensku aneb Slovensko a Charta 77	277
<i>Charter 77 in Slovakia or Slovakia and Charter 77</i>	360

BLAHOPŘEJEME

Robert Kvaček – sedemdesiatpäťročný. Učiteľ, priateľ, kolega (Vojtech Čelko)	363
Moje setkávání s Robertem Kvačkem (Vladimír Goněc)	367

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2007 (Roman Holec)	373
--	-----

RECENZIE. KRITIKA

„Historiografické návraty“ politických osobností do moderných slovenských dejín pokračujú (Ivan Kamenec)	377
Jiří Kovtun: Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935. Praha, Torst 2005, 898 s. (Robert Kvaček)	379
Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945 (zost.: Letz, R. – Mulík, P. – Bartlová, A.), Martin 2006, 389 s. (Ivan Kamenec)	381
História je pre mňa životnou otázkou – Jozef Jablonický: Samizdat o disente (Vojtech Čelko)	384
Listy Jána Francisciho, 2. Zost. M. Eliáš. Martin, Matica slovenská 2004, 456 s. (Roman Holec)	394
Klobucký, Robert: Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku. Bratislava, Sociologický ústav 2006, 166 s. (Roman Holec)	395
Peter Švorc: Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946. Praha, Lidové noviny, 2007, 320 s. (Martin Pekár)	397
Brandmüller, W.: Holocaust in der Slowakei und die katholische Kirche. Neustadt an der Aisch 2003 (Eduard Nižňanský)	399
Personálna bibliografia Pavla Jozefa Šafárika. Diel 1.–2. Slovenská národná knižnica – Národný bibliografický ústav. Martin 2004, 1359 s. (Milan Podrimavský)	405

Z VEDECKÉHO ŽIVOTA

Sedmnáctý liberecký seminář (Robert Kvaček)	411
České, slovenské a československé dejiny 20. storočia (Vojtech Čelko)	413
Cirkvi a národné vedomie obyvateľov strednej Európy (Peter Švorc)	414

VYHLÁSENIE

Vyhlasenie Slovensko-českej / Česko-slovenskej komisie historikov	423
---	-----

PROTOKOLY

Materiály ze semináře

SOCIÁLNÍ DĚJINY JAKO HISTORIOGRAFICKÉ TÉMA

Ostrava, 8. listopadu 2006

Uspořádala: Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity
pod patronací Česko-slovenské komise historiků

SOCIÁLNÍ DĚJINY JAKO „HŘIŠTĚ“ DNEŠNÍ HISTORICKÉ VĚDY¹

Jiří Štaif

Pojmoslovné sondy

Hlavní výzvu, jež vytvořila v průběhu posledních dvou desetiletí silný tlak na sociální dějiny, spatřuji, jak jsem ostatně napsal již i při jiných příležitostech, v postmodernismu a historické antropologii. Stále se přitom domnívám, že na jejich konceptuální podněty musí i český historik sociálních dějin aktivně reagovat, neboť při čtení, promýšlení i kritice těchto názorů na historii si může rozšířit rejstřík svých teoretických i metodologických přístupů k minulosti o konkrétní metodice historického bádání ani nemluvě. Neměl by proto jako pověstný pštros strkat hlavu do písku, nýbrž právě naopak přijmout tyto a jim podobné impulzy jako vítaný podnět ke konceptuální sebereflexi.²

Obohatit se může a má po mém soudu v tom, co mu v jeho práci pomůže dosahovat komplexnějších a vnitřně lépe strukturovaných výsledků v porovnání s tím, jak tomu bylo dosud. Počínat si tak nejen může, nýbrž i má zejména v tom případě, když vnitřně pevně věří tomu, že vědecká práce na poli sociální dějin má svůj nezastupitelný poznávací rozměr a zároveň i kulturní význam, neboť každá věda je integrální součástí kultury své doby. Navíc je přesvědčen i o tom, že jejím východiskem musí i v případě sociálních dějin být verifikovatelná analýza sociální skutečnosti. Otázku verifikace vědeckého bádání je dnes ovšem třeba nahlížet z různých zorných úhlů, neboť se již nemůžeme poněkud naivně domnívat, že existuje jen jedna objektivní pravda jako více či méně dokonalá, tj.

¹ Tyto reflexe jsou jedním z výsledků mých úvah o roli různých typů elit v moderní společnosti v souvislosti s řešením VZ MSM 0021620827, jehož nositelem je FF UK. Pojem „hřiště“ zde není použit náhodou, neboť se domnívám, že v něm lze vidět vhodnou analogii k sociálnímu prostoru, v němž moderní elity podle jistých pravidel usilují o to, aby se prosadily jako síla, jež je schopna určovat či alespoň spoluurčovat pravidla hry, která mají v daném kulturním kontextu legitimizovat jejich vůdčí nároky. Právě na tomto „hřišti“, kde uplatňují svoji kvalifikaci, moc a i tzv. symbolický kapitál, se setkávají a potýkají se svými klienty a konkurenty jako se svými spoluhráči nebo protihráči, kteří chtějí uspět stejně tak jako ony. Hrát přitom mohou ve stejných či různých „dresech“ podobně, jak je tomu např. ve fotbale. Historik, který tuto hru analyzuje a interpretuje, se pak nalézá v roli, jež se vzdáleně podobá roli rozhodčího. K tomuto pojetí mě m.j. též inspirovaly diplomové práce zmíněné v pozn. č. 9 a č. 10 a dále pak v č. 11 (P. Jebavá), č. 13 (M. Falář), č. 14 (M. Hlanková a J. Vobořil) a č. 15 (H. Arenbergová).

² K tomu srv. ŠTAIF, J.: Závěrem aneb čím mohou být sociální dějiny dnes. In: K novověkým sociálním dějinám českých zemí, VI. Sociální dějiny dnes (eds. Jana Čechurová a Jiří Štaif), Praha 2004, s. 226–238 a TYŽ: Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskusi. In: Kultura jako téma a problém dějepisectví (eds. Tomáš Borovský, Jiří Hanuš a Milan Řepa), Brno 2006, s. 35–47; TYŽ: Společenská modernizace a česká intelektuální elita v 19. století. Několik úvah na dané téma. In: Čas moderny (eds. Dagmar Blümllová a Bohumil Jiroušek), České Budějovice 2006, s. 10–26.

nesporná reprezentace tzv. objektivní reality. Dnes totiž můžeme spíše než o pravdě mluvit o rozdílné hodnověrných procedurách legitimizace pravdivosti.

Musíme se tudíž smířit s tím, že jde jen o různé pravdy, jež lze v kontextu jistého oboru vědeckého, v našem případě historického, bádání považovat za reprezentativní výpovědi o minulosti. Pod pojmem reprezentativnosti si přitom představuji takové výsledky historického bádání, jež jsou v rámci daného oboru v dané době a kulturním kontextu schopny efektivně vstupovat do diskusí, jež se řídí v zásadě kritérii věcné správnosti a konceptuální přesvědčivosti, s nimiž ostatně budu v následujícím výkladu dále pracovat, aniž bych to nějak prvoplánově zdůrazňoval.

Z postmoderního metodologického instrumentaria pak můžeme jako historici sociálních dějin považovat za inspirující především využití metodologického postupu *dekonstrukce*, v níž historik postupuje od výsledku historického vývoje k jeho příčinám na rozdíl od názorů modernistů, domnívajících se ve jménu fundamentálně chápané objektivnosti, že tomu tak smí být jen naopak. Domnívám se totiž, že i současný historik sociálních dějin si má být dobře vědom toho, že minulost interpretuje v závislosti na efektech, jež způsobila v přítomnosti. Myslím si též, že přitom není žádným tajemstvím, že i historikové sociálních dějin podobně jako mnozí postmodernisté často pocítují rozpor mezi historickou realitou a jazykem, kterým byla vyjadřována v historických pramenech. Stejně tak dobře vědí, že svoji interpretaci minulosti vyjadřují jazykem, více či méně rozdílným od jazyka autentických historických pramenů.

Nicméně jsem plně přesvědčen o tom, že tato rozpornost je pro historickou interpretaci mnohem spíše vítaným než nevítaným konceptuálním podnětem, neboť právě skrze ni si můžeme lépe uvědomit, že historie není jen pouhou snahou gnoseologicky odhalit autenticitu minulosti, nýbrž že je i do jisté míry stále otevřeným příběhem. Pro tento příběh je zcela legitimní napětí nabývající podobu dialogu mezi hodnotami minulosti na straně jedné a hodnotami přítomnosti na straně druhé. Historik s ním může i má pracovat lépe i přesvědčivěji než jiní lidé, neboť je pro tento úkol lépe vyškolen. Ostatně se nepodivujeme tomu, že lékař je povolán zabývat se nemocemi právě proto, že je pro tento úkol lépe vyškolen než jiní lidé, i když i oni mají právo nazírat své zdraví svými vlastníma očima. Pacienti se mu svěřují při tzv. anamnéze, kdy se snaží popsat vlastními slovy projevy svých zdravotních obtíží. Lékař si pak na základě své kvalifikace a odborné zkušenosti více či méně úspěšně překládá jejich výpovědi do odborné řeči příznaků jednotlivých onemocnění, které následně léčí podobně jako dnešní historik usilující o co nejpřesvědčivější výklad minulosti.

I pro nás jsou významy obsažené v rovinách svědecké výpovědi a historikovy konstrukce kulturně podmíněné jak těmi, kteří „svůj“ jazyk v minulosti užívali, tak kvalifikací těch, kteří minulost interpretují v současnosti opět „svým“ jazykem. Historie, tak, jak ji rozumím, je více či méně otevřeným dialogem mezi konceptualizační rovinou minulosti a konceptualizační rovinou přítomnosti, v němž historik vlastně překládá podle jistých pravidel sémantiku minulosti do sémantiky přítomnosti. Činí tak z toho důvodu, že jde o skutečnost, jež jsou si natolik kulturně vzdálené, že potřebují interpretaci. Kulturní vzdálenost přitom však nemusí splývat s časovou vzdáleností.³

³ Skutečnost, že historik zprostředkovává sémantické roviny minulosti a přítomnosti, protože jsou pro nynější zájemce o minulost a mnohdy i pro něj již kulturně rozdílné, nebere po mém soudu dostatečně potaz ve své

Nedomnívám se však, že tato kulturní rozdílnost navozuje stav, v němž nemůžeme minulosti rozumět, natož ji poznat. Domnívám se totiž, že v dějinách šlo vždy v zásadě o kolektivní jednání lidí, jež v sobě obsahovalo v jisté proporcí prvky spolupráce stejně jako prvky konfliktu. Historik sociálních dějin se tudíž může v tomto i jiných případech opírat o jistou modelovost kolektivního jednání, která mu pomůže řešit otázku, jakou proporcí kolaborativních, resp. funkcionálních prvků na straně jedné a konfliktních prvků na straně druhé vykazuje analyzovaná sociální skutečnost a které z nich tak mají větší kapacitu určovat budoucí vývoj.

Navíc si myslím, že i gnoseologický rozpor mezi jazykem, resp. jeho vnitřním uspořádáním a skutečnostmi ležícími uvnitř i mimo něj lze přijatelně řešit prostřednictvím staršího filosofického pojmu intencionality. Pokud totiž myslím, mluvím, píši, pak se tato má aktivita něčeho týká, ať již její předmět leží uvnitř mého vědomí (jazyka) nebo do něj vstupuje z vnějšku. Mezi tímto „uvnitř“ a „vně“ potom leží zprostředkující selektivní sféra porozumění, vědění a interpretace, jež je majetkem širokého dobového diskurzu, resp. dobové *epistémé*, jak míní Michel Foucault.⁴

V ní mají ovšem privilegované postavení vzdělanci nacházející se však jako elitní intelektuální skupiny společnosti v dvojnásobném postavení. Na jedné straně totiž respektují, avšak na druhé straně i mění diskursivní pravidla a to téměř vždy ve své ideální snaze dopracovat se pravdy či ve svém praktickém úsilí o nabytí více či méně symbolického vlivu ve společnosti. Přitom je třeba zdůraznit, že jen v rámci těchto pravidel se můžeme teoreticky a metodologicky vyzbrojit „dohadovat“ o tom, co je pravda a co ne, resp. co je více pravdě-podobnější, co méně a co ne, aniž bychom mohli, jak dnes dobře víme, dojít ke zcela nesporným definicím. Toto dohadování se samozřejmě nevede jen na vědecké úrovni, nicméně však vždy vymezuje jak rámec a míru dobově dosažitelného intelektuálního konsensu, tak jeho kulturní či jiné hranice. Obojí lze ovšem na tomto diskursivním „hřišti“ rovněž učinit předmětem podobného „dohadování“.⁵

Tyto i jiné posuny v postmoderním chápání vědeckého poznání jako kulturně podmíněných metodologických procedur usilujících o „pravdu“ a „moc“, způsobily, že na počátku 21. století nemůže být žádných pochybností o tom, že jimi jsou nutně zasazeny jak předmět, tak i metody sociálních dějin. V této souvislosti si český historik sociálních dějin, který nechce zůstat v intelektuální izolaci, musí položit alespoň několik nelehkých a přitom do jisté míry i trýznivých otázek. Soudě podle sebe si myslím, že jej znepokojuje především problém, zda okolnost, že o výsledcích svého bádání píše a zveřejňuje své texty, není jen pouhým důkazem toho, že umí bádat o minulosti a pak o tom napsat odborně kvalifikovaný text. Právě jeho prostřednictvím se totiž ve svém oboru potvrzuje jako profesionál, který „něco“ umí. Zároveň si však, soudě opět podle sebe, toužebně přeje, aby jeho profesionalita byla rovněž potvrzením skutečnosti, že je svými poznatky schopen oslovit alespoň některé ze svých kolegů, kteří bádají a také o tom píší v podobných či jiných oblastech výzkumu.

teoreticky i metodologicky podnětně provokující knize španělský historik M. A. CABRERA: *Postsocial history. An introduction*, Lanham 2004.

⁴ Srv. BURKE, P.: *What is cultural history?* Cambridge 2004, s. 54 ann.

⁵ Diskursivní prostor jako „hřiště“, v němž se snaží intelektuální elity každé doby legitimizovat své pravdy, nebere po mém soudu dostatečně v úvahu CHARLE, C.: *Intelektuálové v Evropě 19. století*, Brno 2004.

Žijeme totiž v době, v níž je nadbytek informací, o nichž se zdá být pravdivé tvrzení, že je díky internetu může mít k dispozici snadno každý jeho uživatel. Tato demokratičnost informační dostupnosti však nekoresponduje s okolností, že exkluzivní informace může mít jen někdo, a to zejména ten, kdo do jejich namáhavého získávání vloží vskutku značné úsilí. Pokud však s nimi pracuje jen v rámci konceptu této elitní exkluzivnosti, vydává se v riziko, že mu bude rozumět jen ten, kdo je ochoten do takového porozumění vložit stejnou energii, jako ten, komu jde hlavně o rozšíření, komplementaci a prohloubení našeho vědění. Přitom je zřejmé, že tento duchovně aristokratický postoj k legitimizaci vědy může být velmi problematický, a to i vzhledem ke způsobům, jak je dnes právě ona financována.

Na tento bludný kruh existuje snad jen jediný účinný lék, kterým je těžce nabývané individuální či skupinové přesvědčení, že právě rozšiřování a prohlubování lidského poznání je formativní civilizační proces, který má svůj nezastupitelný kulturní význam v tom, že kvalifikovaně zprostředkovává pro naše současníky vztah mezi minulostí, přítomností a budoucností. Neboť nejde jen o naše poznání minulost, nýbrž, jak říká britský historik Beverley Southgate, o jeho orientační význam ve smyslu terapeutické výchovy, tj. stručně řečeno, o naplňování odvěké lidské potřeby vědět, jak může minulost ovlivnit naši budoucnost.⁶

Každý profesně zodpovědný historik přitom dobře ví, že ze svých pramenů nemůže dějiny konceptualizovat libovolně jen podle svých oblíbených výchozích představ. Ostatně ani krajní postmodernista nevěří tomu, že sám existuje jen jako informace obsažená v jazyce, jenž jej exkluzivním způsobem charakterizuje, neboť musel do tohoto jazyka nejdříve odněkud vstoupit, aby se v něm mohl následně stát více či méně relevantní diskursivní komponentou. Historikův pracovní postup v sobě totiž obsahuje jako siamská dvojčata prvky rekonstrukce i konstrukce stejně, jako tomu je u každého reflektovaného poznání. Rekonstrukce, má-li být vědou, v sobě však musí obsahovat již zmíněné procedury verifikace, tj. dobového konsensu o pravdě nebo míře pravdivosti, jež je považována za reprezentativní těmi, kteří jsou schopni vystupovat v daném ohledu jako legitimní soudci.

Konstrukce je ovšem mnohem více závislá na hodnotových preferencích i na výchozích interpretačních modelech historika podmíněných jak dobovou kulturou a kolektivní zkušeností, tak i možnostmi jazyka, jenž k jejímu vytvoření používá. Avšak ani jazyk nelze dost dobře vysvětlit jinak než jako kulturní produkt, což znamená, že jeho interpret si je vědom jak jeho dobové podmíněnosti, tak i jeho funkční spjatosti s realitami, ležícími uvnitř i mimo něj. Jinými slovy, jako historik sociálních dějin se domnívám, že jazyk je též dobou a společenskými souvislostmi interaktivně podmíněná významová a komunikační struktura.

Stejně tak je tomu po mém soudu s pravdivostí dobového poznání, jež však, a v tom s postmodernisty rád souhlasím, nemusí nutně narůstat od minulosti směrem k přítomnosti a budoucnosti. Rád přitom souhlasím s tím, že v jazyce, ve kterém probíhá konceptualizace minulosti, jsou historikovi vždy již předem dány jisté logické a významové struktury, s nimiž je nucen při své interpretaci dějin operovat. Nedomnívám se však, že jsou nadčasovou daností, již by nemohly intelektuální elity aktivně ovlivňovat v závislosti

na změně času, kontextu či hodnot. Ostatně i jazyk jedné kultury v dané době lze použít k rozdílným a nezdá se kontradiktorním interpretacím jak přítomnosti, tak i minulosti.

Jak jsem již poznamenal, historik nejenže může, nýbrž i má při své interpretaci minulosti využít výhodu dekonstrukce, což však neznamená, že by pouze vytvářel ze starých textů (pramenů) texty nové, jak tvrdí krajní postmodernisté. Jsem totiž zcela přesvědčen o tom, že nevypravuje pouze svoji vlastní verzi minulosti s cílem dát „nesmyslným“ dějinám nějaký smysl. Je-li zodpovědný, pak ani nepoužívá libovolně takové koncepty, které roztržitým zprávám o minulosti vůbec nepřísluší, protože dobře ví, že i na ně lze vztáhnout kritéria věcné správnosti, resp. faktografické solidnosti, explikační produktivnosti, logické přijatelnosti, výchozího respektu ke kauzalitě založené na chronologii a explikační komplexnosti. Je si tudíž více či méně vědom toho, že je ve svém postupu vědecky i morálně vázán již zmíněnými i jinými pravidly verifikace svého pracovního postupu a konsensu o tom, co lze na dnešní úrovni poznání považovat za prokázané, resp. pravdě-podobnější. Tato kritéria exaktnosti totiž významně omezují právě jeho libovůli, resp. umožňují vést diskusi o přesvědčivosti, reprezentativnosti a komplexnosti jeho vidění minulosti.

Sondy do badatelské praxe

Z těchto pojmoslovných úvah je snad patrné, že jsem zastáncem takového pohledu na sociální dějiny, jenž se chce s postmoderní poznávací skepsí aktivně vyrovnávat, aniž by se jí chtěl nakazít jako nemocí, jež ochromuje jakoukoliv pozitivní činnost na poli vědeckého bádání. Jak jsem již podotkl, hlavní „hřiště“ dnešní historické vědy pro mě představuje otevřený dialog mezi konceptualizačními pravidly minulosti a konceptualizačními pravidly přítomnosti, tedy mezi tím, jak minulost popisovali a vysvětlovali někdejší aktéři, jak to činili naši předchůdci-historici a tím, jak o to usilujeme my, dnešní historici sociálních dějin.

Přitom se však nedomnívám, že by se diskurz těchto tří rovin přístupu k minulosti řídil vždy stejnými imanentními pravidly, jež si podle M. A. Cabrery nemůžeme ani uvědomovat. Pak totiž logicky vzniká otázka, jak v rámci diskurzu, jenž podle něj autoritativně konstituuje veškerá pravidla interpretace čehokoliv, může být něco, co je jeho vlastní moci skryto, tedy něco, o čem nevíme, jak bylo konstituováno? Ostatně, záhadou mi zůstává, jak diskurz konstituuje sám sebe a proč je jeho vnitřní struktura zcela nezávislá na jeho uživateli, když vstupuje do hry jen skrze ně. Na tyto otázky tento španělský historik ovšem neodpovídá. O diskursivních pravidlech je totiž schopen říci jen to, že se mohou vnitřně přeskupovat, je-li diskurz postaven svými uživateli před novou interpretační výzvou. V zásadě prý však jde o logickou strukturu, v níž jsou pravidla, kterými se řídí, nezávislá na interakci s realitou, protože ji exkluzivně konstituují. To jsou pro mě však nejen velmi abstraktní, nýbrž i poněkud zavádějící zásady, jež historikovi v jeho praktickém výzkumu minulosti zřejmě příliš nepomohou.⁷

Vzhledem k tomu, že v uplynulých letech byla napsána již řada kvalitních historiografických bilancí současného stavu bádání o sociálních dějinách v České republice,

⁶ SOUTHGATE, B.: What is history for? London 2005, s. 176 an.

⁷ Srv. CABRERA, M. A.: Postsocial history, s. 20 ann., 40 a 121 ann. a rec. S. H. RIGBYho na tuto knihu in History and Theory, Vol. 45, 2006, Nr. 1, s. 110–123.

jejichž autory byli především Jana Macháčová, Jiří Matějček a Thomas Weiser,⁸ se zde chce soustředit jen na několik sond dokumentujících způsob, jakým se vyrovnáváme se současnými diskusemi o sociálních dějinách v mém semináři v Ústavu hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Zmíněný výběrový a diplomový seminář nese název *Společenský život v českých zemích nejen v dlouhém 19. století*. Jako vzorek své analýzy jsem si vybral 25 diplomových prací, jež zde vznikly v letech 2003–2006. Jejich autory bylo 11 diplomantů a 14 diplomantek. Devět z nich (čtyři dívky a pět hochů) ve svém výzkumu pokračuje jako moji doktorandi, takže lze hovořit i o jisté kontinuitě v jejich přístupu k sociálním dějinám. Z tematického hlediska lze tyto diplomové práce rozdělit na ty, které se: 1) zabývají pestrými tématy sociálních dějin v kulturních a nezřídka i v národních souvislostech, 2) soustředí na jednotlivé, více či méně společensky významné osobnosti, 3) věnují ženské otázce, rodině a každodennosti a 4) konečně i ty, jež nelze jednoznačně zařadit ani do jedné z těchto skupin. V první skupině bylo napsáno celkem 10, v druhé 7 a ve třetí a čtvrté po 4 diplomových pracích.

Tyto soubory je pak možno analyzovat z nejrůznějších hledisek, z nichž mě zajímají především ta z nich, jež umožňují posoudit již nadhozenou otázku metodologického vyrovnávání s postmoderními a historicko-antropologickými vlivy. V tomto směru se mi zdá být nejproduktivnější jejich analýza prostřednictvím triády *témata – metody – úroveň zpracování*, neboť pro diplomové práce nemůžeme zcela legitimně použít měřítko komplexního pojetí jednotlivých témat. K těmto kritériím je pak nutno po mém soudu přidat hledisko jejich vzájemného konceptuálního *prolínání*, jež považují v daných souvislostech za klíčové.

První soubor obsahuje, jakož i ty ostatní, práce tematicky velmi různorodé, zabývající se spolkovým, kulturním a politickým životem českého dělnictva na Lounsku, českou meziválečnou utopickou literaturou, působením Galerie plastik v podkrkonošských Hořicích, pražskou Uměleckou besedu v letech 1863–1883 a vězeňskými subkulturami v Československu v letech 1948–1960.⁹ K nim můžeme ještě přiřadit tři diplomové práce spjaté s divadlem a divadelnictvím, a to: o Stavovském divadle v letech 1783–1861, sociálním postavení herců v Československu v letech 1918–1948 a národní slavnosti k položení základního kamene k Národnímu divadlu.¹⁰ Navíc do této první skupiny řadím ještě dvě

⁸ Srv. alespoň jejich reprezentativní studie in: Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in der Historiographie der Tschechischen und Slowakischen Republik (ed. Peter Heumos), Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen 23, Bochum, Juli 2000, s. 27–35, 36–60, 121–131; a Jana MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Änderung der Paradigmen: Ja – nein? Ja auch nein? Die Sozialhistoriographie des Zeitalters der Industrialisierung der böhmischen Länder aus der Jahren 1990–2000, In: Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen, Bd. 6, 2001–2002, s. 189–214.

⁹ MATYÁŠ, J.: Spolkový a kulturní a politický život českého dělnictva na Lounsku v letech 1868–1938, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2003, 219 s.; MACHIEK, J.: Báječné nové světy. Budoucnost a současnost v české meziválečné utopické (a sci-fi) literatuře, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 165 s.; CERMANOVÁ, J.: Nástin historie Galerie plastik ve společensko-kulturním prostředí Hořic první čtvrtiny 20. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005, 152 s.; KAVKA, T.: Umělecká beseda v letech 1863–1883, umělecké středisko českého národního hnutí, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005, 143 s.; PINEROVÁ, K.: Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 230 s.

¹⁰ ZIMMERHANKLOVÁ, I.: Stavovské divadlo v letech 1783–1861, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005, 117 s.; ŠORMOVÁ, B.: Československé divadelnictví v letech 1918–1948, UK FF, Ústav

práce o německé vědě a kultuře v Čechách, věnující se činnosti tzv. německé akademie v Praze v letech 1891–1914 a historickým disertacím německé filozofické fakulty v Praze v letech 1938–1945.¹¹

Co se týče osobností, zařazených do druhé skupiny, šlo o českého národohospodáře a politika Josefa Grubera, pedagoga a slovákofila Karla Kálala, sociologa Emanuela Chalupného, představitele oboru kulturních dějin Čenka Zibrtu, dramatika Václava Štecha st., klatovského starostu Karla Hostaše a pražské podnikatele Jindřicha Fügnera a Richarda Dotzauera.¹² Podobně tematicky různorodé se jeví být na první pohled diplomové práce, nacházející se ve skupině třetí: rodinný a manželský život v 19. století, žena jako objekt karikatury v druhé polovině 19. století, pozice žen v tělovýchovném hnutí a svět rakouské a francouzské aristokracie očima rodiny Metternichových v druhé polovině 19. století, zejména pak v pohledu kněžny Pauliny Metternichové.¹³ K tomu je třeba poznamenat, že do této problematiky tak či onak zasahovaly i některé diplomové práce zařazené do první a druhé skupiny.

Jako tematicky nejvíce roztržistěna působí skupina čtvrtá. Nicméně však právě v ní lze nalézt několik diplomových prací, jež považuji z konceptuálního hlediska za nejzdařilejší, a to především proto, že způsob jejich výkladu minulosti naznačuje, že jejich autoři, resp. autorky jsou schopni dostat svým badáním současným zvýšeným nárokům na sociální dějiny. Mezi diplomovými pracemi této skupiny pak sledujeme pojednání o sociálních a ekonomických aspektech působnosti zemské správní komise v Čechách, židovské komunitě v Čechách a na Moravě v letech 1945–1956, komunálních elitách

hospodářských a sociálních dějin 2005, 110 s.; TRKOVSKÁ, K.: Národní slavnost k položení základního kamene k Národnímu divadlu 16. května 1868. Sonda do česko-německých vztahů (především) v Praze, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005, 183 s.

¹¹ JEBÁVÁ, P.: Činnost „Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen“ v letech 1891–1914, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 122 s.; ŽÁČKOVÁ, L.: Disertace filozofické fakulty Německé univerzity v Praze v letech 1938/39–1945, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 119 s.

¹² KRAMÁŘ, J.: Josef Gruber – český národohospodář. Příspěvek k dějinám společenských institucí hospodářského a sociálního zaměření, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2003, 202 s.; SCHWARZOVÁ, A.: Karel Kálal (1860–1930). Život pedagoga, slovákofila a spisovatele na přelomu 19. a 20. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 238 s.; KNOTKOVÁ, V.: Emanuel Chalupný – žurnalista, politik, vědec. Volby a boje českého nezávislého intelektuála na sklonku 19. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 131 s.; KOCOURKOVÁ, R.: Postavení Čenka Zibrtu a jeho kulturní historie v zrcadle korespondence, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 190 s.; HEJMOVÁ, Š.: Václav Štech a jeho podíl na kulturně společenském vývoji Slaného v poslední čtvrtině 19. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2004, 127 s.; MARCEL, J.: JUDr. Karel Hostaš. Život a dílo představitele místní elity na přelomu 19. a 20. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 447 s.; VALENTA, P.: Jindřich Fügner a Richard Dotzauer. Dvě osobnosti podnikatelského života v počátcích kapitalismu, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 122 s.

¹³ ŠAFÁŘOVÁ, V.: Rodinný a manželský život v 19. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2003, 97 s.; JIREŠOVÁ, J.: Žena jako objekt společenské karikatury v druhé polovině 19. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2003, 117 s.; BLÁHA, F.: Pozice žen v tělovýchovném hnutí. (Úloha Tělocvičného spolku paní a dívek pražských a Sokolské organizace v emancipačním hnutí českých žen před první světovou válkou.), UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2003, 150 s.; FALÁŘ, M.: Svět rakouské a francouzské aristokracie očima rodiny Metternichových v druhé polovině 19. století, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005, 159 s.

v Libni v letech 1880–1901 a sociální politice Revolučního odborového hnutí v letech 1945–1948.¹⁴

Uvedené diplomové práce jako celek vykazují po mém soudu několik tendencí, z nichž si můžeme připomenout nezájem studentů o statistická zkoumání sociálních struktur či demografických trendů, snižující se zájem o industrializaci a moderní nacionalismus, pokud nejsou zkoumány v širším společenském, kulturním nebo identitním kontextu. Konečně je to rostoucí zájem o sociální a kulturní dějiny po roce 1945, který zřejmě signalizuje nový trend. Dále je to atraktivita aktuálních metodologií sociálních a kulturních dějin, s níž nepochybně souvisí i zmíněná roztržičnost zvolených témat. Konečně je třeba též zaznamenat ochotu studentů pracovat s dosud málo využívanými prameny. Narůstající oblibě se přitom těší interview poskytovaná pamětníky jako základ pramenné analýzy mladých historiček a historiků. Nepochybný problém takto chápaného výzkumu spočívá ovšem v řadě limitů tzv. ego-dokumentů v porovnání s širší možností metodologických inspirací, jež je možno použít k jejich interpretaci. Studenti jsou sice vedeni neotřelými konceptuálními inovacemi, avšak nenacházejí pro jejich ověření vždy dostatek nosných pramenů.

V této souvislosti musím též zdůraznit, že je to právě tzv. oral history, díky níž si mohou právě historici sociálních dějin ozřejmit, jak pojem pravdy v dnešní historické vědě silně závisí na již zmíněných procedurách legitimizace pravdivosti, podle nichž je minulost selektivně popisována, interpretována a nakonec hodnocena. Klíčový význam přitom mají zásady této selekce, jež jsou zvláště vyostřeny v každé mezí společenské situací a to zvláště v tom případě, trvá-li déle. Právě ona totiž staví do příkrého protikladu očekávání aktérů a výchozí pravidla, jimiž se tato situace řídí. Obojí přitom následně ovlivňuje volbu interpretačních zásad, jež z faktograficky rozptýlené minulosti vytváří naši představu o dějinách. Výsledkem stýkání a potýkání těchto pravidel je konečně snaha vymezit jazykovými prostředky charakter interpretovaného sociálního prostoru minulosti, tedy „hřiště“, na němž se odehrávají dějiny.

Pravdivost této konceptualizace pak po mém soudu závisí na několika úrovních legitimizace pravdivosti takového postupu. Předně je to její komplexnost. Dále je to ověřitelnost faktů a jejich chronologického řazení, o něž se výklad opírá. Dále je to problém diskursivní „obratnosti“ takové konceptualizace, tj. schopnosti svědka a v dialogu s ním i dnešního historika prosadit určitou interpretační verzi jako vědecky i společensky dominantní. Návazně je si však třeba ještě položit otázku, do jaké míry tato interpretace závisí na mocenských nástrojích usnadňujících její prosazení, a to včetně médií, v nichž je sdělována odborné i neodborné veřejnosti. Neméně závažný problém pak spočívá v tom, do jaké míry je dominance hodnotového kódu takové interpretace závislá na jeho větší či menší shodě s hodnotovým kódem příjemce takto konceptualizovaných dějin.¹⁵

¹⁴ PATOČKA, J.: Zemská správní komise pro Království české v letech 1913 a 1914, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 162 s.; HANKOVÁ, M.: Kapitoly z poválečných dějin židovské komunity v Čechách a na Moravě (1945–1956), UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 210 s.; VOBORIL, J.: Komunální elity v Libni v letech 1880–1901, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 170 s.; POPEL, P.: Sociální politika Revolučního odborového hnutí a příprava zákona o národním pojištění v letech 1945–1948, UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2006, 94 s.

¹⁵ V tomto směru je možno ještě uvést diplomovou práci o československých poúnorových utečencích ARENBERGOVÁ, H.: Tábor Valka u Norimberku (1949–1954), UK FF, Ústav hospodářských a sociálních dějin

SOCIÁLNÍ DĚJINY JAKO „HŘIŠTĚ“ DNEŠNÍ HISTORICKÉ VĚDY

Pozoruhodné přitom je, že v těch nejlepších diplomových pracích nacházíme řadu prvků této víceúrovňové legitimizace pravdivosti. V zahraničních metodologických vzorech pak téměř u všech diplomantů shledáváme odklon od modernistického pojetí občanské společnosti v rámci někdejší bielefeldské školy. Na jeho místě vidíme příklon k sofistikovanějšímu chápání sociální skutečnosti za využití konceptuálních inspirací kulturní a historické antropologie, dějin mentalit a místy i konceptu různých druhů kapitálu Pierra Bourdieu, jenž osobně považují za velmi nosný. Společným znakem tohoto souboru je odmítnutí metody jednoduchých odpovědí na složité otázky, což velmi úzce souvisí s poznáním, že metody zkoumání spletité sociální skutečnosti posledních dvou až tří staletí musí respektovat okolnost, že se v ní klíčové hodnoty proměňují stále rychleji.

Proto k ní není možno přistupovat ani z pozice interpretačního fundamentalismu přesvědčeného o tom, že existují morální hodnoty či diskursivní pravidla stojící neotřetelně nad dějinami nebo mimo ně, jak se domnívají např. jazykocentrističtí poststrukturalisté, k jejichž metodologii ostatně tenduje již zmiňovaný španělský historik Miguel A. Cabrera. Není tak možné činit ovšem ani v modernistické víře, že dějiny jsou cestou stupňujícího se civilizačního pokroku, jenž se úspěšně vyrovná téměř s každou překážkou. Mají tedy, jak jsem již zmínil, povahu otevřeného příběhu kolísajícího zřejmě podle okolností v analogiích s divadelními žánry dramatu, komedie a tragédie, jež byly ostatně vytvořeny již v antice. Jak se domnívám, iniciativní přitom byla snaha jejich autorů nalézt výchozí scénáře vztahů mezi povahou aktérů a prostorem vymezujícím jejich možnosti.

Napříč zkoumaným souborem můžeme zaznamenat výklady konkrétních způsobů ohraničení skupinových identit ve společenském kontextu zájmově protichůdných sociálních skupin, jež zároveň „hrají“ svoji „hru“ na společném „hřišti“, což je metodologický přístup, který považují za jednu z pozitivních možností, jak úspěšně reagovat na postmoderní i historicko kulturní výzvy. Někteří diplomanti jsou dokonce schopni se přiblížit k takovému pojetí sociální reality, v němž zájmově protichůdné sociální skupiny vstupují do sociálního prostoru se střídavými šancemi dát mu kýžený charakter. Každá z nich přitom věří, že její nároky jsou zcela legitimní, což však samo o sobě nezaručuje, že jsou schopny i pro ty druhé vytvořit civilizovanější podmínky ve srovnání s tím, jak tomu bylo dosud. Společenská praxe má v těchto případech tendenci kolísat mezi funkcionálním a konfliktním modelem, jehož vývojové tendence jsou ovšem prostřednictvím omezených sociálních vzorků jen velmi obtížně postižitelné. V této okolnosti vidím totiž jeden z vážných limitů tzv. mikrohistorie, jejíž metody akcentuje historická antropologie, na něž své studenty soustavně upozorňuji.¹⁶

Opět napříč tímto souborem se projevuje otázka legitimizace společenských autorit, jež v moderních a postmoderních společnostech nabývá na neobyčejné složitosti. Jejich „tekutost“ totiž velmi problematizuje kompaktnost hodnotových kritérií i pro historiky sociálních dějin zabývající se právě tímto turbulentním obdobím. Jednoznačný apel na hodnoty moderní civilizace, jež jsou odvozeny z osvícenství, liberalismu a optimistického pojmání demokratické participace, historikovo úsilí o objektivitu přitom spíše komplikuje, než aby je usnadňovalo. Celkově se zdá, že se v tomto souboru diplomových prací více či méně projevuje konceptualizace, která se snaží pojmut sociální prostor jako

2006, 145 s., která byla obhájena v lednu 2007.

¹⁶ Srv. např. DÜLMEN, R. van: Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly, Praha 2002, s. 44 an. aj.

napětí mezi výchozími hodnotovými póly různých sociálních a kulturních prostředí, partikulárními zájmy a fenoménem společenského soužití. Proměnlivý integrační potenciál moderní a postmoderní společnosti vidí jejich autoři a autorky nezřídka v závislosti na míře legitimacy, kterou jsou si schopny společenské elity za daných okolností zabezpečit.

I zahušťující se komunikační systém se právě v této době projevuje jako důležitý a přitom však ambivalentní faktor společenského prostoru. Právě na něj musí brát historikova konceptualizace dějin stále větší ohledy, neboť má vesměs schopnost jak integrovat, tak i desintegrovat, jak jsme toho ostatně ve stále rostoucí míře svědky v současnosti, v níž internet nepřispívá k růstu společenského konsensu. Spíše se zdá, že působí právě naopak. Ti nejnadanější diplomanti si však velmi dobře uvědomují, že v moderní a především pak v postmoderní společnosti nezvykle narostl význam mnohdy protichůdných konstrukcí společenské reality. Tato vzájemně konfliktní konstruování mají spolu s neaktuálnějšími informačními technologiemi zásadní vliv na to, že společenská realita má stále více informační podobu. I díky moderním počítačům dochází k tomu, že její konstrukce jsou stále více transistivní. Tudiž i texty historiků jsou neustále otevřené pro další formulace. Neuzavřená textualizace minulosti se tak nejen pro diplomanty, nýbrž i pro zralé historiky stává jakousi noční můrou, kterou mohou zažehnat jen tím, že se prostě rozhodnou pro určitou interpretaci a s ní jdou potom na „trh“ s vědomím všech rizik, jež takovou volbu provází.

Za velmi sympatickou považuji v této souvislosti schopnost většiny mých diplomantů nezaleknout se těchto i jiných úskalí, jež současné bádání v sociálních dějinách přináší. Někteří z nich přicházejí přitom s přístupy, které v sobě obsahují příznaky slibné perspektivy tohoto oboru. Je tomu tak proto, jak se domnívám, že jsou schopni pozitivně odpovědět zejména na postmoderní relativismus, jenž ve své nejekrajnější podobě staví na tezi, že odborné historické poznání nepřináší nic jiného, než jen nové texty o starých věcech. Ať již si toho jsou vědomi nebo ne, nastiňují právě tyto studenti vítané přínosy ke komplexnější reflexi vztahu mezi minulostí, přítomností a budoucností. Právě o ni by mělo, jak jsem o tom přesvědčen, jít všem současným historikům sociálních dějin, kteří nechtějí být jen mediálně oblibenými vypravěči zajímavostí nebo stoupenci některé z ideologií.

Tím mám na mysli např. výklad, jenž dokázal poukázat na meze i možnosti v utváření dělnické subkultury na Lounsku, v níž byla tendence k vlastnímu sebeohraničení, resp. vytvoření vlastního životního stylu, limitována neschopností prosadit do praxe kompaktní protináboženský světový názor stejně jako nutností akceptovat řadu prvků z kultury středních vrstev. Zejména pak šlo o přijetí tzv. masové kultury, jež nepochybně zrelativizovala význam třídní distinkce v dějinách.¹⁷ Dále je to přístup, jenž umí respektovat vícevrstevnatý pohled na dějiny tím, že pracuje s kontrastem mezi institucionálními dějinami Rady židovských náboženských obcí v Československu po roce 1945 a prožitky osvobození a socialismu ve zkušenosti česko-židovských asimilantů, v nichž se po otřesných zážitcích z rasové perzekuce nezřídka prosazovaly sekulární hodnoty šťastné rodiny a úspěšné kariéry v povolání jako upřednostňované sféry seberealizace.¹⁸

¹⁷ Srv. MATYÁŠ, J.: Spolkový a kulturní a politický život českého dělnictva na Lounsku v letech 1868–1938.

¹⁸ HANKOVÁ, M.: Kapitoly z poválečných dějin židovské komunity v Čechách a na Morávě (1945–1956).

Konečně je to i pojetí, v němž vícedimenzionální analýza komunálních elit v Libni vede k závěru, že jejich společenský vliv byl dán na jedné straně kumulací různých prvků tzv. symbolického kapitálu. Na druhé to pak byly jejich schopnosti s hrát v takto vymezeném sociálním prostoru role, jež buď upevňovaly či oslabovaly jejich vůdčí pozice, a tak podporovaly nebo zmenšovaly jejich legitimitu v očích veřejnosti.¹⁹ Jsem si přitom dobře vědom toho, že mé postřehy o současném stavu sociálních dějin v České republice nejsou nikterak reprezentativní, nicméně jsem přesvědčen o tom, že v sobě obsahují prvky, jež mohou být do budoucnosti symptomatické. Myslím, že závěrem nemusím příliš zdůrazňovat, že za nejpřínosnější považuji takové koncepty sociálních dějin, jež jsou schopny jak vědecky analyzovat, tak i přesvědčivě konstruovat různé scénáře „her“, jež příslušní aktéři (elity i neelity) „schrávají“ v daném kulturním a sociálním kontextu na „hřištích“ (tj. sociálních prostorech) své dobrovolné či vynucené seberealizace.

Social History as the 'Playing Field' for Today's Historical Sciences

Jiří Štaif

The author sees the main challenges that have placed strong pressure on social history over the past two decades in postmodernism and historical anthropology. The Czech historian of social history must react to their conceptual stimuli. Among the methodological instruments provided by postmodernism that may serve to inspire today's historians, the methodology of deconstruction seems to be in particular useful. Those concepts of social history that have shown themselves to be most productive are those capable of providing scholarly analysis as well as convincingly construct rules for various "games," where the relevant players (elites and non-elites) "play out" their own self-driven or externally-enforced self-realization on the "fields" (i.e. social spaces) of the given cultural and social contexts.

¹⁹ VOBOŘIL, J.: Komunální elity v Libni v letech 1880–1901.

MĚSTO A MĚSTSKÁ SAMOSPRÁVA ĚRY FRANTIŠKA JOSEFA I. V PROCESU MODERNIZACE

Pavel Kladiwa

Po krátké předehře z let 1849–1850 byl v Předlitavsku na počátku šedesátých let 19. století ústavně zakotven systém obecní samosprávy. S určitými menšími obměnami platil až do zániku monarchie. Tento systém měl své problémy a svá slabá místa. Vždyť se narodil jako dítě pocházející z manželství centralisticko-liberálních vrstev s konzervativními vládními kruhy. Jeho liberálnost a přitom nedemokratičnost (podle dnešních měřítek) se odrazila v kuriovém volebním systému, zohledňujícím vzdělání a majetek. Je otázkou, zdali mohl být ve své době vůbec konstruován jinak, aniž by hrozilo nebezpečí přílišných společenských otřesů. Zkrátka byl v konkrétním prostoru a čase určitým kompromisem mezi tím, co připustily staré konzervativní elity a co požadoval již nový svět občanských vrstev. Na rozdíl od starší doby již nehrál prim původ člověka – právě „Besitz und Bildung“ je klíčovým souslovím, charakterizujícím obecní legislativu. Obecní volby byly chápány jako akt hájení majetkových zájmů. Na přelomu 19. a 20. století se mezitím již trochu zestárlý a zkostnatělý systém dostal do mlýnice rostoucích problémů způsobených na jedné straně požadavky demokratizace (emancipační hnutí nižších vrstev bylo úzce spjato s nacionálním hnutím), na straně druhé pak finančním přetížením řady obcí, kterým legislativa naložila na bedra řadu úkolů a přitom jim neposkytla dostatečné zdroje příjmů.

Při hodnocení kladů i záporů byl systém samosprávy velkým posunem směrem kupředu – jeho zavedení se stalo důležitým předpokladem a zároveň průvodním jevem konstituování občanské společnosti, školou politiky pro buržoazii i inteligenci. Přesto se o samosprávě v našich učebnicích příliš mnoho nepíše. Což je škoda – vždyť průkopníkem bádání na tomto poli v prostoru Předlitavsku byl koncem šedesátých let minulého století Jiří Klabouch.¹ Spolu se skupinou kolegů se v posledních letech snažíme o nápravu – podrobný výzkum činnosti obecních samospráv časů Františka Josefa I. považujeme za nutný. Myslíme si, že je prospěšné sledovat lokální úroveň pro pochopení mechanismů transformace společnosti v desetiletích po zrušení poddanství a v době nástupu moderní industriální společnosti. Tyto mechanismy mohly být leckde velmi specifické a šablona průměru celostátního vývoje je nepostihne. Pro ilustraci můžeme uvést konkrétní příklad Ostravska s velkým přílivem negramotných pracovních sil a s jinými oblastmi nesrovnatelně větší úlohou technické inteligence. Jinými slovy – při studiu obecních samospráv nám nejde jen o shromáždění kvanta konkrétních informací, majících význam jen pro místo a region. Ve druhé fázi jde i o obohacení historiografie o transformační modely, platné pro určitý typ prostředí – občanská společnost jako fenomén sledované doby měla v konkrétním prostředí konkrétní rysy.

¹ KLABOUCH, J.: Gemeindevestverwaltung in Österreich. Wien 1968.

V kontextu modernizačních procesů v městském prostředí 1850–1914 máme pro jednotlivé lokality více či méně zodpovězeny otázky *co?*, *kdy?*, *jak?*, ale málo *proč?*, *v jakém kontextu?* Chybí propojení dílčích faktů do širších souvislostí. Snad to vyplývá ze dvou základních skutečností, a to: 1) Hlavní proud výzkumu o formování občanské společnosti se u nás prozatím apriorně držel pouze celostátní či minimálně celozemské úrovně (Miroslav Hroch, Jiří Kořálka, Otto Urban, Jiří Malíř a řada dalších). 2) Regionální bádání s výjimkou několika posledních let pracovalo takřka výlučně „na poptávku“ místního prostředí a obecnějšími vazbami na zemský a celostátní vývoj se nezabývalo.²

Prozatím z velké části absentující propojení regionálního a zobecňujícího se v posledních letech snaží vytvořit badatelé soustředění kolem univerzitních pracovišť v Brně a v Ostravě (ať už na nich přímo působící, anebo na ně mající vazby a spolupracující na projektech), která se stala určitými opěrnými body. Výzkum modernizačních procesů ve městech a obcích je v posledních letech na těchto vědeckých pracovištích realizován s pomocí získaných grantových prostředků. Moravští badatelé preferují spíše přístupy kvantitativní, hlavně metodu kolektivní analýzy celých společenských a profesních tříd a vrstev, a vycházejí z metodických podnětů německé a rakouské historiografie. Metodiku a dosavadní zahraniční i tuzemskou literaturu k tématu jsme již spolu s Lukášem Fasorou zveřejnili jak časopisecky, tak v aktualizované verzi i sborníkově, proto se nechci opakovat a už se jimi na tomto místě nezabývám.³

V uplynulém roce se objevily na poli výzkumu samospráv dvě publikace, které si zaslouží pozornost badatelské obce. Jedná se o monografii Milana Hlavačky a sborník z historicky první konference o dějinném vývoji obecních samospráv moderní doby, která se konala pod názvem *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948* na podzim 2005 na půdě Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.⁴

Hlavačkova kniha se týká primárně okresní úrovně samosprávy, která byla v Čechách na rozdíl od Moravy a Slezska na počátku 60. let 19. století konstituována. Ústřední postavou monografie je mělnický okresní starosta, představitel české historické šlechty a zemský a říšský politik v jedné osobě Jiří Kristián kníže Lobkowicz. Podle autora není v prozatím odborné literatuře vzestup české společnosti spojován s výkony samosprávy na všech úrovních (obecní, okresní, zemské) a s persónami českých šlechticů, kteří v samosprávných orgánech působili. Kniha je příkladem vhodného propojení regionálního dění s perspektivou zemského a celostátního vývoje.⁵

V konferenčním sborníku čtenář nalezne studie bilanční a metodologické a vedle toho statě představující vývoj samosprávy a komunálních elit v konkrétních lokalitách, především českých zemí. O některých příspěvcích se nyní ve stručnosti zmíním: Syntetizující studie pro prostředí předlitavských malých a středních měst pochází z pera Petera

² MACKOVÁ, M.: Obecní samospráva v kontextu českého regionálního bádání. In: Fasora, L. – Hlanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*, Brno 2006, s. 108–112, zde s. 108.

³ FASORA, L. – KLADIWA, P.: Obecní samospráva a lokální elity českých zemí 1850–1918. Koncept a dílčí výsledky výzkumu, ČČI, 2004, 4, s. 796–826; FASORA, L. – KLADIWA, P.: Obecní samospráva a lokální elity českých zemí 1850–1918. Dílčí výsledky výzkumu v České republice. In: Fasora, L. – Hlanuš, J. – Malíř, J.: *Občanské elity...*, s. 11–40.

⁴ Údaje o sborníku viz pozn. 2.

⁵ HLAVAČKA, M.: *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha 2006.

Urbanitsche.⁶ K dějinám myšlení a mentalit inklinují příspěvky mladých rakouských historiků Ewalda Hiebla pro Solnohradsko a Stefana Emingera pro prostředí Dolních Rakous.⁷ Marie Macková hodnotí české (v geografickém smyslu slova) regionální bádání na poli obecní samosprávy. Zdůrazňuje, že v takovém typu práce bylo vždy nutno dát přiměřený prostor místnímu detailu, zatímco širší kontext se až na výjimky nezohledňoval. Práce patřící do obecné kategorie regionálního výzkumu a mající přitom vztah k problematice obecní samosprávy rozděluje do tří základních skupin: 1) historicko-správní studie (jsou doménou archivářů), 2) sociologické výzkumy (zabývají se společenským děním v konkrétním městě, vesnici či regionu), 3) biografie konkrétních osob, například starostů, podnikatelů atd., splňující nejen požadavky regionu, ale tvořící součást bádání o elitách dané doby.⁸ Jiří Štaif se zabírá otázkou, jakým způsobem se vůbec v Čechách vytváří ideál obce v průběhu dlouhého 19. století včetně představ o jeho nositelích, čili sleduje sebestylizaci komunálních elit.⁹ Aleš Vyskočil ukazuje na příkladu Prostějova vztah rakouské státní správy (okresního hejtmanství) a národnostně české samosprávy na přelomu 19. a 20. století. Rakouské státní orgány, vědomy si národnostních antagonismů, se snažily post okresního hejtmána obsazovat úředníky s českými kořeny, kteří se v místním prostředí dokázali lépe orientovat a měli větší šanci na úspěch, tj. udržení klidu a pořádku.¹⁰ Hans Peter Hye sleduje osudy saského textilního podnikatele Carla Georga Wolfruma, který se přistěhoval ještě v předbreznové době do Ústí nad Labem a od šedesátých do osmdesátých let 19. století náležel mezi radní a nejdůležitější osoby tamní komunální politiky.¹¹ Pavel Cibulka představuje veřejný život v Králově Poli, podrobněji se rozepisuje o volbách, školství a správě obce.¹² Pavel Marek na příkladu Prostějova a jeho „volebního výboru strany národní“ ukazuje, že rozhodnutí mající velký význam pro osudy města se nemusela vždy odehrávat jen na radnici.¹³ Ze studie Martina Markela je dobře patrné, jak odlišná konstrukce daňového censu oddělujícího jednotlivé volební sbory pro obecní volby ve statutárních městech pomohla děle udržet konsensus mezi staroměstskými a novými městskými elitami.¹⁴

⁶ URBANITSCH, P.: Bürgerliche Eliten, Modernisierung und Wertewandel in Klein- und Mittelstädten Cisleithaniens 1848–1918. In: Fasora, L. – Hlanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Občanské elity...*, s. 49–75.

⁷ HIEBL, E.: Bürgerliche Lebenswelten im Kleinraum – Zugänge, Limitationen, Perspektiven. In: Tamtář, s. 66–75; EMINGER, S.: Heimat, Region, Identität. Konzepte und Methoden der Gemeindeforschung in Niederösterreich. In: Tamtář, s. 94–107.

⁸ MACKOVÁ, M.: Obecní samospráva v kontextu českého regionálního bádání. In: Tamtář, s. 108–112.

⁹ ŠTAIF, J.: Ideální konstrukce obce v českých výchovných spisech 19. století. Komunální elity jako nositelé obecního dobra. In: Tamtář, s. 117–130.

¹⁰ VYSKOČIL, A.: Státní správa a samospráva na přelomu 19. a 20. století a v prvních desetiletích 20. století na příkladu města Prostějova. In: Tamtář, s. 212–218.

¹¹ HYE, H. P.: Kommunale Selbstverwaltung und Öffentlichkeit im Hochliberalismus. In: Tamtář, s. 254–270.

¹² CIBULKA, P.: Královo Pole – život po boku moravské metropole. In: Tamtář, s. 271–283.

¹³ MAREK, P.: Elity Prostějova na přelomu 19. a 20. století a jejich komunální program. In: Tamtář, s. 293–303.

¹⁴ MARKEL, M.: Mezi centrem a periferií – občanské elity ve Znojmě a okolí. In: Tamtář, s. 316–326.

Projekt „Moravsko-slezská města v éře komunální samosprávy 1850–1914“

Domnívám se, že centrálním pojítkem prováděných výzkumů na poli městských samospráv a formování občanské společnosti v lokálním prostředí jsou sociální dějiny měst 19. století, především činnost městských elit a středních vrstev. Naskytá se možnost propojení tématik dějin měst a městské samosprávy, urbanizace, budování infrastruktury, formování občanské společnosti, národnostních vztahů, nacionalismu a ekonomického nacionalismu. Doufám, že se vhodným propojujícím a syntetizujícím směrem ubírá moravský výzkum. Jeho součástí je i projekt „Moravsko-slezská města v éře komunální samosprávy 1850–1914“, jehož řešitelem jsem spolu s kolegyněmi Andreou Pokludovou a Renatou Kafkovou. Projekt získal podporu Grantové agentury Akademie věd České republiky na léta 2006–2008. Metodiku projektu a dílčí závěry, nápady a teze (někdy spíše hypotézy) doplněné konkrétními příklady ze zkoumaných měst bych rád představil v hlavní části této studie.

Za objekty našeho výzkumu jsme zvolili osm lokalit – šest měst z regionu severní a střední Moravy a dvě města Rakouského Slezska – přičemž ve třech případech se jedná o statutární obce. Města jsme zvolili tak, aby reprezentovala různé vývojové typy. Moravská Ostrava a Vítkovice¹⁵ spadají do skupiny typických průmyslových měst, přičemž zajímavé je i jejich vzájemné srovnávání – zatímco prvně jmenovaná lokalita byla již před érou uhlí a železa poddanským municipálním městečkem s řemeslnickou a agrární činností a menším tržním centrem, Vítkovice se až díky železárnám proměnily z malé agrární vesnice v jednu z nejdynamičtější se rozvíjející obcí Předlitavska, v níž Vítkovické horní a hutní těžířstvo představovalo takřka neomezeného vládce. Opava¹⁶ a Olomouc představují prototyp tradičních zemských správních středisek a center vzdělání, obchodu, řemesel a služeb, v nichž snad můžeme hovořit o existenci patricijských rodin a starobylého měšťanstva. Olomouc je ve svém historickém vývoji navíc specifická funkcí pevnostního města. Frýdek byl menším správním (sídlo panství a od roku 1850 okresního hejtmánství) a produkčním centrem, v průběhu 18. století byla základem obživy tamních obyvatel řemeslná výroba, především produkce sukna a později i plátenictví a návažná výroba (bělidla, barvírny). V roce 1798 se majiteli panství i města stali Habsburkové, z nichž zejména Karel se v roce 1833 zapsal do dějin založením Karlovy hutě v sousedním Lískovci. Ve svém dalším vývoji nemohl Frýdek konkurovat blízkému Ostravsku, byť se v něm a Místeckém dvojčeti rozvinula strojní textilní produkce. Přerov představuje historicky jedno z významných moravských správních středisek, i když vzhledem k blízkosti Olomouce nikdy nedosáhl primárního významu. Původně královské město přešlo později mezi významná poddanská města s rozvinutou řemeslnickou a vzhledem k poloze na úrodné Hané samozřejmě i agrární produkcí. Ve druhé polovině 19. století se sice nerozvíjelo tak rychle a bouřlivě jako ostravsko-karvinský revír, ale v trochu pozvolnějším, přesto dynamickém tempu těžilo z konjunktury zemědělské výroby, s níž souvisel i rozvoj místního potravinářského, strojírenského a chemického průmyslu. Nesmíme zapomenout ani na skutečnost, že se Přerov stal „železničním městem“, v tomto ohledu jedním

¹⁵ Rámcové výsledky výzkumu k oběma městům viz KLADIWA, P.: Velkopodnikatelstvo a obecní samospráva v průmyslových městech. In: Tamtéž, s. 233–248.

¹⁶ Dílčí výsledky výzkumu viz POKLUDOVÁ, A.: Socioprofesionální stratifikace představitelů komunální samosprávy ve statutárním městě Opavě (1850–1918). In: Tamtéž, s. 304–315.

z nejvýznamnějších dopravních uzlů v rámci celé monarchie. Nový Jičín¹⁷ pokračoval v soukenické tradici, rukodělná výroba se postupně přetransformovala v tovární produkci, ovšem toto odvětví se ve druhé polovině 19. století jen obtížně vyrovnávalo se ztrátou odbytiště v Itálii a Uhrách. Značné proslulosti dosáhla výroba klobouků, avšak struktura průmyslu zůstávala neúplná. Správní reformy učinily město sídlem několika důležitých úřadů (okresní hejtmánství, krajský a okresní soud, krátce krajský úřad), vzniklo zde několik středních škol a populace pozvolna rostla. Příbor bychom zařadili k „ospalým“, populačně v 19. století stagnujícím tradičním městům s původní textilní výrobou a nepříliš rozsáhlým dalším průmyslem. Městská samospráva kladla velký důraz na rozvoj školství, které svým významem přesáhlo hranice zbořených městských hradeb.

Podle lidnatosti se zkoumaná města v roce 1910 seřadila následovně (zaokrouhleno): Moravská Ostrava 37 000, Opava 31 000, Vítkovice 23 000, Olomouc 22 000, Přerov 20 500, Nový Jičín 14 000, Frýdek 10 000, Příbor 5 500 obyvatel. Podle oficiální statistiky obcí v Předlitavsku se lokality mezi 2 000–20 000 obyvateli považovaly za maloměsta,¹⁸ takže ve vzorku máme tři malá a pět středních měst, přičemž nesmíme zapomenout na skutečnost, že de facto už se vytvářela Velká Ostrava. Šest měst mělo německou radnici, z nich pouze ve třech (Opava, Olomouc, Nový Jičín) tvořilo německé etnikum nezpochybnitelně většinu populace, ve zbylé trojici (Moravská Ostrava, Vítkovice, Frýdek) podle tehdejšího statistického kritéria obcovní řeči převažovali Němci nad Čechy a Poláky, podle dnešního kritéria národnosti tam žilo nepochybně nejvíce Čechů. Jen v Přerově a Příboře vládla česká samospráva městu s velkou většinou české populace.

Náš výzkum nejprve musíme determinovat v čase a v prostoru, jinými slovy popsat a zhodnotit historické předpoklady vývoje námi sledovaných měst a stav, ve kterém se nacházely v době prvních ranních červánků občanské společnosti, tedy v první polovině 19. století. K tomu nám kromě dosud vyšlé starší i novější literatury pomohou tištěné prameny, hlavně vceňovací operáty stabilního katastru a staré topografické příručky. Dále analyzujeme populační, hospodářský a sociální vývoj města ve sledovaném období 1850–1914, přičemž opět využíváme jak dosud vyšlou literaturu, tak prameny statistické povahy, z nichž nejcecnější jsou pro naše účely oficiální údaje předlitavských statistik sčítání obyvatelstva, pro ně sloužící podkladové materiály (sumáře sčítání lidu) nebo daňové seznamy evidující všechny plátce přímých daní. Za obzvláště přínosné považujeme využití údajů statistiky povolání, umožňující rozdělení ekonomicky aktivní populace i rodinných příslušníků do sektorů (zemědělství, průmysl a živnost, obchod a doprava atd.) i „tříd“ (buržoazie včetně maloproducentů, inteligence, dělnictvo).

Faktorem prvořadě důležitosti a podmínkou úspěšného rozvoje byla pro město 19. století železnice, což bych mohl demonstrovat na rozdílných osudech Přerova a Příbora: Bez Severní dráhy Ferdinandovy by nebyl rozkvět Přerova druhé poloviny 19. století absolutně myslitelný. Železničního spojení s Břeclaví (a odtud odbočkou s Brnem) a s Vídní se město dočkalo již v roce 1841, od roku 1845 mohl Přerovan vlakem cestovat Severní státní dráhou přes Olomouc do Prahy a od roku 1869 Moravskoslezskou severní

¹⁷ Dílčí výsledky viz KAFKOVÁ, R.: Proměny obecní samosprávy v Novém Jičíně 1850–1914. In: Tamtéž, s. 338–355.

¹⁸ HEISS, H. – STEKL, H.: Bürgertum und gesellschaftliche Modernisierung in Österreichs Kleinstädten 1850–1914. In: Zimmermann, C. (Hg.): Kleinstadt in der Moderne, Memmingen 2003, s. 9–28.

dráhou do Brna přes Nezamyslice a Vyškov. Po nepříliš dlouhé době se prospěch železniční dopravy odrazil v materiálním blahobytu občanů, jímž se zvýšily příjmy, a to jak majitelům domů, tak řemeslníkům a obchodníkům, kteří měli zajištěn jednodušší a hlavně levnější odbyt zboží. Výhodná poloha města přilákala i podnikatele. Prvním podnikem, který byl založen s ohledem na možnosti poskytované dráhou, byla škrobárna založená Hugo Fiedlerem z pruského Slezska roku 1843, rozšířená o šestnáct let později o lisovnu přírodního oleje. Malá továrna o šestatřiceti zaměstnancích však dlouho nevydržela, neboť roku 1864 zkrachovala.¹⁹ V roce 1852 založil rodák z Rakouského Slezska Vincenc Heinik továrnu na kovové zboží, dávající práci třicetce dělníků. I další továrny vznikly až po stavbě železnice, což se logicky projevilo v jejich koncentraci především v okolí nádraží, kde se nacházely i Kokorova strojárna se slévárnou nebo Weiglůva továrna na kočáry. V roce 1857 založili majitelé vsetínského panství poblíž železničního mostu obrovský sklad dřeva, které bylo splavováno ze Vsetínska po řece Bečvě a z menší části v Přerově prodáváno, z větší části pak překládáno na železniční vagóny a transportováno do Vídně a jinam.²⁰ Přerovské nádraží bylo jedním z největších v monarchii, což se odrazilo i ve skutečnosti, že železnice se rychle stala jednoznačně největším chleboďárcem pro obyvatele města a přilehlého okolí. V roce 1848 zaměstnávaly dráhy v Přerově asi 180 osob, na počátku 70. let už asi 690 lidí a v roce 1893 již drážní zřízení čítali 1 275 osob, což v součtu s rodinnými příslušníky představovalo téměř 6 500 obyvatel existenciálně bezprostředně závislých na železnici,²¹ nehledě na zvýšenou prosperitu samostatných obchodníků a živnostníků.

V případě Příboře byl rozvoj města na konci 18. a v první polovině 19. století spjatý s poslední fází rozkvetu rukodělného soukenictví. V polovině století přišel zcela zřetelný regres, populační i hospodářský. Rámcový ekonomický rozvoj pak byl umožněn až velmi pozdním vybudováním lokální dráhy, která město přes Studénku spojovala se Severní dráhou Ferdinandovou. Velký stavební boom ostravské průmyslové oblasti nastartoval na Příboře těžbu vápence a inicioval rovněž zmíněné vybudování železnice. Již v letech 1870–1872 se seskupilo konsorcium průmyslníků příbořského okresu, jež získalo koncesí k předběžným pracím a na vlastní náklady nechalo vyhotovit projekt dráhy ze Studénky údolím Lubiny do Štramberku, kde zakoupilo 22 jiter vápencové skály. Po vídeňském krachu v roce 1873 však celý projekt vzal za své. V roce 1880 majitelé vápencového lomu (mezi nimi i příbořský starosta František Preissig) prodali své podíly na lomu firmě bratří Gutmannů, kteří vystavěli železnici vedoucí ze Studénky přes Sedlnici, Skotnici, Příbor, Drnholec a Kopřivnici do Štramberku.²² Po vybudování železnice

¹⁹ KRAMÁŘ, J.: Přerov na Moravě. Původ jeho a vývin. Olomouc 1879, str. 21; BAYER, F.: Přerovsko. Město i hejtmanství. Díl I.: Soudní okres přerovský. Přerov 1893, s. 45. V budově bývalé Fiedlerovy továrny byla po prusko-rakouské válce umístěna rolnická škola a později Zemská střední hospodářská škola.

²⁰ KRAMÁŘ, J.: Přerov na Moravě..., s. 24; DRECHSLER, A. – FIŠMISTROVÁ, V. – LAPÁČEK, J.: Dějiny města Přerova v datech. Přerov 2006, s. 88 a 89; BAYER, F.: Přerovsko. Město i hejtmanství, I., s. 41–42, 44.

²¹ Podle statistických údajů Österreichische Statistik, Neue Folge, 3. Band: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich, 9. Heft: Mahren und Schlesien, Wien 1916; FIŠER, Z.: Přerov – železniční uzel. In: Lapáček, J. (ed.): Přerov. Povídání o městě. I. díl, Přerov 2000, s. 114.

²² POKORNÝ, F.: Vlastivěda Moravská. Příbořský okres. Brno 1917, s. 52.

se v Příboře a okolí zvýšil počet pracovních příležitostí, neboť došlo k otevření několika nových převážně textilních továren malého nebo maximálně středního rozsahu.

Po nezbytném vylíčení časoprostorových determinantů ekonomického, sociálního a populačního vývoje následuje vlastní jádro projektu – analýza složení a činnosti lokálních elit. Pojem „místní elity“ nám splývá s pojmem „horní vrstvy obce“, tedy s lidmi disponujícími majetkem a majícími vysokou pozici v obecní sociální stratifikaci.²³ Jedná se o elity politické (členové obecní samosprávy) a ekonomické, přičemž při nastavení volebního systému v obcích se obě skupiny překrývají, přesněji řečeno ekonomické elity tvoří spolu se vzdělanostními vrstvami lidry lokální politiky. Všechny shromážděné údaje o jednotlivých členech místních elit zanášíme do počítačové databáze.

Elity sledujeme v kontextu důležitých událostí v životě obce – analyzujeme obecní volební klání a složení z voleb vzešlého obecního výboru, zabýváme se komunální politikou a společenským a spolkovým životem obecně, dále hospodařením analyzovaných měst a budováním infrastrukturních zařízení. Pozornost věnujeme rovněž vzniku profesionálního úřednického aparátu, který při správě města uváděl do praxe opatření a nařízení přijatá volenou samosprávou.

Obecní volby, obecní výbor, komunální politika

Kuriový volební systém způsobil, že o výsledku obecních voleb rozhodovala poměrně úzká skupina: voliči prvního a druhého volebního sboru, které tvořili největší daňoví plátcí a tzv. honorační neboli inteligenční voliči. Proto analyzujeme složení těchto prvních dvou volebních sborů, neboť v nich se soustřeďovaly osoby, které můžeme označit za občanské elity – z kvantitativního hlediska navíc představují ještě přehlednou skupinu²⁴ – například v roce 1900 se v třicetitisícové Moravské Ostravě jednalo jen o 324 osob. Obecně platí, že čím byly majetkové rozdíly ve městě větší, tím větší část obyvatelstva měla volební právo až ve třetím volebním sboru nebo jím nedisponovala vůbec.

Jelikož se v národnostně smíšených městech sociální rozvrstvení společnosti do jisté míry překrývalo se složením národnostním, volební systém v globálním měřítku zvýhodnil hlavně německé hovořící vrstvy, a to právě v době, kdy moderní nacionalismus začal získávat pevnou půdu pod nohama. Svým způsobem by se dal celý kauzální vztah i otočit – nacionalismus nabyt na síle díky skutečnosti, že této ideologie mohly využít nižší vrstvy ve svém sociálně emancipačním úsilí, v soupeření s dosavadními elitami – to platí nejen pro úroveň lokální, ale i regionální, zemskou a celostátní.

Ve Vítkovicích ve volbách po celou dobu vítězili němečtí liberálové, Moravské Ostravě vládli rovněž němečtí liberálové a od roku 1905 liberálně-nacionální koalice, v Novém Jičíně dlouho dominující německé liberály porazili v roce 1909 nacionálové. Podrobněji se zmíním o přerovské situaci – volební boje se tam odehrávaly uvnitř českého tábora, neboť Němci byli ve městě příliš málo početní a nemohli se opřít ani o dostatečnou

²³ MACIIAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914. Opava 2002, s. 270.

²⁴ URBANITSCH, P.: Bürgerliche Eliten, Modernisierung und Wertewandel in Klein- und Mittelstädten Cisleithaniens 1848–1918. In: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J. (eds.): Občanské elity..., s. 49–75, zde s. 50–51.

ekonomickou dominanci (řada středních průmyslových podniků byla v rukou českých vlastníků). V historii volebních bojů můžeme rozlišit několik mezníků: v sedmdesátých letech se národní strana bránila tlaku konzervativních rolnických a živnostenských vrstev, na které působila Crhova strana Moravců. Na počátku osmdesátých let na opozici Moravců navázala Remeslnicko-živnostenská beseda, která se později integrovala do mladočeského tábora. Od konce osmdesátých let spolu soupeřili staročeši s mladočechy, přičemž dominantní postavení si zachovali první jmenovaní. Od poloviny let devadesátých vládla přerovské radnici koalice českých liberálních stran (staročeši, mladočeši) později doplněná o zástupce národních sociálů a klerikálů. Od roku 1901 se proti vládnoucí garnituře stavěla živnostenská opozice posílená o tři roky později stranou pokrokovou. V posledních dvou předválečných obecních volbách v letech 1910 a 1913 lidová strana pokroková nad liberální koalici zvítězila, vždy za pomoci sociální demokracie ve třetím volebním sboru. Sociálním demokratům za to bylo vyhrazeno několik mandátů. Případ sociálně-demokratické minority v samosprávě je mezi osmičkou námi zkoumaných měst ojedinělý, ale objevil se minimálně ve dvou dalších moravských městech – Brně a sousedním Králově Poli.²⁵ Výzkum situace v Opavě, Olomouci, Frýdku a Příboře ještě nemáme ukončen, přerovský příklad ale jasně ukazuje, že ani etnicky poměrně homogenní prostředí nevylučovalo dosti tvrdé volební boje, doprovázené nevybíravou novinovou kampaní.

Předchozí řádky napověděly, že komunální politice dlouho dominovali liberálové (ať již čeští nebo němečtí), kteří byli navyklí vést politiku v ryze honoračním duchu, to znamená bez zpětného kontaktu na voliče. Volič pro ně existoval pár týdnů před volbami, kdy ho oslovili svou kandidátní listinou, od okamžiku ukončení voleb jakýkoliv kontakt skončil. Spolky německých liberálů částečně pozměnily styl své práce až po nástupu nacionálů, kteří byli co do pěstování kontaktů s potencionálními voliči mnohem čilejší, svá shromáždění pořádali pro velký počet účastníků a věnovali se na nich velkým politickým tématům (národnostní, školská a hospodářská situace nejen na komunální, ale i na zemské a nezřídka rovněž na říšské úrovni). Podobně v českém Přerově kritizovali pokrokáři vládnoucí staročesko-mladočeskou koalici za honorační styl politiky. Poté, co se dostali v roce 1910 k moci, zavedli mnohem užší styk s širší veřejností během celého volebního období. Například v zimě každoročně pořádali veřejnou schůzi o obecním rozpočtu na následující kalendářní rok.

V socioprofesioním složení obecních samospráv, které vzešly z komunálních voleb, můžeme najít větší i menší rozdíly – místní poměry se odvíjely od typu města. V ryze průmyslových městech (Moravská Ostrava, Vítkovice) držela otěže komunální politiky podnikatelská buržoazie prostřednictvím technické inteligence (působící na pozicích manažerů a podnikových úředníků) a spolupracující na správě města s příslušníky svobodných povolání. V mnohem pomaleji se rozvíjícím prostředí Nového Jičína si ve srovnání s předchozími dvěma obcemi udrželi rozhodující pozice obchodníci a řemeslníci (starý střední stav), doplnění především o příslušníky podnikatelské buržoazie (často šlo o majitele řemeslnických dílen, které se rozrostly v menší továrny) a svobodných povolání. V progresivně se vyvíjícím českém Přerově si také nejvíce míst v obecním výboru udržel starý střední stav doplněný podnikatelstvem a příslušníky svobodných povolání; je

zajímavé, že významnou roli (mnohem větší než v Novém Jičíně) hráli i učitelé. Zastoupení rolníků a drážníků zaměstnanců vyplývalo z předvolebních dohod, neboť koalice českých honoračních stran těmito dvěma skupinám výměnou za podporu přenechala několik mandátů. Ve stagnujícím Příboře vládl starý střední stav, velkou roli hráli učitelé (je náhoda, že zrovna v obou městech s českou správou se učitelé natolik prosadili?²⁶) a rolníci (znak konzervativního prostředí?), solidně byli v samosprávě zastoupeni i duchovní (znak konzervativního prostředí?) a státní úředníci, méně příslušníci svobodných povolání.

Ekonomické elity

Pod pojmem lokální ekonomické elity rozumíme nejbohatší daňové plátce, které vymezíme s pomocí daňových seznamů nebo z nich se odvíjejících seznamů oprávněných voličů do obecních voleb. Největší daňoví poplatníci byli soustředěni spolu s čestnými voliči a částí honoračních voličů do prvního volebního sboru, neboť centralisticko-liberální obecní volební řád se odvíjel od majetku a vzdělání. Složení elit majetku se samozřejmě lišilo podle velikosti a významu města. V největších městech, ať již tradičních zemských centrech typu Brna, anebo novodobých průmyslových lokalitách jako Moravská Ostrava, stáli na špičce bohatí průmyslníci a finančníci, v menších a méně významných městech majitelé menších podniků s řádově desítkami zaměstnanců a větší obchodníci, v malých a retardovaných městečkách mnohdy jen vlastníci větších řemeslnických dílen a obchodů a vedle nich statkáři.

Společenská prestiž a zájmové pozice ostravských Rothschildů a Gutmannů se samozřejmě lišila od přerovských Skeneů (majitelé cukrovarů), Kokorů a Heiniků (strojí továrny), příborských Flussů a Mandlerů (textilní továrny), frýdeckých Landsbergerů (rovněž textilky) nebo novojičínských Hückelů (výroba klobouků) a Preisenhammerů (výroba vlněných tkanin). To neznámá, že by ostravští uhlobaroni nehájili v Moravské Ostravě, Vítkovicích anebo dalších obcích aglomerace (Zábřeh, Přívoz atd.) své zájmy. Průmyslníci si vesměs uvědomovali, že se na úrovni obce odehrávají rozhodnutí, která jsou pro další existenci jejich podnikání důležitá (územní plán, výstavba infrastruktury, dopravní napojení důležité pro přepravu osob i materiálu atd.) a mohou značně navýšit nebo naopak snížit jejich zisky. Rozdíl spočíval v tom, že majitelé ostravských hutí a dolů vysílali do obecních samospráv své zástupce z řad technické inteligence, kteří pak hájili jejich zájmy, zatímco další uvedení průmyslníci byli v místních samosprávách po generace zastoupeni osobně, což byl případ Opavy, Olomouce, Přerova, Příbora, Nového Jičína i Frýdku.

Podnikatelstvo bylo spolu se vzdělanostními vrstvami motorem komunálních infrastrukturních investic, neboť mu byly prospěšné. Bohatá buržoazie operovala na zemské a státní úrovni, chtěla integrovat lokalitu do tohoto velkého prostoru, což dokazuje i činnost Severomoravsko-slezského svazu průmyslníků v Moravské Ostravě (Nord-

²⁵ FASORA, L.: Brněnský municipální socialismus 1880–1914 jako platforma spolupráce měšťanské a dělnické elity? In: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J.: Občanské elity..., Brno 2006, s. 219–229, zde str. 225–229; CIBULKA, P.: Králově Pole..., s. 274–275.

²⁶ Vysoký podíl a vliv učitelů v obecním výboru zaznamenal i Jiří Kořalka v případě českého Tábora. Toto město vykazuje některé podobné rysy s Přerovem a Příborem. Rovněž v Táboře si dominantní pozice v lokální politice udrželi příslušníci starého středního stavu a město kladlo velký důraz na rozvoj školství – bylo v něm založeno první komunální reálné gymnázium s českým vyučovacím jazykem v habsburské monarchii. Srv. KOŘALKA, J.: Řemeslnicko-obchodnická elita v čele samosprávy města Tábora v letech 1848–1939. In: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J.: Občanské elity..., Brno 2006, s. 284–292.

mährisch-schlesischer Industriellen Verband in Mährisch Ostrau), jenž vznikl v roce 1904 jako členská organizace Centrálního svazu rakouských průmyslníků (Zentralverband der Industriellen Österreichs). Byly v něm zastoupeny větší a střední podniky z řady měst severní a střední Moravy.²⁷ Oproti tomu pro maloburžoazii splyval horizont s vlastním městem či dokonce jen čtvrtí.²⁸

Pokud se v národnostně smíšeném prostředí ekonomické elity národnostně lišily od majority populace (Severní dráha v Přerově, de facto i doly a železárny ve Vítkovicích a Moravské Ostravě), byl proces sociální emancipace nižších vrstev propojen s nacionalismem a ekonomickým nacionalismem. Severní dráha jako německá společnost upřednostňovala na významnějších postech Němce a celkově působila v duchu germanizace. Tím nutně vznikaly třenice s radnicí českého Přerova. V Moravské Ostravě a ve Vítkovicích tvořily ekonomické elity především německy hovořící Židé a Němci, radnici v obou obcích ovládali němečtí liberálové, kdežto v dělnických vrstvách dominovali Češi a Poláci.

Komunální úřednictvo

Když se v polovině předminulého století zrodil nový obecní samosprávný systém, byla správa měst ještě poměrně jednoduchou záležitostí – obecní rozpočty dosahovaly u menších a středních měst řádu maximálně desetitisíců zlatých, infrastrukturní výstavba byla takřkajíc v prenatalním stavu nebo nanejvýš v plenkách. Během pár následujících desetiletí se situace rychle změnila. Města se rozrůstala, budovala nezbytnou infrastrukturní síť, pořizovala si regulační plány, lákala podnikatele k umístění podniků formou investičních pobídek a podobně. Úměrně tomu rostly i počty komunálních úředníků a zřízenců. Tento proces shrnujeme pod pojmy byrokratizace a centralizace městské správy. Členové obecního výboru neměli a ani nemohli mít potřebnou šíři znalostí a v řadě technických a jiných odborných záležitostí záviseli na úsudku odborníků. Do městských úřadů nastupovali polytechnicky vzdělaní inženýři,²⁹ k významným postavám náleželi obecní tajemník, městský inženýr nebo městský stavitel. Rodila se moderní výkonová správa.

Obecní tajemník byl velmi respektovanou osobou, vždyť právě on se musel vyznat v obecní legislativě včetně nejrůznějších dodatků a novelizací. V hanáckém Přerově jím byl od roku 1868 jistý Jan Gayer. V polovině 80. let mu vyšla v Přerovských novinách/Prerauer Zeitung na pokračování série článků s titulem Právní věda v občanském životě. V nich poskytl občanům výklad důležitých předpisů: o zdravotní policii, zdravotně policejních předpisů o pitné a užitkové vodě, o potravinách a prohlížení poráženého dobytka a masa, o obydlích a veřejných shromaždištích atd. Když oslavil třicetileté jubileum vykonávání úřadu, vyslovili mu členové obecní samosprávy uznání. Podle jejich mínění nabyl Gayer svým dlouholetým působením a velmi pilným vzděláváním v oboru

²⁷ KLADIWA, P.: Podnikatelské elity průmyslového regionu před první světovou válkou (na příkladu Severomoravsko-slezského svazu průmyslníků v Moravské Ostravě). In: Slezský sborník 1, 2003, s. 52–67.

²⁸ HAUPT, H.-G. – CROSSICK, G.: Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts. München 1998, s. 170, 175–77.

²⁹ BATHIOW, Y.: Die Berufsgruppe der 'Gas- und Wasserfachmänner'. Ihre Bedeutung für die kommunalen Investitionen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: KAUFHOLD, K. II. (Hg.): Investitionen der Städte im 19. und 20. Jahrhundert, Köln–Wien 1997.

samosprávy rozsáhlých vědomostí a stal se jedním z předních městských tajemníků na Moravě.³⁰ O deset let později mu byl ke čtyřiceti letům ve službě udělen titul ředitele městské kanceláře a zároveň osobní přídatek 600 korun ročně. Na počest jubilanta proběhla za účasti celého obecního výboru slavnostní mše.³¹

Městští lékaři tlačili volené členy samospráv k infrastrukturním investicím zdravotně-hygienického rázu, tedy k výstavbě vodovodu, infekčního špitálu, nemocnice či centrální porážky. Techničtí experti (městský inženýr, městský stavitel) byli nepostradatelní při plánování a posuzování všech stavebně-technických projektů a rovněž při dozorování probíhajících staveb. Proto se domnívám že bychom při studiu vývoje municipalit měli zohlednit nejen lokální politické a ekonomické elity, ale i osobnosti čelných obecních úředníků.

Profesionalizace komunálního aparátu vyvrcholila na přelomu předminulého a minulého století. Celkové počty obecních zaměstnanců se přitom odvíjely nejen od lidnatosti lokality, ale také od míry rozvoje municipálního socialismu – jinými slovy od počtu a druhu podniků, které komunál provozoval ve vlastní režii. Mezi takové obecní podniky se v širším slova smyslu vedle nemovitostí, lesů nebo polností řadila plynárna, elektrárna, vodovod, lokální dráha, tramvaj, spořitelna, záložna, zastavárna atd.

V roce 1911 zaměstnával městský úřad dvacetitisícového Přerova 12 úředníků a pět zřízenců, dále fungovala správa obecního jmění, zdravotní policie s oběma městskými lékaři, obecní policie, správa městského vodovodu, správa centrálních jatek v čele se zvěrolékařem, správa elektrárny atd.³² O rok později činil počet všech definitivně ustanovených komunálních zaměstnanců 69.

V roce 1909 měl mnohem menší Příbor (5 400 obyvatel) důchodního, oficiála, účetního, dva městské lékaře, pět porodních bab, nadlesního, dva hajné, obecního sluhu, kominika, hodináře, ubytovatele, dva zvoníky, šest strážníků a polního hlídače, celkem tedy 26 zaměstnanců. Za povšimnutí stojí, že město nemělo vlastního zvěrolékaře.

Adresář šestatřicetisícové Moravské Ostravy evidoval v roce 1910 dohromady 162 městských zaměstnanců.

Postavení komunálního úřednictva bylo problematické ve všech nestatutárních městech, neboť bylo zcela závislé na obecním výboru, pracovní vztah měl soukromoprávní charakter, většinou bez nároku na pensijní zajištění. Řada významných nestatutárních měst, např. Moravská Ostrava či Nový Jičín, sice komunálním zaměstnancům pensijní zajištění poskytovala, bylo to však dobrovolné rozhodnutí jejich samosprávy, zákonná povinnost v tomto ohledu neexistovala. Nejistota zaměstnaneckého poměru měla za následek, že službu v samosprávě vyhledávali v menších lokalitách především ti méně kvalifikovaní, což se negativně odrazilo na celkové úrovni autonomní administrativy.³³

I některá nestatutární města, v nichž se prosadila moderní výkonová správa (logicky se jednalo především o lidnatější a vyspělejší lokality), stanovila pro komunální

³⁰ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 2.10.1896.

³¹ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 9.8.1906.

³² BAYER, F.: Bayerův ilustrovaný průvodce Přerovem a nejnovější adresář, III. ročník. Přerov 1911.

³³ KLADIWA, P.: Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914, I.: Vývoj legislativy. Ostrava 2007, s. 107–108.

úředníky přesná kvalifikační a platová pravidla: statut o organizaci obecních úřadů a regulaci platů obecních úředníků a sluhů z roku 1891 rozděloval úředníky Moravské Ostravy do pěti platových tříd (1 400, 1 200, 1 000, 800 a 600 zlatých ročně). Ředitel, sekretář a adjunkt úřadu starosty museli mít právnické vzdělání a politickou zkoušku u zemských úřadů; vrchní inženýr, inženýr a adjunkt městského stavebního úřadu museli absolvovat technickou vysokou školu a dvě státní zkoušky; lékař a zvěrolékař městského zdravotního úřadu měli mít rovněž odpovídající vysokoškolské vzdělání a další střední a nižší úředníci alespoň středoškolské vzdělání. Úřední sluhové brali podle platové třídy 480, 450, 420, 390 nebo 360 zlatých ročně. Obdobný moravskoostravský statut z roku 1899 platově úředníky diferencoval již plně podle dosaženého vzdělání – základní plat absolventů techniky byl 3 200 korun ročně, absolventů práv 2 800 korun, absolventů medicíny 2 400 korun, vyšší střední školy 2 000 korun, nižší reálky nebo nižšího gymnázia 1 600 korun a měšťanky 1 400 korun. Platy městských úředních sluhů činily 800–1 200 korun ročně. Když v roce 1906 vypsal město konkurs na obsazení místa městského sekretáře, vyžadovalo absolventa práv se třemi státními zkouškami a titulem doktor, doklad o absolvované politické zkoušce a dokonalou znalost němčiny a češtiny.³⁴

Na Svátek práce v roce 1912 byla přijata nová služební pragmatika městských zaměstnanců v Přerově – stejně jako první pragmatika z roku 1897 opět obsahovala požadavky na vzdělání, tentokrát už i přesné zařazení do platových tříd, konstruovaných po vzoru státní správy. Komunální úředníci byli zařazení do dvanácté až osmé platové třídy. Nejvýše, tedy v osmé třídě, byl ředitel městské elektrárny s velmi solidním platem 4 400 korun a ročním příplatkem 828 korun. Do deváté třídy byli pak zařazení městský inženýr s platem 3 600 plus 720 korun, zvěrolékař 3 200 korun plus 720 korun, do desáté třídy městští oficiálové, stavitelé, důchodní a pokladník s příjmy včetně příplatků kolem 3 000 korun ročně. Až v jedenácté třídě se nacházeli městští lékaři se zhruba dvoutisícovým příjmem (bylo však běžné, že měli souběžně i soukromou a závodní praxi), vyšší plat než oni měl i lesník. Na výslužné (tedy penzi) si zaměstnanci dopláceli 4,3 % z úhrnného služného i celého aktivního příplatku.³⁵

Místa obecních zřízeností a strážníků byla na rozdíl od několika málo nejvyšších městských úředníků placena poměrně špatně, takže se nezřídka stávalo, že o nepříliš lukrativní zaměstnání nebyl příliš velký zájem a do služby byly přijímány i problematické osobnosti. Velké problémy v tomto ohledu panovaly kupříkladu u příborské obecní policie. Například v srpnu 1875 si starosta stěžoval, že městská policie vykonává službu nedbale a strážníci jsou často opilí. Obecní výbor proto rozhodl, že první přestupek bude trestat pokutou dva zlaté, druhý pokutou dvojnásobnou a při třetím provinění bude následovat propuštění ze služby. Pohrůžku okamžitého propuštění městského strážníka, který přijde do výkonu služby v podnapilém stavu, obecní výbor zopakoval v březnu 1882. Přesto zůstala ohnivá voda pro muže zákona velkým lákadlem a několik z nich na to doplátilo. Za opilství a hrubé zanedbávání služby byl městský policista propuštěn v dubnu 1884, únoru 1886, březnu 1902 a také květnu 1903.³⁶

³⁴ KLADIWA, P.: Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913. Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé, Ostrava 2004, s. 112.

³⁵ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápis zasedání obecního výboru, 1.5.1912; Přerovský obzor, 6.4.1912.

³⁶ SOKA Nový Jičín, fond AM Příbora, Zápis zasedání obecního výboru z inkriminovaných let.

Úředníci statutárních měst (v našem projektu Opavy, Olomouce a od roku 1870 i Frýdku), sdružení v magistrátu, měli lepší postavení než jejich kolegové z nestatutárních lokalit – podléhali sice autonomnímu orgánu, ale prosazovali se vedle volených zástupců samosprávy jako samostatný faktor.³⁷ Stáli na stejné úrovni jako státní úředníci, a to z hlediska platového, penzijního i z hlediska volebního oprávnění – všechna moravská i slezská statutární města přiznávala komunálním úředníkům honorační volební právo.

Společenský a veřejný život komunálních elit

Co se očekávalo od člena městského zastupitelstva, movitého podnikatele, zavedeného advokáta či jiného příslušníka lokálních elit? Předně velmi aktivní účast na spolkové činnosti, která představovala asi nejdůležitější součást komunálního společenského života. Prakticky v každé obci působilo alespoň několik spolků, ve větších městech se pak počty asociací počítaly na desítky a ve velkých dokonce na stovky. V regionálních sbornících a časopisech nalezneme podrobné studie o činnosti nejrůznějších spolků, které se však většinou omezují na faktografický sběr informací bez zobecňujících ambicí a jsou proto přínosem prakticky jen pro místní vlastivědné nadšence. V rámci našeho projektu nám o takový podrobný výčet aktivit toho či onoho spolku nejde, ani to podle našeho názoru nemá smysl, neboť se každoročně opakovalo zhruba totéž: na přelomu roku valná hromada s volbou nového představenstva, v období masopustu spolkový ples, v průběhu roku taneční věneček, amatérské divadelní představení, dobročinné akce apod. Usilujeme spíše o získání určitého shrnujícího nadhledu, a to o přehled vývoje spolčování v lokalitě, o zachycení mechanismů, kterými se spolčování rozšířilo (např. v průmyslových lokalitách sehrála velkou úlohu z vyspělejších oblastí přistěhováá technická inteligence, v maloměstech učitelé a úředníci apod.), o „změření“ hustoty sítě spolků a analýzu struktury jejich členské základny a hlavně spolkového vedení (tedy spolkového výboru). Ve vedení prestižních spolků nalézáme příslušníky komunální elity z řad členů obecní samosprávy. Míru prestiže spolku můžeme určit také podle jeho postavení ve slavnostních průvodech a shromážděních, o kterých podrobně referoval lokální tisk, třeba u příležitosti návštěvy významné osobnosti ve městě. Jako typický příklad může uvést reportáž o návštěvě arcivévodů Friedricha, jeho manželky Isabelly a dcery Marie Kristýny a Marie Anny ve Frýdku v polovině 90. let 19. století: Akce přihlížely tisíce lidí z města i z venkova. Návštěvu přivítala v devět hodin ráno na nádraží obecní rada. U slavobrány vytvořily špalír žákyně dívčí obecné a měšťanské školy, arcivévodovi byl představen ředitel tohoto školního ústavu. Na náměstí hosty očekávali zástupci chlapecké obecné a měšťanské školy a spolků (Gesangverein, Turnverein, Friedeker Veteranenverein, Misteker Veteranenverein, Freiwillige Friedeker Feuerwehr). Na dvoře zámku pak byli představeni arcikněz, administrátor, katecheta a kaplaní, představenstvo židovské obce, c.k. okresní soudce, ředitel chlapecké měšťanky, komorní rada, ředitel spořitelny, čtyři místní velkopřemyslníci, c.k. soudní adjunkt, auskultant, výběrčí daní a kontrolor. Poté následovalo představení drážních úředníků a arcivévodských úředníků (což provedl komorní ředitel statku Těšínské komory). Poté představil starosta členy obecní rady, nato magistrátní rada předsedy spolků Gymnasial-Verein, Gesangverein, Turnverein, Freiwillige Feuerwehr, Veteranenverein).

³⁷ KLABOUCH, J.: Die Gemeindevetverwaltung, s. 115–116.

Poté se návštěva vrátila na náměstí, kde opět vytvořily špalír místní spolky a arcivévoda prohodil pár slov s jejich předsedy. Po přestávce, v níž se Friedrich a jeho rodina odebrali do svých komnat, následovala prohlídka města. Navštívili farní a mariánský kostel, sirotčinec, židovský chrám, nemocnici (arcivévoda hovořil s městským lékařem) a chlapeckou obecnou a měšťanskou školu císaře Františka Josefa I. Po návštěvě školy následoval slavnostní oběd na zámku, na který byli pozváni starosta města Frýdku, arcikněz a okresní soudce. V půl třetí odpoledne návštěva město opustila.³⁸

Podobných novinových zpráv bychom našli pro každou lokalitu desítky, neboť různé slavnosti u příležitosti návštěv státních či církevních hodnostářů, císařových narozenin a jmenin, místních výročí apod. nebyly až tak řídkým jevem. Jejich dramaturgie měla svůj specifický scénář, účastníci z řad jednotlivců i asociací vymezené místo zohledňující společenské postavení. Uvedená reportáž z Frýdku dobře dokumentuje veřejnou úctu, které se těšili starosta a zastupitelé, farář, státní úředník, učitel nebo významné spolky, respektive jejich představitelé.

Podle našich dosavadních zkušeností patřili k nejprestižnějším spolkům dobrovolní hasiči, dále střelecký, pěvecký či čtenářský spolek. Zvláštní postavení řemeslnického a živnostenského spolku (Gewerbeverein) a spolku majitelů domů vyplývalo ze skutečnosti, že hájily zájmy starých středních vrstev a proto se většinou stavěly proti nákladné výstavbě moderní infrastruktury (pokud nastala), jež zvyšovala zatížení daňových poplatníků (viz níže pasáže o infrastruktuře). Ne náhodou se tyto dva spolky nezdávka stavěly do opozice vůči vedení města a někdy byli jejich členové rozhodujícím jazyčkem na vahách ve volebním klání. Rozvoj politických asociací nastal o něco později a zpočátku se u vyšších a středních vrstev omezil hlavně na liberální, později i na nacionální spolky. Před rokem 1867 se politická témata neoficiálně dostávala na půdu čtenářských či hospodářských organizací. Politickou činnost později vyvíjely i de iure nepolitické, ale účelné nacionální spolky typu *Sokola*, *Matice školské* na straně jedné či *Turnvereinu*, respektive *Schulvereinu* na straně druhé.

Specifický typ asociace představovaly okrašlovací spolky, jejichž členové pečovali o výsadbu zeleně a v širším smyslu o estetické zkvalitnění svého bydliště.

Spolky hrály důležitou roli i pro nižší společenské vrstvy, kterým zůstal přístup ke komunální politice uzavřen, neboť v nich našly přiměřené pole působnosti. Samozřejmě se v tomto případě jednalo o jiné spolky, než ve kterých se střetávaly vyšší a střední vrstvy. V maloměstském prostředí se spolky často prolínaly se staršími, korporativními formami sdružování. Ve spolcích docházelo k integraci rozdílných sociálních skupin, byť v omezené míře.³⁹

Majetnější občané se angažovali i „obligatorní“ aktivitou na poli dobročinné a charitativní činnosti. Obecní zastupitele i jejich manželky a dcery nalézáme v řadách nejrozličnějších dobročinných spolků, pečujících o sirotky, chudou školní mládež apod. Bohatí továrníci či obchodníci nezdávka darovali u příležitosti svého životního jubilea nebo jako vděk za udělením čestného občanství často i několikatisícové finanční částky na nejrozličnější charitativní účely.

³⁸ Friedek-Misteker Blatt, 7.7.1895, s. 1–2.

³⁹ HEISS, H. – STEKL, H.: Bürgertum..., s. 9–28.

Aktivní činnost ve spolcích představovala odrazový můstek do vedoucích pozic v komunální politice. Pro členy obecních výborů a rad obecně platí vysoká kumulace funkcí ve spolcích jakož i v dalších organizacích – správních radách (výborech, ředitelstvích) peněžních institucí (spořitelna, záložna, banka), průmyslových podniků a obchodních společností, komunálních podniků (plynárna, elektrárna), silničních výborů, místních a okresních školních rad atd.

Činnost v obecní samosprávě se mohla stát odrazovým můstkem ke kariéře zemského poslance, což z pochopitelných důvodů platí zejména pro starosty největších měst. Všichni starostové Brna od roku 1861 a Olomouce od 1872 byli zároveň zemskými poslanci,⁴⁰ podobně tomu bylo v případě Opavy ve Slezsku. Na počátku 20. století si v poslanecké lavici na půdě brněnské metropole velmi aktivně počínali např. moravsko-olavský starosta JUDr. Gustav Fiedler nebo jeho hranický kolega JUDr. František Šromota, novojičínský starosta JUDr. Hugo Fux se výrazně podílel na moravském vyrovnání. Nepravidelně nebo spíše ojediněle se zemskými poslanci stávali starostové či členové samospráv z řady dalších menších měst a obcí.⁴¹ Ze studia stenografických protokolů ze zasedání zemského sněmu se dozvíme bližší informace o činnosti poslanců, jakým způsobem pomáhali „svým“ městům – angažovali se například při rozdělování zemských dotací, zasazovali za povolování středoškolských ústavů nebo jejich přebírání do zemské správy, za budování lokálních drah atd.

Obecní hospodaření

Chod moderního města si žádal obrovské finanční prostředky a obce byly schopny vlastními silami a s výraznou pomocí daňových příjmů pokrýt sotva běžné výdaje na provoz a údržbu infrastruktury, o jejím budování už ani nemluvě. Na bedra municipalit bylo navíc naloženo poměrně velké množství správních kompetencí v rámci tzv. přeneseného okruhu působnosti. Obce tak musely na vlastní náklady asistovat v podstatě jako nejnižší instance státní správy u sčítání lidu, říšských a zemských voleb, číslování domů, vedení civilních matrik, vyhotovování domovských potvrzení, civilních sňatků, sčítání podniků, veřejné sanitární služby a dalších záležitostí.⁴² Ke krytí obecních nákladů měly podle rakouské legislativy sloužit primárně příjmy z obecního majetku a pak také obecní přirážky k přímým a nepřímým státním daním, jakož i samostatné obecní daně a dávky.⁴³ Ty však nemohly být s ohledem na zachování únosné míry zatížení poplatníků zvyšovány do nekonečna.

Jakákoliv větší infrastrukturní investice (například vybudování nového vodovodu, stavba školy či divadla, výkup pozemků za účelem rozšíření nebo vybudování ulic či získání nových stavebních parcel atd.) přesahovala finanční možnosti běžných městských

⁴⁰ MALÍŘ, J.: Samospráva jako prostředek poslanecké kariéry. In: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J.: Občanské elity..., s. 152–164, zde s. 152.

⁴¹ Sondu pro moravský zemský sněm ve volebním období 1906–1911 provedl Jiří Malíř, viz předchozí poznámka, str. 163. Napočítal dvanáct německých a deset českých zemských poslanců zvolených z řad představitelů obecní samosprávy.

⁴² JAROLIM, J.: Zur Sanierung der Finanzen der österreichischen Gemeinden. Mit besonderer Berücksichtigung Brünns und Mährens. Přednáška z 13.1.1908 na zasedání Mährischer Gewerbeverein v Brně, s. 5–9.

⁴³ Podrobněji k tematice viz KLADIWA, P.: Lesk a bída obecních samospráv..., I., s. 93–111.

příjmů (i po započtení příjmů daňových) a musela být pokryta bankovními půjčkami. Moderní infrastrukturu můžeme v zásadě rozdělit do dvou skupin, a to na ekonomickou a občanskou. K ekonomické řadíme výrobní, obchodní a bankovní zařízení či nákladní dopravu, k občanské infrastrukturu pak školství, zdravotnictví (v širším smyslu slova, tj. včetně vodovodu, městských jatek atd.), kulturní a sportovní zařízení, veřejné budovy nebo osobní dopravu.⁴⁴ Ve všech obcích rychle rostly náklady na školství, zdravotní, sociální, bezpečnostní a dopravní infrastrukturu apod. V roce 1911 dosáhla zadluženost statutárních měst v Předlitavsku výše jedné miliardy korun, což jen na úrocích představovalo čtyřicet až padesát milionů korun ročně, nehledě na umořování dluhů. Obyvatelé Frýdku platili v roce 1907 212% přírážku ke státní činžovní dani a 219% k dani ze zisku, obyvatelé Opavy 108%, respektive 119%.⁴⁵

Získat kvalifikovaný přehled o městském hospodářství jako celku je pro badatele náročný úkol už v případě výzkumu jedné lokality, u komparace více měst se obtíže pochopitelně znásobují, což je způsobeno odlišnou strukturou městských prelimitářů i účtů. Divergence se týkají hlavně bankovních půjček – v některých lokalitách – např. ve Vítkovicích a do roku 1890 i v Přerově byly veškeré příjmy z bankovních půjček evidovány přímo v každoročních rozpočtech, a sice mezi mimořádnými příjmy. Ve většině měst ale prostředky proinvestované z bankovních půjček z každoročních rozpočtů nezjistíme. Více vypovídajícím snad bude konkrétní příklad: přerovský prelimitář na rok 1910 evidoval na straně příjmů i výdajů 1 037 587 korun, přičemž obecní účty za rok 1910 vykazovaly částku 3 235 000 korun, (z toho na příjmové straně pocházely 2 015 098 korun z bankovních půjček). Prelimitář na rok 1912 evidoval výdaje 731 955 korun, avšak podle uzávěrky obecních účtů bylo za tento rok celkem použito 2 709 337 korun. Většina financí tedy pocházela z již dříve získaných bankovních půjček a byla určena na budování infrastruktury (investičním akcím), menšina evidovaná prelimitářem na chod infrastruktury.

Prelimitáře jednotlivých měst se odlišovaly i v dalších drobnějších věcech – chceme-li tedy získat možnost komparace, musíme si vytvořit vlastní analytické kategorie. V zásadě proto navrhuje rozlišovat mezi běžnými (řádnými i mimořádnými) příjmy a výdaji, respektive investičními příjmy (bankovní půjčky) a výdaji na budování moderní infrastruktury. K běžným příjmům řadíme veškeré každoroční příjmy měst včetně daňových přírážek, do běžných výdajů zahrnujeme všechny každoroční periodické výdaje, tedy v podstatě provozní náklady na chod samosprávného městského organismu a infrastruktury a drobné investice na opravy. Nejvyšší částky z těchto provozních výdajů u Moravské Ostravy pohltily platy městských úředníků a zaměstnanců, následovaly úroky z půjček a umořování dluhu města, respektive výdaje na školství: v roce 1890 představovaly platové výdaje 23,7 %, výdaje na školství 21,1 % a na splácení a umořování dluhu 20,3 %, v roce 1910 šlo nejvíce finančních prostředků na školství (23,2 %), následně na splátky půjček (21,5 %) a na platy zaměstnanců města (13,3 %). Malý a retardovaný Příbor se příliš neodlišoval – úroky půjček a umořování dluhu si vyžádaly 20 % běžných výdajů v roce 1880 a 39 % v roce 1910, školství 24 %, resp. 25 % a platy městských úředníků a zaměstnanců 26 %, resp. 15 %.

⁴⁴ KLADIWA, P.: *Obecní výbor Moravské Ostravy...*, s. 133.

⁴⁵ JAROLIM, J.: *Zur Sanierung...*, s. 9–12.

Nejvýznamnějším zdrojem běžných příjmů města byly jednoznačně daně a poplatky. Od poloviny osmdesátých let 19. století až do roku 1910 Moravské Ostravě pravidelně přinášely více než 60 % jejích rozpočtových příjmů, někdy dokonce dvě třetiny. Novému Jičínu polovinu všech řádných městských příjmů v roce 1880 a přes čtvrtinu v roce 1910. Jedině v malém Příboře předčily výnosy z obecního majetku daňové příjmy, a to v roce 1880, kdy tvořily 58 % všech příjmů města (v Moravské Ostravě 17 %, v Novém Jičíně 8 %), v roce 1910 ale již jen 18 % (v Moravské Ostravě 3 %, v Novém Jičíně 4 %), naopak daňové příjmy vystoupaly ze 32 % v roce 1880 na 49 % v roce 1910. V daňových příjmech přitom ve všech třech městech jednoznačně převažovaly přímé daně nad konzumními daněmi: v Moravské Ostravě v roce 1900 v poměru 2,51:1, v Novém Jičíně 2,49:1 a v Příboře 1,74:1, v roce 1910 pak ve stejném pořadí měst 4:1, 3,75:1 a 1,64:1. Obecní přírážka k přímým daním vystoupala v Moravské Ostravě z 12 % v roce 1872 na 105 % v roce 1910, v Novém Jičíně ze 37 % v roce 1871 na 100 % (110 % v případě přírážky k dani výdělkové) v roce 1910 a v Příboře z 10 % v roce 1870 na 160 % v roce 1910.

Bankovní půjčky představovaly v letech 1907 a 1908 v Moravské Ostravě přes polovinu celkových příjmů města.⁴⁶ Celkový dluh města Moravské Ostravy představoval v roce 1910 částku 17 391 594 korun (tj. 473 korun na 1 obyvatele).⁴⁷ Před vypuknutím první světové války dosáhla výše obecních půjček Nového Jičína zhruba 5 000 000 korun (asi 360 korun na 1 obyvatele). Dluhy Příbora pak obnášely koncem roku 1906 celkem 828 483 korun (cca 160 korun na 1 obyvatele).

Výstavba městské infrastruktury a z ní vyplývající zájmové konflikty

Podle říšského obecního zákona z roku 1862 se o veškerou komunální infrastrukturu měly obce postarat na vlastní náklady, přitom mohly na konkrétní investiční akce žádat o zemské či státní dotace.

Němečtí historici již v celé řadě monografií i sborníků podrobně popsali rozvoj moderní komunální správy, přičemž vodovod, kanalizaci, jatka a veřejné pouliční osvětlení nazvali policejními obecními podniky (polizeiliche Gemeindeanstalten), protože předpokládaly nátlak, společenskou nutnost užívání. Oproti tomu plynárny, elektrárny a pouliční dráhy označili jako městské živnostenské podniky (stadtsche Gewerbebetriebe). Obě skupiny dohromady pak vytvářely veřejná komunální zařízení (öffentliche Gemeinde-Einrichtungen). Jiné dělení rozlišuje mezi soukromoprávním (plynárny, elektrárny, sportovní, divadla, městské lázně) a veřejnoprávním (zásobování vodou, kanalizace, pouliční osvětlení, školství) polem působnosti obce. Přechod mezi oběma skupinami byl a dodnes je natolik plynulý, že se pojem „obecní podnik“ nahrazuje označením „veřejné zařízení“, čímž se zdůrazňuje nezadatelné právo každého jednotlivce na jeho využívání.⁴⁸

⁴⁶ Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von grosseren Städten. Wien 1913, Jg. XIV., s. 302–303.

⁴⁷ Tamtéž, s. 322.

⁴⁸ KRABBE, W. R.: *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert: eine Einführung*. Göttingen 1989, s. 110–113. Další literatura podrobně viz FASORA, L. – KLADIWA, P.: *Obecní samospráva...*, ČČI, 2004, 4, s. 796–826.

V našem projektu se zabýváme jednak samotnou výstavbou nejrůznějších infrastrukturních zařízení a jejím financováním (s železnou pravidelností se dělo formou bankovních půjček), jednak také zájmovými konflikty mezi různými společenskými skupinami, hlavně těmi, které participovaly na řízení města. Zajímá nás, jak se různé zájmové skupiny k modernizaci města stavěly.

V klasické liberální éře se komunálněpolitické angažování občanských vrstev soustředilo především na zakládání škol, případně ještě moderního vodovodu, ostatní elementy obsáhlé výkonové správy (například veřejné osvětlení) byly ponechány soukromým subjektům. Spoluodpovědným za tuto politiku spíše defenzivní správy majetku byl centrální aspekt stále ještě měšťanského světa hodnot, ideál spořivosti a přiměřenosti. Do školství proudily od počátku velké investice zřejmě proto, že svobodná škola byla považována za cenný klenot, rovněž musíme v tomto kontextu zohlednit národnostní faktor v etnicky smíšeném prostředí českých zemí. Pokud v lokalitě neexistovalo vyšší školství (reálka, gymnázium nebo alespoň průmyslová škola), byla obecní samospráva připravena k velkým finančním obětím, aby byl takový ústav otevřen – nabídl státu či zemi postavení budovy na vlastní náklady, dále se zavazovala přispívat na provoz školy apod. (to byl i případ českého Příboru, jehož samospráva byla jinak v otázce infrastrukturní výstavby a k tomu potřebných investic poměrně konzervativní). Pokud ani to nepomohlo, komunální školský ústav postavil a provozoval zcela ve vlastní režii, aby později usiloval o jeho převedení do státní nebo zemské správy.

V etnicky smíšeném městě jsme zaznamenali poměrně jednoznačné tendence – pokud radníci ovládali Češi, samospráva se snažila blokovat rozvoj německého školství jako tomu bylo v Přerově, kde se radnice několikrát odvolala proti rozhodnutí okresní školní rady a později i vyšších státních orgánů, kterým se městu nařizovalo otevření německé obecní školy. Nakonec musela v duchu litery zákona školský ústav zřídit. Naopak v Moravské Ostravě nebo Vítkovicích německá radnice všestranně podporovala jen rozvoj „svého“ národního školství a tlak státních orgánů ke kompromisu či přesněji řečeno k naplnění státního základního zákona z roku 1867 zde působil ve prospěch Čechů.

S postupem času se modernizační opatření rozprostřela po všech oblastech tzv. „městské techniky“ – vodovod, kanalizace, odvoz odpadu, dláždění ulic, hromadná doprava, osvětlení, centrální porážka, prostory sloužící k odpočinku (parky) atd.⁴⁹ To už se většinou devatenácté století přehouplo do své poslední čtvrtiny, v níž už i v řadě středních a menších měst tradiční staroměstské vrstvy maloproducentů a obchodníků ztratily ve správě města rozhodující slovo. Komunální a infrastrukturní politika staroliberálního měšťanstva zůstala defenzivní. Spokojilo se totiž se symbolickými zásahy: napojením na železnici, zbouráním hradeb, zavedením plynového osvětlení, výstavbou několika veřejných budov, hlavně škol. Dynamické urbanizační kroky mu byly vzdáleny. Chtělo řídit vše samo, mít přehled, nespolehat se na profesionální aparát. Bránilo se proti vyššímu zadlužování města.⁵⁰ Kolem roku 1880 stála i správa malých a středních měst před otázkou, jestli je v uplynulých letech nosný „staroliberální“ model rozvoje města akceptovatelný i pro budoucnost, anebo dosáhl hranici svého vývoje. Rychle dopředu postupovala

⁴⁹ URBANITSCH, P.: Bürgerliche Eliten..., s. 58.

⁵⁰ Viz také HYE, H. P.: Kommunale Selbstverwaltung..., s. 259.

nejen urbanizace, nýbrž i nacionalizace.⁵¹ Rozvoj města musel pokračovat. Maloměstské řemeslnické a živnostenské vrstvy (tzv. starý střední stav) se vyznačovaly xenofobií vůči změnám, vůči všemu cizímu. Maloburžoazní vztah k městskému životu se vyznačoval výlučnou orientací na lokální záležitosti a sepětím s místem, závislostí na rodinných a personálních vztazích, sepětím mezi majetkem a právy. Tato charakteristika se odrážela v účasti starých středních vrstev na vládě ve městě. I poté, co na radnicích přišly o rozhodující pozice na úkor podnikatelských, vzdělanostních a úřednických vrstev (případně přešly zcela do opozice), protestovaly proti nákladným infrastrukturním počínům.

Důvod byl zřejmý. Protože bylo malopodnikání nejtěživěji zasaženo četnými obecními daněmi, měli jeho provozovatelé přirozený zájem na nízkém obecním rozpočtu a šetrném komunálním hospodaření. Z toho důvodu maloburžoazie vystupovala jako obhájkyň místních zájmů proti dalekosáhlým a nákladným projektům, hájeným hlavně bohatými podnikateli a příslušníky svobodných povolání. V mnoha městech se maloburžoazie dostala do konfliktů s občanskou elitou, která se snažila zlepšit městskou infrastrukturu a celkově zvýšit prestiž lokality. Přitom na sebe nenarážely vize na straně jedné a vlastní zájmy na straně druhé, nýbrž dvoje rozdílné vize a dvoje rozdílné zájmy, jež vyplývaly z odlišného vnímání prostoru. Jak už jsme uvedli u podnikatelstva – bohatá buržoazie operovala na národní úrovni, chtěla integrovat lokalitu do tohoto velkého prostoru. Pro maloburžoazii splyňval horizont s vlastním městem či dokonce jen čtvrtí.⁵²

Zájmové konflikty mezi členy obecního výboru z řad konzervativních staroměstských vrstev a vzdělanostními a podnikatelskými skupinami prosvitají z protokolů schůzí komunální samosprávy. Pro ilustraci si uvedeme tři konkrétní příklady z Přerova, dokumentující mentalitu starých středních vrstev (nezadlužovat se, nezvyšovat daňové zatížení, příliš nebudovat): 1) V listopadu 1896 se obecní výbor rozhodl zahájit stavbu elektrárny. Proti byl obchodník Karel Sekera s námitkou, že se pořad jedná o půjčku, ale nikdo se neptá, zda budou občané moci nést takové břemeno. 2) Na počátku roku 1898 byla na zasedání obecního výboru přečtena rezoluce přijatá na veřejné schůzi občanů, týkající se právě dostavované elektrárny a stavby budov pro měšťanské školy: „Na schůzi se poukazovalo na hmotný stav zdejšího poplatnictva, který výhradně pozůstává z maloživnostnictva, malorolnictva a maloobchodnictva, poukazovalo se na neutěšené poměry nyní v městě Přerově panující, že obec sama je značně zadlužena, že poplatnictvo musí platit velké přirážky a dá se takřka s určitostí tvrdit, že následkem stavby elektrárny obecní přirážky nejméně o 20 % v krátké době vzrostou.“ 3) V roce 1913 byla komunální samosprávě adresována rezoluce Spolku majitelů domů v Přerově, která si stěžovala na obrovské zatížení domovního majetku, dosahující v součtu obecních, silničních a zemských přirážek a státní daně více než 50 % hrubé činže domů. Jakékoliv zvýšení samosprávných přirážek přitom znehodnocuje domy. Majitelé domů žádají jako zástupci nejpoblatnějšího stavu obecní zastupitelstvo, aby vypracovalo finanční plán na dobu deseti let, který by jasně stanovil program podniků (škol, staveb, mostů...), pokud je zamýšlí obec provést, výši nákladů a způsob úhrady. Přitom budiž z kalkulace vypuštěno zvyšování přirážek; srovnáním výnosů přerovských komunálních podniků a podniků v jiných městech vyšetřeno, jak by se zisky daly zvýšit. Brzkým pořízením regulačního plánu města Přerova

⁵¹ HEISS, H. – STEKL, H.: Bürgertum..., s. 106 a 108.

⁵² HAUPT, H.-G. – CROSSICK, G.: Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts. München 1998, s. 170, 175–77.

a účelnou stavební politikou má být zamezeno, aby se stavělo na periferii města, stavební ruch by měl být soustředěn do centra ve prospěch vysokých staveb, aby se nezvyšovaly náklady na dlažbu, kanalizaci a vodovod. Obecní výbor by měl vypracovat soustavu opatření k podpoře průmyslu a tím i většímu rozložení daňového zatížení, neboť v Přerově je jen asi 38 převážně menších průmyslových podniků.⁵³

Oponenty radniční politiky byly často řemeslnické vrstvy sdružené v Řemeslníko-živnostenské besedě/Gewerbeverein a také spolky majitelů domů, neboť vlastníkům realit přinášelo vyšší náklady obligatorní napojení na vodovodní a kanalizační síť anebo příspěvky na budování chodníků.

Jak jsem již uvedl výše, k financování infrastrukturní výstavby bylo zapotřebí značných prostředků, které nemohly být opatřeny jinak než formou bankovní půjčky. Z důvodu snadnější dostupnosti úvěrů pro komunál i obyvatelstvo a rovněž zmnožení příjmů pro městskou kasu se zakládaly spořitelny. Například příborský obecní výbor promptně zareagoval v listopadu 1856 na výzvu státních orgánů k založení spořitelny ve správě města. Starosta argumentoval, že celá akce nebude znamenat nějaké výdaje pro komunál, neboť správní výdaje a nutná práce účetního úředníka budou hrazeny ze zisků ústavu. Kromě toho se spořitelna stane prostředkem k oživení a podpoře zdejšího vlnařského průmyslu, obchodu a jiných živností.⁵⁴

K zajímavým zjištěním někdy vede srovnání prelimináře stavby infrastrukturního zařízení a závěrečného vyúčtování. U řady staveb byl preliminář příliš optimistický a neodpovídal finální pořizovací ceně, která byla vyšší i o desítky procent. Pokud k podobným „špatným“ odhadům a výpočtům docházelo v určitém městě pravidelně, vede nás to k hypotéze, že investicím nakloněná obecní samospráva náklady úmyslně podhodnocovala, aby nevzbudila odpor veřejnosti. Byla si vědoma skutečnosti, že rozestavěná stavba pak již bude dokončena i po překročení původně povolených výdajů. Téměř pravidelně nabraly tento průběh přerovské infrastrukturní akce, což si přiblížíme s pomocí dvou konkrétních příkladů:

1) Koncem roku 1907 se přerovský obecní výbor usnesl, že v příštím roce bude započata stavba nemocnice, a to k šedesátému letům panování císaře. Nemocnice měla nést název Jubilejní nemocnice císaře Františka Josefa I., čímž se kromě vyjádření rakouského patriotismu zvyšovala šance na udělení zemské nebo státní subvence. Vypracování detailních plánů na výstavbu nemocnice bylo svěřeno architektu Veselskému z Královských Vinohradů. V létě 1910 byly plány předloženy a schváleny – rozpočet počítal s částkou 739 000 korun.⁵⁵ Stavba pak proběhla v letech 1911–1913. V dubnu 1914 projednával obecní výbor kauzu s názvem značné překročení prelimináře výstavby nemocnice. Stavební náklady totiž dosáhly 1 215 880 korun! Radní Pivný podal k celé záležitosti obsáhlý výklad: Rozpočet stavby byl původně 1 057 617 korun. Tuto cifru shledal zemský sněm příliš vysokou, ani zemský výbor ji nechtěl schválit a žádal, aby rozpočet činil kolem 700 000 korun. Nato byl požádán tvůrce projektu Veselský, aby vypracoval rozpočet druhý, což také učinil, konkrétně na zmíněných 739 000 korun. Na takovou částku se dostal jednoduše tím, že škrtnl některé položky z původního projektu, které byly přitom nepostrá-

⁵³ SOKA v Přerově, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 11.9.1896, 9.2.1898, 12.1.1913.

⁵⁴ SOKA Nový Jičín, fond AM Přibora, kart. 314.

⁵⁵ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 6.7.1910.

datelné (schody, stropy, pilíře atd.). Znalec, který zkoumal projekt i rozpočet, na vady neupozornil a projekt schválil. Další díl viny byl na městském stavebním úřadě, který musel na nedostatky přijít a kdyby upozornil na skutečnost, že stavba bude nutně o 300 000 korun dražší, nemocnice by se nestavěla. Člen obecního výboru a sociálně demokratický zemský poslanec Marek poté podotkl, že projektant i znalec byli švindlíři. Podle dalšího radního Polameho provedl škrtý v projektu bývalý stavební rada Hromas, jenž si ve stavebním odboru dělal, co chtěl a když celé jeho zákulisní jednání odkryl a třemi svědky mu je dokázal, byl Hromas nucen rezignovat na členství v zastupitelstvu.⁵⁶

2) Od konce roku 1903 přerovská samospráva uvažovala o výstavbě centrální porážky. Stejně jako v řadě jiných měst přitom musela překonávat odpor řeznických kruhů, které se obávaly poklesu zisků. V roce 1908 padlo rozhodnutí – podle vypracovaného rozpočtu mělo pořízení jatek přijít městskou kasu na 362 000 korun při následných ročních příjmech 37 000 korun a výdajích 30 000 korun, ziskem by se umořoval investiční náklad.⁵⁷ Továrník a zastupitel Zapadlo v debatě prohlásil, že rozpočet rentabilnosti jatek není dostatečně podrobný, a tudíž je nevěrohodný. Nicméně obecní samospráva si zvolila ze svých řad odbor pro výstavbu porážky. Dodání a montáž chladicího zařízení pro inkorporovanou městskou chladírnu byla zadána firmě Zuber z Prahy-Košířů za oferovanou cenu 35 425 korun,⁵⁸ což se ukázalo být velmi nešťastným krokem. Jednak konečný účet této firmy představoval podstatně vyšší částku, konkrétně 85 020 korun,⁵⁹ jednak – což byl mnohem větší problém (k překračování původních preliminářů docházelo tak jako tak zcela pravidelně) – chladicí zařízení nebylo dostatečně výkonné. Přerovské Národní noviny v této souvislosti ironicky konstatovaly: „Máme nové městské jatky, které stály na 600 000 korun s veškerým zařízením, ale kdy se v nich začne pracovat, to nikdo neví. Strojní zařízení bylo důkladně zkušováno. Páni se dali zase – jako vždy – nacytat na nejlacinější ofertu.“⁶⁰ Na začátku roku 1912 se obecní výbor rozhodl provést výměnu defektního strojního chladicího zařízení a při té příležitosti vyměnit elektrický pohon parním, jenž měl být mnohem levnější.⁶¹ Rekonstrukce jatek byla zadána firmě Pražská akciová strojírna za preliminovanou částku 76 415 korun, nakonec stála 80 687 korun.⁶²

Moderní město se vyznačovalo plánovitostí výstavby a dalšího územního rozvoje, snažilo se vést cílevědomou politiku, vymezovat obytné a průmyslové plochy, nezapomínalo ani na zeleň a prostory sloužící k oddechu a procházkám. Potřebovalo rovněž budovat vhodné a cenově dostupné bydlení pro dělnické obyvatelstvo přicházející za prací. Proto byly vypracovávány a schvalovány regulační plány a stanovován tzv. městský stavební rajón.

Proti schválení stavebního rajónu se často stavěli majitelé nemovitostí a pozemků nacházejících se mimo něj, neboť jejich nemovitý majetek ztrácel na ceně. Stalo se to například v Moravské Ostravě, kde v prosinci 1885 a následně v únoru 1886 proběhla dvě

⁵⁶ Tamtéž, 1.4.1914.

⁵⁷ Tamtéž, 15.1.1908; Národní noviny, 25.1.1908.

⁵⁸ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 2.9.1908.

⁵⁹ Tamtéž, 5.10.1910.

⁶⁰ Národní noviny, 19.3.1910.

⁶¹ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 3.1.1912.

⁶² Tamtéž, 24.7.1912 a 15.10.1913.

shromáždění majitelů domů, protestující proti návrhu městského stavebního rajónu.⁶³ Ke zlepšení bytové situace v centrech větších měst sloužila asanační opatření. Zemská legislativa mohla konkrétnímu městu schválit tzv. asanační zákon, jako se tomu na přelomu 19. a 20. století stalo v případě Brna a Moravské Ostravy nebo Prahy a Hradce Králové v sousedních Čechách. Staré domy v asanačním pásmu, které jejich majitelé během vyhlášené desetileté lhůty řádně přebudovali, byly na osmnáct let osvobozeny od daní. Nové opatření v případě Moravské Ostravy nepřineslo očekávaný efekt, když se přestavby dočkala pouze polovina vybraných objektů.⁶⁴

Jak už jsme jednou uvedli, komunálněpolitické angažování obecních samospráv se zprvu omezilo na školství, výstavbu několika veřejných budov, případně ještě na vodovod. Pojem tzv. municipálního socialismu byl téměř neznámý. I podniky, jejichž účelem bylo sloužit veřejným potřebám, byly provozovány soukromými podnikateli nebo akciovými společnostmi, a to tím způsobem, že zmíněné subjekty uzavřely s příslušným městem smlouvu. Aby je město provozovalo samo – to odporovalo přísně individualistickému charakteru dřívější epochy. Na této bázi byly budovány plynárny, elektrárny i pouliční dráhy.⁶⁵

Municipální socialismus nastoupil v některých městech Předlitavska v devadesátých letech 19. století, a to po vzoru Německa. Obce zanedlouho zjistily, že mohou zmiňované podniky vést samy, a to jak po stránce odborného personálu, tak po stránce finanční a v celé řadě případů začaly plynárny i elektrárny provozovat ve vlastní režii. Ceny za plyn a elektrickou energii přitom stejně jako v Německu držely na takové úrovni, aby výnos nejenom pokryl všechny výdaje za veřejné osvětlení, nýbrž přinesl i značný přebytek. Vyšší ceny plynu a elektřiny pro soukromé odběratele tak měly charakter komunální daně, pro město obzvláště výhodné, protože její vybírání nestálo žádné prostředky za vedení agendy a další úkony.⁶⁶

Přestože si města musela na vybudování infrastrukturních zařízení (případně na odkoupení původně soukromých podniků) vypůjčit značné částky, řada komunálních podniků byla nehledě na společenskou nutnost vybudování i dobrou investicí a splácení půjček nezatěžovalo městský rozpočet, neboť bylo realizováno z každoročních výnosů podniků – tak tomu bylo v případě komunálních plynáren, elektráren a většinou i jatek a lokálních drah. Tyto podniky nejenže si na sebe vydělaly, ale přinesly i nemalé sumy do městské pokladny. Zmíněná zařízení však z hlediska minimálního odběru přicházela v úvahu pouze ve větších městech a vyplácelo se vzít si na jejich výstavbu bankovní půjčky. Z toho plyne, že při analýze zadlužení konkrétního města je třeba zohlednit nejen celkovou výši komunálního dluhu, ale i jeho strukturu, jinými slovy návratnost či nenávratnost investic.

⁶³ KLADIWA, P.: Obecní výbor Moravské Ostravy..., s. 131.

⁶⁴ VYBÍRAL, J.: Zrození velkoměsta. Architektura v obraze Moravské Ostravy 1890–1938, Ostrava 1997, s. 9–10.

⁶⁵ KRABBE, W. R.: Stadtische Wirtschaftsbetriebe im Zeichen des „Municipal Sozialismus“. Die Anfänge der Gas- und Elektrizitätswerke im 19. und frühen 20. Jahrhundert, In: Blotvogel, H. H. (Hg.): Kommunale Leistungsverwaltung und Stadtentwicklung vom Vormärz bis zur Weimarer Republik, Wien 1990, s. 117–135.

⁶⁶ Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von grösseren Städten, Jg. XII., Wien 1909, s. CLXV–CLXVII.

Na základě prozatímního výzkumu pro osm měst Moravy a Slezska můžeme říci, že značně prodělečnou záležitostí bylo pro municipality především školství, zdravotní péče a výstavba a rozšiřování vodovodu a kanalizační sítě.

Plynofikace využívaly nové městské elity jako průmyslníci a vzdělanostní vrstvy k tomu, aby samy sebe znázornily jako nositele pokroku, kteří ukončili starý svět tmářství a zahájili éru světla, což ukázal rakouský historik Hans-Peter Hye na příkladě Ústí nad Labem.⁶⁷

Elektrifikace části prostoru Moravy a Slezska proběhla již před první světovou válkou, prioritně v lidnatých městech. Ve velkých městech českých zemí, která dodávala údaje do statistické řady Österreichisches Städtebuch, byla většina elektráren na rozdíl od plynáren již přímo zřízena komunálně, do našeho výzkumu zahrnutá města Opava a Moravská Ostrava představovaly výjimku potvrzující pravidlo, neboť jejich radnice uzavřely smlouvu se soukromou společností na výstavbu a provozování elektrické centrály.⁶⁸

V době vypjatého nacionalismu nehrály vždy roli pouze ekonomické faktory. V Přerově zahájila provoz městská elektrárna již na podzim 1897, ale po několika letech provozu přestávala kapacitně stačit, nestačilo ani provedené zvýšení kapacity, neboť síť odběratelů se stále rozšiřovala. Tamní samospráva tak stála v roce 1913 před rozhodnutím, zdali na vlastní náklady postavit novou velkoelektrárnu, anebo přistoupit na nabídku německé společnosti Moravsko-slezské elektrárny (MSE), což byla dceřinná společnost Österreichische Siemens-Schuckert Werke, která hodlala postavit elektrárnu na zakoupených pozemcích ve Střebovicích (dnes Ostrava-Třebovice) a vyráběným proudem zásobovat velkou část Moravy. Starosta města JUDr. Matouš Havránek považoval nabídku MSE na dodávku elektřiny za výhodnou, neboť se naskýtal možnost odebrat proud za tak nízkou cenu, že by za ni nemohla plánovaná nová velkoelektrárna produkovat. Nato obecní výbor zplnomocnil městskou radu, aby vedla jednání s MSE o dodávce elektrického proudu.⁶⁹ Přerovská radnice byla nato vystavena velkému tlaku znacionalizovaných médií varujících před „ukvapeným vyjednáváním s Moravsko-slezskou společností v Moravské Ostravě o dodávkách elektřiny“. Národní jednota v Olomouci pak postavila obranu proti MSE na platformě samostatné elektrické centrály v Přerově a snažila se ukázat na nutnost, aby české město tuto otázku vyřídilo s českými firmami. Nakonec město zahájilo stavbu nové komunální elektrárny, byť až v roce 1917. V roce 1919 byla hotova a hned ji převzala nově vytvořená společnost Středomoravské elektrárny a.s. v Přerově, která byla pověřena elektrizací střední Moravy.⁷⁰

V listopadu 1913 obecní výbor Příbora, jenž dosud neměl plynárnu ani elektrárnu, většinou hlasů rozhodl o tom, že město přistoupí k Elektrárenskému svazu obcí severovýchodní Moravy (užíval se i název Ostravský elektrárenský svaz), a to nezávaznou

⁶⁷ HYE, H. P.: Alt- und Neuburger in Aussig (Ústí nad Labem) um die Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Hoffmann, R. (Hg.): Bürger zwischen Tradition und Modernität. Wien–Köln–Weimar 1997, s. 247–270, zde s. 252.

⁶⁸ Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von grösseren Städten. Jg. XIII., Wien 1911, str. 222–223.

⁶⁹ SOKA Přerov, fond AM Přerova, Zápisy ze zasedání obecního výboru, 6.11.1913.

⁷⁰ Městská elektrárna v Přerově. In: Přerov. Přerovsko-Kojetínsko. Brno 1933, s. 108–112, zde s. 111; Vývoj elektrizace střední a severní části země Moravskoslezské, In: Tamtéž, s. 104–107.

smlouvou s prozatímní platností do 1.7.1914. Jednalo se o svaz řady českých obcí regionu, které si chtěly kolektivním postupem vymoci levnější výstavbu elektrické sítě jakož i výhodnější smlouvy na odběr elektřiny. Samozřejmě se výrazně prosadil i národní akcent, což znamenalo, že Elektrárenský svaz hodlal vyjednávat pouze s českými firmami. Proto nemohla uspět významná společnost Mährisch-Ostrauer-Elektrizität-Aktien-Gesellschaft, jež se pokoušela o sólo jednání s některými členskými obcemi. Město Příbor mělo k Elektrárenskému svazu velmi blízko již tím, že v čele této organizace působili dva členové příborské obecní samosprávy – ředitel reálky Jaroslav Simonides a ředitel obecné a měšťanské školy Ignác Kožnar. V březnu 1914 projednal otázky elektrifikace severovýchodní Moravy a Přerovska správní odbor Ústředí starostenských sborů a silničních výborů na Moravě a dospěl k závěru, že péče o zásobení obcí elektřinou je v rukou Ostravského elektrárenského svazu, který vyjednává na nejrůznějších místech o nejvýhodnější dodávce proudu ve velkém. Obce byly upozorněny na to, aby nejednaly sólo a přistupovaly k Elektrárenskému svazu, jehož přípravný výbor působí v Příboře. Ojedinelé vyjednávání Přerova se soukromou firmou o dodávce proudu bylo odsouzeno jako hospodářsky nebezpečné.⁷¹

Se zavedením elektřiny úzce souvisela tramvajová doprava, která ve velkých městech řešila problém přepravy pracovních sil do zaměstnání a navíc byla spolehlivým a významným odběratelem elektrické energie. V Opavě a v Olomouci provozoval tramvajovou dopravu přímo komunál.⁷² Členové obecního výboru Moravské Ostravy dospěli původně k závěru, že tramvaj bude v dopravně rušné oblasti nejen rentabilní, ale dokonce vysoce výnosná, takže uvažovali o zřízení a provozu ve vlastní režii. Nakonec se ale usnesli, že si město nemůže dovolit vybudovat pouliční dráhu z vlastních prostředků a poskytli koncesi brněnské firmě Brünner Lokaleisenbahngesellschaft. Rozhodnutí se z ekonomického hlediska ukázalo chybným. Provoz tramvajové dopravy mezi Přívozem, Moravskou Ostravou, Vítkovicemi a Mariánskými Horami byl vysoce rentabilní, ale komunál měl pouze několikaprocentní podíl na ziscích.⁷³

Později se moravskoostravská samospráva z chybného rozhodnutí poučila a Ostravsko-karvinskou místní dráhu už postavila na vlastní náklady. Za provozní rok 1911 docílil komunál jako koncesionář dráhy po započtení úroků a amortizace stavební půjčky 5 125 500 korun zisku 17 584 korun, o rok později 35 125 korun.⁷⁴

Závěr

Představil jsem spíše teze, hypotézy, dílčí výsledky a podněty pro další badatele, snad alespoň trochu zajímavé a inspirativní, náš projekt je prozatím v polovině řešení a jeho výsledky knižně uveřejníme během první poloviny roku 2009.

Pro kompatibilitu výsledků (nutný předpoklad budoucí syntézy) je dobře, že brněnský výzkum na jižní Moravě zahrnující (prozatím) Brno, Znojmo, Jihlavu, Jaroslavice,

Kyjov, Polnou a Český Dub používá podobnou metodiku, takže badatelská obec bude mít zanedlouho výsledky pro severní i jižní část Markrabství moravského.

Shromážděné informace a výsledky lze podle mého názoru využít poměrně všestranně – pro poznání fungování obecních samospráv, procesů urbanizace, industrializace, k popsání budování moderní infrastruktury a doplnění informací k dějinám jednotlivých měst. V neposlední řadě přinese řadu podnětů ke studiu sociálního vývoje, formování občanské společnosti a nacionalismu. V Česku tradičně silný zájem historiků o studium procesu národní emancipace český (méně už německy) hovořících občanských vrstev může být lokálním přístupem obohacen, někdy příliš obecně znějící teze tak budou doplněny o konkrétní zkušenosti z řady míst, snad nakonec dojde i ke korigování nebo i negaci některých nepřesných závěrů.

Počítačová databáze komunálních elit z osmi měst Moravy a Slezska poslouží dalšímu výzkumu, neboť poskytne řadu cenných informací k jednotlivým osobnostem i celým socioprofesionálním skupinám. Databázi dáme k dispozici na CD nosiči jako přílohu monografie, která vyjde jako výstup z grantového projektu. Sami jsme již řady některých doposud shromážděných údajů využili mj. v publikaci *Člověk v Ostravě v XIX. století*, kde jsme představili pro Ostravsko typické profesní a sociální skupiny pomocí metody kolektivní biografie.⁷⁵ Výhodou databáze je, že ji bude možno v budoucnu rozšířit o další sociální skupiny a vrstvy, což už v případě některých měst plánují brněnští kolegové Lukáš Fasora a Jiří Hanuš, kteří chtějí do dalšího rozšiřujícího výzkumu zahrnout i reprezentanty dělnických elit a zabývat se sociální legislativou a politikou municipalit.⁷⁶ Vedl je k tomu příklad Brna, v němž se sociální demokraté (vedení známými poslanci Czechem a Elderschem) podíleli jako součást radniční koalice počátku 20. století na rozvoji politiky municipálního socialismu.⁷⁷ Martin Markel na základě studia vývoje občanské společnosti v Brně navrhl rozšířit výzkum elit i o představitele státní moci (okresní hejtmán, okresní soudce).⁷⁸

Jsem rád, že naše dosavadní výsledky a zkušenosti korespondují se závěry a hypotézami uveřejněnými v české historiografii ojedinelé syntéze sociálních dějin dlouhého devatenáctého století z pera opavské (respektive krnovsko-kutnohorské) autorské dvojice Jana Machačová a Jiří Matějček.⁷⁹ Na závěr závěru si proto dovoluji některé premisy výzkumu zkušenějších kolegů odcitovat:

- Už od konce 18. století se projevovaly rozdíly tří kultur v českých zemích: venkovské, rolnické a řemeslnické české, německé, která byla více městská, průmyslová a úřednická, a židovské, jež byla obchodnická a finančnícká a později s vysokým podílem příslušníků svobodných povolání (s. 74).
- Podíl horních, středních a dolních vrstev, definovaných v podstatě sociální pozicí s majetkem, byl od konce 18. do začátku 20. století vcelku stabilní: vždy to bylo přibližně 0,5 % (možná 1 %) – 12–24 % – 75–85 % populace českých zemí (s. 131).

⁷¹ SOKA Nový Jičín, fond AM Příbora, kart. 464.

⁷² Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von grösseren Städten. Wien 1913, Jg. XIV., s. 290–291.

⁷³ KLADIWA, P.: Obecní výbor Moravské Ostravy..., s. 142.

⁷⁴ Tamtéž, str. 143.

⁷⁵ MYŠKA, M. – ZÁŘICKÝ, A. (eds.): *Člověk v Ostravě v devatenáctém století*. Ostrava 2007.

⁷⁶ Projekt zahrnuje šest měst: Brno, Olomouc, Opavu, Jihlavu, Znojmo, Nový Jičín.

⁷⁷ FASORA, L.: Brněnský municipální socialismus ..., s. 225–229.

⁷⁸ MARKEL, M.: Mezi centrem a periferií..., s. 323.

⁷⁹ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002.

- V malých městech se dlouhodobě udržoval nízký podíl inteligence a třetí sféry vůbec, jež byla z největší části nositelem informací a inovací (s. 40).
- Drobné měšťanstvo, základ starých středních vrstev, bylo zřejmě z naprosté většiny konzervativní, jak svým ekonomickým, tak sociálním a politickým myšlením. Chybělo mu vzdělání, obecný rozhled, informovanost, dlouho nechápalo význam industrializace s jejím růstem produktivity práce (s. 440).
- Se středními vrstvami měla část chudých řemeslníků společný zájem o lokální veřejné záležitosti, které pochopitelně ovlivňovaly jejich profesní a ekonomickou situaci. To byl významný rozdíl proti příslušníkům dolních vrstev, které – kromě organizovaných dělníků – takové věci vůbec nezajímaly (s. 193).
- Důležité bylo, že nové městské buržoazní vrstvy, hlavně v progresivních městech, svým vlivem překonávaly staré měšťanstvo – řemeslníky, obchodníky a patriciát starého typu, žijící z málo výkonné ruční práce agrárního období (s. 41).
- Mezi sedláky vládly velmi tradiční vzory chování – nechuť k novotám neprovozeným generacemi, velká pracovitost, snaha nevydávat peníze, nedůvěra k „pánům“, tedy k lidem žijícím se nemanuální činností. Vztah sedláků ke vzdělanosti a k odborným poznatkům se měnil obecně až ke konci 19. století (s. 268).
- U dolních vrstev byla jedním z dlouho přetrvávajících vzorů chování negace vzdělání, které představovalo důležitý zdroj rozvoje, ale jeho získání také vkládání zdrojů – času, peněz a energie (s. 103).
- Vyvinutější infrastruktura vznikala nejčastěji až v závěrečné fázi industrializace, protože byla silně závislá na průmyslových investicích, často nebo většinou do obcí „vnášených“ zvenčí. Rozvinutost infrastruktury – třetí sféry – byla čím dál závislejší právě na industrializaci. Centra pokroku byla v průmyslových městech a velkých správních střediscích (s. 68–70).
- Ve druhé polovině 19. století nastala „advokátská“ (nebo obecněji „doktorská“) revoluce a „inženýrská“ revoluce. Růst početnosti a majetku průmyslové podnikatelské buržoazie byl sledován růstem infrastruktury spojené s průmyslem. Stoupal počet podnikového úřednictva, jehož vyšší skupiny vytvářely prestižní střední vrstvu, zájmově spojenou s podnikatelskou buržoazií. Továrník se stával obecně váženou osobou. Staré měšťanstvo agrární epochy se prostřednictvím svých dětí v nových profesích měnilo v součást moderní buržoazie, případně existovalo dál jako řemeslníci a živnostníci, patriciát buď investoval do průmyslu nebo infrastruktury (Zwierzinové, Primavesiové), nebo žil z pronájmu svých městských domů a z jiných tradičních zdrojů. Celá sociální mobilita dostala zrychlením industrializace silný popud (s. 404–405).
- Nacionalismus – důsledek otevírání společnosti – představuje v podstatě růst možností uplatnění ambiciózních osob z nižších vrstev a sociální emancipace celých těchto skupin. Nacionalisté byli především ti, kdo si z toho „udělali živnost“ – učitelé, žurnalisté, politici. Bez existující konkurence mezi národnostmi by však nacionalismus nikdy nemohl nalézt potřebný ohlas (s. 391, 418–419).

The Process of Modernization of Municipalities and Municipal Self-government in the Reign of Franz Joseph I

Pavel Kladiwa

The main focus of this article is to present the methodology and preliminary results from the project "Moravian/Silesian Municipalities in the Era of Communal Self-Government. 1850–1914." Six Moravian (Olomouc, Moravian Ostrava, Vítkovice, Nový Jičín, Přerov and Příbor) and two Silesian (Opava and Frýdek) municipalities are included in the project. The thematic focuses of the project in these communities are communal elections and elected self-government, social and community life in the municipality, municipal finances, and the construction of communal infrastructure (including social conflicts relating to these projects). Research has advanced further on the six Moravian towns and cities.

ÚROVEŇ SPRACOVANIA TEMATIKY HOSPODÁRSKÝCH ELÍT V SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFIÍ

Ludovít Hallon

Bádanie na poli tematiky hospodárskych elít existovalo v určitých špecifických dobovo podmienených formách už v slovenskej marxistickej historiografii pred rokom 1989. O formovaní cieľavedomého systematického výskumu v danej oblasti však môžeme hovoriť až od druhej polovice deväťdesiatych rokov minulého storočia. Slovenská historiografia najskôr musela formulovať pojem hospodárskych elít ako predmet skúmania. Tento cieľ sa podarilo dosiahnuť až v ostatných rokoch, čo dokumentuje aj nasledujúca štúdia. Na druhej strane treba konštatovať, že napriek absencii pojmu hospodárskych elít môže slovenská historická veda prezentovať v rámci sledovanej problematiky čiastočné výsledky. Hodnotenie celkového rozsahu a kvalitatívnej úrovne predmetných výsledkov sú obsahom tejto práce. Štúdia by mala rozšíriť a podstatne prehĺbiť základné údaje z nedávno uverejnenej práce autora o slovenskej historiografii s tematikou hospodárskych elít.

1. Hľadanie pojmu hospodárska elita

Pred rokom 1989 bolo v slovenskej historiografii formulovanie pojmu hospodárskych elít nemysliteľné a polemika o jeho obsahu neprípustná. Ojedinelý pokus otvoriť otázku hospodárskych elít, ale iba v rámci súdobého pojmového aparátu, uskutočnil ešte roku 1961 vtedy mladý historik Ľubomír Lipták v štúdií Vývin slovenskej buržoázie za predmnichovskej ČSR.¹ Na malej ploche tejto krátkej, ale obsažnej a profilujúcej, štúdie načrtol viacero základných problémov štúdia hospodárskych elít v podmienkach Slovenska, pričom sa orientoval najmä na tzv. národne slovenskú buržoáziu.

Autor naznačil problém príčinných súvislostí a možností genézy národne slovenských hospodárskych elít po roku 1918. Poukázal na skutočnosť, že vznik novej „slovenskej buržoázie“ bol možný len v súvislosti s diskontinuitou vývoja dovtedajšej štruktúry hospodárskych elít. Nepriamo naznačil, že napriek priaznivým hospodársko-politickým podmienkam slovenskú hospodársku elitu generovala predovšetkým sféra hospodárskych inštitúcií a vládnych hospodárskych úradov, zatiaľ čo priamo v hospodárskej praxi boli možnosti jej vzniku aj po roku 1918 obmedzené. Tu do určitej miery pretrvávala kontinuita vývoja starších, najmä nemecko-maďarsko-židovských, hospodárskych elít a prichádzala nová elita predstaviteľov podnikovej sféry českých krajín. Národne slovenská hospodárska elita, napriek posilneniu svojej pozície po vzniku ČSR, ostala podľa Ľ. Liptáka „regionálne slovenskou buržoáziou“. Zatiaľ čo do roka 1918 bola regionálnou vo vzťahu

¹ LIPTÁK, Ľ.: Vývin slovenskej buržoázie za predmnichovskej ČSR, HČ, 9, 1961, s. 257.

k vládnym hospodárskym kruhom Budapešti a Viedne, na pôde ČSR sa stala regionálnou vo vzťahu k predstaviteľom „pražského hospodárskeho centralizmu“.

L. Lipták predkladá aj viacero alternatív metodologických postupov, ktorými by historik mohol dospieť k reálnemu súdobému stavu a štruktúre národne slovenských hospodárskych elít. Napríklad štúdiom pramenných materiálov vývoja hospodárskych oblastí, kde sa mali možnosť presadiť aj Slováci, ako bol obchod a peňažníctvo. Preto doporučuje štúdium materiálov obchodných grémii alebo bankových archívov. Študovať by sa však mali najmä materiály hospodárskych inštitúcií, korporácií a vládnych hospodárskych úradov, kde boli možnosti uplatnenia Slovákov najširšie.

Problematicu hospodárskych elít v rámci pojmového aparátu marxistickej historiografie by sme našli čiastočne rozpracovanú aj v štúdiách, či dokonca v monografiách, niektorých ďalších slovenských historikov spred roka 1989. Napríklad diskontinuitu vývoja židovských hospodárskych elít na Slovensku po roku 1938 a genézu novej arizátorskej elity „národne slovenskej buržoázie“ naznačuje historik Ivan Kamenec v štúdiu K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945. (Arizačný proces a jeho triedny charakter), vydanéj roku 1977.² Z obsahu štúdie možno usudzovať, že hlavným zámerom I. Kamenca bolo nastoliť v slovenskej historiografii ideologicky „nepohodlnú“ otázku arizácie. Keďže v atmosfére normalizácie nemohol tému arizácie nastoliť priamo, podal ju cez problematiku postoja súdobej buržoázie, čiže národne slovenskej hospodárskej elity, k židovskej komunite, respektíve k židovskému majetku. Už samotný fakt, že v danej štúdiu prvoplánovo vystupovala slovenská hospodárska elita bol vzhľadom na charakter historiografie sedemdesiatych rokov prínosom.

V závere štúdie nám autor zanechal hodnotiace stanovisko k úlohe elít hospodárskeho života v slovenských dejinách vojnového obdobia. Autor vychádzal z „povinného“ triedneho hľadiska, preto hospodárske elity chápe ako samostatnú sociálnu skupinu, charakteristickú spoločnými triednymi záujmami, ktorá mala antagonistický vykorisťovateľský vzťah k triede námedzne pracujúcich. I. Kamenec však prekročil hranicu paušálne ideologického stanoviska historiografie sedemdesiatych rokov a podáva obraz vnútorne diferencovanej buržoázie v závislosti od špecifických hospodársko-politických podmienok vojnovéj Slovenskej republiky. Na jednej strane vyčleňuje skupinu konjunktúrnych arizátorov, bezohľadne využívajúcich najmenejšie stránky vojnového režimu a na druhej strane vidí komunitu židovskej buržoázie v pozícii objektu hospodársko-politického tlaku a rasovej perzekúcie. Do tretice potom vyčleňuje skupinu tzv. odbojovej buržoázie, ktorá do určitej miery využila možnosti obohatenia v arizačnom procese. Táto sa podľa autora svojimi postojmi v otázkach arizácie blížila k umiernenému krídlu vládneho režimu. Obraz vnútorne diferencovanej triedy buržoázie bol v marxistickej historiografii pomerne zriedkavý a v 70. rokoch mohol byť pre autora z určitého hľadiska aj nebezpečný.

Následný vývoj, respektíve zánik, arizátorských, ako aj nemeckých a maďarských hospodárskych elít na Slovensku po roku 1945 a v konečnom dôsledku aj zánik demokratickej národne slovenskej hospodárskej elity roku 1948 sleduje historik Michal Barnovský z pohľadu zákonitostí marxistického historického materializmu v monografii Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948, ktorá vyšla roku

² KAMENEC, I.: K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945 (Arizačný proces a jeho triedny charakter), Historické štúdie, 22, 1977, s. 44.

1978.³ V zornom uhle sledovanej problematiky monografia M. Barnovského určitým spôsobom nadväzuje na uvedenú štúdiu I. Kamenca o arizácii a prináša viaceré podobné stanoviská.

Za výnimočný možno označiť fakt, že monografia venuje postaveniu buržoázie, teda hospodárskych elít, samostatnú rozsiahlu kapitolu. Obsahom kapitoly je sociálno-ekonomická analýza pozície buržoázie, respektíve jej zvyškov, v prechodnom období medzi znárodnením roku 1945 a úplným vyvlastnením všetkých podnikateľských vrstiev po februári 1948. V zhode s I. Kamencom predstavuje všetky skupiny podnikateľov ako príslušníkov jednej triedy spojenej hlavným hospodárskym záujmom, a to ochranou „súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov.“ Zároveň vyčleňuje skupinu odbojovej, či protifašistickej, buržoázie a prináša nový pojem tzv. alibistickej buržoázie, ktorá v podmienkach slovenského štátu mala „hrať na dve strany“. Práve týmto podnikateľským skupinám a tzv. agrárnej buržoázii venoval autor najväčšiu pozornosť, čo je pochopiteľné, lebo predstavovali posledné vrstvy podnikateľov na Slovensku pred nastolením komunistického režimu.

V prechodnom období 1945–1948 sa však odbojová buržoázia stáva podľa autora hlavným subjektom negatívnych javov v sociálno-ekonomickom vývoji Slovenska. Autor postupne hodnotí jej úlohu a postoj v závažných otázkach povojnového vývoja, ako bolo znárodnenie, boj o konfiškáty, menová reforma, pozemková reforma, boj o družstevníctvo agrárnych kruhov a podobne. Liči teda jej celkové postavenie v kontexte doby, ale pochopiteľne v zornom uhle marxistického prístupu. Nadčasová a prínosná je štatistická analýza štruktúry zvyškov podnikateľských elít z rokov 1945–1948 na podklade štatistiky daňových odvodov. Autor chápe pod pojmom buržoázia všetky skupiny osôb s podnikateľským ziskom nad 100 tis. Kčs ročne. Uvedenou metódou sa dopracoval k počtu 6247 osôb ku koncu roka 1947, z ktorých viac než 90 % ešte stále pôsobilo v oblasti priemyslu a obchodu. Buržoázia tu však vystupuje v podobe akejsi bezmennej skupiny ľudí a čitateľ sa dozvedá len mená predstaviteľov podnikateľských vrstiev, ktoré pozná aj z politických dejín.

V tejto práci môžeme v kontexte nepriamo sledovať aj zrod a krátkodobú existenciu špecifickej skupiny hospodárskych elít, ktoré generovali osobitné hospodársko-politické podmienky medziobdobia tzv. riadenej demokracie 1945–1948, a to skupiny národných správcov. Podobná skupina podnikateľov alebo skôr manažérov, či úradníkov, sa objavila aj v predchádzajúcom období 1939–1944. V súdobých podmienkach však mala za úlohu dočasne alebo aj po dlhšiu dobu spravovať arizovaný židovský majetok.

Od začiatku deväťdesiatych rokov sa aj v slovenskej historickej obci pociťovala naliehavá potreba systematického bádania v oblasti spoločenských elít. Ako ich významnú súčasť uvádzali viacerí historici aj hospodárske elity. Rozhodujúci krok smerom k vyčleneniu a definovaniu moderných hospodárskych elít ako samostatného objektu výskumu sa však zatiaľ expreis-verbis na stránkach teoreticko-metodologických ani iných prác neuskutočnil. Je príznačné, že všeobecné teoreticko-metodologické úvahy o problematike hospodárskych elít vyvolali u slovenských historikov, podobne ako v prípade tohto článku, podujatia v českých krajinách.

³ BARNOVSKÝ, M.: Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948, Bratislava 1978.

Napríklad historická Alena Bartlová sa zaoberá sledovanou problematikou v štúdií Možnosti formovania a uplatnenia slovenskej elity, ktorú pripravila pre konferenciu o úlohe osobnosti v politickom hnutí v Olomouci roku 1999.⁴ A. Bartlová sa pokúša analyzovať obsah pojmu elita a štruktúru elít v podmienkach Slovenska na začiatku 20. storočia. Vymedzuje pritom osobitnú skupinu, ktorú pomenúva ekonomickými elitami. Zároveň predkladá špecifickú metódu výskumu elít v slovenskom národnom hnutí pred rokom 1918 prostredníctvom štatistického spracovania kartoték uhorského ministerstva vnútra, kde sa podľa jednotlivých žúp evidovala činnosť štátu nepriateľských osôb. Prameň zachytával 515 osôb spojených s národným pohybom Slovákov. Z nich 190 sa podľa A. Bartlovej zaoberalo hospodárskou činnosťou. Medzi ekonomické elity bolo možné zaradiť 57 osôb z radov bankárov, respektíve bankových riaditeľov, statkárov a väčších podnikateľov.

A. Bartlová sa k pojmu elita vyjadrila aj v ďalšej štúdií z rovnakého obdobia, ktorá vyšla v zborníku prác z konferencie k osobnosti T. G. Masaryka v Prahe roku 2000.⁵ V inej súvislosti tu opäť využila údaje z výskumu, prezentovaného na stránkach vyššie spomínanej štúdie z konferencie v Olomouci. V prípade sledovaného pražského príspevku pod názvom Aktivity slovenskej a českej elity pri vstupe Slovenska do Československej republiky sa autorka pokúšala objasniť kto stál za všeobecným vágnym pojmom „slovenská reprezentácia“ z prelomového roka 1918. Išlo teda o skupinu osobností, ktorá mala podstatný vplyv na ďalšie smerovanie národného vývinu Slovákov.

A. Bartlová dospela k názoru, že okrem známych čelných postáv z hlavných centier národného hnutia sem náležali aj početní ďalší predstavitelia spoločenského, kultúrneho a hospodárskeho života národnej komunity Slovákov, vedení v kartotéke uhorského ministerstva vnútra ako politicky nespôhlivé osoby. Medzi inými tu figurovali početné osobnosti, ktoré môžeme zaradiť do kategórie hospodárskych elít. A. Bartlová uvádza napríklad Vladimíra Makovického, Jána Cablka, Viliama Paulinyho, Ľudovíta Bazovského. Do rámca hospodárskych elít sa však najmä pred rokom 1918 radila aj všestranná osobnosť Milana Hodžu, ďalej Kornel Stodola, Matúš Dula, Pavol Blaho, Ľudovít Okáňik, Vladimír Fajnor a iní. Poprední zástupcovia hospodárskych elít tvorili významnú časť signatárov Martinskej deklarácie slovenského národa z októbra 1918, ako aj členov Slovenskej národnej rady. Nebola náhoda, že založenie Slovenskej národnej rady a podpis deklarácie sa udiali na pôde martinskej Tatra banky. Vzhľadom na sledovanú prácu treba ešte poukázať na jednu skutočnosť, a to, že autorka zjavne obišla výklad samotného pojmu spoločenská elita. Zrejme ho už chápe ako pevnú súčasť pojmového aparátu slovenskej historiografie.

Problematiku elít v slovenskom národnom hnutí rozoberá aj ďalšia slovenská historička Natália Krajčovičová v stati z roka 2003 o významnej rodine Stodolovcov.⁶ Elity slovenského národa, medzi nimi aj hospodárske, z prelomu 19. a 20. storočia zahŕňa pod

⁴ BARTLOVÁ, A.: Možnosti formovania a uplatnenia slovenskej elity v prvých deceniách 20. storočia. In: Osobnosť v politickej strane, Sborník referátů z konference Úloha osobnosti v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999, Olomouc 2000, s. 322.

⁵ BARTLOVÁ, A.: Aktivity slovenskej a českej elity pri vstupe Slovenska do Československej republiky. In: VONDRÁČEK, E. (ed.): T. G. Masaryk, idea demokracie a současné evropanství. Sborník mezinárodní konference konané v Praze 2.–4. března 2000, Praha 2001, s. 335.

⁶ KRAJČOVIČOVÁ, N.: Mikulášski Stodolovci – k zrodu modernej zámožnej vrstvy, HČ, 51, 2003, č. 1, s. 63.

spoločné označenie zámožná vrstva, ktoré však je podľa nej možné len v rámci pojmového aparátu slovenskej historiografie, respektíve v slovenskom jazyku.

Autorka na príklade rodiny Stodolovcov, kožiarskych podnikateľov v Liptovskom Mikuláši, charakterizuje hospodársko-politické podmienky zrodu hospodárskych elít slovenského národa, čiže v jej podaní „zámožnej vrstvy“ pred rokom 1918. Zároveň však na príklade druhej generácie Stodolovcov sleduje nové možnosti a smery uplatnenia hospodárskej elity národa po vzniku ČSR. Poukazuje na „únik“ príslušníkov druhej generácie rodiny, konkrétne známeho národohospodára Kornela Stodolu, z výrobnjej sféry do oblasti hospodárskej politiky a vysokých postov v hospodárskych inštitúciách, úradoch a korporáciách. Kariéra ďalšieho člena rodiny Emila Stodolu po roku 1918 bola príkladom odchodu elity z hospodárskeho života do politiky a spoločenskej sféry. Osud tretieho súrodenca poprednej slovenskej rodiny Aurela Stodolu symbolizoval obmedzené možnosti uplatnenia elity vo vlastnej krajine. Ešte ako mladý odišiel zo Slovenska študovať do zahraničia a stal sa významným profesorom a vynálezcom na univerzite v Zürichu.

Prelomový krok slovenských historikov na pôde výskumu elít v 90. rokoch predstavoval projekt historičky E. Mannovej zameraný na vývoj meštianstva a občianskej spoločnosti v 20. storočí. Súčasťou projektu bola vedecká konferencia roku 1996 a zborník, preložený do nemčiny.⁷ E. Mannová sa v úvodnej profilovej štúdií zborníka pokúsila aspoň percentuálne vyjadriť vývoj hospodárskej elity, respektíve v jej podaní buržoázie, na Slovensku v prvej polovici 20. storočia podľa hlavných súdobých štatistík.

K otázke hospodárskych elít a k metódam ich výskumu sa v rámci projektu najviac priblížil historik Ľ. Lipták, ktorý sa po rokoch opäť zaoberá sledovanou problematikou, ale z uhl'a pohľadu úplne odlišných názorových východísk, a to v štúdií Zmeny elít v meštianskej spoločnosti na Slovensku v prvej tretine 20. storočia.⁸ Pre obdobie do roka 1918 Ľ. Lipták navrhuje analýzu vývoja privilegovanej skupiny obyvateľov uhorských miest tzv. virilistov, najväčších platiteľov daní, medzi ktorými figurovali aj predstavitelia miestnych hospodárskych elít. Ako prameň doporučuje mestské daňové knihy, vhodné pre zostavenie štruktúry elít, menovite hospodárskych, v jednotlivých mestách na podklade štatistického spracovania výšky daní. Metódu demonštruje na príklade mesta Trnava. Pre medzivojnové obdobie sa však už Liptákove návrhy metodologických postupov využiť nedajú, lebo ním navrhovaná skupina obyvateľstva po vzniku ČSR úplne zmenila svoj charakter, čo je názorným obrazom diskontinuity vývoja elít, osobitne hospodárskych. Práve kontinuita a diskontinuita vývoja spoločenských elít Slovenska na pozadí prelomových období je hlavnou ideou predmetnej štúdie Ľ. Liptáka.

Prínosom projektu o vývoji meštianstva a špeciálne prístupov Ľ. Liptáka je koncepcia výskumu elít ako celku, teda všetkých národnostných a konfesijných skupín. Inak je štúdium elít, osobitne hospodárskych, v slovenskej historiografii orientované prevažne a niekde takmer výlučne na elity národne slovenské, čo predstavuje jeden z dôležitých metodologických problémov.

Hlbšie sa teoretickým otázkam hospodárskych elít venuje opäť Ľ. Lipták v jednej zo statí monografie Storočie dlhšie ako sto rokov. V monografii prichádza s novým

⁷ MANNOVÁ, E. (ed.): Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989, Bratislava 1998.

⁸ LIPTÁK, Ľ.: Zmeny elít v meštianskej spoločnosti v prvej tretine 20. storočia. In: MANNOVÁ, E. (ed.): Meštianstvo a občianska spoločnosť..., s. 59.

pojmom strategických elít. Ako ich súčasť chápe aj tzv. ekonomické elity.⁹ Autor akoby z nadhľadu sleduje vznik, vývoj, premeny a zánik elít viacerých profesiových skupín vo vzťahu k formovaniu odvetvovej štruktúry hospodárstva. Pre obdobie do roka 1918 posudzuje úlohu uhorskej šľachty, čiže spoločenskej elity, z ktorej sa približne od 30. rokov 19. storočia postupne formovali hospodárske elity jednotlivých priemyselných odvetví tradične budovaných na šľachtických majetkoch. Išlo najmä o potravinárske odvetvia mlynárstvo, cukrovarníctvo a liehovarníctvo, ďalej o piliárstvo a sklárstvo, budované na lesných majetkoch, ale napríklad aj o hutníctvo a železiarstvo, situované na majetkoch v banských oblastiach.

Naproti tomu predstavitelia a exponenti zahraničného kapitálu, prichádzajúceho do Uhorska, formovali elity iných odvetví, napríklad textilného priemyslu, chemického priemyslu alebo nových nastupujúcich smerov výroby, ako bola elektrotechnika. Zástupcovia slabého národne slovenského kapitálu sa uplatnili v hospodárskych sférach, ktoré vychádzali z tradičných remesiel, napríklad z kožiarskeho a kožušníctva. Medzi ďalšie odvetvia, kde čiastočne prenikol slovenský podnikateľský živý, a to spravidla za pomoci českého kapitálu, možno zaradiť celulózo-papierenský priemysel, sklárstvo, potravinárstvo alebo drevárstvo.

Ojedinelou prácou, zameranou výlučne na celkovú charakteristiku vývoja moderných hospodárskych elít, je štúdiu ďalšieho slovenského historika R. Holecu Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918.¹⁰ Táto pôvodne odznela ako prednáška na prvom vedeckom podujatí slovenských historikov, ktoré sa venovalo špeciálne podnikaniu a podnikateľom, roku 1998 v Bratislave. R. Holec na ploche stredne veľkej štúdie stačil zachytiť len celkový obraz stavu a dosiahnutej úrovne podnikateľských vrstiev. Z hľadiska nami sledovaného procesu hľadania pojmu hospodárskych a podnikateľských elít však ide o priekopnícky počin.

2. Výsledky výskumu hospodárskych elít

Výsledky spracovania jednotlivých skupín hospodárskych elít, rozdelených podľa profesiového, národnostného, či konfesijného kľúča, ako aj konkrétnych predstaviteľov, sú v slovenskej historiografii spravidla roztrúsené do viacerých štúdií alebo malých portrétov. Po ich zozbieraní a sumarizovaní však možno výsledky určitým metodologickým spôsobom rozčleniť, a to horizontálne podľa profesiových skupín a konkrétnych osobností hospodárskych elít a vertikálne podľa úrovne spracovania a využitia metodologických postupov.

Medzi dôležité otázky patrí klasifikácia a obsah pojmu moderných hospodárskych elít. Z vyššie uvedených názorových hľadísk slovenských historikov, ako aj z ďalších citovaných prác, ktoré budú nasledovať, vyplýva, že slovenská historiografia okrem samotnej vrstvy podnikateľov z rôznych oblastí hospodárskeho života chápe ako súčasť hospodárskych elít vyšších úradníkov bánk, manažment podnikov, funkcionárov korporácií, štátnych inštitúcií a vládnych úradov hospodárskeho charakteru, národohos-

⁹ LIPTÁK, Ľ.: Strategické elity na Slovensku. In: Storočie dlhšie ako sto rokov, Bratislava 1999, s. 290.

¹⁰ HOLEC, R.: Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918, Historické štúdie, 41, 2000, s. 165.

podárov zameraných na teoretické otázky ekonomiky a zároveň aj členov správnych orgánov účastinných spoločností, prípadne iných hospodárskych korporácií.

V prácach slovenských historikov dominujú úradníci hospodárskych subjektov, národohospodári a funkcionári hospodárskych inštitúcií, či vládnych úradov, lebo práve na uvedených postoch našli najširšie uplatnenie národne slovenské osobnosti, a to predovšetkým po roku 1918. Osobnosti podnikateľov sú zastúpené skromnejšie, najmä pokiaľ ide o predstaviteľov neslovenských národnostných skupín.

2.1. Prehľadné životopisy a portréty

Na pozadí hodnotenia samotnej produkcie slovenskej historiografie s tematikou osobností a skupín moderných hospodárskych elít je potrebné už na začiatku otvorene konštatovať, že prevažujú portréty alebo iba krátke charakteristiky jednotlivých predstaviteľov hospodárskych dejín bez uplatnenia zložitejších metodologických postupov na podklade širokého pramenného výskumu. Portréty nájdeme sústredené v kolektívnych monografiách o významných osobnostiach slovenských dejín alebo roztrúsené v početných zborníkoch, prípadne začlenené do monografií na rôzne témy z hospodárskych dejín.

Výraznejšie pokročil výskum profesiových skupín a jednotlivých osobností vo sfére bankovníctva a podnikateľov v kožiarskom priemysle, kde prevažovali osobnosti slovenského pôvodu. Aj v prípade osobných portrétov však nachádzame veľké rozdiely v úrovni celkového spracovania a využitia pramenného materiálu. Zároveň je poučné sledovať do akej miery sú predstavitelia hospodárskeho života zastúpení v súborných dielach o osobnostiach v dejinách, čo svedčí o dosiahnutom stupni výskumu, ale často aj o povedomí historickej obce z hľadiska významu hospodárskych dejín.

Vyššiu odbornú úroveň má napríklad kolektívna monografia pod názvom Do pamäti národa, vydaná roku 2003 pod edičným vedením S. Michálka a N. Krajčovičovej.¹¹ Početní autori vychádzajú z dlhodobého výskumu, ktorý však prezentujú na menšej ploche osobného portrétu. Bohato využívajú citáty z korešpondencie alebo tlače na charakteristiku osôb. Monografia zachytáva takmer 180 predstaviteľov rôznych oblastí života Slovenska prvej polovice 20. storočia. Z nich však možno k podnikateľom jednoznačne zaradiť len americko-slovenského bankára Michala Bosáka a bratislavského mäsiarskeho veľkopodnikateľa Rudolfa Manderlu.¹² Oboch do monografie presadil R. Holec. Medzi národohospodárov, členov manažmentu a funkcionárov hospodárskych inštitúcií a úradov patrí viac alebo menej ešte ďalších asi 20 hodnotených osobností. Napríklad národohospodári Peter Zaťko, Ján Ursíny, Štefan Janšák a Kornel Stodola, ktorý začínal ako podnikateľ, alebo bankovní riaditelia Viliam Paulíny a Pavel Varsík.¹³ Ďalej už išlo najmä

¹¹ MICHÁLEK, S. – KRAJČOVIČOVÁ, N. (eds.): Do pamäti národa – osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia, Bratislava 2003.

¹² HOLEC, R. – BOSÁK, M.: Michal Bosák. Lesk a bieda amerického sna. In: MICHÁLEK, S. – KRAJČOVIČOVÁ, N. (eds.): Do pamäti národa... s. 71; HOLEC, R.: Rudolf Manderla. Sága rodu mäsiarov. Tamže, s. 375.

¹³ MIČEV, S.: Peter Zaťko. Trikrát súdený. Tamže, s. 671; BARNOVSKÝ, M.: Ján Ursíny. Majster kompromisov. Tamže, s. 619; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Štefan Janšák. Hviezda inžinierov. Tamže, s. 255; FABRICIUS, M.: Kornel Stodola. Tretí z rodu slávnych. Tamže, s. 539; HALAJ, D.: Viliam Paulíny. Bankár a povstalec. Tamže, s. 475; ČAPLOVIČ, M.: Pavel Varsík. Legionár a riaditeľ Legiobanky. Tamže, s. 639.

o politických predstaviteľov na hospodárskych postoch (M. Hodža, P. Blaho, G. Medrický, M. Kvetko, M. Josko a ďalší). Postrádame tu viaceré osobnosti, napríklad aj čelného slovenského národohospodára Imricha Karvaša.

Kratšie charakteristiky nachádzame v prácach typu „kto je kto“, napríklad v informatívnej monografii, zostavenej historikom E. Nižňanským *Kto bol kto za 1. ČSR*.¹⁴ Pre dosiahnutý stupeň výskumu je príznačné, že sa tu čitateľ oboznámi s T. Baťom alebo J. Preissom, ale zo Slovákov činných v hospodárskej oblasti práca spomína len M. Hodžu a F. Houdka.

Najrozsiahlejším dielom sledovaného charakteru je šesťdielny Slovenský biografický slovník z prelomu osemdesiatych a deväťdesiatych rokov.¹⁵ Slovník obsahuje spravidla iba informatívny krátky životopis osobností, zároveň však podáva najkomplexnejší obraz elit všetkých oblastí života Slovenska. Bol koncipovaný na poklade veľmi dôslednej heuristiky významných osobností, preto vo sfére hospodárstva prináša informácie nielen o popredných hospodársko-politických predstaviteľoch a národohospodároch, ale aj o významnejších osobnostiach tak povediac „druhého sledu“, ako boli napríklad bankovní riaditelia väčších aj menších peňažných ústavov a viacerí podnikatelia. Nájdeme tu napríklad bankových riaditeľov V. Jesenského, F. Jesenského, R. Kubiša, R. Gabriša, V. Makovického, I. Makovického z Tatra banky a Slovenskej banky, americko-slovenského bankára M. Bosáka, ale aj jeho syna M. Bosáka mladšieho, riaditeľa Americko-slovenskej banky alebo podnikateľa E. Bondyho, majiteľa Továrne na káble v Bratislave. Na biografickom slovníku je zaujímavá skutočnosť, že jeho prvé tri diely vyšli do roka 1989, zatiaľ čo ďalšie tri diely až po zásadných politických zmenách roku 1989. Je preto zaujímavé sledovať podstatné zmeny ideologického prístupu, ako aj výberu osobností a proporcií v akých slovník venuje pozornosť jednotlivým osobnostiam od písmena „n“. Väčší priestor a objektívne hodnotenia slovník napríklad venoval predtým ideologicky „nepohodlným“ priekopníkom ľudového peňažníctva a riaditeľom komunálnych sporiteľní v Martine a Bratislave I. Thurzovi a T. Tvarožkovi.

Na pomerne úspešné vydanie Slovenského biografického slovníka nadviazali pracovníci Matice slovenskej v Martine, od konca 90. rokov Slovenskej národnej knižnice. Práve obsahová a ideologická dvojkoľajnosť dvoch častí Slovenského biografického slovníka zrejme podnietila matičných historikov k zostaveniu nového, obsahovo a ideovo jednotného, radu biografického slovníka. Tento by mal dopĺňať a dotvárať staršie biografické dielo v súlade so zmenenými potrebami doby. Autorský kolektív pod vedením Augustína Maťovčika začal novú sériu uverejňovať pod názvom Biografický lexikón Slovenska. Pilotnou akciou dlhodobého náročného projektu bolo vydanie Reprezenačného biografického lexikónu Slovenska roku 1999.¹⁶ Tento vznikol na podklade starostlivého výberu najvýznamnejších osobností dejín Slovenska. Je zaujímavé sledovať, ktoré postavy hospodárskeho života označili autori ako najvýznamnejšie. Opäť prevažujú osobnosti činné aj na inom než hospodárskom poli. Prínosné je zaradenie najznámejších národohospodárov (I. Karvaš, P. Zát'ko, I. Thurzo, K. Stodola). Spomedzi podnikateľov autori vybrali napríklad M. Bosáka, V. Makovického a E. Bondyho. Od roka 2002 začali vychádzať

¹⁴ NIŽŇANSKÝ, E.: *Kto bol kto za 1. ČSR*, Bratislava 1993.

¹⁵ Slovenský biografický slovník I.–VI. zväzok, Martin 1986–1994.

¹⁶ Reprezenačný biografický lexikón Slovenska (ed. A. Maťovčík), Martin 1999.

jednotlivé diely lexikónu. Doteraz vyšli dva zväzky obsahujúce portréty osobností na písmenách A–B¹⁷ a C–F.¹⁸ Kritériá výberu osobností sú veľmi podobné ako v prípade biografického slovníka. S potešením možno povedať, že lexikón ide ešte o niečo hlbšie a prináša aj portréty menej známych postáv hospodárskej sféry.

2.2. Hospodárske elity peňažníctva

O spracovaní vývoja profesiových skupín hospodárskych elit sa do určitej miery dá hovoriť v prípade čelných predstaviteľov a úradníkov slovenského peňažníctva. Slovenská historiografia sa peňažníctvom a jeho vedúcimi osobnosťami zaoberá už od päťdesiatych rokov. Málo početný front hospodárskych historikov práve na tomto poli už čiastočne posunul „bojovú líniu“ a zanechal niekoľko pozoruhodných prác. Dokumentáciou vývoja peňažníctva sa zaoberá aj samostatné špecializované pracovisko Archív Národnej banky Slovenska. Pracovisko vzniklo na začiatku deväťdesiatych rokov v súvislosti so založením Národnej banky Slovenska. Zamestnanci archívu, ktorí majú k dispozícii materiály bankovníctva sústredené z celého Slovenska a z Prahy, systematicky dokumentujú život a dielo osobností činných v oblasti peňažníctva a následne vypracúvajú ich portréty v podobe informatívnych prehľadov. Niektoré osobné profily sú spracované aj na väčšej ploche s ambíciou hlbšieho odborného prístupu. Portréty uverejňoval oficiálny časopis NBS Biatic. Úroveň spracovania je veľmi rozdielna. Od charakteristik postupuje až k vedeckým štúdiám.

Pracovníci ústavu mapovali čelné osobnosti peňažníctva na stránke Biaticu systematicky od polovice deväťdesiatych rokov. Najviac portrétov uverejnili v rokoch 1997–2002. Hlavným prínosom tejto odborno-popularizačnej akcie bola skutočnosť, že okrem známych osobností hospodárskeho a politického života (Samuel Jurkovič, Samuel Ormis, Daniel G. Lichard, Miloš V. Štefanovič, Milan Hodža, Andrej Hlinka, Pavol Blaho, Ľudovít Okánik, Ferdinand Juriga, František Skyčák, Ľudovít Medvecký, Fedor Houdek, Jozef Kállay, Ján Ursíny, Tomáš Tvarožek, Imrich Karvaš) autori sumarizovali základné údaje o početných menej známych postavách národne slovenského peňažníctva z radov profesionálneho manažmentu.¹⁹

Autori okrem uvedených postáv spracovali charakteristiky niekoľkých ďalších osobností peňažníctva, takže celkový počet portrétov uverejnených v časopise Biatic vzrástol približne na osemdesiat. Po obsahovej a formálnej stránke majú portréty štandardnú odbornú úroveň väčších slovníkových hesiel. Treba však podotknúť, že príspevky

¹⁷ Biografický lexikón Slovenska I. (A–B) (ed. A. Maťovčík), Martin 2002.

¹⁸ Biografický lexikón Slovenska II. (C–F) (ed. A. Maťovčík), Martin 2004.

¹⁹ Na portrétoch sa autorsky podieľali najmä pracovníci *František Chudjak* (Ján Zát'urecký, Samuel Jurenka, Vladimír Fajnor, Cyril Kresák, Ľudovít Bazovský, Rudolf Gabriš, Ľudovít Vanovič, Ján Michalik, Matej Murtin), *Miloš Mazur* (Fedor Jesenský, Vladimír Jesenský, Jozef Fundárek, Ladislav Rástocký, Július Pázman, Martin Kollár, Jozef Trnovec, Vojtech Krajčovič), *Tatiana Cvetková* (Ján Vesel, Ján A. Wagner, Ján Cablk, Valér Kubány, Rudolf Fraštacký), *Dana Kancelová* (Ján Krno, Peter Kompiš, Milan Frič, Elo Šándor, Anton Mederly), *Mária Kačkovická* (Ivan Daxner, Žigmund Pauliny-Tóth, Peter V. Rovnianek, Ján Oliva) a *vedúci archívu Marián Tkáč* (Andrej Kapustáš, Štefan Závodník, Pavol Kuzmány, Július Markovič, Ján Milec, Rudolf Krupec, Viliam Pauliny, Metod M. Bella, Vladimír Makovický, Michal Bosák, Ivan Thurzo, Gustáv A. Koričanský, Ján Balko, Rudolf Majling, Štefan Horváth).

radových pracovníkov archívu, napríklad F. Chudjáka a M. Kačkovičovej, majú vo väčšine prípadov vyššiu odbornú úroveň než portréty z pera vedúceho ustanovizne M. Tkáča.

Časopis Biatec okrem osobných charakteristík uverejnil niekoľko odborných článkov s tematikou dejín peňažníctva, ktoré dosahujú úroveň vedeckých štúdií. Niektoré z nich vyšli aj s poznámkovým aparátom. Autormi boli opäť pracovníci archívu NBS a v ojedinelých prípadoch profesionálni historici. Väčšina týchto odborných statí prináša informácie o bankových elitách. Uviest' možno napríklad väčšiu stat' F. Chudjáka o dejinách Martinskej sporiteľne, čo bol jeden z najvýznamnejších národne slovenských peňažných ústavov pred rokom 1918.²⁰ Autor uvádza početné údaje o príslušníkoch správy a manažmente Sporiteľne. Osobitne vyzdvihol postavy správcov tohto ústavu, ktorými boli čelní predstavitelia slovenského národného hnutia Viliam Pauliny-Tóth, Pavel Mudroň a Matúš Dula.

Podobný charakter má práca D. Kancelovej o Liptovskej úvernej banke v Liptovskom Mikuláši.²¹ Autorka v článku informuje o členoch vedenia tohto ústavu, ako aj o mikulášskych podnikateľoch, ktorí s bankou spolupracovali. Vedeckou štúdiou so všetkými náležitosťami je príspevok historika Samuela Cambela, približujúci aktivity národohospodára a politika Milana Hodžu vo sfére ľudového peňažníctva.²² Príspevok bol v časopise Biatec uverejnený roku 1998. Štúdia oboznamuje čitateľa s podielom M. Hodžu na budovaní ľudového peňažníctva a verejnoprávnych finančných ústavov na Slovensku v medzivojnových rokoch.

Výsledky dokumentácie čelných osobností peňažníctva na pôde archívu NBS sa pokúša ďalej knižne spracovávať riaditeľ archívu Marián Tkáč. Produkcia tohto autora balansuje niekde na pomedzí literatúry faktu, beletrie a odbornej literatúry. M. Tkáč spravidla kombinuje štýl uvedených oblastí literatúry, takže výsledný produkt vyznieva ako nevyhranený a na odbornú čitateľskú verejnosť, najmä z radov profesionálnych historikov, pôsobí málo dôveryhodne. Uvedený charakter má napríklad publikácia pod názvom *Mali sme bankárov?*²³ Tu spolu s ďalšími autormi Jánom Valachom a Rudolfom Návratom podávajú rozsiahlejšie charakteristiky šestnástich, údajne najvýznamnejších, postáv slovenského peňažníctva. Autori sa zamýšľajú nad charakterom elit národne slovenského bankovníctva. Pojem bankár, či skôr bankovník, čo je každá osoba nejakým spôsobom spätá s vývojom peňažníctva, chápu veľmi široko.

Pod pojmy bankár a bankovník radia aj Ľudovíta Štúra ako propagátora zakladania peňažných ústavov alebo sem začleňujú priekopníka ľudového peňažníctva Samuela Jurkoviča. Potom už nasledujú postavy bližšie späté s dejinami komerčného bankovníctva. Prvú fázu vývoja národne slovenských obchodných bánk do roka 1918 reprezentujú riaditeľ Tatra banky Rudolf Krupca a nestor slovenského bankovníctva Július Markovič. Ako „raritu“ uvádzajú autori aj básnika P. O. Hviezdoslava, ktorý pôsobil určitý čas v Tatra banke vo funkcii riaditeľa dolnokubínskej pobočky. Ďalej publikácia obsahuje portréty postáv spätých s dlhším obdobím prvej polovice 20. storočia. Tu vo väčšine prípadov

²⁰ CHUDJÁK, F.: Turčiansko-sväto-martinská sporiteľňa, Biatec, 6, 1998, č. 4, s. 22.

²¹ KANCELOVÁ, D.: Liptovská úverná banka. Z dejín peňažníctva v Liptovskom sv. Mikuláši, Biatec, 6, 1998, č. 6, s. 24.

²² CAMBEL, S.: Milan Hodža – priekopník ľudového peňažníctva na Slovensku, Biatec, 6, 1998, č. 1, s. 24.

²³ TKÁČ, M. – NÁVRAT, R. – VALACH, J.: Mali sme bankárov?, Bratislava 1996.

možno výber osobností označiť za adekvátny (bankovní riaditeľia Vladimír Makovický, Andrej Hlinka, Viliam Pauliny, americko-slovenský bankár Michal Bosák, guvernéri národnej banky z rokov 1939–1945 Imrich Karvaš a Rudolf Kubiš, budovateľ komunálnych sporiteľní a povereník financií Tomáš Tvarožek a bankový právnik Ján Spišiak). Publikáciu uzatvárajú charakteristiky zástupcov bankovníctva po roku 1945 Pavla Majlinga, Štefana Horvátha a Eugena Lobla. Väčšina charakteristík je zameraná na kľúčové úseky života jednotlivých postáv, keď najvýraznejšie zasiahli do dejín Slovenska, čo podľa môjho názoru možno akceptovať. Texty sa čiastočne opierajú o historické pramene, ale obsahujú viacero nepodložených tvrdení a kontroverzných subjektívnych názorov.

V podobnom duchu je koncipovaná aj menšia publikácia Mariána Tkáča *Slovenské banky v Uhorsku* – Tak vznikla Hornouhorská banka Tatra z roka 1997.²⁴ Ústrednou témou sú hospodársko-politické podmienky formovania národne slovenského peňažníctva v Uhorsku a okolnosti vzniku Tatra banky v osemdesiatych rokoch 19. storočia. Pre M. Tkáča je hlavná téma predovšetkým platformou na prezentáciu vlastných náhľadov na úlohu bankovníctva a na postavenie národne slovenského peňažníctva pred rokom 1918 s viacerým presahmi do neskoršieho obdobia. Z nášho pohľadu je však dôležité, že autor uvádza početnú skupinu predstaviteľov národne slovenských hospodárskych elit, najmä priekopníkov rozvoja peňažníctva. V súvislosti so vznikom Tatra banky opäť uviedol portrét zakladateľa a prvého riaditeľa tohto ústavu Rudolfa Krupca.

M. Tkáč sa pustil aj do beletristického spracovania obrazu elit slovenského bankovníctva formou viacdielnej ságy. Celý svoj projekt nazval *Veľký sen*, čo malo symbolizovať plány čelných osobností peňažníctva vybudovať samostatné, kapitálovo silné a úspešné národne slovenské bankovníctvo a zároveň evokovať „americký sen“ priekopníkov slovensko-amerického peňažníctva v zámorí.²⁵ Uvedenému prístupu zodpovedá aj koncepcia dvoch hlavných dejových línií. Prvá sleduje beletristickými výrazovými prostriedkami budovanie národne slovenského peňažníctva na domácej pôde od vzniku Tatra banky v 80. rokoch 19. storočia a druhá približuje formovanie americko-slovenského bankovníctva a podnikateľské aktivity krajanov v USA, najmä americko-slovenských bankárov Petra Vit'azoslava Rovnianka a Michala Bosáka. M. Tkáč vkladá postavu slovenského peňažníctva do prostredia autorskej fikcie. Využíva dostupné výdobytky vedeckého výskumu v sledovanej oblasti, aby do fiktívneho deja zaradil predstaviteľov všetkých významnejších, ako aj viacerých menších, národne slovenských peňažných ústavov z konca 19. a z prvej polovice 20. storočia. Do deja vkladá rôznorodé súdobé reálie a problémy, najmä otázky národného hnutia, národnostného útlaku, vzťahu k iným národom a etnickým skupinám, ako aj množstvo otázok z rôznych období národných dejín, pričom podsúva vlastný výklad a predstavy. Prvý diel ságy končí prelomom 19. a 20. storočia. Potom nasledujú ďalšie časti, v ktorých autor líči podobným prístupom nasledujúce úseky dejín slovenského bankovníctva prvej polovice 20. storočia. Význam tohto beletristického spracovania pre rozvoj výskumu hospodárskych elit je sporný. V každom prípade môže vzbudiť záujem o danú problematiku u radového čitateľa, a to určite skôr než vedecká práca s tabuľkami a grafmi.

²⁴ TKÁČ, M.: Slovenské banky v Uhorsku – Tak vznikla Hornouhorská banka Tatra, Bratislava 1997.

²⁵ TKÁČ, M.: Veľký sen, Bratislava 2000.

Úplne inú kvalitatívnu rovinu hodnotenia čelných osobností bankovníctva predstavujú vedecké štúdie a monografie, vypracované hlavne na podklade archívnych materiálov jednotlivých bánk a korešpondencie vedúcich činiteľov bankovníctva. Priekopníkom odborne erudovaného vedeckého výskumu dejín peňažníctva a jeho elít na Slovensku bol historik Mikuláš Písch, ktorý na začiatku šesťdesiatych rokov uverejnil sériu veľkých štúdií k sledovanej problematike na stránkach zborníka FFUK Historica. Skutočnú galériu významných postáv národne slovenských podnikateľských vrstiev z prelomu 19. a 20. storočia predstavuje štúdia M. Píschu o výsledkoch expanzie slovenského finančného kapitálu do podnikovej sféry v období rokov 1900–1918.²⁶

Autor sleduje pokusy jednotlivých národne slovenských bánk o kapitálový prienik do účastinných podnikov, respektíve o založenie nových podnikov so slovenskou správou. Uvedené aktivity hodnotí v jednotlivých časových úsekoch sledovaného obdobia a na záver podáva celkovú charakteristiku výsledkov kapitálovej expanzie. Čitateľ sa postupne oboznamuje s predstaviteľmi najvýznamnejších aj niektorých menej známych národne slovenských bánk. Zároveň však dostáva informácie aj o predstaviteľoch správy, manažéroch a účastinároch podnikov kontrolovaných slovenským kapitálom. Štúdia okrem hlavnej problematiky, obsiahnutej v názve, podáva aj obraz genézy národne slovenských hospodárskych elít, ktorých podstatná časť sa formovala práve na pôde slovenských peňažných ústavov a nimi ovládaných podnikov.

Ďalší významný krok v oblasti výskumu dejín peňažníctva nastal v sedemdesiatych rokoch, keď sa podarilo uskutočniť jednorázovú celoplošnú heuristickú akciu vo všetkých pobočkách vtedajšej Štátnej banky československej z iniciatívy jej vedenia na území Slovenska. Akciu organizovali dlhoroční bankovní odborníci Štefan Horváth a Ján Valach. Podarilo sa zhromaždiť veľké množstvo pramenného materiálu. Na jeho podklade vznikla trojdielna monografia Peňažníctvo na Slovensku, mapujúca vývoj komerčného bankovníctva, ľudového peňažníctva a čiastočne aj verejnoprávných finančných inštitúcií v širších hospodársko-politických súvislostiach od štyridsiatych rokov 19. storočia až do roka 1950, teda do vzniku jednotnej Štátnej banky československej. Organizátori celej akcie boli aj hlavnými autormi textov monografie. Napriek tomu, že autori nepatrili k profesionálnym historikom, možno trilógiu s určitými výhradami zaradiť do rámca odbornej historiografie a medzi základné diela slovenských hospodárskych dejín. Vzhľadom na zachytený časový úsek a šírku spracovania témy ostala monografia doteraz neprekonaná.

Z hľadiska úrovne spracovania vývinu hospodárskych elít však možno v sledovanej monografii pozorovať typický neduh marxistických hospodárskych dejín, ktorý sa objavuje aj v produkcii po roku 1989, a to vyludnenosť diela, najmä v častiach po roku 1918. S postupom do hĺbky 20. storočia ubúdajú v tomto diele, podobne ako v iných prácach z hospodárskych dejín, osobnosti, menovite predstavitelia profesionálnych hospodárskych elít, menej angažovaní v politickom alebo spoločensko-kultúrnom živote Slovenska. Za pomerne uspokojivý by sme v predmetnej súvislosti mohli označiť len obsah prvého dielu trilógie, ktorý pojednáva o začiatkoch peňažníctva a nástupe prvej vlny rozvoja moderného bankovníctva na Slovensku do roka 1918.²⁷

²⁶ PÍSCH, M.: Úloha slovenských bánk vo vývine slovenského účastinnárskeho priemyslu v období imperializmu (1900–1918). In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica, 14, 1963, s. 41.

²⁷ HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku do roku 1918, Bratislava 1978.

Prvé state o romantickom období zrodu peňažníctva sa priam hemžia osobnosťami. Na zakladaní prvých, najmä ľudovo-peňažných, ústavov mali totiž podiel známe postavy národných dejín štúrovského a matičného obdobia, ako Viliam Paulíny-Tóth, Štefan Marko Daxner, Janko Francisci-Rimavský, Samo Chalúпка, Andrej Trúchly-Sitniansky a iní. Viacero osobností čitateľ nájde aj v častiach monografie o vzniku prvých komerčných bánk so slovenskou správou v sedemdesiatych až deväťdesiatych rokoch 19. storočia. Zakladateľmi týchto bánk boli slovenskí podnikatelia s „plebejským“ pôvodom a členovia podnikateľských rodín, neskôr aktívnych aj v politickom a kultúrno-spoločenskom pohybe Slovákov, napríklad rodina Makovických a Houdkovcov. V danej časti monografie sa objavili aj mená niektorých podnikateľov a priekopníkov peňažníctva menej známych širokej čitateľskej obci. Konkrétne môžeme uviesť Rudolfa Krupca, Jána Mileca, Júliusa Markoviča alebo Samuela Jurenku. Týmto však výpočet významných postáv hospodárskych elít v trojdielnej monografii v zásade končí. Rok 1900 predstavoval hranicu, za ktorou sa začal v slovenských bankách a ďalších národne slovenských podnikoch formovať profesionálny manažment, ktorý bol pre historiografiu dlhú dobu málo zaujímavý a v období vzniku trilógie o peňažníctve aj málo žiaduci. Ešte menej zaujímavý bol vývoj manažmentu inonárodných peňažných ústavov a pobočiek budapeštianskych bán, ktoré mali na území Slovenska až do roka 1918 najväčší vplyv na hospodársky rozvoj. Sledované monografie o peňažníctve na Slovensku v skutočnosti mapovali predovšetkým vývoj národne slovenského peňažníctva, kým ostatné zložky tohto hospodárskeho odvetvia sledovala iba okrajovo. Ďalšie dva diely trilógie, zachytávajúce obdobie rokov 1918–1945 a obdobie zániku komerčného peňažníctva v rokoch 1945–1948, obsahujú už len ojedinelé zmienky o niektorých postavách hospodárskeho života, činných vo vysokej politike.²⁸ Išlo napríklad o Milana Hodžu, Kornela Stodolu, Antona Mederlyho alebo Mateja Joska.

Elity peňažníctva sa v slovenskej historiografii stávajú hlavným objektom vedeckých štúdií a monografií až po roku 1989, respektíve až od polovice deväťdesiatych rokov. Značnú zásluhu na tom mal historik Roman Holec. Roku 2000 vydal štúdiu Tatrabanka a jej dvaja riaditelia (1894–1904)²⁹ a stať v monografii Historik v čase a priestore pod názvom Slovenský bankový úradník na prelome 19. a 20. storočia (Aristokrat alebo nádenník?)³⁰.

R. Holec v prvej štúdii charakterizuje situáciu národne slovenského bankovníctva na pomedzí 19. a 20. storočia cez prizmu profesiového a osobného profilu dvoch riaditeľov Tatra banky Žigmunda Paulínyho-Tótha a Miloša Štefanoviča. Ústredná téma štúdie sa však pre autora stala zároveň priestorom na objasnenie širších národno-politických, hospodárskych a personálnych súvislostí vývoja bankovníctva. Okrem dvoch protagonistov v štúdii nachádzame veľkú skupinou ďalších čelných predstaviteľov bankových a hospodárskych elít.

Druhá štúdia o bankovom úradníctve je analýzou sociálno-ekonomického a hospodársko-politického postavenia národne slovenských bankových elít na konci

²⁸ HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945, Bratislava 1978; HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950, Bratislava 1984.

²⁹ HOLEC, R.: Tatrabanka a jej dvaja riaditelia (1892–1904). In: Zborník FF UK Historica, 44, 2000, s. 125.

³⁰ HOLEC, R.: Slovenský bankový úradník na prelome 19. a 20. storočia (Aristokrat alebo nádenník?). In: Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi, Bratislava 2000, s. 475.

19. a začiatku 20. storočia. Autor analyzuje sociálny pôvod, sociálnu štruktúru, vzdelanostnú a profesiovú úroveň, materiálne ohodnotenie, ako aj národno-politickú a hospodársko-politickú pozíciu úradníctva národne slovenských bánk v uvedenom období. Ako ilustráciu rôznych stránok profesiového postavenia úradníctva uvádza konkrétne prípady jednotlivých osobností bankovníctva.

Medzi prvé monografie osobitne zamerané na problematiku elít a menovite hospodárskych elít v slovenskej historiografii patrí Holecova kniha *Zabudnuté osudy*, ktorá vyšla roku 2001.³¹ Monografia prináša väčšie životopisné portréty alebo skôr možno povedať sondy do životných osudov desiatich popredných osobností z prelomu 19. a 20. storočia. Na rozdiel od malých portrétov osobností v encyklopédiách, biografických slovníkoch alebo v hromadných životopisných zborníkoch autor líči hlbkové charakteristiky zabudnutých, ale nie bezvýznamných postáv slovenských dejín na pestrom pozadí prelomovej a kritickéj doby vo vývoji slovenského národa. Kapitoly venované jednotlivým postavám možno označiť za malé životopisné romány, ktoré by sa dali využiť ako predstupeň k vypracovaniu veľkých životopisných monografií.

Bankové elity v sledovanej knihe zastupujú tri osobnosti. Americko-slovenský bankár Peter V. Rovnianek, ďalej bankár Ľudovít Bazovský a v treťom prípade sa autor vracia ku kontroverznej osobnosti riaditeľa Tatra banky Žigmunda Paulinyho-Tótha. R. Holec v životnom príbehu P. V. Rovnianka podáva slovenskú verziu naplnenia „amerického sna“.³² Podnikanie v USA bolo pre americko-slovenského bankára P. V. Rovnianka snom, ktorý skončil krutým prebudením v podobne úplného krachu jeho bankových a iných podnikov. Cez prizmu osudov slovenského podnikateľa v Severnej Amerike, ktorý sa od postu novinára a notára vzniesol až do skupiny najbohatších amerických Slovákov, aby následnej padol na dno, poskytuje autor plastický obraz života slovenskej komunity v USA. Približuje oblasti a formy jej hospodárskej aktivity, spolkovú a publicistickú činnosť, významných predstaviteľov a najmä kontakty a podoby hospodárskej spolupráce s národne slovenským kapitálom doma na Slovensku. Neuvážené investície a podnikateľské aktivity v USA prostredníctvom podnikov P. V. Rovnianka mali za následok takmer fatálne hospodárske straty najväčšieho národne slovenského peňažného ústavu na území Slovenska Tatra banky.

R. Holec zaradil do galérie protagonistov svojej monografie aj právnik, bankára a politika Ľudovíta Bazovského.³³ Podobne ako väčšina ostatných postáv knihy aj Ľ. Bazovský patril k veľmi rozporuplným osobnostiam. Autor zameral hlavnú pozornosť na politickú činnosť Ľ. Bazovského, charakteristickú až kurióznym „chameleonstvom“. V oblasti hospodárstva však predstavoval ojedinelý prípad skutočného „plnokrvného“ slovenského bankára. Napriek tomu, že uvedený rozmer aktivít Ľ. Bazovského je obsahom len jednej časti kapitoly, autor oboznamuje so všetkými hlavnými faktami o budovaní peňažníctva z iniciatívy predmetnej osobnosti v meste Lučenec a okolí. Práve Lučenec bol totiž celoživotným pôsobiskom svojráznej postavy Ľ. Bazovského.

³¹ HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*, Martin 2001.

³² HOLEC, R.: *Podnikateľ, mecén alebo hochštapler?* (Peter V. Rovnianek), In: HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*..., s. 50.

³³ HOLEC, R.: *V zákrutách politiky* (Ľudovít Bazovský), In: HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*..., s. 72.

Kapitola o profesiovom a osobnom živote Žigmunda Paulinyho-Tótha³⁴ rozširuje a prehľbuje obraz tejto osobnosti, podaný vo vyššie spomínanej štúdií R. Holecu o dvoch riaditeľoch Tatra banky. Väčší priestor umožnil autorovi obohatiť množstvo faktov, súvislostí a osobných kontaktov zo životnej dráhy sledovanej postavy. Prínosná je napríklad hlbšia analýza rodinných vzťahov, ktoré v prípade Ž. Paulinyho-Tótha a ďalších predstaviteľov národného a hospodárskeho života Slovákov zohrali dôležitú úlohu. Autor využil väčší priestor aj na to, aby okrem víťazstiev a prehler Žigmunda Paulinyho-Tótha na poste riaditeľa Tatra banky vylíčil pozoruhodné spoločensko-politické a kultúrne aktivity predmetnej osobnosti. Významné miesto v kapitole má aj účinkovanie Ž. Paulinyho-Tótha na poli hospodárskej spolupráce Tatra banky s českými peňažnými ústavmi, najmä so Živnobankou.

Z ďalších svojráznych postáv Holecovej knihy pôsobili na hospodárskom poli „ľudový“ gróf Gregor Friesenhof, propagátor hospodárskeho rozvoja a nových metód poľnohospodárstva na slovenskom vidieku Ján Lieb a najmä vydavateľ a kníhtlačiar Karol Salva. Autor v samostatnej kapitole vyrozprával všetky hlavné roviny životného príbehu Karola Salvu³⁵ na pozadí jeho priateľského vzťahu a bohatej spolupráce s veľkým stúpencom česko-slovenskej vzájomnosti Karolom Kálalom. Jednu z kľúčových rovín života K. Salvu predstavovalo kníhtlačiarске podnikanie. Čitateľ sa v knihe oboznamuje s genézou Salvovho podniku v Ružomberku, kde vyšli stovky titulov slovenských kníh a periodík.

Prvým pokusom o samostatnú životopisnú monografiu s tematikou bankových elít je práca o americko-slovenskom bankárovi Michalovi Bosákovi, uverejnená roku 1997 v užšom a následne roku 2001 v rozšírenom vydaní.³⁶ Monografia má dvoch autorov. Títo však nepatria medzi profesionálnych historikov. Ide o Martina a Rudolfa Bosákovcov, vzdialených príbuzných protagonistu knihy. Zanietenie pre vec a usilovné samoštúdium doviedlo týchto „naturalizovaných“ historikov k pomerne solidnému výsledku na hraničnej línii medzi literatúrou faktu a odbornou historiografiou. Výskumom a prostredníctvom rodiny získali viacero zaujímavých pramenných materiálov. Na ich základe v prvej časti knihy sledujú životnú anabázu M. Bosáka, prostého vystaľhovaľca zo slovenského Šariša do USA, ktorý z pozície pomocného bankého robotníka dosiahol až na métu úspešného bankára. Jeho úspechy však prerušila veľká hospodárska kríza.

V druhej časti knihy autori venovali pozornosť aktivitám M. Bosáka v rôznych oblastiach spolkového a kultúrneho života. Osobitne sa zamerali na Bosákovu podnikateľskú činnosť na Slovensku v dvadsiatych rokoch, keď založil Americko-slovenskú banku. V tretej časti monografie bol poskytnutý priestor významným členom rodiny Bosákovcov, rôznym osobnostiam z minulosti a prítomnosti, ako aj historikom, aby sa vyjadrili k postave M. Bosáka. Z viacerých príspevkov možno uviesť menšiu štúdiu historika R. Holecu o úlohe M. Bosáka v peňažníctve medzivojnového Slovenska.

³⁴ HOLEC, R.: *Malý syn veľkého otca* (Žigmund Pauliny-Tóth), In: HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*..., s. 33.

³⁵ HOLEC, R.: *Tragédia vyhnanca alebo priateľstvo na života a na smrť*. (Karol Salva a Karel Kálal), In: HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*..., s. 134.

³⁶ BOSÁK, M. – BOSÁK, R.: *Michal Bosák – Americký bankár zo Šariša*, Prešov 2001.

2.3. Ďalšie profesiové skupiny hospodárskych elít

Výskum elít v oblasti peňažníctva dopĺňujú práce s tematikou vývoja komerčného poisťovníctva. Tento špecifický odbor historiografie z hľadiska doterajšej produkcie reprezentuje predovšetkým rozsiahla trilógia o dejinách poisťovníctva na území bývalej CSR. Trilógiu na podklade bohatého materiálu zostavili dlhoroční pracovníci poisťovníctva Ján Patoprstý a Miroslav Marvan. Vývoju poisťovníctva na Slovensku je tu venovaný veľký priestor. Dielo svojim charakterom do značnej miery koresponduje s trilógiou o dejinách peňažníctva na Slovensku, ale s tým rozdielom, že vzniklo v iných spoločensko-politických podmienkach. To sa odrazilo na jeho obsahu.

Prvý diel o poisťovníctve do roku 1918 vyšiel roku 1989,³⁷ preto ešte nesie známky súdobých ideologických interpretácií. Ďalšie dva diely o poisťovníctve v medzivojnovom období³⁸ a po roku 1945³⁹ však už boli koncipované a vyšli v 90. rokoch. Slovenskú verziu týchto dielov vypracoval J. Patoprstý. Zatiaľ čo trilógia dejín peňažníctva o elitách po roku 1918 takmer úplne mlčí, dejiny poisťovníctva sú zaľudnené významnými postavami vlastnej profesie, vrátane desiatok predstaviteľov výkonného manažmentu. Okrem zástupcov národne slovenských elít, ako bol priekopník poisťovníctva Ján Alojz Wagner a mnohí ďalší, dielo uvádza aj početnú skupinu čelných osobností zahraničných a inonárodných poisťovní, ktoré mali na území Slovenska dôležité postavenie až do roku 1945. V závere jednotlivých dielov čitateľ nájde galériu významných osobností. Ide o stručné a v niektorých prípadoch aj obsažnejšie životopisy popredných postáv českej, slovenskej, nemeckej a inej národnosti aktívnych v poisťovníctve. Osobitne treba poznamenať, že tretí diel uvádza aj celú galériu predstaviteľov hospodárskych elít obdobia centrálne plánovanej ekonomiky.

Dalšou profesiovou skupinou, ktorej historická obec venovala väčšiu pozornosť, sú garbiarski podnikatelia na Liptove. Garbiari vytvárali zložené rodinné klany s dlhodobou tradíciou, postupne prenikajúce z hospodárskeho do spoločenského a politického života. Pozornosť si vyslúžili najmä preto, lebo patrili do málopočetnej skupiny národne slovenských podnikateľov. Z viacerých garbiarskych rodov Pálkovcov, Stodolovcov, Hubkovcov, Kováčovcov alebo Žuffovcov dospel najďalej výskum rodiny podnikateľa Ondreja Stodolu. Paradoxne však najmä preto, lebo traja z jeho štyroch synov sa po krachu rodinného podniku roku 1916 vydali inou cestou.

Okrem prác viacerých historikov sa rodina Stodolovcov stala objektom štúdia skupiny pracovníkov Biografického ústavu Pamätníka národnej kultúry v Martine, ktorí uskutočňujú širšie koncipovaný výskum významných slovenských rodín formou systematickej dokumentácie. Opierajú sa najmä o pozostalosti jednotlivých osobností a o niektoré ďalšie pramene uložené v Pamätníku. Tieto plánovito dopĺňujú, napríklad výskumom naratívnych prameňov, memoárov, tlače a prameňmi z iných archívov. Činnosť koordinujú s pracovníkmi ďalších vedeckých pracovísk, organizujú konferencie o jednotlivých

³⁷ Dejiny poisťovníctva v Československu. I., Dejiny poisťovníctva v Československu do roku 1918. Praha 1989.

³⁸ PATOPRSTÝ, J.: Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku. II., Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku 1918–1945, Bratislava 1993.

³⁹ PATOPRSTÝ, J.: Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku. III., Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku 1945–1992, Bratislava 1996.

rodinách alebo osobnostiach. Výsledky prezentujú na stránkach periodického zborníka Biografické štúdie. Každý zborník je venovaný určitým rodinám alebo osobnostiam. Štúdie ich hodnotia z rôznych hľadísk. Dôležitú súčasť zborníkov tvoria genealogie.

O rodine Stodolovcov pojednáva zborník Biografické štúdie č. 26 z roka 1999. Podnikateľské aktivity Stodolovcov ako čelných predstaviteľov národných hospodárskych elít mapuje historik Zdenko Ďuriška.⁴⁰ V zaujímavej prehľadnej štúdii sa zaoberá genézou a súčasne genealógiou rodiny Stodolovcov od 17. až do 20. storočia. Vytvára bohatú sieť rodinných vzťahov, kde okrem jednotlivých Stodolovcov predstavuje aj vazby na ďalšie známe podnikateľské rodiny súdobého Mikuláša. Autor líči postupnú premenu želiarov, garbiarskych a obuvníckych remeselníkov na novodobých podnikateľov. Kľúčovou postavou je tu Ondrej Stodola, hlavný nositeľ podnikateľských aktivít rodiny. Z jeho štyroch synov však ostal v rodinnom podniku natrvalo iba jediný, verejnosti najmenej známy Jozef Stodola.

Životné osudy a dielo troch známejších synov Ondreja Stodolu približujú nasledujúce štúdie sledovaného zborníka. Medzi predstaviteľov hospodárskych elít možno z troch najznámejších Stodolovcov jednoznačne zaradiť len Kornela Stodolu a z určitého pohľadu aj Emila Stodolu v pozícii národohospodára. Portrét osobnosti Kornela Stodolu ako čelného národohospodára medzivojnového obdobia načrtol historik Miroslav Fabricius. Stručne pojednáva o mladosti K. Stodolu, keď pôsobil v rodinnej firme ako nádejný podnikateľ. Po odchode na štúdiá do Viedne však postupne prenikal do sveta hospodárskej politiky. Tento rozmer jeho aktivít vyvrcholil v medzivojnových rokoch. M. Fabricius približuje najvýznamnejšie posty K. Stodolu v hospodárskych inštitúciách, korporáciách a na vládnych miestach, kde bojoval za hospodárske záujmy Slovenska.⁴¹

Niektoré oblasti národohospodárskej činnosti Emila Stodolu uvádza štúdia historika Miloša Kovačku. V štúdii autor analyzuje knihu spomienok, úvah a teoretických prác E. Stodolu z roka 1933 pod názvom Prelom.⁴² K rodine Stodolovcov sa vracia N. Krajčovičová, a to v spomínanej štúdii, ktorá bola uverejnená v Historickom časopise roku 2003.

Slovenský podnikateľský živel prenikol na určitý čas aj do sklárskeho priemyslu. V oblasti Gemera a Molohontu na juhu stredného a východného Slovenska vznikali od polovice 19. storočia celé enklávy rodinných sklárskych podnikov. História sklárov, napríklad Kuchynkovcov a ich rodinných príslušníkov, v dlhodobom časovom horizonte sleduje historik J. Žilák a niektorí ďalší autori, pričom vychádzajú z regionálnych prameňných zdrojov. Okrem menších prác na danú tému vo viacerých zborníkoch možno uviesť spoločnú monografiu autorov J. Žiláka, R. Kafku a Š. Repčoka Skláre v Malohonte z roka 2001.⁴³

Podnikanie a viacerí podnikatelia celého odvetvia mäsiarstva a údenárstva bez ohľadu na národnostný pôvod boli témou sympózia v Rimavskej Sobote roku 1997. Z podujatia vyšiel roku 1999 veľký zborník, na viacerých miestach pojednávajúci

⁴⁰ ĎURIŠKA, Z.: Legendy a skutočnosť. In: Biografické štúdie, 26, Martin 1999, s. 83.

⁴¹ FABRICIUS, M.: Kornel Stodola (29.8.1866 – 21.10.1946). In: Biografické štúdie, 26, Martin 1999, s. 130.

⁴² KOVAČKA, M.: Prelom Emila Stodolu (Spomienky, úvahy a štúdie politika, právnika, národohospodára, štatistika, demografa a historika). In: Biografické štúdie, 26, Martin 1999, s. 123.

⁴³ ŽILÁK, J. – KAFKA, R. – REPČOK, Š.: Skláre v Malohonte, Bratislava 2001.

o firmách a podnikateľoch odvetvia.⁴⁴ Samostatná štúdia hovorí o bratislavskej rodine mäsiarov Manderlovcov. Vznikla formou spolupráce potomka rodiny F. Manderlu z Viedne a historika R. Holecu spracovaním ústnych informácií člena rodiny ako naratívneho prameňa.⁴⁵ Prínos štúdie spočíva okrem iného najmä v tom, že rodina Manderlovcov a menovite osobnosť Rudolfa Manderlu do značnej miery symbolizovala podnikanie a podnikateľské elity starej Bratislavy. Ojedinelý a perspektívny krok predstavuje skutočnosť, že sa tu širšie pojednáva o predstaviteľovi hospodárskych elít neslovenského pôvodu.

Uvedený smer výskumu presadzuje R. Holec aj v pedagogickej práci na filozofickej fakulte už na úrovni diplomových prác. Ako príklad možno uviesť diplomovú prácu študenta s nápadným menom Ľudovít Štúr o spišsko-nemeckej rodine Scholtz, podnikateľov v kovopriemysle z Matejoviec pri Poprade. Autor sleduje vývoj rodinnej firmy od polovice 19. storočia až do znárodnenia roku 1945.

2.4. Osobnosť Milana Hodžu

Spomedzi jednotlivých postáv hospodárskeho života sa po roku 1989 stala predmetom intenzívneho výskumu „mnohovrstevná“ osobnosť Dr. Milana Hodžu. Napriek tomu, že činnosť v hospodárskej sfére bola iba jednou z mnohých stránok verejných aktivít M. Hodžu, zasluhuje si mimoriadnu pozornosť.

Doposiaľ najrozsiahlejší výskumný projekt venovaný osobnosti M. Hodžu uskutočnili slovenskí aj českí historici na prelome 20. a 21. storočia pod vedením historika a politológa Miroslava Pekníka. Výsledným produktom výskumu bolo kolektívne dielo, ktoré vyšlo roku 2002 pod názvom Milan Hodža, štátnik a politik.⁴⁶ Názov napovedá, že v epicentre záujmu autorov bola Hodžova politická činnosť. Niektorí účastníci projektu však nezabudli poukázať na skutočnosť, že neoddeliteľnou súčasťou jeho politickej dráhy bolo riešenie hospodárskych otázok. Platí to predovšetkým v prípade štúdie R. Holecu o národohospodárskych aktivitách M. Hodžu pred rokom 1918.⁴⁷ V zhustenej forme sa tu čitateľ dozvie o všetkých významnejších hospodárskych oblastiach alebo akciách, do ktorých M. Hodža zasiahol pred vznikom ČSR, ako bolo založenie Ústredného družstva v Budapešti, pokusy o založenie ústredného peňažného ústavu slovenského kapitálu, spolupráca s českým kapitálom alebo formovanie agrárneho hnutia.

Zástoj M. Hodžu v hospodárskej sfére je obsiahnutý aj v príspevkoch autoriek A. Bartlovej a Natálie Krajčovičovej. Sledovanej problematiky sa týkajú dva príspevky A. Bartlovej. V prvom hodnotí výsledky pôsobenia M. Hodžu na poste ministra poľnohospodárstva v medzivojnovom období.⁴⁸ Táto vysoká štátnická funkcia bola bezprostredne

prepojená s hospodárstvom. Autorka si všima najmä činnosť ministra Hodžu vo vzťahu k Slovensku. Druhý príspevok A. Bartlovej o vplyve M. Hodžu na formovanie politických a hospodárskych blokov v podmienkach medzivojnového Slovenska⁴⁹ je z hľadiska hospodárskych dejín zameraný predovšetkým na hospodársko-politické a organizátorské akcie M. Hodžu v tridsiatych rokoch. N. Krajčovičová v štúdiu o podiele M. Hodžu na tvorbe programových cieľov agrárneho hnutia⁵⁰ venovala značný priestor hospodárskym aspektom Hodžových teoretických koncepcií a dlhodobých strategických plánov.

Myšlienkový svet názorov M. Hodžu na hospodárske otázky celkovo charakterizoval J. Lisý v stati Ekonomické myslenie M. Hodžu, ktorá bola uverejnená roku 1993.⁵¹ J. Lisý prehľadným spôsobom objasnil zdroje a načrtol hlavné tendencie, ktorými sa uberali Hodžove názory na kľúčové problémy svetovej a národnej ekonomiky. Historický časopis uverejnil štúdiu Ľ. Hallona o úlohe M. Hodžu v slovenskom bankovníctve v medzivojnových rokoch.⁵² Hlavným zámerom štúdie bolo poodhaliť málo známe stránky Hodžových aktivít počas medzivojnového obdobia vo vzťahu ku komerčnému bankovníctvu. Podľa najnovších výskumov mal totiž Hodžov vplyv určujúcu úlohu vo viacerých zlomových momentoch hospodársko-politického vývoja obchodných bánk Slovenska v predmetnom období.

Pôsobenie M. Hodžu na poli ľudového peňažníctva a družstevníctva dlhšiu dobu sledoval S. Cambel. Výsledky svojho výskumu, čerpajúce z bankových archívov, z osobného fondu M. Hodžu, z jeho publicistiky a ďalších prameňov, zhodnotil v niekoľkých štúdiách a najmä v doteraz najrozsiahlejšej životopisnej monografii s tematikou hospodárskych elít v podmienkach slovenskej historiografie Štátnik a národohospodár Milan Hodža.⁵³ Z viacerých stránok celoživotného diela M. Hodžu si autor ako prvý zo slovenských historikov vybral za hlavnú tému samostatnej monografie práve národohospodárske aktivity. Politickú činnosť však neobchádza. Štátnika a politika M. Hodžu poníma v organickej jednote s Hodžom národohospodárom.

Názory odborníkov na Cambelovu prácu sa rôznia. Z hľadiska dejín historiografie hospodárskych elít však má priekopnícky charakter. S. Cambel konštruoval monografiu chronologicky, pričom jednotiacu líniu predstavovala životná cesta M. Hodžu od rodinných pomerov až po emigráciu na konci 30. rokov. Obsahovo je práca zakotvená predovšetkým v medzivojnovom období, keď životná kariéra štátnika a národohospodára M. Hodžu kulminovala. Autor líči hlavnú postavu monografie v prvom rade ako organizátora agrárneho družstevníctva a ľudového peňažníctva. Potom nasledujú tematické roviny, ako pôsobenie M. Hodžu vo vysokých štátnych funkciách, najmä v kresle ministra poľnohospodárstva, postoj k pozemkovej reforme, vplyv na vývoj potravinárskeho priemyslu, kľúčová úloha v dejinách politického agrarizmu a teoretické dielo so zameraním na národohospodárske koncepcie. V každej časti monografie M. Hodžu sprevádzajú desiatky

⁴⁴ SOKOLOVSKÝ, L. (ed.): Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska, Martin 1999.

⁴⁵ HOLEC, R. – MANDERLA, F.: Z histórie mäsiarsko-údenárskej firmy Manderla, In: SOKOLOVSKÝ, L. (ed.): Mäsiarstvo a údenárstvo..., s. 195.

⁴⁶ PEKNÍK, M. (ed.): Milan Hodža štátnik a politik, Bratislava 2002.

⁴⁷ HOLEC, R.: Národohospodárske aktivity Milana Hodžu do roku 1918. In: PEKNÍK, M. (ed.): Milan Hodža, štátnik a politik..., s. 95.

⁴⁸ BARTLOVÁ, A.: Slovák Dr. Milan Hodža na čele ministerstva poľnohospodárstva. In: PEKNÍK, M. (ed.): Milan Hodža štátnik a politik..., s. 201.

⁴⁹ BARTLOVÁ, A.: Úsilie Dr. Milana Hodžu pri vytváraní politických a hospodárskych blokov na Slovensku v rokoch 1918–1938. In: PEKNÍK, M. (ed.): Milan Hodža štátnik a politik..., s. 195.

⁵⁰ KRAJČOVIČOVÁ, N.: Program a ciele slovenského agrarizmu v diela Milana Hodžu. In: PEKNÍK, M. (ed.): Milan Hodža štátnik a politik..., s. 217.

⁵¹ LISÝ, J.: Ekonomické myslenie M. Hodžu, Ekonomický časopis, 1993, č. 7–8.

⁵² HALLON, Ľ.: Úloha Milana Hodžu v komerčnom bankovníctve Slovenska v rokoch 1918–1938, HČ, 53, 2005, č. 1, s. 57.

⁵³ CAMBEL, S.: Štátnik a národohospodár Milan Hodža 1878–1944, Bratislava 2001.

významných postáv z dejín Slovenska a ČSR, medzi ktorými dominujú predstavitelia hospodárskych elít.

2.5. Memoárová literatúra

Osobitné miesto vo výskume hospodárskych elít, predovšetkým národohospodárskych, na Slovensku za ostatné obdobie má vydávanie memoárovej literatúry. Knihy spomienok predstavujú určitý druh edovaného prameňa formou autoportrétu osobnosti. Slúžia ako bohatý zdroj informácií a podklad pre ďalšie vedecké spracovanie. Postupne vyšli pamati národohospodára Petra Zaťka, ministra hospodárstva vojnovéj Slovenskej republiky Gejzu Medrického, národohospodára a bývalého guvernéra Slovenskej národnej banky Imricha Karvaša, ako aj predstaviteľa družstevného hnutia a agrárneho politika Jána Ursínyho.

V rámci memoárovej literatúry vedúcich osobností hospodárskych dejín Slovenska vyšla po roku 1989 ako prvá kniha spomienok národohospodára Petra Zaťka.⁵⁴ Hneď na začiatku možno konštatovať, že zo všetkých sledovaných memoárov obsahuje najviac informácií o hospodárskych aktivitách svojho protagonistu. P. Zaťko sám seba predstavuje v epicentre hospodárskeho vývoja. Líči vlastný profesiový rast od študentských rokov cez pôsobenie v hospodárskych korporáciách, ako boli priemyselné komory a združenie priemyslu, ďalej cez najvyššie posty v hospodárskych inštitúciách vojnovéj Slovenskej republiky a v zbore povereníkov povstaleckej SNR, až po funkcie v hospodárskom živote po vojnového Slovenska.

Prostredníctvom bohatých skúseností, získaných v centre diania vysokej hospodárskej politiky, P. Zaťko odhaľuje čitateľovi hospodárske pomery medzivojnového Slovenska, klady a záporý ekonomického vývoja vojnového slovenského štátu, hospodárske prípravy a priebeh SNP a niektoré otázky ekonomického vývoja Slovenska v druhej polovici štyridsiatych rokov. Posledná časť memoárov je venovaná pochybným spomienkam P. Zaťka na nespravodlivé politické prenasledovanie, zatýkanie, súdne procesy a sociálnu degradáciu v päťdesiatych rokoch. Všetky časti memoárov sú výdatným prameňom informácií aj pre historikov politických a sociálnych dejín. Metodika spracovania pamatí, najmä zo strany editora Zaťkovho súputníka Dr. Štefana Terena, nesie pečať detských nemoci edovania memoárov. Pamati sú doplnené sprievodným slovom, ktoré však vstupuje priamo do textu spomienok, naruša sled rozprávania a niekde hovorí za samého autora. Podstatne vhodnejšie sú kritické poznámky k textu pod čiarou.

Spomienky národohospodára a vysokého funkcionára HSES Gejzu Medrického predstavujú osobný pohľad na úlohu ľudovej strany a vlastný zástoj v dejinách Slovenska prvej polovice 20. storočia s hlavným zameraním na obdobie vojnovéj Slovenskej republiky.⁵⁵ Memoáre sa formovali postupne v období komunistického režimu a knižne vyšli roku 1994. Viaceré formulácie a postoje nesú kolorit doby svojho vzniku. Jednotiacou ideou knihy spomienok je presvedčiť potenciálneho čitateľa o dejinnom významu ľudovej strany vo vývoji moderného slovenského národa. Úvodná časť knihy je preto venovaná

⁵⁴ TEREN, Š. (ed.): Národohospodár Peter Zaťko spomína, Bratislava 1993.

⁵⁵ MEDRICKÝ, G.: Minister spomína, Bratislava 1994.

genéze ľudovej strany od začiatku 20. storočia po rok 1938, pričom autor podáva aj svoj politický rast na pôde strany.

Ďalšie časti memoárov možno rozdeliť do dvoch rovín. V jednej G. Medrický hodnotí cez vlastnú optiku politický vývin Slovenska od vyhlásenia autonómie až do roka 1945 a v druhej sa venuje hospodársko-politickým a čisto hospodárskym otázkam. Pochopiteľne, že na viacerých miestach sa tieto roviny prelínajú. Dvojkoľajnosť bola výsledkom dvoch stránok verejných aktivít G. Medrického ako funkcionára v aparáte ľudovej strany a zároveň národohospodára na poste ministra hospodárstva. Pre odborníkov na hospodárske dejiny sú prínosné najmä Medrického analýzy ekonomického programu slovenskej vlády, údaje o budovaní ministerstva hospodárstva, kapitoly o vodnom a lesnom hospodárstve, Medrického výklad procesu arizácie a plastický obraz ekonomickej situácie Slovenska na prelome rokov 1944–1945. Spoločným menovateľom analýz politického a hospodárskeho vývinu vojnovéj Slovenskej republiky bolo vytrvalé úsilie autora hrubou čiarou oddeliť umiernené a radikálne krídlo súdobej vládnej garnitúry.

Jedna z najvýznamnejších postáv hospodársko-politických dejín Slovenska Imrich Karvaš v sedemdesiatych rokoch minulého storočia položil na papier spomienky na najdramatickejšie obdobie svojho života medzi septembrom 1944 a júnom 1945, keď bol väznený nacistickou tajnou políciou.⁵⁶ Kultivovaným a pútavým štýlom popísal vypuknutie Slovenského národného povstania, uväznenie Gestapom a následne čitateľa prevádza väzeniami Gestapa vo Viedni, Brne, Berlíne a v koncentračnom tábore Dachau. Končí dramatickými udalosťami oslobodenia a návratu k rodine. Napriek tomu, že pamati predstavujú I. Karvaša ako politického väzňa, obsahujú množstvo veľmi cenných informácií z rokov jeho pôsobenia vo vysokej štátnej funkcii guvernéra Slovenskej národnej banky, ale aj z predošlého medzivojnového obdobia. Práve súvislosti s výsluchmi Gestapa sa v reminiscenciách vracia k otázkam hospodárskej prípravy Povstania, záchrany slovenského zlata, k problémom obchodnej výmeny s nacistickým Nemeckom a k ďalším závažným reáliám z jeho pôsobenia v hospodársko-politickom živote Slovenska. Karvašove spomienky vyšli knižne roku 1994 a dodnes predstavujú vyhľadávaný historiografický prameň.

Na memoáre Imricha Karvaša po mnohých rokoch nadviazal jeho syn Milan. Roku 2001 vydal knihu spomienok na slávneho otca.⁵⁷ Rozprávanie začal tam, kde I. Karvaš skončil, a to v polovici roka 1945. Kniha dotvára obraz osobnosti I. Karvaša. Syn Milan cez optiku dospelávajúceho človeka opisuje pohnuté otcove osudy v podmienkach komunistického režimu, keď bol opäť terčom politického prenasledovania. Čitateľ sa dozvedá, že svetlý bod predstavovali iba dva povojnové roky. Vtedy I. Karvaš na krátky čas vstúpil do verejného života a čiastočne aj do hospodárskej politiky. Už roku 1949 však bol uväznený a postavený pred súd. Roku 1958 sa uväznenie aj súd zopakovali. Dočkal sa iba čiastočnej rehabilitácie v šesťdesiatych rokoch. Skutočnú vďaka mu národ prejavil až posmrtno po roku 1989. Autor M. Karvaš v úvode knihy skoncipoval rozsiahlejší otcov životopis a v závere uviedol názory viacerých historikov a osobností k významu celoživotného diela I. Karvaša.

⁵⁶ KARVAŠ, I.: Moje pamati (V pazúroch gestapa), Bratislava 1994.

⁵⁷ KARVAŠ, M.: Mój otec Imrich Karvaš, Bratislava 2001.

Pamati čelného predstaviteľa agrárnej strany a jej hospodárskych aktivít na Slovensku Jána Ursínyho vyšli v dvoch verziách. Dlhá bola známa len jedna verzia spomienok, pojednávajúca o podiele J. Ursínyho na prípravách a riadení Slovenského národného povstania, ktorá vyšla roku 1994.⁵⁸ Zdanlivo útlá kniha pamati sa názvom vzťahuje len k SNP. V skutočnosti má podstatne širší záber. J. Ursíny tu sleduje politický a čiastočne aj hospodársky vývoj už od roka 1935. V období do roka 1939 hlavnú pozornosť venuje vzťahom agrárnej strany s autonomistickým blokom. Vyjadruje však aj názory na hospodárske postavenie Slovenska v ČSR a uvažuje o vplyve hospodárskych problémov na vývoj česko-slovenských vzťahov. Od roka 1939 je ústrednou témou pamati príprava a organizácia SNP. Aj tu však autor podáva hodnotiace stanoviská k hospodárskym otázkam. Prináša zaujímavé informácie o hospodárskej stránke príprav a organizácie SNP a posudzuje hospodárske výsledky vojnovéj Slovenskej republiky.

So značným odstupom vyšla roku 2000 druhá verzia Ursínyho pamati, ktorá bola neznáma laickej, ako aj odbornej verejnosti.⁵⁹ Táto verzia dopĺňa memoáre o spomienky na úseky života, ktoré neboli obsiahnuté v knihe z roka 1994. Obe knihy pamati tematicky do seba zapadajú a vytvárajú celkový obraz o životnej ceste politika a národohospodára J. Ursínyho. Práve druhá časť spomienok zachytáva najvýznamnejšie obdobie národohospodárskych aktivít autora, keď sa po boku M. Hodžu podieľal na budovaní ľudového peňažníctva a družstevníctva na Slovensku. Ďalej sú v knihe obsiahnuté názory J. Ursínyho na hospodársky vývin Slovenska po vzniku ČSR a pohľady na ekonomickú koncepciu z obdobia rokov 1945–1947, keď zastával najvyššie štátne funkcie. Najväčšiu zásluhu na edovaní druhej neznámej časti spomienok mal český historik Jan Rychlík. Tento sa tiež zaslúžil o kritické vydanie memoárov s poznámkami a vysvetlivkami pod čiarou, čo je v slovenskej historiografii priekopnícky čin. Kritické spracovanie podstatne zvýšilo odbornú úroveň, výpovednú hodnotu a vedecký prínos zverejnených pamati.

Z úzkej vrstvy národne slovenských podnikateľov sa podarilo uverejniť pamati už viackrát spomínaného americko-slovenského bankára Petra Viťazoslava Rovnianka.⁶⁰ V sledovanej publikácii nechávajú historici P. V. Rovnianka osobne hovoriť o vlastných pohnutých osudoch. Vydanie pamati je významným krokom, lebo originál Rovniankových memoárov vyšiel ešte v polovici 20. rokov a bežne bol dostupný len hrstke odborníkov. Pamati vyšli s úvodom historika R. Holeca, kde autor hodnotí miesto V. Rovnianka v dejinách Slovenska. Kniha má aj obsiahly záver od historika Š. Baranoviča. Tento podáva prehľad života a diela ústrednej postavy.

Rovniankove pamati majú charakter spovede, či závetu. Hlavným zámerom pisateľa je očistiť vlastné meno, spájať s krachom jeho podnikov a s veľkými hospodárskymi škodami medzi americkými Slováckmi, ako aj na Slovensku. V memoároch sa vracia až do detstva a študentských rokov v Uhorsku, a potom pokračuje životnou cestou od príchodu do Severnej Ameriky až po vlastný ekonomický a osobný pád. Podnikateľská činnosť je však takmer v celej knihe spomienok akoby zatlačená do úzadia. Autor sa pokúšal v prvom rade poukázať na svoj podiel v budovaní krajanskej tlače, spolkov, kultúrno-spoločenského a národno-politického života amerických Slovákov. Len sporadicky uvádza niektoré

⁵⁸ URSÍNÝ, J.: Spomienky na SNP, Bratislava 1994.

⁵⁹ URSÍNÝ, J.: Z môjho života, Martin 2000.

⁶⁰ ROVNIAK, P. V.: Zápisník zaživa pochovaného, Vrútky 2004.

hospodárske aktivity a podniky, súvisiace s národným pohybom Slovákov v USA. Sám seba ako podnikateľa predstavuje až v záverečnej časti knihy na niekoľkých stranách poslednej kapitoly. Tu líči vlastný výklad príčinných súvislostí sľubnej expanzie a následného úplného bankrotu svojich investícií. Uvádzaná kniha je už druhým skráteným vydáním spomienok.

2.6. Židovské hospodárske elity

Podobne ako v českých krajinách aj na Slovensku mali v štruktúre moderných hospodárskych elít popredné miesto predstavitelia židovskej komunity. V ostatných rokoch v slovenskej historiografii štúdium vývoja židovskej komunity úspešne napreduje. Hlavná pozornosť sa však orientuje na príčinné súvislosti a dôsledky holocaustu. Židovských podnikateľov teda slovenskí historici zatiaľ vnímajú viac ako objekt protizidovských opatrení vojnovéj Slovenskej republiky, než ako významnú súčasť hospodárskych elít. Zmienky o niektorých čelných podnikateľoch z radov Židovstva nachádzame v prácach židovských autorov, ktorí sa od 90. rokov pokúšajú rekonštruovať už takmer zabudnutý obraz života židovskej komunity na Slovensku pred rokom 1939. Ide napríklad o štúdiu J. Franeka Židovská Bratislava v 19. storočí, ktorá je súčasťou zborníka Židia v Bratislave z roka 1997.⁶¹

Z hľadiska metodologického prístupu sú zaujímavejšie práce viacerých historikov analyzujúce sociálnu štruktúru židovskej komunity v medzivojnových rokoch a v období nástupu režimu vojnového slovenského štátu. Tieto práce, založené na štúdiu súdobých štatistik, prinášajú aspoň kvantitatívne informácie o charaktere a vnútornej skladbe hospodárskych elít Židovstva a uvádzajú niektorých židovských podnikateľov. Údaje predmetnej povahy uvádza napríklad monografia historika E. Nižňanského z roka 1999 o postavení židovskej komunity v období druhej Československej republiky 1938–1939,⁶² ako aj práce K. Hradskéj, R. Buchlera, L. Lipschera⁶³ alebo monografia I. Kamenca Po stopách tragédie z roka 1991.⁶⁴

Zaujímavý postup zvolila P. Lárišová v menšej monografii Židovská komunita v Bratislave roku 1940.⁶⁵ Pod odborným vedením E. Nižňanského kompletne spracovala stav bratislavskej židovskej komunity na podklade štatistiky sčítania ľudu z roka 1940. Uverejnila kompletný zoznam približne 15 tisíc židovských občanov Bratislavy aj s druhom povolania, zostavený formou elektronickej kartotéky. Zároveň štatistickými metódami zhodnotila okrem iných faktorov aj štruktúru židovskej podnikateľskej vrstvy v Bratislave. Napríklad podľa zistení autorky štatistika zachytila v sledovanom roku v Bratislave 669 židovských remeselníkov, 480 obchodníkov a 6 továrnikov. Unikátna je skutočnosť, že je tu zachytený stav celej podnikateľskej skupiny určitého národnostno-konfesionálneho

⁶¹ FRANEK, J.: Židovská Bratislava v 19. storočí. In: Židia v Bratislave, Bratislava 1997, s. 85.

⁶² NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte, Prešov 1999.

⁶³ LIPSCHER, L.: Židia v slovenskom štáte 1939–1945, Banská Bystrica 1990.

⁶⁴ KAMENEC, I.: Po stopách tragédie, Bratislava 1991.

⁶⁵ LÁRIŠOVÁ, P.: Židovská komunita v Bratislave roku 1940, Bratislava 2000.

charakteru v poslednom roku jej existencie. Počas nasledujúcich dvoch rokov úplne zanikla a bola nahradená novou podnikateľskou skupinou arizátorov.

3. Perspektívy výskumu hospodárskych elít

Štúdium historie prenasledovania židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1938–1945, ktoré značne pokročilo, najmä zásluhou systematického vydávania dokumentov pod vedením historikov E. Nižňanského a I. Kamenca, dáva veľa podnetov pre ďalší výskum židovských hospodárskych elít. Kompletný súpis židovského majetku a jeho majiteľov z jesene 1940 a bohaté materiály o vývoji tzv. procesu arizácie v slovenských archívoch poskytujú veľké možnosti pre zostavenie celkového obrazu židovských podnikateľských vrstiev, ako aj arizátorov, napriek tomu, že väčšina kľúčových židovských podnikov prešla do „árijských rúk“ mimo štátom usmerňovanej arizácie, predovšetkým cestou prenikania nemeckého kapitálu na Slovensko. Napríklad nedávno založený Ústav pamati národa, ktorý dokumentuje represie totalitných režimov na Slovensku, plánuje pre najbližšie obdobie spracovanie materiálov k arizáciám približne dve tisíc židovských podnikov. Realizáciu týchto plánov zamýšľa koordinovať s historikmi z vedeckých pracovísk. Výsledky projektu možno využiť práve pre výskum procesu výmeny židovských a „arizátorských“ hospodárskych elít.

Vhodné predpoklady pre ďalší rozvoj štúdia národne slovenských hospodárskych elít má Biografický ústav Pamätníka národnej kultúry v Martine. Uvedené pracovisko je však zamerané predovšetkým na osobnosti kultúrneho a národno-politického života Slovenska. Úlohou hospodárskych historikov je preto nadviazať s Biografickým ústavom užšiu spoluprácu a pokúsiť sa o zacielenie jeho systematického výskumu vo väčšom meradle aj na predstaviteľov hospodárskej sféry.

Hlavnou úlohou do budúcnosti je však cieľavedomá koordinácia viacerých autorov na „rôznych frontoch“ štúdia popredných osobností a skupín činných na poli hospodárstva, ako aj vypracovanie jasnej koncepcie ďalšieho postupu a základných metód v oblasti výskumu hospodárskych elít na Slovensku.

Standards of Research Topics Dealing with Economic Elites in Slovak Historiography

Ludovít Hallon

Slovak historiography only began focused research on economic elites in the second half of the 1990s. Despite this, results from this research are beginning to appear. Among the most productive areas has been the creation of biographical dictionaries, as well as research on specific professional groupings and individuals and in the publication of memoirs.

SOCIÁLNÍ DĚJINY 19. STOLETÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH: Z VÝSLEDKŮ RŮZNÝCH PŘÍSTUPŮ

Jana Macháčová – Jiří Matějček

Již v devadesátých letech, ale zvláště po roce 2000, se v české historiografii reaguje na nové výzkumné směry a metody historického bádání. Publikují se informace o zahraničních diskusích i studie aplikující nové přístupy, kladoucí nové otázky a využívající netradiční prameny. Požaduje se mezioborová spolupráce a orientuje se na využívání metod jiných společenských věd. Sociální dějiny, které se relativně „nedávno“ staly etablovanou specializací v české historiografii, stojí na rozcestí: opouští se jejich strukturální a sociologizující přístup a nahrazuje se kulturními dějinami a takzvanou historickou antropologií. Následující řádky stručně připomenou nejdříve jejich počátky a obecně zhodnotí produkci k sociálnímu vývoji do roku 1989 a pak se soustředí na výsledky historické demografie, jejíž produkce nutně musí sociální historik sledovat, stručně na teoretické práce oboru a pak na formování a zaměření současných center výzkumu sociálních dějin u nás a jejich výsledky po roce 2000. Cílem není podat úplný přehled produkce, ale zachytit současné směry výzkumu a jejich metody.

1.

Sociální dějiny nepředstavovaly v české historiografii výrazný směr bádání ani před, ani těsně po druhé světové válce a formovaly se podobně jako v Německu nebo Polsku jako součást oboru hospodářských a sociálních dějin.¹ V období socialismu se pak pojetí „sociálního vývoje“ v oficiálních syntézách zúžilo na jakýsi neurčitý, mezerovitý, nevýznamný a zanedbávaný spojovací článek mezi preferovaným vývojem hospodářství a stejně preferované politiky. K tomu jsme dospěli ve zhodnocení stavu výzkumu sociálního vývoje českých zemí v roce 1992.² Cílem zmiňovaného přehledu bylo zmapovat pokročilost výzkumu v jednotlivých tematických okruzích z hlediska zvažovaného syntetického zpracování sociálního vývoje. Tehdy jsme se soustředili na tyto okruhy: na podobu sociálního vývoje v syntetických pracích k dějinám českých zemí, na zachycení sociálních procesů, k jejichž poznání přispívali podstatně i historičtí demografové, na okruh sociální stratifikace, skladby skupin a jejich sociálních pozic, okruh materiálního postavení, což byl relikv marxistického výzkumu o postavení dělnictva, na okruh sociálního chování a

¹ JINDRA, Z.: O proměnách oboru hospodářských a sociálních dějin u nás. Od doby působení prof. Bedřicha Mendla do roku 1992. In: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 4, 1994, Vědecká konference k 100. výročí Bedřicha Mendla, prvního profesora hospodářských dějin Univerzity Karlovy. 1892–1992, s. 61–69.

² MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Stav výzkumu sociálního vývoje českých zemí v období let 1781–1914. In: MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Studie k sociálním dějinám 19. století, I, Opava 1992, s. 9–66.

způsobu života a do poslední skupiny jsme řadili okrajová a málo zpracovaná témata (školství, osvěta, bydlení, strava, rodina, zdravotní péče apod.). Uvedený výčet naznačuje, jakých témat jsme si chtěli všimnout a jaká byla v literatuře frekventovaná.

Hlavní specifikou české sociální historiografie let 1948–1989 se stalo její celkové pojetí. Problémem byla značná nerovnoměrnost ve zpracování témat a teoretická a metodologická nejasnost. Pojetí i místo, které bylo sociálnímu vývoji věnováno, ilustruje oficiální syntéza, Přehled dějin Československa z konce padesátých a začátku šedesátých let, kde bylo v některých časových úsecích věnováno sociálnímu vývoji jako celku jen několik řádků, zatímco dílčí problematika dělnictva tvořila součást oddílů o politice, v nichž se hypertroficky líčil (etnocentricky pojatý) vývoj dělnického hnutí (ve skutečnosti spíš hnutí vůdců a funkcionářů).

Oficiální představa sociálního vývoje jako „spojovacího článku“ a zideologizované pojetí dějin kapitalismu jako by už „s vedoucí rolí dělnické třídy“ neumožňovalo seriózní výzkum sociální stratifikace, která z určitého hlediska tvoří základ systému společnosti a sociálních dějin, a naznačuje skutečné sociální funkce (i pozice) jednotlivých skupin a vrstev.

K problematice sociálního vývoje vznikaly především dílčí a materiálové studie a jen ojedinělé monografie, jako např. Urbanovy, které zachycovaly sociální vývoj ve spojitosti s hospodářským a politickým vývojem převážně jen české společnosti.

Bez oficiálního ideologického tlaku se mohla rozvíjet jen historická demografie, kam přešla řada kvalitních badatelů. Její výsledky byly srovnatelné se zahraničním badáním. Vznikly základní přehledy profesionálních demografů (V. Srb, M. Kučera, Z. Vávra) a podnětné práce v Historickém ústavu ČSAV, především L. Kárníkové, která vymezila populačně a ekonomicky progresivní a stagnující regiony českých zemí a popsala jejich vývoj, a P. Horské o vlivu industrializace na společnost střední Evropy. Historicko-demografické výzkumy navazovaly na francouzské práce k sociální skladbě obyvatelstva a k sociálnímu původu dělnictva; k této problematice vznikl systematictější výzkum horníků na Ostravsku (M. Myška, L. Dokoupil) a na Sokolovsku (J. Matějček) a manuálněho dělnictva (K. Novotný). Významnými pracovišti se staly Filozofická fakulta Karlovy univerzity (E. Maur), výzkumné středisko na Pedagogické fakultě v Ostravě (M. Myška, L. Dokoupil), posílené v sedmdesátých letech o L. Nesládkovou, a ve Slezském ústavu ČSAV v Opavě, kde se územní diferenciací Kárníkové stala jedním z východisek zkoumání průmyslových oblastí. Syntéza průmyslových oblastí pak zahrnovala vedle hospodářského, populačního, sociálního i politický vývoj v oblastech (B. Pitronová, J. Matějček, J. Steiner, J. Machačová, J. Bakala, D. Gawreckí).

Na výzkum sociální skladby navazovaly i výzkumy tzv. sociálního (ve skutečnosti téměř jen materiálního) postavení dělnictva, vycházející z metodiky především J. Kuczynského (ze serióznějších prací J. Purš, V. Křepeláková).

Jiným sociálním skupinám se z hlediska stratifikace věnovala pozornost minimálně. Výjimku tvořily studie M. Myšky, B. Smutného a zčásti i K. Novotného o podnikatelích a manažerech v hutnictví, hornictví a textilní výrobě. V sedmdesátých letech pak vznikla centra výzkumu textilní výroby v Ústí nad Orlicí (J. Šůla) a v Trutnově (V. Wolf), v jejichž sbornících vycházely i studie o podnikatelích. Zcela ojedinělá zůstala práce o úřednících (M. Martínek).

Vznikaly studie o urbanizaci (P. Horská, J. Havránek, J. Láník, sociolog J. Musil) a o migracích (B. Pitronová).

Spíš etnografové reagovali v sedmdesátých a osmdesátých letech na západoevropskou vlnu zájmu o způsob života a o tzv. všední den (A. Robek, M. Moravcová, J. Šťastná, zčásti O. Skalníková).³

Přehled o stavu výzkumu sociálního vývoje českých zemí a témat, která sociální historikové sledovali, ukázal také i zjevný nezáměr o období první poloviny 19. století, slabou teoretickou přípravu sociálních historiků na specializovaný výzkum a malou obeznanost se zahraničním badáním. Přesto značné množství (i když materiálových) studií svědčí o tom, že již v tomto období se u nás sociální dějiny zkonstituovaly (zvlášť pro 19. století) jako odvětví historiografie.

2.

Po roce 1989 ještě zčásti pokračovaly výzkumy pod vlivem strukturálních dějin, pokračovalo badání v oblasti sociálních struktur obyvatelstva a jeho vývoje na základě zpracování hromadných dat (P. Horská o rodině, J. Havránek o sociální skladbě Prahy). Vznikly dva přehledy vývoje obyvatelstva českých zemí (V. Srb a kolektiv uvedených autorů rozšířeného o M. Stloukala, M. Kučeru a J. Musila). Těžiště historicko-demografické orientace se pak přesunulo do předstatistického období (P. Horská, L. Fialová, E. Maur), kde základní údaje shromažďoval početný tým archivářů, a tematicky nejčastěji k rodině, jak to naznačují články v ročence Historická demografie (sv. 16. a 17. z roku 1992 a 1993). K 19. století se v Historické demografii otiskuje jen několik studií: o vývoji plodnosti žen, o vlivu migrací na věkovou a sociální strukturu, o formě sociálního zabezpečení na venkově, o sociální endogamii, o vývojových tendencích populace na Moravě a židovské minoritě opět na Moravě. Pro sociálního historika byly však zvlášť podnětné přehledy o zahraničních směrech a přístupech výzkumu, o *metodách* historické antropologie a o nových pohledech na sociální dějiny, především příspěvky J. Horského.⁴

³ Podrobné zhodnocení a bibliografické údaje všech uvedených autorů najde čtenář v článku citovaném v poznámce 2.

⁴ V této části výkladu zčásti vycházíme z publikovaného přehledu badání za období 1990–2000, který charakterizoval především knižní publikace a pomocí tří sond usiloval pomoci vyhodnocení množství produkce a zpracovávaných témat naznačit místo sociálního dějepisce v historiografii českých zemí a zhodnotit jeho výsledky za deset let. Opět zde tedy odkazujeme: pokud u uvedených jmen nebude bibliografický odkaz, najde jej zájemce v přehledu MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J. Sociální historiografie období industrializace českých zemí z let 1990–2000, ČČH, 98, 2000, s. 294–312; FIALOVÁ, L.: Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce, HD, 15, 1991, s. 143–189; BRABENCOVÁ, J.: Vliv migrace na věkovou strukturu obyvatel města Nymburka na přelomu 19. a 20. století, HD, 15, 1991, s. 99–121; KLÁŠTERSKÁ, A.: Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a v první polovině 19. století. (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůta u Štáhlav.) HD, 21, 1997, s. 95–132; HRUŠKOVÁ, V.: Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století, HD, 21, 1997, s. 133–148; DOKOUPIL, L. – NESLÁDKOVÁ, L.: K základním tendencím vývoje populace na Moravě od třicetileté války do revoluce 1848, HD, 27, 1994, s. 105–114; TÍŽ, Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938), HD, 21, s. 149–171; HORSKÝ, J.: Historická antropologie. (Úvahy a poznámky na okraj mezinárodního kursu, konaného v Otzenhausenu ve dnech 27. 2. – 15. 3. 1993.) HD, 17, 1993, s. 241–279; TÝŽ, Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny, HD, 19, 1995, s. 135–154; GRENIER, J.-I.: Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog, HD, 19, 1995, s. 155–168.

Srovnávací přístup a současně již začátek příklonu k sociální a kulturní interpretaci a odklon od sledování klasických struktur populace a strukturního výkladu v historické demografii představuje práce o dětství, rodině a stáří v dějinách Evropy z roku 1990 a pak kniha o *urbanizaci* v českých zemích a Evropě (P. Horská, E. Maur, J. Musil), která chápe urbanizaci jako jeden z projevů modernizace společnosti v souvislosti s přechodem od agrární k průmyslové společnosti a zachycuje vývoj měst z různých hledisek v raném novověku. Podobně se z více hledisek sledují města v období protoindustrializace a industrializace (typologie měst z hospodářského a sociálního hlediska, z hlediska historické demografie, populační vývoj měst především na severní Moravě, funkce v období formování občanské společnosti) v protokolu konference z roku 2002.⁵

Na posun v zaměření a interpretaci historické demografie upozorňoval E. Maur: předpokládal propojování „kvantitativních ukazatelů s kvalitativními výpověďmi pramenů, odhalujícími individuální snahy, cíle a strategie každé rodiny i jednotlivých členů“. Tedy příklon k sociálním a kulturním dějinám a k antropologii, i když „kvantitativně postižené struktury a procesy budou vždy do jisté míry základem syntetického pohledu na určitou epochu, který mikrohistorie sama o sobě nikdy nemůže dát“, psal E. Maur. Novou orientaci demonstruje i název Komise pro historickou demografii, který se rozšiřuje o přívlastek sociální. V Historické demografii se vedle tradičních analýz struktur populace objevují i nová témata a hlavně nová metodika, jak to ukazují rozšířené referáty ze semináře o *migracích*: o sňatkových migracích v jižních Čechách, o literatuře k migracím z Čech, o směrech migrací v rámci zemědělských regionů v Čechách, které nepotvrzují jednosměrný přesun do měst a průmyslových regionů, a o životních cyklech obyvatelstva na venkově, o strukturách migrantů za prací a systému migrace do Baťových závodů a Zlína. I další publikované příspěvky naznačují měnící se přístup, ustupuje se od sledování domácnosti směrem k zachycení vztahů v rodině a vlivu rodiny na volbu životního partnera, kde se ještě potvrdila prvořadost „rodinné strategie“, případně ekonomického zajištění před citovými vazbami. Nová témata podnítila částečně i gender studies, jak naznačují studie o umělém přerušení těhotenství, o svobodných matkách a nemanželských dětech, kterým osvícenský stát zajistil právní i institucionální podmínky, poskytl jim ochranu, ale současně je i kontroloval, o vraždách novorozenců a jejich matkách, trestu a vězení od r. 1864 do 1948).⁶

⁵ HORSKÁ, P. – MAUR, E. – MUSIL, J.: Zrod velkoměsta. Urbanizace v českých zemích a Evropa, Praha–Litomyšl 2002; JURK, J. (ed.): Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci. Ostrava–Nový Jičín–Příbor 2002.

⁶ MAUR, E.: K problematice historické demografie, ČMM, 2001, s. 77–84; MAUR, E. – GRULICH, J. (eds.): Dějiny migrací v českých zemích v novověku, IID, 30, Supplement, 2006; GRULICH, J.: Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824), In: Tamtéž, s. 19–72; VALÁŠKOVÁ, N.: Příspěvek ke studiu migrace z českých zemí od 19. století do roku 1938, In: Tamtéž, s. 99–122; Zeithöfer, H.: Migrace na českém venkově na počátku 20. století, In: Tamtéž, s. 123–144; VELKOVÁ, A.: Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850, In: Tamtéž, s. 73–98; ŠEVEČEK, O.: Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1900–1938, In: Tamtéž, s. 145–170; MRÁZKOVÁ, J.: „Přislíbujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátele“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátku 19. století, IID, 29, 2005, s. 53–107; HORSKÁ, P.: Umělé přerušení těhotenství pohledem historické demografie, IID, 27, 2003, s. 225–42; TINKOVÁ, D.: Ilegimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi státní kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti, IID, 27, 2003, s. 133–72; LUXOVÁ, A.: Problém infantidy ve vzorku trestanek v ženské trestnici v Řepích, IID, 29, 2006, s. 139–200.

Historická demografie tak především od začátku nového tisíciletí přináší vedle tradičních mikroanalýz a makroanalýz, např. k čelední službě a domácímu služebnictvu nebo novému tématu dělnických kolonií, které chápe jako specifickou skupinu, i pohledy sociálních historiků např. na sledování *sociální mobility*. Ta se demografickými metodami zkoumá především pro první polovinu 19. století a naznačuje vázanost na sociální pozici rodiny. Ojedinele se objevuje téma vztahu k náboženství, víře, která se cti, ale nepoživá.⁷

Výrazně se prosazuje studium *nerovnosti ve společnosti*, především minorit a okrajových skupin. Významným zástupcem tohoto směru je L. Nesládková, která se již dlouhodobě věnuje židovské populaci na Moravě: v monografii srovnává reprodukci židů a křesťanů na jižní Moravě a sleduje jejich rodinu a postavení ve vývoji Ostravy atd.⁸

Po roce 2000 se otázka, jak dál v sociálních dějinách a jaká jsou jejich teoretická východiska a metody, dostala i v českém prostředí do popředí zájmu. Naznačují to články, v nichž se zvažuje, zda zkoumat dějiny společnosti nebo dějiny kultur a svědčí o tom pořádané konference i kritické přehledy bádání o nejnovějších směrech v zahraničí a o podnětech bádání v postmoderní historiografii. Zatímco T. Weiser v roce 2001 fundovaně obhajoval takzvané strukturní dějiny a upozorňoval na slabiny postmoderního odmítání teorie, na návrat k metodám vyprávěcích dějin a na zájem zvláště o okrajové skupiny (kladně přijímal studium tematiky každodennosti, „mentalit“ a vzorů chování jako dopracování a rozšíření studia sociálních skupin), R. Slabáková již upozorňovala na přesun zájmu u zahraničních badatelů ke kulturním dějinám nebo na vplynutí sociálních dějin do kulturních dějin s jejich důrazem na individuum. Ve společném příspěvku definovali J. Machačová a J. Matějček „vzory chování“ jako vhodnější a přesnější než vágně definovaný pojem mentalit. D. Musilová se zamýšlela nad využitím kategorie gender v sociálních dějinách a francouzské zdroje gender history jako směru sociálního výzkumu přibližovala M. Lenderová. Na semináři k teoretickým otázkám se J. Štaif zamýšlel nad novými metodologickými možnostmi, které dává sociálním dějinám historická antropologie a P. Kladiwa upozorňoval na inspirativní podněty, které poskytuje metodologie a metodika německých a rakouských sociálních historiků. J. Schwaller uvažoval o vztahu kulturních dějin k hospodářským a sociálním dějinám a J. Hanuš viděl v jejich propojenosti, tj. vlastně v jejich sociologickém pojetí, a souvislostech s vývojem objevů přírodních

⁷ VELKOVÁ, A.: Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století, In: Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi. Praha 2003, s. 140–161; FIALOVÁ, L.: Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik, IID, 26, 2002, s. 147–166; JEMELKA, M.: Populace Šalomounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930), IID, 28, 2004, s. 157–201; POKLUDOVÁ, A.: Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků, IID, 26, 2002, s. 101–122; HOLUBOVÁ, M.: Geografická a sociální mobilita snoubenců farností Dobruška od konce 18. století do poloviny 19. století, IID, 28, 2004, s. 111–155; VELKOVÁ, A.: Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy, IID, 27, 2003, s. 174–224; TÁŽ: Skladba obyvatelstva podle náboženství na tzv. státních statcích roku 1802, IID, 28, 2005, s. 109–137.

⁸ NESLÁDKOVÁ, L.: Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů. Acta demographica, XIV, 2003; TÁŽ: Židé v procesu proměny poddanského městečka Moravské Ostravy v průmyslové velkoměsto, In: Ostrava, sborník k dějinám města, 20, 2001, s. 7–27; TÁŽ: Hlaličti Židé na cestě za novou existencí na Ostravsko, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Historie, 10, 2003, s. 145–156; TÁŽ, Sociální profil Židů v průmyslovém městě. In: VALENTA, J. – TOMASZEWSKI, J. (eds.): Židé v české a polské občanské společnosti, Praha 1999, s. 37–44.

věd a technologií nové možnosti výzkumu. Jistý přechod dokládá i velká různorodost příspěvků na všech setkáních k teoretickým problémům a někdy i zatím metodologická nejasnost.⁹

Zatímco o jiných zahraničních výzkumech se dovídáme vždy jen při výkladu konkrétního problému, o německých jsou k dispozici souhrnné informace. Zřejmě stále přetrvává zprostředkování spíše německým prostředím. Podrobný přehled a srovnání výsledků německých a rakouského projektu výzkumu formování občanské společnosti s kritickými postřehy podal P. Kladiwa. Průběh diskusí mezi německými sociálními a kulturními historiky o předmětu a východiscích bádání zachytil M. Pelc: poznamenává, že proklamované přístupy smazávají hranice mezi obory a snaha o originální metodiku a téma zůstává mnohdy jen dilem jednoho autora a nenachází následovníky. J. Pešek hodnotí místo strukturních dějin v německé historiografii a vidí je jako projev jisté „nedospělosti“, protože to byly dějiny odosobněné, bez lidí, což současná orientace překonává.¹⁰ Tyto práce poskytují orientaci v relativně rychle se měnících přístupech a současně naznačují jistou opožděnost české sociální historiografie.

3.

V následujících odstavcích navážeme na předchozí výklad a soustředíme se na výzkum v jednotlivých centrech výzkumu sociálních dějin.

Tradiční ostravské centrum sociálních dějin se v devadesátých letech zaměřilo na sledování sociální skupiny podnikatelstva a vycházelo z podnětů německé hospodářské a sociální historiografie, především ve studiích M. Myšky o podnikatelích. Z jeho iniciativy se pro syntetizující snahy na Ostravské univerzitě rozpracovala metodika biogramů pro Historickou encyklopedii podnikatelů, i další výzkum, tedy jistá formalizace pro možnost srovnávání, kde se vedle profese, původu a rodinných poměrů sledují i sociální aspekty. Metody biogramů bylo využito i v mezioborovém projektu, jehož výsledkem byla regionální kulturní encyklopedie. Z mladší generace se výzkumu podnikatelů věnuje

⁹ TŘEŠTÍK, D.: Dějiny jako dějiny společnosti nebo jako dějiny kultur? Dějiny a současnost, 4, 2001, s. 29–33; WEISER, T.: Strukturální dějepis v postmoderní době. In: MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J. (eds.): Studie k sociálním dějinám 8, 2001, s. 5–30; SLABÁKOVÁ, R.: Sociální historie na prahu 21. století aneb perspektivy sociální historie v postmoderní a post-postmoderní době. In: Tamtéž, s. 31–37; MUSILOVÁ, D.: Možnosti uplatnění kategorie gender v sociální historiografii. In: Tamtéž, s. 45–54; LENDEROVÁ, M.: Gender history v českých zemích. In: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 2001, s. 139–146; ŠTAIF, J.: Sociální dějiny 19. století a jejich interpretační možnosti na prahu 21. století. In: ČECHUROVÁ, J. – ŠTAIF, J. (eds.): K novověkým sociálním dějinám českých zemí, VI. Sociální dějiny dnes. Praha 2004, s. 13–32; KLADIWA, P.: Komunální elity druhé poloviny 19. století a počátku 20. století v českých zemích – stav bádání a možnosti využití metodologických podnětů z německé a rakouské literatury. In: Tamtéž, s. 33–58; SCHWALLER, J.: Kulturní dějiny a jejich vztah k hospodářským a sociálním dějinám. In: Práce z dějin vědy, sv. 3. Praha 2002, s. 113–116; HANUŠ, J.: Pokrok, společnost a kultura v 19. století: nové možnosti bádání. In: DVOŘÁK, T. – VLČEK, R. – VYKOUPILOV, L. (eds.): Milý Bore..., Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátému narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci, Brno 2003, s. 101–106.

¹⁰ KLADIWA, P.: Stav bádání k problematice formování a vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století. Srovnání frankfurtského, bielefeldského a vídeňského projektu na téma Burgertum, SISb, 100, 2002, s. 124–145; PELC, M.: „Kultura“ a „společnost“ v nedávných diskusích německých historiků, ČČH 104, 2006, s. 606–614; PEŠEK, J.: (Západo)německé dějepisectví poválečné doby mezi tradicí státní politické historiografie a „modernitou“ sociálních dějin, ČČH, 104, 2006, s. 558–590.

soustavněji A. Zárický.¹¹ Nová generace začala vědeckou dráhu studiem procesu formování občanské společnosti a přiklonila se spíše k východiskům rakouských výzkumů vývoje hospodářských a vzdělaných vrstev v prostředí průmyslového města a správního centra a malého města, které dále prohlubuje směrem k jednotlivým svobodným povoláním (A. Pokludová) a ke komunální politice s ohledem i na politickou orientaci volených zástupců měst, na jejich spolkové sdružování (P. Kladiwa, R. Kafková) a jejich generační, sociální a rodinné vztahy charakteristické pro přechod k občanské společnosti. Využívají rovněž i metodiky biogramů (ze sčítacích operátů v kombinaci s dalšími prameny). Progresivním skupinám ve společnosti druhé poloviny 19. století se věnuje i obecněji M. Myška.¹²

Středisko historické demografie na Ostravské univerzitě je celostátně významné a jeho orientaci a zčásti i výsledky jsme již připomněli. Kromě toho se zde zkoumá sociální skupina šlechty, a to především nobilitované (T. Krejčík), což se váže jednak na starší výzkum podnikatelů (Z. Žouželka), jednak na nové rozvíjející se profesní skupiny a elity: úředníků (J. Brňovják) nebo zemských poslanců (H. Šustková).¹³

V brněnském centru výzkumu sociálních dějin (neomezuje se jen na Masarykovu univerzitu, ale patří tam i další badatelé) se zabývali soustavněji a dlouhodobě podnika-

¹¹ MYŠKA, M. (ed.): Historická encyklopedie podnikatelů, Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století. Ostrava 2003; ZÁŘICKÝ, A.: Ve stínu těžních věží. Ostrava 2004; TÝŽ: Velkopodnikatel – Příklad Heinricha hraběte Larisch-Mönnich, Josefa Zwierziny a Wilhelma Gutmanna. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě v 19. století. Brno 2004, s. 28–46; KLADIWA, P.: Podnikatelské elity průmyslového regionu před první světovou válkou (na příkladu Severomoravsko-slezského svazu průmyslníků v Moravské Ostravě), SISb, 101, 2003, s. 52–67.

¹² POKLUDOVÁ, A.: Vývoj samosprávy a obecní volby v Opavě v 2. polovině 19. a na začátku 20. století, I a II, SISb, 101, 2003, s. 17–51 a 437–455; TÁŽ: Formování technické inteligence v Moravské Ostravě na konci 19. a počátku 20. století. In: Ostrava, 20, 2001, s. 28–59; TÁŽ: Formování pedagogických profesí v Moravské Ostravě na přelomu 19. a 20. století. In: Tamtéž, 21, 2003, s. 84–97; TÁŽ: Lékař – Příklad Františka Boučka a Nikodéma Krocza. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě..., s. 61–78; TÁŽ: Soukromý úředník – Příklad bratří Krämerových a Josefa Dworzaka. In: Tamtéž, s. 278–292; KLADIWA, P.: Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913. Ostrava 2004; TÝŽ: Moravsko-ostravské politické spolky a formování občanské společnosti na přelomu 19. a 20. století, SISb, 102, 2001, s. 241–263; TÝŽ: Obecní volby v Moravské Ostravě a formování občanské společnosti, SISb, 100, 2002, s. 11–42; TÝŽ: Odkud brát a kam dávat? Komunální hospodaření průmyslového města na přelomu 19. a 20. století, Moravská Ostrava 1875–1910, SISb, 101, 2003, s. 421–436; TÝŽ: Úloha burgerlich vrstev v obecním výboru a ve významných spolcích města Moravské Ostravy v letech 1970–1911, VVM, 2003, s. 249–263; TÝŽ: Kdo vládl v Moravské Ostravě? Úloha členů moravskoslezského zastupitelstva v nejvýznamnějších německých spolcích a akciových společnostech. In: Ostrava, 21, 2003, s. 64–83; KAFKOVÁ, R.: Organizace politicky a národnostně umírněných elit průmyslového velkoměsta. (První generace občanských politických spolků v Moravské Ostravě.), ČMM, 2003, s. 411–446; TÁŽ: Druhá generace občanských politických spolků v Moravské Ostravě: národnostně ostře vyhraněné organizace, SISb 102, 2004, s. 195–214; MYŠKA, M.: Podíl vyšších montanistických učilíšť na formování technické inteligence v habsburské monarchii a českých zemích, ČMM, CXXIV, 2005, s. 119–154; TÝŽ: Inženýr – Příklad Viléma Jičínského, In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě..., s. 47–60.

¹³ KREJČÍK, T.: Nobilitovaní bankéři 19. století. In: DVOŘÁK, T. – VLČEK, R. – VYKOUPILOV, L. (eds.): Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátému narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Brno 2003, s. 129–135; TÝŽ: Poznámky k proměnám elit na severní Moravě a v rakouském Slezsku v 18. a 19. století, Sborník prací FF Ostravské univerzity 219, Historie 12, 2005, Profesoru L. Dokoupilovi k sedmdesátinám, s. 233–241; ŽOUŽELKA, Z.: Nobilitace šumperského obchodníka a podnikatele v plátenictví Franze Xavera Tersche v roce 1806, Sborník prací FF Ostravské univerzity, 219, Historie 12, 2005, s. 217–227; Brňovják, J.: Nová šlechta z řad úřednictva moravské zemské správy 1850–1918, SISb 101, 2003, s. 1–16.

telstvem v 18. a první polovině 19. století (J. Janák a B. Smutný) a vytvářením duchovní kultury vzdělaných vrstev na Moravě v 18. století (J. Kroupa).¹⁴ Dalším tématem rozsáhlejšího výzkumu je rovněž formování občanské společnosti, a to na Moravě ve spojitosti s politickou orientací (J. Malíř) a s otázkami občanských vrstev v samosprávě, komunální politikou (L. Fasora) a otázkami elit. Především problematice každodennosti a migracím zvláště v dolních vrstvách společnosti se věnuje Z. Stoklásková. Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura (vzniklé 2005) a Centrum pro studium demokracie a kultury vydávají publikace k sociální a kulturní problematice, např. sborník o „vysoké“ kultuře a myšlenkových směrech v západní Evropě 19. století, sborník individuálních příběhů zástupců profesních, typických a okrajových skupin obyvatelstva 19. století na Moravě. Tím rozšířili pohled (na rozdíl od podobné publikace připravené v Bielefeldu a založené na statistickém zpracování) na sociální typy. Sborník přispěl nejen k poznání typů, ale zčásti i k jejich chování. Podílela se na něm řada brněnských autorů. Dalším tématem byla historická paměť, konkrétně reflektující napoleonské války, a to z různých pohledů současného kritického přístupu role paměti ve vývoji společnosti. Příspěvky ve sborníku tak mapují, jak se tyto události promítaly do různých sfér života, jak se utvářely a proměňovaly stereotypy vnímání a jak přežívaly v tradování. Zatímco protokol další napoleonské konference přinesl zvláště pro sociálního historika zajímavé poznatky právních historiků.¹⁵

Dlouhodobě se výzkumem sociálního a populačního vývoje zabývali ve Slezském ústav ČSAV v Opavě (od roku 1993 součást Slezského zemského muzea). Výzkum byl založen na sociální stratifikaci, charakteristice funkčních a profesních skupin ve společnosti v kombinaci s přihlédnutím k předávaným vzorům chování, v nichž se odráží i prožívání. Grantové projekty umožnily, aby tým (J. Matějček založil vlastní pracoviště historické sociologie v Kutné Hoře) mohl získat řadu spolupracovníků a vydávat sborník Studie k sociálním dějinám (navazoval od roku 1998 na Studie k sociálním dějinám 19. století). Po roce 2000 se jejich zaměření rozšířilo i na meziválečné období (které tu zmiňovat nebudeme). Studie k sociálním dějinám obsahují příspěvky o podnikatelích (B. Smutný, P. Nový, V. Steinbachová), o velkoobchodních (P. Nový), o úřednících (M. Macková),

¹⁴ Nejnověji SMUTNÝ, B.: Manufaktura – příklad Jindřicha Kajetána hraběte Blümegena, bratří Wagnerů, Johanna Flička a dalších. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě 19. století. Brno 2004, s. 15–27; JANÁK, J.: Hubert Knott, brněnský strojník. Příspěvek k poznání průmyslu v Třebíči první poloviny 19. století. VVM, LVIII, 2006, s. 154–157.

¹⁵ MALÍŘ, J.: Formování občanské společnosti na Moravě a její deficit. In: Badatelské problémy 19. století. Sborník k nedožitým šedesátinám Otto Urbana, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, 2, 1997, Studia Historica, 46, 2000, s. 107–123; FASORA, L.: Správa města Brna v přechodu mezi „honoračním“ a „výkonovým“ typem v letech 1850–1905, ČMM, 2004, s. 77–90; TÝŽ: Správa brněnských předměstí v letech 1885–1914 ve světle obecních rozpočtů k rozhodovacím postupům a prioritám místních elit v komunální správě. In: Brno v minulosti a dnes, 17, 2003, s. 143–163; TÝŽ, Služební personál v domácnostech brněnské komunální elity 1850–1910. In: Tamtéž, 18, 2005, s. 259–276; TÝŽ: Zdravotnická politika brněnského magistrátu 1851–1914, VVM, LVIII, s. 262–270; STOKLÁSKOVÁ, Z.: „Každému individuu jeho místo.“ Proces sociálního ukáznění v Rakousku 1750–1835, In: Sborník prací FF Ostravské univerzity, 219, Historie 12, 2005, s. 75–83; TÁŽ, Církevní politika a svoboda cestování v Rakousku na konci 18. století. In: DVOŘÁK, T. – VLČEK, R. – VYKOUPILOV, L. (eds.): Milý Bore..., s. 303–310; HANUŠ, J. (ed.): Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století. Brno 2002; FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě..., Brno 2004; DRATHOŠ, Z. – FASORA, L. – MALÍŘ, J. (eds.): Napoleonské války a historická paměť. Brno 2005; KOTULÁN, J. – UHLÍŘ, D. (eds.): Evropa 1805. Sborník z prací V. mezinárodního Napoleonského kongresu konaného v budově Veřejného ochrání práva, Brno 26.–28. září 2005, Brno 2006.

o šlechtě, zařízení na jejich statcích a výchově v rodině (G. Hofmann, J. Záhoda, R. Slabáková), o sedlácích (P. Novák), o úloze spolků v životě venkovského města (M. Macková), středostavovských spolcích v malém městě (K. Denešová) a činnosti středostavovských spolků (S. Kašpárková).¹⁶

Další svazky obsahují protokoly konferencí: svazek 8 Studii již zmiňovaný protokol konference k teoretickým otázkám výzkumu, svazek 10 a zčásti 10/2 pak byly zaměřeny na střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti, jsou proto sevířnější tematicky: obsahují vedle zamyšlení nad nosností pojmu střední vrstvy (M. Havelka), upozornění na jejich význam a funkci v období industrializace (J. Macháčová, J. Matějček), pokus o identifikaci středních vrstev na základě statistické analýzy k roku 1900 (T. Weiser) a k přelomu 18. a 19. století (Z. Stoklásková), stratifikaci venkovské obce (A. Velková) ve stejném období, úvahu, jakou roli hrála česká lidová kultura v identifikaci středních vrstev (M. Moravcová), jakou roli měl dívčí památník v upevňování etických postojů (D. Bittnerová), jaké bylo místo středních vrstev v obecním výboru průmyslového města (P. Kladiwa). Dále jsou tu příspěvky o jejich roli v malém městě (P. Novák), o roli spolků v malém městě (J. Nová), o formování vzdělaných vrstev ke konci 19. století (A. Pokludová), o středních podnikatelích v polovině století (A. Zářický), o ženách a podnikání (D. Musilová), neúplné sociální skladbě židovské menšiny a charakteru jejich středních vrstev ke konci 19. století (B. Soukupová, M. Zahradníková).

Svazek 11 je zaměřen na kultivaci a dekultivaci (v sociologickém významu) populace v českých zemích od 18. do 20. století, což souviselo se snahou zachytit změny v dlouhém období.¹⁷

Další studie autorské dvojice, i zpracované samostatně, usilovaly o postižení pozic sociálních a profesních skupin (úředníků, živnostníků a žen ze středních vrstev) a skupinových subkultur, a dotýkaly se využití i paměti v historické sociologii.¹⁸

Nástin sociálního vývoje českých zemí jako završující práce usiluje o propojení poznatků (zatím značně nesystematických) o velikosti sociálních vrstev a skupin a jejich funkci ve společnosti s poznáním (častěji hypotézami) podmíněnosti jejich vzorů chování a vztahů, o změnách převažujících sociálních („modálních“) typů ve společnosti. Další výstup – sborník o středních vrstvách – sleduje pozice a vzory chování ve vývojovém

¹⁶ MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J. (eds): Studie k sociálním dějinám, sv. 7, 9 a 10/2. Opava–Kutná Hora 2001, 2002.

¹⁷ Tamtéž, viz pozn. 9; Tamtéž, Opava 2002 a 2004. V posledním svazku byla editorkou také B. SOUKUPOVÁ.

¹⁸ MACHÁČOVÁ, J.: Úředníci jako skupina středních vrstev, SISb, 100, 2002, s. 182–191; TÁŽ, Žena ze středních vrstev – Příklad Marie Stretti. In: FASORA, L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. (eds.): Člověk na Moravě, s. 262–277; MATĚJČEK, J.: Živnostník – Příklad Antonína Vodsedálka, Jana Vognara, Aloise Beera a Václava Medka. In: Tamtéž, s. 355–366; MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Co měl kdy kdo v hlavě. Skupinové subkultury v českých zemích 1, 1781–1848, SISb, 104, 2006, s. 161–188; TÍŽ: Využití vzpomínek v historické sociologii. In: SEKYRKOVÁ, M. (ed.): Paměti a vzpomínky jako historický pramen. Práce z dějin techniky a přírodních věd, sv. 10, Praha 2006, s. 57–68; MATĚJČEK, J.: Střední vrstvy v českých zemích – tradice a dlouhodobý vývoj vlastností, SISb, 100, 2002, s. 241–250; TÝŽ, Ke studiu středních vrstev společnosti českých zemí v 19. a 20. století: početnost úřednictva v období 1871–1938, SISb, 100, 2002, s. 1–10.

srovnání první poloviny 19. a 20. století na základě jednak kronik a pamětí, jednak studií spolupracovníků, z nichž jsou vyvozeny obecnější závěry.¹⁹

Znovuvzniklým centrem bádání sociálních dějin po roce 1989 se stal Ústav hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Charakterizuje je širší pojetí sociálních dějin, mající blíže k politickým dějinám, ale především k dějinám mentalit a elit. Těm se věnoval J. Štaif, který se zaměřil mimo jiné na charakteristiku venkovské, maloměstské a měšťanské mentality v první polovině 19. století nebo sociální mobilitu, hmotné pozice a prestiž v generacích národních elit, na zachycení českých národních elit. Nová teoretická východiska založená na přístupech antropologie, především P. Bourdieu, i jejich aplikaci (M. Pullmann interpretoval bouře v severních Čechách ke konci 1. světové války z hlediska stadií protestu) předložili organizátoři metodologického semináře v roce 2003 (viz výše) a prostupují i poslední knihu J. Štaifa, v níž mapuje pole, které se stalo prostorem pro jednání.²⁰ Z dlouhodobého projektu pracoviště vzniklo šest svazků studií K novověkým sociálním dějinám, z nichž svazek dvě je věnován 19. století a zmiňovaný svazek šest teoretickým otázkám.²¹ Zřejmě především finanční potíže působí při vydávání jejich Prager Wirtschafts- und Sozialhistorische Mitteilungen.

Blízko k pojetí J. Štaifa má i nová generace, především J. Randák, který interpretuje rovněž dění roku 1848 z hlediska prostoru lidského jednání a který je již představitelem kulturního přístupu ke zkoumané látce, podobně jako D. Tinková. Metodicky méně progresivní, ale obsahově přínosné jsou práce dalších badatelů: především J. Pokorného k lidové výchově, četbě, osudům i roli Hlávkovy nadace a Z. R. Nešpora. Tradiční přístup volí M. Bahenská podobně jako M. Pokorná. Přístup historické antropologie je zřejmý u B. Soukupové, která se soustřeďuje na menšinovou problematiku, především na sebeidentifikaci skupin a reflexi vztahů k většině na základě názorů intelektuálních elit. Naopak blíže k pojetí sociálních dějin mají podobně přínosné práce J. Županiče o nobilitované šlechtě nebo tradičně zpracované Dějiny lékařství, kde jsou i pasáže věnované vývoji profesní skupiny včetně její aktivity ve společnosti, a sborníky zaměřené na dějiny advokacie.²² Příklon ke kulturologickému přístupu připravovalo postupně i další pražské

¹⁹ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914. Opava 2002; TÍŽ: O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Opava 2002.

²⁰ Viz pozn. 9; PULLMANN, M.: Zneuznání, konflikt, revoluce. Místo hodnotových orientací a praktického jednání historických aktérů v dynamice sociálních hnutí. In: ČECHUROVÁ, J. – ŠTAIF, J. (eds.): K novověkým sociálním dějinám českých zemí, VI. Sociální dějiny dnes. Praha 2004, s. 59–67; ŠTAIF, J.: Česká národní mentalita v kontextu sociálních dějin. In: LENDEROVÁ, M. – BEZECNÝ, Z. – KUBEŠ, M. (eds.): Proměny elit v moderní době. Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka. České Budějovice 2003; KUBŠ, E. – ŠTAIF, J.: Česká hospodářská elita 1890–1918, In: DVOŘÁK, T. – VLČEK, R. – VYKOUPILO, L. (eds.): Milý Bore..., s. 107–127; TÝŽ, František Ladislav Rieger a česká národní elita 19. století. In: František Ladislav Rieger a česká společnost 2. poloviny 19. století. Semily 2003, s. 7–20; TÝŽ: Obezřetná elita: česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1850. Praha 2005.

²¹ KÁRNÍK, Z. (ed.): K novověkým sociálním dějinám Českých zemí II. Z dob rakouských a předlitavských (1848–1918) Praha 1998; ČECHUROVÁ, J. – ŠTAIF, J. (eds.): K novověkým sociálním dějinám českých zemí, VI. Sociální dějiny dnes. Praha 2004.

²² RANDÁK, J.: Revoluční kultura roku 1848. Pokus o možné vnímání revoluce, ČČH, 104, 2006, s. 335–349; TINKOVÁ, Hřích, zločin, šílenství v čase okouzlování světa, Praha 2004; POKORNÝ, J.: Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století, Praha 2003; TÝŽ, Odkaz Josefa Hlávky. Historie České akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jakož i Národohospodářského ústavu. Praha 2005; NEŠPOR, Z. R.: Vira bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století. Ústí nad Labem 2004; TÝŽ, Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století, Ústí

centrum (Archiv hlavního města Prahy) organizující setkání historiků od 90. let. Především J. Pešek a V. Ledvinka organizují konference k tématům, která pojetím i vybranými tématy směřují zčásti ke kulturním dějinám: ženská problematika, okrajové skupiny společnosti (1998), pronikání liberalismu a demokracie do správy měst (1996), vývoj neformálního sdružování – od středověkých bratrstev k moderním spolkům (2000), menšinová problematika (2001), samospráva (2002). Podobný význam mají i tradiční Smetanovské dny v Plzni (uskutečnilo se jich již dvacet šest), organizované literárními historiky a historiky umění jako mezioborová setkání, kde se konfrontují a doplňují přístupy a pohledy.²³ Již jen tento výčet naznačuje prostupování a variabilitu v přístupech k látce, která je společná sociálním i kulturním historikům. Příspěvky obsažené v těchto sbornících zachycují nejširší souvislosti i konkrétní vztahy důležité pro sociální dějiny.

Postupně se etablovalo také progresivní středisko výzkumu sociálních dějin na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity, kde se V. Bůžek věnuje výzkumu šlechty a dvorské kultury ve starší době. Vedle problematiky elit se zde zkoumá především šlechta včetně povýšené a jejich každodennost. K našemu období publikují především Z. Bezecný studie a monografie o šlechtě a nobilitantech ve 2. polovině 19. století, o jejich kultuře, kulturních stycích a podobě salonů, podobně jako R. Sak – v monografii o salonu Anny Lauermannové-Mikschové v měšťanském prostředí. M. Lenderová se zvláště v poslední době zaměřuje na problematiku žen a dětství na konci 18. a v 19. století, jak ukazují její četné studie a monografie o Zdence Braunerové, životopis Pavliny ze Schwarzenbergu a kniha o dětství v 19. století, nebo okrajových skupin (o prostituci za monarchie). Příklon ke kulturním dějinám je v jejich pracích zřejmý, ale v některých studiích i v poslední publikaci o dětství vydané s K. Rýdlem je však důsledně respektováno i sociální prostředí.²⁴

S osobností M. Lenderové je také spjato další středisko výzkumu na Pardubické univerzitě, kde z pravidelných bienále vznikly sborníky k problematice dětství (2002), k neformálnímu sdružování (2004) a naposledy k dějinám žen (2006), kde snad již byla témata ze sociálních a kulturních dějin zastoupena stejně silně. I tyto sborníky z mezi-

nad Labem 2006; BAHENSKÁ, M.: Počátky emancipace žen v Čechách, Praha 2005; POKORNÁ, M.: (např.) Hrdinové českých dějin v nehrdinské době. Čítanky a učebnice 50. let 19. století. In: BLÁHOVÁ, K. – PETRBOK, V. (eds.): Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Praha 2004, s. 111–116; SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P. (eds.): Modernita, identita, stereotyp, konflikt. Společnost po hilsneriádě, Praha 2004; ŽUPANIČ, J.: Nová šlechta Rakouského císařství, Praha 2006; TÝŽ: Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousku-Uhersku, ČČH, 104, 2006, s. 269–303; SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČKOVÁ, L.: Dějiny Lékařství v českých zemích, Praha 2004; BALÍK, S., ml. – MACHOVÁ, J. (eds.): Z minulosti advokacie. Sborník příspěvků z 1. konference o dějinách advokacie. 11. 11. 2004 v Praze, Praha 2005.

²³ Documenta Pragensia, 13, 1996, Žena v dějinách Prahy; 14, 1996, Mezi liberalismem a totalitou; 16, 1998, Ponížení a odstranění. Město versus katastrofy; 18, 2000, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům; 21, 2002, Osm set let pražské samosprávy; např. BLÁHOVÁ, K. (ed.): Komunikace a izolace v české kultuře 19. století, Praha 2002; LORENZOVÁ, II. – PETRASOVÁ, T. (eds.): Biedermeier v českých zemích, Praha 2004; BLÁHOVÁ, K. – PETRBOK, V. (eds.): Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století, Praha 2004.

²⁴ BEZECNÝ, Z. – SAK, R.: Sidonie Nádherná z Borutína a její přátelé, Praha 2000; BEZECNÝ, Z.: Příliš uzavřená společnost. České Budějovice 2005; SAK, R.: Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté, Praha–Litomyšl 2003; LENDEROVÁ, M.: Zdeňka Braunerová, Praha 2003; TÁŽ: Tragický bál: život a smrt Pavliny ze Schwarzenbergu, Praha–Litomyšl 2004; TÁŽ (ed.): Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století, Praha 2002; TÁŽ: Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i Republiky, Praha 2002; např. TÁŽ, Vstup žen do světa placené práce, In: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J. (eds.): Studie k sociálním dějinám, 6. Opava–Kutná Hora–Praha 2006, s. 184–190; LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století. Praha–Litomyšl 2006.

oborových setkání stírají rozdíly mezi specializacemi historiografie a konfrontují přístupy i postupy a dlouhodobé změny. T. Jiránek z tohoto pracoviště se zabýval národnostní politikou a rivalitou v obchodních a živnostenských komorách a učňovským obdobím řemeslníků a M. Macková, která toto pracoviště posílila, napsala několik studií o úřednících, studentech a monografii o státních úřednících na venkově.²⁵

Neúplný přehled o zaměření a tematické diferenciaci bádání naznačuje, že etablované sociální dějiny, užívající specificky orientované výzkumy a postupy opouštějí zjevně etapu strukturních dějin, která na Západě přinesla ucelenější poznatky o strukturách, zatímco v českém prostředí se ve své čisté podobě neprosadila. Zdá se, že nové sociální dějiny budou tematicky velmi blízké kulturním dějinám, které také využívají teorie a metod příbuzných oborů, ale soustředí se na individuum, na člověka jako jednotlivce a jeho prožitek. Od snahy zjistit, jak (proč) funguje v dějinách společnost, se přechází ke snaze popsat, jak je mohl prožívat jednatel, zjistit, jaká byla „struktura“ emocí (dvě století v historiografii opomíjených), jaké byly „vzory prožívání“, jež jsou však závislé na sociálním prostředí. Dějiny se často nyní chápou jako příběh na rozhraní beletrie a vědy a vyžaduje se originální přístup a často i nové téma.

Rychlost změn v přístupech ke studiu společnosti a její kultury vede nutně k tomu, že každý badatel musí redukovat reflektování nových směrů a zvolit ten, o jehož přínosnosti je přesvědčen. Přejímání ze zahraničí vždy bylo a je nutné v tak malé historiografické obci, jaká je u nás. Zároveň ale vzniká dojem trvalé neukončenosti a nesystematičnosti výzkumů, který snad pomůže vyřešit systém dlouhodobějších výzkumných záměrů sdružujících spolupracovníky k tématu i teoretickým východiskům a metodám.

Social History of the Czech Lands in the Nineteenth Century: The Results of Various Approaches

Jana Macháčová – Jiří Matějček

Social history using specifically oriented research and approaches that abandon the obvious stages of structured history. While in the West this approach has produced coherent and integrated observations about structures, it has not taken hold in the Czech academy. It seems that the new social history will be thematically very close to cultural history, which also uses the theories and methods of related fields, but will focus on the person, the individual and his or her experiences.

²⁵ JIRÁNEK, T. – KUBEŠ, J. (eds.): Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále 4.–5. 4. 2002, Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, Série C, Fakulta humanitních studií, Supplementum 5, 2002, Pardubice 2003; ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (eds.): Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie, Pardubice 2006; MACKOVÁ, M.: Úřednictvo venkovských okresů v Čechách (1850–1914). Se zřetelem k okresům východních Čech, Ústí nad Orlicí 2001.

Materiály zo seminára

RÓMSKA OTÁZKA AKO FAKTOR ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Košice, 18. apríla 2007

Usporiadali: Spoločenskovedný ústav SAV

Slovensko-česká komisia historikov

K OTÁZKÁM METODICKÉHO PŘÍSTUPU A TERMINOLOGICKÝCH PROBLÉMŮ VÝZKUMU SLOVENSKÝCH A ČESKÝCH ROMŮ VE 20. STOLETÍ

Nina Pavelčíková

Název referátu napovídá, že se nejedná o syntézu poznatků, získaných prostřednictvím historického výzkumu, ale spíše o úvahu metodického charakteru. Vzhledem k tomu musím předeslat, že nebudeme hovořit o historii Romů pouze v česko-slovenském kontextu 20. století, tedy v souladu s předem stanoveným tématem dnešního jednání. Předkládané metodické úvahy vyžadují, abychom se v některých souvislostech vrátili poněkud hlouběji do historie.

Romové představují pro všechny vědní obory specifický, od ostatních skupin evropského obyvatelstva výrazně kulturně i historicky odlišný fenomén. Z tohoto důvodu není sledování vývoje romského obyvatelstva bývalého Československa z hlediska metodického ani věcného přístupu jednoduchou záležitostí. Je možno bez nadsázky konstatovat, že málokteré historické téma je opředeno tolika mýty, polopravdami a předsudky, jako právě dějiny Romů (samozřejmě nejen na našem území). Totéž platí o vnitřních i vnějších vztazích této skupiny obyvatelstva v naší současné společnosti. V posledních letech se začala v odborných kruzích rozvíjet rozsáhlá diskuse o dosavadním výkladu celé řady základních problémů romské kultury, která mimo jiné potvrzuje, jak obtížné je tyto legendy a polopravdy vyvrátit. Jednotlivé vědní disciplíny se v jejím rámci pokoušejí oprostit diskurs zejména od nánosů politizujících, často čistě účelových tendencí, které v době vzniku disciplíny zvané romistika (v podstatě v polovině 20. století) možná měly své historické opodstatnění. Výsledky výzkumů této poměrně široce pojaté tematiky dnes z hlediska teoretického, metodického ani věcného často nelze považovat za relevantní. Je nutno se pokoušet o novou formulaci základních otázek, o hlubší, vědeckými argumenty podloženou diskusi o jejich obsahu, o analýzu výsledků nejnovějšího bádání, vzájemnou komparaci a návaznost historických poznatků se závěry ostatních společenských věd, které se zabývají současnými sociálními pozicemi různých skupin romského obyvatelstva, jeho vnitřními i exogenními vztahy apod. Tyto otázky zdaleka nelze v současné době považovat za zodpovězené či dokonce uzavřené, vyřešené.

Základním metodickým problémem historika pokoušejícího se o uchopení problematiky vývoje romského obyvatelstva je stav a zejména charakter pramenné základny, z níž může ve svém úsilí vycházet. V podobné situaci se ocitá historik při své práci poměrně často, ovšem historie Romů má v této souvislosti specifika, s nimiž se přece jen běžně nesetkáváme. Ona totiž – jestliže poněkud s nadsázkou použiji výrok zde přítomného kolegy kulturního antropologa¹ – de facto neexistuje. Musíme se ptát, zda má historik

¹ JAKOUBEK, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Praha 2004, s. 241 an.

právo zkoumat předmět, o němž téměř až do moderní doby neexistuje přímé svědectví. Jak známo, k základním rysům tradičních forem literárního i hudebního projevu Romů patří skutečnost, že mají do 20. století bezpísemný charakter.² Jejich předcházející generace nezanechaly po sobě v podstatě žádné památky z oblasti tzv. vysoké (písemné) kultury. Ústní tradice Romů lze jen velmi obtížně interpretovat historickými metodami. Mají převážně formu pohádek a příběhů či písňových textů, které není možno přesněji zařadit do dějinných souvislostí, i když mají epický charakter. Výpovědi romských pamětníků o minulosti lze poměrně snadno zpochybnit – jsou to „děti okamžiku“, to, čemu říkáme historická paměť, je u nich téměř výhradně soustředěno pouze na jejich vlastní příbuzenské prostředí, také vnímání času je odlišné od příslušníků majority.³

Historik je tedy v případě pokusu o rekonstrukci vývoje romského obyvatelstva téměř výlučně odkázán na nepřímá písemná svědectví. Ta navíc pocházejí z nepříliš věrohodných záznamů, neboť u jejich autorů nemůžeme předpokládat nepředpojatost. Jsou to v převládající míře záznamy úředního, dokonce represivního aparátu – tedy vesměs spisy původu kontrolního, policejního a právně-soudního, řidčeji statistického či pouze zjišťovacího, v nichž téměř nenajdeme autentické výpovědi těch, jichž se týkaly. Nezbyvá tedy, než kombinovat vzájemně co nejširší okruh pramenného materiálu (včetně poměrně řídké se vyskytující obrazových, resp. pro 20. století již také fotografických, filmových a dalších pramenů audiovizuálního charakteru), literatury faktu, příp. i krásné literatury majoritního původu, která se od 19. století pokoušela zachytit (často ovšem v romantizující, převážně dosti povrchní formě, zachycující spíše dojmy majoritních pozorovatelů než reálnou skutečnost) autentické romské prostředí. V těchto nečetných a ne vždy spolehlivých zdrojích informací se musí historik naučit „číst mezi řádky“ drobná svědectví z každodenního života jednotlivých romských skupin.⁴

Jednoznačnou vypovídací hodnotu nemají ani hmotné či obrazové pozůstatky, resp. ústní tradice, neboť ve většině případů opět nejsou zachyceny přímým způsobem (tedy Romy samotnými). Prameny hmotné povahy (obydlí, nářadí romských řemeslníků, oděvy apod.) je možno přesněji (v jejich reálné podobě) zachytit pouze tehdy, pokud se dochovaly do 20. století, kdy se o ně začali zajímat etnologové a další odborníci (opět

² Podrobněji viz: PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v českých zemích v letech 1945–1989. Sešity Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu, 12. Praha 2004, s. 10; DUBAYOVÁ, M.: Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny, Prešov 2001, s. 18; Ohlasy romského prostředí v krásné literatuře 19. a zejména 20. století sleduje ve své diplomové práci např. M. Hrtánková-Nevludová, různá svědectví najdeme i v romistických periodických publikacích (Romano džaniben, Bulletin Muzea romské kultury v Brně). Viz: NEVLUDOVÁ, M.: Obraz Romů v dílech českých, slovenských a romských autorů, Rkp, DP katedry historie FF OU, Ostrava 1999; KREKOVIČOVÁ, E.: Romantický obraz Róma v slovenskom folklóre, In: Bulletin Muzea romské kultury Brno, 5, 1966, s. 20–32.

³ Podrobněji viz např. HUBSCHMANNOVÁ, M.: Několik poznámek k hodnotám Romů, In: Romové v České republice, Praha 1999, s. 16–66.

⁴ Kombinovat zejména různé typy úředních pramenů se velmi dobře daří v jeho posledním syntetickém díle Ctiboru Nečasovi, který by jistě mohl svým poctivým vyhledáváním a interpretací všech možných dostupných zdrojů informací sloužit jako příklad nejednomu mladému historikovi. Jiří Hanzal analyzoval pozoruhodným způsobem první známá vyobrazení skupin Romů, podle svého názoru však této své vlastní interpretace nedokázal plně využít v kombinaci s prameny písemné povahy. Podrobněji viz moji recenzi práci obou autorů: PAVELČÍKOVÁ, N.: Ctibor Nečas: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945). Brno, MM 2005 [recenze je rozšířena o srovnání s monografiemi J. Hanzala: Cikáni na Moravě v 15. až 18. století a M. Jakoubka Romové – konec (ne)jednoho mýtu]. ČČH, 104, 2006, s. 631–635.

vesměs z řad majority).⁵ V této souvislosti ovšem můžeme alespoň na základě analogii z různých historických svědectví předpokládat, že způsob bydlení a výroby tradičních romských řemeslných výrobků se v průběhu dlouhodobého historického vývoje téměř nezměnily.

Ani historik tzv. soudobých dějin Romů není na tom právě nejlépe. Použití jinak běžných metod analogie, komparace či oral history není ani v tomto případě zcela bez problémů. Jak jsem již poznamenala, svědectví romských pamětníků jsou nejen těžko chronologicky zařaditelná, ale často také příliš emotivní, mnohé z „příbuzenské“ historie a vztahů k ostatnímu obyvatelstvu dokonce někteří z respondentů úmyslně zkreslují či zatajují. Také vztahy mezi jednotlivými skupinami Romů jsou pro příslušníka majority natolik složité a těžko pochopitelné, že často vedou u soudobých představitelů veřejné moci a majoritních spoluobčanů ke zcela mylné a zavádějící interpretaci. Historik si navíc uvědomuje, že vzájemné porovnávání projevů kultury různých skupin Romů je velmi ošemetné, vyžaduje hlubokou znalost nejen jejich vlastních endogenních a exogenních vztahů, ale i majoritního prostředí, v němž tyto skupiny žijí. Vidíme to běžně v soudobé praxi, kdy se snaží mnozí „také odborníci“ z prostředí evropských bojovníků za občanská práva, resp. za prosazení romské jednoty aplikovat na české a slovenské poměry zkušenosti s romskými kočovnými z Velké Británie, případně dalších západních zemí. Bohužel musím také konstatovat, že i odborná literatura (nejen) českých majoritních autorů často nedostatečně rozlišuje základní pojmy, jež je třeba pochopit v souvislosti s historií Romů – např. rozdíl mezi tuláctvím a kočovným (resp. tzv. polokočovným) způsobem života, problém etnicity, východiska strukturace tzv. etnických a subetnických skupin (viz dále), tradiční i soudobé sociální struktury a sociální pozice jednotlivých skupin ap.⁶

Je pravda, že už máme mezi sebou také romské profesionální historiky, víme ale dobře, že mezi svými se člověk málokdy „stává prorokem“. Vlastní původ mu může být spíše překážkou objektivního posuzování minulosti než výhodou; sebelepší snaha mu nedává pouvoir ani k tomu, aby byl sám sobě pamětníkem. Zajímavým příkladem je v této souvislosti dílo prvního profesionálního historika romského původu v ČR Bartoloměje Daniela. Jeho interpretace různého typu informačních zdrojů, zejména pokusy o odhalení nejstarších kořenů romských skupin v různých částech světa připomínají velmi nápadně romantické představy obrozenecké historiografie rodících se evropských moderních národů 19. století.⁷ Modernější pojetí na konci 20. století nově nastupující generace romských autorů pak samozřejmě navazuje na historiografii majoritního prostředí a potýká se v té souvislosti se stejnými problémy. Meze objektivní mohou být přitom navíc ovlivněny

⁵ Je příznačné, že k prvním pokusům o zachycení svědectví o historii českých a slovenských Romů patří ve většině případů práce nehistoriků – na Slovensku etnoložky Emilie Horváthové, v Čechách jazykovědky V. Lesného, kriminologa H. Herze ad. Viz např.: HORVÁTHOVÁ, E.: Romové na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt, Bratislava 1964.

⁶ To platí např. o autorech jiných oborů, kteří se snaží zachytit také historické souvislosti romské problematiky – jen namátkou DAVIDOVÁ, E.: Cesty Romů. Romano drom 1945–1990, Olomouc 1995, s. 190 an.; dále ŘÍČAN, P.: S Romy žít budeme, jde o to, jak, Praha 2000 (2. vyd.)

⁷ DANIEL, B.: Dějiny Romů, Olomouc 1995. Bartoloměj Daniel byl školením archivář a jistě je třeba mu připisat k dobru objevení řady nových pramenů k dějinám Romů na Slovensku a v Čechách i pokusy o jejich interpretaci, která ovšem mnohdy vykazovala rysy obrozeneckého romantismu, snahu posunout romskou historii příliš hluboko do obecných i národních dějin bez možnosti ověření použitých hmotných či písemných svědectví.

vlastním rodinným prostředím, tradicemi příbuzenského okruhu apod. Přesto soudím, že např. snahu pracovníků Muzea romské kultury o zachycení dějin romského obyvatelstva a zejména poměrně rozsáhlý, moderními metodami vedený a zaznamenávaný terénní výzkum (v domácím prostředí i v zahraničí) je třeba přivítat; v žádném případě pak nelze vylučovat romské odborníky z diskusí o dalších možnostech a perspektivách bádání.

Zbývá tedy zaujmout jasné stanovisko k základnímu problému: jak uchopit kulturu, která je pro většinu z nás na první pohled cizí, těžko pochopitelná, jak zkoumat historii, k níž není dostatek srovnávacího materiálu. Musíme dát do značné míry za pravdu těm, kdo tvrdí, že velká část historických (resp. etnologických, případně i dalších odborných) prací, jež byly dosud napsány o historii Romů, je spíše popisem represivních metod přístupu oficiálních institucí k projevům jejich tradičního způsobu života, případně vesměs neúspěšných pokusů majority o asimilaci či integraci různých skupin romského obyvatelstva.⁸ Jinými slovy – je to pouze malá, navíc spíše vnější část skutečné historie nositelů romské kultury. Vlastně se nemůžeme divit tomu, že v očích samotných nositelů této kultury vyznívá téměř celé období existence romských skupin v Evropě jako jedno jediné dlouhodobé martyrium. Jediným možným přístupem je hledání nových, netradičních zdrojů informací a možností jejich interpretace, pokoušet se o kombinaci širšího okruhu metodických postupů, o multidisciplinárně vedený diskurs, otevřený všem relevantním názorům a poznatkům. Nic nemůže odborníka zastavit před tím, aby se pokusil alespoň poodhalit i to, co se mu zdá beznadějně skryté v propadlišti dějin. Východiskem se pro historiografii stane kritické zhodnocení toho, co již bylo napsáno o historii Romů v českých zemích a na Slovensku v jednotlivých dějinných obdobích – sama jsem se o to zčásti pokusila v některých svých studiích a recenzích.⁹

V další části svého vystoupení bych se chtěla zamyslet nad obsahem a výpovědní hodnotou některých základních pojmů, které používá romistika často málo promyšleně, neumí je náležitě analyzovat, obhájit oprávněnost jejich interpretace apod. Pro historiky bylo dosud typické, že nehledali vlastní odpověď na obecné otázky týkající se romské kultury, ale přebírali v úvodních částech svých prací zpravidla bez komentáře závěry lingvistů, etnologů, resp. sociologů a dalších romistických studií (v nichž se dosud široce chápáný pojem tradiční kultura nahrazoval vesměs spojením sociokulturní, někdy také etnosociální systém romských skupin). Ani do zmíněných současných diskusí mezi odborníky (které otevřelo střetnutí mezi čelnou představitelkou české romistiky, lingvistkou Milenou Hübschmannovou a skupinou kulturních antropologů na diskusním fóru v rámci festivalu KHAMORO v roce 2004) se zatím z historiků¹⁰ nikdo aktivněji nezapojil. Pokusme se tedy z rozsáhlého okruhu otázek, které v této diskusi vyvstávají, eliminovat zejména ty, na něž hledá (resp. již našla) historiografie adekvátní odpověď, nicméně ji dosud nespojila s konkrétními výsledky svých romistických výzkumů. V prvé řadě to budou pojmy spojené s etnicitou Romů. Nedávný kongres Mezinárodní unie Romů (IRU), deklaroval své úsilí prohlásit romské obyvatelstvo žijící v diaspoře dnes téměř po celém světě za jednotný

⁸ JAKOUBEK, M.: c.d., s. 253–254, aj.

⁹ Viz např. PAVELČÍKOVÁ, N.: Ctibor Nečas..., s. 631–635; TÁŽ: Romové v českých zemích..., s. 15, pozn. č. 17, s. 43, pozn. č. 21, atd.

¹⁰ Kromě drobných příspěvků J. Horváthové v periodickém i romském tisku a mých poznámek, které dosud nebyly uceleně publikovány.

národ, který si nečiní nárok na samostatné území.¹¹ Pokud se na tento na první pohled spíše úsměvný výrok podíváme z historického hlediska, pak musíme především konstatovat, že žádný z moderních evropských národů zatím nevznikl tak, že by jej prohlásila hrstka jeho údajných představitelů. Proces vzniku moderních evropských národů se stal v průběhu dvacátého století předmětem rozsáhlé diskuse, jejímž výsledkem je obecné přijetí teorie moderního (evropského) národa a nacionalismu; jejím otcem je Ernest Gellner, svou typologii evropských národních hnutí k ní přispěl český historik Miroslav Hroch, jehož práci dále rozšiřují jeho žáci; pokusy aplikovat její základní principy na mimoevropské prostředí 20. století se mj. zabývají např. E. J. Hobsbawm, geograf Z. Baar ad.¹² Proces vzniku většiny evropských národů byl dlouhodobý a probíhal v několika etapách, byl spojen (podle Gellnera) s proměnou tzv. nízké, lokální kultury ve vysokou (písemnou), standardizovanou kulturu národní.¹³ Můžeme uvést řadu historických příkladů z různých jazykových či kulturních prostředí, které svědčí o tom, že vytvořit politický národ „shora“ (tedy na základě rozhodnutí a sebeusilovnější snahy představitelů státní či jiné oficiální instituce) se od poloviny devatenáctého století prakticky nikde nepodařilo.¹⁴ V současné době považuje většina odborníků za základní atribut národního společenství sebeidentifikaci jeho příslušníků se souborem hodnot, které bychom mohli nazvat „národní ideou“. Často opakujeme slogan, podle něhož je příslušnost k modernímu evropskému národu de facto každodenním plebiscitem početných skupin obyvatelstva, které spojují určité obecné, sdílené znaky (především zmíněná vysoká, standardizovaná národní kultura obsahující povědomí společných státních či kulturních dějin, ale také mýtů a autostereotypů, jazyk – resp. několik spisovných jazyků apod.).

Hovořit v tomto smyslu o většině příslušníků romského obyvatelstva českých zemí a Slovenska (ani v širším mezinárodním kontextu) samozřejmě nelze – při sčítáních obyvatelstva se jich k „romské národnosti“ hlásí čím dál méně (v roce 2001 v českých zemích už jen něco málo přes 11 tisíc, tedy cca 4–5 % předpokládaného počtu všech příslušníků romské populace). Důvody často uváděné romskými předáky – totiž že se většina z nich bojí přihlásit ke svému romství z obavy, že by toho mohlo být zneužito – sice můžeme v jednotlivých případech připustit, rozhodně však to nejsou rozhodující příčiny. Na Slovensku je sice ve sčítáních podíl tzv. romské národnosti o něco vyšší, domnívám se ovšem, že i tam chybí racionální analýza sebeidentifikace příslušníků romské populace (jinými slovy – nevíme přesně, co zdejší Romové pod pojmem „romská národnost“ vlastně rozumí). Pojem „romský národ“ je tedy bezpochyby konstrukt umělý, s nímž se

¹¹ Dokumenty V. kongresu International Romani Union, Praha 2000; Podrobněji viz např. PAVELČÍKOVÁ, N.: Problém etnické identity a „národního povědomí“ Romů, In: Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané 6.–7.11.2001, Opava 2001, s. 413–418.

¹² GELLNER, E.: Národy a nacionalismus, Praha 1993; HROCH, M.: V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě, Praha 1966; ŘEZNIK, M.: Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století), Praha 2003; HOBBSBAWM, E.: Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita, Praha 2000; BAAR, V.: Národy na prahu 21. století – emancipace nebo nacionalismus? Ostrava 2001.

¹³ GELLNER, E.: c.d., s. 87, 136 aj.

¹⁴ Jako příklad bychom mohli použít vlastní zkušenost s pokusy o proklamaci „československého národa“ v meziválečné RČS, či více méně násilnou maďarizaci Slováků v tzv. Zálitavsku po dualizaci Rakouska-Uherska aj.

identifikuje pouze nepočetná skupina romských elit (mezinárodně i v našich vlastních českých a slovenských souvislostech). Ve svých terénních výzkumech jsem se nesetkala s tím, že by se sami prostí Romové (vesměs obyvatelé romských městských ghett) považovali za příslušníky „romského národa“, samovolně používali pro označení svébytných projevů své tradiční kultury (kterých si jsou určité míry vědomi – viz dále) termín „národní vlastnosti“ – takové pojmy jsou jim zcela cizí. Většina zkušeností z historických souvislostí, ale také ze soudobých výzkumů romských skupin potvrzuje, že Romové se téměř bez výjimky sebeidentifikují pouze s příslušníky vlastního příbuzenského okruhu. Ostatními romskými skupinami zčásti pohrdají, uzavírají se před nimi, respektive je přijímají s nedůvěrou, mnohdy daleko silnější, než jakou cítí vůči těm příslušníkům majority, u nichž se setkali se vstřícným postojem. Zejména u kočovných skupin dodnes přežívá zásada přísné endogamie; výzkumy usedlých skupin konané v průběhu dvacátého století sice potvrzují poměrně častý výskyt smíšených sňatků, ovšem i v těchto případech se považují za vhodnější partnery příslušníci majority. Výraznému odstupu a izolaci jsou vystaveni zejména jednotlivci a skupiny považované za (rituálně) „nečistě“ – tzv. degeši. Bez rizika „znečištění“ s nimi nelze sdílet nejen lože, ale ani společný stůl, obydlí.¹⁵

Otázku po existenci „romského národa“ je myslím možno z historického hlediska uzavřít konstatováním, že Romové v současnosti nejsou národem a jejich historie (ani současné postoje) nenaznačují, že by mohli kdykoliv v budoucnosti projít nějakou etapou národního hnutí. Vzhledem k obecně přijímané teorii moderních evropských národů česká i slovenská historiografie zřejmě považuje tuto otázku za jednoznačně vyřešenou, možná i proto jí nevěnuje zvláštní pozornost. V dílech českých ani slovenských historiků se myslím s jednoznačným tvrzením o existenci, resp. možnostech utváření romského národa nesetkáme. Musíme se také ptát, zda by podobná snaha romských aktivistů měla nějaký smysl v dnešním globalizovaném světě, kdy „národní zájmy“ postupně ustupují do pozadí. Jak už jsem konstatovala, pokud se část našich romských spoluobčanů (v každém sčítání menší) hlásí k romské národnosti, je to zřejmě výsledkem agitace romských předáků, tisku, jen u poměrně malé části elity lze uvažovat o skutečné vnitřní sebeidentifikaci s tímto pojmem. To samozřejmě neznamená, že by mělo být komukoliv upíráno právo se k romské národnosti přihlásit. Chtěla bych ale také na základě svých zkušeností z historického výzkumu varovat před opačným extrémem – totiž jednoznačným odmítnutím účasti romských aktivistů v procesu integrace romského obyvatelstva. Pokud jsou jejich aktivity míněny upřímně jako jakási forma „romského obrození“ (tedy v jejich pojetí snaha seznámit Romy i majoritu s tradicemi romské kultury, s dialekty romštiny či pokusy o povýšení některého z nich na obecně sdílený jazyk, s tím související projevy rodící se vlastní

¹⁵ Podrobněji viz např. PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v českých zemích..., s. 13. Ve své práci ovšem také dokládám, že endogamie i některé další rysy odporu, pohrdání nepřibuzenskými skupinami jsou běžným jevem izolovaných sídel obyvatel žijících tradičním způsobem života (tedy podle Gellnera v prostředí „nízké kultury“). V oblastech jižní Moravy se např. podařilo potvrdit výzkumem ještě ve 20. století endogamní soužití několika sousedních vesnic, které si navzájem vyměňovaly ženichy a nevěsty téměř výhradně na základě příbuzenských (resp. zčásti i sociálních) vztahů. Výzkumy však na druhé straně potvrzují také skutečnost, že proces industrializace a urbanizace tyto tradiční způsoby chování poměrně rychle eliminuje. Nedomnívám se proto, že vzájemné vztahy mezi romskými příbuzenskými skupinami jsou a do budoucna zůstanou zásadní překážkou integrace (alespoň usedlých romských rodin) do majoritní společnosti. Významnou roli v přeměně těchto tradičních způsobů chování bezpochyby hraje např. všeobecné přijetí standardizovaných forem výchovy a „vysoké kultury“. Proto považuje většina odborníků za nezbytnou součást integrace a emancipace Romů celkové zvýšení jejich vzdělanosti.

literární i další umělecké tvorby, propagovat např. i tvorbu hudební – i když souhlasím s tím, že jen její malá část si zachovala rysy autenticity – apod.). Je samozřejmě otázkou, do jaké míry a v jaké podobě má tyto snahy podporovat stát, který by se měl jednoznačně rozhodnout, jak bude do budoucna formulovat svou národnostní a sociální politiku.¹⁶

Existují ovšem další pojmy, s nimiž operuje i teorie moderního národa – např. etnikum, etnická skupina, menšina, případně komunita. Romisté už po léta tyto pojmy s oblibou užívají, problém ovšem vidím v tom, že ve většině případů chaoticky, bez hlubší analýzy jejich obsahu a bez reflexe toho, v jakých kontextech či vzájemných konotacích se jim objevují. K tomuto poznatku jsem dospěla sama již před několika lety, ve svých publikacích jsem na to opakovaně upozorňovala. Často se setkáme s výčtem romských skupin, který vůbec nerozlišuje zcela rozdílná východiska stratifikace – směšuje jazykové, kulturní, příbuzenské, geografické vztahy, směry či cílové body migračních pohybů apod. Zarážející je například používání termínu subetnikum v souvislosti s olašskými, resp. dalšími nomádskými skupinami, a to v případech, kdy stejným pojmem jsou označováni např. Romové slovenští, Sintové, nebo dokonce jednotlivé geograficky vymezené skupiny (západo-, středo- či východoslovenští romští obyvatelé – třeba pouze vzhledem k určitým odlišnostem jejich dialektu). Nechci samozřejmě popírat, že v kultuře tradičních kočovných i usedlých romských skupin najdeme řadu podobných či dokonce identických znaků, rozpoznat však co je původní, co přejaté mezi romskými skupinami navzájem či dokonce od různých majoritních etnik je často velmi obtížné. Především se ovšem musíme

¹⁶ Kulturní antropologové považují tyto pokusy romských aktivistů (i odborníků – romistů) za pochybné nejen z hlediska odborného diskurzu o existenci romského národa a o pojmu multikulturalismu obecně (viz zejména sborník studií: Romové: kulturologické etudy (ed. M. Jakoubek, T. Hirt), Plzeň 2004, stati R. Kríštofa, M. Kovatse ad.); v převážné míře hovoří o utilitární snaze romských aktivistů získat státní prostředky a další formy podpory pro sebe, event. pro svůj příbuzenský okruh. Nelze tvrdit, že tomu tak u některých z nich skutečně není: v tom případě by ovšem podle mého názoru měla lépe fungovat strategie i kontrola využívání státních prostředků.

Mé protiargumenty vycházejí ze zkušeností historika, který se dlouhou dobu zabývá studiem politiky komunistického režimu vůči Romům. Jeho představitelé po celou dobu existence režimu striktně odmítali jakoukoliv účast romských aktivistů na řešení toho, co nazývali „cikánskou otázkou“ – v první fázi včetně kulturních aktivit, později zejména na sociální práci ve vyloučených lokalitách. Dosáhli tím pouze toho, že základní problémy vnitřních i vnějších vztahů romského obyvatelstva se neustále vracely do původních, zdánlivě zcela neřešitelných dimenzí. Žádné z radikálních řešení mi nepřipadá reálné, nevidím také tak zásadně rozpor mezi „nízkou“ a „vysokou“ kulturou, jak jej charakterizuje např. E. Gellner: „...rozšíření jedné vysoké kultury... znamená stejnorodost a kulturní nivelizaci... vytváření a praktikování... kultury zcela odlišné, která původní nízkou kulturu k nepoznání přetváří a v posledku eliminuje a nahrazuje (GELLNER, E.: c. d., s. 136). Chápáno doslova popisuje tu Gellner podle mého názoru proces asimilace: o tu se komunisté (je třeba podtrhnout, že násilně – Gellner má jistě na mysli asimilaci samovolnou, která bezpochyby probíhá nezávisle na oficiální politice) bezvýsledně pokoušeli během druhé poloviny 20. století. Podařilo se jim pouze u menší části Romů dosáhnout vnějšího, velmi povrchního převzetí určitých znaků majoritní kultury (odívání, bydlení) – podrobněji viz PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v českých zemích..., s. 79 an., také zde citované regionální studie). Z podobných důvodů se nemohu ztotožnit ani s názorem, že zdánlivě „asimilovaný“ Rom přestává být Romem – nositelem pozůstatků specifické romské kultury. Tuto otázku považuji za složitější, než jak ji předkládá současná kulturní antropologie. Z historického hlediska je podle mého názoru proces přetváření kultur dlouhodobý, nejednoznačný, jednotlivé prvky se v něm vzájemně ovlivňují a překrývají, výsledkem je sice nová hodnota, i ta však obsahuje v přetvořené podobě různé původní znaky. Domnívám se, že řešení těchto otázek by se mělo stát předmětem rozsáhlejšího interdisciplinárního výzkumu. K otázce původnosti romského hudebního projevu viz např.: ŠEVČÍKOVÁ, V.: Sociokulturní a hudebně výchovná specifika romské minority v kontextu doby, Ostrava 2003.

pát, co vlastně rozumíme pod pojmem etnikum a zda je vhodné tento termín používat v souvislosti s Romy v historickém nebo i v soudobém kontextu.

Teorie moderního národa používá pojem etnikum pro označení „přednárodního“ stadia vývoje (evropského) obyvatelstva (na rozdíl od privilegovaných vrstev, které se aktivně účastnily politického života země a pro něž se v historiografii obvykle prosazoval pojem „politický“, resp. „středověký národ“); ke společným znakům těchto etnik se zpravidla přiřazuje dlouhodobé sdílení určitého území, užívání různých dialektů vzájemně srozumitelného jazyka, určitý souhrn společných kulturních hodnot, duchovních tradic, mýtů, historických událostí apod.¹⁷ Kromě toho se používá termín etnická skupina, označující etnicky rozlišené skupiny obyvatelstva, které z různých důvodů nedospěly do stadia národotvorného procesu. Romové podobně jako Židé žijí v Evropě od svého příchodu v diaspoře (to je však jeden z mála rysů, které obě kultury spojuje). Není zcela jasné, v jakých chronologických intervalech a migračních proudech jejich jednotlivé skupiny do evropských zemí pronikaly (všeobecně se však předpokládá, že proudů bylo více). V minulosti byli velmi často nuceni na základě diskriminačních opatření k nedobrovolnému přesouvání skupin i jednotlivců z místa na místo. Víme ovšem také, že v jednotlivých historických obdobích a dokonce i na různých územích byli majoritou přijímáni rozdílně (např. Uhry jsou považovány za území, kde jim bylo velmi brzy – už na počátku novověku – umožněno se usazovat).

V této souvislosti je nutno doplnit několik poznámek o dalším dosud nedostatečně analyzovaném problému, který jen na první pohled s otázkou etnicity bezprostředně nesouvisí. Mám na mysli tradici nomádského způsobu života Romů. V průběhu 15. století zřejmě prošlo přes území střední Evropy několik skupin romských kočovníků (podle dochovaných zpráv lze jejich kočování předpokládat).¹⁸ Doklady z dalších historických období však svědčí o tom, že zejména na Slovensku (a na jižní Moravě) se dařilo trvaleji uchytit spíše usedlým, postupně „tolerovaným“ romským rodům¹⁹ (zřejmě i v důsledku represí vůči kočovným skupinám). Do Čech a části severomoravského pohraničí pronikaly v blíže nespecifikovaném období skupiny tzv. německých Romů (Sintů), žijících typickým kočovným způsobem. O jejich historii na našem území bohužel víme velmi málo, současné výzkumy však naznačují, že tzv. čeští Romové (žijící v Čechách, zčásti na severní, resp. západní Moravě) jsou s nimi zřejmě velmi úzce spjati (pravděpodobně stejným základním příbuzenským okruhem). Od šedesátých let devatenáctého století se začaly do oblasti střední Evropy z Valachie přesouvat skupiny tzv. Romů olašských, které do té doby žily v Rumunsku v téměř otrockém postavení a mohly kočovat pouze po vymezeném okruhu.²⁰ V této souvislosti je nutno zdůraznit, že s výjimkou nepočtených zbytků Sintů jsou to v současné době jediné skupiny Romů žijících na území České republiky a Slovenska, u nichž můžeme historicky prokázat kočovný způsob života. Na tomto příkladu lze okomentovat jeden z dosud (dokonce někdy i v odborné literatuře) tradovaných mýtů

¹⁷ Podrobněji viz HIROCH, M.: V národním zájmu, Praha 1996, s. 3–10; Hobsbawm hovoří v této souvislosti o tzv. „lidovém protonacionalismu“, který nemá k vlastnímu pojmu moderní národ žádný přímý vztah. Viz HOBBSBAWM, E. J.: Národy a nacionalismus od roku 1780, Praha 2000, s. 47–77.

¹⁸ Viz např. FRASER, A.: Cikáni, Praha 1998, s. 267–270; HANZAL, J.: Cikáni na Moravě v 15. až 18. století, Praha 2004, s. 19–21, 28–29 ad.

¹⁹ NEČAS, C.: c.d.

²⁰ LIÉGEAIS, J. P.: Rómovia, cigáni, kočovníci, Bratislava 1997, s. 72 an.; FRASER, A.: c.d., s. 185 an.

K OTÁZKÁM METODICKÉHO PŘÍSTUPU ...

o romském obyvatelstvu: tvrzení, že všichni Romové kdysi kočovali, prostě „mají v sobě tu neklidnou kočovnou krev“.

Důkazů o opaku – tedy že už v době pronikání Romů do Evropy se od sebe výrazně odlišovaly kočovné a usedlé romské skupiny – sice není mnoho, nicméně jeden z nich považuji za prokazatelný: Angus Fraser ve své knize Cikáni přetiskuje dobovou rytinu peloponéskeho přístavu Modon, na níž jsou zobrazeny příbytky Romů z 15. století. Pozorný čtenář na ní objeví chýše velmi podobné současným jednoprostorovým příbytkům Romů z východního Slovenska. Navíc hned na další straně najde rozsáhlou citaci ze zprávy soudobého kupce, jehož popis způsobu života a obžijících aktivit zdejšího romského obyvatelstva nás nenechává na pochybách, že šlo o usedlé romské řemeslníky.²¹ Mým dalším argumentem proti kočovnému původu všech (nebo většiny) Romů je skutečnost, že v soudobé kultuře usedlých Romů střední Evropy nelze najít jakékoliv, třeba i skryté pozůstatky způsobu života, který odlišuje právě kočovníky od tradičně usedlého obyvatelstva. Přestože byli přinuceni v roce 1958 v ČSR definitivně zanechat kočování, uchovávali si olašští Romové řadu znaků tradičního společenství, dá se říci, že v mnohem větší míře, než kterákoliv usedlá skupina. Od ostatních Romů i od majority se velmi výrazně a vědomě izolují, často ostentativně ignorují a porušují majoritní právní řád. Dosud zachovávají typické znaky své původní kultury, např. vlastní tradiční (nepřesné) etický kodex, volbu předáků (králů, vajdů) apod. Dalším jevem jejich odlišného kulturního okruhu je jazyk, jemuž ostatní evropští Romové příliš nerozumí; sami Olaši však na rozdíl od Romů usedlých vlastní dialekt romštiny ve svém infraetnickém prostředí stále téměř výhradně používají. Dříve často užívané argumenty o jejich antropologické odlišnosti se dnes většinou zpochybňují, přesto však v této souvislosti dosud není podle mého názoru dostatečně vysvětlena celkem zjevná skutečnost, kterou známe z autopsie: většina olašských Romů vykazuje světlejší barvu kůže, někdy i vlasů, často se u nich vyskytuje modrá barva duhovky a některé další odlišnosti od příslušníků usedlých skupin. Podle mne není dostatečně průkazný běžný argument, že u dodnes velmi uzavřených, na endogamii si zakládajících olašských rodin je tento jev výlučným důsledkem otrocké závislosti olašských Romek na jejich někdejších feudálních pánech (kteří zejména na Balkáně byli převážně černovlasí a temnoocí), jejichž sexuálním choutkám se musely podrobovat. Není možno vzhledem k uvedeným odlišnostem uvažovat spíše o tom, že patří k jinému kulturnímu okruhu, z něhož se rozšířily do Evropy? Pokud to připustíme, nemůžeme podle mého názoru používat pro olašské Romy běžně rozšířený pojem „subetnikum“ ani v případě, že se pokusíme s pojmy etnicity v romském prostředí operovat.²²

Ve starší historické produkci se běžně hovoří o neustálém pohybu většiny romských rodin nebo alespoň jejich živitelů; v minulosti byla tato skutečnost často uváděna jako důkaz původně kočovného způsobu života těchto skupin. I tady bychom ovšem měli rozlišovat: ve středověku a raném novověku bylo do určité míry příčinou tohoto chaotického

²¹ FRASER, A.: c.d., s. 48–50.

²² Podrobněji k tomu viz mé úvahy v rámci příspěvku na mezinárodní konferenci, konané v Opavě. K podobným závěrům by nás možná dovedl i srovnávací výzkum s jinými výrazně odlišnými skupinami západoevropských kočovných skupin (např. Sintí, angličtí trevelleři apod.). Viz: PAVELČÍKOVÁ, N.: Některé aspekty současné struktury romského obyvatelstva českých zemí ve světle historického vývoje po roce 1945. In: Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech XX. století, Opava 1998, s. 258–259.

kého pohybu časté pronásledování jednotlivých romských skupin, jejich vyhánění z jedné země do druhé; to učinilo z mnohých Romů nedobrovolné tuláky, marně hledající místo k spočinutí, k trvalejšímu usazení. Ve dvacátém století vyvolávala úřední místa nedobrovolný pohyb romských rodin již méně drastickými prostředky. Za komunistického režimu to byly např. následky zákona o trvalém usazení kočovníků z roku 1958 a zejména pak tzv. rozptyl od druhé poloviny šedesátých let: ničení romských osad a snaha o likvidaci tzv. „míst nežádoucího soustředění nepřizpůsobivých skupin obyvatelstva“. V tomto období lze už bez problémů prokázat, že migrace původně usedlých slovenských Romů po českém území, případně zpět na Slovensko souvisely s nemožností získat stálé bydlení, odpovídající práci apod. Velmi často je vyvolaly také neorganické a nedostatečně připravené zásahy komunistického režimu vůči početným skupinám romského obyvatelstva, které se často vracely z míst nově „příkázaného“ pobytu v českých zemích do oblasti svých původních osad na Slovensku, resp. hledaly místo k novému usazení v českých zemích.²³

V historické literatuře jsou dále uváděny také poměrně početné skupiny polousedlých romských řemeslníků (neužívala bych rozhodně termín polokočovných), které nízký odbyt jejich výrobků v jednom místě nutil sezonně měnit místo pobytu (buď s celou rodinou, nebo jen živitelé, popř. mladší členové skupiny bez malých dětí). Vrátime-li se k historiografii, zjistíme, že Ctibor Nečas už ve své poslední syntetické práci používá pro trvale neusazené středoevropské romské skupiny, u nichž nelze prokázat stopy nomádství, téměř výlučně termíny tuláctví či polousedlý způsob života. Jiří Hanzal je v tom bohužel dosti nedůsledný, i on však v jednotlivých částech své monografie o moravských Romech do poloviny 18. století podává řadu svědectví o usedlém či polousedlém způsobu života. Těmto dvěma historikům ostatně vděčíme i za to, že objevili pro raný novověk termín „Romové tolerovaní“, který zahrnuje se souhlasem vrchnosti se na jednotlivých panstvích usazující příslušníky romských rodin, jejichž živitelé vyráběli tradiční řemeslné, zejména kovové výrobky pro potřeby majoritního zemědělského obyvatelstva.²⁴

Vraťme se však k problému etnicity Romů. Pokud od sebe důsledně odlišíme pojmy národ (společenství politického charakteru, s nímž se jeho příslušníci jednoznačně identifikují) a etnikum (k jehož charakteristickým znakům patří např. vzájemně srozumitelný jazyk, resp. jeho dialekty používané v každodenní komunikaci, sdílení určitého povědomí společného původu, historických vazeb, mýtů a legend spojených s tímto původem i další jevy tradiční ústní slovesnosti apod.), pak myslím můžeme v této rovině rozvíjet další diskusi na zmíněné téma. V oblasti jazykové zatím sice romistika nedospěla ke kodifikaci spisovné řeči (a můžeme jistě klást otázku, zda má toto úsilí smysl v době, kdy už většina

²³ Málo je znám např. fakt, že zákon o povinném usazení kočovníků z podzimu 1958 a následně v únoru 1959 provedený soupis romského obyvatelstva nepostihl pouze kočovníky, ale také velkou část tradičně usedlých skupin; paradoxně dokonce tato opatření způsobila rozsáhlý chaotický pohyb právě této části Romů, neboť kočovníkům úředníci násilně odebrali koně i modernější dopravní prostředky a u maringotek odstranili kola, takže jim pohyb vskutku znemožnili. V následujících letech se však neustále setkáváme s úsilím mnoha usedlých Romů o vyřazení ze seznamů „kočovníků“, do něhož byli zapsáni neoprávněně, s jejich žádostmi o umožnění návratu na Slovensko, resp. do míst v českých zemích, kde buď předtím dlouhodobě přebývali sami, nebo tam měli příbuzné. Podrobněji viz PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v českých zemích..., s. 67–78.

²⁴ Podrobněji viz HANZAL, J.: c.d.; NEČAS, C.: c.d. Nedostatečné rozlišování mezi kočovnictvím a vynucenými migracemi usedlého romského obyvatelstva si v současné době už uvědomují i někteří představitelé západoevropské romistiky, kteří měli možnost se blíže seznámit s východoevropským prostředím. Viz např. GUY, W.: Between Past and Future the Roma of the Central and Eastern Europe, Hatfield 2001.

Romů nepoužívá romštinu jako jazyk běžné komunikace), je však nesporné, že romské dialekty jsou převážně navzájem srozumitelné. (Evropské národy dospěly k definitivní podobě spisovné řeči vesměs až v souvislosti s dovršováním procesu národního hnutí, také často na základě sporů).²⁵ Řadu jevů společných alespoň početným usazeným romským skupinám romisté popsali v oblasti zvykosloví, pověr a magických úkonů, v rodinných obřadech spojených s narozením, navazováním partnerských vztahů, s úmrtím a vztahem k mrtvým apod.²⁶ Sama jsem se spolu s J. Pavelčíkem před časem pokusila na základě velmi cenného pramene pocházejícího z moravského romského prostředí prokázat určitou spojitost velmi starých tradičních romských legend a mýtů s jejich pozůstatky v každodenním životě, v duchovní sféře moravských, resp. i slovenských „cikánských“ skupin na počátku padesátých let dvacátého století.²⁷ Totéž platí pro celou řadu dalších ústních tradic, které v současné době zachycují známá romská periodika (např. tzv. moudrá slova starých Romů), běžně publikované romské pohádky, poezie, písňové texty aj.²⁸ Jak jsem již uvedla, do pojetí pojmu etnicity Romů vnesli často zmatek sami romisté. Charakteristická je v tomto směru např. nedůslednost Mileny Hübschmannové: ve své známé práci *Saj pes dovakeras* – Můžeme se domluvit uvádí zajímavou úvahu o významu (podle ní) původního označení slovenských Romů: *serbika Roma*. Podle této její verze bylo možno ještě v padesátých letech u romských pamětníků zachytit výklad: „Amen sam *serbika Roma*“ – jsme *srbská* Romové. Domnívala se, že v této větě je obsaženo povědomí o příchodu slovenských Romů z Balkánu. I když tuto skutečnost již nikdo nepamatoval, přežívala podle jejího názoru právě v tomto označení subetnické skupiny, která údajně teprve po hromadné migraci do českých zemí začala používat etnonymum „*slovenští Romové*“ („amen sam *slovenska Roma*“).²⁹ V jiných souvislostech ovšem sama svůj původní výklad opouští a používá jako původní označení slovenských Romů termín *servika*, jehož význam se zatím nikdo z romistů nepokusil vysvětlit, běžně jej však používají.³⁰ Pokud neexistuje jeho logické vysvětlení na základě některého z romských dialektů, je těžko vysvětlitelný nejen jako etnonymum, ale i apelativum (pokud by měl mít souvislost s latinským výrazem „*servus*“, pak musíme zdůraznit, že s výjimkou Rumunska nežili Romové v žádné evropské zemi jako otroci). Samozřejmě i původní vysvětlení Hübschmannové může být považováno za konstrukt, neboť je nedokládá žádným konkrétním vlastním výzkumem. Zůstává tedy otevřenou otázkou, zda pojem *serbika* vskutku existoval a zda je možno jej považovat za nepřímý doklad povědomí romských pamětníků o směrech migrace jejich předků, tedy

²⁵ Viz např. problém spisovné slovenštiny, spory o československé pojetí „jednoho národa o dvou jazykových větvích“ apod.

²⁶ Podrobněji viz citované práce E. Davidové, M. Hübschmannové a řady dalších.

²⁷ PAVELČÍKOVÁ, N. a J.: Myths of the Czech Gypsies, In: Asian Folklore Studies Nagoya, Japan, Vol. LX, 2001, P. 22–30. Tamtéž další podklady. Studie vychází ze srovnání rukopisu Rudolfa Daniela: *Housle a kůň* (originál rkp. v rodinném archivu manž. Pavelčíkových), výsledků vlastních výzkumů, vzpomínek romských autorů – zejm. LACKOVÁ, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Praha 1997, ad.

²⁸ MANUŠ, E.: *Jedme dlouhou cestou*, Praha 1998; *táz: Peklo, nebe, ráj*, Praha 2001; *Čhajori romaňi*. Romská divenko. Výbor z romské písňové poezie. (ed. Holub, K.), Praha 1999; *Dúral me avilem*. Z dálky jsem přišel. Výbor s olašské písňové poezie. (ed. Holub, K.), Praha 2000.

²⁹ HÜBSCHMANNOVÁ, M.: *Šaj pes dovakeras* – Můžeme se domluvit, Olomouc 1993, s. 18–19.

³⁰ Viz např. DAVIDOVÁ, E.: c.d.; HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Několik poznámek k hodnotám..., s. 17–18, aj.

o příbuzenském svazku s balkánskými Romy.³¹ Diskusi o oprávněnosti používání termínu etnikum alespoň pro tu část romských skupin, v jejichž kultuře můžeme najít řadu shora uvedených shodných jevů, bych tedy rozhodně neuzavírala. V této souvislosti bychom měli vzít v úvahu ještě řadu dalších dosud neuzavřených otázek – především zda budeme etnikum považovat za předstupeň k vývoji moderního národa (když jsme předem uvedli, že má zcela odlišný obsah).³² Pokud nechceme přistupovat k výkladu souvisejících pojmů ahistoricky, neměli bychom také zapomenout, že mezi tradičním romským společenstvím u nás (tedy na Slovensku a v českých zemích) stejně jako v celém bývalém východním bloku leží více než padesát let totalitárních režimů, které záměrně, zčásti ale i nevědomky likvidovaly původní tradiční kulturu Romů a deformovaly i hmotnou a duchovní podstatu kultury majoritní.³³ Je tedy otázkou, do jaké míry odráží dnešní stav jednotlivých romských skupin deformované pozůstatky tradičního životního způsobu, co můžeme připisat na vrub asimilaci, nakolik je „pohltila“ tolik diskutovaná kultura chudoby. Další výzkumy by proto podle mého názoru měly pracovat daleko více s metodami srovnávacími (jak v historickém, tak i geografickém slova smyslu).

Pokusme se ještě analyzovat smysl jiného v prostředí romistů a romské elity často užívaného pojmu, jenž je zajiště sám o sobě také konstruktem, přesto se však domnívám, že jeho náplň lze alespoň do jisté míry postihnout. Mám na mysli obsah výrazu „romipen“ (v českém překladu romství). Výraz sám vyjadřuje těžko uchopitelný soubor znaků (a pokus o jejich charakteristiku bude vždy statický), který by měl být společný rozdílným skupinám romského obyvatelstva a zároveň je odlišovat od příslušníků majority. Jak jsem uvedla, vznikl uměle a nelze tvrdit, že by jej Romové v této podobě běžně užívali a dokázali vysvětlit jeho obsah. Přesto se na základě studia literatury i svých vlastních výzkumů (převážně z Ostravska, zčásti také z jižní Moravy) domnívám, že své „romství“ (nebo chcete-li příslušnost k „Cikánům“) si alespoň část příslušníků různých (tedy i příbuzensky nesvázaných) skupin uvědomuje. Není to pouze odlišná barva pleti, podle níž v první řadě identifikují Romy příslušníci majority (ale např. v jižních částech Evropy je u některých skupin výraz „kale“ – černí dokonce považován za etnonymum). Sami Romové jsou si vesměs vědomi svého společného indického původu, i když s ním patrně svoji odlišnost nespojují. Za společný, více či méně uvědomovaný základ různých okruhů tradiční romské kultury lze snad považovat pozůstatky stratifikace na kastovním základě a s ní spojenou rituálně chápanou čistotu. Dále např. způsob výchovy dětí a pojmání role jednotlivých členů rodiny (postavení ženy, úcta ke starším) živelné, spontánní projevy pohybového, hudebního či výtvarného nadání. Bez ohledu na často nepříteli přátelské vztahy mezi jednotlivými příbuzenskými skupinami přináší starší výzkumy řadu důkazů o zvláštní formě solidarity romských rodin s lidmi (nejen romského původu) ohroženými

³¹ Tuto svoji nedůslednost už nám bohužel Hübschmannová sama nevysvětlila, měli by se k ní však rozhodně znovu vrátit její žáci, kteří rozvíjejí na UK dále romistické studie. S úvahami o etnicitě Romů samozřejmě úzce souvisí i samotný termín Rom a dosud se táhnoucí spory o jeho platnost pro další skupiny Romů, které buď používají jinou formu významu „člověk“ (např. Manuš) nebo se sami označují jiným termínem (Sinti, Kale apod.).

³² Tím bychom se vraceli k evolucionistickému pojetí kultury, které kulturní antropologové oprávněně kritizují (srv. zde výše na s. 96 druhý odstavec, dále např. poznámku č. 14).

³³ K tomu viz velmi zajímavou úvahu slovenské kulturní antropoložky Márie Dubayové: DUBAYOVÁ, M.: Poznávanie kultúry romských skupín a problém kultúrnej zmeny, In: *Etnika v pohybu*, I. Šlezský sborník, 95, 1997, s. 203–207.

hladem, diskriminací. Mé zkušenosti ze současného romského prostředí ovšem nejsou tak obecné a hluboké, abych mohla rozhodnout, do jaké míry tyto vlastnosti Romům připisují jejich reprezentanti a nakolik jsou si jich vědomi např. obyvatelé dnešních ghett či osad.

Z již zmíněných pojmů se chci ještě alespoň letmo pozastavit u dalšího, který se stal v poslední době předmětem diskusí mezi romisty a kulturními antropology. Je to termín komunita, označující takové společenství, které se řídí svými vlastními vnitřními pravidly a navenek se projevuje zájmem o věci veřejné, schopností hájit své místo ve společnosti. Rozhodně odmítám eventuální použití tohoto výrazu pro romské městské ghetto 20. a 21. století. Tam myslím není o co se přit – ghetto není vůbec žádné společenství, je to zvnějšku uměle, zpravidla násilně sestěhovaný konglomerát lidí vytěsněných na samotný okraj společnosti; v jeho prostředí lze zřetelně vysledovat znaky toho, co antropologové nazývají kulturou chudoby. Pro mne jako historika je však určitým typem komunity tradiční romská osada (nechci hovořit o kočovné skupině, na té naše výzkumy dosud troskotají, mohli bychom však také hledat poučení v krásné literatuře u autorů, jakým je např. Zaharia Stancu).³⁴ Život romské osady jsme mohli poznat ještě z očitých, převážně autentických svědectví badatelů i romských autorů 20. století (viz např. již zmínovaná biografie Eleny Lackové). Osada měla svůj pevný vnitřní řád i způsob komunikace s majoritou (založený mj. na domovském právu). I její obyvatelé samozřejmě žili na okraji tehdejší majoritní společnosti, nemohli se uplatnit v jejím veřejném životě, dokázali však najít např. způsob, jak se bránit právní zvláštnost místních úřadů. O tom nám podávají četná svědectví zejména slovenské prameny z meziválečného období, např. dlouhodobé soudní spory obyvatel spišských romských osad s majoritními institucemi o způsob uplatnění domovského práva.

Bylo by možno samozřejmě hovořit o řadě dalších ne zcela jasných pojmů, souvisejících s historií, popřípadě současným postavením českých a slovenských Romů. Mnohé z nich se dosud nestaly předmětem diskuse, resp. jsou opomíjeny (mj. právě naposled zmíněné domovské právo a jeho význam pro tradiční romské komunity). Jiné jsou vnímány rozporuplně, závěry společenských věd zabývajících se současným postavením Romů nedostatečně akceptují výsledky historických výzkumů (např. procesy asimilace a urbanizace romského obyvatelstva v letech komunistického režimu).³⁵ Můj závěr proto zní: je rozhodně třeba pokračovat v komparaci jednotlivých kulturních okruhů nejen romských, ale i dalších tradičních, případně v současné době sociálně vyloučených skupin. Rozvíjet zejména interdisciplinární výzkumy, které mohou poskytnout mnohotvárnější obraz rozličných kultur.

³⁴ STANCU, Z.: *Cikánský tábor*, Praha 1974.

³⁵ K některým z nich se podrobněji vyjadřuji ve svých posledních studiích, které jsou v současné době v tisku, proto je v této souvislosti nechci podrobněji rozebírat. Viz např. PAVELČIKOVÁ, N.: *Proměny romské komunity v průmyslovém městě*. (Rkp., v tisku.)

Questions of Methodological Approaches and Terminological Issues in Research on Czech and Slovak Roma in the Twentieth Century

Nina Pavelčíková

Research in this field has run up against a lack of relevant source material – the majority of archival material generally has the character of surveys, monitoring or repression. Authentic sources from the Roma themselves are virtually nonexistent prior to the mid-twentieth century. There are also issues relating to the differentiation of the concepts of ethnicity and nation in relationship to the Roma. It is also necessary to examine the marked differences between nomadic and settled Roma groups. Roma ghettos have assumed many of the characteristics associated with the "culture of poverty." The remnants of traditional Roma culture are not however a significant barrier to the integration of the Roma population into the majority society.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2007

OTÁZKA KULTURY NA POLI TZV. ROMSKÉ PROBLEMATIKY

Marek Jakoubek

Úvod

Romská problematika v České a Slovenské republice představují spojitě nádoby, nepředstavují-li nádobu jedinou. Je tragickým historickým faktem, že z původních českých a moravských romských populací přežilo druhou světovou válku jen několik set osob. Většina současné romské populace České republiky pochází ze Slovenska, odkud začala přicházet po druhé světové válce.¹ Vzhledem k charakteru sociální organizace tradiční romské kultury, jejíž bázi jsou široké příbuzenské sítě čítající až stovky osob, není překvapivé, že od poválečného období do dnešních dnů pokračující migrace ze SR do ČR vedla mimo jiné též k rozproštění těchto sítí po celém území bývalého Československa, takže v současné době se jednotlivé součásti těchto příbuzenských skupin nalézají v nejrozličnějších koutech obou republik. V rámci těchto sítí pak dochází k častým migracím jak informací, tak i majetku či osob.² Rozdělení Československa v roce 1993 a osamostatnění obou nástupnických republik na tomto faktu změnilo jen málo. Došlo tak k jistému dějinnému paradoxu: zatímco v poválečném období docházelo k přesunu Romů do českých zemí zčásti násilím a proti vůli dotyčných osob, dnes jsou to právě tyto osoby a jejich potomci – pevně semknutí v na příbuzenství ustavených formacích – pro které znamenalo rozdělení Československa jen málo a na charakter jejich života, identity či sociálních vazeb mělo jen velice malý, pokud vůbec nějaký, dopad. S jistou nadsázkou by se tak dalo říci, že právě bývalí českoslovenští Romové jsou jedněmi z posledních skutečných Čechoslováků.

Vzhledem k uvedené skutečnosti je na obecné resp. konceptuální rovině možné pojednávat tzv. romskou problematiku v České a Slovenské republice jako tematiku jedinou. A právě o to se na následujících stránkách pokusím. Budu se zabývat otázkou romské kultury, resp. lépe a přesněji romských kultur, přičemž vycházím z předpokladu, že platnost uvedených tezí má stejnou relevanci jak v republice České, tak i Slovenské. Obsahem následujících stránek tedy bude tematizace problematiky romských kultur a básová perspektiva, v níž bude daná otázka rozebírána, bude perspektivou kulturní antropologie. Domnívám se, a ve svém textu se tuto domněnku budu snažit doložit, že optika

¹ K etapizaci a charakteristice jednotlivých migračních vln viz NEČAS, C.: Romové v České republice včera a dnes, Olomouc 1999.

² K dané otázce viz např.: JAKOUBEK, M. – BUDILOVÁ, L.: (Lokální) romské komunity – dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice), In: BUDIL, I. – HORÁKOVÁ, Z. (eds.): Antropologické symposium, III, Plzeň 2. 9. – 3. 9. 2004, Plzeň 2004, s. 118–137.

kulturní antropologie je k analýze tzv. romské problematiky optikou velice vhodnou, ba potřebnou, a to kromě jiného proto, že to byla právě kulturní antropologie, v jejímž rámci se moderní vědecký koncept kultury, dnes sdílený vlastně všemi sociálněvědními disciplínami, zrodil. O romské kultuře se hodně píše a ještě více mluví, často se však lze jen stěží vyhnout podezření, že dotyčné osoby, autoři a badatelé, nejsou s konceptem kultury dostatečně obeznámeni, a tedy, že místo vědeckého *termínu* operují spíše se *slovem* z diskurzu laického. Operování se slovem náležejícím k lidovému diskurzu ovšem často vede ke kontradikcím, nemluvě o situacích, kdy čtenář vlastně není schopen dobrat se významu, v jakém autor daný výraz užívá. Základním rozdílem, jímž se pojmy, vědecké pojmy, liší od slov běžného jazyka je to, že pojmu „nemůžeme rozumět, neznáme-li předem definici, jež ho tvoří“.³ A právě představení takové definice, vycházející z kulturně antropologické tradice, bude věnována první sekce přítomné stati, přičemž jednotlivé komponenty, jakož i finální úhrnná definice, budou současně aplikovány na tzv. romskou problematiku v ČR a SR, resp. využity ke kritice textů autorů této problematiky se v daných republikách věnujících. Na základě dosaženého konceptuálního terénu pak bude v závěru stati představena trojice kultur, resp. kulturních komplexů, které se vyjeví, podíváme-li se na tzv. romskou problematiku prizmatem kultury, resp. uchopíme-li toto pole a podrobíme-li jej rozboru za pomoci konceptuálního aparátu kulturní antropologie, jehož jedním z úhelných kamenů je moderní (sociálně)vědecký koncept kultury.

1. Co je kultura?⁴

1.1. Kultura je negenetická (extrasomatická, superorganická, nadústrojná)

První axiom o kultuře tuto traktuje coby entitu charakteru nebiologického, negenetického, superorganického (nadústrojného). „Kultura je naučená. Kultura není instinktivní, vrozená či přenášena biologicky, nýbrž skládá se ze zvyků a obyčejů – tj. z naučených návyků reagovat získaných každým jedincem během jeho životní zkušenosti po narození“.⁵

Starší autoři bojující proti rasovým předsudkům a nesnášenlivosti svou argumentaci často stavěli (s odkazem na „empirické doklady“) na striktním odlišování těchto dvou kategorií. Podle nich je tedy „celá kultura ... osvojována během lidského života“, a proto „například osiřelé dítě nordického nacisty, jestliže je vychovááno ve francouzské rodině, může se stát pravým Francouzem s lidskou křesťanskou morálkou. Proto rasa a kultura mají dva odlišné původy a nemohou se směřovat dohromady. Lidé různých ras se mohou podílet na stejné kultuře (jako ve Spojených státech, částech bývalého Sovětského svazu, částech Latinské Ameriky atd.) nebo naopak členové stejné rasové skupiny mohou mít

³ ORTEGA Y GASSET, J.: Individuum a organizace, In: ORTEGA Y GASSET, J.: Evropa a idea národa, Praha 1993, s. 127–142, zde s. 127.

⁴ Některé partie následujícího textu věnované vymezení konstitutivních atributů kulturně antropologického pojetí kultury jsou upravenou verzí odpovídajících úseků textu JAKOUBEK, M. (ed.): Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva, Plzeň 2005, s. 198–235.

⁵ MURDOCK, G. P.: Fundamental Characteristic of Culture, In: MURDOCK, G. P.: Culture and Society, Pittsburg 1969, s. 80–86, zde s. 80; kurzíva v původním textu.

radikálně odlišné kultury (např. Inkové a Chívarové, Tutsiové a Kikujové, Aztékové a Tarahumarové)“.⁶ Takto vedená argumentace byla v dané době nesmírně cenná a zásadní. Pozdější výzkumy vedené zejména biologickými antropology na poli molekulární genetiky následně sice klasické pojetí rasy výrazně zproblematizovaly (viz níže), nicméně výsledky výzkumů a ostatní doklady, díky kterým byla kultura vymaněna z biologických pout, se staly trvalým dědictvím všech (přinejmenším) sociálněvědních disciplín tak, že od této doby navždy jsou – v otázkách kultury – „výklady z hlediska dědičnosti nepřipustné“.⁷

Zásadní potíže „klasických“ pozic zastávajících odlišný původ a principiální nezávislost rasy (či plemene, případně antropologického typu) a kultury přinesly novější výzkumy biologických antropologů, zabývající se studiem variability lidských populací (s významem tohoto pojmu ve smyslu uvedené disciplíny), které s využitím nových poznatků molekulární genetiky dokládají *neexistenci těchto kategorií coby samostatných biologických entit*.⁸ Srovnání variability nejrůznějších znaků u jednotlivých populací, dávaných do vztahu s tzv. „rasami“ apod. totiž ukazuje, že tato variabilita bývá většinou u každé populace větší, než jsou rozdíly mezi populacemi (např. v průměrných hodnotách či procentech výskytu). Navíc (s výjimkou izolátů ve specifických podmínkách – např. na ostrovech) pravidelně docházelo k míšení populací, takže mezi tzv. „rasami“, „plemeny“ či „antropologickými typy“ nelze udělat hraniční předěl (tj. – nelze je ustavit coby kategorie). Podle současných poznatků jsou tedy tyto kategorie neplatné, neboť *nemají žádnou oporu v biologické realitě a pro zachování a udržení koncepce rozdělení lidského druhu do „ras“ apod. tak neexistuje žádná opora*. Jedná se tudíž o označení nevědecká.

Vrátíme-li se nyní k výše zmíněným pozicím starších badatelů odlišujících striktně rasu a kulturu ukáže se velice překvapivá věc. Ačkoli ve své době díla těchto autorů sloužila jako pilířový nástroj v boji proti rasizmu a jeho nejrůznějším odnožím, ve vztahu ke stavu současného vědění došlo k nečekanému posunu: dnes, kdy víme (a jsme schopni to doložit), že entity, jako např. „rasa“, „plemeno“, „antropologický typ“ a další (coby biologické kategorie) neexistují, uvedené argumenty o mimoběžnosti „rasy“ a kultury – právě tím, že kategorií rasy užívají *coby platnou* – najednou rasové teorie a tím vposledku i rasizmus samotný podporují. Jinými slovy: takto vedená argumentace stojí na špatné straně barikády, neboť přistupuje na hru rasizmu na dělení lidstva na (nevědecké a nesmyslné) kategorie. Rasizmus je totiž třeba odmítnout bezesbýtku a to nanejvýš tím, že se ukáže, že jeho samotné předpoklady jsou chybné a mylné.

Pozici zmiňovaných autorů, podle nichž je kultura, jako specificky lidský fenomén, nezávislá na zákonech biologie, je tedy třeba rozšířit v tom smyslu, že neexistuje žádná fixní vazba mezi biologicky specifickými typy lidských skupin („rasou“, „plemenem“, „antropologickým typem“ etc.) a specifickou kulturou (a to zejména proto, že prvně uváděné kategorie jakožto kategorie biologické neexistují).

⁶ POSPÍŠIL, L.: Kultura, Český lid – suplement 80/1993, s. 355–387, zde s. 355–356; první kurzíva v původním textu, druhá moje.

⁷ MURDOCK, G. P.: The Science of Culture, In: MURDOCK, G. P.: Culture and Society, Pittsburg 1969, s. 61–77, zde s. 66.

⁸ Srov. např.: BERNASOVSKÝ, I. – BERNASOVSKÁ, J.: Anthropology of Romanies (Gypsies). Auxiological and Anthropogenetical Study, Brno 1999, s. 23.

1.2. Romové a kultura

Podíváme-li se optikou výše uvedených skutečností na díla autorit romistického diskurzu, které romskou kulturu standardně tematizují (a také se to od nich očekává, takže má-li se někde o romské kultuře hovořit, pozve se právě někdo z této skupiny), budeme patrně zděšeni. V dílech těchto autorů jsou totiž termíny jako „plemeno“, „antropologický typ“ či „rasa“ hojně frekventovány a užívány coby platné kategorie pro vědeckou diskuzi.⁹

Stejně zarážející je pak přesvědčení těchto autorů, že „romství“ (na jiných místech ovšem tematizované jako romská kultura, či alespoň s touto spojované) je inherentní *tělem*, jinými slovy: je chápáno dědičné. Právě tak u M. Hubschmannové čteme, že „jednotlivé znaky svého specifika získávají Romové rodem, v rodině, *prostě tím, že se narodí jako Romové*“¹⁰). Romství je zde jednoznačně chápáno jako vrozené, jako kvalita biologická, nikoli jako atribut získaný. Někdy pak tyto autoři přímo hovoří o bezprostřední genetické vazbě; srov. např. tezi M. Hubschmannové o „*geneticky zakódované historické zkušenosti Roma*“,¹¹ či J. Horváthové o „*podílu romských genů*“ v jejím těle.¹² Občas potom v jejich výrociích nalezneme i přesvědčení o přímé genetické determinaci kulturních vzorců, které zastává např. přednášející na Semināři romistiky E. Ščuka (kurz „*Romská politika*“; po. 16:40, Celetná 20), neboť tvrdí, že „na svůj způsob života [pan Ščuka dále v textu hovoří o „kulturní tradici“ a „kulturní morálce“ – pozn. M. J.]...stejně nemůžu zapomenout... ten je mně prostě *geneticky daný*“.¹³

Svrázně pojetí přesvědčení o existenci ras a biologické determinaci romské kultury pak (oklikou přes kategorii etnické skupiny) zastává E. Davidová (-Turčínová), která píše jednak, že „jednotliví příslušníci každé etnické skupiny náležejí zpravidla k určitým výrazným typům a rasám“¹⁴ a zároveň uvádí, že „romská kultura je projevem zvláštnosti romské etnické národnostní skupiny“.¹⁵

Mimo vši pochybnost je pak skutečnost, že takřka bez výjimky všichni autoři píšící o Romech jsou přesvědčeni, že títo tvoří tzv. „*viditelnou* menšinu“,¹⁶ tedy že tato

⁹ Srov. např.: DAVIDOVÁ, E.: *Romano drom/Cesty Romů*, Olomouc 1995, s. 16; HUBSCHMANNOVÁ, M.: *Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství*, In: *Romové v ČR*, Praha 1999, s. 117; HUBSCHMANNOVÁ, M. – ŘEIIÁK, J.: *Etnikum a komunikace*, Sociologický časopis, 6, 1970, s. 548–559, zde s. 549; ŘIČAN, P.: *Socializace romských dětí ve škole*, In: BALVÍN, J. a kol.: *Romové a majorita*. Sborník ze 7. setkání Inuitů R v Kladně, Ústí nad Labem 1997, s. 27–41, zde s. 3; FRIŠTEŇSKÁ, II. – HAIŠ-MANN, T. – VÍŠEK, P.: *Souhrnné závěry*, In: *Romové v ČR*, Praha 1999, s. 494.

¹⁰ HUBSCHMANNOVÁ, M.: *Co je tzv. cikánská otázka?*, Sociologický časopis, 1970, s. 105–119, zde s. 117; kurzíva moje.

¹¹ HUBSCHMANNOVÁ, M.: *Předmluva*, In: DANIEL, B.: *Dějiny Romů*, Olomouc 1994, s. 6, kurzíva moje.

¹² HORVÁTHOVÁ, J.: *Jak se žije romským intelektuálům v Čechách*, In: *Romové v ČR*, Praha 1999, s. 312, kurzíva moje.

¹³ Ščuka, E. – cit. In: KARIANOVÁ, K.: *Sebeobraz a obraz Romů v dialogu s majoritní společností*, In: Šmídová, O. (ed.): *Zdi a mosty*, Praha 2001, s. 101, kurzíva moje.

¹⁴ DAVIDOVÁ-TURČÍNOVÁ, E.: *K vymezení a specifice současného cikánského problému v Československu*, Sociologický časopis, 1970, s. 29–41, zde s. 37.

¹⁵ DAVIDOVÁ, E.: *Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití*, Studie Národohospodářského ústavu Josefa Illávy, 3, 2001, s. 22.

¹⁶ M. Hubschmannová in: HUBSCHMANNOVÁ, M.: *Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství*, In: *Romové v ČR*, Praha 1999, s. 117; kurzíva moje.

OTÁZKA KULTURY NA POLI TZV. ROMSKÉ PROBLEMATIKY

skupina sdílí jisté fyziognomické rysy (zejm. pak barvu očí, vlasu a pleti¹⁷), přičemž se implicitně předpokládá, že nositelkou romské kultury je právě tato skupina. Nevyhnutelným závěrem je tedy skutečnost, že títo autoři chápou romskou kulturu jakožto kulturu Romů, respektive jako součást *těla* Romů definovaných právě svou specifickou tělesností („antropologickým typem“).

Podtrženo, sečteno: autoři (v ČR a SR) normativních textů o Romech (potažmo pak o jejich kultuře) se proti konceptu kultury prohřešují prohřeškem nejtěžším – specifickou kulturu totiž chápou jako dědičně vázanou na určitou biologickými faktory vymezenou skupinu. Oba tyto předpoklady jsou přitom ke standardnímu pojetí kultury v nejostřejším protikladu.

* * *

Zrekapitulujme si nyní si celý předchozí oddíl. Vyšli jsme od axiomu, podle kterého je kultura *negenetická* (extrasomatická, superorganická, nadústrojná). Jedná se o entitu charakteru nebiologického. Kultura není instinktivní, vrozená či přenášena biologicky, nýbrž kultura je *naučená*: skládá se z naučených návyků reagovat získaných každým jedincem během jeho životní zkušenosti po narození. Jakékoli výklady kultury či jejich součástí z hlediska dědičnosti („Kriminalita je dědičná“, „Oni to mají v krvi“, „Mají to od přírody“ etc.) jsou tedy nepřipustné. *Zřejmým důsledkem tohoto faktu je skutečnost, že ne každý (a rozhodně ne mutně), kdo má tmavší pleť, vlasy a oči (úhrnem v lidovém diskurzu označované jako „romský antropologický typ“) je nositelem romské kultury.*

1.3. Kultura a společnost

Jednou z determinant klasického pojetí kultury byla skutečnost, že toto bylo konstituováno v úzké vázanosti na výzkum tzv. primitivních společností. Většina někdejších badatelů tak buď sama takové výzkumy realizovala, nebo z údajů touto cestou sebraných čerpala. Konceptualizace kultury tak probíhala se zřetelem ke specifickému, velice často uzavřenému, v některých případech pak dokonce izolovanému, obvykle však (alespoň z vnějšího pohledu) zřetelně vymezenému a ohraničenému společenstvem.

Patrně z těchto důvodů předpokládá klasický koncept kultury korespondenci (určité) kultury s (konkrétní) společností. „Kultura“ je tak dle těchto autorů „sociální“¹⁸ v tom smyslu, že zvyky a obyčeje kulturního řádu jsou „sdílené lidskými bytostmi žijícími v organizovaných skupinách či společnostech a udržovány v relativní jednotě pomocí sociálního tlaku“.¹⁹ V klasickém pojetí tak „není možná ... kultura bez společnosti“²⁰

¹⁷ K dokladům této teze viz: JAKOUBEK, M.: *Romové: konec (ne)jednoho mýtu*. Tractatus Culturo(mo)logicus, Praha 2004, kap. „5.1 Romská kultura“.

¹⁸ MURDOCK, G. P.: *Fundamental Characteristic of Culture*, In: MURDOCK, G. P.: *Culture and Society*, Pittsburg 1969, s. 80–86, zde s. 81; v původním textu kurzíva (překlad můj).

¹⁹ Tamtéž, str. 81; v původním textu kurzíva (překlad můj).

²⁰ KROEBER, A. L.: *The Nature of Culture*, In: KROEBER, A. L.: *Anthropology. Culture Patterns and Processes*, New York and London, 1963, s. 60–130, zde s. 60.

přičemž „každé zvláštní kultuře odpovídá, nutně a automaticky, určitá společnost“.²¹ Ano, kultura je „způsob života charakteristický pro určitou společnost“;²² přičemž to jsou právě konkrétní „společnosti jako celky, jež jsou nositeli a uchovávateli kultur“.²³ *No way out*, závěr je jasný: mezi určitou kulturou a konkrétní společností panuje vztah vzájemné korepondence; daná kultura a daná společnost jsou na sebe vzájemně vázány, jedna odpovídá druhé a právě jen jí; a proto: kdo není členem společnosti, není ani nositelem kultury této společnosti.

Uvedený atribut kultury se sice může zdát být naší rozpravě odtažitý, domnívám se však, že jej lze považovat za takřka klíčový. Je-li tomu tak, že (určitá) kultura předpokládá a vyžaduje (určitou) společnost (žádný kulturní Robinson, izolovaný nositel kultury, tedy neexistuje), je zřejmé, že jedinec sdílí kulturu skupiny, v jejímž rámci se nalézá a žije. Tento fakt zní skutečně triviálně, podíváme-li se nicméně na exponenty tzv. „romských elit“ či „romských reprezentací“, ukáže se, že tyto osoby se 1) považují za nositele nějaké specifické (konkrétně pak romské) kultury, o níž velice často hovoří, pořádají její festivaly atp., zatímco 2) žijí standardně, jakožto řadoví občané, v rámci sídelních struktur majoritní společnosti, užívají standardních (telekomunikačních, zdravotnických, dopravních a bezpočtu dalších) struktur majoritní společnosti. Je přitom zřejmé, že – vzhledem k uvedenému axiomu – se 1) a 2) prostě vylučují. Ano, členové tzv. romských elit či reprezentací nejsou (romští) kulturní mimozemšťané, kteří by v podobě resistentních uzavřených kapslí solitérních nositelů romské kultury přežívali v lůně majoritní společnosti. Ne – jedná se o příslušníky majoritní společnosti, kteří se od ostatních jejích příslušníků *neliší rázem své kultury, nýbrž vyznávanou ideologií*, kterou oni sice za kulturu považují, ale která takové parametry nemá (jednoduše řečeno: tato specifická ideologie není specifickou kulturou).

Výše řečeným vůbec nechci popřít existenci nějaké zvláštní romské kultury. Tvrdím jen, že taková kultura by nutně jako svůj předpoklad vyžadovala též existenci nějaké relativně samostatné společnosti. A alespoň dvě takové adeptky by zde byly – jednak společenství tzv. romských osad (zejména) na východním Slovensku, a také obyvatelstvo sociálně vyloučených městských lokalit (jak v SR, tak i v ČR). U obou typů těchto formací skutečně lze o svébytných společenstvích a tedy i o specifických kulturách (v daném případě však spíše subkulturách či kulturách parciálních, dílčích) hovořit. Protože však členové tzv. romských elit či reprezentací nejsou obyvateli těchto útvarů, nejsou ani členy daných společenství a tudíž ani nositeli zde praktikovaných kulturních vzorců.

Co se pak týče multikulturního diskurzu, je zřejmé, že dotyčné osoby rozhodně nejsou tzv. elitami či reprezentanty nějakého specifického kulturního společenství a má-li tak být multikulturalismus debatou kulturách, není s těmito jedinci v jejím rámci napříště třeba počítat (protože žádnou kulturu ani její nositele nezastupují).

²¹ Tamtéž, s. 75.

²² LINTON, R.: *The Cultural Background of Personality*, New York 1945, s. 30.

²³ Tamtéž, str. 55.

1.4.1. *Snobské vs. nehodnotící pojetí kultury. Kulturní relativismus.*

Dědictvím humanistické a osvícenské tradice bylo, kromě jiného, též hodnotící (axiologické) pojetí kultury.²⁴ V jeho pojetí je pojem kultury omezen pouze na sféru pozitivních hodnot přispívajících k humanizaci a kultivaci člověka. Součástí takto chápané kultury jsou tedy zejména operetní scény, divadla, muzea atd., tedy oblasti přispívající k tvorbě tzv. duchovních hodnot lidstva. Proti tomuto konceptu bylo sociálněvědními badateli, v rámci jejich diskurzu, programově prosazeno pojetí *nehodnotící*, podle kterého kultura zahrnuje *všechny* oblasti lidského jednání, které si člověk osvojil jako člen dané společnosti, ať se již jedná o kanibalismus, infanticidu, lidské oběti, otroctví, kynofagii či prostituci; ano, „termín *kultura*, tak jak je užíván ve vědeckých statích, v sobě nenese žádný hodnotící podtext, který je s tímto slovem spojován v běžném užívání. Tento termín odkazuje k celkovému způsobu života společností, nikoli pouze k těm jeho částem, které daná společnost považuje za vyšší či více žádoucí“.²⁵

Nehodnotící pojetí kultury je přitom vlastně jen součástí širšího konceptu kulturního relativismu. Kulturní relativismus – koncept v mnoha ohledech opoziční vůči etnocentrismu (tendenci posuzovat odlišné kultury, jejich zvyky, tradice a hodnoty z perspektivy kultury vlastní; přesvědčení, že jediné normy, obyčeje a pravidla vlastní kultury jsou správná, platná a pravdivá) – stojí na předpokladech, podle kterých je „každá kultura ve svých zvycích více či méně náležitá a patřičná, posuzujeme-li ji z hlediska jejích vlastních premis“, přičemž „žádná kultura není, teoreticky vzato, lepší než [kultury] jiné“.²⁶ S přijetím kulturního relativismu, (označovaném např. M. Herskovitem za největší přínos antropologie²⁷), tak byly odmítnuty jednak etnocentrické postoje soudící ostatní kultury optikou a v intencích kultury vlastní, ale též představa o existenci univerzálních obecně platných morálních standardů a norem.

Je zřejmé, že nehodnotící pojetí kultury, společně se stanoviskem kulturního relativismu, teprve nabízejí perspektivu, v níž je možné nahlížet jiné kultury s patřičnou úctou, respektem a tolerancí, (a jedná se tak v tomto smyslu o koncepci opoziční ke všem formám nacionalismu, rasismu, fašismu apod. ...), vytvářeje tak primární prostor a vlastně i vůbec možnost skutečného mezikulturního dialogu. Podívejme se nyní, jaká stanoviska v daném ohledu zastávají naši „odborníci na Romy“.

I v tomto případě se ukáže, že dotyčné autority zastávají vůči uvedeným konceptům stanoviska v zásadě protikladná. Je-li tak řeč o romské kultuře, nemají na mysli celek v socializačním procesu mezigeneračně předávaných norem a vzorců jednání, ale tato jim splývá pouze se souborem pozitivních hodnot, neboť, je-li řeč o „pozitivních stránkách Rómův“, mají na mysli „nejmá rómsku kulturu“,²⁸ která má jednoznačně „pozitivnu

²⁴ Tematizace daného pojetí je převzata z SOUKUP, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha 2000, s. 15.

²⁵ LINTON, R.: *The Cultural Background of Personality*, New York 1945, s. 30.

²⁶ KROEBER, A. L.: *The Nature of Culture*, In: KROEBER, A. L.: *Anthropology. Culture Patterns and Processes*, New York and London, 1963, s. 60–130, zde s. 74.

²⁷ HERSKOVITS, M.: *Man and His Works*, New York 1948.

²⁸ SULITKA, A.: Vývoj a současný stav praktických řešení a kompetencí vrcholných orgánů státu po roku 1989, In: *Romové v ČR*, Praha 1999, s. 222.

hodnotu“.²⁹ „Čačo romipen (skutečná hodnota romství)“³⁰ tak v optice těchto autorů nespočívá v romské kultuře jaká je, ale pouze v „pozitivních a konstruktivních hodnotách“³¹. Na základě těchto skutečností nás pak nepřekvapí, že svou identitu mají podle nich Romové budovat nikoli na romské kultuře vůbec, ale výhradně „na základě všeho, co je pozitivního v romipen“.³² Nejextrémnější pozici pak citovaná autorka zastává v momentech, kdy některé nositele romské kultury z řad jejích participantů zcela vylučuje, neboť rituálně nečisté Romy označuje jednoduše za „nekulturní“.³³ E. Davidová zase naveskrz etnocentricky zastává stanovisko podle kterého jsou některé prvky romské kultury „nesprávné“,³⁴ „záporné“,³⁵ případně „nezdravé“,³⁶ či „zlé“.³⁷ Právě na tomto případě je přitom zřetelně vidět, že jeden z palčivých problémů při uchopení romské kultury u citovaných autorů spočívá mimo jiné v tom, že si pletou deskripci s preskripcí.

Ruku v ruce s dělením na pozitivní a (negativní?, zápornou?) sekci (romské) kultury pak tito autoři sdílí i hodnotící pojetí kultury, které tuto zaměřuje za oblast kultivace jedinců a společnosti. Píší tak, že „ještě v nedávné minulosti neměli mnozí Romové jinou možnost společenského a kulturního života mimo společný zpěv, tanec, hudbu a vyprávění“.³⁸ Podobně pak podle nich byly – na rozdíl od mnoha jiných činností (patrně „nekulturních“) – „vyprávěcí seance hodnotnou a vysoce kulturní náplní volného času“,³⁹ zejména proto, že „třibily kulturní chování“.⁴⁰

Uvedené příklady jasně dokládají, že autority v oblasti romské problematiky nejen, že zastávají hodnotící pojetí kultury, kdy sférou celku romské kultury vedou demarkační linii, přičemž jednu její část buď vůbec neberou v potaz, nebo ji dokonce odmítají, ovšem v obou případech ji odsuzují k opuštění a zapomenutí, ale zaujímají též výrazně etnocentrické stanovisko, kdy Jinou (romskou) kulturu poměřují normami a hodnotami kultury vlastní. Netřeba dodávat, že pro jakýkoli mezikulturní dialog se jedná o pozici nejméně vhodnou, jejíž pro daný účel zcela nepatřičné premisy multikulturní rozpravy akorát zatěžují a blokuji.

²⁹ MANN, A. B.: Problém identity Rómov, In: Kílianová, G. (ed.): Identita etnických spoločenstiev, Bratislava 1998, s. 57.

³⁰ HUBSCHIMANNOVÁ, M.: Několik poznámek k hodnotám Romů, In: Romové v ČR, Praha 1999, s. 19.

³¹ Tamtéž, s. 19.

³² Tamtéž, s. 27.

³³ Tamtéž, s. 18; [k tomuto srv. klasikou tezi. R. Lintona uvádějícího, že „pro sociální vědce neexistují žádné nekulturní společnosti natož individua“ (LINTON, R.: The Cultural Background of Personality, New York 1945, s. 30)].

³⁴ DAVIDOVÁ, E.: Bez kolíb a šiatrov, Košice 1965, s. 96, 124.

³⁵ Tamtéž, s. 128, 157an.

³⁶ Tamtéž, s. 165an.

³⁷ Tamtéž, s. 166an.

³⁸ DAVIDOVÁ, E.: Lidová hudba a písně Romů, In: Černobílý život, Praha 2000, s. 106, kurzíva moje.

³⁹ HUBSCHIMANNOVÁ, M.: Několik poznámek k hodnotám Romů, In: Romové v ČR, Praha 1999, s. 36, kurzíva moje.

⁴⁰ Tamtéž, s. 36, kurzíva moje.

1.4.2. Zase vedle. Vysoká romská kultura

Ač je to do jisté míry paradoxní, titíž autoři ve svých konkrétních aktivitách zaměřených na oblast tzv. podpory a uchování romské kultury nepodporují onu „kulturní“ výšeč romské kultury nalézající se v romských osadách, ale zcela mění svou orientaci a v daném ohledu se zaměřují pouze na instituce tzv. vysoké kultury majoritního typu. Jedná-li se tak o, jak uvedeno, podporu, prezervaci, či dokonce rozvoj romské kultury, v centru zájmu se vedle knižních publikací (pohádek, písniček, mudrosloví, poezie, kuchařek, kalendářů etc.) a nosičů zvukových záznamů, objevují instituce typu „festival romské kultury“, romské divadelní spolky a folklorní soubory, Muzeum romské kultury a další a dále pak nejrůznější rozhlasové a televizní pořady.

Najednou se tedy zapomene, že alespoň kousek aktivit obyvatel romských osad si zasloužil být označen etiketou „kulturní“ a v otázce „romské kultury“ se s tímto již dále nepočítá a jakékoli odpovídající finanční dotace romské osady mijejí. Do romských osad se tedy jezdí pouze sbírat, nahrávat, fotit atp., ovšem pak se na ně zapomene.

Největší radost tak uvedeným autorům neudělá – jak by se dalo očekávat – podpora romských osad, ale skutečnost, že vláda „v oblasti kultury“ přidělila „... finanční prostředky podporující činnost romských kulturních svazů, folklorních souborů, financování romského periodického a neperiodického tisku, pravidelného rozhlasového romského vysílání i televizní relace Romale, založení a provoz profesionálního divadla Romathan“.⁴¹ Je přitom zřejmé, že ani jedna z podporovaných složek se v romských osadách nenalézá.

Nutno dodat, že toto zaměření pak s „odborníky na Romy“ sdílí již i přední český teoretik multikulturalizmu Pavel Barša, pro kterého by při multikulturní integraci Romů měla být samozřejmostí právě „veřejná podpora rozvoje romských kulturních institucí – muzeí, folklorních souborů, divadel, vydavatelství, časopisů“.⁴²

Z uvedeného je zřejmé, že další strukturální omyl multikulturního diskurzu u nás je záměna kultury za kulturu tzv. vysokou, která je 1) kulturou psaného slova, 2) snobskou kulturou institucí, které jsou obvykle s „kulturou“ spojovány v majoritní společnosti (divadla, muzea, festivaly a další). Protože tradiční romská kultura je typicky kulturou orální a žádá divadla ani muzea se v ní nevyskytují, je nevyhnutelným důsledkem popsaného přehmatu fakt, že tradiční romská kultura, resp. kultura romských osad zůstává notoricky vně jakýchkoli multikulturních diskuzí a zejména pak – jakékoli finanční dotace (tu na sebe paradoxně strhávají aktivity, které jsou takřikajíc /falešným/ dvojníkem tradiční romské kultury; nepodporuje se tak život v romských osadách, ale např. divadelní hra o tomto, nepodporuje se tak kapela působící v romské osadě, ale romista, který pořídí a vydá záznam její produkce, nepodporuje se tak kulinářské umění žen v romských osadách, ale vydání publikace tradiční romské kuchařky atakdale, atakdale...).

1.4.3. Jak z toho ven?

Náprava uvedeného neutěšeného stavu je přitom možná. Spočívá jednoduše v přijetí standardního sociálněvědního pojetí kultury jako (namátkou vybíráme jednu

⁴¹ DAVIDOVÁ, E.: Romano drom/Cesty Romů, Olomouc, 1995, s. 224; kurzíva moje.

⁴² BARŠA, P.: Politická teorie multikulturalismu, Brno, 1999, s. 287; kurzíva moje.

z nespočetné řady obdobných variací) „konfigurace naučeného jednání a výsledků jednání, jehož jednotlivé prvky jsou sdíleny a předávány členy určité společnosti“⁴³ (v daném ohledu by ovšem stejně dobře posloužila i v daném diskurzu ustavující a dnes klasická 133 let stará definice Tylorova, který kulturu vymezuje jako: „*that complex whole, which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society*“⁴⁴). Jádrem takové konceptualizace je přitom premisa, že kultura je *celkový* způsob života dané společnosti, ne jen jeho jakkoli vydělená část.⁴⁵

Viděli jsme, že doposud zaujímaná stanoviska hodnotícího a folklorně zaměřeného přístupu jsou pro reliabilní uchopení (tradiční) romské kultury naveskrz nevhodné, neboť zachycují jen jednu její část a to ještě navíc tu spíše okrajovou. Navrhované řešení – akceptace standardní sociálněvědní koncepce kultury, se tak ukazuje být takřka jediným odpovídajícím a rozumným východiskem, neboť z celku kultury svévolně nevylučuje pouze určité segmenty a zbytek nechává nepovšimnut, či jej případně dokonce odsuzuje.

2. Mají „Romové“ kulturu?

Vydeme-li z výše uvedených tezí o povaze kultury v sociálněvědní perspektivě, ukáže se, že představa, že „Romové“ mají „svou“ kulturu, je teze, která je – v dané míře obecnosti a vágnosti – v jakékoli akademické diskuzi těžko akceptovatelná v jiné poloze než coby předmět analýzy. Vzhledem k tomu, že na následujících stránkách budeme hovořit o kulturách, nebudeme již proto dále hovořit o „Romech“, ale vždy pouze o *nositelích odpovídajících kultur*. Taková perspektiva je (a jinak tomu být ani nemůže) redukcionistická, tj. mnohé fenomény a procesy má takřka jic „z úhlu“, nicméně právě taková je povaha vědeckých konceptů. Pro vědecký přístup je totiž „charakteristické právě to, že se nepokouší o nějakou všeobjímající teorii, jež by měla vysvětlit všechny stránky jejího předmětu zájmu“,⁴⁶ naopak – „teorie může něco vysvětlit jen díky tomu, že současně nebere ohled na jiné dimenze sociálních faktů“.⁴⁷

V této souvislosti bude možná užitečné zmínit limitativní zásadu vypůjčenou od Rolanda Barthesa tvořící jedno z metodologických podloží následující klasifikace. Touto zásadou je *princip relevance*, tedy rozhodnutí „popisovat shromážděná fakta *pouze* z *jednoho hlediska* a podržet tudíž z ... masy fakt pouze ty rysy, které se týkají tohoto hlediska s vyloučením všech ostatních (tyto rysy jsou nazývány *relevantní*)“.⁴⁸ Ve shodě s touto zásadou jsme při tvorbě níže uvedené klasifikace (romských) kultur vybrali (záměrně a ve formě hypotézy, resp. výkladového schématu) za relevantní právě distinktivní rysy

⁴³ LINTON, R.: The Cultural Background of Personality, New York 1945, s. 32.

⁴⁴ „Komplexní celek, zahrnující náboženské a etické hodnoty a systémy, právní předpisy, poznání, umění a všechny zvyky a schopnosti, kterými jedinec disponuje jako příslušník společnosti a které si osvojil učením“ (překlad převzat z: BUDIL, I. T.: Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora se Sevilly po Franze Boase, Praha 2001, s. 495); TYLOR, E. B.: Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy Religion, Art, and Custom, London 1871.

⁴⁵ Srv.: LINTON, R.: The Cultural Background of Personality, New York 1945, s. 30.

⁴⁶ CRICK, F.: Věda hledá duši. Překvapivá domněnka, Praha 1997, s. 29; co se onoho předmětu zájmu týče hovoří, F. Crick konkrétně o vědomí.

⁴⁷ SINGLY, F. de: Sociologie současné rodiny, Praha 1999, s. 33.

⁴⁸ BARTHES, R.: Základy sémiologie, In: Kritika a pravda, Praha 1997, s. 175, kurzíva v původním textu.

OTÁZKA KULTURY NA POLI TZV. ROMSKÉ PROBLEMATIKY

zmiňovaných *kultur*, nikoli kritéria jazyková či hledisko fyziognomie. Jinými slovy: danou problematiku jsme se pokusili tematizovat v perspektivě kulturních vzorců a jiné determinanty (jazykové, biologické) jsme ponechali stranou. Tyto determinanty (v jejich odpovídajícím vymezení) nikterak nepopíráme, trváme však na tom, že se vztahují k jiné relevanci. Ačkoli spolu tedy kritéria kulturní, jazyková a fyziognomická v mnoha ohledech vzájemně souvisejí – a tuto skutečnost my nikterak nepopíráme – domníváme se, že je třeba je od sebe analyticky odlišit. Pokud se přitom někdo domnívá, že vymezení určité kultury (např. kultury chudoby) je *umělým* konstruktem, zatímco „Romové“ (jakožto kategorie, skupina, menšina, etc.) – nejkuli „Romové“ jako etnická skupina – *reálně* existují, je nutno říci, že *všechny* tyto kategorie náležejí do *stejně* epistemologické rodiny.

2.1. Tři (romské?) kultury

V současnosti je, domníváme se, možné obecně identifikovat zhruba tři základní typy kultur či kulturních komplexů,⁴⁹ které bývají (více či méně patřičně) spojovány s „Romy“. Jsou to – etikety jsou arbitrární a konvenční! – 1) tradiční romská kultura,⁵⁰ 2) národní romská kultura, 3) kultura příměstských („romských“) chudinských čtvrtí – („romských“) „ghetti“, kterou můžeme klasifikovat jako kulturu chudoby.⁵¹

2.1.1. Tradiční romská kultura

Jedním z patrně nejvýznamnějších rysů tradiční romské kultury je skutečnost, že ve společenstvích jejich nositelů je *dominantním organizačním principem příbuzenství*. To mimo jiné znamená, že nositel tradiční romské kultury se *primárně cítí být příslušníkem příbuzenské skupiny*, od níž také *odvozuje svou identitu* a vůči níž je též přednostně loajální.

Společenství nositelů tradiční romské kultury tedy patří mezi populace, u nichž „dichotomizace my – oni neprobíhá v etnické rovině“.⁵² V souboru kolektivních identit nositelů tradiční romské kultury národnost či etnicita chybí, přičemž skutečnost, že institucionální sférou s funkcionální prioritou je v jejich skupinách příbuzenství, ustavení zmiňovaných kategorií vylučují. Z tohoto důvodu jsou snahy o uchopení (např. v průběhu sčítání lidu) odlišnosti nositelů tradiční romské kultury v etnických či národnostních kategoriích „neporozuměním jejich jinakosti“;⁵³ jedná se totiž o populace – užijeme-li termínu P. Lozoviuka – *etnický indifferenci*.

⁴⁹ Tyto typy je třeba chápat jako ideálnětypické modely weberovského ražení (k této problematice viz kap. 2.5. „Teorie a hypotézy“ In: JAKOUBEK, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu, Praha 2004, s. 21–29).

⁵⁰ K jejímu vymezení viz JAKOUBEK, M.: Romové: konec (ne)jednoho mýtu, Praha 2004; k jejímu nástínu viz níže.

⁵¹ Jistá potíž spočívá samozřejmě ve skutečnosti, že co se úrovně obecnosti týče, nejsou tyto typy (coby modely) patrně vzájemně srovnatelné. Tento fakt zde uzávorkujeme, protože pro potřeby primární kategorizace a klasifikace jej lze (prozatím) nechat stranou.

⁵² LOZOVIUK, P.: K problematice „etnické indifferenci“ (příklady z českého jazykového prostředí), Český lid 84, 1998, s. 201–212, zde s. 201.

⁵³ Tamtéž, s. 209.

Vedle principu příbuzenského je velice významným strukturním faktorem těchto společenství koncept *rituální nečistoty*. Jeho jádro tvoří víra v magicky pojímanou kvalitu, která v rituálním – tedy nikoli hygienickém – smyslu poskvrňuje svého nositele. Rituálně nečistou osobou se může člověk a) narodit /jsou-li jeho rodiče rituálně nečistí/, b) stát během života stykem s jiným nositelem rituální nečistoty nebo kontaktem s věcí či zvířetem /v případě zvířat se jedná zejména o jejich pozření/, které je nečisté svou vlastní povahou (pes, jezevčík, šnek, fekálie...). Své rituální nečistoty se přitom dotýká osoba (jak v případě A, tak i B) zbavit nemůže – „tato nečistota je v tomto životě neodčitelná“.⁵⁴ Hranice rituální nečistoty se pak kryjí s hranicemi velkorodin, takže tyto *jsou vzájemně endogamní*, tedy nedochází mezi nimi k výměně manželských partnerů (důvodem je skutečnost, že sňatkem, resp. následným soužitím by došlo ke znečištění).

Posledním významným faktorem organizace společenství nositelů tradiční romské kultury je *subskupinová příslušnost*. Celé společenství nositelů tradiční romské kultury se dělí na Romy olašské, slovenské (v tomto smyslu se jedná o arbitrární označení, nesouvisející dnes již s územím Slovenska), maďarské a zbytky populace Romů českých resp. moravských a subskupinu Sintů. Tyto subskupiny se většinou navzájem považují za rituálně nečisté a jsou tedy opět vzájemně endogamní. Základem subskupin jsou, jak jsme již uvedli, příbuzenské skupiny, takže princip rituální nečistoty, stejně jako subskupinová příslušnost, vpsledku vždy kopíruje příbuzenské linie.

Rituální nečistota (a analogicky pojímaná subskupinová příslušnost) jsou Romy pojímány jako substanciálně chápáné vlastnosti ovlivňující kvalitu samotného lidství (a vpsledku pak i samotný ontologický status), které toto určují a ovlivňují jeho „hodnotu“ či „kvalitu“. Jednotlivé romské skupiny takto se navzájem lišící přiznávanou hodnotou lidství se pak „navzájem neuznávají“,⁵⁵ „opovrhují sebou“⁵⁶ a liší se mírou vzájemně přiznávané důstojnosti. Jednotlivé skupiny tedy nejsou podílíky rovného, univerzálního a obecně sdíleného lidství, ale naopak jsou reprezentanty jeho jednotlivých, hierarchicky pojímaných forem, které mohou být nahlíženy buď jako zvláštní lidské „druhy“, lišící se navzájem svou kvalitou, nebo jako sice náležející do téže kategorie, nicméně lišící se opět její kvalitou či mírou. Lidství je tedy v této optice nahlíženo jako (vertikálně) diferencovaná kategorie, jejíž jednotliví nositelé jsou si, na základě příslušnosti k některé z jeho konkrétních forem, nerovni co do jeho kvality a jednotlivé skupiny se liší mírou sociální úcty, která je jim prokazována. Myšlenka přirozené lidské rovnosti zde absentuje, základem sociálního řádu v tradiční romské kultuře je představa o bytostné nerovnosti lidí.

Skutečnost, že rituální znečištění je dědičné, přičemž není možné se jej jakoukoli aktivitou zbavit, tedy že status rituálně znečištěné osoby je člověku při narození připsán, je faktorem významně ovlivňujícím sociální strukturu společenství nositelů dané kultury, která tak v mnoha ohledech výrazně připomíná situaci indických kast (podle mnoha autorů

⁵⁴ SEKYT, V.: Romské tradice a jejich konfrontace se současností (romství jako znevýhodňující faktor), In: JAKOUBEK, M. – HIRT, T. (eds.): Romové – kulturologické etudy, Plzeň 2004, s. 188–217, zde s. 196.

⁵⁵ PELÍŠKOVÁ, V.: Bydlení Romů v České republice, In: Romové, bydlení, soužití, Praha 2000, s. 20.

⁵⁶ ŠTAMPACH, F.: Cikáni v ČSR, Československá vlastivěda, 2. díl – člověk, Praha 1933, s. 287–293, zde s. 287.

je dokonce přímým dědicem dávného indického kastovního systému), neboť i zde se distance mezi oběma skupinami projevuje zejména vyhraněnou endogamií.⁵⁷

Jak jsem již uvedl, základem sociální organizace je v tradiční romské kultuře (principiální, apriorní a dědičná) nerovnost lidských bytostí, která je výrazem skupinové příslušnosti. Pokud uvedeme tento rys do vztahu se skutečností, že pro politiku je (občanská) rovnost „axiálním principem“⁵⁸ ukáže se, že v souvislosti s tradiční romskou kulturou nemůžeme hovořit o existenci politiky v přísném slova smyslu.

Jiným důvodem pro absenci politiky jako institucionální sféry v tradiční romské kultuře je skutečnost, že jedinec je v tradiční romské kultuře pevně vklíněn do rodinných struktur. Jedinec zde nepatří sám sobě, ale rodině, jejímž je příslušníkem. Ve všeobjímajícím prostředí (tradiční) romské rodiny není možné rozlišit jednotlivá individua jakožto soukromé osoby, které jediné se mohou účastnit veřejného života ve vlastním smyslu, protože „občanskou veřejnost lze předně chápat jako sféru soukromých osob shromážděných v publikum“.⁵⁹ Veřejnost je tvořena soukromými osobami, které svůj status jako takový získávají právě podílem na veřejných aktivitách. Sféra soukromá a veřejná jsou nasobě závislé a ustavují se ve vzájemném dialektickém vztahu společnou diferenciací od příbuzenského nexu ovládaného rodinami a jejich zájmy. Pro politiku je ale existence veřejnosti podmínkou *sine qua non*. Neexistence veřejnosti nutně znamená nepřítomnost politiky. Obě kategorie jsou spolu spojeny tak úzce, že E. Chalupný dokonce říká, že „politika“ a „činnost veřejná“ *jsou pojmy podstatně totožné*.⁶⁰ Stejně tak tyto pojmy úzce spojuje i patrně nejrozšířenější a nejznámější definice politiky jako „správy věcí veřejných“. Bez veřejnosti zkrátka politiky není.

V tradiční romské kultuře tedy *není ustavena sféra veřejného* v úzkém slova smyslu. To *inter alia* znamená, že věc, záležitost nebo aktivita náleží konkrétní rodině, nebo se této netýká. Sdílení za hranicí rodiny je nepředstavitelné (sdílet je možno *pouze v rámci rodiny*, co je vně, je buď irelevantní, nebo to hrozí možným rituálním znečištěním). S touto skutečností jde pak ruku v ruce i *absence veřejné (či politické) autority a reprezentace*. Jedinou uznávanou a legitimní autoritou a reprezentací nositelů tradiční romské kultury je reprezentace a autorita založená na *příbuzenství*.

Nahlíženo z jiné strany: absence politiky jako organizačního principu v tradiční romské kultuře znamená nemožnost politické reprezentace nositelů této kultury. Právě uvedená skutečnost pak vedla Gay Y Blasco k tomu, že označuje romské populace jako *akefální*⁶¹ a Willa Guye zase tomu, že psal (odkazem na Middletona a Taita⁶²) o podobnostech mezi sociální organizací romských skupin a „*leaderless political systems*“.⁶³

⁵⁷ K této otázce též viz: HÜBSCHIMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras/Můžeme se domluvit, Olomouc 1998, s. 22 a násl.

⁵⁸ Srv.: BELL, D.: Kulturní rozpory kapitalismu, Praha 1999, s. 14.

⁵⁹ HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti, Praha 2000, s. 87.

⁶⁰ CHALUPNÝ, E.: Úvod do sociologie, I, Praha 1925, kurzíva v původním textu.

⁶¹ GAY Y BLASCO, P.: Gypsy/Roma diasporas. A Comparative perspective, Social Anthropology, 10, 2002, s. 173–188, zde s. 117.

⁶² MIDDLETON, J. – TAIT, D.: Tribes without Leaders: Studies in African Segmentary systems, London, 1958.

⁶³ GUY, W.: Ways of Looking at Roms: The Case of Czechoslovakia, In: REIFFISCH, F. (ed.): Gypsies, Tinkers and other Travellers, London 1975, s. 201–229, zde s. 226.

Uvedené skutečnosti též do značné míry ovlivňují specifické sídelní vzorce nositelů dané kultury. Právě absence veřejného, tedy sdíleného (zopakujeme: sdílet je možné pouze v rámci rodiny, co je vně, je buď irelevantní, nebo ohrožuje aktéry možným rituálním znečištěním) způsobuje, že o „veřejný“ prostor nikdo nedbá (tento fakt přitom velice často ostře kontrastuje s komfortním, čistým a hýčkaným obytným prostorem jednotlivých rodin). Sídelní struktury nositelů tradiční romské kultury („nejtradičtější“ jsou v tomto ohledu romské osady na východním Slovensku) nemají *obecní* (v úzkém smyslu) charakter – jednotlivé rodiny v nich žijí *vedle sebe*, ale nikoli *spolu*.

2.1.2. Národní romská kultura

Národní romská kultura je *programově budována jako analogie kultury majoritní* a ve všech důležitých ohledech je *tedy s touto shodná*. Základním principem společenství nositelů této kultury je jejich primární identifikace s romským národem – příslušnost k romskému národu je tedy bázovou identitou nositelů národní romské kultury. Ústřední myšlenkou, na níž romský národ stojí, je představa, že všichni „Romové“ jsou příslušníky romského národa a sdílejí jednu – romskou národní – identitu, stejně jako loajalitu ke „svému“ národu (všimněme si principiálního rozporu s premisami tradiční romské kultury).

Právě z řad nositelů této kultury se rekrutují tzv. romské elity, romští lídři a zejména pak romská politická reprezentace (v tradiční romské kultuře takové skupiny nemají místo, neboť nemají ničí mandát – překračují totiž příbuzenské linie).

Romská národní kultura je kulturou psanou, předává se prostřednictvím standardizovaného jazyka zejména školní výukou (na rozdíl od kultury tradiční romské, která je předávána výhradně ústně během života v rámci daného příbuzenského společenství). Romské dějiny, tak jak se s nimi setkáváme v podobě publikací, stejně jako standardizovaná podoba romštiny zaznamenaná ve všemožných učebnicích, slovnících a slabikářích, stejně jako všechna „romská“ periodika *tedy náleží výhradně k této kultuře* (jinými slovy: z výše uvedených důvodů *nemohou být součástí tradiční romské kultury*).

Vedle těchto pilířů národní romské kultury se s touto (a z těch „romských“ výhradně s touto) pojí romská hymna, romská (národní) vlajka, romský kalendář, romská kuchařka, knižní vydání romských pohádek, jakož i romská muzea, divadla, televizní pořady, rozhlasové relace a další, které v tradiční romské kultuře nenacházíme a jež jsou často v rozporu s jejími principy.

Dnes se velice často hovoří o romském „národním obrození“, jímž se míní právě aktivity spojené s etablováním a rozvojem romské národní kultury. Vpravdě se ovšem nejedná o „obrození“, ale o *vytváření, konstrukci* (analogie s českým národním obrozením je v tomto případě zavádějící, to totiž navazovalo na český národ středověký a raně novověký, zatímco v případě romského národa takový předchůdce chybí – není tedy co obrozovat či budovat).

Přestože romské národní kultuře se dostává výrazné podpory, romský národ dosud nikterak výraznou „členskou základnu“ nemá; počet jeho příslušníků zhruba odpo-

vídá počtu osob hlásících se k romské národnosti (32 903 v roce 1991⁶⁴ a 11 746 v roce 2001⁶⁵). Tento nesoulad je způsoben zejména zahrnutím (často z neznalosti věci, často záměrně) nositelů tradiční romské kultury do počtu participantů romského národa. Tento akt je však nelegitimní, neboť základní principy obou kultur se vzájemně vylučují (situace tedy stojí v pozici buď – nebo).

2.1.3. Kultura chudoby

Koncepcí kultury chudoby⁶⁶ (která je v této souvislosti velice blízká pojetí *sociální exkluze* /vyloučení/ a konceptu *underclassu*) vychází z premisy, že obyvatelé sociálně vyloučených lokalit *jsou nositeli specifického kulturního vzorce*, který vznikl *v procesu adaptace na dlouhodobou chudobu*, stejně jako sociální, symbolické i prostorové vyloučení (nejčastěji v urbánním prostředí) a jako reakce na tyto skutečnosti. Jak říká O. Lewis, daný specifický kulturní vzorec konceptualizovaný jako kultura chudoby je „jak adaptací, tak i reakcí chudých na jejich okrajovou pozici v třídně uspořádané, vysoce individualizované, kapitalistické společnosti“, přičemž „mnohé znaky kultury chudoby můžeme považovat za lokální, spontánní úsilí uspokojovat potřeby, které chudým instituce a orgány většinové společnosti neposkytují, protože chudí nejsou způsobilí tyto služby užívat, nemohou si je dovolit, nebo jsou nevzdělaní a nedůvěřiví“.

Kultura chudoby je *subkulturou moderní komplexní společnosti*, na níž je v mnoha ohledech závislá, na druhou stranu však funguje jako relativně autonomní kulturní systém s většinou klasických atributů takového útvaru, „má vlastní strukturu a vnitřní logiku, a vlastní způsob života předávaný v rodinách z generace na generaci“. Kultura chudoby tedy „není pouze záležitostí strádání a neuspořádanosti, tedy stavem nedostatku něčeho. Je to kultura v tradičním antropologickém pojetí, tedy taková, která poskytuje lidským bytostem návod na život, připravený soubor řešení problémů, a plní tedy významnou adaptivní funkci“.

Tento specifický kulturní vzorec, jehož jádrem je soubor alternativních hodnot a od nich odvozené jednání, pak sice dotyčným lidem umožňuje v dané pozici (pře)žít a obstát, zároveň jim však znemožňuje zpětnou integraci do struktur majoritní společnosti – tito lidé nejsou schopni „chopit se šance“ na změnu životního stylu, která se jim naskytne, ani využít programů nabízených jim ať již státem či nevládními organizacemi. Dojde-li přitom jednou k etablování vzorců kultury chudoby (tedy k adaptaci na dlouhodobou chudobu jakožto *životní strategii*), má tato tendence se reprodukovat a mezigeneračně předávat, takže následující generace je do něj již primárně socializována.

Za charakteristické rysy tohoto specifického kulturního systému jsou považovány zejména: nedůvěra ke státním institucím, solidarita omezená především na nukleární (resp. rozšířenou) rodinu, životní strategie zaměřená na přítomnost, absence majetku, uzavřený ekonomický systém charakterizovaný zastavováním věcí a půjčováním peněz na vysoké úroky, tendence a vysoká míra tolerance k sociálním patologiím, ranné sexuální

⁶⁴ Sčítání lidu, domů a bytů 1991 http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/scitani_v_roce_1991

⁶⁵ Sčítání lidu, domů a bytů 2001 http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/vysledky_sldb_2001

⁶⁶ The Culture of Poverty; některými autory překládáno též jako „kultura bída“ (viz např. MAREŠ, P.: Sociologie nerovnosti a chudoby, Praha 1999, s. 62 aj.).

zkušenosti, vysoká porodnost a častý výskyt rodin/domácností matrifokálního typu (tedy „domácností, jejichž životaschopnost závisí zejména na přínosu žen“, přičemž „spojení muže s jeho prokreační rodinou je obvykle volné a nepravidelné; a tak se pro ženaté muže stává domácnost matky „domovem“⁶⁷), časté pocity fatalizmu, v případě mužů slabé ego projevující se vychloubavostí a zdůrazňováním vlastní maskulinity a další.

Základem Lewisova konceptu je též rozlišení mezi chudobou a kulturou chudoby. Jak O. Lewis dokládá, existuje či existovalo mnoho společenství jako např. nejnížší kasty v Indii, židovské komunity ve východní Evropě či většina preliterárních společenství, které trpěly značnou materiální chudobou, ale nevykazovaly rysy charakteristické pro kulturu chudoby (tyto společenství měly například vysoce diferencovanou a bohatou sociální organizaci s ustavenými kanály reprezentace a autority /náčelnictví, *paňčájat*, institut rabína, etc./). Definičním znakem kultury chudoby a jejím ustavujícím prvkem tedy není chudoba jako taková, měřená např. výší průměrné mzdy v dané oblasti, ale charakteristický soubor hodnot a norem (a od nich odvozené postoje a jednání), které osoby v daném společenství sdílí.

Kultura chudoby vykazuje všude na světě shodné strukturální rysy a to nezávisle na „etnické“, „rasové“,⁶⁸ religiozní, jazykové, regionální či národnostní příslušnosti jejich nositelů. V tomto úhlu pohledu se přitom ukazuje, že *projevy kultury chudoby jsou velice často mylně interpretovány jako důsledky „etnické“ či „rasové“ příslušnosti* a nikoli primárně jako důsledky dlouhodobého sociálního vyloučení.⁶⁹

3. Shrnutí

Na předchozích stránkách jsme si představili moderní sociálněvědní koncept kultury a aplikovali jej na pole tzv. romské problematiky. Ukázali jsme si, že hovořit o „romské kultuře“ – což je heslo, jímž se dnes ohání kde kdo – rozhodně není tak snadné, jak by se zdálo. Jedním ze základních zjištění, které se během našeho rozboru vyjevilo, byla skutečnost, že o „romské kultuře“ lze jen těžko říci něco rozumného, nevíme-li, co to kultura (ve vědeckém diskurzu) je. Doložili jsme poměrně smutný fakt, že většina autorů, kteří se otázkám Romů v ČR a SR věnují, vědecký koncept kultury nezná a jejich teze o „romské kultuře“ jsou v rámci sociálněvědního diskurzu spíše neudržitelné. Definováním

⁶⁷ ERIKSEN, T. H.: Små steder – Store spørsmål, Oslo 1998, s. 166.

⁶⁸ Jedná se o termíny užívané samotným O. Lewisem, z respektu k tomuto autorovi je (třebaže v uvozovkách) v daném vymezení ponecháváme, přestože jejich užití je problematické.

⁶⁹ Samotný koncept se stal nedlouhou po svém vzniku předmětem ostré kritiky především z řad liberálně smýšlejících badatelů, kteří hlavní nedostatky konceptu spatřovali především, vedle jeho nekonzistentnosti, v samotné myšlence existence specifické kultury marginalizovaných skupin a její sebereprodukce. Jinými slovy tento koncept dle jeho kritiků (především CH. Valentine, E. Leacock) klade vinu na samotné oběti chudoby, resp. jejich „kulturu“, a nehledá příčiny v podmínkách širšího společenského systému (nerovnost příležitostí, diskriminace atp.). Koncept se stal na druhou stranu přijatelný pro ty, kteří vycházeli z konzervativního smýšlení a kteří ho přijali jako nástroj k vysvětlení přetrvávající chudoby některých skupin obyvatel v západní společnosti. Nicméně většina badatelů, která koncept odmítá z ideologických důvodů, se přesto shoduje na tom, že deprimované skupiny se vyznačují specifickými kulturními vzorci či životními strategiemi, které jsou adaptací na podmínky chudoby a které jsou odlišné od majority. Debata nad termínem, která kulminovala v první polovině 70. letech minulého století, byla v letech 80. vystřídaná obdobnou polemikou kolem pojmu *underclass*.

kulturně antropologického pojetí kultury jsme zároveň vymezili konceptuální terén, který by mohl (měl) sloužit jako báze pro tematizaci kultury a jejích složek v rámci tzv. romské problematiky a ustavili tak obecné pole pro bádání vedená tímto směrem. Samotný závěr stati byl pak věnován prezentaci strukturálně laděných modelů tří kulturních komplexů identifikovatelných v dosavadní diskuzi o „Romech“ v České a Slovenské republice.

Issues of Culture in the Field of the “Roma Question”

Marek Jakoubek

The majority of authors focused on questions of the Roma in the Czech Republic and Slovakia are not familiar with the scholarly concepts of cultures and as a result their theses about “Roma culture” are untenable within the framework of social science discourses. Using social anthropological concepts of culture allows the definition of the conceptual terrain, which could (should) serve as the basis for the thematizing of culture and its constituent elements within the framework of the so-called “Roma Question” and establish a general field for research in this area. The article concludes with the presentation of the cultural complexes identifiable in existing discussions about the “Roma” in the Czech Republic and Slovakia.

RÓMOVIA NA SLOVENSKU A V ČESKU S VÝHLADOM NA NAJBLIŽŠIE DESAŤROČIA

Boris Vaňo

Úvod

Na Slovensku žije v súčasnosti podľa reálnych odhadov zhruba 400 tisíc Rómov, čo predstavuje približne 7% z celkového počtu obyvateľov. Slovenská republika patrí medzi krajiny s najvyšším podielom rómskeho obyvateľstva v Európe. Rómovia žijú rozptýlene po celom území Slovenska, najväčšia koncentrácia rómskeho obyvateľstva je na juhu stredného Slovenska a na východnom Slovensku. Viac ako štvrtina Rómov na Slovensku žije v segregovaných osadách.

V Česku je počet aj podiel Rómov v porovnaní so Slovenskom nižší – zhruba 200 tisíc Rómov tvorí 2% z celkového počtu obyvateľov. Rómovia v Česku sú v porovnaní so Slovenskom viac spoločensky integrovaní. Problematická situácia je predovšetkým v oblastiach s vyššou koncentráciou Rómov. Ide hlavne o mestské getá na severozápade Čiech a na severnej Morave.

Z hľadiska historického, demografického, urbanistického, sociálno-ekonomického aj kultúrneho sú medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom v oboch krajinách výrazné rozdiely. V niektorých prípadoch sú tieto rozdiely zdrojom spoločenského napätia a konfliktov. Na druhej strane Rómovia zďaleka nie sú homogénnou skupinou. Stále významnejším diferenciacným faktorom sa stáva stupeň integrácie resp. segregácie. Čím je rómska populácia izolovanejšia, tým sú rozdiely oproti majorite väčšie. Segregácia znamená nie len odlišné správanie ale obvykle aj vytesňovanie na okraj spoločnosti, ktoré je spojené s nízkou vzdelanostnou úrovňou, nezamestnanosťou, nízkou životnou úrovňou, stratou motivácie, konfliktami a predsudkami. K dlhodobejším problémom sa po roku 1990 pridala aj nepripravenosť veľkej časti Rómov na spoločenské zmeny, ktoré nasledovali po zmene politického režimu na konci 80. rokov. Z objektívnych aj subjektívnych dôvodov sa Rómovia nedokážu presadiť v konkurenčnom boji, ktorý so sebou prináša trhové prostredie, čím sa ich spoločenská exklúzia ešte viac prehĺbuje.

Demografická charakteristika rómskeho obyvateľstva na Slovensku a v Česku

Pre reprodukčné správanie Rómov je charakteristický skorý vstup do reprodukčného procesu, vysoká plodnosť, vysoká úmrtnosť, vysoká samovoľná potratovosť a nízka umelá potratovosť. Čo sa týka vzniku a zániku rodín, u Rómov pretrvávajú tradície rómskych svadieb, ktoré nie sú právnym aktom a z hľadiska evidencie nemôžu nahradiť

oficiálne sobáše. Rozvody sú v rómskych rodinách zriedkavé, manželstvá zanikajú väčšinou až smrťou jedného z manželov. Viacgeneračné spolužitie je u Rómov častejšie ako u nerómov. Ide o tradíciu, ktorá je ešte znásobovaná nepriaznivou bytovou situáciou. Z pohľadu demografickej evidencie tento vývoj znamená nízku sobášnosť, nízku rozvodovosť a vysoký počet kohabitácií.¹

Rozdiely v reprodukčných charakteristikách rómskeho a nerómskeho obyvateľstva sú značné. Ako potvrdzujú údaje v tabuľke 1, rozdiely sú tým väčšie, čím je nižší stupeň integrácie rómskeho obyvateľstva.

Tab. 1 – Reprodukčné charakteristiky v SR v roku 2005

	Obyvateľstvo spolu	Rómovia spolu	Neintegrovaní Rómovia
Úhrnná plodnosť	1,25	3,1	4,6
Priemerný vek pri 1. pôrode	25,3	21,1	19,6
Narodení mimo manželstva (%)	24,8	37,4	38,4
Stredná dĺžka života pri narodení – muži	70,3	66,0	65,0
Stredná dĺžka života pri narodení – ženy	77,8	74,0	73,0
Dojčenská úmrtnosť	6,8	16,6	20,0

Zdroj: ŠÚ SR, odhad VDC

Veľkosť a štruktúru Rómskej populácie až do začiatku 90. rokov významne ovplyvňovala migrácia. Počas celého obdobia existencie Československa to bola predovšetkým migrácia Rómov zo Slovenska do Česka. Po rozdelení Československa stratila táto migrácia na intenzite a význame. Migrácia Rómov do ďalších krajín nebola významná, ak neberieme do úvahy niekoľko krátkodobých a lokálne obmedzených prípadov odchodu Rómov do niektorých krajín západnej a severnej Európy počas posledného desaťročia. Pre Rómov je problém integrovať sa v krajine príchodu, uplatniť sa na trhu práce a uhradiť náklady spojené s presťahovaním. Význam zohrávajú aj opatrenia v niektorých krajinách, ktoré sú zamerané na obmedzenie sťahovania osôb za účelom využívania sociálneho systému v príslušnej krajine.

¹ Na Slovensku ani v Česku v súčasnosti neexistujú oficiálne štatistické údaje o etnickom zložení obyvateľstva. Tie sú k dispozícii z rôznych zdrojov len do roku 1989. Z dnešného pohľadu sú takéto údaje v rozpore s ľudskými právami a preto sa po zmene režimu na začiatku 90. rokov prestali zisťovať. Najčastejšie sa etnické údaje nahrádzajú údajmi o národnostnom zložení obyvateľstva. Na rozdiel od etnických údajov, kedy je občan priradený k etniku posúdením resp. rozhodnutia inej osoby na základe vonkajších znakov, národnostné údaje sú založené na dobrovoľnom prihlásení sa osoby k niektorej národnosti. Kým väčšina obyvateľov SR aj ČR sa hlási k národnosti podľa etnickej príslušnosti, väčšina etnických Rómov sa k rómskej národnosti nehlási a volí si inú národnosť. Údaje o obyvateľoch rómskej národnosti neposkytujú verný obraz o rómskom etniku a nie sú preto vhodné ako podklad pre spracovanie demografických analýz a odhadov. Pri neexistencii „etnických“ údajov a nepoužitelnosti „národnostných“ údajov sme odkázali na odhady, ak sa chceme dopracovať k reálnym údajom o počte Rómov a štruktúre rómskeho etnika.

Tab. 2 – Reprodukčné charakteristiky v ČR v roku 2005

	Obyvateľstvo spolu	Rómovia
Úhrnná plodnosť	1,28	2,25
Stredná dĺžka života pri narodení – muži	72,90	67,00
Stredná dĺžka života pri narodení – ženy	79,10	74,00

Zdroj: ČSÚ, odhad VŠE

Dôsledkom uvedeného demografického vývoja rómskej populácie je na slovenské a české pomery vysoký prírastok obyvateľstva, mladá veková štruktúra obyvateľstva a vysoký podiel viacdetných rodín.

Tab. 3 – Počet, prírastok a vekové zloženie obyvateľstva v SR v roku 2005

	SR	Rómovia spolu	Neintegrovaní Rómovia
Počet (tis.)	5 385	403	118
Prírastok (%)	0,1	1,4	2,9
Priemerný vek	37,4	31,0	26,0
Index starnutia	68,1	28,2	15,4

Zdroj: ŠÚ SR, odhad VDC

Tab. 4 – Počet a prírastok obyvateľstva v ČR v roku 2005

	ČR	Rómovia
Počet (tis.)	10 251	206
Prírastok (%)	0,3	1,48

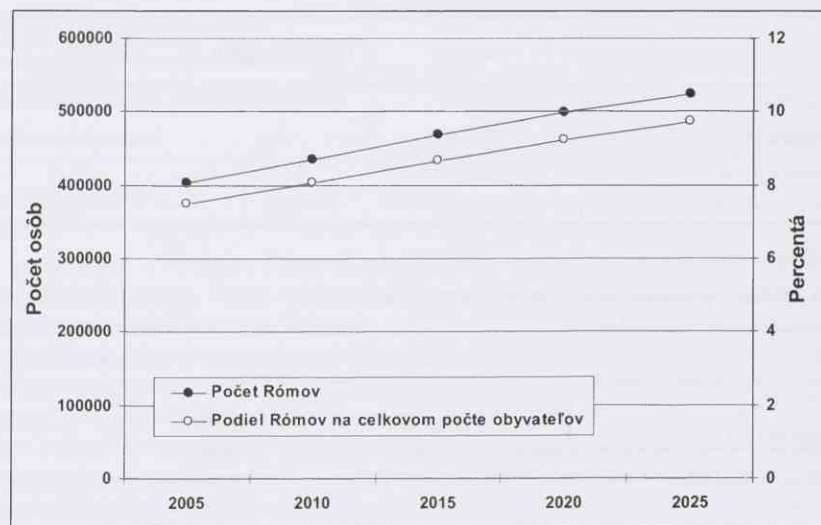
Zdroj: ČSÚ, odhad VŠE

Rozdielne reprodukčné a rodinné správanie rómskeho a nerómskeho obyvateľstva je dôsledkom rozdielov v historickom vývoji, kultúrnych tradíciách, v spôsobe života a v životnej úrovni. Veľkosti rozdielov ovplyvňuje aj početnosť a stupeň segregácie rómskeho etnika. Práve tieto faktory sú hlavným dôvodom rozdielov medzi reprodukčným a rodinným správaním rómskeho obyvateľstva na Slovensku a v Česku. Menší počet, menšia koncentrácia a menšia izolovanosť Rómov v Česku prispieva k tomu, že českí Rómovia sa neodlišujú natoľko od nerómskeho obyvateľstva ako Rómovia na Slovensku. Rozdiely medzi českými a slovenskými Rómami sa týkajú nie len reprodukčného a rodinného správania (pozri tab. 1 až 4) ale aj spôsobu života a životnej úrovne.

Prognóza rómskeho obyvateľstva do roku 2025

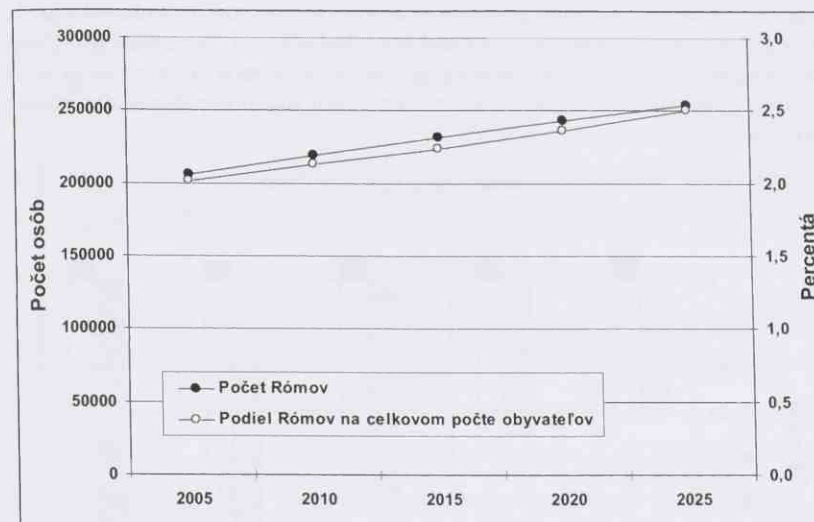
Očakávané demografické trendy u rómskeho obyvateľstva na Slovensku aj v Česku sú podobné. Ich očakávaná úroveň je však odlišná, čo je spôsobené hlavne súčasne existujúcimi rozdielmi. V oboch krajinách sa očakáva znižovanie rómskej plodnosti aj úmrtnosti. Počas celého prognózovaného obdobia však plodnosť aj úmrtnosť Rómov zostane podstatne vyššia ako v prípade nerómskeho obyvateľstva. Plodnosť by sa mala znížiť na Slovensku tesne nad hranicu jednoduchej reprodukcie, v Česku tesne pod túto hranicu. V prípade úmrtnosti sa očakáva na Slovensku aj v Česku predĺženie strednej dĺžky života pri narodení do roku 2025 zhruba na hranicu súčasného republikového priemeru. Až do roku 2025 zostane plodnosť aj úmrtnosť Rómov na Slovensku vyššia ako u Rómov v Česku, pričom rozdiely v plodnosti sa s veľkou pravdepodobnosťou budú znižovať. Na Slovensku ani v Česku sa neočakáva významnejšia zahraničná migrácia Rómov, preto sa s migráciou v prognóze nepočíta.

Graf 1 – Očakávaný vývoj Rómskeho obyvateľstva na Slovensku

Zdroj: Prognóza VDC

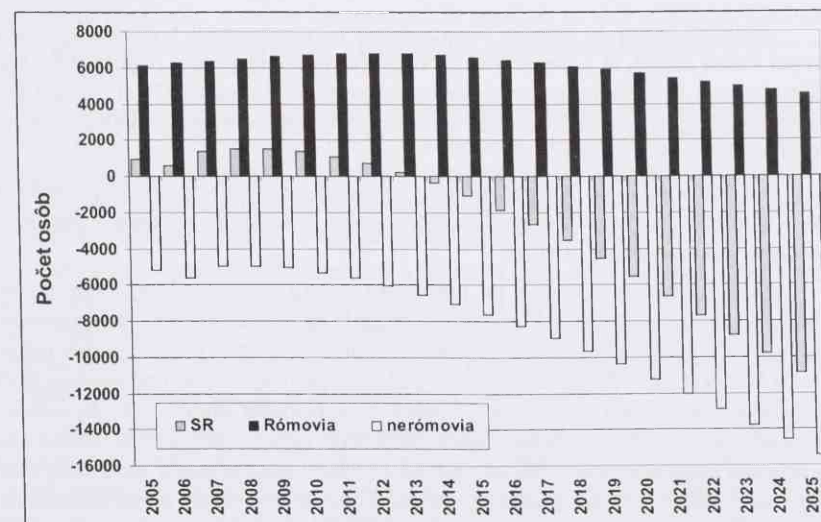
Graf 2 – Očakávaný vývoj Rómskeho obyvateľstva v Česku

Zdroj: Prognóza ČSU, prognóza VŠE

V oboch republikách sa bude počet aj podiel rómskeho obyvateľstva zvyšovať počas celého prognózovaného obdobia. Na Slovensku zo súčasných zhruba 400 tis. na zhruba 525 tis. v roku 2025, v Česku zo súčasných zhruba 205 tis. na 254 tis. v roku 2025. Podiel Rómov na celkovom počte obyvateľov sa na Slovensku zvýši zo súčasných 7,5 % na 9,7 % v roku 2025, v Česku to bude zvýšenie z 2,0 % na 2,5 %.

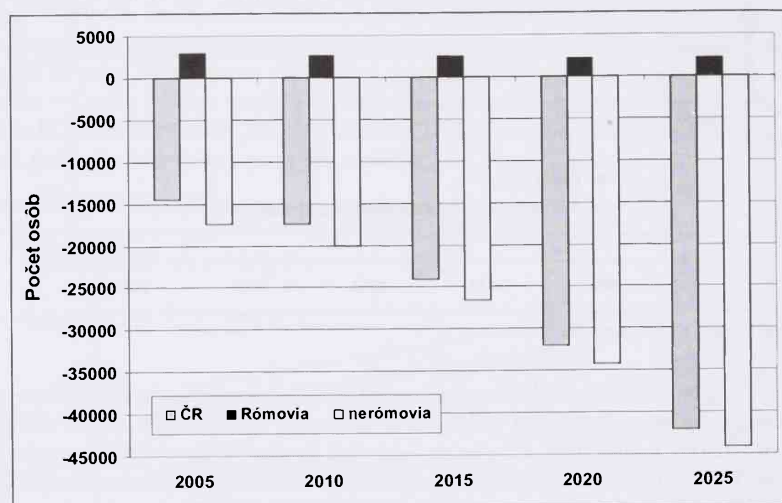
Graf 3 – Očakávaný prirodzený prírastok obyvateľstva na Slovensku

Zdroj: Prognóza VDC

Aj keď v obidvoch krajinách zostane zachovaný prirodzený prírastok rómskeho obyvateľstva, jeho výška sa bude postupne znižovať (na Slovensku zhruba od roku 2012, v Česku počas celého prognózovaného obdobia). Nakoľko na Slovensku aj v Česku sa očakáva v najbližších desaťročiach prirodzený úbytok obyvateľstva, znamená to, že počet nerómskeho obyvateľstva sa bude v obidvoch krajinách znižovať počas celého prognózovaného obdobia.

Graf 4 – Očakávaný prirodzený prírastok obyvateľstva v Česku

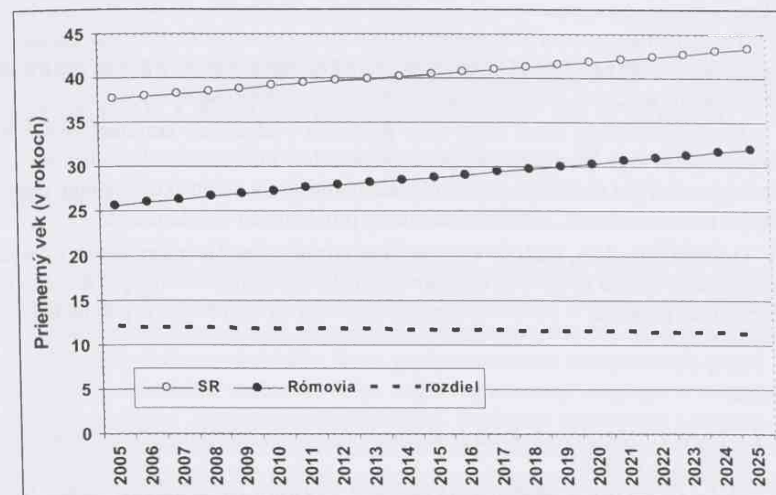
Zdroj: Prognóza ČSÚ, prognóza VŠE

Napriek tomu, že rómske obyvateľstvo je v porovnaní s nerómskym obyvateľstvom veľmi mladé, aj u rómskeho obyvateľstva prebieha proces populačného starnutia. Tento proces sa bude postupom času zrýchľovať. Až do roku 2025 si rómske obyvateľstvo na Slovensku aj v Česku zachová podstatne mladšiu vekovú štruktúru v porovnaní s nerómskym obyvateľstvom.

Na Slovensku sa priemerný vek rómskeho obyvateľstva zvýši zo súčasných odhadovaných 26 rokov zhruba na 32 rokov v roku 2025, čo je výrazne nižšia hodnota ako súčasný celoslovenský priemer.

Ešte výraznejší je rozdiel pri porovnaní indexu starnutia, ktorý berie do úvahy len mladé a staré obyvateľstvo. V súčasnosti pripadá na Slovensku zhruba 70 seniorov vo veku 65 a viac rokov na 100 detí do 15 rokov, zatiaľ čo u Rómov je tento pomer len necelých 8 ku 100. V roku 2025 už budú na Slovensku prevažovať seniori nad detskou zložkou obyvateľstva. Na 100 detí vo veku do 15 rokov bude pripadať zhruba 140 obyvateľov vo veku na 65 rokov. U Rómov bude v roku 2025 stále výrazne prevažovať detská zložka populácie nad poproduktívnou. Na 100 detí do 15 rokov bude pripadať len 26 obyvateľov vo veku na 65 rokov, čo však znamená viac ako 3-násobné zvýšenie oproti súčasnosti.

Graf 5 – Očakávaný vývoj vekového zloženia na Slovensku

Zdroj: Prognóza VDC

Záver

Rozdiely medzi Rómami a nerómami pretrvávajú a pravdepodobne budú viditeľné ešte niekoľko desaťročí. Týka sa to reprodukčného a rodinného správania, spôsobu života aj životnej úrovne. Katastrofické demografické scenáre, o ktorých sa občas hovorí hlavne na Slovensku, však nie sú reálne. Keď porovnávame vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku a v Česku, musíme konštatovať, že rozdiely sa skôr zväčšujú. Príčinou sú predovšetkým už spomínané rozdiely v početnosti a spoločenskej integrácie Rómov v obidvoch krajinách.

Celkove sa ukazuje, že dosiahnutý stupeň integrácie je a bude rozhodujúci faktor pre ďalší vývoj rómskej populácie (po demografickej aj inej stránke). Faktory, ktoré najviac ovplyvňujú napredovanie integrácie sú vzdelanie, zamestnanosť a bývanie. V prvom rade je to však vzdelanie, ktorého absencia vyčleňuje mladých ľudí hneď na začiatku života na okraj spoločnosti. A odtiaľ je návrat pre každého veľmi zložitý, pre Rómov zvlášť.

Pri snahe o zisťovanie informácií o Rómoch často zaznieva námietka, načo je to dobré? Prečo potrebujeme poznať informácie práve o rómskej populácii? Veď sú to občania ako všetci ostatní. Veď aj mnohí nerómovia majú rovnaké alebo podobné problémy ako Rómovia. Za týmito otázkami je často cítiť obavy zo zneužitia týchto údajov alebo z neefektívneho využívania financií určených na pomoc Rómom.

Zisťovanie údajov o určitej skupine obyvateľstva neznamená automaticky spochybňovanie rovnosti všetkých občanov alebo diskrimináciu. Na diskrimináciu nie sú potrebné štatistické údaje. Tá sa obvykle deje na základe iných kritérií, väčšinou stačí odlišný vzhľad alebo správanie. Demografické, sociálno-ekonomické a často aj ľudské postavenie veľkej časti Rómov je dnes výrazne odlišné od ostatnej populácie. Situácia je

v niektorých prípadoch natoľko komplikovaná, že sami Rómovia ju bez pomoci nedokážu zmeniť.

Problematika pomoci je komplikovaná a doteraz sa nepodarilo nájsť uspokojivé riešenie. Jedno je však isté. Pokiaľ sa uvažuje o dajakej forme pomoci a pokiaľ má byť táto pomoc adekvátne a účinná, nezaobíde sa bez príslušných informácií.

Mnohé problémy, ktoré majú dnes Rómovia v oboch krajinách, majú žiaľ etnické pozadie. A to je hlavný dôvod, prečo sú potrebné informácie o Rómoch. Ak chce spoločnosť pomôcť pri riešení, je potrebné oddeliť rómsku a nerómsku chudobu, rómsku a nerómsku nezamestnanosť, rómske a nerómske problémy so vzdelaním atď.

Druhým dôvodom, prečo je výhodné mať čo najpresnejšie informácie o Rómoch, je snaha zabrániť vzniku účelových odhadov. Rómsky problém je veľmi citlivý, jeho riešenie preto treba ponechať v rovine odbornej a nezneužívať ho na žiadne parciálne ciele.

Literatúra

- FIALA, T. – LANGHAMROVÁ, J.: Kolik je vlastně Romů v České republice? Demografie, 2003, roč. 45, č. 1, s. 23–32.
- KALIBOVÁ, K.: Prognóza romské populace v ČSFR do roku 2005. Demografie, 1990, roč. 32, č. 3, s. 219–223.
- MÉSZÁROS, J. – VAŇO, B.: Demografická charakteristika obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom. Bratislava, INFOSTAT, 2004.
- Romové v České republice. Praha, Socioklub, 1999.
- SRB, V.: Kolik je Cikánů-Romů v Československu? Demografie, 1979, roč. 21, č. 4, s. 321–324.
- ŠPROCHA, B.: Populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Diplomová práca. Praha, Univerzita Karlova, 2006.
- VAŇO, B.: Prognóza rómskeho obyvateľstva na Slovensku do roku 2025. Bratislava, INFOSTAT, 2002.
- VAŠEČKA, M. (ed.): Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava, IVO, 2002.

Roma in Slovakia and the Czech Republic with a View towards the Coming Decades

Boris Vaňo

If aid and assistance to the Roma is to be adequate and effective, relevant information is necessary. Many problems of the Roma in both countries have an ethnic background. If society wants to help, it is necessary to differentiate in precise detail Roma from non-Roma poverty, Roma from non-Roma unemployment, Roma from non-Roma problems in education, etc. It is also necessary to prevent the development of self-serving estimates through the use of precise detail.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2007

PROBLÉMY VÝSKUMU HISTÓRIE RÓMOV NA SLOVENSKU (V ČESKOSLOVENSKU) V 20. STOROČÍ

Anna Jurová

Roky tabuizovania a zanedbávania výskumu histórie Rómov na našom území majú za následok nepoznanie mnohých otázok ich vývoja a postavenia na okraji majoritnej spoločnosti od ich príchodu a usadzovania na tomto teritoriu, faktorov a determinantov z obdobia predkomunistického, ktoré predznamenávali prinajmenšom počas 20. storočia vzťahy, asimilačné mocenské tlaky, vzájomné kontakty i segregáciu tohto nie práve „najobľúbenejšieho“ marginalizovaného etnika. Nezáujem straníckych a decíznych orgánov o exaktné poznatky o riešenej tzv. cigánskej otázke sa z nedávnej autoritárskej spoločnosti preniesol aj do obdobia transformujúcej sa society a jej predstaviteľov, znásobovaný ich neoficiálnymi i priamo oficiálnymi negatívnymi výroky na adresu rómskej minority. S týmto konštatovaním súvisia aj komplikácie so získavaním povolenia na štúdium v archívoch ministerstva vnútra, výskum sťažila aj novela archívneho zákona, sprisňujúca dostupnosť niektorých fondov z obdobia perzekúcií, holokaustu a i. Na možnosti štúdia histórie Rómov má veľký vplyv aj stav zachovania archívnych prameňov (ich neodôvodnené vyskartovanie), spôsob a štruktúra spracovania archívneho fondu, no predovšetkým postup pri vyhotovení archívnej pomôcky (nezachytenie v inventári), samotné deponovanie prameňov v jednotlivých archívoch, ktoré núti bádateľa stať sa „detektívom“ a pracne hľadať nevyhnutné informácie.¹

Treba zároveň uviesť, že téma Rómovia obsahuje aj iný kontext a dimenzie, je to „problém“ slovenský, československý i následne český a slovenský. Napriek uvedenému, nebola z týchto aspektov v našej historiografii skúmaná. Takisto si vyžaduje prístupy regionálne, medziregionálne, v rámci krajov i okresné až lokálne. Tu sa prejavujú veľké rozdiely vo výsledkoch bádania v Čechách a na Slovensku. Je nevyhnutný dlhoročný výskum v archívoch celoštátnej proveniencie, intenzívny a komparatívny na všetkých úrovniach riadenia i v spätosti s ďalšími spoločenskovednými disciplínami ako súčasťou multidisciplinárnej romistiky. Československý a český kontext výskumu je pre Slovensko závažný nielen z dôvodov migrácie Rómov de facto z teritória Slovenska, ich presunu a redistribúcie v spoločnom štáte, rozhodovania v otázkach politiky voči tomuto etniku najmä v najvyšších straníckych orgánoch v Prahe, v neposlednom rade aj významným prínosom českých bádateľov vo výskume na Slovensku.²

¹ Možno uviesť: Štátne archívy (ŠA) Košice, Prešov, Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, Archív Ministerstva vnútra (AMV) Levoča i okresné archívy, kde materiály často vyhľadávajú iba pracovníci študovne. Podobná situácia je aj v Národnom archívu (NA) Praha, kde sú ešte stále nedostupné pramene rezortu vnútra.

² Pozri bližšie: JUROVÁ, A.: Rómovia na Slovensku. In: ŠUTAJ, Š.: Národ a národnosti. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Universum, Prešov 2004, s. 247–271; MANN, A. B.: Prehľad romistiky na Slovensku. Slovenský národopis, 50, 3–4, 2002, 421–430; JUROVÁ, A.: História Rómov na Slovensku stále

Z doteraz uvedeného zároveň vyplýva aj nevyhnutnosť štúdia histórie Rómov na Slovensku v dlhodobom časovom horizonte, keďže mnohé nariadenia a postupy štátnej moci voči Rómom sa preniesli do povojnového obdobia nielen z 1. ČSR, ale ešte z predchádzajúcich štátnych útvarov.³ V tomto texte sa dotkneme len niektorých otázok, ktoré majú súvislosť aj s ďalšími príspevkami na tomto podujatí a ktoré sa z dôvodov nedostatočného poznania veľmi často interpretujú ako nesprávne, neodôvodnené mýty o rómskom etniku až do súčasnosti, a to nielen v laickej ale aj v odbornej verejnosti.

Mimoriadne relevantné so závažnými konzekvenciami do dnešných dní sa stali otázky štúdia sedentarizácie Rómov na Slovensku a vytváranie rómskych osád priebežne od 16. st. a drastické vyhánanie ich obyvateľov počas vojnového obdobia.⁴ Rozdielne prístupy sa prejavovali v otázkach priznávania domovského práva v rakúskej a uhorskej časti monarchie, v otázkach postrku neželaných osôb i v prijímaní priamych proti rómskych výnosov v roku 1888, resp. 1916, v intenciách ktorých sa začali zavádzať evidencie Rómov.⁵ Aktuálny a doteraz vo výskume ignorovaný a prehliadaný problém sa vzťahuje na udeľovanie československého štátneho občianstva Cigánom podľa zákona č. 236/1920 Zb. z. a n., ktorý mal priamy vzťah na legalitu pobytu Rómov a iných občanov v novom štátnom útve. Len niektoré indicie z terénnych poznatkov naznačujú, že sa týkal značného počtu Rómov, predovšetkým v národnostne zmiešaných okresoch.⁶ Podobne policajný súpis z roku 1924 overujúci domovskú príslušnosť evidovaných Rómov, ktorý mal vplyv na uplatnenie občianskych práv Rómov a súvisel s nadobúdaním uvedeného štátneho občianstva, zostal v praxi aplikovaný nielen počas vojnového slovenského štátu, ale aj po roku 1945 a „nová verejná bezpečnosť“ ho často používala, ak sa chcela zbaviť Rómov postrkom do domovskej obce.⁷ Nepovšimnuté zostali aj súhrnné materiály cenzo- v v roku 1921 a 1930, zachycujúce aj štatistický pojem cigánska národnosť (v rubrike iná), obsahujúce však v intenciách výnosov Ministerstva vnútra k realizácii cenzo- vý údaj o desaťtisícoch Rómov v cigánskych obydliach, chatrčiach a kolibách, ktoré tým

neznáma (Úvaha o problémoch výskumu). In: Romano džaniben. Časopis romistických štúdií. Praha, 6, 1999, 3–4, s. 104–110.

³ Pozri bližšie odkazy na všetky príspevky C. Nečasa, V. Geceľovského, Z. Kollárovej ai. v prehľadoch romistiky v pozn. 2. Najnovšie veľmi prehľadne uvádza tieto nariadenia a opatrenia v príslušných častiach o Rómoch PETRÁŠ, R.: Menšiny v komunistickém Československu. Praha 2007. 490 s.

⁴ Napr. NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938–1945. Brno 1994. Další příspěvky o perzekucii uvedeného autora; HUBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit. Olomouc 1995; tiež JUROVÁ, A.: Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckach vzťahov k pôde. („Nelegálne osady“). Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske.sk/cas/4-2002/jurova.html>.

⁵ ŠÍPEK, Z.: Cikánská otázka v prvním desetiletí CSR, Český lid 77, 1990, s. 139–142. Autor tu upozornil na fakt, že evidencie Cigánov sa v rámci Policajného riaditeľstva v Prahe začali viesť už od roku 1910. Nikto doteraz nesledoval ani viaceré výnosy Ministerstva vnútra usmerňujúce konštituovanie samostatnej inštitúcie v tomto zmysle ešte pred prijatím zákona č. 117/1927 O potulných Cigánoch, ktorá sa oddelila od PR a fungovala ako Kriminálna ústredňa až do konca bývalého režimu (samozrejme nielen kvôli evidencii Cigánov).

⁶ Osobné informácie, neznalosť Rómov o nutnosti uchádzania sa o občianstvo podľa neskôr prijatého zákona z roku 1926, negramotnosť, možnosti zneužívania štátnou mocou na vypovedanie a postrk. Pozri tiež tu v príspevku E. Zupkovej.

⁷ Na nedostatočné štúdium tohto prameňa upozornil C. Nečas a naznačil možnosti získavania etnologických, demografických a iných údajov o rómskej menšine. NEČAS, C.: Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. Historická demografie 22/1998, s. 169–199; tiež tu: ZUPKOVÁ, E.: Rómovia v Košiciach po vzniku ČSR (analýza súpisu z roku 1924).

poskytujú dôkazy o legálnej existencii v obciach takto evidovaných a spočítaných Rómov. Kým štatisticko-demografické príspevky iba konštatovali nízku mieru etnickej identifikácie v súvislosti s vykázanými počtami „prihlásených“ príslušníkov cigánskej národnosti, v súčasnosti sa objavujú aj indicie o účelovosti zaradenia cigánskej národnosti v týchto cenzo- ch s cieľom oslabiť početnosť maďarskej menšiny na južnom Slovensku.⁸ Napokon ako právny nástroj každodennej perzekúcie kriminalizovaného rómskeho obyvateľstva slúžil zákon O potulných Cigánoch č. 117/1927 Zb., zrušený až v roku 1950 už v inom dobovom a politickom kontexte. R. Petráš vo svojej najnovšej, vyššie uvedenej práci odkazuje na množstvo prác českých autorov starších i z posledného obdobia, hodnotiacich prijatie tejto singularnej protirómskej úpravy v dobovo politickom kontexte i z aspektov subjektívnych postojov k rómskej téme ako takej (výrazne kritické, odmietavé názory v prácach C. Nečasa, M. Smolinského, J. Horváthovej až po opačný extrém vyjadrený príspevkami K. Sommera).⁹ Táto téma, aj v súvislosti s protirómskou mediálnou hystériou kvôli v tom čase prebiehajúcemu procesu s moldavskými lúpežníkmi a vrahmi, si zasluhuje pozornosť a zodpovednú reflexiu predovšetkým v slovenskom a regionálnom meradle.

Ak chceme pripomenúť otázku neúmerneho zveličovania a nadhodnocovania početného vývoja a prírastkov rómskeho obyvateľstva na našom území, musíme uviesť doteraz nedostatočné spracovanie súpisov, realizovaných počas tereziánskej regulácie,¹⁰ ale hlavne významného prameňa o histórii Rómov vo východnej a strednej Európe, ktorým sa stal celouhorský súpis Cigánov z roku 1893. Po desaťročiach sa detailnejšiemu spracovaniu súpisu venoval sociológ R. Džambazovič.¹¹ Analýza spresnila početnosť Rómov pre naše územie, objasnila v oblasti „etnografického a štatistického skúmania“ zavedenie troch kategórií sledovania procesov sedentarizácie Rómov, a to usadení, polousadení (resp. polokočovní) a kočovní, pričom tieto pojmy pretrvali hlboko do obdobia totalitného režimu s inou konotáciou (nešlo už len o Rómov v lete kočujúcich a prebývajúcich v zimných rezidenciách, ale o pracovné sily s trvalým pobytom, nútene odchádzajúcimi za pracovnými príležitosťami, aj na sezónne práce, väčšinou do Čiech). Závery, ktoré sú už v tom čase signifikantné pre teritórium Slovenska, doložili celkovú prevahu usadlého obyvateľstva, dislokovaného v juhoslovenskej a východoslovenskej oblasti vo vidieckych sídlach a malých mestečkách. Rómsku populáciu na Slovensku možno preto považovať za relatívne pôvodné a tradične usadlé obyvateľstvo. Tento poznatok je relevantný v neskoršom období pri konfrontácii s neustále opakovanými tvrdeniami o údajnom zaplavovaní nášho územia cudzími Rómami, či predstávach o kočovaní všetkých Rómov u nás až do polovice 20. storočia. Na druhej strane zistené údaje o spôsobe „spolužitia“ potvrdili na Slovensku vyššiu mieru segregácie (4x viac osád ako priemer Uhorska) a nižšiu mieru tolerancie vo vzájomných vzťahoch, zároveň aj horšie sociálne pomery, pretože tu žil väčší počet Rómov v chatrčiach a zemniciach, s vyšším počtom osôb na jednu miestnosť.

⁸ Počas bývalého režimu na túto skutočnosť poukázala už HOLOTÍKOVÁ, Z.: Mestá na Slovensku v medzivojnovom období. Historický časopis, XXI, 2, 1973, s. 189–204. Viacerí autori v Čechách v súvislosti s výskumom migrácií, presídľovania a realizáciou národnostnej politiky. Informácia z terénneho výskumu v bývalej maďarskej obci Bidovce, okres Košice-okolie, kde bol hlavne na Rómov vyvíjaný nátlak na prihlasovanie sa k československej národnosti.

⁹ Pozri PETRÁŠ, R., c.d.

¹⁰ HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964. Čiastočne sa tejto téme venovala na SVÚ SAV v Košiciach A. Tkáčová. Pozri bližšie v poznámke 2 o prehľadoch romistiky na Slovensku.

¹¹ DŽAMBAZOVIČ, R.: Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia. Sociológia 5/2001, s. 491–506.

Tieto tendencie naznačovali problémy pri potenciálnej integrácii do majoritnej, agrárnej a na pode preľudnenej spoločnosti a kumulovanie problémov v ďalšom zabezpečovaní zdrojov obživy.¹² Celouhorský súpis Cigánov z roku 1893 predstavuje významný prameň ďalšieho štúdia histórie Rómov aj v súvislosti s objasňovaním (niektorými autormi nastoľovaných) viacerých teoreticko-metodologických otázok vnímania rómskych subetnických podskupín v Uhorsku vrátane nášho územia, ich pomenovania či jazykového, dialektologického členenia.¹³ V českej i slovenskej romistike sa vynára nevyhnutnosť diskutovať o mnohých, dlhé desaťročia tradovaných a zdanlivo jasných pojmoch, dátumoch, tematických oblastiach, ktoré do problematiky vniesli zakladateľky tohto bádania u nás.

Doteraz sme mohli konstatovať, že štátna moc na rôznych stupňoch riadenia si zabezpečovala periodické údaje o rómskom etniku rôznymi spôsobmi, vychádzajúc z predpokladu, že miestne orgány, formálne i neformálne autority mali „skúsenosti“ s identifikáciou týchto obyvateľov, vrátane historickej pamati, uplatňovaním pamätologických či antropologických kritérií, preto sa rôzne lokálne evidencie a zápisy pokladali za pomerne presné. Aj keď sa neskôr často uplatňovali skôr kritéria kriminálno-policiajné, stigmatizujúce Rómov ako nenapraviteľných a parazitujúcich asociálov, v praxi išlo o stotožnenie s ich etnickou príslušnosťou a negatívne charakteristiky sa vzťahovali čoraz viac na celú rómsku minoritu. Podstatná je tiež skutočnosť, že rôzne evidencie, osobitné zápisy rómskeho obyvateľstva sa realizovali väčšinou súbežne s prípravou rôznych protirómskych opatrení, respektíve ako ich dôsledok. Tak tomu bolo aj po prijatí zákona č. 117/1927 Zb., keď sa oficiálne zriadila celoštátna (v praxi už existujúca a budujúca sa po vzniku štátu) evidencia potulných Cigánov (v skutočnosti všetkých). Podľa doterajších poznatkov bolo k 30. septembru 1938 daktyloskopovaných vyše 36 000 dospelých Rómov, v evidencii vedených vyše 60 000 osôb, vrátane aj osôb „žijúcich cigánskym spôsobom života“. V roku 1940 na území oklieštenej republiky (bez Sudet a južných oblastí Slovenska) evidovalo sa údajne 36 696 daktyloskopovaných Rómov spolu s ostatnými kočovníkmi a cigánsku legitimitáciu vystavili 36 313 dospelým osobám.¹⁴

Štúdium zmienených policajných fondov umožní korigovať a spresniť tieto počty nielen pre územie Protektorátu, kde genocídu prežilo podľa údajov Kriminálnej ústredne 583 osôb, ale aj pre teritórium vojnového slovenského štátu. Na rozdiel od predchádzajúcich názorov, podľa ktorých sa stav rómskej populácie na oklieštenom území Slovenska nezisťoval, treba zdôrazniť evidenciu cigánskej národnosti v závere roku 1938 (keď časť

¹² Tamtiež.

¹³ Napr. vo viacerých príspevkoch N. Pavelčíkovej vnímanie označenia rumungrí vzťahované explicitne na podskupinu ungriku Roma, nepresné stotožnenie olašských Rómov na území bývalého Československa so všetkými bývalými kočovníkmi M. Hübschmannovou a pod. V súpise označenie olaš cigány sa rovná pojmu walachischer Zigeuner a znamená valašský, rumunský Cigán vzťahujúci sa na kočovníkov zo Sedmohradska, ktoré bolo v tom čase súčasťou Uhorska a vykazovalo aj najvyšší počet príslušníkov rómskeho etnika. Pozri bližšie v časti o jazykových znalostiach, národnostnej príslušnosti, tabuľkových prílohách in Magyar statisztikai közlemények IX. A Magyarországbán 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei. Budapest 1895. Na tieto nezrovnalosti upozornil už J. Lípa vo svojej dizertačnej práci z roku 1953, niektoré výhrady voči etnickému vymedzovaniu dialektických podskupín Rómov odzneli v časopise Romano d'žaniben z roku 2006, venovanom M. Hübschmannovej. Na spornosť termínu Vlachi upozorňuje vo svojich príspevkoch aj známa etnologička E. Marušáková. Rozsiahle jazykové členenia rómskych skupín a subskupín de facto celého sveta obsahuje rozsiahly thesaurus L. Tcherenkova a S. Laedera: Roma z roku 2004.

¹⁴ Demografie 1969, č. 3, s. 193, 194.

Rómov mala byť z územia Slovenska v intenciách výnosu Krajského úradu vytlačená do oblastí odstúpených Maďarsku hneď po Viedenskej arbitráži, v cenze v roku 1940 s uplatnením vyhlášky Ministerstva vnútra o definícii Cigána (pôvod po oboch rodičoch, vyhybajúci sa práci) i osobitné zisťovania o rómskej populácii z roku 1943, keď sa začalo pripravovať „riešenie“ asociálnych cigánov ich koncentráciou v osobitných koncentračných táboroch.¹⁵ Možno súhlasiť s odhadmi E. Horváthovej a C. Nečasa, ktorí predpokladali, že okrem oblastí okupovaných Maďarskom žilo na území Slovenska v rokoch 1939–1945 o niečo menej ako 100 000 Rómov.¹⁶ Znamená to, že v roku 1945 sa na Slovensku nachádzali Rómovia aj na znovu pripojenom území a zdrojom migrácii do Ciech boli predovšetkým Rómovia zo Slovenska. Dokladajú to aj výskumy N. Pavelčíkovej na Ostravsku, a to aj u evidentne kočujúcich priekupníkov koňmi – rodín Lakatošovcov, Stojkovcov.¹⁷

Je zrejmé, že istá časť Rómov sa na naše územie dostala po roku 1945, pohybovala sa v neskonsolidovaných pomeroch navrátených pohraničných oblastí, či v určitej vlne prechádzala cez naše územie na západ, relevantnú časť rómskej populácie, nachádzajúcu sa v obnovenom štáte, treba však pokladať za pôvodné, tradične usadené obyvateľstvo v slovenských osadách. Jeho koncentrácia na východnom Slovensku, postihnutom vojnovými udalosťami a bez vhodných pracovných príležitostí viedla okamžite k rozsiahlej a živeľnej (spočiatku dočasnej) migrácii a postupne aj k presídľovaniu do Ciech.

V kontexte rozsiahlych bezprostredne povojnových migračných pohybov v obnovennej Československej republike, dominujúcich názorov o prílive cudzích Rómov pripravovali štátne orgány viaceré diskriminačné opatrenia o trojstupňovom systéme pracovných a internačných táborov rómskych rodín a zároveň celoštátny súpis, ktorý mal potvrdiť legálnosť ich pobytu, domovské právo i štátne občianstvo v intenciách stále platných zákonov a nariadení. V lete 1947 sa na území Ciech uskutočnil len súpis, ktorého výsledky sa nakoniec obmedzili na najužšie zložky bezpečnosti. Jednorázovou súpisovou akciou bolo tu evidovaných 16 752 Cigánov–Rómov, vyše 16 tisíc osôb predstavovali imigranti zo Slovenska. Jeho výsledky prekvapili a spochybniť vlastne opodstatnenosť jeho vykonania a plánovaných proti rómskych zákrokov. Väčšina v súpise podchytených Rómov bola zaradená v pracovnom procese a kategória tzv. nenapraviteľných asociálov nedosahovala ani jedno percento, ako uviedla tajná správa Kriminálnej ústredne pre ministerstvo vnútra.¹⁸ Súpis pokračoval aj na Slovensku a predĺžil sa až do roku 1948. V celom štáte

¹⁵ V decembri 1940 v časti cenzu o národnosti prítomného obyvateľstva bolo vykázaných 38 333 osôb cigánskej národnosti. Pozri Zprávy Štátneho plánovacieho a statistického úradu, roč. 1, 1946, č. 1. Údaje o údajne 37–38 000 cigánov na území vojnového Slovenska slúžilo na argumentáciu pri medzirezortných poradách po roku 1945 o údajnom zdvojnásobení počtu Rómov na Slovensku, o zaplavovaní Československa „cudzími“ Rómami rabujúcimi v pohraničí. Komparácia medzivojnových policajných súpisov a evidenciami pre Kriminálnu ústredňu Ministerstva vnútra tieto názory vyvracia.

¹⁶ HORVÁTHOVÁ, E., c.d.; NEČAS, C.: Pronásledování Cikánů v období Slovenského státu. In: Slovenský národopis 1988/1, s. 126–135.

¹⁷ PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové na Ostravsku 1945–1975. Ostrava 1999.

¹⁸ JUROVÁ, A.: Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty. Praha 1996. 4 svazky. Tajná správa v 1. zv. N. Na základe svojich regionálnych výskumov na Ostravsku pokladá N. Pavelčíková súpis za fasko, lebo evidoval usadených a zamestnaných Rómov a potulní vraj unikli zo súpisu napr. presunom na Slovensko. Súpis bol však celoštátny a na Slovensku prebiehal až do začiatku roku 1948. Zároveň sa aj v českých zemiach evidencia počas jesene dopĺňovala a pokračovali kontroly rôznych ambulantných podnikov a živností. Okrem toho interné smernice MV stanovovali súpis všetkých Cigánov–Rómov v štáte. Potvrdzujú to aj najnovšie

bolo zistených 101 190 Cigánov–Rómov, de facto slovenských (teritoriálne) vzhľadom na dôsledky genocidy českých a moravských Rómov. Spochybňovanie výsledkov súpisu regionálnym výskumom N. Pavelčíkovej sa zatiaľ nedá objektívne verifikovať a potvrdiť. Fondy Kriminálnej ústredne neboli doteraz prebádané, sú veľmi rozsiahle, dlho neboli odtajnené a nie sú ani bádateľom k dispozícii. Pramene četníckych a žandárskych staníc z medzivojnového a vojnového obdobia, niektoré povojnové pramene bezpečnostných zločiek dokazujú, že databázy o Cigánoch–Rómochoch, ich daktyloskopické evidencie sa budovali dlhodobo a priebežne sa doplňali, kontinuita zaužívaných postupov a pracovných metód bezpečnostných orgánov sa do povojnového obdobia preniesla aj prostredníctvom jednotlivých osôb, zaradených do ich nových organizačných štruktúr.¹⁹

Z doterajších výskumov vieme, že počas povojnového vývoja sa neakceptovala etnicita rómskej minority a tzv. cigánska otázka sa riešila ako sociálna, ako problém odstraňovania historicko-spoločenskej zaostalosti jej príslušníkov. Štátna moc takisto rôznymi spôsobmi zisťovala a vyhodnocovala údaje o tejto minorite. V prípade potreby ich využívala na postih neprispôsobivých a asimilačným tlakom odolávajúcich rómskych obyvateľov, zároveň disponujúce informácie slúžili na dokazovanie politiky sociálneho inžinierstva v prístupe voči tejto minorite. Okrem zmieneného policajného súpisu sa údaje o Rómochoch viedli v pravidelných evidenciách národných výborov, získavali sa v špecifických opakovaných šetreniach štatistického úradu v rokoch 1966–1968, v cenzocho 1970 a 1980 bez vedomia príslušníkov neexistujúcej národnosti, no predovšetkým v permanentne sa opakujúcich výkazoch inštitucionalizovaných nástrojov štátnej politiky voči Rómom, ktorými sa po roku 1958 až do pádu totality stali komisie pre riešenie otázok cigánskych obyvateľov na rôznych stupňoch štátnej správy.²⁰ Na tomto mieste by bolo zbytočné uvádzať desiatky demografických štúdií a analýz publikovaných na základe vyššie uvádzaných zdrojov, ktoré sledovali nielen vývoj početnosti rómskeho etnika, prírastky počas jednotlivých období, prognózovali potenciálny vývoj, charakterizovali odlišnosti a špecifiká demografickej štruktúry a iné ukazovatele zisťované v cenzocho, spracovaných paralelne osobitne aj za rómske obyvateľstvo. V časopise *Demografie* publikoval predovšetkým V. Srb (až do svojej smrti minulého roku), ale tiež K. Kalibová, M. Kučera a i. Z dostupných demografických údajov môže vychádzať aj súčasná štatistická demografia, ktorá trpezlivo vyvracia nepodložené predstavy majoritnej spoločnosti o populačnej explózii rómskeho obyvateľstva a na základe opakovaných charakteristik odlišnosti demografického správania tejto menšiny identifikuje tendencie potenciálneho vývoja

výskumy vnútorných migrácií, presídľovacej politiky štátu (T. Dvořák, A. von Arburg). Tiež MAREŠ, J.: Několik dat o Cikánech. *Kriminalistika*, roč. III, 1948.

¹⁹ Pozri PAVELČÍKOVÁ, N.: Co „konečné řešení“ nevyřešilo. (Romové na Moravě a ve Slezsku v letech 1945–1947). In: Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi... (K vydání připravili T. Dvořák, R. Vlček, L. Vykoupil). Brno 2003, s. 327–336.

²⁰ V tomto kontexte treba uviesť, že komisie plnili úlohy na mnohých úsekoch a sústreďovali údaje o Rómoch nielen sociálne odkázaných a neprispôsobivých, ako si to majorita mylne predstavuje, ale o osobách trvalo prihlásených k pobytu v tej-ktorej lokalite. Skúsenosti z predchádzajúcich zisťovaní potvrdzovali relatívnu spofahlivosť údajov o „identifikácii“ rómskeho obyvateľa obce a (najmä separovanej, segregovanej) osady národným výborom, obyvateľmi samotnej obce. Podobnú skúsenosť nadobúdajú aj stacionárne výskumy antropológov v konkrétnych lokalitách (napr. vo Svinii, okr. Prešov). Rôzne komplikácie spôsobujú v osadách na „časovo neobmedzených“ návštevách žijúci príbuzní, podobne identifikácia jednotlivých „spriateľných“ či nekomunikujúcich rodín a rodových klanov.

a nevyhnutné podmienky pre potrebné zmeny v socio-kultúrnych vzorcoch reprodukcie (v príspevku demografa B. Vaňa).

Pripomenúť možno výrazne negatívny postup minulého režimu voči Rómom, keď s nástupom násilnej asimilácie po prijatí uznesenia ÚV KSČ z 8. apríla 1958 O práci medzi cigánskym obyvateľstvom avizoval razantný postup voči stále kočujúcim Rómom. V tejto súvislosti bol vydaný zákon č. 74/1958 O trvalom usídlení kočujúcich a polokočujúcich osôb a v jeho intenciách v dňoch 3.–6. februára 1959 realizovaný súpis s veľmi vágnym výkladom vnímania takýchto osôb. V rámci celej republiky zahrnuli do súpisu 46 500 osôb, na Slovensku 27 933 osôb, z toho 14 070 osôb nad 15 rokov a 13 863 detí do 15 rokov. Z osôb starších ako 15 rokov išlo o 13 676 Cigánov–Rómov a 412 osôb ostatných tzv. svetských.²¹ Napriek predchádzajúcim odhadom a údajným predbežným súpisom týchto osôb, postihlo toto nariadenie bývalého režimu zhruba 40 % v Československu žijúcich Rómov, bolo zneužívané na neodôvodnené odsuny Rómov s odôvodnením nutnosti zahrnutia do súpisu napríklad späť na východné Slovensko, aj keď v českých zemiach mali trvalé zamestnanie a bývanie.²² Okrem porušenia základných práv slobody pobytu a pohybu týchto osôb, nebola dodržaná ani lehota stanovená na usadenie sa týchto osôb a vstupu samotného zákona do platnosti.²³ Možno tu ešte poznamenať, že v kontexte vývoja štátnej politiky voči Rómom v povojnovom období v bývalom štáte, objavujúce sa poznámky o údajnom tlaku sovietskej strany, dokonca účasti sovietskych poradcov na príprave zákona č. 74/1958 Zb. vyznievajú veľmi diskutabilne a neverohodne. Skôr sa dá predpokladať, že sovietsky výnos o zákaze potulky z roku 1956 Československo privítalo a využilo na plánovaný razantný postup proti údajným kvantám asociálnych a neprispôsobivých kočovníkov.²⁴

Ak sme v predchádzajúcom texte naznačili kontext vývoja rómskeho etnika od začiatku 20. storočia, jeho determinujúce faktory a postoje štátnej moci v 1. ČSR a následne v dvoch vojnových pokračujúcich útvaroch, nízku mieru tolerancie už od konca 19. storočia prijímaním rôznych protirómskych výnosov, tak možno s istou opozitnosťou konštatovať jednu z najtvrdších protirómskych štátnych politik v štáte s vysokým podielom tohto obyvateľstva a ekonomicky patriacim aj vo sfére sovietskeho vplyvu k najvyspelejším.

²¹ Materiály z priebehu súpisu pozri bližšie napr. in JUROVÁ, A.: Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty, c.d. v 3. zväzku. Tiež zaujímavé informácie o ubytovaní „kočujúcich a polokočujúcich“ osôb bližšie in JUROVÁ, A.: Rómovia v období 1945–1989. In: Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. IVO Bratislava 2002.

²² Tieto problémy postihli mnohé obce vtedajšieho Prešovského kraja, ktoré im nemohli v intenciách zákona poskytnúť ani „viacero pracovných príležitostí ani viacero možností ubytovania“. ŠA Prešov, fond KNV v Prešove 1949–1960. Odbor pre vnútorné veci.

²³ Pozri pozn. 21.

²⁴ Takéto náznaky sa objavujú v príspevkoch N. Pavelčíkovej, najnovšie vyjadrenia H. Noskovej na konferencii v Spišskej Novej Vsi v septembri 2007 o tom, že všetko, čo sa cigánom stalo v ZSSR, nasledovalo aj v ostatných štátoch východného bloku. Tieto názory by si žiadali dôkladné verifikovanie prameňov (odtajnené pramene ÚV KSČ, fondu Ideologické oddelenie, cez ktoré prechádzali materiály idúce do Predsedníctva nenaznačujú takéto indicie). Naopak diskusie zo začiatku 50. rokov dokumentujú jednoznačné odmietanie akceptácie sovietskeho vzoru v prípade riešenia cigánskej otázky u nás uznaním Rómov za národnosť (fond ministerstva vnútra verus ministerstvo kultúry, či ČSAV ai.). Tiež najnovšie výskumy českých bádateľov o migráciách, presídľovacej politike štátu naznačujú bezvýznamnosť otázok postavenia Rómov v kontexte povojnového vývoja, často úlohu obetného bezprávneho baránka (T. Dvořák, A. von Arburg).

Aj to predurčovalo negatívne postoje a stereotypy k sociálne slabému, chudobnému obyvateľstvu, neustále prežívajúcemu na okraji majoritnej spoločnosti.²⁵

Podobne ako problematika diskriminácie a perzekúcie Rómov v predvojnovom a vojnovom období bola predmetom dlhodobých výskumov najmä C. Nečasa a ďalších bádateľov v českých zemiach či na Slovensku v regionálnom meradle Gemera a Spiša, je pomerne z hľadiska rôznych tematických okruhov ucelene spracovaná štátna politika v celom povojnovom období (T. Haišman, N. Pavelčíková, A. Jurová), dopĺňovaná ďalšími parciálnymi témami proveniencie etnologickej (E. Davidová, M. Hubschmannová, A. B. Mann ai.). Stručne možno pripomenúť, že spoločným znakom pre celé obdobie 1945–1989 je upieranie etnicity Rómom, neakceptovanie rómskeho spoločenstva ako osobitnej etnickej minority v dimenziách politického a právneho statusu národnosti, a to napriek opakovaným požiadavkám neoficiálnej rómskej reprezentácie i rozkolu vo vedeckých kruhoch. Štátna politika nebola pripravená na riešenie tejto mimoriadne aktuálnej a pálčivej otázky, absentovalo vedecké poznanie, predchádzajúce postoje z predvojnového i vojnového obdobia vyústili do riešenia tzv. cigánskej otázky ako sociálnej otázky pozdvižnutia spoločensky a kultúrne zaostaleho marginalizovaného a pritom de iure neexistujúceho a neželane sa znovu zviditeľneného obyvateľstva. Celý tento proces povojnového vývoja znamenal pre Rómov rozklad ich kultúrnych, morálnych a etických hodnôt, ktoré sa predtým v jednotlivých rodinno-rodových komunitách prenášali celé stáročia z generácie na generáciu. Počas sledovaného obdobia Rómovia neboli nikdy skutočne rovnoprávnymi občanmi štátu, aj keď ich diskriminácia nebola evidentná a zjavná navonok. Štátna moc praktizovala voči nim rôzne formy asimilačnej politiky s využitím viacerých prostriedkov a nástrojov na presadenie svojich projektovaných cieľov a zámerov, ako už bolo aj v texte naznačené.

Na dokreslenie situácie v prevažujúcich represívnych postupoch štátnej správy voči Rómom je potrebné uviesť v súvislosti s aktuálnou problematikou údajne nelegálnych rómskych osád jedno z prvých novelizovaných opatrení z vojnového obdobia. Expozitúra Povereníctva vnútra v Košiciach už 24. mája 1945 vydala novelizovanú vyhlášku z 20. apríla 1941 Úprava niektorých pomerov Cigánov, ktorá v §2 prikazovala: „1) V obciach, kde majú svoje obydlia pri verejných, štátnych, vicinálnych cestách, majú sa odstrániť, umiestniť oddelene od obce, na mieste odľahlom a obcou vyznačenom“.²⁶ Tu je nutné zdôrazniť, že práve počas povojnového ďalšieho vyhánania Rómov z obcí do nevyhovujúcich terénov a segregovaných osád, čoraz viac sa vzdŕajúcich civilizačným vplyvom, bol nielen zabrzdený ich sociokultúrny vývoj so závažnými konzekvenciami až do súčasnosti, ale vyvrcholili prejavy otvorenej averzie až rasizmu voči nenávidenej minorite. Tie mali svoje korene v rodiacej sa netolerancii a neakceptácii odlišného marginalizovaného etnika už koncom 19. storočia. Doterajšie výskumy dokumentujú práve najvýraznejšie na príkladoch osád postoje majority k „svojím Cigánom“. V obciach, kde sa vyvíjali naďalej vzájomne prospešné vzťahy a občania nebránili integrácii Rómov medzi nich, prebiehal vývoj v celom povojnovom „socialistickom“ období bezkonfliktné, v prospech oboch rešpektujúcich sa odlišných komunit, pokračovali procesy pomoci a spolu-

²⁵ Mnohé kontroverzné postoje jednotlivých autorov k opatreniam štátu v jednotlivých obdobiach a odlišných režimoch konfrontuje už citovaná práca R. Petráša.

²⁶ JUROVÁ, A., cit. Dokumenty, I. zväzok; NA Praha, f. Úřad Předsednictva vlády (ÚPV) 1945–1959, č. kart. 3409, zn. 257.

práce, vrátane medzirodinných výpomocí pri stavbách a pod.²⁷ Výskum orientovaný na problematiku segregovaných osád, koncentrovaných hlavne na východnom a spočiatku južnej časti stredného Slovenska odhalil pokračujúcu neochotu a vytváranie prekážok pri pokusoch Rómov odísť z osady, samostatne si riešiť svoju bytovú situáciu. V takýchto prípadoch sa posilňovala vzájomná averzia, nepriateľstvo prejavujúce sa v otvorenej agresii.²⁸ Pramene v archívoch okresnej proveniencie postupne odhaľujú prípady porušovania zákonnosti občanmi, funkcionármi MNV, ktorí ani pod tlakom nariadení vyšších orgánov nesúhlasili s návratom Rómov do obce, nevydali povolenie na stavbu, neuznali kúpno-predajnú zmluvu na stavebný pozemok či kúpu rodinného domu. Takáto prax existovala aj po celý čas neskoršieho štátneho riešenia likvidácie zaostalých a izolovaných osád.²⁹ Možno tu pravdepodobne uvažovať o tom, že aplikácia uvedeného nariadenia Expozitúry Povereníctva vnútra z roku 1945 sa najvýraznejšie alebo obmedzene prejavila práve na východnom Slovensku, preto sú na tomto teritóriu až do súčasnosti najhoršie pomery v osadách. Štát sa potom usiloval riešiť neúnosnú situáciu, ktorú sám svojím neuváženým a protiprávnym rozhodnutím zapríčinil. Vysoký počet osád na východnom Slovensku, ktoré sa ďalej rozrastali, obrovská koncentrácia rómskeho obyvateľstva v nich, vyústili po rozsiahlych a opakovaných prieskumoch v polovici 50. rokov k vypracovávaniu plánov na ich celoplošnú likvidáciu. Zdôrazniť treba, že ekonomická situácia neumožňovala tak skoro prikróčiť k plneniu plánovaných zámerov. Predpokladanej individuálnej bytovej výstavbe bránili vyššie uvedené prekážky zo strany majority, absentoval dostatok bytov nižšieho štandardu, ktorý v tom čase predstavovali väčšinou zanedbané byty v historických centrách miest (dôsledky ich pridelovania početným rómskym rodinám sú všeobecne známe až do súčasnosti). Štátna bytová politika voči rómskym obyvateľom v nasledujúcom vývoji spôsobila nepremyslené vykupovanie chatrčí, pridelovanie bytov 1. kategórie rodinám bez rozdielu socio-kultúrneho statusu či rodinám rôznych subetnických skupín vzájomne s väčšou animozitou než medzi Rómami a majoritou. O nevhodnom riešení tejto otázky priniesli informácie fakticky všetky príspevky bádateľov, ktorí sa venovali obdobiu po roku 1945.³⁰ Nazdávam sa však, že je treba opätovne poukazovať na množstvo chýb z nedávnej minulosti, pretože súčasná politika výstavby nízko štandardných bytov a domov vytvára v praxi nové osady a nové mestské getá, ktoré pre spoločnosť môžu kumulovať ešte horšie problémy než bývalé osady v povojnovom vývoji.

Cheľa by som sa dotknúť ešte otázky, ktorá na tomto podujatí viackrát rezonovala z rôznych aspektov a síce etno-emancipačné prejavy príslušníkov rómskeho etnika,

²⁷ Takéto poznatky priniesli realizované monitorings segregácie a integrácie v obciach okresu Bardejov (S. Kužel a kol.), integrované žijú Rómovia v obci Spišské Tomášovce na Spiši, na rozdiel od osady Letanovce, v Pavlovciach nad Uhom v okrese Michalovce, viaceré pozitívne príklady z okresov Humenné, Vranov prinášajú memoráty v práci FEDIČ, V.: Východoslovenskí Rómovia a druhá svetová vojna. Humenné 2002.

²⁸ Počas svojich dlhoročných výskumov nadobudla M. Hubschmannová poznatky o priamych útokoch pri stavbe rodinného domu rómskeho občana v obci. Vzájomné negatívne vzťahy v takýchto obciach sa premietli do ďalších oblastí – znemožňovanie účasti Rómov na kultúrnych aktivitách v obci, na cirkevných obradoch, konflikty v obchodoch.

²⁹ Pozri napr. JUROVÁ, A.: Niekoľko poznámok k otázkam rómskych osád („Kauza Letanovce“). Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske/cas/1-2003/jurova.html>.

³⁰ Napr. Haišman, T., Pavelčíková, N., Jurová, A., viaceré vydania učebníc C. Nečasa, príslušné kapitoly v citovanej Súhrnnej správe o Rómoch na Slovensku, i osobitné publikácie Socioklubu – Romové a bydlíni, Romové ve městě ai.

uvedomovanie si svojho rómstva (romipen), postoje k deklarovaníu svojej národnosti a údajne podsúvanie týchto emancipačných snáh romistami. Tu je nevyhnutné zdôrazniť, že tieto otázky sa doteraz len veľmi zriedkavo stávali predmetom historického výskumu nielen u nás, ale aj v iných krajinách. Zdá sa, že ani bádatelia nepredpokladali takéto aktivity z prostredia rómskej minority, kde identifikácia prebieha predovšetkým na úrovni svojej rodiny, svojho rodu. Na nedostatočnom etnickom povedomí sa podieľal stáročný vývoj rómskych komunít na okraji majoritnej spoločnosti často vo vzájomnej izolácii a averzii. S nástupom modernej spoločnosti a predovšetkým po vzniku demokratických štátov na začiatku 20. storočia začínajú aj u Rómov procesy sociokultúrnej stratifikácie, včleňovania sa do občianskej spoločnosti a pokusy o vlastné seba prezentovanie a pozdvíhanie svojho spoločenského na úroveň majority. Je príznačné, že aj L. Tcherenkov a S. Laeder vo svojej rozsiahlej publikácii o Rómoch (ich histórii, kultúre, sociálnej štruktúre, jazyku, tradíciách), v časti historickej prechádzajú od témy veľkej kalderašskej migrácie z konca 19. storočia na tému holokaustu. Vývoj Rómov v medzivojnovom období nie je preštudovaný a spracovaný. Rómovia však v tom čase vytvárali svoje spolky, angažovali sa v rôznych aktivitách a všeobecne sa zapájali do spoločensko kultúrneho diania, participovali na športových podujatiach a pod. Z doterajšieho výskumu vieme o pokusoch založiť vlastnú odborovú organizáciu hudobníkov v Košiciach v roku 1924 na ochranu svojich zamestnaneckých záujmov i proti obviňovaniu zo šírenia maďarizácie prostredníctvom svojej hudby a „prevádzkovania“ údajne nekvalitnej a neškolenej hudobnej produkcie.³¹ Rómske kapely vtedy patrili ku koloritu miest a mestečiek, hrávali na oslavách výročí vzniku ČSR, čím jasne demonštrovali svoju lojalitu k štátu, divadelné súbory zabezpečovali celovečerné dramatické predstavenia.³² Spomenúť možno aktívnu účasť na akciách (kultúrnych, sociálno-zdravotných) v Spoločnosti pre štúdium a riešenie cigánskej otázky, založenej skupinou českých lekárov v Košiciach, ktorá udržiavala kontakty (zatiaľ nepoznané do akej miery) s odborníkmi v Maďarsku, Rumunsku, vydávala publikácie a usporadúvala rôzne spolkové akcie. Známý bol ŠK Roma, najmä svojim zájazdom do pobaltských krajín, kde úspešne reprezentoval ČSR nielen v športe, ale najmä hudobnými vystúpeniami. Kontakty Rómov v európskom kontexte viedli k organizovaniu medzinárodných kongresov, k vzájomným návštevám a nastoľovaniu vlastných predstáv o svojom ďalšom smerovaní. Košický spolok Lavutarisz, založený v roku 1936 s celoštátnou pôsobnosťou, zanikol po vzniku vojnového slovenského štátu.³³

Výskum v tomto smere nie je stále zrealizovaný, ale samotný historický vývoj Rómov v 20. storočí potvrdil, že vždy, keď sa im to umožnilo, neoficiálna rómska reprezentácia sa začala angažovať, domáhať sa svojich práv a kultúrne sa prezentovať. Neboli to aktivity imputované im zvonku, zo strany majority, avšak k integrácii dochádzalo v omnoho väčšej miere a spontánnym spôsobom. Po februári 1948 sa Rómovia na Slovensku

³¹ Ministerstvo vnútra v Prahe ju nepovolilo, zámkou bol nevhodný štatút. ŠA Košice, f. Košická župa (1923–1928), č. kart. 374, č. sp. 24 968.

³² V Košiciach v lete 1928 sa konal veľký koncert viacerých kapiel spojený so súťažou zúčastnených primášov. V roku 1934 odohrali niekoľko predstavení hry Cigánska svadba. Podobne v roku 1938 gala predstavenie v mestskom divadle za veľkého záujmu divákov – úryvky z úspešnej hry, koncert viacerých košických aj hosťujúcich kapiel, vrátane úspešného vystúpenia školského orchestra pôsobiaceho pri cigánskej škole v Košiciach. Dobová tlač.

³³ JUROVÁ, A. – ZUPKOVÁ, E.: Rómovia v Košiciach v rokoch 1918–1938 v kontexte doby i regiónu. In: Romano nevo il. Rómsky nový list. 2008.

pokúsi o založenie kultúrno-spoločenskej organizácie pod názvom Združenie slovenských Cigánov. Novo upevňujúca sa politická moc ich snahy odmietla z dôvodov nezakrytých politických ambícií zúčastňovať sa aktívne na riešení problémov rómskej menšiny a presadzovať jej záujmy.³⁴ Podobne sa Rómovia aktivizovali v čase prípravy zasadnutia najvyššieho stranického orgánu, ktorý sa chystal schváliť generálnu líniu v riešení cigánskej otázky v celoštátnom meradle. Na aktívoch sa domáhali schválenia štatútu národnosti a povolenia vlastnej reprezentujúcej organizácie. Dokument podpísaný Antonom Facunom publikovala N. Pavelčíková.³⁵

Napriek neustálemu potlačovaniu a odmietaniu akceptácie rómskej etnicity, rómski aktivisti sa nevzdávali opakovaných pokusov dosiahnuť zmenu vo svojom postavení za pomoci pracovníkov štátnej sféry. Samotný štát svojou snahou vtiahnuť do riešenia tzv. cigánskej otázky podľa svojich predstáv rómskych aktivistov, mnohých ako zamestnancov štátnej správy, v rôznych komisiách, v osvetovo-výchovných inštitúciách, umožnil vytvorenie takejto reprezentácie. V zlomových situáciách sa vždy znova angažovala v prospech permanentne potlačovanej etnicko-kultúrnej a historicko-etnickej identifikácie. Najvýraznejšie sa to prejavilo v období obrodných procesov Pražskej jari a Rómovia opäť predložili svoje návrhy, požiadavky najvyšším orgánom. Predchádzajúce pokusy Rómov boli odmietnuté jednoznačne z politických dôvodov, v roku 1968 sa proti priznaniu štatútu národnosti na Slovensku vyjadrili aj zástupcovia vedeckej sféry. Je už známe, že sa rozprúdili diskusie o marxisticko-leninských teóriách národnosti a došlo k vážnemu rozkolu medzi vnímaním a charakteristikou rómskej minority v českých zemiach a na Slovensku. Otázky fungovania českého Svazu Cikánů–Romů sú známe nielen z príspevkov v Romano džaniben, ale aj z ucelenejšieho spracovania v citovanej publikácii N. Pavelčíkovej.³⁶ Problematika slovenského Zväzu je náročnejšia na spracovanie kvôli rozsiahlosti fondu ÚV Zväzu, ale aj nutnosti konfrontovať množstvo pramenného materiálu v okresných archívoch. Samotný ÚV Zväzu konal značne oportunisticky a svojou kolaboráciou s najvyššími stranickými i štátnymi orgánmi prispel k zrušeniu činnosti oboch týchto rómskych organizácií.³⁷

Napriek uvedenému skrytý a pozvoľný etnouvedomovací proces v rómskom etniku prebiehal aj v nasledujúcich dvoch deceniách. V čase totálneho rozkladu komunistického systému pod tlakom ďalších intervencií na najvyšších orgánoch politickej a decíznej sféry dospel bývalý režim via facti do štádia nutnosti akceptácie etnickej odlišnosti Rómov a definovania ich miesta v spoločnosti. Viacerými stretnutiami so stranickými predstaviteľmi vynútili si Rómovia prijatie koncepčného materiálu z februára 1989 a pripravili možnosti pre odrazenie sa do aktívneho politického a spoločenského života po

³⁴ SNA Bratislava, f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1920–1945 (1950), č. kart. 31, č. sp. 8/133. Materiály Úradovne Národnej bezpečnosti.

³⁵ PAVELČIKOVÁ, N.: Romové v českých zemích v letech 1945–1989. Praha 2004, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Návrh na zřízení „Svazu československých Cigánů“, Bratislava 2.12.1957.

³⁶ Tamtiež.

³⁷ SNA Bratislava, f. ÚV Zväzu Cigánov–Rómov (1969–1973). 40 kartónov.

novembri 1989 (pravda rozdiely medzi českou a slovenskou rómskou reprezentáciou sa opať veľmi skoro prejavili).³⁸

Pre poznanie rómskej histórie v 20. storočí na našom území je nevyhnutné odhaľovať ďalšie nespracované témy či subtémy výskumu a nasledovať ich izolovane, vytrhnuté z kontextu vývoja ostatnej spoločnosti. Novo sprístupňované archívne fondy umožňujú precíznejšie reflektovať reálnu či domnelú kriminalitu príslušníkov rómskeho etnika, a to od začiatku dvadsiatych rokov až po šesťdesiate roky.³⁹ Reálne posúdenie si vyžaduje sociálna politika štátu voči tejto menšine a zodpovedanie otázok o „vydržiavaní“ sociálne neprispôsobivých rómskych rodín počas bývalého režimu. Nazdávam sa, že možno nastoliť otázky o oprávnenosti niektorých osobitných opatrení vo vzťahu k Rómom, keď štát zbytočne riešil problémy, ktoré Rómovia boli schopní sami zvládnuť (napr. v oblasti zamestnania, bývania), za podmienok ich akceptácie ako rovnoprávných občanov a príslušníkov etnickej menšiny. Tieto požiadavky na čo najobjektívnejšie reflektovanie situácie a postavenia v povojnovom vývoji vyžaduje veľmi závažná problematika vzdelávania a výchovy generácií absolventov osobitných škôl, obzvlášť v komparácii s medzivojnovými prístupmi a dosiahnutými výsledkami. Veľmi sporné sú pomerne priaznivo hodnotené zdravotné opatrenia bývalého režimu a zhoršovanie zdravotného stavu rómskej populácie v jeho závere.⁴⁰

Nakoniec nemožno nenastoliť akútnu potrebu realizácie výskumu histórie Rómov na Slovensku, ktorá ma niekoľko desaťročný deficit oproti dosiahnutým výsledkom v Českej republike zo všetkých aspektov – dlhodobého vývoja rómskeho etnika na tomto teritóriu, jeho početnosti a nerovnomernej geografickej koncentrácie, tým aj veľkých regionálnych a medziregionálnych rozdielov, procesov sedentarizácie a vzniku vysokého počtu osád, vyššie načrtnutých tematických okruhov a ďalších doteraz nevnímaných determinantov v ich vývoji a postavení u nás.

Problems with Research of History of Roma in Slovakia (Czechoslovakia) in 20th Century

Anna Jurová

The research of Roma has been affected by subjectivity, including separating the historical dimension from the actual situation of Roma. Other key dimensions are Slovak aspect and Czechoslovakian aspect of the "Roma question" and its impact on Czech-Slovak relations. The study points out the need to continue with the research of historical demography of Roma, their settling, persecution, assimilation and genocide. The weakness and atypicality of the ethnical self-awareness of Roma in Slovakia is a long-term sore point.

³⁸ Pozri napr. kapitolu P. VÍŠKA v publikácii Socioklubu Romové v České republice. Praha 1999; tiež JUROVÁ, A.: Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch. Internetový časopis SAV Košice, <http://www.saske.sk/cas/3-1999/jurova.html>.

³⁹ Ide o fondy Štátnych zastupiteľstiev v ŠA regionálnej proveniencie, Krajských súdov, Vážnic krajských súdov, Policajného riaditeľstva, Krajských prokuratur, či obrovského počtu fondov četnických a žandárskych staníc a ďalších bezpečnostných zložiek jednotlivých etáp vývoja.

⁴⁰ Pozri napr. príslušné kapitoly v Súhrnnej správe o Rómoch. IVO Bratislava 2002.

RÓMOVIA V KOŠICIACH PO VZNIKU ČSR (ANALÝZA EVIDENCIE Z ROKU 1924)

Eva Zupková

Dejiny Rómov na Slovensku patria medzi najmenej prebádané oblasti histórie, pred historikmi už veľmi dlho stojí úloha verifikovať známe údaje, odhaliť neznáme a nepoznané fakty z rómskych dejín, a zaplniť tak výrazné medzery v regionálnych i národných dejinách. Zo sumáru už známych údajov o dejinách rómskej populácie na Slovensku vyčnieva ako nepopísaný list papiera obdobie medzi dvoma svetovými vojnami.¹ Hoci bol začiatok 20. storočia etapou búrlivých politických, hospodárskych a kultúrnych zmien, o ich dopade na život rómskej menšiny vieme len veľmi málo, tento fakt vyznieva ešte paradoxnejšie v súvislosti s početnosťou rómskeho etnika v bývalej ČSR, na Slovensku a predovšetkým vo východoslovenskom regióne.

V prvých rokoch existencie republiky, bolo pre nový štátny celok nevyhnutné „vybojovať“ si patričné vymedzenie hraníc, prijať potrebné zákony, počnúc ústavou a reorganizovať štátnu správu. Určenie hraníc a následné revizionistické snahy nástupníckych štátov patrili k najzávažnejším problémom počas celej existencie ČSR. Najkomplikovanejšia situácia vznikla pri určovaní československo-maďarských hraníc, pričom napätú situáciu v pohraničí zhoršoval chaotický pohyb obyvateľstva, okrem iného aj kočovných rómskych skupín.

Obsadením severnej časti Abovsko-turnianskej župy Československou armádou,² sa zároveň začala etapa preberania správy tohto územia a reformy municipálnej správy.³ Reforma sa uskutočňovala na základe recepcného zákona č. 11/1918 Sbírky zákonů a nařízení státu československého,⁴ podľa ktorého sa prevzal uhorský správny poriadok s platnosťou pre celé územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi a rakúsky správny poriadok platný pre Čechy a Moravu. Dočasná správa fungovala až do prijatia tzv. *župného zákona* tj. zákona č. 126/1920 Zb. z. a n., ktorým sa mala unifikovať verejná správa v celej ČSR,

¹ Medzivojnovým obdobím a evidenciou Cigánov z roku 1924 sa doteraz hlbšie zaoberali len Emília Horváthová a Ľubor Nečas, na regionálnej úrovni sa dejinami Rómov v tomto období zaoberali viacerí autori. Vladimír Geceľovský sa sústredil na rómsku populáciu žijúcu na Gemeri do roku 1945, na život Rómov v regióne Spiša sa zamerala Zuzana Kollárová-Švorcová a niektoré aspekty zo života rómskych komunit na území Abovsko-turnianskej župy a Košíc sa sústredil Pavel Šalamon. Ich práce boli publikované v monote-matickom čísle Slovenského národopisu z roku 1988, ktoré bolo celé venované Rómom, tiež v zborníku Neznámi Rómovia, Geceľovský publikoval v roku 1992 svoje závery aj ako monografiu pod názvom Rómovia na Gemeri do roku 1945.

² 29. decembra 1918 vstúpila Československá armáda do Košíc, v priebehu januára 1919 obsadila severnú časť Abovsko-turnianskej župy až po dočasnú hranicu.

³ RUŽIČKA, L.: Štátna a verejná správa Košickej župy v rokoch 1923–1928. In: *Historica Carpatica*, 16, 1985, s. 165–179.

⁴ Ďalej len Zb. z. a n.

zriadením 21 žúp, z ktorých 6 malo zaberat' územie Slovenska. Systém verejnej správy sa mal zjednodušiť, zdemokratizovať a zjednotiť v rovnakom type úradov a agendy. Na Slovensku nadobudol tento zákon platnosť 1. januára 1923,⁵ z časti bývalých žúp Abovsko-turnianskej, Šarišskej, Užhorodskej a Zemplínskej bola vytvorená župa s poradovým č. XX. – Košická. Sídлом župy sa stali Košice, bola rozdelená na 17 správnych obvodov⁶ a často býva mylne stotožňovaná s územím celého východného Slovenska. Ďalšia zmena v organizácii politickej správy nastala v roku 1927 prijatím zákona č. 125/1927 Zb. z. a n., ktorý zrušil župné zriadenie a prispôbil ho krajinskej respektive okresnej forme správy.

Po rozpade Rakúsko-Uhorska sa Rómovia žijúci v jednotlivých jeho častiach stali obyvateľmi novovzniknutých štátov, v ČSR žili na takmer celom jej území, tj. v Čechách, na Morave, na Slovensku i na Podkarpatskej Rusi.

Už počas spomínaných procesov konštituovania sa a reforiem politickej správy, museli úrady na rôznych úrovniach čeliť sťažnostiam na potulujúce sa skupiny, predovšetkým na kočovné skupiny Cigánov.⁷ Najčastejšie ponosy sa týkali krádeží, prepádov, v niektorých prípadoch aj vrážd, pričom od najnižších inšancií sa tieto sťažnosti presúvali až k ministerstvám. Sťažnosti a apely na riešenie situácie zaznievali aj na pôde Poslaneckej snemovne, poslanci z jednotlivých okresov, najmä juhočeských, poukazovali na stúpajúci počet krádeží, prepádnutí a vrážd v ich obvodoch.⁸ Na svedomí ich mali kočovní obchodníci, cigánske tlupy, rôzni komedianti a obchodníci s koňmi,⁹ hoci v mnohých prípadoch nešlo o príslušníkov rómskej menšiny, negatívne skúsenosti s rastúcou kriminalitou sa subsumovali pod pojem Cigán.

Od vzniku ČSR zaznievali z rôznych strán otázky, ako riešiť túto situáciu, ako postupovať voči tulákom, žobrákom a najmä Cigánom. Bolo nevyhnutné zjednotiť a zefektívniť postup voči kočovníkom, prevádzkovateľom potulných živností a najrôznejším typom obchodníkov. Aj v tomto prípade siahla ČSR po legislatíve bývalej monarchie, vzťah k Rómom v jednotlivých župách a krajoch sa totiž upravoval na základe starších rakúskych a uhorských zákonov. V platnosti ešte niekoľko rokov zostal *výnos rakúskeho ministerstva vnútra č. 14015 z roku 1888*, ktorý v 14 bodoch upravoval postup voči kočovným Cigánom,¹⁰ vychádzal predovšetkým z postrkového konania, obmedzenia vydávania cestovných pasov Cigánom, úplnom zamedzení prístupu kočovníkov do niektorých krajov. Účinným ostal aj *výnos uhorského ministerstva vnútra č. 15000 z roku 1916 o kočovných cigánoch*, v jeho znení sa okrem obmedzenia kočovania, spomínajú aj evidencie cigánskeho obyvateľstva.¹¹ Tento zákon vznikol v čase vojny, cieľom evidencií bolo predovšetkým podchytiť možných brancov, keďže bol prijatý v čase rozpadu Rakúsko-Uhorska, jeho účinnosť bola len minimálna.

⁵ Vládnym nariadením č. 310/1922 Zb. z. a n., v Čechách nenadobudol platnosť vôbec.

⁶ Košice, Moldava nad Bodvou, Prešov, Bardejov, Sabinov, Svidník, Giraltovce, Sečovce, Kráľovský Chlmec, Vranov, Michalovce, Veľké Kapušany, Sobrance, Humenné, Michalovce, Snina, Gelnica.

⁷ Pojem Cigán je v texte uvádzaný tak, ako sa nachádzal v pôvodných prameňoch.

⁸ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1328_00.htm

⁹ http://www.psp.cz/eknih/1919ns/ps/tisky/t1722_00.htm

¹⁰ Štátny Archív (ŠA) Košice, f. Hlavnoslúžňovský úrad 1850–1922, rok 1921, sp. 4144.

¹¹ Nariadenie uhorského ministerstva vnútra č. 15 000/1916.

V roku 1921 postúpilo Ministerstvo vnútra odpisy týchto zákonov, Ministrovi ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, odkiaľ boli ďalej zaslané jednotlivým župným úradom. Aplikácia zákonov na území Abovsko-turnianskej župy¹² bola obmedzená, samotné ministerstvo si uvedomovalo, že „pomery na Slovensku sú od pomerov v českých zemiach celkom odlišné, lebo tuna je veľa Cigánov usadlých, čo v českých zemiach vôbec nie je“,¹³ preto sa zákony mali uplatňovať najmä voči cudzím Cigánom prichádzajúcim na územie župy z Maďarska. Súčasne požiadalo Ministerstvo vnútra župné úrady o kritiku výnosu z roku 1888, prípadne o návrh iného, vhodnejšieho postupu voči Cigánom, ktorý by pochádzal z ich vlastných skúseností.

Košický hlavný slúžny v tejto súvislosti zhodnotil situáciu v košickom okrese ako uspokojivú a pridal aj niekoľko návrhov, ako by úrady mohli voči Cigánom postupovať. Navrhol zriadiť „presný kataster“ podľa obcí, v ktorom by sa o Cigánoch viedli podrobné údaje, napr. vek, miesto narodenia, podrobný popis osoby a fotografia.¹⁴ Túlanie sa malo veľmi prisne sťahovať, rovnako aj „obchod s koňmi, ktorý túlavý život podporoval“.¹⁵

Situáciu vo svojich obvodoch zhodnotili aj hlavný slúžny obvodu v Moldave a v Ždani,¹⁶ podľa moldavského slúžneho tam „žijú len usadlí Cigáni, ktorí sa dobre správajú“ a žiadne problémy nespôsobujú. Aj Cigáni v Ždani boli podľa správy slúžneho usadlí a nespôsobovali ťažkosti v obvode, naopak „všetci pracujú ako hájníci, pastieri, lesní robotníci alebo hudobníci“.¹⁷

Podľa jednotlivých správ a hlásení sa prioritou vo vzťahu k Rómom v celej ČSR stalo obmedzenie potulovania a zabránenie prísunu cudzích Rómov na územie republiky. Kočovné skupiny nebolo možné dôsledne kontrolovať, štátne orgány preto pristúpili k evidencii Cigánov, ktorá mala pohyb jednotlivých skupín sprehľadniť.¹⁸ V Čechách prebehli takéto parciálne evidencie najskôr, v auguste 1922 vypracovali orgány okresnej správy, na žiadosť orgánov zemskej správy politickej v Prahe, „Zoznam do Čiech príslušných Cigánov“, ktorý obsahoval údaje o mene, priezvisku, domovskej príslušnosti, stave, spôsobe života a prezývkach tamojšej cigánskej populácie.¹⁹ Ministerstvo vnútra oboznámilo s týmito postupom zemskej správy na Morave a v Sliezsku, tiež ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska a civilnú správu Podkarpatskej Rusi v Užhorode. V roku 1924 im nariadilo vypracovať takéto menné zoznamy Cigánov príslušných do ich

¹² Od roku 1923 Košickej.

¹³ ŠA Košice, f. Hlavnoslúžňovský úrad 1850–1922, rok 1921, sp. 4144.

¹⁴ Tamtiež, sp. 5023.

¹⁵ Tamtiež.

¹⁶ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, rok 1921, krabica č. 430, sp. 5766.

¹⁷ Tamtiež.

¹⁸ Aj v tomto smere nadviazala ČSR na legislatívne a správne postupy Rakúsko-Uhorska, kde sa evidencie a súpisy Cigánov v rámci jednotlivých žúp konali už v 18. a 19. storočí. Na území jednotlivých správnych celkov neboli spracovávané rovnako dôsledne, dokonca sa v totožnom roku zaznamenali rozličné typy údajov. Pre územie bývalej Abovsko-turnianskej župy sú zachované súpisy z rokov 1768, 1786/87, 1854, 1873; pre Turnianskú župu existujú aj súpisy z rokov 1775 a 1776, väčšina týchto súpisov je bohužiaľ neúplná.

¹⁹ NEČAS, C.: Evidence československých Cigánů v letech 1922–1927. In: Český lid, 73, č. 2, 1986, s. 66. NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938–1945, Brno 1994.

okresov a cudzích Cigánov, v okresoch sa zdržujúcich.²⁰ Údaje sa následne mali centrálne uchovávať a spracovávať.

15. marca 1924 nariadilo ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska župám, aby do šiestich týždňov zaznamenali vo svojich obvodoch počet usadlých a kočovních Cigánov, zamestnanie, sklony k trestnej činnosti, údaje o školskej dochádzke ich detí, po prípade, aké osobné skúsenosti s nimi v obvodoch majú.²¹ Evidencie na Slovensku mali veľký časový sklz, v mnohých obvodoch sa vôbec nekonali, prípadne boli nepresné. Personálne, sa evidencia mala zabezpečiť v súčinnosti župných úradov s bezpečnostnými zložkami.²²

Evidencia Cigánov z roku 1924 v Košiciach (mesto)

Na území Košickej župy sa zachovali evidencie zo všetkých 17 správnych okresov, v priebehu apríla až mája 1924 sa konali na území celého okresu Košice, a zaznamenané boli údaje o 2365 osobách. V samotnom meste Košice sa evidencia Cigánov uskutočnila v apríli 1924, podľa nariadenia MV ČSR ju vykonávali členovia bezpečnostných zložiek.²³

Zaznamenávali sa údaje – poradové číslo, rodné a krstné meno, príbuzenský pomer, domovská obec, domovský okres, rok narodenia, narodený – obec, narodený – okres, stav, zamestnanie, bydlisko, zvláštne znaky a poznámka.²⁴ Celkovo boli podchytенé údaje o 771 osobách,²⁵ 340 osobách mužského pohlavia a 431 pohlavia ženského, pričom 55,25 % z toho tvorili dospelí evidovaní,²⁶ 184 mužov a 242 žien. Zvyšok, takmer 45 % tvorili deti; vo veku 0–2 bolo 78 detí, 3–14 220 detí a vo veku 15–17 bolo zaevidovaných 47 detí.²⁷ Veľmi zaujímavé sú informácie o počte nemanželských detí, tých bolo 55, údaj o tom, že nepochádzajú z manželského zväzku bol špeciálne uvedený v kolónke príbuzenský pomer, dokonca sa tieto fakty uvádzali aj u dospelých evidovaných.²⁸ Dievčatá, počtom 189 mierne prevyšovali chlapcov – 156. Nie je to prekvapujúce, vzhľadom na celkovú feminitu košickej rómskej komunity.

Dospelí evidovaní boli rozdelení²⁹ na skupiny od 18–30, kam patrilo 182 osôb z celkového počtu dospelých, 112 žien a 70 mužov, vo veku 31–45 bolo 141 Rómov,

²⁰ NEČAS, C.: Evidence československých Cikánů..., s. 66–67.

²¹ NEČAS, C.: Štatistické výsledky o cigánskej populácii z roku 1924 na východnom Slovensku. In: Historica Carpatica, č. 20, 1989, s. 213–221; NEČAS, C.: Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. In: Historická demografie, č. 22, 1998, s. 169–199; NEČAS, C.: Českoslovenští Romové...

²² NEČAS, C.: Českoslovenští Romové..., s. 11–26.

²³ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, evidencia Cigánov z roku 1924, i. č. 28.

²⁴ Tamtiež.

²⁵ Tabuľka č. 1 Veková štruktúra košickej rómskej populácie (1924).

²⁶ Osoby staršie ako 18 rokov, vrátane 18 roku.

²⁷ Skupina 15–17 ročných tvorí špecifickú kategóriu evidovaných, v niektorých prípadoch sa o nich zaznamenali aj údaje o povolani, prípadne o stave. Fakt, že u rómskej populácie dochádzalo k zakladaniu rodín v takom mladom veku, bol neskôr pri tvorbe zákona č. 117/1927 Zb. z. a n. dôvodom, prečo sa samostatné legitimácie vydávali už 14-ročným.

²⁸ V súhrne je uvedený len počet nemanželských detí, teda osôb mladších ako 18 rokov,

²⁹ Autorom príspevku.

RÓMOVIA V KOŠICIACH PO VZNÍKU ČSR

69 žien a 72 mužov. Oveľa menej osôb tvorilo skupinu vo veku 46–55 len 48, 29 žien a 19 mužov; vekovú skupinu 56 a viac zahŕňalo 54 ľudí, z toho 32 žien a 22 mužov. Môžeme skonštatovať, že košická rómska komunita bola v čase konania evidencie veľmi mladá.

Tab. 1 – Veková štruktúra košickej rómskej populácie (1924)

EVIDOVANÍ	MUŽI	ŽENY
Spolu 771	340	431
Dospelí evidovaní	184	242
18–30 rokov	112	70
31–45 rokov	69	72
46–55 rokov	29	19
56 a viac rokov	32	22

Rozhodne najprínosnejšie údaje z evidencie nájdeme v kolónkach domovská obec a domovský okres, teda informácie o trvalom pobyte Rómov, o mieste, kam mali byť teoreticky, v prípade potulovania postrkom vrátení. Domovská príslušnosť a domovské právo mali v období konštituovania sa novej republiky d'alekosiahly význam, pretože boli podmienkou získania štátneho občianstva, práv a povinností riadneho obyvateľa Československej republiky, vrátane práva voliť a byť volený, práva vykonávať zárobkovú činnosť, nároku na sociálne zabezpečenie, pomoc v nezamestnanosti atď.³⁰ Podmienky nadobúdania domovského práva sa na území bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie odlišovali, legislatíva prvej ČSR sa s týmto nesúlalom musela čo najskôr vysporiadať, pričom bolo potrebné brať do úvahy medzinárodné zmluvy a napätú situáciu v národnostne zmiešanom pohraničí.³¹ V bývalej rakúskej časti monarchie sa domovské právo priznávalo na základe rakúskeho zákona č. 222 z 5. decembra 1896, okrem nepretržitého 10-ročného pobytu na území obce, bolo podmienkou získania domovského práva výslovné prijatie žiadateľa do zväzku obcou. V uhorskej časti monarchie bolo získanie domovského práva oveľa jednoduchšie, väčšina jeho obyvateľov ho získala automaticky, bez toho, aby sa oň museli uchádzať. Podmienkou bol aspoň 4-ročný nepretržitý pobyt na území obce, bez zaťažovania obecného rozpočtu a splnenia si daňových povinností.³²

Zákon č. 236/1920 Sb. stanovil ako podmienku nadobudnutia domovského práva, povinnosť prijatia žiadateľa do svojho zväzku, pre mnohých obyvateľov bývalej monarchie sa tak dokladovanie ich domovskej príslušnosti, teda aj nároku na československé štátne občianstvo stalo problémom.³³ Bez štátneho občianstva sa ocitlo toľko obyvateľov ČSR, že vládny orgánom nezostalo nič iné než túto neúnosnú a nespravodlivú situáciu

³⁰ Ústavný zákon č. 236 Zb. z. a n., z 9. apríla 1920 o nadobúdaní a strate štátneho občianstva a domovského práva v ČSR.

³¹ Zjednodušiť túto citlivú a nesmierne komplikovanú situáciu mali pomôcť bilaterálne zmluvy o štátnom občianstve a ochrane menšín, ktoré uzavrela ČSR s Rakúskou republikou 7. júna 1920 a Nemeckom 29. júna 1920. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/pš/stenoprot/011schuz/s011002.htm>

³² Zákon č. XXII. z roku 1886. In: Magyar Torvénytár 1884–1886. évi Törvényczikkék. Budapest 1897, s. 405–445.

³³ Týkalo sa to predovšetkým Slovenska a Podkarpatskej Rusi.

opätovne riešiť. 1. júla 1926 bol prijatý ústavný zákon č. 152, ktorý priznával československé štátne občianstvo aj tým obyvateľom bývalej monarchie, ktorí pred 1. januárom 1910 mali aspoň 4 roky nepretržitý pobyt v niektorej obci na území Slovenska, alebo Podkarpatskej Rusi.

V Košiciach v roku 1924 žilo 52 898 obyvateľov, rómska komunita počtom 771, tvorila 1,45 % obyvateľov mesta. Údaje o rozsiahlej usadlej miestnej rómskej komunite nám poskytli už súpisy z 18. a 19. storočia, ktoré sa konali v bývalej Abovsko-turnianskej župe. Už koncom 19. storočia bolo viac ako 80 % košických Rómov trvalo usadených, vzhľadom na heterogénnosť a fragmentárnosť skúmaných údajov v týchto súpisoch nie je možné sledovať inú kontinuitu. Určite by bolo zaujímavé sledovať spatosť niektorých rómskych rodín s mestom Košice, alebo košickým okresom v priebehu niekoľkých storočí.

V prípade košickej rómskej komunity, na základe evidencie, šlo o usadlé obyvateľstvo, väčšina z nich žila sústredene v jednej mestskej časti na okraji mesta. Až 755 jednotlivcov uvádza ako svoju domovskú obec Košice, len 16 evidovaných malo domovskú obec inú. Košický okres, ako svoj domovský okres uviedlo 740 Rómov, teda takmer 96 % evidovaných osôb.

Z uvedenej evidencie jasne vyplýva, že absolútna väčšina košických Rómov sa v meste aj narodila, pričom aj ostatní evidovaní pochádzali z územia košického okresu. Skúmané údaje potvrdili prítomnosť početnej rómskej komunity na území mesta, pričom sa v žiadnom prípade nedá hovoriť o Rómoch cudzích, alebo kočovných.

V evidencii vydaných osvedčení o štátnom občianstve³⁴ Košickej župy však nie je ani jeden záznam o jeho vydaní pre košických Rómov, rovnako ani jeden z evidovaných nefiguruje v záznamoch vydaných dokladov o domovskej príslušnosti.³⁵

Evidencia podľa domovskej príslušnosti vniesla trochu svetla do sféry skutočného počtu Rómov v ČSR, obrovské rozdiely v počte Rómov pri sčítaní obyvateľov v roku 1921 a 1930 nasvedčovali tomu, že obe štatistiky sú realite vzdialené. V celej ČSR bolo evidenciou z roku 1924 podchytených 51 866 Rómov,³⁶ odhadovaný počet Rómov na konci tridsiatych rokov bol 100 000 až 110 000.³⁷

Záznamy o stave košickej rómskej populácie neuvádzajú tzv. konkubináty, ako ich môžeme nájsť napr. v evidencii z okresu Košice,³⁸ evidovaných bolo 115 vydatých žien a 112 ženatých mužov, celkovo tvorilo 227 osôb žijúcich v manželských zväzkoch 53,28 % všetkých dospelých evidovaných Rómov. Stav slobodný uviedlo 133 jednotlivcov, u žien sa vyskytol vysoký počet vdov, až 46 a 8 vdovcov, rozvedených bolo 7 jednotlivcov a neudaný stav bol uvedený v počte 5.

³⁴ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1924–1926, i.č. 32 evidencia vydaných osvedčení o štátnom občianstve.

³⁵ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1924–1928, i.č. 35 evidencia vydaných osvedčení o domovskej príslušnosti.

³⁶ Aj, keď ide o neúplnú evidenciu, niektoré okresy evidenciu vôbec nepreviedli, tieto údaje sú bližšie skutočnému stavu než podhodnotené sčítania obyvateľstva, v ktorých bolo v roku 1921 v ČSR len 7 967 Cigánov. V roku 1930, pri zmene definície národnosti bolo len na Slovensku zarátaných 30 626 Cigánov.

³⁷ NEČAS, C.: Českoslovenští Romové..., s. 11–26.

³⁸ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1924, i.č. 29, evidencia Cigánov podľa okresov.

Medzi zvláštnymi znakmi sú najčastejšie uvádzané zmrzačenia, napr. Bikár Alois má v poznámke uvedené „levé oko sklenené a levá ruka ranená“³⁹, tiež prípady hluchoty, slepoty, alebo duševných chorôb.⁴⁰ V kolónke poznámka je len niekoľko informácií o osobách, ktoré napr. nežili s manželom, alebo manželkou, prípadne sa presťahovali.⁴¹

Zárobkovú činnosť vykázalo 407 osôb,⁴² 172 žien uvádzalo ako svoje povolanie „domáca“, to predstavuje takmer 71 % všetkých dospelých žien, zárobkovú činnosť v zmysle remesla, alebo podobného typu práce vykázalo len 225 dospelých mužov a žien.

U mužov dominovalo povolanie hudobníka, takýmto spôsobom si zarábalo na živobytie 141 mužov, z toho 138 starších ako 18 rokov, čo predstavuje 75 % povolani dospelých rómskych mužov v Košiciach. Okrem toho bolo zaevidovaných 23 robotníkov, 1 murár, 11 kováčov, 2 nádenníci a 9 dospelých mužov nemalo udanú žiadnu zárobkovú činnosť.

Vo všeobecnosti došlo už v predchádzajúcom storočí k výraznému odklonu od klasických rómskych zamestnaní, aj keď v prípade evidencie, vzhľadom na vysoký počet hudobníkov sa môže zdať, že tradičné remeslá dominovali. Vysoký počet hudobníkov bol zapríčinený práve faktorom mestského prostredia, kde bola cigánska hudba a cigánske kapely veľmi obľúbené. Najlepší hudobníci hrávali v najluxusnejších hoteloch⁴³ a kaviarňach, mali hudobné vzdelanie a dokonca bývali mimo cigánskej štvrte. Dokladom veľmi silnej pozície cigánskych kapiel v meste bola napr. rezolúcia profesionálnych hudobníkov v ČSR, združených v „Odborovom združení hudobníkov v Československej republike“, z apríla 1924.⁴⁴ Členovia združenia veľmi ostro kritizovali okresné a policajné úrady, ktoré voči týmto populárnym hudobníkom nijako nezasahovali, žiadali vládu o prijatie zákona proti hanobeniu hudobného umenia a na ochranu československých hudobníkov voči cudzincom.⁴⁵ Členovia združenia neboli schopní konkurovať cigánskym bandám a ich pobočky na Slovensku prichádzali o zisky, navyše tie plynuli pre hudobníkov, ktorí väčšinou hovorili po maďarsky.

Mesto sa prezentovalo cigánskymi hudobnými majstrami aj navonok, pri príležitosti 10. výročia vzniku ČSR sa v Košiciach konal veľký monstrekoncert cigánskej hudby, na ktorom sa zúčastnilo 15 kapiel a poprední primáši z mesta i celého Slovenska.⁴⁶ Koncert mal obrovský úspech a pozitívne ho hodnotila aj miestna tlač.⁴⁷

Ďalším faktorom je skutočnosť, že v evidencii nie je uvedené, koľko mužov sa živilo len hudbou a nevykonávalo popri tom aj inú činnosť.

³⁹ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1924, i.č. 28, evidencia Cigánov.

⁴⁰ Tamtiež.

⁴¹ Kuriozitou v poznámke je napr. odkaz na Berko Vojtecha, ktorý žije od roku 1907 v Amerike.

⁴² Nie sú to však len dospelí – zárobkovo činní, ale aj spomínaná kategória 15–17 ročných.

⁴³ Schalkhaz, Európa.

⁴⁴ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1924, sp. 24 968, krabica č. 374.

⁴⁵ Tamtiež.

⁴⁶ Koncert sa konal v Sokolovskom sade, za účasti predstaviteľov mesta a mnohých čestných hostí. Záver patrilo primášskym prekážkám, kde tí najlepší mohli predviesť všetku svoju zručnosť.

⁴⁷ Slovenský Východ, 12. apríl 1928, s. 2; 28. jún 1928, s. 2; 1. júl 1928, s. 5.

U žien bolo v kolónke zamestnanie v 172 prípadoch uvedené domáca, 36 pracovalo ako robotníčky, 14 sa venovalo rôznemu druhu predaja, v evidencii je 1 čašníčka, 2 prostitútky a 17 žien nemalo udané zamestnanie. Z iných výkazov bezpečnostných orgánov máme k dispozícii zoznam 34 cigánskych žien – obchodníčok s krátkym tovarom, ktoré boli zatýkané za nedovolený predaj na trhu na Legionárskom námestí.⁴⁸ Výkazy obsahujú údaje o menách a priezviskách, aj priezviskách za slobodna, adresu a druh ponúkaného tovaru, boli tu uvedené aj tie ženy, ktoré majú v evidencii z roku 1924 zaznamenanú činnosť domáca. V evidencii nefigurujú nelegálne formy obživy, cvičenie zvierat, večštenie z kariet atď., nie sú v nej údaje ani o žiadnom obchodníkovi s koňmi, alebo dobytkom. Košickí Rómovia v tomto období nefigurujú ani vo výkazoch nezamestnaných Košickej župy, z roku 1924 nie je ani jeden záznam o žiadosti niektorého z evidovaných o podporu v nezamestnanosti.⁴⁹

Košickí Rómovia obývali niekoľko vzájomne sa križujúcich ulíc na okraji mesta, len v ojedinelých prípadoch bývali mimo túto štvrť. Najhustejšie obývané boli ulice: Idanská, Vysoká, Veselá, Dýmková, Delostrelecká, Dlhá, Tulipánska, Moldavská – vonkajšia, Pišteľná a Mostová. Práve na týchto uliciach bývalo najviac evidovaných, na prvom mieste v hustote obývania bola Vysoká ulica (252), druhá najhustejšie obývaná bola ulica Idina – Idanská.

V evidencii sú však aj záznamy o Rómoch bývajúcich mimo štvrť, napríklad na ulici Kováčskej, dokonca na Hlavnej ulici č. 115, kde bývala vdova Mária Olah a jej tri deti. V týchto prípadoch však rómski obyvatelia boli len nájomcami domov, Rómovia žijúci v štvrti na okraji mesta domy aj vlastnili, napr. na Vysokej ulici vlastnili 9 z 15 nimi obývaných domov.⁵⁰

Medzi najfrekvencovanejšie priezviská patrili Bikar, Balog, Duna, Horváth, Chudy, Iléš, Lakatoš, Oláh, Onódy, Orgován, Slepčík, Šaňa a Žiga.

Súpis bol vyhotovený v 4 exemplároch, z toho 3 pre potreby ministerstva vnútra.

Evidencia Cigánov z roku 1924 potvrdila prítomnosť veľkej a spoločensky veľmi dobre adaptovanej rómskej society v meste Košice na začiatku minulého storočia. Môžeme skonštatovať, že to bola pomerne mladá populácia, s vysokým počtom detí a žien, ktorí žili väčšinou koncentrovane v jednej štvrti na okraji mesta, a s kočovným životom nemali nič spoločné. Dominanciu medzi povolaniami si stále udržiavali klasické rómske zamestnania, tj. hudba a kováčstvo, pričom práve mestské prostredie bolo živnou pôdou pre desiatky hudobníkov.

Dotvorením obrazu života košických Rómov na začiatku 20. storočia sú nesmierne cenné a zaujímavé zábery, obsiahnuté v pozostalosti Jozefa Kollarčika-Fintického, či v práci Františka Štampacha z roku 1929, Cikáni v Československé republike. Zachytávajú každodenný život Rómov v štvrti, ale aj mimo nej.

⁴⁸ AMK, f. Mestský notársky úrad v Košiciach 1923–1938, 1934, i.č. 155.

⁴⁹ ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, 1923, i.č. 198, krabica 266, výkazy nezamestnaných v Košickej župe. Starostlivosť o nezamestnaných a nemajetných bola v tomto období na pleciach mesta, alebo obce, aj z tohto dôvodu bolo dôležité mať doklady o domovskej príslušnosti. Najčastejším dôvodom, prečo boli žiadosti o soc. pomoc mestom odmietané, bolo bývanie v spoločnej domácnosti s viacerými ľuďmi.

⁵⁰ V kvalite bývania platila zásada, čím lepšie soc. zázemie, tým bližšie k centru mesta.

Na dôležitosť evidencii z roku 1924 pri skúmaní rómskych dejín upozornil už Ctibor Nečas, hoci sa súpisy nekonali všade rovnako dôsledne, z niektorých okresov dokonca chýbajú úplne, sú jedinečným prameňom, zachytávajúcím životné podmienky Rómov na začiatku minulého storočia. Môžu potvrdiť, alebo vyvrátiť dlhodobú spätosť rómskych komunit s určitými regiónmi, tak ako v prípade Košíc, kde bola v roku 1924 potvrdená prítomnosť početnej, usadlej a domovsky prislúchajúcej komunity. Analýza evidencie Cigánov z roku 1924 pre mesto Košice bola prvou časťou skúmaného materiálu, širším zámerom je v budúcnosti preskúmať súpisy z celej bývalej Košickej župy.

Roma in Košice after the Establishment of the Czechoslovak Republic (An Analysis of Evidence from 1924)

Eva Zupková

Evidence from the year 1924 confirms the presence of a large and socially well-adapted Roma community in the city of Košice at the beginning of the last century. We can state that the population was fairly young with a large number of women and children. They lived concentrated in one quarter on the edge of the city and had nothing to do with a nomadic life-style. They were predominately employed in classic Roma professions, i.e. music and metalworking; in the urban setting they found a large demand in these fields.

NĚKOLIK POZNÁMEK O VZDĚLÁVÁNÍ ROMŮ V ČESKOSLOVENSKU

Rastislav Pivoň

V období po vzniku Československé republiky se systematictější pozornost otázce vzdělávání Romů, zejména pak dětí, začala věnovat až v souvislosti z procesem tzv. moldavských lidožroutů. Ve dvacátých letech 20. století loupeživá banda Šándora Filkeho řádila po vesnicích a lesích okolí Moldavy nad Bodvou na východním Slovensku. Oběti často nebylo možné najít, proto se vyšetřovatelé domnívali, že je Cikáni snědli. Nakonec se k tomu sami přiznali. I když se později ukázalo, že kanibalismus si Cikáni vymysleli, vyšetřování případu upoutalo pozornost nejenom našeho tisku.

Jako znalec oboru se na vyšetřování podílel i František Štampach (1895–1969),¹ jeden z nejvýznamnějších odborníků v oblasti antropologie a pedagogiky. Ten ostře kritizoval přístup vládní moci k Cikánům, východisko z problémů viděl právě ve vzdělávání. Nepovažoval však za prospěšné zakládání tzv. cikánských škol, jak tomu třeba bylo v Užhorodě, kde od prosince roku 1926 taková škola fungovala.

Mimochodem, tuto školu bychom dnes označili jako alternativní; vyučovací hodiny byly kráceny, výučba se často přerušovala tancem, zpěvem a hrou na hudební nástroje. Žáci dokonce měli i docela slušnou kapelu. Stavba této školy měla u Romů značný ohlas; na její stavbě se aktivně podíleli a údajně připravili asi 15 000 cihel.

Navštěvovalo ji asi 80 dětí se školní docházkou přes 95 % a celkem slušným prospěchem.

Podobné školy vznikaly i jinde především na východě Slovenska, ale o jejich činnosti nemáme zatím podrobnější zprávy. Faktem je, že v průběhu druhé světové války školy postupně přestaly fungovat.

Další událostí, která přiměla pozornost na Cikány v Československu, byl pogrom v osadě při Pobodimí, poblíž města Piešťany v roce 1928. Tehdy místní sedláci zavraždili 6 lidí a na desítky jich těžce zranili.² Událost se neobešla bez pozornosti světového tisku a do popředí se mimo jiné opět dostala otázka vzdělávání této skupiny obyvatelstva.

Tehdejší Komunistická strana Československa velice vehementně hájila zájmy Cikánů a upozorňovala na příklad Sovětského svazu, kde Cikáni měli postavení národnosti a všechna práva z toho vyplývající – především se tvořily učebnice, knížky a literatura vůbec v cikánském jazyce.

Již zmíněný František Štampach založil Společnost pro výzkum a řešení cikánské otázky, své názory na výchovu a vzdělávání dětí tuláckých, toulavých a cikánských

¹ Blíže o něm: PIVOŇ, R.: František Štampach – jeho prínos pre rozvoj romistiky v Československu, In: Romano Džaniben, 1–2, 2001 s. 71.

² KALNÝ, S.: Cigánsky plač a smiech, Bratislava 1963.

publikoval v na svou dobu docela převratné knížce *Dítě nad propastí*.³ Otevřeně kritizoval zákon o potulných cikánech z roku 1927 a vůbec přístup společnosti k Cikánům. Nicméně v průběhu druhé světové války i činnost, kterou vyvíjela Společnost pro výzkum a řešení cikánské otázky, postupně zanikla.

A tak se vzdělávání Romů začala věnovat pozornost až v době, kdy se moci uchopila Komunistická strana Československa.

Zásadním zákonem byl zákon č. 74/1958 Sb. o trvalém usídlení kočujících osob. Z něho pak vycházeli i ostatní nařízení o řešení zaměstnání, bydlení a také vzdělávání Romů. *Povereníctvo školství a kultury* přijalo v listopadu 1958 směrnici o výchově a vyučování cikánských dětí.⁴ Dle těchto směrnic byly učitelé povinni dbát o pravidelnou školní docházku cikánských dětí, věnovat jim individuální péči, u dobře prospívajících žáků bylo zapotřebí sledovat jejich další vzdělávání. Za zmínku stojí fakt, že již v té době upozorňovali státní orgány na to, že nelze cikánské děti zařazovat do zvláštních škol, pokud jim nebyl prokázán pochybený duševní vývin. Přes všechna nařízení se při hodnocení plnění těchto usnesení (v prosinci 1960) konstatovalo, že úspěchy při zaškolování těchto žáků jsou neuspokojivé. Na Slovensku bylo v té době zhruba 32 500 dětí školního věku, z kterých ale až 10 000 navštěvovalo školu nepravdělně.⁵

Zásadním nedostatkem bylo dle názoru tehdejších státních a stranických orgánů podceňování tzv. dočasných tříd, škol, které byly určeny pro „zanedbané cikánské děti“. Když v roce 1951 jich bylo 61, o deset let později sotva polovina. Úkolem dočasných tříd bylo připravit cikánské děti na přechod do klasické základní školy. Začátkem šedesátých let 20. století bylo na Slovensku asi 600 cikánských dětí⁶ na učilištích, což rozhodně nebylo možné považovat za úspěch.

V dubnu 1952 se v Praze konala konference, které se účastnili i zástupci romské inteligence. Na základě závěrů této konference vydalo Ministerstvo vnitra *oběžník o úpravě poměrů pro osoby cikánského původu*, jenž obsahoval instrukce pro národní výbory o výchovné práci, zdravotní péči, likvidaci negramotnosti atd. Přes všechna tato byrokratická opatření se však konstatovala nedostatečná angažovanost a podceňování práce s cikánským obyvatelstvem ze strany především pracovníků národních výborů a pedagogů.

Relativně slabé výsledky ve vzdělávání dětí i dospělých a také značné nedostatky v zlepšení situace s bydlením a ostatními, především sociálními otázkami Romů nutila představitele státní moci hledat jiná východiska. Často však šlo o řešení radikální, na první pohled jednoduché, jasné a – se „zaručeným úspěchem“.

Právě takovým řešením měla být koncepce rozptýlu a odsunu cikánského obyvatelstva, kterou v roce 1965 navrhl Vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva. Cikánské obyvatelstvo se mělo ze Slovenska rozptýlit do českých zemí. Úspěch této „akce“ nebyl zrovna valný, celkem se vystěhovalo asi 3 200 Romů, víc než tisíc se jich však vrátilo zpátky a tak v Čechách zůstalo něco přes dvě tisícovky slovenských Romů.

³ Vyšla v Plzni roku 1933.

⁴ Zbierka inštrukcií pre výkonné orgány NV, ročník 1958, číastka 16, por. č. 157.

⁵ PREDMERSKÝ, V.: Rastú nám noví ľudia, Bratislava 1961, s. 16.

⁶ Tamtéž, s. 17.

Po událostech v roce 1968 a nástupu demokratizující politiky v Československu se začalo s budováním jakéhosi národního povědomí Romů. Potřebu vzdělání si plně uvědomovali i představitelé nově se rodící romské „národněosvobozencké“ elity. V roce 1969 byly ustaveny dvě organizace zastupující Romy v Československu. Byly to Svaz Cikánů-Romů v ČSR a Zvaz Cigánov-Romov v SSR. Obě tyto organizace kromě jiných aktivit se snažily o zlepšení školní docházky a prospěchu romských dětí. Důraz se kladl především na pozitivní vzory. Cílem bylo zejména působit na romské dívky a doporučovat jim studium na středních pedagogických školách, kde mohly získat kvalifikaci jako učitelky mateřských škol a pak působit v romských komunitách nejenom jako učitelky, ale také jako pozitivní vzory pro romské děti a jejich rodiče. V roce 1973 po politických změnách v socialistickém Československu a utvrzení moci Komunistické strany Československa byly obě organizace Cikánů-Romů zrušeny. Bez ohledu na hodnocení či přínos těchto organizací pro vzdělanostní růst romské populace lze konstatovat, že i nadále se setkáváme s obrovskými problémy v otázce vzdělávání Romů jak dospělých, tak dětí.

V roce 1976 přijala vláda ČSSR usnesení ve které mimo jiné ukládá ministerstvu národní obrany zabezpečit pro cikánské brance během základní vojenské služby kurzy, v nichž by získali základní vzdělání. Mezi Romy bylo v té době módou udělat si na vojně řidičsky průkaz a po službě pracovat jako řidič. Právě doplnění vzdělání v průběhu základní vojenské služby dopomohlo velice výraznou měrou k prakticky úplné likvidaci negramotnosti romského obyvatelstva u nás.

Až do roku 1962 se likvidace negramotnosti uskutečňovala formou hromadných kurzů, která se však neosvědčila. Veliký počet účastníků s rozličným stupněm ne/gramotnosti i schopností učit se způsobil, že Romové se naučili pouze podepsat, větší schopnosti číst a psát však nenabývaly. Po roce 1962 se začala uplatňovat poměrně efektivnější forma práce s negramotnými a to formou kurzů, které ale již necílily svou pozornost pouze na psaní a čtení.

Kurz prvního stupně byl určen osobám celkem negramotným, které kromě psaní a čtení se učily i základy jazyka, dějepisu, zeměpisu, přírodopisu a občanské výchovy. Úkolem tohoto kurzu bylo, aby posluchači zvládli učivo prvního, druhého a eventuálně i třetího ročníku základní školy.⁷ Kurz druhého stupně byl určen osobám pologramotným, a cílem bylo zvládnout učivo třetího až pátého ročníku základní školy. Plánovalo se, že kurzy budou absolvovány během šesti měsíců v rozsahu 130 hodin.⁸ Znamenalo to výuku přibližně 5–6 hodin týdně.

Kromě okresních vojenských správ a vojenských útvarů byli likvidaci negramotnosti pověřeni také okresní národní výbory (realizovali výuku zejména v osadách) a závody, resp. jejich odborové organizace. S úplnou likvidací negramotnosti se počítalo do roku 1965 a v podstatě se tento cíl zhruba naplnil; i když i po více než deseti letech musely tyto kurzy pokračovat, pokrok v likvidaci negramotnosti byl znatelný.

V přístupu ke vzdělávání se však objevuje ještě něco nového: je pravda, že počet úplně negramotných prudce klesal, ale zároveň o to rapidněji stoupal počet lidí pologramotných. V roce 1963 byl publikován výzkum na populaci 19letých mužích-Romech, narozených tedy v roce 1944, kterým povinná školní docházka začala v roce 1950 a měla

⁷ DAVIDOVÁ, E.: Bez kolíb a šiatrov, Košice 1965 s. 179.

⁸ DAVIDOVÁ, E.: Bez kolíb..., s. 180.

být ukončena roku 1959. Na základě zjišťování školní docházky a prospěchu těchto mužů se zjistilo, že až 95 % této věkové kategorie na východním Slovensku neabsolvovalo povinnou základní školní docházku v její obvyklém trvání devíti let.⁹ V podstatě byla tato generace Romů již gramotná, ale uplatnění nacházeli její příslušníci v těžkých dělnických profesích (jak je tomu, ostatně dodnes s rozdílem, že v tom čase byla právě po takových dělnících velická poptávka).

Sedmdesátá léta 20. století byla poznamenána kladením důrazu na školní docházku, zprůšňovala se represivní opatření a mnoho romských dětí se ocitlo v dětských domovech. Stále dominovala snaha pedagogů těchto dětí se zbavit odsunem do zvláštních škol. Tak byly právě zvláštní školy charakteristické velikým, často více než 90% podílem romských dětí.

Moderní bylo i vedení kurzů nejenom na získání kvalifikace pro nějakou dělnickou profesi (ostatně takové kurzy byly dostupné i pro majoritní obyvatelstvo), ale i kurzy praktické určené především ženám – kurzy šití, vaření atd.

Důraz se také kladl na včasné zaškolení cikánských dětí v mateřských školách ve věku 3–5 let. V období 6. pětiletky se podařilo zařadit do mateřských škol 4482 cikánských dětí (údaj ze SSR), čímž se podíl zaškolených dětí zvýšil z 32,6 % v roce 1975 na 54,8 % v roce 1980¹⁰.

Docela logicky se předpokládalo, že včasné zařazení cikánských dětí do zařízení předškolní výchovy bude mít za následek snížení neospravedlněné absence a celkové zlepšení prospěchu. Jenomže nebylo tomu tak. Jestliže v školním roce 1974/1975 byla průměrná absence jednoho romského žáka 107,0 hodin, v roce 1979/1980 to bylo 107,4 hodiny. Byla to nejhorší docházka cikánských žáků v šesté pětiletce.¹¹

Přesto však došlo k zlepšení prospěchu. Zatímco v školním roce 1975/1976 ukončilo školní docházku na prvním stupni ZŠ (v 1.–5. ročníku) zhruba 25 % romských žáků, v školním roce 1979/1980 byl jejich podíl pouze 9,4%. To lze považovat za úspěch. I když se zvýšený podíl absence neodrazil na celkovém prospěchu, stranické orgány vyjádřily otevřeně svou nespokojnost. (Mimochodem, podíl absence romských dětí byl důsledkem klesajícího počtu a podílu romských dětí na populaci v důsledku opatření na snížení porodnosti.)

Byla otevřeně vytknuta snaha mnohých vedoucích pracovníků mateřských škol tyto děti diskriminovat, konstatoval se povrchní přístup učitelů, ulehčování si práce i někde více, někde méně otevřené snahy se těchto dětí jednoduše zbavovat.

Na poradě tajemníků komisí pro otázky cikánských obyvatelů konané v Bratislavě 24.–25. září 1980 byly přijaty závěry a usnesení pro období další pětiletky, které mimo jiné předpokládaly i zkvalitnění a zvýšení úrovně péče o romské děti. Především se do roku 1985 měl zvýšit podíl romských dětí zařazených do mateřských škol na úroveň předpokládanou u ostatního obyvatelstva, to znamená na 85 %. V školní výchově se měl dosáhnout takový prospěch, aby nejméně 70 % romského dorostu ukončilo základní školu

⁹ NOVÁČEK, J.: Proti negramotnosti občanů cikánského původu, In: Osvětová práce, 1963, č. 14, s. 271.

¹⁰ FARKAŠ, I.: Přednáška na celoslovenské poradě tajemníků ONV a KNV pro otázky cikánských obyvatelů v Bratislavě 24.–25. září 1980 (vyšlo tiskem jako interní materiál Ministerstva práce a sociálních věcí r. 1980).

¹¹ FARKAŠ, I.: c.d.

řádně, tedy v 8. ročníku. Podíl absence se zase měl snížit s tehdejšího průměru 107,4 na maximálně 60 hodin ročně. Takové cíle byly vytyčeny pro období následujících pěti let.

Rozhodně se nedá popřít snaha tehdejší politické moci o zlepšení celkového postavení Romů v socialistickém Československu. Nakonec, mnohá opatření z tohoto období se v nových formách pokouší současná moc aplikovat i dnes. Nelze tedy politiku Komunistické strany Československa v oblasti vzdělávání romské populace celkově odmítnout. Zejména, když uvedené období hodnotíme v celkovém kontextu politické situace u nás, v socialistickém, ale i západním sektoru.

Podceňování některých etnických zvláštností Romů (zejména mateřského jazyka) bylo možná jednou se základních chyb vzdělávací politiky KSČ. Těžko soudit. Chyběly zkušenosti, nebylo se o co opřít a často se snaha vyřešit jeden problém odrazila v nahromadění jiných.

Dovolte, prosím, ještě malou poznámku: Sebelepší vytváření podmínek pro vzdělávání jakékoliv skupiny obyvatelstva nikdy nepřinese úspěch, pokud o cíli tohoto vzdělávání nebudou přesvědčeny obě strany. Tedy učící se i učitelé. Právě nedostatečný zápal pedagogů, chladný přístup k dětem, snaha ulehčovat si práci byl (a dodnes je) tím základním problémem vzdělávání romského obyvatelstva u nás.

Some Comments on the Education of Roma in Czechoslovakia

Rastislav Pivoň

Underestimating some ethnic characteristics of the Roma (in particular relating to their mother tongue) was one of the fundamental mistakes of educational policies. Often, attempts to resolve one problem manifested itself in many others. Even the best conceived and intentioned conditions for educating any particular group of people will inevitably fail if both sides – both teachers and students – are not convinced of the validity of the goal.

Materiály ze semináře

MYŠLENKOVÁ TVÁŘ ŠEDESÁTÝCH LET 20. STOLETÍ

MYŠLIENKOVÁ TVÁR ŠEŠŤDESIATYCH ROKOV 20. STOROČIA'

(17. liberecký seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky
a archiváře)

Liberec, 27.–28. srpna 2007

Uspořádala: Katedra dějepisu Pedagogické fakulty TU v Liberci
pod patronací Česko-slovenské komise historiků
a Ústavu politických vied SAV

ÚVODEM

Stalo se 17. června 1962 na stadiónu v Santiagu de Chile. Masopust si naběhl na Pospíchalovu chytrou kříženou přihrávku, prolétl mezi žlutomodrými hráči a s rozvahou poslal kolem vybíhajícího brankáře míč do sítě. Běžela 15. minuta finálového utkání o mistra světa v kopané mezi Československem a Brazílií. Československo vedlo 1-0. Brazílci však zápas ještě vinou chyb jak československé obrany, tak sovětského rozhodčího Latyševa otočili. I to, i zcela překvapující československá účast ve finále jako by příznačně předznamenávaly československá šedesátá léta. Svět zase o Československu věděl a měl brzy vědět ještě více. Hlavně však o sobě vědělo Československo samo.

Některým generacím nabídnou dějiny čas milosti, k tvůrčímu vzepětí, k dílu, které se hluboce zářívá do života, osobitě ho poznamenává i mění, zanechává výraznou stopu. Nebývá takový čas dlouhý, ale dějiny a společnost žijí pak i z takových neobyčejných krátkých chvil. Dobré věci v dějinách mívají obyčejně velmi krátké trvání, soudila Hannah Arendtová. Mohou přesto rozhodně zapůsobit na to, co se děje později v dlouhých dobách, jež vůbec nemají nic z krásy. Byla takovým časem milosti, v Československu a ve světě, léta šedesátá, a žilo se z nich a jimi poté, co pak bylo jinak, jinak úplně, nebo v důsledku nových faktorů, jevů, aktérů? Podstatná otázka pro tento seminář, citelná i proto, že soudobý český pohled na onu dobu nezřídka postrádá hloubku a trpělivost poznávání, pracuje více s dojmy, představami, několika fakty a s mistrujícími pseudonadhledy. Přitom detailnější ponor i jen do několika šedesátých let rozhrnuje oponu pro tak bohaté historické jeviště, až léká četností vážných her, jež se na něm inscenovaly. Leká tím, že pro obsáhlý výsledný obraz nejsme s to vše naplňující, určující, příznačně poznat, pochopit, posoudit, zřetězit, či oddělit do výlučností. V charakteristice té části československých a světových šedesátých let mohu proto zatím zůstat nanejvýš u glos, u tezí, třeba u jen hodně subjektivních nápadů. Od úvodu k semináři se ostatně více nečeká, jen první přemýšlení nahlas, jen případná inspirace či výzva k polemice, k představení jiného přístupu a pojetí a možná také k vyslovení některých otázek, jež jsou i v tomto případě dopisováním s minulostí. Až fascinující je objevení se tolika společenských tendencí ucházejících se o rozhodující slovo a mířících k činům či pokusům o ně, i srážek mezi těmito myšlenkově i jen naskicovanými tendencemi, z nichž vznikal specifický společenský pohyb.

Svět žil ve studeném míru, různě se však válčilo, třeba už nekonečně ve Vietnamu, zato jen šest dnů mezi Izraelem a Araby. Výsledky a důsledky obou válek dodnes nedozněly, měnily politický atlas světa. Stále se zbrojilo jako o život, a o ten opravdu šlo. Zvyšovala se váha velmocenského outsidera Číny, poznával to hlavně Sovětský svaz, pro nějž se ve vztazích s Maovou říší jako by otevírala druhá fronta, zatím ideologická a politická. Brežněvovský Kreml po stabilitě toužících aparátčků skončil po roce 1964 s chruščovovskými fantaskními vizemi, jistým reformám se však pár let nebránil, bylo např. třeba zachránit zcela zkolabované zemědělství. Ještě také načas těžil z úspěchů v kosmu.

Západ žil hospodářským zdvihem, který působil na životní styl, už v něm téměř naplno vládl kult spotřeby. Mohutný zábavní průmysl vytlačoval i vrcholné umění a experimentující avantgardu do výlučných a často izolovaných společenských zón. Patrný byl

převažující politický vliv byt' různorodé levice, která se starala o „organizovaný kapitalismus“, tedy o sociální stát. Ožily dokonce teorie konvergence systémů zrozené za světové války. Přemýšlelo se o nich na Západě i na Východě. Šedesátá léta na Západě vyznačila i celospolečenská diskuse o takových podstatných pojmech, jakými jsou rovná občanská práva a příležitosti, lidská solidarita nebo spravedlivé rozdělování hospodářské prosperity. Existovala totiž i „jiná Amerika“, řečeno s Michaelem Harringtonem a jeho slavnou studií z roku 1962 dokazující, že prospěch z ekonomického boomu padesátých let minul desítky milionů lidí. Diskuse nabyly na ostrosti nejen ve slovech, ale i na demonstrujících ulicích. Měly své mrtvé, připomínám Martina Luthera Kinga a Roberta Kennedyho. Podobný obsah měly mít i srážky, k nimž se schylovalo v západní Evropě, ještě rozhojňený zásluhou studentského hnutí o problematiku náplně, dostupnosti a realizace vzdělávání. Projevilo se v něm také už jistý čas pěstované doktrinářské levičáctví, romantické i zhrblé k ničivosti a terorismu.

Část aktivního intelektuálního Západu se začala od poloviny šedesátých let zajímat více o Československo. Co si se tam dělo, především v duchovní – kulturní oblasti, a to za jejího přímého dotyku se společenskopolitickou situací. Československo se stalo oficiálně socialistickým, do zkratky mu přibýlo jedno S, lev ve znaku ztratil korunku a musel přijmout pětícípou rudou hvězdu. Většině obyvatel se to ČSSR nelíbilo, až příliš přibližovalo stát k SSSR. Vedení vedoucí strany prožívalo však na přelomu 50. a 60. let závrať z úspěchů. Zanedlouho ale přišla závrať jiná, z hospodářského propadu: do socialistické ekonomiky vpadla krize, teorií vyhrazená výlučně jen kapitalismu. Redistribuční postupy zabránily jejímu plnému sociálnímu dopadu, ale i tak byla v každodennosti znát. Ekonomika zaktualizovala a znaléhavěla pojem reforma. Ta se však nemohla týkat jen hospodářství. Ekonomická a sociální motivace nebyly totiž jedinými, a časem dokonce ani ne hlavními hybateli svěbytného společenského pohybu v Československu. Nejen jeho součástí, ale přímo stimulem se stalo duchovní oživení.

Kulturní prohibice z 50. let se stala neudržitelnou v proměňovaném politickém klimatu. Posuny v něm byly mimo jiné důsledkem rehabilitací, byt' cudných a zcela dílčích, dále rezonancí nejistot stranického vedení a aparátu, postalinského úbytku strachu, jímž se zmenšovala míra mlčení. Do mocenského konfliktu začala zráť slovenská otázka citelně zasažená ústavou z roku 1960: ukazovalo se, že ekonomické vyrovnávání není receptem pro vyřešení národnostního problému. s růstem jisté sociální saturace se totiž naopak mohou zvýrazňovat neuspokojené národněpolitické potřeby.

Na veřejnost působil rozsáhlejší dotyk se Západem, hlavně srovnáváním konzumu, také – nezapomínejme – prostřednictvím rádia Luxembourg. Působilo hlavně na mládež a té v obyvatelstvu podstatně přibýlo. Bohatnoucí překladová produkce přinášela už špičková zahraniční díla. Pozoruhodné výkony se však objevovaly i v domácí české a slovenské tvorbě literární, dramatické a – což bylo zvlášť znát – ve filmu. Spojovaly se tu talent a témata. Mnohá byla odtabuizována. Vracela se také slova zakázaná, nebo zcizená, znetvořená pochybným obsahem. Mladší tvůrci charakterizovali i symbolizovali obecnější nástup své generace, v níž se zakládalo – v různých společenských sférách – na nové národní elity. Kultura se politizovala, ať vědomě, ať tím, že narážela na odpor určitých stranických špiček. Reformní potřeby, představy a ovzduší komunistickou stranu tříštily, konzervativní část chtěla změny umenšit, zadržet, nenechat proniknout ani hluboko do společnosti, ani vysoko do strany. Její srážka s kulturními tvůrci byla v roce 1967 ostrá a

bezohledná, ale – ještě se to nevědělo – pro moc už bezvýsledná. Přitom se intelektuální pohyb téměř nedostával mimo duchovní rámec tvořený představami o demokratickém socialismu a nonkonformním marxismem. Ještě se vlastně nevymaňoval z kvadratury kruhu způsobované nenaplnitelností vazby mezi demokracií a vedoucí úlohou komunistické strany. Přesto bylo znát úsilí rozbít svazující okruží režimních norem obklopujících ve všem všechny. Objevovala se, ještě nejistě, prvními výkroky občanská společnost jako zvláštní sféra mezi občanem a státem.

Československou duchovní, kulturní a myšlenkovou situaci vyznačovala – vedle hotových činů – hledání, dychtivá tázání, osobitá přemýšlení. Mířila i k politice a do ní. Svět do cítil. Už znal Československo nejen z chilského roku 1962, ale i z dalších let. Také k dalšímu zápasu Československa se schylovalo. Bude v něm zase záležet na československé obraně a na mezinárodních rozhodcích.

Robert Kvaček

O ČOM SOM ROZMÝŠĽAL V ŠEŠŤDESIATYCH ROKOCH?

Miroslav Kusý

Historici najlepšie vedia aké ošemetné je škatul'kovať dejinné obdobia do dekád či storočí kalendára. V duchu tejto skepse musíme pristupovať aj k pojmu šesťdesiate roky minulého storočia. Pokiaľ nám nejde len o chronológiu určitého kalendárneho výseku našich dejín, ktorá začína 1. januára 1960 (či 1961?) a končí 31. decembra 1969 (či 1970?) a hľadáme kultúrno-politický leitmotiv týchto šesťdesiatych rokov u nás, ich spoločenský zmysel, dominuje im jednoznačne Pražská jar, rok 1968. To ostatné je príprava naň, ako aj jeho doznievanie a nápor na jeho vymazanie z pamäti národa po sovietskej intervencii v auguste toho roku.

V tomto zmysle šesťdesiate roky ako príprava na Pražskú jar začínajú vlastne až rokmi 1962–1963,¹ teda nástupom reformného procesu, podnieteného obnoveným Chruščovovým útokom na stalinský kult z konca roku 1961 na XXII. zjazde KSSZ. Až vtedy Gottwaldovo mauzoleum zrušili a jeho múmiu spálili, vyhodili do vzduchu obrovskú Stalinovu sochu, dominujúcu Prahe, odvolali z funkcií prominentných stalinistov Bacíľka a Širokého, zriadili Kolderovu komisiu na prešetrenie politických procesov a prvým tajomníkom Úv KSS sa stal Alexander Dubček.

V šesťdesiatom treťom som mal 32 rokov a s odstupom 9 rokov po absolvovaní štúdií filozofie na Karlovej univerzite v Prahe (1954) som už bol docentom filozofie na FiF Uk v Bratislave. Prednášal som Úvod do filozofie a kurz gnozeológie a dovtedy mi už vyšlo pár publikácií, statí a článkov tohto zamerania. Práve v šesťdesiatom treťom však u mňa nastáva obrat a začínam sa venovať aj politickej publicistike, najprv v podobe filozofického prístupu k aktuálnym otázkam dňa. Pravdaže, bol to prístup marxistický, lebo iný sme vtedy nepoznali a boli to diskusie, v médiách často iniciované a organizované aj priamo orgánmi KSČ/KSS. Ak teda budem hovoriť o tom, ako a o čom som v tejto rovine rozmýšľal a písal v uvedenom období, nepojde len o môj čisto subjektívny výber tém. Mal by to byť aj istý obraz doby.

Keď som si v šesťdesiatom šiestom sumarizoval a kategorizoval politické témy, do diskusie, o ktorých som sa v tom období zapojil, vyšlo mi päť ich základných skupín: 1. riadenie socialistickej spoločnosti, 2. ideológia a politika, 3. obroda marxizmu, 4. socialistická byrokracia, 5. skladanie účtov v politike.

¹ Pozri napr. RENNER, H. – SAMSON, I.: Dejiny Československa po roku 1945, Bratislava 1993, s. 53; KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska, Praha 1998, s. 281.

1. Riadenie socialistickej spoločnosti

Vtedy aktuálna kritika kultu osobnosti bola hlavne kritikou svojvôle diktátora a jeho kamarily, teda kritikou despotického a voluntaristického riadenia spoločnosti. Obroda socializmu mala preto začať jeho zásadnou reformou, obratom k *vedeckému riadeniu spoločnosti*. O tom, čo to znamená, sme však mali len hmlisté predstavy. Na túto tému sa v našich médiách diskutovalo mnoho rokov.

Vo svojom prvom príspevku do tejto diskusie, Jednota teórie a praxe v riadení spoločnosti,² som zdôraznil okolnosť, „že kult osobnosti nebol len akousi nezdravou apoteózou jednotlivca, ktorá odporuje marxistickej ideológii. Predstavoval predovšetkým určitú deformáciu systému riadenia socialistickej spoločnosti, alebo dokonca sám sa do určitej miery stal chybným systémom jej riadenia.“

Proti zjednodušenej predstave, že k novému spôsobu riadenia stačí osvojiť si pár marxistických poučiek bolo treba varovať. „Vedecké riadenie v tomto zmysle znamená nielen dôsledné uplatňovanie zdôvodnených a overených poznatkov všetkých základných vedeckých disciplín, predovšetkým spoločenských, ale znamená aj vytváranie novej, prakticky zameranej syntézy týchto rôznorodých poznatkov, vytváranie nových medziodvetví a medzidisciplín, ktoré budú bezprostrednejšie späté s vlastnými otázkami riadenia v tej či onej spoločenskej oblasti. A znamená predovšetkým nové, vyššie nároky na všetky spoločenské teoretické odbory, ich tvorivé rozvinutie v špecializovaných konkrétnych smeroch.“ Bol to odkaz na politickú vedu, politológiu, ktorá sa vtedy u nás ešte nesmela takto pomenovať.

Vtedy nastoľovanú požiadavku na participáciu občana na správe vecí verejných (ktorá sa, pravdaže, za socializmu nikdy nerealizovala) som sa snažil uzemniť v článku O riadení spoločnosti³ takto: „moja spoluúčasť na riadení je len vtedy užitočná, keď mám o veci aj určité základné vedomosti. A takéto vedomosti sa nijako nedajú nahradiť „citom“, „svedomím“, „dobrou vôľou“ a podobne.“ Bolo to v období, keď ešte trvala éra tzv. robotníckych riaditeľov a iných riadiacich kádrov, vybraných predovšetkým podľa princípu triednej uvedomelosti. A v tomto zmysle som sa pokúsil interpretovať aj známu marxistickými ideológmi často omieľanú myšlienku: „Lenin nemohol povedať: každá kuchárka dnes už naozaj vládne. On jej dal historickú úlohu: musí sa to naučiť.“

Na vine nebol len kult osobnosti. „Pri doterajšom spôsobe riadenia sme realizáciu týchto „samozrejmych“ predpokladov nedokázali zabezpečiť. Prilíš sme sa spoliehali na to, že ľudia, ktorí rozhodujú o veciach, sú oddaní socializmu, že majú triedny inštinkt a životné skúsenosti, že to myslia dobre. Takýto jednostranný prístup k otázkam riadenia potom viedol k povrchnému praktikizmu, pri ktorom sa teoretická znalosť problematiky podceňovala a teoretická príprava jej riešenia sa zanedbávala... V takomto riadení sa teda často prejavovala črta živelnosti, črta improvizácie a pokusníctva, pri ktorej sa uvažuje asi takto: urobme to a nechajme sa prekvapiť, ako to nakoniec dopadne!“⁴

Poučné bolo sledovať, ako sa tento problém prejavoval v ekonomickej rovine. „v diskusiách o deformáciách politiky strany a socialistickeho štátu v období kultu osob-

² KUSÝ, M.: Jednota teórie a praxe v riadení spoločnosti, Pravda, 21.3.1963.

³ KUSÝ, M.: O riadení spoločnosti, Pravda, 18.5.1963.

⁴ KUSÝ, M.: Vedecké riadenie spoločnosti, Príroda a spoločnosť, 1965, č. 22.

nosti sa stretávame s dvojakými názormi, z ktorých každý má svoju logiku a pritom si na prvú pohľad navzájom protirečia. Prvý z nich hovorí: tieto deformácie boli subjektivistické povahy, t.j. politika tu často nebrala do úvahy objektívne – predovšetkým hospodárske – možnosti a predpoklady a vychádzala predovšetkým zo subjektivistických úmyslov, želaní, z voluntaristicky stanovených cieľov. Ak sa má teda politika zvedečiť a odsubjektivizovať, treba ju predovšetkým postaviť na pevné ekonomické základy; ak doteraz politika vládla ekonomike, odteraz to musí byť naopak: ekonomika musí vládnuť politike! To je vraj základný predpoklad objektívnej materialistickej politiky.

Druhý názor vychádza z iných premis a preto dochádza aj k iným záverom. Deformácie politiky boli predovšetkým *objektivistické* povahy; politika obdobia kultu osobnosti sa predsa vyznačovala práve tým, že ignorovala subjektívny, ľudský moment spoločenských vzťahov, že osobné túžby a želania, potreby a ciele jednotlivcov jednostranne prehliadala pod zámienkou uspokojovania vyšších, celospoločenských záujmov, pod zámienkou služby objektívnym historickým tendenciám. Človek ako jednotlivec, ako subjekt sa tu bral do úvahy len v zmysle súčiasťky spoločenského organizmu; všetko sa tu obetovalo objektívnej (a to predovšetkým hospodárskej) výstavbe socializmu... Túto jednostrannú objektivistickú deformáciu politiky možno vraj napraviť len spatným návratom našej politiky k človeku, k subjektu; zmyslom všetkého nášho snaženia je predsa človek a politika je umením riadiť ľudí, umením vládnuť... Odteraz musí politika svojim humanistickým zameraním determinovať aj smer rozvoja ekonomiky. To je vraj základný predpoklad subjektívne orientovanej, marxistickému humanizmu zodpovedajúcej koncepcie politiky...

Vedeckosť politiky je nezlučiteľná s voluntarizmom subjektívnych želaní a dobrých úmyslov. Vedeckosť politiky je však rovnako nezlučiteľná aj s fatalistickou predstavou živelného samoregulácie politiky podľa objektívnych zákonitostí prebiehajúcich ekonomických procesov. To, že politika je koncentrovaným výrazom ekonomiky, totiž vôbec neznamená nejaký mechanický kauzálny vzťah, v ktorom by ekonomika bola jednoducho príčinou a politika jednoducho účinkom... Politika nie je sama od seba koncentrovaným výrazom ekonomiky: pre to, aby sa ním stala je potrebné neustále vynakladať subjektívne úsilie ľudí, ktorí politiku programujú a realizujú. Oni musia neustále hľadať teoretickú a praktickú odpoveď na otázku: čo treba brať do úvahy, z čoho treba vychádzať, aby sa politika skutočne stala koncentrovaným výrazom ekonomiky?⁵

A napokon, bola tu citlivá a tabuizovaná otázka vedúcej úlohy komunistickej strany pri riadení socialistickej spoločnosti za nových podmienok. Možnosť jej zrušenia vtedy ešte do úvahy neprichádzala. Mohla sa len opatrne „reformovať“. Predstavoval som si to asi takto: „1. Vedúca úloha strany nespočíva v tom, že by strana na seba strhla moc..., nie je mocenskou, ale predovšetkým politicko-ideovou záležitosťou. 2. ...Vedúca úloha strany nevychádza z ľubovôle jej vodcov, ale z vedeckého poznania skutočnosti. 3. ...Vedúca úloha strany sa prakticky začína uplatňovať až tam, kde sa strane podarí presvedčiť masy o správnosti svojich koncepcií... Nie je v mocenskom nátlaku na masy, ale v politickej práci s masami. 4. ...Jej nositeľmi sú predovšetkým tí členovia strany, ktorí stoja na vedúcich miestach v hospodárskom a štátnom organizme spoločenského života. Vedúca úloha strany nie je vo vláde strany, ale v dôvere más k členom strany na vedúcich miestach.

⁵ KUSÝ, M.: Politika a ekonomika, Predvoj, 1965, č. 22.

5. Ak má strana dovádzať svoju úlohu až do konca, t.j. až k realizácii svojich koncepcií, musí sa podstatnou mierou zúčastňovať práve na kontrole tejto realizácie. Vedúca úloha strany nie je vo výkone moci, ale v kontrole moci.⁶

Z týchto utopických požiadaviek mi vyplynulo, že „rast kontroly moci stranou totiž nevyhnutne musí znamenať aj spatný proces, t.j. rast kontroly strany verejnosťou, masami... Takáto kontrola strany patrí teda k základným právam ľudu socialistickej spoločnosti: nie je to nič iné než výraz skutočnosti, že strana sa svojmu ľudu zodpovedá zo svojej činnosti... Rast kontroly moci stranou musí nevyhnutne viesť aj k rastu vnútrostraníckej demokracie, t.j. k rastu vzájomnej vnútrostraníckej kontroly všetkých členov strany... Kontrola stranou, kontrola strany a kontrola in strane je trojjediná dialektická väzba: porušenie jednej z týchto stránok vedie k poruchám v celom systéme kontroly i systéme záruk.“⁶

2. Ideológia a politika

Chceli sme marxizmus oslobodiť od slúžkovskej, apologetickej úlohy voči politike KS a postaviť ho na vedecké základy. Vedeli sme, že narazíme na tvrdý odpor a naivne sme dúfali, že to vyargumentujeme. „Termín *vedecká* apologetika je už sám osebe contradictio in adiecto. Apologetický prístup k veci je totiž aprioristický, predpojatý, jeho úlohou je len dodať k daným záverom argumenty, zatiaľ čo vedecký prístup k veci musí byť práve opačný. Veda nemôže byť apologetická, apologetika nemôže byť vedecká... Funkciou marxistickej ideológie je budovať vedecké predpoklady, teoretické východiská politiky robotníckej triedy a socialistickej spoločnosti. Namiesto toho, aby dodatočne zdôvodňovala politiku, tvorí jej teoretický základ, na ktorom sa táto politika buduje práve ako vedecká politika. To je principiálny dôvod, pre ktorý *nemusi* marxistická ideológia robiť dodatočnú apologetiku strany a vlády... A je to zároveň principiálny dôvod, pre ktorý marxistická ideológia *nesmie* robiť takúto dodatočnú apologetiku: vedecká politika nachádza vo vedeckej ideológii nielen teoretické východisko, ale i teoretickú, vedeckú nepredpojatú previerku, rozbor a hodnotenie, čo sú ciele, ktoré sa principiálne rozchádzajú s apologetickým prístupom k veci.

Pravda, to neznamená, že by v socialistickej spoločnosti nebolo tiež potrebné zdôvodňovať a vysvetľovať politiku strany a vlády, podnecovať ľudí k ich správne prijímaniu a k ich realizácii. Plnenie týchto veľmi dôležitých úloh, ktoré sú voči politike skutočne dodatočné, ktoré skutočne vychádzajú z už danej politiky, zabezpečuje propaganda a agitácia.⁷ Toto rozlíšenie totiž komunistickí funkcionári tých čias radi ignorovali a zo všetkých, čo pracovali v oblasti spoločenských vied, sa snažili urobiť svojich poskovkov – propagandistov a agitátorov.

Pokiaľ ide o marxistickú filozofiu, nárokovali si v tomto období jej progresívni predstavitelia nielen právo na rozvoj nových filozofických disciplín (vtedy sa už u nás začalo hovoriť o filozofii človeka, či o filozofii politiky a i.), ale aj právo na to, čo sa označuje ako základný filozofický výskum. Ten je „...potrebný tým viac, čím viac sa dnes rozvíjajú jednotlivé aplikované filozofické disciplíny v rámci celku marxistickej filozofie.

⁶ KUSÝ, M.: Strana v riadení spoločnosti, Predvoj, 1965, č. 7–8.

⁷ KUSÝ, M.: Ideológia a politika, Predvoj, 1965, č. 10.

Základný filozofický výskum v tomto zmysle teda koniec koncov slúži aj marxistickej ideológii a bezprostrednej ideologickej práci. Túto službu si však nemožno vysvetľovať v tom zmysle, že môžeme klásť otázky: ako také či onaké stavenie problému kauzality v základnom filozofickom výskume poslúži splneniu tých či oných bezprostredných ideologických úloh? Ktoré stanovisko pri riešení tohto problému kauzality je ideologicky správne a ktoré nám ideologicky škodí? Takéto a podobné otázky sú totiž v rovine základného filozofického výskumu principiálne nepripustné, aprioristicky obmedzujúce a šikanujúce imanentný rozvoj marxistickej filozofie ako vedy. Otázky sa musia stavať práve naopak: ako treba rozpracovať tú či onú ideologickú otázku, aby jej riešenie bolo v zhode so zodpovedajúcimi výsledkami základného filozofického výskumu? Ktoré ideologické stanovisko je vzhľadom na základný filozofický výskum správne a ktoré je chybné, falošné?⁸

Marxistická filozofia vo svojej dogmatickej podobe hovorila o svojej úzkej spätosti s politickou praxou. V skutočnosti „filozofická teória bola ľahostajná voči politickej praxi, pretože dostala podobu univerzálnych schém (štyri črty dialektiky, tri črty materializmu), ktoré sa dali aplikovať na akúkoľvek praktickú činnosť v jednej a tej istej nezmenej podobe: daná konkrétna prax ju teda nezaujímala, nijako sa jej nedotýkala, nemohla ju ovplyvniť v jej vopred určených výsledkoch aplikácie. Konkrétna politická prax bola ľahostajná voči takejto filozofickej teórii, pretože jej inštruktívne pokyny boli natoľko všeobecné a abstraktné, že sa nemohli nijako efektívne prejaviť na skutočnom priebehu a naplní danej praktickej činnosti...

Ak je iluzórna predstava o marxistickej filozofii ako o normotvornej a normatívnej disciplíne, musí sa predovšetkým zmeniť naše chápanie aplikácie, ktorá sa uplatňuje vo vzťahu medzi filozofiou a politikou... Nejde teda o aplikáciu hotových noriem, poučiek v praktickej činnosti a úloha filozofie už nespočíva v hľadaní takých univerzálnych inštrukcií, ktoré by boli priamo aplikovateľné na ktorýkoľvek jednotlivý prípad každo-dennej praxe. Pravda, to neznamená paušálne vylúčenie aplikácie z tohto vzťahu. Ale namiesto normatívnej aplikácie ide dnes o metodologickú aplikáciu, namiesto „vnášania“ filozofie do politiky (a naopak) ide o uplatňovanie adekvátnej metódy filozofického prístupu k analýze politického diania...

Pri normatívnej aplikácii možno veľkoryso prehliadnuť detaily, stačí vystihnúť všeobecnú stránku predmetu a porovnať ju so všeobecnou normou. Bolo to jednoduché a pohodlné, pretože takýto filozofický prístup k veci si veľmi ľahko osvojil ktokoľvek na základe elementárneho brožúrkového školenia... Lenže tento návod, ako sa stať rýchlo a lacno bez zvláštnej myšlienkového námahy (kvázi)marxistickým filozofom, má aj svoje základné slabiny: vedie k žalosťným výsledkom pokiaľ ide o predmet danej filozofickej aplikácie, ako aj pokiaľ ide o výsledný filozofický obsah tej ktorej aplikácie. Veď aký teoretický a praktický význam má zistenie, že krava okrem iného dojí aj podľa druhého zákona dialektiky? Ak je teda princípom normatívnej aplikácie podriadenie, prispôsobenie predmetu norme, princíp metodologickej aplikácie je úplne opačný: metóda sa musí bezvýhradne podriaďovať, prispôbiť predmetu svojej aplikácie. Nerobí sa to však preto, aby sa dospelo k banálnemu konštatovaniu predchádzajúceho typu, ale preto, aby sa pomocou filozofickej metódy preniklo do podstaty daného predmetu. Predmet aplikácie sa takto

⁸ KUSÝ, M.: Ideologická stránka marxistickej filozofie, Kultúrny život, 1964, č. 39.

mení na predmet skúmania, aplikovaná metóda vystupuje len ako prostriedok jeho filozofickej analýzy. Sprofanovaná metóda aplikácie sa takto mení na aplikáciu metódy.“⁹

3. Obroda marxizmu

V článku Marxizmus a marxisti¹⁰ som napísal, že „dogmatizmus v mnohých prípadoch staval marxizmus práve na takú platformu, na akej sa nachádza náboženstvo vo vzťahu k veriacim. V tomto duchu sa marxizmus považoval za učenie raz prevždy vytvorené, s večne platnými poučkami, a teda neomylné. Strana mala byť tou inštitúciou, ktorá vo svojich uzneseniach formuluje ortodoxný výklad týchto poučiek a zabezpečuje ich jedine správnu aplikáciu v praxi. Rozvíjať a obohacovať marxistickú teóriu bolo vyhradené vedúcim politickým osobnostiam, ktoré sa svojou geniálnou neomylnosťou stavali po bok klasikom. Prostý, radový marxista mal prijímať marxizmus ako hotové a rozžuté učenie, bez vlastnej rozumovej námahy. Ako takému mu mal bez výhrad veriť.“

Je nezmysel hovoriť o dobrom marxizme klasikov a zlých marxistoch – ich nasledovateľoch, ktorí ho prznili. „Marxizmus je vždy len natoľko dokonalý, nakoľko dokonalí sú aj marxisti, t.j. marxizmus nejestvuje nikde inde než v marxistoch, v ich myslení a konaní a prejavuje sa práve cez toto ich myslenie a konanie. Marxizmus nie je nič viac a nič menej než to, čo z neho v danom období urobia jeho prívrženci, vykladači a teoretici vo svojom celku, t.j. čo z neho urobia ľudia – marxisti.“ Preto „obroda marxizmu začína obrodou marxistov..., ktorí nie sú vo svojej teoretickej činnosti obmedzovaní žiadnymi predom konštruovanými schémami, žiadnymi tabu, ktoré by im zakazovali, o čom nemožno v oblasti teórie diskutovať a ktoré by im pri možných diskusiách predpisovali, k akým záverom majú dospieť.“

Boj proti dogmatizmu bol trvalou témou šesťdesiatych rokov. V článku Marxizmus nedogmatický a protidogmatický¹¹ som poukázal na to, že dogmatizmus nie je špecificky spätý len s kultom osobnosti. „Dejiny marxizmu nám jednoznačne potvrdzujú, že každý prejav dogmatizmu v oblasti teórie je viazaný na určitú politickú interpretáciu a aplikáciu tejto teórie v oblasti spoločenskej praxe. Dogmatizmus vzniká ako politická deformácia ideológie. Dogmatická deformácia marxizmu je vždy výrazom a „teoretickým zdôvodnením“ určitej deformácie politiky strany triedy a spoločnosti, voči ktorej marxizmus vystupuje ako jej ideológia.“ Znamená to, že „dogmatizmus nemožno plne pochopiť, ak k nemu pristupujeme len ako k imanentnej záležitosti samotnej teórie. Dogmatizmus vzniká obyčajne tam, kde sa marxistická teória začína podrobovať určitej politickej línii a určitým politickým zámerom... Politický subjektivismus nemusí byť len záležitosťou jednotlivca: naopak, len keď prekročí rámec jednotlivca a stane sa záležitosťou celého vedenia strany a štátu, môže sa prejavovať v naozaj účinnej podobe. Kolektívne vedenie samo osebe ešte nie je zárukou pred politickým subjektivismom. Ideológia sa potom stáva služkou politiky, nástrojom jej apologetiky: to je prvý krok uvedenej dogmatickej deformácie marxizmu, ktorý vyplýva z deformácie vzťahu medzi ideológiou a politikou...“

⁹ KUSÝ, M.: Filozofia a politika, KŽ, 1964, č. 50.

¹⁰ KUSÝ, M.: Marxizmus a marxisti, KŽ, 1964, č. 20.

¹¹ KUSÝ, M.: Marxizmus nedogmatický a protidogmatický, Pravda, 23.5.1964.

O ČOM SOM ROZMYŠĽAL V ŠESŤDESIATYCH ROKOCH?

Spomenutý prvý krok dogmatickej deformácie marxizmu vyvolal a vyvoláva ďalší prejav dogmatizmu. Spočíva v tom, že namiesto interpretácie faktov pomocou marxistickej teórie začína ísť o interpretáciu teórie pomocou zbožných želaní a subjektívnych zámerov... Takáto systémová deformácia často začína napríklad interpretáciou výrokov klasikov marxizmu-leninizmu... Namiesto sily argumentov používa dogmatizmus argument sily.“

Článok Marxizmus ako štátna ideológia mi cenzúra v máji 1964 nepustila do Kultúrneho života (ale potom sa mi ho podarilo prepašovať do odborného časopisu v kontexte širšieho materiálu Filozofia a politika¹² a stal sa predmetom exemplárnej kritiky z úst hlavného ideológa ústredného výboru KSČ Vladimíra Kouckého na Výbore socialistickej kultury. Koucký mal voči článku štyri zásadné výhrady. Podľa prvej jeho historické paralely neobstoja. Článok totiž začína porovnávaním marxizmu ako štátnej ideológie s mnohými predchádzajúcimi štátnymi ideológiami a poukazuje na ich spoločné črty. „Dejiny ideológií ukazujú, že vždy, keď sa z nejakej opozičnej ideológie stala ideológia vládnuca, začal sa v jej rámci uskutočňovať celý komplex závažných zmien. Ak bola pôvodne pokroková, stáva sa postupne konzervatívnou a nakoniec reakčnou. Ak bola pôvodne revolučná, prechádza postupne na pozície zdržanlivej evolúcie a nakoniec na pozíciu udržiavania statu quo.“ Žiaľ, ani marxizmus v tom nebol výnimkou.

Druhá výhrada sa týka obvinenia marxizmu ako učenia konzervatívneho a konzervujúceho. Naozaj som napísal, že „vo svojej dogmatickej deformácii sa marxizmus stáva učením konzervatívnym a konzervujúcim; vystupuje ako učenie raz prevždy hotové a nemenné, obmedzuje sa na opakovanie strnulých, neživotných poučiek, fakticky odmieta zmenu a vývoj tak vo vzťahu ku skutočnosti, ako aj vo vzťahu k sebe samému.“

Podľa tretej výhrady článok neprípustne stavia politiku a ideológiu proti sebe. Týka sa to tohto odstavca: „Dokumenty, uznesenia strany a vlády vyjadrujú hospodárske, politické, kultúrne záujmy našej spoločnosti. Marxistická ideológia je *teoretickým výrazom* týchto záujmov. Jej úlohou preto nie je robiť reklamu či advokáta uvedeným dokumentom a uzneseniam; obhajuje záujmy našej spoločnosti výlučne tým, že jej nastavuje zrkadlo sebapoznania a tak jej umožňuje uvedomiť si vlastné záujmy a potreby, poznať ich na základe vedecko-teoretickej analýzy. Takáto služba teda vylučuje posluhovanie: v marxistickej ideológii nejde o bezprostrednú a priamu obhajobu dokumentov a uznesení stranických orgánov. Relácia tu musí byť presne obrátená: stranické a štátne orgány formulujú svoje dokumenty a uznesenia na základe marxistickej teoretickej analýzy spoločenských záujmov a potrieb, t.j. na základe marxistickej ideológie. Iba takto ideológia slúži politike bez toho, aby sa stala služkou politiky; iba takto môže ideológia poskytovať politike skutočne cenné služby namiesto toho, aby jej dávala len akési luxusné balenie.“ „Ideológiu možno považovať za kritiku politiky... Je to kritika, ktorá spoločnosti slúži práve tak svojou negačnou, ako aj pozitívnu stránkou, práve tak odhaľovaním nedostatkov, ako aj analýzou úspechov.“

A napokon, podľa Kouckého článok kategoricky odmieta vplyv strany na ideológiu. V článku sa totiž tvrdí, že „takéto chápanie spoločenskej funkcie ideológie rozhodne neznižuje riadiacu úlohu strany v tejto oblasti; naopak, považuje toto riadenie za omnoho zodpovednejšiu činnosť než bola považovaná v období kultu osobnosti. Dogmatizmus

¹² KUSÝ, M.: Filozofia a politika, Otázky marxistickej filozofie, 1964, č. 4.

sa snažil urobiť z marxistickej ideológie falošné pozlátko pre celú našu politickú činnosť; ak ju dnes strana bude chápať ako vedeckú kritiku celej tejto politickej činnosti, bude ju riadiť práve tým, že jej predloží k teoretickej analýze najaktuálnejšie a najdôležitejšie problémy našej súčasnosti, že bude od nej žiadať nekompromisný postoj pri objektívnom teoretickom hodnotení všetkých našich úspechov i neúspechov.“

Na tvrdú stranickú kritiku z dogmatických pozícií vtedajšieho vedenia to vrchovato stačilo. Svedčí to o tom, že komunistické vedenie venovalo ideologickej diskusii o aktuálnych otázkach veľkú pozornosť a úzkostlivo ju sledovalo, ale aj o tom, že vstupovať do tejto diskusie a vyslovovať (aj keď opatrne) vlastné názory, bola vtedy riziková záležitosť. Lebo kritika od stranického funkcionára obvykle niesla so sebou aj kádrové postihy. Spätne si spomínam na rôzne inotaje, náznaky, kamufláže, pomocou ktorých sme vyjadrovali vtedy akože „odvážne“ myšlienky. Keď to však po sebe čítam teraz, nemôžem sa ubrániť údivu nad ich častou naivitou, nad ilúziami, ktorými boli presiaknuté. Na druhej strane sa však spätne ubezpečujem, že tu nešlo len o nejaké plané výzvy. Napr. v Prahe už v tomto čase začína pracovať Richtov spoločenskovedný bádateľský kolektív, ktorý už v roku 1966 publikuje rozruch vyvolávajúcu Civilizáciu na rázcestí; vtedy tam začína vychádzať aj pozoruhodná edícia Dialogy, ktorej prvým zväzkom bol Kult človeka od Milana Průchu a v Bratislave edícia Filozofické aktuality, kde vyšiel Nového Marx v NSR, ale aj Eduard Kardelj a iní autori.

4. Socialistická byrokracia

„v období kultu osobnosti... sa zo živého organizmu spoločnosti a konkrétneho programu jej napredovania a rozvoja urobila akási abstraktná idea – idea neosobného a nadosobného socializmu a komunizmu. Táto idea sa chápala ako niečo, čomu má každý náš človek slúžiť, čo má určovať všetko jeho myslenie a konanie. Zabúdalo sa, že socializmus je pre ľudí a začalo sa tvrdiť, že ľudia sú tu na to, aby slúžili socializmu...“

Prejavom takéhoto postoja v období kultu osobnosti bolo to, že spoločenský život sa čo najviac inštitucionalizoval a štát neprimerane zasahoval do osobnej sféry každého jednotlivca, vyhľadával rozmanité formy kontroly jeho súkromia a pod... Spoločenské záujmy sa nemusia vždy stotožňovať so záujmami jednotlivca a záujmy jednotlivca môžu byť niekedy priamo protichodné so záujmami spoločnosti... Záujmy preferovaných spoločenských inštitúcií sa bezprostredne stotožňovali so spoločenskými záujmami a predpokladalo sa, že čo je v záujme tejto inštitúcie, musí byť automaticky aj záujmom celej spoločnosti. Keď sa záujmy jednotlivca dostali do kolízie so záujmami preferovanej spoločenskej inštitúcie, tak sa automaticky vychádzalo z toho, že záujmy inštitúcie sú jedine oprávnené.. a konfliktové záujmy občana sa v tejto relácii považovali za protispoločenské, za nič, čo odporuje záujmom socializmu vôbec... V mnohých prípadoch sa takéto stanovisko kodifikovalo aj právnou normou.¹³

Štátna byrokracia je nevyhnutnou súčasťou každého štátu, teda aj socialistického. Boj s hydrou byrokratizmu, ktorému sa v našich vtedajších diskusiách venovalo veľá pozornosť, sa pohyboval v týchto rovinách: 1) „Byrokratizmus sa javí ako príťaž tam, kde sa prekročí miera nevyhnutnej inštitucionalizácie nášho spoločenského života (kde sa

¹³ KUSÝ, M.: Človek a inštitúcia, PaS, 1965, č. 2.

prejde napríklad od diktatúry triedy k diktatúre byrokratického aparátu, od demokratického štátu k policajnému štátu a pod.) Proti takémuto byrokratizmu treba preventívne bojovať tým, že sa hranice nevyhnutnej inštitucionalizácie neustále preverujú.“ 2) „Byrokratizmus sa stáva spoločenským zlom tam, kde sa prekročí miera spoločensky nevyhnutného rozsahu a dosahu sústavy zákonov, nariadení a predpisov. Proti takémuto byrokratizmu treba bojovať tým, že neustále preverujeme, čo musí byť predmetov zákonov a predpisov... Spoločnosť vyžaduje od jednotlivca, aby bol občanom skutočne len potiaľ, pokiaľ je to spoločensky nevyhnutné, t.j. že jedinec nepociťuje svoje občianske povinnosti, predpisy a nariadenia, ktoré sa vzťahujú na mnohé jeho kroky, ako ľarchu,...ale len ako nevyhnutnú súčasť jeho spoločenského bytia.“ 3) „Byrokratizmus...pociťujeme ako bič tam, kde sa uplatňujú zastarané, životu nevyhovujúce a vývinu odporujúce zákony a predpisy, kde vzniká rozpor medzi programovaným cieľom a použitým prostriedkom. Proti takémuto byrokratizmu treba totiž bojovať neustálym preverovaním životnosti jestvujúcich zákonov a predpisov.“ 4) „Aparát je na to, aby zákonnosť dodržiaval striktné, doslovne a paušálne; z principiálnych dôvodov ju nesmie ani ignorovať, ani ľubovoľne interpretovať, ani nahradzovať či „doplňovať“ subjektívnym (osobným) prístupom k veci, rozhodovaním na základe citu (ľudský prístup) alebo inštinktu (triedny inštinkt) a pod. Ak striktné dodržiavanie sústavy zákonov, nariadení a predpisov v tom či onom ohľade škodí občanovi a spoločnosti, potom je zlá sústava a treba ju opraviť. To však nie je v kompetencii aparátu ako takého. Opraviť neznamená obchádzať, pretože obchádzať možno rôznymi smermi. Aparát, ktorý začne obchádzať túto sústavu a ktorému to spoločnosť trpí, predstavuje pre ňu vždy akútne nebezpečenstvo (a to aj vtedy, keď to robí v jej prospech), lebo týmto činom sa jej vymkol z rúk a stavia sa nad ňu. Zákon a výlučne zákon je totiž najvyššou formou kontroly spoločnosti nad aparátom.“ 5) „Politicko-správny aparát sa stáva byrokratickou hrozbou spoločnosti tam, kde preberá na seba moc, t.j. tam, kde sa prekročí miera jeho sprostredkujúcej funkcie a nástrojovosti. Takýto aparát prestáva spoločnosti slúžiť a stavia veci na hlavu: vyžaduje si, aby spoločnosť slúžila jemu. Bojovať proti tejto forme byrokratizmu teda znamená zabezpečovať spoločenskú kontrolu miery moci, ktorá sa politicko-správnemu aparátu nevyhnutne musí zveriť do rúk.“¹⁴

Byrokratizmus sa realizuje cez byrokrata. „Kafkovský byrokrat je vo svojej podstate odosobneným predstaviteľom inštitúcie, neosobným vykonávateľom zákona, predpisu či smernice... Kafkovský byrokrat je choroba z povolania.“ Na rozdiel od neho haškovský byrokrat odpovedá na otázku: „ako sa táto choroba z povolania prejavuje na byrokratovi ako na charakterovom type.“

„Ak socializmus zachováva inštitucionalizované formy spoločenského života, zachováva tým aj objektívne predpoklady pre existenciu človeka-Úradu a jeho „ľudskej tváre“ – byrokrata ako charakterového typu. V boji proti tejto stránke byrokratizmu sa musíme od pomerov obrátiť k ľuďom. Z toho vyplýva záver, že byrokratizmus sa stáva spoločensky nebezpečnou chorobou z povolania tam, kde sa človek-Úrad mení na byrokrata ako charakterový typ... Prevencia musí zasahovať zdroj byrokratizmu ako sociálneho javu.. Ale ak sú to zatiaľ ešte stále trvalé príčiny, ak z nich teda vyplýva permanentná možnosť byrokratizmu, treba rovnako sústavne postupovať aj po linii dôsledkov. Tu ide o boj proti byrokratovi ako deformovanému, zmračenému charakterovému typu,

¹⁴ KUSÝ, M.: Riadenie a byrokratizmus, KŽ, 1965, č. 13.

o demaskovanie systemizovanej autority byrokrata, ktorý zakrýva svoju obmedzenosť vážnosťou postavenia, svoju duševnú úbohosť úradným tajomstvom, svoju prázdnotu a bezvýraznosť dôležitosťou Úradu.“¹⁵

5. Skladanie účtov v politike

Článok *Demokracia a zodpovednosť*¹⁶ hovorí o nevyhnutnosti verejného skladania účtov z výkonu funkcie pri správe vecí verejných. „Na tieto formy priamej zodpovednosti sa v období kultu osobnosti často zabúdalo, dostávali sa do pozadia, alebo sa im dávala len veľmi formálna náplň. Predstavitel' orgánu (od najnižších až po najvyššie) prichádzal často pred občanov len s proklamáciami, aby naniesol úlohy a vytýčil líniu, aby povzbudil masu a zapálil ich pre vec. Pravda, aj to býva niekedy potrebné, ale to nie je ešte nijaké zodpovedanie sa. Zodpovedať sa znamená skladať účty zo svojej činnosti, a to sa pri podobnom prístupe k ľuďom už nepovažovalo za potrebné. Naopak, mnohokrát sa v tom videlo nielen čosi zbytočné, ale dokonca aj škodlivé... A ten, kto podobné skladanie účtov považoval za škodlivé, priamo budoval systém kultu osobnosti. Hovoril, že to škodí autorite daného orgánu a jeho predstaviteľa, že problémy a ich riešenie, kritika a sebakritika má prebiehať len v rámci toho či oného orgánu a pred ľud sa má predstavovať s hotovou vecou. Predstavitel' orgánu mal byť pre ľud vždy ideálnym človekom, neomylným a vševediacim génom – a to dotiaľ, dokiaľ bol vo funkcii... Ak však niekedy veci došli tak ďaleko, že takýto funkcionár, predstaviteľ orgánu musel byť odvolaný a jeho odvolanie bolo zverejnené a zdôvodnené, prostý občan sa právom pýtal: „Ako to, že človek, ktorého mi vždy predstavovali ako vzor, ktorý bol vždy bez chyby a ktorého som si preto doteraz bezvýhradne vážil, má byť naraz špatný, neschopný, nespoľahlivý a podobne?“ A takáto reakcia končila skeptickým povzdychnutím o tom, že politika je panské huncútstvo.“

Takto diskusia prechádzala od otázok mechanizmov riadenia spoločnosti k otázkam osobnej zodpovednosti za účasť každého jednotlivca na ňom. „Zodpovedať sa pred ľudom a preverovať správnosť svojej činnosti neznamená pre revolučného politika bezducho preberať každú náladu, ktorá sa môže vyskytnúť u ľudových más; neznamená servilnosť voči podobným náladám a často i pochybeným názorom, ale trepezlivo vysvetľovanie línie, o ktorej je revolučný politik presvedčený, že je správna, znamená nepretržité získavanie ľudu pre túto správnu líniu. A znamená aj opravy a modifikácie pri realizácii tejto línie na základe konfrontácie s názormi a stanoviskami ľudových más... Politik nepochopený ľudom, nemôže byť ľudovým politikom; ani najsprávnejšia revolučná línia, ktorá sa uskutočňuje bez úplného a nepretržitého vedomia ľudu (alebo s nádejou, že ľud ju raz pochopí a ocení), nie je a nemôže byť ľudovou líniou.“

To už bol citát z článku Čím sa platí za dôveru ľudu?,¹⁷ kde ďalej konštatujem, že „dôvera ľudu nie je ako zlatá reťaz s insigniami moci, ktorú by masu raz navždy zavesili svojmu predstaviteľovi na krk. Dôvera ľudu je vzácný produkt vzájomného vzťahu medzi masami a ich zástupcami, vzťahu, ktorý sa musí neustále udržiavať pri živote, neustále

¹⁵ KUSÝ, M.: Riadenie a byrokrácia, KŽ, 1965, č. 6.

¹⁶ KUSÝ, M.: Demokracia a zodpovednosť, PaS, 1964, č. 1.

¹⁷ KUSÝ, M.: Čím sa platí za dôveru ľudu?, Pravda, 4.12.1963.

obnovovať v každom novom období a každým novým dňom... Je to vzťah, v ktorom sa za dôveru platí bezprostredným a permanentným zodpovedaním sa priamo ľudu.“ Nestačí sa teda odvolávať na akúsi abstraktnú dôveru voči nášmu zriadeniu, či na triedne podmienenú dôveru voči veci socializmu. „Tu však ide aj o konkrétnu, subjektívne zacielenú dôveru voči osobám a osobnostiam, ktoré ľud v tomto zriadení postavil na vedúce miesta.“

V ďalšom článku (Potrebujeme socializmus osobnosti?) dovoďím, že boj proti kultu osobnosti nesmie znamenať aj negativistický postoj k osobnostiam v politike vôbec. Pravda, „politické osobnosti práve ako *osobnosti* nemožno ustanoviť, dosadiť, alebo menovať: politik, politický pracovník musí byť spoločnosťou *uznaný* ako osobnosť. Miesto, funkcia, postavenie samo osebe ešte netvorí osobnosť... Politický pracovník sa však stáva takouto osobnosťou len prostredníctvom svojho styku s ľuďmi, svojho vzťahu k ľuďom, kde hrajú rozhodujúcu úlohu práve jeho individuálne povahové rysy, celý komplex jeho mravných kvalít. Spoločnosť, ktorá vyzdvihla a uznáva určitú politickú osobnosť, mimoriadne prísne posudzuje práve jej morálny profil a konfrontuje ho so svojimi mravnými predstavami.“

Pravda, ani charizma a dobrý mravný profil sami osebe nestačia. Aby sa politik stal osobnosťou, „musí myslieť vlastnou hlavou (a nie pomocou hlavy, ktorá mu predložila hotový program), v celej jeho činnosti sa musí prejavovať jeho vlastná tvár, musí mať vlastný, osobný program svojej politickej činnosti, ktorý nie je len jednoduchou aplikáciou línie, ale je jej tvorivým rozpracovaním, dotváraním, prípadne modifikáciou v zhode s danými podmienkami.“ Napokon úlohu osobnosti v politike nemožno nahradiť tzv. kolektívnym vedením. „Sila kolektívneho vedenia je predovšetkým výsledkom skladania sily, intelektu, skúseností a schopností jednotlivcov, z ktorých sa toto kolektívne vedenie skladá.“

Ked' to po sebe čítam dnes, sú to akoby abstraktné úvahy, a znie to občas ako banality. V dobovom kontexte boli takéto abstraktné úvahy narážkami na domáce pomery, ktoré nebolo možné priamo kritizovať a banálne pravdy si musel čitateľ sám konfrontovať s realitou, ktorá im navidomoči odporovala. Bolo to obdobie vlády mimoriadne neobľúbeného prvého tajomníka ústredného výboru KSČ, Antonína Novotného, ktorý bol v novembri 1964 znovuzvolený za prezidenta ČSSR. Napriek vonkajším prejavom búrania kultu osobnosti prevažovali v jeho vedení starí komunistickí konzervatívci dogmatického razenia a verejná diskusia zameraná proti kultu osobnosti, musela nevyhnutne naraziť aj na bariéry, ktoré jej kladla do cesty táto stará garda..

Začiatkom decembra 1967 ma v mene A. Dubčeka oslovil jeho osobný sekretár a môj bývalý spolužiak zo štúdia v Prahe (Oldřich Jaroš), aby som v duchu svojich dovtedajších článkov podporil práve prebiehajúce Dubčekovo ťaženie proti Antonínovi Novotnému. Urobil som to rád a článok *Popularita v politike* vyšiel v bratislavskej Pravde.¹⁸ Pravdaže, Novotného nebolo možné v takomto kritickom kontexte verejne menovať, to si mohol dovoliť iba vysoký stranický funkcionár (Dubček) na prísne uzatvorenom straníckom fóre. Vtedy sme však vedeli čítať medzi riadkami a každý čitateľ novín ľahko identifikoval, o kom je reč.

„Neobľúbený, nepopulárny politik je samou podstatou svojej činnosti zlým politikom, pretože nemá to, na čom socialistický politik môže jedine stavať: dôveru ľudu

¹⁸ KUSÝ, M.: Popularita v politike, Pravda, 16.12.1967.

k sebe, k svojej činnosti... Socialistický politik má nielen právo usilovať sa o svoju popularitu, ale je to priamo jeho politickou povinnosťou. Nemôže sa skrývať za stranu, za vládu, za orgán, nemôže vystupovať ako ich „skromný“ a pasívny služobník, ktorý plní len „prikazy zhora“. Kto takto vystupuje, nie je politik, ale úradník – a aj to úradník toho najhoršieho zrna... Úradník je jednoducho menovaný do svojej funkcie a preto za plnenie daných úloh zodpovedá výlučne orgánu; za samotné úlohy a teda aj za úradníka, ktorý ich plní, preberá voči verejnosti zodpovednosť orgán. Politik je do svojej funkcie demokraticky volený a preto za plnenie daných úloh nezodpovedá len – a ani nie predovšetkým – orgánu; zodpovedá za ne ako politická osobnosť predovšetkým všetkým tým, ktorí ho do funkcie zvolili (či už priamo alebo sprostredkovane), ktorí mu prejavili svoju dôveru. Berie zodpovednosť sám za seba; plnenie uloženej úlohy je preň osobným rizikom, ktoré nemôže preniesť na nikoho iného. Vo svojom vzťahu k verejnosti sa nemá na nikoho vyhovoriť a ani nemá právo sa na nikoho vyhovárať: všetko čo robí, robí koniec koncov vo svojom mene a stojí za tým svojou vlastnou politickou osobnosťou.

V tomto zmysle sa skutočný, čestný socialistický politik vlastne ani nesmie dostať pred alternatívu...: má byť moja politická činnosť populárna, alebo zásadová? Úsilie o politickú popularitu bez zásadovosti, bez vlastnej cieľavedomej politickej línie, bez programu, je primitívny politický karierizmus, je utilitaristickú politikárčenie. Avšak práve tak aj úsilie o zásadovosť bez popularity, o „presadzovanie“ línie, uznesení, stanovisk bez získania podpory a bez ohľadu na súhlas či nesúhlas ľudí, voči ktorým toto všetko „presadzujem“, je politický despotizmus, je najhrubšie porušenie demokratických princípov.“

Podľa mýtu z obdobia kultu osobnosti „má byť presadzovanie správnych, ale pri tom nepopulárnych politických opatrení niečím, čo nás vyvedie z našich dnešných ťažkostí a čo nakoniec povedie k všeobecnej spokojnosti; má to byť prejav politickej prezieravosti, vychádzajúci z úvahy: aj keď je dané opatrenie nepopulárne, t.j. aj keď ním masy nesúhlasia a považujú ho za protichodné svojim záujmom, budúcnosť nakoniec ukáže, že bolo plne oprávnené a že bolo plne v ich záujme!

Takáto mesianistická, spasiteľská úvaha je však z hľadiska systému socialistickej demokracie hlboko chybná, pomýlená... Základnou povinnosťou socialistického politika je presvedčiť ľud v jeho väčšine, že politické opatrenia, ku ktorým pristúpil alebo hodlá pristúpiť, sú nevyhnutné, rozumné, účelné a prospešné samotnému ľudu. Keď sa mu to podarí, nie je už na mieste hovoriť o nepopulárnych opatreniach. Keď sa mu nepodarí presvedčiť ľud, musí od daných opatrení dočasne alebo aj natrvalo ustúpiť – a to aj vtedy, keď je osobne skalopevne presvedčený o ich správnosti a účelnosti. Musí si vtedy opäť uvedomiť, že nie je ničím viac, než služobníkom ľudu. Na nijakú spasiteľskú úlohu voči ľudu ho jeho mandát neoprávňuje.“

Ale to už prichádzal rok 1968.

What I Was Thinking about in the 1960s

Miroslav Kusý

A change happened to me in 1963 and I began to focus on political journalism, initially in the form of philosophical approaches to the issues of the day. This article does not present a subject selection but rather a certain image of the period. In 1966, I summarized and categorized the political themes I had discussed. They fell into five basic groups: 1. Managing Socialist society, 2. Ideology and politics, 3. The renewal of Marxism, 4. Socialist bureaucracy and 5. Accountability in politics.

ČESKÁ A SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA V ŠESTĎESIATYCH ROKOCH

(Trendy, výboje, nádeje a sklamania)

Ivan Kamenec

Fenomén politického, spoločenského a duchovného kvasu v šesťdesiatych rokoch minulého storočia nemohol obísť ani české a slovenské dejepisectvo. Historik, ktorý sa pokúša rekonštruovať tento relatívne krátky, no o to dramatickejší úsek dejín vlastnej profesionálnej disciplíny, sa stretáva s viacerými nielen odbornými, ale aj etickými problémami, ktoré nie je vždy schopný uspokojivo a dôveryhodne vysvetliť. Nie je to však len preto, že ešte stále žijú a tvoria aktívni účastníci či aspoň priami svedkovia trendov, výbojov, nádejí a sklamaní opisovaných udalostí, ktorí majú za sebou protirečivé, po osobnej i profesionálnej stránke neraz veľmi pohnuté osudy, ale aj pre mnohé iné príčiny a peripetie.

Po odstupe viac ako štyroch desaťročí hrozí historikovi určitý prezistentický prístup k danej téme a navyše u dnešného čitateľa (odborníka i laika) môže problematika vývoja československej historiografie v šesťdesiatych rokoch niekedy azda vyvolať (a sme toho v súčasnosti neraz svedkami tak na českej i slovenskej strane) ironizujúci prístup, útrpný úsmev alebo aj povýšenecké či paternalistické odsúdenie. Podľa mňa k tomu zväzda najmä používaná dobová terminológia, rozdielne neskoršie osudy aktérov udalostí, doslovný vpád politiky a politikov do historiografie, alebo naopak, historikov do politiky. Okrem toho, do úvahy treba brať aj limity vtedajšieho poznania, no tiež stále pretrvávajúce, aj keď dočasne oslabené pocity strachu a opatrnosti. Napokon si treba prinajmenšom uvedomiť, že aj v niekedy až príliš idealizovaných šesťdesiatych rokoch, napriek všeobecnej liberalizácii politického, spoločenského a kultúrneho života, v Československej socialistickej republike stále existoval totalitný režim so všetkými svojimi známymi mocenskými a ideologickými pákami. Historiografia, podobne ako ďalšie spoločenskovedné disciplíny a umelecké oblasti skúmala terén a bdelosť „ideopolície“, skúšala aké sú medzery a trhliny stále viac „deravej totality“. Skúsenosti zo šesťdesiatych rokov vzbudzovali v tomto smere isté nádeje, no o to väčšie a pochopiteľnejšie muselo byť nasledujúce sklamanie a dezilúzia. Preto možno čiastočne prijať strohý skeptický postreh Milana Lasicu, vyslovený s odstupom štyroch decénii: „šesťdesiate roky boli iba lepšie ako roky päťdesiate a lepšie aj ako roky sedemdesiate.“¹

Napriek tomu česká a slovenská historiografia zo šesťdesiatych rokov minulého storočia zanechala v rámci svojho profesionálneho okruhu, no aj v rámci celospoločenského a kultúrného vôbec, výraznú stopu, ktorej význam ďaleko prekračuje hranice tohto

¹ S – Magazín, júl 2007, s. 47.

decénia. Podľa môjho, pravdaže subjektívneho a čiastočne aj generačne ovplyvneného názoru, niektoré jej výsledky nie sú doteraz prekonané, resp. sú stále inšpirujúce a aktuálne aj pre „ponovembrové“ československé dejepisectvo, aj keď to mnohí mladší historici, no hlavne vševedúco sa tváriaci publicisti trochu povýšenecky odmietajú. S troškou páto-su možno konštatovať, že to boli zveigovské hviezdne roky českej a slovenskej historiografie, kedy, povedané slovami Rudolfa Chmela, „spisovatelia a intelektuáli rozhybali vedomie a svedomie spoločnosti“.²

Pravdaže, nemali by sme sa dať zlákať ani generačne precitliveľou nostalgickou či sentimentálnou idealizáciou šesťdesiatych rokov a neprimeraným precenením úlohy intelektuálov, vrátane historikov v nich. Ti však vedeli efektívne využiť pre nich trochu nečakanú situáciu a naskytnúvšiu sa príležitosť. Približne od prelomu rokov 1962–1963 prežíval komunistický systém v Československu jednu zo svojich krízových etáp, čo bolo ovplyvnené tak medzinárodnými udalosťami (napr. pokračovanie ťaženia proti Stalino-vmu kultu osobnosti, no tiež faktická sovietska porážka v tzv. kubánskej kríze), ako aj -a hlavne- vnútropolitickým vývojom (úplný hospodársky krach nereálneho, no o to viac propagovaného tretieho päťročného plánu, čo vzápätí spôsobilo stagnáciu, resp. zníženie životnej úrovne širokých vrstiev obyvateľstva). Totalitný režim bol v krízovej situácii chtiac-nechtiac nútený urobiť drobné ústupky, snažiac sa čiastočne ventilovať nespokojnosť občanov. Najpohotovejšie vedela na to zareagovať kultúrna, umelecká a vedecká sféra, v ktorej sa popri rehabilitovanej sociológii a filozofii asi najviditeľnejšie presadzovala historiografia, hoci podľa môjho názoru, nebola vždy na to náležite pripravená.

Prirodzene, v jednej príležitostnej stati sa nedá kvalifikovane analyzovať stav a vývoj československej historiografie v šesťdesiatych rokoch minulého storočia. Treba tu počítať s istým stupňom zjednodušenia celej problematiky, s jej (v mojom konkrétnom prípade) nezávládnutou tematickou šírkou a protirečivosťou, s jej personálnymi determinantami a v neposlednom rade aj s obmedzenými znalosťami, resp. subjektívnymi názorami samotného autora tohto článku.

Pri svojich glosujúcich poznámkach o československej historiografii šesťdesiatych rokov nevychádzam z archívnych prameňov, ale sa opieram hlavne o obsah niekoľkých odborných, resp. popularizačných periodík (Československý časopis historický, Historický časopis, Odboj a revoluce, Dějiny a současnost). Uvedomujem si pritom, že mimo môjho záberu ostali také dôležité profilujúce odborné historické periodiká ako Historie a vojenství, Příspěvky k dějinám KSČ (v roku 1968 premenované na Revue dějin socializmu), Slovanský přehled, Slovanské studie a ďalšie múzejné, archívne či univerzitné periodiká, v ktorých sa tiež odrážal myšlienkový pohyb českých a slovenských historikov v danom období. Sporadicky som využil aj materiály z kultúrnych, hlavne literárnych týždenníkov a mesačníkov, ktoré v týchto rokoch poskytovali až prekvapujúco veľký priestor historickým témam a ich autorom (Literární noviny, Kulturní tvorba, Plamen, Kulturní život, Slovenské pohľady, Slovenská literatúra Predvoj, premenovaný na Nové slovo, Host do domu, Červený květ a i.).

Napriek takto zúženej pramennej základni sa pokúsím aspoň veľmi stručne charakterizovať hlavné vývojové trendy československej historiografie v danom období, ktoré mali z aspektu českých a slovenských historikov jednak mnohé spoločné črty, jednak sa

čiastočne odlišovali prioritami pri výbere tém, ako aj stupňom ich rozpracovania. Zároveň možno konštatovať, že v šesťdesiatych rokoch medzi českými historikmi výrazne vzrástol záujem o slovenskú tematiku, najmä z najnovšieho obdobia (dejiny protifašistickej rezistencie a zvlášť Slovenského národného povstania, problematika štátoprávného, resp. nacionálneho riešenia slovenskej otázky v spoločnom československom štáte a pod.). Tento záujem neniesol znaky predchádzajúceho paternalizmu a nevyplýval len z čisto profesionálnych pohnútok, ale aj z faktu, že najnovšie dejiny, ktoré boli v päťdesiatych rokoch najviac deformované, sa stávali arénou odborných, no hlavne ideových zápasov o vedeckú slobodu a o aspoň čiastočné zmeny v zmysle liberalizácie systému a celého života spoločnosti. Akousi zaklínacou, niekedy až alibisticky vyznievajúcou formulkou historikov (a nielen ich!) v úsilí o nápravu predchádzajúcich deformácií dejín, bol boj proti *kultu osobnosti*. Ťažko dnes identifikovať, či tento pojem bol len akýmsi zastieracím manévrom, ezopovským jazykom, alebo vyjadroval skutočné presvedčenie väčšiny historikov, ktorí ho pri každej vhodnej i menej vhodnej príležitosti používali.³ Tvrdili alebo aspoň naznačovali, že všetko zlo a deformácie, vrátane vlastných profesionálnych i morálnych zlyhaní treba hľadať vždy a jedine v systéme tzv. kultu osobnosti. Neodvážujem sa v tomto smere vyslovovať nejaké kategorické závery. Možno iba konštatovať, že nebolo to v našich dejinách prvý a, žiaľ, ani poslednýkrát, keď historici, podobne ako mnohí ďalší príslušníci vedeckého a umeleckého frontu, neboli iba obeťou totalitného systému, ale aj jeho spolutvorcami, podporovateľmi a propagátormi. Bola to trauma, z ktorej historici (a opäť nielen oni) hľadali východisko – raz úprimne, bolestne, inokedy viac pragmaticky či konjunkturalisticky.

V tomto procese sa rysovali dve základné roviny, cesty, resp. na seba nadväzujúce etapy: 1) kritická sebareflexia vlastných profesionálnych omylov a morálnych zlyhaní; 2) vlastná odborná tvorba vymykajúca sa diktátu ideológie a vedomému skresľovaniu historických faktov. Oba tieto trendy – ak mali viesť ku konštruktívnym výsledkom – boli súbežné a navzájom sa museli prelínať, ovplyvňovať, dopĺňať. Sledovali kontinuitu výskumu českých a slovenských dejín pri zachovávaní dôsledného profesionálneho prístupu k nim, vrátane akceptovania výsledkov nemarxistickej domácej i zahraničnej historiografie a nadväzovania kontaktov s ňou. Súčasne prebiehal akýsi rehabilitačný proces, ktorý sa týkal jednotlivých tém, osobností a tiež samotných historikov. Posledne spomínaná úloha bola v šesťdesiatych rokoch, hlavne v ich prvej polovici, najviac pertraktovaná, priam populárna, spoločensky žiadaná a z hľadiska čitateľského záujmu nesporne najväčšia. Prinášala však isté úskalia v tom zmysle, že neraz sa jej ujímali, ako to v takýchto prípadoch obyčajne býva, konjunkturalní publicisti, laici občas aj šarlatáni bez patričných odborných znalostí, no s o to väčším sebavedomím. To však neznamená, že neškolení historici – v tomto prípade sa to týka hlavne Slovenska – nezohrali v triezvom poznávaní vlastných národných a štátnych dejín významnú, niekedy priam nezastupiteľnú úlohu.

Vývoj slovenskej a českej historiografie v šesťdesiatych rokoch bol mnohostranný, mnohovýstvný, niekedy prinášal so sebou paradoxné situácie. Jeho komplexné sledovanie sa vymyká z rámca tohto príspevku. Preto sa v ňom sústredím – pri nevyhnutnej dávke zjednodušenia – len na niektoré dôležité trendy a udalosti, ktoré sa odohrávali v danom období.

² LUBY, Š.: Moji intelektuáli, III. Bratislava 2007, s. 72.

³ Kult osobnosti a Červená armáda, Dějiny a současnost (DaS), V, 1963, č. 2; Kult osobnosti a historiografia, DaS, V, 1963, č. 7; Historiografia a kult osobnosti, DaS, V, 1963, č. 8.

Pravdaže, dejepisectvo bolo a nemohlo byť aj v šesťdesiatych rokoch ovplyvňované spoločenskou a politickou klímou. Malo však aj svoj vnútorný autonómny vývin, ktorý vyplynul z jeho predchádzajúceho kvalitatívneho i kvantitatívneho inštitucionálneho a personálneho budovania. To malo v českých krajinách prinajmenšom niekoľkodesaťročný náskok pred Slovenskom. Asi preto bola česká historiografia v šesťdesiatych rokoch dynamickejšia, sebavedomejšia, proeurópsky otvorenejšia a nedala sa už vo svojich kvalitatívnych špičkách veľmi ideologicky spútať. Výrazne sa to ukázalo bezprostredne po auguste 1968 vydaním pramennej edície Sedm pražských dnů (tzv. Čierna kniha) a najmä v období tzv. normalizácie, keď jej príslušníci vytvorili silnú undergroundovú skupinu nekonformných historikov, aj keď za to museli veľmi draho platiť vo svojom profesionálnom i osobnom živote. Okrem toho v rokoch 1964–1965 prebehla na stránkach Československého časopisu historického a DaS-u veľmi živá diskusia o problematike všeobecných, teda svetových dejín, kde jej účastníci prejavovali ambície tematicky i metodologicky prekračovať rámec národnej historiografie. V slovenskej historickej obci boli po roku 1969 takéto prípady veľmi vzácnou výnimkou a navyše ich produkty nepochádzali vždy len od profesionálnych historikov, ale aj od literátov, filozofov, sociológov. Slovenská historiografia bola viac zahľadená do seba, do vnútorných problémov slovenských dejín a súčasnosti, kde stále dominovala myšlienka národnej emancipácie a štátoprávného postavenia Slovenska. Pôsobivý opis historických procesov, udalostí a osobností z národných dejín totiž bol a podnes ostal jedným z najúčinnějších prostriedkov ovplyvňovania verejnosti a jej zainteresovania na riešení politických problémov štátu a spoločnosti.

S týmito ambíciami sa netajili českí a slovenskí historici ani v šesťdesiatych rokoch. Robili to s morálnym étosom, no veľmi úzkostlivo dbali, aby aspoň po verbálnej stránke neprekročili limity, ktoré pre nich a pre celú spoločnosť určoval totalitný režim. Svoje výzvy, predsavzatia a plány vždy zaodeli marxistickou terminológiou, volajúc po autentickom, v politickej praxi uplatňovanom socialistickom ideále.⁴ Z dnešného hľadiska sa nám to môže zdať naivným archaizmom. V šesťdesiatych rokoch to však malo pre historickú obec mobilizujúci účinok a prinášalo nové tvorivé podnety. Znova tu stojíme pred nezodpovedanou otázkou, či spomínaná terminológia, dovolávanie a doslovné zaklinanie sa marxizmom vychádzali z úprimného presvedčenia svojich autorov, alebo boli nutným ezopovským jazykom. Zdá sa, že obe tieto alternatívy sa navzájom prekrývali a dopĺňali. Z hľadiska vlastného rozvoja historickej vedy však vo svojej dobe prinášali nesporne pozitívne výdobytky. V odborných i popularizačných periodikách sa objavovali články, recenzie, anotácie a správy, ktoré reflektovali aj iné, nemarxistické v dobovej terminológii „buržoázne“ historické školy, názory a ich poznávacie výsledky. Tie sa už nehodnotili apriórne negatívisticky, konfrontačne, ale konštruktívne. Okrem toho sa objavovali state a úvahy, ktoré mali akési provokujúce nielen názvy, ale medzi riadkami v nich mohol pozornejší čitateľ nájsť aj prinajmenšom nekonformné názory: Je marxizmus humanizmom?⁵; Zostarla Marxova periodizácia dejín?, je Marxova schéma periodizácie závažnou?⁶; Marx očami dneška.⁷ V roku 1965 Milan Hübl recenzoval západonemecké vydanie

korešpondencie Marxa s Egelom, kde otvorene, na svoju dobu priam kacírsky, konštatoval, že klasici vedeckého komunizmu sa „v niektorých konkrétnych historických otázkach mýlili a vývoj vyvrátil ich názory“ a navyše na adresu slovanských národov vyslovovali jednoznačne negatívne, niekde doslovne vulgárne a urážlivé hodnotenia (napr. zbojnícka banda, svinský ľud).⁸

Československé dejepisectvo a jeho reprezentanti sa nesmeli, ale predsa postupne dostávali do kontextu európskej historiografie, čo sa prejavilo na takých významných medzinárodných akciách, akými boli napríklad konferencie o európskej protifašistickej rezistencii v Miláne roku 1961 a v Karlových Varoch roku 1963, na svetovom kongrese historikov vo Viedni roku 1965, na medzinárodnej konferencii k stému výročiu rakúsko-uhorského vyrovnania v Bratislave v roku 1967. Podobné akcie vyvolávali prirodzenú reťazovú reakciu vzájomného osobného kolegiálneho poznávania, výmenných študijných pobytov, štipendií, prednášok, iniciovali vznik bilaterálnych historických komisií atď.

Nesporne najbolestnejším, najkomplikovanejším problémom českého a slovenského dejepisectva v šesťdesiatych rokoch (podobne ako je tomu po roku 1989) bol proces vyrovnávania sa s vlastnými profesionálnymi deformáciami a s ľudskými zlyhaniami. Nesporným impulzom tu bolo vytvorenie tzv. barnabitskej komisie, ktorá na podnet najvyšších straníckych orgánov robila v roku 1963 výskum v dovtedy prísne utajovaných a neprístupných archívnych materiáloch z činnosti najvyšších komunistických grémií v päťdesiatych rokoch. Pramene obsahovali doslovne šokujúce materiály nielen o neľudských vyšetrovacích metódach Štátnej bezpečnosti pri príprave politických procesov, ale aj dôkazy manipulácie s nimi zo strany najvyšších komunistických orgánov čo sa vzápätí stávalo záväznou normou aj pre historikov rekonštruujúcich najnovšie dejiny Československa, no hlavne dejiny Komunistickej strany Československa a jej vedúcich osobností. Barnabitská komisia otvárala takpovediac trinástu komnatu poznania. Jej výsledky sa vymkli z rúk jej politických iniciátorov. Historici z komisie využili v nej získané poznatky na vlastnú prácu a väčšina z nich musela asi utrpieť aj psychologický šok. Možno konštatovať, že komisia, napriek nevoľi a sklamaniu dogmatických špičiek vo vedení KSČ, resp. Komunistickej strany Slovenska, významne ovplyvnila vývoj československej historiografie v šesťdesiatych rokoch.

Vyrovňovanie sa s vlastnou minulosťou sa robilo, raz viac, inokedy menej úprimne na zjazdoch, resp. valných zhromaždeniach Československej historickej spoločnosti a vari ešte viac Slovenskej historickej spoločnosti. Odznievali na nich jednak viac-menej oficiálne sebakritické, niekedy veľmi dramatické, citovo preexponované prejavy, jednak obviňovania. Taká bola tiež atmosféra na valnom zhromaždení SHS v Bratislave, v júni 1963, na ktorom sa zúčastnil aj Gustáv Husák, ktorý ponúkol historikom pomoc pri rehabilitácii a pravdivom objasňovaní dejín SNP.⁹ Tento príklad tiež ukazuje, s akými paradoxnými situáciami a zvratmi – z hľadiska ďalšieho politického vývinu – sa historici v danom čase stretávali. Na zhromaždeniach historických spoločností, resp. na stretnutiach pracovníkov vrcholných vedeckých akademických i univerzitných pracovísk odznievali nielen sebakritické hodnotenia, ale aj požiadavky na slobodný rozvoj bádania, na otvorené diskusie a polemiky, na nadviazanie výsledkov predchádzajúcej teda nemarxistickej

⁴ MACEK, J.: Naléhavé problémy historické vedy, Nová mysl, 1963, č. 9; PREČAN, V.: História a kult, Pravda, 6. júna 1963.

⁵ Dějiny a současnost, IX, 1967, č. 10.

⁶ Dějiny a současnost, VII, 1965, č. 11.

⁷ Dějiny a současnost, VI, 1964, č. 6.

⁸ Československý časopis historický, XIII, 1965, č. 5, s. 717.

⁹ Kulturný život, 20. júna 1963.

historiografie, na intenzívnejšie zapojenie sa do kontextu celoeurópskej historiografie. Istým handicapom – viac morálnym, než odborným – bol fakt, že vyššie spomenuté požiadavky prednášali i vedúci pracovníci výskumných ústavov, ktorí ich viedli aj v päťdesiatych rokoch. Personálna kontinuita vo väčšine prípadov tu, až na malé výnimky, zostávala. Túto traumu drasticky vyriešil samovraždou riaditeľ Ústavu dejín KSČ Jindřich Veselý, ktorý, mimochodom, prišiel na historické pracovisko z bezpečnostného aparátu štátostroany, čo bol inak jeden z príznačných znakov kontroly historikov najnovších dejín zo strany vládnej moci. Tieto javy môžeme dnes konstatovať, no nemali by sme ich prezentisticky súdiť.

Netrúfam si po viac ako štyroch desaťročiach klasifikovať jednotlivé dobové kritické analýzy stavu československej historiografie. Napriek tomu chcem upozorniť aspoň na jeden materiál, ktorý bol prednesený na VI. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v Martine v júli 1968.¹⁰ Podľa môjho názoru, jeho autor Ľubomír Lipták v ňom prekročil problematiku slovenskej historiografie a neobvyčajne presne, výstižne identifikoval viaceré profesionálne, no nakoniec aj morálne a psychologické problémy slovenského, no z časti aj celého československého dejepisectva. Jeho referát, ktorý vyznieval trizvo, neemocionálne nebol iba bezprostredným plodom spoločenskej eufórie prvej polovice roka 1968, ale aj istým syntetizujúcim koncentrátom myšlienkových výbojov slovenských i českých historikov v niekoľkých predchádzajúcich rokoch. Jeho poznávacia inšpiratívna hodnota prerástla svoju dobu a pri jeho dnešnom opätovnom čítaní sa ukazuje ešte stále v mnohých smeroch jeho aktuálnosť a podnetnosť. Je to jeden z pozitívnych odkazov československej historiografie šesťdesiatych rokov. Vcelku možno zhrnúť (opať trochu zjednodušene) úlohy „marxistického historika na jeho ceste od subjektivismu a dogmatizmu k slobodnej tvorivej práci“ do troch bodov, ako ich sformuloval český historik Karel Pichlík: 1) cez vlastný výskum sa zapojiť do spoločenského diania; 2) odstrániť zbytky minulej praxe, ktoré doteraz bránia úspešnému slobodnému rozvoju historiografie; 3) historici musia sami seba oslobodiť od názorov, ktoré hlásali a ktorým pomáhali k životu.¹¹

Prirodzene, podobne znejúce požiadavky sa ľahšie formulovali, než sa naplňali. Okrem vlastnej tvorivej výskumnej práce, ktorá veľmi skoro začala prinášať v oboch časťach republiky prekvapujúco bohaté výsledky (na ich stručné vymenovanie tu nie je ani priestor, ani čas), sa však vyššie uvedené postuláty naplňali v rámci pomerne bohatých diskusií a polemík. Okrem už spomínanej diskusie o svetových dejinách prebehla bohatá diskusia o učebniciach dejepisu a vyučovaní dejepisu vôbec, o vydávaní pramenných edícií historických dokumentov, kde sa už vtedy vyhranili akési dve koncepcie: Jednu predstavoval Václav Král so svojim dogmatickým „stranickým, triednym prístupom“, ktorý dovoľoval manipuláciu s uverejnenými dokumentmi;¹² druhú reprezentovali vysoko profesionálne edície, ktoré pripravovali Vilém Prečan, Libuša Otáhalová, Milada Červínková a ďalší editori.¹³

¹⁰ Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti, Historický časopis XVII, 1969, č. 1.

¹¹ DaS, V, 1963, č. 8.

¹² Cesta k Únoru, Praha 1963.

¹³ Slovenské národné povstanie. Dokumenty, Bratislava 1965; Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae. Dokumenty z historie československé politiky, Praha 1966.

Veľmi zaujímavou a podnetnou bola diskusia, ktorú viedli na stránkach Československého časopisu historického M. Hubl a V. Prečan.¹⁴ Jej autori sa dotkli vtedy veľmi aktuálnej a mimoriadne citlivej témy: morálnej zodpovednosti historika za svoje tvrdenia, omyly a poblúdenia. Aktéri diskusie sa zamýšľali, či má historik právo písať pravdy platné jeden týždeň, čo o rok-dva roky bude len polopravda alebo úplná nepravda. Zaujímavé boli názory na to, či sa historici dopúšťali a dopúšťajú omylov a deformácií úmyselne, alebo sú k nim privedení celkovou politickou a spoločenskou situáciou, ktorej sú organickou súčasťou. Diskusia mala trochu aj osobné zahrotenie, no neprekročila hranice korektnosti, tolerance a poctivého hľadania konštruktívnych východísk. Jej viaceré myšlienky nestratili platnosť podnes, aj keď jej môžeme prezentisticky, teda ahistoricky vytýkať isté terminologické stereotypy.

Omnoho ostrejšie vyznela diskusia, ktorú vyvolal V. Král vo februári 1966, keď v straníckom týždenníku Kulturní tvorba uverejnil – zrejme na priamu objednávku najvyšších stranických miest oneskorenú recenziu Husákovho Svedectva o Slovenskom národnom povstaní.¹⁵ V recenzii nešlo ani tak o Husákov memoár, ale o nepriamy politický zásah proti stále smelším a prínosnejším výsledkom celej československej historiografie, osobitne sa dotýkajúcim problematiky najnovších dejín. Práve preto sa proti Kráľovi na strane slovenských i českých historikov zdvihla rozhorčená polemická vlna. Jej nositelia konštatovali odborné medzery Husákovy knihy, no zároveň upozorňovali, že Kráľovej recenzii nešlo o vyvolanie konštruktívnej diskusie a kritického ovzdušia, ale o útok na v bojoch s dogmatizmom vybojované koncepcie, o útok na českých a slovenských historikov, ktorí objektívne skúmajú nielen dejiny SNP, ale aj ďalšie udalosti z najnovších dejín.¹⁶ Kauza rýchlo prerástla z odbornej do politickej roviny. Kulturní tvorba na pokyn stranických miest sa snažila zastaviť diskusiu, no už to nešlo. Tá pokračovala v odborných časopisoch i v tlači a jej výsledky, ktoré Kulturní tvorba už odmietla uverejniť prinieslo periodikum Odboj a revoluce, ktoré vydával Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja.¹⁷

Pri tejto organizácii sa treba zastaviť, lebo zohrala v šesťdesiatych rokoch veľmi dôležitú úlohu. Československý výbor pre dejiny protifašistického odboja vznikol v roku 1961, zrejme aj z podnetu už spomínaného kongresu historikov v Miláne venovanému európskej protifašistickej rezistencii. Dakedy v roku 1963 vznikol aj Slovenský výbor pre dejiny protifašistického odboja. Obe tieto inštitúcie úzko spolupracovali po tematickej, organizačnej, metodologickej i personálnej stránke. Vytvorili okolo seba široký okruh spolupracovníkov, používali vo výskume nové metódy (vrátane orálnej histórie, hoci vtedy sa to ešte tak nemenovalo), boli otvorené všetkým, odborne podloženým názorom snažili sa skúmať všetky stránky a osobnosti protifašistického odboja, bez ohľadu na ich dobové politické či ideologické zameranie, vytvárali širokú pramennú bázu, otvárali zanedbané alebo dlho tabuizované témy domáceho i zahraničného odboja, organizovali časté odborné diskusie i stretnutia s pamiatkami, resp. so širšou verejnosťou, atď. Najbližším konkrétnym cieľom bola príprava trojdielnej syntézy o protifašistickom odboji v Československu

¹⁴ ČsČH, XI, 1963, č. 4; ČsČH, XII, 19, č. 1 a č. 2.

¹⁵ Kulturní tvorba, 8. 2. 1966.

¹⁶ Historický časopis, XIV, 1966, č. 3 a č. 4.

¹⁷ O kauze bližšie JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji. Štúdie a články, zv. 2, Bratislava 2006, s. 167–168.

v rokoch 1938–1945. Z tohto ambiciózneho a veľmi seriózne pripravovaného plánu sa však, žiaľ, podarilo realizovať iba maketu.¹⁸ Okrem toho v rokoch 1963–1969 výbory vydávali cyklostylované periodikum *Odboj a revoluce*, v ktorom sa nachádzali dielčie materiály z výskumu a z diskusií, spomienky, dokumenty i bibliografia. Periodikum patrí k významnej, hoci podľa mňa trochu zanedbávanej, zabudnutej, pramennej základni pre historikov odboja.

A opäť tu treba upozorniť na jeden z paradoxov, ktoré sprevádzali vývoj česko-slovenskej historiografie v šesťdesiatych rokoch. Spomínané výbory boli po organizačnej, koordinačnej a čiastočne aj finančnej stránke pod záštitou Ústavu dejín KSČ, resp. Ústavu dejín KSS, teda pracovísk, ktoré boli súčasťou ústredných výborov KSČ a KSS. V tejto situácii by sa dal vysloviť známy bonmot, že pod lampu býva najväčšia tma. Situácia bola však predsa len trochu komplikovanejšia. Historici odboja museli na jednej strane permanentne bojovať so skostnatelými predstavami mnohých straníckych funkcionárov a s ich dogmatickými názormi na dejiny a na históriu odboja zvlášť. Na druhej strane, členovia výborov už mali dosť sebedomia a profesionálnej autority, aby obhajovali svoje názory, k čomu im vari trochu pomáhali aj niektorí funkcionári tzv. progresívneho kridla vo vedení KSČ, resp. KSS. Táto ilúzia však netrvala dlho. V roku 1970 nastupujúca normalizačná politická moc pracovné kolektívy historikov v rámci výborov rozohňala a ich výsledky doslovne rozmetala. Veľa ich popredných členov sa vzápätí stalo obeťou profesionálnej diskriminácie a občianskej perzekúcie. Boli to však práve oni, ktorí tvorili najpočetnejšiu a najtvorivejšiu súčasť nekonformnej historiografie, ktorej výsledky sa publikovali iba v samizdatoch, resp. v zahraničí. Možno sa iba domýšľať, či najväčšou traumou bol pre nich fakt, že na čele normalizácie bol práve G. Husák, ktorý bol sám v šesťdesiatych rokoch aktívnym členom Slovenského výboru pre dejiny protifašistického odboja a aj z tejto pozície mal s mnohými českými i slovenskými historikmi prinajmenšom dobré vzťahy, aj keď sa už vo viacerých odborných názoroch stále viditeľnejšie rozchádzali. Zatiaľ čo seriózný vedecký výskum šiel nezadržateľne ďalej, krok za krokom už prekonával „rehabilitačnú“ etapu, ambiciózný politik G. Husák, netrepezlivo čakajúci na svoju príležitosť, sa nechcel a asi ani nebol schopný vzdať svojich prekonaných názorov, ktoré sa stávali postupne dogmou.

Slovenská historiografia v šesťdesiatych rokoch z aspektu tematického záujmu stále viac presúvala pozornosť na otázky nacionálneho vývinu slovenského národa a na štátoprávnu problematiku. To korešpondovalo aj s celospoločenskými záujmami, ktorých sa dotýkali staršie i oživované tézy o buržoáznom, no aj neburžoáznom nacionalizme na Slovensku i zle maskované recidívy nacionálneho čechoslovakizmu (pod rúškom zbližovania českého a slovenského národa). Tieto tendencie sa odrazili aj v Ústave z roku 1960, ktorá výrazne obmedzila právomoci slovenských národných orgánov, čo vyvolalo nevôľu nielen v slovenských kultúrnych elitách, ale aj v celej spoločnosti. Reflektovala to aj slovenská historiografia zo šesťdesiatych rokov, kde sa programovo presadzujú témy o etnogenéze Slovákov, o národných obranách z obdobia neskorého feudalizmu, o prvej etape slovenského národného obrodzenia koncom 18. storočia, o úlohe slovenskej politickej reprezentácie v revolučných rokoch 1848–1849, o Ľudovítovi Štúrovi a iných lídroch slovenského národného a politického hnutia, o Matici slovenskej, o slovenskom podiele

na vzniku ČSR v roku 1918, o Slovenskom národnom povstaní z roku 1944, o peripetiách slovenského vývoja z rokov 1945–1948, atď. V roku 1965 sa hlavnou témou V. zjazdu Slovenskej historickej spoločnosti v Banskej Bystrici stala otázka slovenského národného vývinu v celom priereze dejín. Z materiálov bol zostavený zborník,¹⁹ ktorý v tom čase získal v čitateľskej verejnosti pomerne veľkú popularitu, a preto krátko vyšlo aj jeho druhé vydanie.

V roku 1963 upútala pozornosť veľkej časti inteligencie a vari aj širšej verejnosti stať slovenského historika Miloša Gosiorovského, ktorá sa venovala dejinám i súčasnému štátoprávnemu postaveniu Slovenska v spoločnej republike. Po zásahu najvyšších politických miest, ktorým autor kópie svojho rukopisu poslal, štúdia sa nsmela zverejniť (bola publikovaná až v roku 1968.)²⁰ Autor M. Gosiorovský, sám značne kontroverzný historik, v stati nepriamo dokazoval, že optimálnym riešením štátoprávného postavenia Slovenska v Československej socialistickej republike je federatívne usporiadanie štátu. Pritom sa odvolával – zrejme z pochopiteľnej opatrnosti či alibizmu – na príklad sovietskej federácie, ktorá však bola tiež iba jednou zo známych „potemkinovských dedín“ sovietskeho štátneho systému. Napokon, z veľkej miery sa na to isté zmenila aj česko-slovenská federácia, vyhlásená na jeseň 1968 už v tieni okupačných sovietskych armád a navyše po necelých dvoch rokoch aj právne značne oklieštená a zdeformovaná. Žiadny totalitný systém nemôže totiž realizovať a akceptovať princíp skutočnej federácie.

Gosiorovského elaborát šírený v mnohých rukopisných exemplároch vyvolával však stále väčšiu pozornosť jednak pre vlastnú tému, jednak preto, že bol zakázaný, čo bola v totalitnom režime asi najlepšia, aj keď nechcená propagácia príslušného materiálu. Názory v štúdiu sa výrazne odlišovali od autoritatívne presadzovanej vládnej politiky v štátoprávnej oblasti, a preto mali v atmosfére šesťdesiatych rokov istý mobilizujúci vplyv. Prinajmenšom v intelektuálnych vrstvách slovenskej spoločnosti, no aj v tunajších politických kruhoch vyvolávali oficiálne i neoficiálne polemické diskusie. V rokoch 1966 a 1967 prebehla na stránkach Kultúrneho života a čiastočne (v roku 1967) aj v Historickom časopise diskusia o čechoslovakizme, centralizme, ľudáctve, autonomizme a česko-slovenských vzťahoch. Zúčastnili sa jej nielen českí a slovenskí historici, ale aj mnohí príslušníci slovenských kultúrnych, resp. vedeckých elit. Diskusia sa neformálne zakončila v internom kruhu dvanástich slovenských a deviatich českých historikov – na pôde vtedajšieho Ústavu dejín KSS v Bratislave. Z celej diskusie možno urobiť jeden hypotetický záver: Českí historici, napriek viacerým prirodzeným odlišnostiam so slovenskými pohľadmi, mali v rámci českých intelektuálnych elit vari najbližšie ku chápaniu a k racionálnemu porozumeniu štátoprávných emancipačných potrieb Slovenska. Možno práve preto, že nepozerali na slovenský problém len cez utilitárne politické záujmy a tradičné stereotypy, ale najmä cez prizmu dôvernejšieho poznania moderných slovenských dejín.

Šesťdesiate roky v československej historiografii priniesli aj značné rozšírenie tém, ktoré sa dovtedy vôbec nespracúvali, alebo boli z najrôznejších príčin tabuizované.

¹⁹ Slováci a ich národný vývin, Bratislava 1966. Titul knihy nápadne pripomínal nadpis práce J. Bottu „Slováci a vývin ich národného povedomia“. Táto kniha, ktorá vyšla v prvom decéniu 20. storočia bola akousi prvou modernou koncepciou slovenských dejín, na ktorú čiastočne naviazala aj najvýznamnejšia postava slovenskej profesionálnej historiografie Daniel Rapant.

²⁰ K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa, Historický časopis XVI, 1968, č. 3.

¹⁸ *Odboj a revoluce 1938–1945*, Praha 1965.

Ich taxatívne vymenovanie by presahovalo náplň tohto článku. Preto len niekoľko príkladov: problematika starších cirkevných dejín, problematika vládnych vrstiev (šľachty, meštianstva), problematika tunajších národností (ešte stále však okrem nemeckej), sondy do dejín židovskej komunity – vrátane holokaustu, odbúranie čierno-bieleho schematickeho pohľadu na jednotlivé moderné politické strany a osobnosti 19., resp. 20. storočia (T. G. Masaryka, E. Beneša, M. R. Štefánika), na západný československý odboj v čase druhej svetovej vojny, atď., atď. Takisto sa neodvážim menovať konkrétne interpretačné výsledky českej a slovenskej historiografie, ktoré vznikli v šesťdesiatych rokoch. Zo slovenskej strany však uvediem aspoň dve monografie, ktoré podľa môjho názoru ani za uplynulých štyridsať rokov od svojho publikovania, nič nestratili zo svojej poznávacej hodnoty a myšlienkového prínosu: Mám tu na mysli Liptákovo Slovensko v 20. storočí a Jablonického knihu Z ilegality do povstania. Spomínané práce vyšli v rokoch 1968, resp. 1969, no dozrievajú už skôr v pozitívnej a prajnej atmosfére šesťdesiatych rokov, sú akýmsi dieťaťom, produktom myšlienkových výbojov i občianskej odvahy historikov v tejto dobe. Prirodzene, bolo by možno menovať veľa ďalších prác historikov zo šesťdesiatych rokov, no dva spomínané príklady som vybral preto, že podľa môjho názoru, v nich vyslovené interpretácie nestratili svoju platnosť ani po štyridsiatich rokoch neboli zatiaľ prekonané. To je, podľa môjho názoru jedno z kritérií kvality vedeckovýskumnej práce dejepisca.

V českej historiografii šesťdesiatych rokov isto nájdeme tiež viacero podobných priekopníckych prác z autorských dielní Františka Grausa, Josefa Macka, Ottu a Zdenka Urbana, Roberta Kvačka, Jana Křena, Viléma Prečana, Václava Kurala, Milana Hubla, Jana Tesaře, Tomáše Pasáka, Františka Janáčka, Karla Pichlika a mnohých ďalších. Takéto vypočítavanie však už skutočne nepatrí do tohto predkladaného prehľadu. Ten sa pokúsil iba niečo naznačiť, nie zložitú tému o vývoji československej historiografie dôkladne analyzovať.

Czechoslovak Historiography in the 1960s

Ivan Kamenec

The 1960s in Czechoslovak historiography resulted in a marked expansion of topics, including some previously forbidden. Some examples include Early Church history, Ruling classes (nobility, burghers), ethnic minorities (but not including the German-speaking minority), the Holocaust, breaking down the black-and-white schematic view of modern political parties and figures in the nineteenth and twentieth centuries, Czechoslovak resistance movement in the West during World War II, etc. Marked methodological innovation and the phenomenon of open discussion also advanced.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2007

SLOVENSKO-ČESKÉ VZTAHY V ŠEDESÁTÝCH LETECH

Jan Rychlík

Již v osmdesátých letech 20. století si sociologové položili otázku, zda v důsledku existence Československa existuje také československá společnost. I když na tuto otázku nebyla tehdy dána jednoznačná odpověď, většina sociologů se přikláníla k názoru, že zde existují společnosti dvě – česká a slovenská – a že tomu tak bylo i v minulosti. V šedesátých letech se česká a slovenská společnost vyvíjely paralelně. Životní úroveň se během padesátých let definitivně stabilizovala v tom smyslu, že průměrný občan měl zajištěno určité minimum a nemusel se tedy starat o vlastní přežití. Avšak právě proto, že základní životní potřeby obyvatelstva byly více či méně saturovány, začali občané tíživěji pociťovat tlak Novotného diktatury. Neustálý boj českých a slovenských intelektuálů o rozšíření prostoru pro intelektuální svobodu, chápanou v této době především jako svobodu umělecké tvorby bez přímého zasahování státních a stranických orgánů, v šedesátých letech neobyčejně zesílil. V tomto směru má české a slovenské intelektuální elity stejné, nebo obdobné problémy vyplývající nejen z objektivně existující kulturní blízkosti obou národů, ale především z toho, že se obě společnosti vyvíjely v tomtéž státě. Na slovenské straně ovšem zároveň nacházíme silný národnostní a státoprávní akcent, který v Čechách a na Moravě absentuje.

Pro slovenskou společnost bylo zlomovým momentem schválení tzv. socialistické ústavy 11. července 1960,¹ kterou byl definitivně zrušen Sbor pověřenců jako faktická slovenská vláda. Likvidace zbytku autonomie Slovenska byla osobní iniciativou prezidenta Antonína Novotného, byl návrh na zrušení Sboru pověřenců formálně podal první tajemník ústředního výboru KSS Karol Bacilek, aby vznikl dojem, že jde o nápad samotných Slováků. Oficiálně byl tento návrh odůvodněn návratem k původnímu vztahu SNR a pověřenců za Slovenského národního povstání, kdy skutečně Sbor pověřenců jako kolektivní orgán neexistoval a pověřenci byli přímo členy SNR, která je řídila a kontrolovala. Politické byro schválilo návrh ústavy včetně jejího paragrafovaného znění na svém zasedání 12. března 1960. Všichni členové politického byra včetně slovenských se k návrhu ústavy, ve kterém se v části o slovenských národních orgánech již nepočítalo se Sborem pověřenců, vyslovili kladně.² V diskusi na zasedání ústředního výboru KSČ 7.–8. dubna 1960 dokazovali Karol Bacilek, Michal Chudík a Ján Marko, že nová úprava posiluje skutečnou rovnoprávnost mezi Čechy a Slováky.³ Tito řečníci ovšem „zapomněli“ na to, že podle nové správní reformy budou krajské národní výbory podřízeny přímo vládě v Praze, takže slovenské orgány nebudou mít koho řídit. To byl také zásadní rozdíl oproti stavu

¹ Úst. zák. č. 100/1960 Sb.

² Národní archiv České republiky (NA ČR), f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 251, a. j. 335, č. j. 4657/14.

³ NA ČR, f. ÚV KSČ, 01, a. j. 72, sv. 75–76, bod 2, 10 c.

za Slovenského národního povstání, kdy naopak Slovenská národní rada byla nositelkou veškeré vládní, výkonné i vládní moci na Slovensku.⁴

Postavení slovenských národních orgánů bylo v nové ústavě zakotveno v článcích 73 až 85. Základní myšlenka byla taková, že tyto orgány rozhodují tam, kde je pro Slovensko z praktických důvodů vhodná legislativní úprava odlišná od úpravy celostátní. Slovenská národní rada (SNR) jako zastupitelský orgán (parlament) zůstala v ústavě zachována. Volila vlastní předsednictvo o šestnácti členech a dále zřizovala komise pro ty obory státní správy, ve kterých měla vykonávat svou pravomoc. Členy komisí mohli být jak členové (poslanci) SNR, tak i političti či hospodářští pracovníci a odborníci. Komise měly iniciativní a kontrolní funkci.⁵ Výkon pravomocí SNR na úseku státní správy byl svěřen pověřencům SNR a předsedovi Slovenské plánovací komise. Rozsah těchto pravomocí byl dán rámcově zákonem č. 108/1960 Sb. ze dne 12. července 1960, podle kterého měli být jmenováni pověřenci SNR pro obor financí, zemědělství, výstavby, školství a kultury, zdravotnictví, spravedlnosti a státní kontroly. Pověřence volilo plénum SNR z řad členů předsednictva SNR. Konkrétní rozsah jejich činnosti ovšem měla určovat vláda v Praze, přičemž žádné vládní nařízení v tomto směru nebylo vydáno. Slovenská plánovací komise byla jednak oblastním orgánem Státní plánovací komise v Praze, jednak orgánem SNR pro plánování. V čele Slovenské plánovací komise stál předseda, kterým byl ze zákona místopředseda Slovenské národní rady.

Reálné situace vypadala tak, že SNR byla vypojená z aktivní možnosti o čemkoliv rozhodovat a byla redukována na reprezentativní sbor regionální povahy.⁶ Počet členů SNR se kromě toho zmenšil. Ještě před schválením ústavy byly ústavním zákonem ze dne 9. dubna 1960 a na něj navazujícím zákonem Slovenské národní rady z 11. dubna 1960 na Slovensku sjednoceny volební obvody pro volby do Národního shromáždění a SNR, takže na příště byl počet poslanců SNR závislý na počtu poslanců volených na Slovensko do Národního shromáždění. Současně bylo provedeno nové správní rozdělení státu, který se na příště dělil místo na devatenáct jen na deset krajů a 109 (později jen 108) okresů. Z pravomocí Krajského národního výboru Středočeského kraje byla tak jako doposud vyňata Praha jako hlavní město republiky, zatímco Bratislava svůj zvláštní statut ztratila a tvořila součást Západoslovenského kraje.⁷

Završení centralizace česká společnost nijak tíživě nepocítovala, protože Češi se již v roce 1918 ztotožnili s československým státem a zvláštní slovenské orgány vytvořené po roce 1945 pokládali tak jako tak za zbytečné. Slovenská společnost jako celek naproti tomu chápala nové ústavní uspořádání jako další okleštění národních práv. Na tom nic neměnila skutečnost, že rozhodování slovenských národních orgánů bylo i dříve zcela formální a v praxi podřízené rozhodnutím politického byra ústředního výboru KSČ v Praze.

⁴ Nariadenie SNR č. 1/1944 Zb. n. SNR

⁵ Příruční slovník naučný, IV., Praha 1967, s. 121–122.

⁶ Hlavní zásady ústavy včetně likvidace slovenských orgánů předložil Antonín Novotný zasedání ÚV KSČ 7.–8. 4. 1960, jeho vystoupení viz Národní archiv (NA) ČR, f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 254, a. j. 338.

⁷ Úst. zák. č. 35/1960 Sb., zák. č. 36/1960 Sb. a č. 37/1960 Sb., zák. SNR č. 38/1960 Sb. Pro volby, které se konaly 12. 6. 1960, byl počet poslanců SNR a počet slovenských poslanců NS stanoven na 87. Viz: RYCHLÍK, J.: Zákonodárné orgány v komunistickém Československu a jejich činnost 1948–1989. In: Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkoví. Liberec 2007, s. 554.

Podle představ Antonína Novotného měla být slovenská otázka vyřešena postupným „splýváním“ českého a slovenského národa. Teoreticky se tento plán opíral o dobovou marxisticko-leninskou konstrukci o splývání a následujícím zániku národů při přechodu od socialismu ke komunismu.⁸ Podle této teorie „postupné sblížování a splývání jednotlivých národních znaků povede v komunistické společnosti k postupnému odumírání národa a k vytváření nové, vyšší společenské jednoty“.⁹ Uvedenou teorii propagoval – a zřejmě i její vznik inicioval – sovětský vůdce Nikita Chruščov. V SSSR měla sloužit především ke zdůvodnění vytváření státního „sovětského lidu“ či spíše „sovětského národa“ („sovětskij narod“¹⁰), který by se skládal z jednotlivých národů, národností a etnických skupin SSSR a byl pevně spojen s existencí sovětského státu.¹¹ Příslušníci tohoto „sovětského národa“ měli mezi sebou bez ohledu na svůj původ hovořit rusky, byť používání jiných jazyků v místním styku mělo být i nadále tolerováno. V praxi byl „sovětský národ“ jen zástěrkou pro pokračující rusifikaci a není proto nijak překvapující, že neruské národy koncept odmítaly. Vývoj v Evropě i ve světě ve druhé polovině 20. století rozhodně neprokázal správnost teorie o postupném splývání národů. Ukazuje se, že jakákoliv integrace (nejen federace sovětského typu) nijak nevede k likvidaci národů jako takových a není ani sama o sobě schopna překonat nacionální antagonismy. V sedmdesátých letech byla ostatně Chruščovova teorie o splývání národů při cestě ke komunismu v tichosti opuštěna i v SSSR. Za Leonida Brežněva bylo marxisticko-leninské učení o národech opětovně modifikováno. V roce 1973, při příležitosti padesátého výročí vzniku SSSR, Brežněv veřejně prohlásil, že „další sblížování národů a národností v zemi je objektivním procesem“ a „strana je proti tomu, aby se uměle prosazoval, protože to nepovažuje za potřebné“.¹² V komunistické společnosti jako konečnému stádiu vývoje lidstva sice měla existovat jakási blíže nedefinovaná „vlastní forma historické pospolitosti lidí, širší než je národ, spojující v jednu rodinu veškeré lidstvo“.¹³ Avšak tato pospolitost se měla vytvořit

⁸ Pojem „komunismus“ je zde použit v tom smyslu, v jakém byl používán samotnými komunisty a dobovou marxisticko-leninskou terminologií. Režim existující v SSSR a ve východní Evropě, nazývaný západní politologií komunistickým, označovali komunisté za systém socialistický. Tento socialistický systém měl postupně přerůstat v systém komunistický, ve kterém měly zcela zmizet společenské třídy a společnost měla být tedy sociálně úplně homogenizována. Komunismus představoval pro komunisty vrcholné stádium vývoje lidstva. Podle Chruščovových představ z počátku šedesátých let mělo být tohoto stavu dosaženo v relativně krátké době, což se projevilo ve známém hesle „ještě naše generace bude žít v komunismu“. Za Chruščovova nástupce Leonida Brežněva bylo naopak zdůrazňováno, že vybudování komunistické společnosti je cílem velmi vzdáleným.

⁹ Příruční slovník naučný, III, Praha 1966, s. 265.

¹⁰ Ruský výraz „narod“ bývá sice překládán jako „lid“, avšak není přesným ekvivalentem tohoto slova, neboť v sobě obsahuje i etnický komponent, podobně jako německý výraz *das Volk*. Ruský výraz *nacija*, který je zpravidla překládán do češtiny jako „národ“ má zase výrazně politický charakter. Výraz není dost dobře možné použít pro sociální organismus, který nemá nějakou formu vlastní státnosti, byť ne nutně musí jít o zcela samostatný stát.

¹¹ KONSTANTINOV, F. V. a kol.: Základy marxisticko-leninské filozofie (3. vyd.), Bratislava 1975, s. 326 (první rus. vyd. Moskva 1958). S překladem ruského pojmu „sovětskij narod“ si slovenská redakce nevěděla rady a proto připojila k textu poznámku pod čarou vysvětlující význam tohoto pojmu – srv. předcházející poznámku.

¹² FEDEOSEJEV, P. N. a kol: Vedecký komunizmus (2. vyd.), Bratislava 1975, s. 373 (původní ruské vydání Moskva 1974).

¹³ Filozofický slovník. Praha, 1976, s. 314 (původní ruské vydání *Filosofskij slovar'*, Moskva 1972)

„teprve po dlouhodobém rozvoji společnosti, a to mnohem později, než bude dosaženo její úplné sociální homogenosti.“¹⁴

Protože s výjimkou Československa byly evropské státy sovětské sféry vlivu státy národními, neměla pro ně otázka zda dochází či nedochází při přechodu od socialismu ke komunismu ke „splývání“ národů bezprostřední politický význam. Jinak tomu bylo v Československu. V československých poměrech „splývání národů“ nutně muselo znamenat postupný zánik slovenské identity a vznik jakési širší identity československé, opírající se především o českou kulturu a českou historickou tradici. Není proto opět nijak překvapující, že Slováci tento koncept odmítli. Je ovšem třeba říci, že koncept byl sám o sobě nereálný a nesmyslný. Šlo totiž svým způsobem o návrat k prvorepublikové ideologii čechoslovakismu, která se již jednou neosvědčila a kterou Slováci ve své většině odmítali již ve dvacátých letech. V politické rovině „postupné splývání Čechů a Slováků“ odůvodňovalo zpětně centralistickou ústavu, neboť činila zvláštní postavení Slovenska zbytečným. V soukromí se prezident Novotný netajil názorem, že právě centralismus je jedinou cestou k udržení jednoty státu.¹⁵

Slovenská otázka měla být redukována na hospodářské řešení, podobné tomu, které propagoval počátkem padesátých let Viliam Široký. Směrnici třetího pětiletého plánu, schválenou již na celostátní stranické konferenci KSČ 5.–7. července 1960, formálně legislativně potvrdilo Národní shromáždění 17. listopadu 1960.¹⁶ Hrubá průmyslová výroba na Slovensku měla vzrůst do roku 1965 nejméně o 84 %. Do roku 1975 měly být rovněž definitivně vyrovnány rozdíly mezi Českými zeměmi a Slovenskem.¹⁷ Plán nebyl reálný. Jeho splnění předpokládalo růst národního důchodu do roku 1965 o 40 %, avšak ve skutečnosti už v roce 1961 národní důchod oproti předcházejícímu roku klesl a v následujících letech stoupal jen asi o 1 % ročně.¹⁸ Rýsující se krach třetího pětiletého plánu hodlala Novotného diktatura nejprve řešit upevněním direktivních metod. Na zasedání ústředního výboru KSČ 10.–11. července 1962 byl schválen zvláštní dokument s názvem „O výhledech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti“, který se stal základem materiálu nejprve pro sjezd KSS ve dnech 23.–25. 11. 1962 a pak i pro XII. sjezd KSČ, který se sešel v Praze 4.–8. prosince 1962. Sjezd se zaměřil na intenzifikaci hospodářského vývoje a na posilňování „demokratického centralismu“. XII. sjezd pochopitelně ekonomické problémy Československa nevyřešil. Samotný požadavek intenzifikace a „demokratického centralismu“, tedy další posílení vedoucí úlohy centra, je ani vyřešit nemohl, protože jednou z příčin krize byla právě přemíra centralizace. Třetí pětiletý plán byl ostatně později jako nereálný opuštěn. Novotného režim ve snaze předejít ekonomické katastrofě byl pak nucen připustit možnost hospodářské reformy. Ta byla připravována týmem odborníků, do jejichž čela se postupně dostávali reformní ekonomové vedení v českých zemích Otou Šikem, na Slovensku Eugenem Lóblem. Koncepce reformy předpokládala omezení řídicí role centra a relativizace role plánu. Předpokládaná relativní samostatnost nižších hospodářských celků měla i své státoprávní důsledky: znamenala relativní osamostatňování

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ ČERNÝ, R.: Antonín Novotný. Pozdní obhajoba, Praha 1992, s. 46.

¹⁶ Zák. č. 165/1960 Sb., o rozvoji Slovenska viz § 23.

¹⁷ SELUCKÝ, R.: Ekonomické vyrovnání Slovenska s českými kraji, Praha 1960, s. 183.

¹⁸ LIPTÁK, E.: Slovensko v 20. storočí, Bratislava 1968, s. 339.

Slovenska v ekonomické oblasti a především vytvořila určitý prostor pro diskusi, která se měla týkat i postavení Slovenska v Československu.

Ekonomické otázky, formálně schválené XII. sjezdem, upadly brzy do zapomnění. Mnohem větší význam pro další vývoj měla otázka dokončení destalinizace, kterou Novotný byl nucen zařadit na pořad jednání proti své vůli s ohledem na změny v Moskvě. V rámci tzv. druhé vlny destalinizace v SSSR po XXII. sjezdu KSSS (17.–31. října 1961) totiž sovětský vůdce N. S. Chruščov vyvíjel na Novotného určitý tlak. XII. sjezd nakonec schválil i usnesení o prověření nedeřešených případů „porušování socialistické zákonitosti“.¹⁹

V Československu – na rozdíl od Polska a Maďarska, ale částečně i Bulharska – po roce 1956 nedošlo k důsledné rehabilitaci obětí represí z řad komunistů. Naopak: ti, kteří organizovali počátkem padesátých let politické procesy, byli často stále ještě ve vysokých stranických a vládních funkcích, což se týkalo částečně i samotného Novotného. Dvojnásobně to platilo o Slovensku a slovenských politicích, kde se věc týkala nejen prvního tajemníka ÚV KSS Karola Bacilka a jeho faktického neoficiálního náměstka Pavla Davida, ale i předsedy vlády Viliama Širokého. Proto po r. 1956 byla soudně rehabilitována jen poměrně malá část odsouzených, zbytek byl „tichou cestou“ propuštěn cestou amnestie nebo individuální milosti.

Soustředěný vnitřní tlak od amnestovaných, ale nerehabilitovaných „politických zločinců“ a „mladých“ členů představenstva ústředního výboru, které podle nových stanov nahradilo dosavadní politické byro, kombinovaný se zahraničním tlakem z Moskvy nakonec v roce 1962 přinesl úspěch. Svůj význam mělo i to, že počátkem roku 1962 se dostal do konfliktu s Novotným ministr vnitra a někdejší vedoucí první rehabilitační komise Rudolf Barák, který byl nakonec zatčen a uvězněn, takže přehmaty, zejména pak nedůsledností při prvních rehabilitacích po roce 1956, bylo možno připsat na vrub jeho činnosti.²⁰ V létě 1962 byla utvořena nová stranická rehabilitační komise pod vedením tajemníka ÚV KSČ Drahomíra Koldera, která měla znovu posoudit procesy s vedoucími komunisty v padesátých letech.

Podobně jako u předchozí Barákovy komise, i Kolderova komise znamenala vlastně jen pokračování kabinetních praktik. Její zprávy dostával nejprve Novotný. Ten rozhodoval, zda bude předložena stranickým orgánům, tedy politickému byru, resp. po XII. sjezdu představenstvu ÚV. Zpráva Kolderovy komise odhalila znovu nezákonné metody při výrobě procesů. Kolderovu zprávu projednal ÚV KSČ na zasedání 3.–4. dubna 1963, načež byla se závěry seznámena veřejnost. Pozornost byla věnována především procesu s Rudolfem Slánským z listopadu 1952, který byl označen za zcela vykonstruovaný, což znamenalo, že jedenáct popravených se ve skutečnosti stalo oběťmi justiční vraždy. Zejména v komunistických kruzích vyvolaly závěry otřes a otázku, kdo je za zločiny odpovědný. V této otázce byla nicméně Kolderova komise nedůsledná, protože si netroufala (a s ohledem na své složení ani dost dobře nemohla) vystoupit proti Novotnému. Zodpovědnost byla proto svalena především na „politické mrtvoly“ (Čepička, Barák, Bareš, Kopřiva). Avšak Kolderova komise prosadila, aby z funkcí odešli nejkompromi-

¹⁹ XII. sjezd Komunistické strany Československa 4.–8. prosince 1962, Praha 1963, s. 658.

²⁰ KAPLAN, K.: Nekrvavá revoluce, Praha 1993, s. 379–380.

tovanější politici jako Karol Bacílek, Pavol David a Bruno Kohler.²¹ Odchodem Bacílka došlo k výměně funkcí i na Slovensku, kde se stal prvním tajemníkem zkušený aparátník Alexander Dubček, který byl již od sjezdu KSS na podzim 1962 (24.–25. 11.) členem předsednictva ústředního výboru KSS a od XII. sjezdu kandidátem předsednictva ústředního výboru KSČ, jehož se stal 3. dubna 1963 plnoprávným členem.

Významnou politickou úlohu při formování české a slovenské společnosti sehrála v šedesátých letech literatura a zejména publicistika. Určitým mezníkem se stal 3. sjezd Svazu československých spisovatelů, který byl svolán do Prahy na 22.–24. květen 1963.²² Na Konferenci slovenských spisovatelů v Bratislavě 22. dubna 1963, která předcházela sjezdu, bylo slavnostně obnoveno členství Ladislavu Novomeskému, který pak přednesl na sjezdu dlouhou obhajobu popraveného Clementise.²³ Sjezd v Praze se pak nesl ve znamení kritiky „kultu osobnosti“, a to jak od českých, tak i od slovenských spisovatelů.²⁴

Zdá se, že Novotný byl nejprve rozhodnut nechat tentokrát spisovatele „vymluvit“: ačkoliv na slovenské konferenci byl přítomen konservativní člen předsednictva ÚV KSS Vasil Biľak a na pražském sjezdu byla dokonce celá stranická delegace vedená tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem, k postihu za opoziční („protistranická“) vystoupení nedošlo.²⁵ Novotný zřejmě změnil názor v souvislosti se sjezdem Svazu slovenských novinářů, který se sešel v Bratislavě ve dnech 27.–28. května, shodou okolností rovněž za Biľakovy přítomnosti.²⁶ Roman Kaliský vystoupil nejprve obecně a ozřejmil různost priorit v českém a slovenském prostředí: „Českému občanovi, českému politikovi, českému stranickému funkcionáři v těch letech hrozilo, že bude odhalený a stíhaný jako agent imperialistické rozvedky, jako slánskovec, jako kozmopolitní element, ako sionista, trockista a teda tiež agent, ak mal tú smolu, že prežil obranu Madridu. Slovák, slovenský komunistický politik, alebo aj radový občan mal však navyše tú smolu, že ak by sa bol zo všetkých spomínaných obvinení nejak vymotal, nemohol by sa vymotať z obvinenia z buržoázneho nacionalizmu, lebo bol okrem toho všetkého ešte aj Slovák.“²⁷ Nejdůležitější referát nicméně přednesl Miroslav Hysko. Ten byl zcela konkrétní a obvinil ze zorganizování celé kampaně proti buržoazním nacionalistům předsedu vlády Viliama Širokého. Zřejmě po předchozí dohodě Hyskův referát uveřejnil ústřední orgán ústředního výboru KSS Pravda.²⁸ Je pravda, že Hysko kritizoval rovněž Bruno Köhlera, Gustava Bareše, Štefana Bašťovanského a zejména Václava Kopeckého; avšak ti všichni – na rozdíl od Širokého – byli buď již odstaveni, nebo zemřeli. V praxi proto Hyskovo vystoupení mířilo jen proti Širokému. Sjezd také vyslovil požadavek, aby Husák, Novomeský a Edo Friš mohli veřejně obhájit své názory a poslat jim pozdravné a zároveň omluvné dopisy.

Pro další vývoj česko-slovenských vztahů mělo význam, že na sjezdu byli přítomni i čeští novináři a kulturní činitelé, mimo jiné i ústřední tajemník Svazu českoslo-

venských novinářů Adolf Hradecký. Slovenský sjezd vytknul Hradeckému, že IV. sjezd Svazu československých novinářů, který se konal o měsíc dříve, se nepostavil dost zásadně k otázce „kultu“ a nepostaral se o rehabilitaci postižených, což Hradecký uznal a slíbil o slovenském sjezdu informovat českou veřejnost. Ta se k náměstkům a postojům slovenského sjezdu novinářů postavila kladně.²⁹

Nejasná byla v celé věci role Alexandra Dubčeka. Podle Dubčeka životopisce Williama Shawcrossa pokládal Novotný Hyskovo vystoupení proti Širokému za Dubčkův útok proti sobě,³⁰ zřejmě proto, protože Dubček Hyska stranicky nepotrestal. Dubček ve svých pamětech tvrdí, že Hysko ho o obsahu svého vystoupení neinformoval a rovněž šéfredaktor bratislavské Pravdy Ondrej Klokoč otiskl text Hyskova projevu z vlastního rozhodnutí. Dodatečně ovšem před Novotným, který žádal vysvětlení, jak mohl být takový referát veřejně přednesen a pak dokonce publikován v Pravdě, vzal Dubček Hyska v ochranu.³¹ Podobný přístup byl pro Dubčeka v šedesátých letech charakteristický. Můžeme říci, že ačkoliv Dubček v této době nepatřil k reformní a národně orientované skupině slovenských intelektuálů a stranických činitelů, mnohé věci před Novotným kryl a obhajoval. Ať už tak činil z jakýchkoliv důvodů, objektivně jeho postup přispěl k podemilání Novotného diktatury.

Vystoupení slovenských spisovatelů a novinářů bylo jen jednou, viditelnou stránkou slovenské nespokojenosti. Pro Novotného bylo mnohem závažnější, že opozice se objevila i přímo ve stranických řadách, a to v souvislosti s vystoupením stranického historika prof. Miloše Gosiorovského. Miloš Gosiorovský (1920–1978) nebyl nijak významným historikem. Jeho jediným vzděláním byla půlroční stranická škola v Doksech u Prahy a následně stranická škola při ústředním výboru KSS. Svou profesuru na Univerzitě Komenského získal díky činnosti ve stranickém aparátu.³² Nepatřil v žádném případě k reformistům a v roce 1954 se naopak připojil ke kampani proti Husákovi a tzv. buržoaznímu nacionalismu,³³ za což se později v šedesátých letech omluvil.³⁴ Jeho historická produkce byla mizivá a netýkala se vůbec národnostní problematiky, nýbrž dějin dělnického hnutí na Slovensku.³⁵ 23. března 1963 nicméně poslal časopisu Nová mysl článek s názvem K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa,³⁶ ve kterém požadoval – zaštitěn citáty z Lenina a poukazy na řešení národnostní otázky v SSSR – přeměnu Československa ve federaci, nebo alespoň autonomii Slovenska, jak existovala po roce 1945, resp. v letech 1956–1960. Gosiorovský mimo jiné napsal: „Na etnickom území deväťmiliónového českého národa (79 000 km²) sa nachádzajú československé celoštátne orgány, ktoré plnia súčasne funkciu českých národných orgánov, takže ani jeden Čech nepocítiť potrebu *osobitnej* národnoštátnej organizá-

²¹ Tamtéž, s. 381.

²² Kultúry život, 1963, č. 21 (25.5.).

²³ Kultúry život, 1963, č. 17 (27.4.).

²⁴ Kultúry život, 1963, č. 21–23 (25.5., 1.6., 6.6.).

²⁵ Kultúry život, 1963, č. 21, s. 1, 8–9.

²⁶ Kultúry život, 1963, č. 22, s. 1.

²⁷ Referát nedovolila cenzura uveřejnit a vyšel teprve v roce 1968, viz Pravda, 22. 3. 1968.

²⁸ Pravda, 3. 6. 1963, s. 3.

²⁹ Kultúry život, 1963, č. 22 (1.6.).

³⁰ SHAWCROSS, W.: Dubček (2nd ed.), New York–London–Toronto–Sydney 1990, p. 79.

³¹ HOCIIMAN, J. (ed): Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka, Praha 1993, s. 98–99.

³² PEŠEK, J. a kol: Aktéři jedné éry na Slovensku, 1948–1989, Prešov 2003, s. s. 118.

³³ GOSIOROVSKÝ, M.: Slovenské národné povstane, Bratislava 1954, s. 38–42, 60–63.

Srv. JABLONICKÝ, J.: Glosy o historiografii SNP, Bratislava 1994, s. 34.

³⁴ STEINER, E.: The Slovak Dilemma, Cambridge, p. 125.

³⁵ GOSIOROVSKÝ, M.: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia, Bratislava 1951.

³⁶ Původní Gosiorovského text je uložen v Národním archivu ČR v Praze ve fondu bývalého Archivu ÚV KSČ ve spise o Gosiorovského stranickém kárném řízení. Tento spis mně nebyl zpřístupněn.

cie svojho národa. No na etnickom území štvormiliónového slovenského národa (49 000 km²) sa nenachádza *žiadna* národnoštátna organizácia, keďže Slovenská národná rada je podľa ústavy ČSSR vyňatá zo systému stupňovitej ľudovej moci (aj slovenské MNV, ONV a KNV podliehajú priamo celoštátnym orgánom). Čiže treba opakovať: *slovenský* národ je jediným slovanským národom (a *vôbec* jediným národom *socialistického* tábora), *ktorý na svojom etnickom území nemá také národné orgány socialistickej štátnej moci*, aké by boli primerané jeho doterajšiemu vývinu, jeho dnešnej úrovni, jeho početnosti a najmä potrebám *naozaj* (v každom ohľade) rovnoprávného postavenia s bratským národom českým (kurzíva v originále – pozn. J. R.).³⁷

Ponechajme stranou skutočnosť, že sovietská federácia bola čisto formálna. Neruské národnosti mali celkovo v SSSR horší postavení, než Slováci v centralistickej ČSSR, čo si Gosiorovský ako presvedčený komunista zrejme vôbec neuvedomoval. V danej situácii bolo poukazovanie na sovietský príklad nepochybne dobrým taktickým tahom. Nová mysl článok preto odmietla otisknúť a Gosiorovský si vzal text o mesiac pozdžej späť „k prepracovaniu“. Zároveň se zasláním staté redakci nicméně rozeslal Gosiorovský kopie členům předsednictva a tajemníkům ústředního výboru KSS a různým českým a slovenským společenskovedním institucím. 29. července 1963 pak poslal A. Novotnému, členům ústředních výborů KSČ a KSS, SNR a dalším ústavním činitelům články v přepracované verzi. Článek nebyl ani nyní otištěn,³⁸ avšak rozesíláním kopií došlo fakticky k jeho zveřejnění samizdatovou formou, takže obsah byl znám poměrně širokému okruhu osob. Za rozšiřování „ilegálního“ textu sice postihl Gosiorovského stranický trest, ale myšlenka federace se stala natolik populární, že proti ní později v Nové myslí vystoupil Michal Pecho a v Rudém právu Vasil Biľak.³⁹

Širokého, který jako někdejší předseda KSS nesl za kampaň proti tzv. buržoazním nacionalistům v padesátých letech hlavní zodpovědnost, vzal Novotný v ochranu, neboť pokládal kritiku kultu a zejména jeho spojování s bojem proti tzv. buržoaznímu nacionalismu za mimořádně nebezpečné. Při pokračující analýze událostí padesátých let totiž nebylo možno trvale obcházet otázku Novotného politické spoluzodpovědnosti za politické procesy, neboť Novotný byl již od roku 1951 členem předsednictva ústředního výboru KSČ, které při procesech rozhodovalo o rozsudcích. Otevřená rehabilitace Husáka a spol. by kromě toho vyžadovala otevřít znovu i otázku postavení Slovenska v ČSR a tedy i požadavek revize ústavy z roku 1960. Proto se Novotný rozhodl přejít do protio útoku. Počátkem června podnikl v doprovodu Dubčka⁴⁰ cestu po Slovensku, která měla upevnit jeho pozici a 12. června 1963 vystoupil na aktivu komunistů v Košicích se zásadním projevem, který měl odstartovat razantní postup proti opozičníkům.

Novotný zahájil svůj útok tím, že označil Hyskovo vystoupení a články v Kulturním životě, kde v březnu historik Samo Falťan v článku „História a dnešok“ odmítl dosavadní interpretaci Slovenského národního povstání,⁴¹ za „nebezpečnou cestu, na

³⁷ GOSIOROVSKÝ, M.: K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa, Historický časopis, 17, 1968, č. 3, s. 401.

³⁸ Gosiorovského text vyšel tiskem teprve v roce 1968 v Historickém časopise, č. 3, s. 354–406.

³⁹ Cit. podle STEINER, E.: The Slovak Dilemma..., pp. 139–140.

⁴⁰ DUBČEK, A.: Naděje umírá poslední, Praha 1993, s. 100.

⁴¹ Kulturní život, 1963, č. 12 (23.3.), s. 1–2.

kteou se dostali jak pisatelé statí, tak i redakce“.⁴² Novotný dále konstatoval, že v českých zemích se pod záminkou bojů proti kultu osobnosti „znovu přichází s heslem svobody kulturního projevu“, přičemž jde prý o „svobodu útočit proti zájmům strany, proti zájmům socialismu.“⁴³ Ohledně tzv. buržoazního nacionalismu⁴⁴ se vyjádřil následovně: „Strana bojovala velmi tvrdě za upevnění jednoty lidu našich národů až do roku 1948 jak proti buržoazii české, tak proti slovenské, reprezentované Demokratickou stranou. Přitom se objevili na Slovensku lidé, i soudruzi, kteří plně nepochopili tuto politiku naší strany a stavěli věc takto: bez zřetele na politické přesvědčení jsme všichni Slováci [...] Můj názor je, že na IX. sjezdu Komunistické strany Slovenska byla kritika nacionalismu na Slovensku v zásadě správná...“⁴⁵ Dále Novotný odsoudil vystoupení Kaliského na sjezdu novinářů a odmítl kritiku omezování pravomoci slovenských národních orgánů v ústavě z roku 1960. Do budoucna pak vytýčil Novotný znovu vizi sbližování Čechů a Slováků: v budoucí komunistické společnosti prý budou národy postupně splývat a protože Češi a Slováci jsou si ze všech národů nejbližší, jejich splývání prý bude provedeno s jakýmsi předstihem. O úrovni Novotného myšlení svědčí to, jak si toto „splývání“ představoval – mělo být mimo jiné prováděno pomocí smíšených sňatků: „Tak jako na Slovensku Češi a dneska zvláště u vás, tak i v Čechách jsou Slováci, Slováci si berou Češky a Češi Slovenky. A jsou z toho nějaké problémy? Nejsou. Naopak, je to v plné harmonii, kohopak napadne vyvolávat nějaké nacionalistické problémy.“⁴⁶

Novotného projev vyšel v ústředních českých i slovenských komunistických novinách hned 13. června 1963.⁴⁷ Jestliže však českou veřejnost Novotného projev nijak nezajímal a prošel bez povšimnutí, na Slovensku vyvolal velkou nevoli, která neopadla ani po několika letech. Zejména slovenská intelektuální veřejnost dávala otevřeně najevo, že myšlenka „splývání“ Čechů a Slováků se jí vůbec nelíbí a považuje ji za maskovanou asimilaci, resp. za modifikovanou verzi staré teorie jednotného československého národa. Proti celé koncepci vystoupil na stránkách Kulturního života spisovatel Roman Kaliský.⁴⁸ O „splývání“ cestou smíšených česko-slovenských sňatků se slovenští intelektuálové později posměšně vyjadřovali jako o „postelové teorii“. Novotný sám o tom v roce 1968 řekl: „Dneska zesměšňuji můj projev v Košicích, kde jsem mluvil o pozvolném srůstání obou našich národů tím, že si Češi budou brát Slovenky, a naopak. To není moje myšlenka, s tím už přišel na počátku dvacátých let Masaryk (sic!), od něho ji převzal Beneš, souhlasil s ní Gottwald i Zápotocký. Nikdy z nás nikomu nešlo o počestřování slovenského národa – nám šlo o čechoslovakismus (sic!).“⁴⁹ Těžko říci, co tím chtěl Novotný vlastně povědět, resp. ospravedlnit. Jeho pokus o získání podpory na Slovensku se každopádně nezdařil

⁴² NOVOTNÝ, A.: Projevy, III., Praha 1964, s. 231.

⁴³ Tamtéž, s. 232.

⁴⁴ K problematice tzv. buržoazního nacionalismu viz RYCHLÍK, J.: Proces proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům, In: Česko-slovenská historická ročenka 2005, s. 181–193, též: Recidiva boje proti tzv. buržoaznímu nacionalismu v letech 1956–1962, In: Česko-slovenská historická ročenka 2006, s. 303–314.

⁴⁵ Tamtéž, s. 236.

⁴⁶ Tamtéž, s. 240.

⁴⁷ Rudé právo, 13. 6. 1963; Pravda, 13. 6. 1963.

⁴⁸ Porovnej KALISKÝ, R.: Alebo asimilácia, alebo zbližovanie, Kulturný život, 1966, č. 2 (25.2.), s. 1, 3.

⁴⁹ ČERNÝ, R.: Antonín Novotný. Pozdní obhajoba, Praha 1992, s. 48.

a posílil naopak protinovitovnovskou slovenskou opozici, do které se vedle stranických nomenklaturních kádřů zařadili i reformní komunisté a širší intelektuální vrstvy vůbec.

22. srpna 1963 publikovalo Rudé právo oficiálně výsledky revize nezákonných procesů z let 1949–1954. Na rozdíl od roku 1956 byli nyní plně rehabilitováni všichni odsouzení ze Slánského procesu. Rehabilitací Slánského a jeho spoluobviněných se však na pořad dostala znovu i otázka viny tzv. buržoazních nacionalistů, neboť v roce 1952 byl společně se Slánským odsouzen a popraven i Vlado Clementis. Proti rehabilitacím buržoazních nacionalistů byl Novotný zásadně. Jestliže Novotný chápal, že nebude možno udržet kriminální rovinu obvinění proti Husákovi a spol., tedy zradu na povstání a pokus o odtržení Slovenska od ČSR, hodlal udržet alespoň rovinu politickou. Novotný se kromě toho obával návratu Husáka do politického života. Kolderova komise také skutečně potvrdila politická obvinění Husáka a spol. jako buržoazních nacionalistů. Proti tomu protestoval Husák i Novomeský a žádali úplnou stranickou rehabilitaci.⁵⁰ Posoudit politickou zodpovědnost tzv. buržoazních nacionalistů měla zvláštní „komise pro přezkoumání závěrů IX. sjezdu KSS“, nazývaná později podle barnabitského kláštera v Praze na Hradčanech, kde zasedala, barnabitskou komisí.

Původním smyslem barnabitské komise bylo potvrzení závěrů Kolderovy komise o tom, že Husák a spol. se sice z právního hlediska nedopustili žádných trestných činů, avšak „politicky pochybili“ a jsou nacionalisty. Komise vznikla někdy v roce 1963 a pracovala necelý rok. Novotný se pokoušel prostřednictvím svého stranického vedení o vyvíjení tlaků při formování závěrů a snažil se rovněž blokovat vydání potřebné dokumentace a archivních materiálů. Především zásluhou mladých historiků, kteří zasedali v odborných podkomisích a v neposlední řadě i tlakem veřejnosti se nicméně tento záměr nepodařilo Novotnému realizovat. Komise na základě prostudování archivních materiálů i výslechů aktérů událostí z let 1950–1954, především pak samotného Husáka,⁵¹ dospěla v prosinci 1963 k názoru, že obvinění vznesená Viliamem Širokým na IX. sjezdu KSS proti Husákovi a spol. byla neopodstatněná a že vedení KSS jednalo jak v době povstání, tak v letech 1945–1948 adekvátně situaci.⁵²

V této situaci se Novotný rozhodl nechat Širokého padnout a odvolat jej ze všech funkcí. Při té příležitosti měla být vláda rekonstruována. 19. září 1963 podala Širokého vláda demisi a o den později odešel Široký i z předsednictva ústředního výboru KSČ. Týž den – 20. září 1963 – jmenoval Novotný novou vládu, v čele které stál slovenský komunista Jozef Lenárt, dosavadní předseda SNR. Do nového kabinetu se dostala řada technokratů a některé osobnosti, známé později z roku 1968. Naproti tomu ministerské křeslo ztratil další ze slovenských dogmatiků a osobních Husákových oponentů – někdejší poválečný ministr zemědělství Július Ďuriš, který v poslední Širokové vládě zastával funkci ministra financí. Ústřední výbor KSČ na svém zasedání 18.–19. prosince 1963 zprávu barnabitské komise schválil a podobně se k ní o dva dny později na svém zasedání (21.–22. prosince 1963) vyjádřil i ústřední výbor KSS.⁵³

⁵⁰ KAPLAN, K.: Některé revoluce..., s. 382.

⁵¹ NA ČR, f. ÚV KSČ, 03/10, sv. 2, a. j. 25 – pohovory s Husákem 27. 8. 1963, 19. 11. 1963.

⁵² Tamtéž, sv. 32, a. j. 378 – závěrečná zpráva.

⁵³ NA ČR, f. ÚV KSČ, 3/10, sv. 32, a. j. 378 – závěrečná zpráva.

Novotného obavy, že Husák se bude snažit i o úplnou stranickou rehabilitaci a pak o návrat do politiky, se plně potvrdily, protože byly logickým vyústěním celého rehabilitačního procesu. V prosinci 1963 byl Husák právně i stranicky rehabilitován, zůstával však jen řadovým členem strany, pracujícím v Ústavu státu a práva Slovenské akademie věd,⁵⁴ kde si – jak podotýká Dubček ve svých pamětech – začal vytvářet pověst liberála.⁵⁵ Zde napsal jako svou kandidátskou disertační práci své vzpomínky na Slovenské národní povstání, ve kterých obhajoval svou politiku v letech 1944–1945 a tím i potřebu federativního uspořádání.⁵⁶ Ačkoliv Husákova kniha byla z iniciativy Novotného podrobena dvorním komunistickým historikem Václavem Králem politicky motivované kritice,⁵⁷ reformně orientovaní čeští a slovenští historici se Husáka veřejně zastali a obhajovali jeho právo hlásit své názory.⁵⁸ Při probíhání federace sehrál později Husák klíčovou úlohu, avšak mnoha českým a slovenským historikům, kteří se ho v roce 1966 zastali, se za normalizace špatně odvětil.

Novotný odmítal na ústavě z roku 1960 cokoliv měnit. Ovšem, vývoj dospěl již příliš daleko. Během roku 1963 se na Slovensku postupně zformovala široká fronta složená z národně orientovaných komunistů, nestraničných intelektuálů a reformistů nespokojených s centralistickým režimem.⁵⁹ Tlak ze Slovenska nicméně k určitým změnám nutil. Výsledkem byl pokus o řešení slovenské otázky v rámci stávající ústavy. Stalo se tak na zasedání ústředního výboru KSČ 7. května 1964, kde bylo schváleno společné usnesení ústředního výboru KSČ a ústředního výboru KSS s názvem „Za plnější uplatnění Slovenské národní rady.“⁶⁰ Podstatou bylo propojení činnosti SNR a Národního shromáždění, resp. jednotlivých komisí SNR a ministerstev. Celostátní a slovenské orgány měly jednak připravovat společně zákonodárné normy, jednak měly zajišťovat společně jejich výkon. Realizace usnesení ústředního výboru KSČ a ústředního výboru KSS ze 7. května se stala předmětem jednání vlády, které ji vtělilo do vlastního usnesení, závazného pro všechna ministerstva. Návrh tohoto usnesení se stal 1. června 1964 předmětem jednání předsednictva SNR.⁶¹ Dne 4. června 1964 byl Národnímu shromáždění na jeho 26. schůzi předložen vládní návrh zákona o určení oborů státní správy, ve kterých působí pověřenci Slovenské národní rady a o souvisejících změnách v organizaci některých ministerstev. Osnova zákona rozšiřovala působnost SNR na oblast obchodu, potravinářského průmyslu, místního hospodářství a rozvoje vědy a techniky. V oblasti potravinářského průmyslu působil pověřenec, v ostatních zvláštní orgány SNR. Národní shromáždění bez rozpravy návrh zákona schválilo a po podpisu prezidentem byl 9. června 1964 publikován ve Sbírce zákonů a 15. června vstoupil v platnost. Dosavadní zákon č. 108/1960 Sb. byl zrušen.⁶²

⁵⁴ PLEVZA, V.: Vzostupy a pády Gustáva Husáka, Bratislava 1991, s. 85, 87.

⁵⁵ DUBČEK, A.: Naděje..., s. 104.

⁵⁶ HUSÁK, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní, Bratislava 1964.

⁵⁷ KRÁL, V.: O Husákově svědectví trochu jinak, Kulturní tvorba, 1966, č. 4 24.2., s. 4–5.

⁵⁸ JABLONICKÝ, J.: Glossy o historiografii SNP, Bratislava 1994, s. 65–67.

⁵⁹ Podrobněji viz LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kulturní vývoj na Slovensku 1960–1967, Bratislava 2002.

⁶⁰ Usnesení a dokumenty ÚV KSČ 1964, Praha 1964, s. 157–175.

⁶¹ Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, f. PSNR, k. 73, schůze PSNR 1. 6. 1964, č. 23.712/1964.

⁶² Sbírka zákonů ČSSR, částka 41 ze dne 9. 6. 1964, č. 93.

Bezprostředně po schválení zákona č. 93/1964 Sb. skončilo volební období. Nové volby do Národního shromáždění, národních výborů a Slovenské národní rady se uskutečnily 14. června 1964. Samotné volby nejsou nijak zajímavé: tak jako při všech volbách v komunistickém období byl v každém volebním obvodu postaven jen jediný kandidát Národní fronty a všichni kandidáti byli „drtivou většinou“ zvoleni.⁶³ Do SNR se nicméně ze Slovenska dostali i lidé náchylní myšlenkám federalizace. 29. června 1964 schválila SNR zákon č. 124/1964 Sb. o jednacím a pracovním řádu Slovenské národní rady, kterým se v rámci možností daných zákonem 93/1964 Sb. pokusila o upevnění a vymezení svých pravomocí. V rámci zákona byl mimo jiné místo dosavadního označení „člen SNR“ zaveden opět pojem „poslanec SNR“. Ve vztahu k ústředním orgánům státní správy v praxi věc vypadala tak, že pověřenci mohli konat společné porady s jejich představiteli, včetně ministrů. Potvrzeno bylo zřízení funkce pověřenců, ti však netvořili dohromady kolektivní orgán na způsob někdejšího sboru pověřenců. Jinak řečeno, Slovensko ani nyní nezískalo kolektivní výkonný orgán na způsob ministerské rady (vlády).⁶⁴ 2. července předsednictvo SNR předložilo vlastní návrhy na rozšíření kompetencí především v hospodářské oblasti.⁶⁵ Osud těchto návrhů není znám, ovšem k dalším legislativním změnám již nedošlo.

Ať už byly úmysly všech zúčastněných v Praze i v Bratislavě jakékoliv, výsledky usnesení ÚV KSČ ze 7. května 1964 a důsledky zákona č. 93/1964 Sb. byly v praxi mizivé. Předseda SNR Michal Chudík, který byl zároveň v Lenártově vládě ministrem bez resortu (do listopadu 1965), předložil 11. srpna 1965 předsednictvu zprávu o činnosti SNR ve IV. volebním období, která se týkala především právě aktivit z hlediska usnesení ústředního výboru KSČ a ústředního výboru KSS z 7. května 1964. Chudík patřil k přesvědčeným centralistům a stoupencům Novotného,⁶⁶ takže jeho zpráva byla „příkráslena“ aby vyzněla pozitivně. Předsednictvo SNR se zprávou zabývalo 20. srpna 1965 a přes Chudíkovu snahu bylo nuceno konstatovat, že z usnesení se v praxi provedlo jen velmi málo.⁶⁷ Na XIII. sjezdu KSČ (31. 5. – 4. 6. 1966) nedošlo k žádnému posunu v národnostní otázce a k řešení česko-slovenského vztahu.

SNR sice v roce 1964 rozšířila nepatrně své pravomoci, to však slovenskou společnost celkově neuspokojovalo. Pro českou společnost byly naproti tomu otázky státoprávních změn irelevantní. To, co obě komunity spojovalo, byl odpor proti Novotnému režimu, jehož odstranění bylo předpokladem jak demokratizace celé společnosti, tak uspokojení slovenských státoprávních požadavků. Ty slovenští demokraté chápali jako součást demokratizačního procesu. Na české straně se naproti tomu ozývalo stále častěji volání po návratu k svobodě slova, shromažďování apod., přičemž nepřímo bylo zdůrazňováno, že v předválečné a tolik kritizované buržoazní republice tyto svobody existovaly.

⁶³ Pro kandidáty Národní fronty bylo při volbách do Národního shromáždění a SNR údajně odevzdáno 99,9 % všech hlasů – viz: Československé dějiny v datech, Praha 1986, s. 633.

⁶⁴ RÁKOŠ, E. – RUDOLIRADSKÝ, Š.: Slovenské národné orgány 1960–1968, In: Slovenská archivistika, 5. 1970, č. 1, s. 21–33.

⁶⁵ SNA, f. PSNR, k. 76, schůze PSNR 2. 7. 1964.

⁶⁶ Michal Chudík zůstal svému centralistickému přesvědčení věrný i v roce 1968 a byl proto 14. 3. 1968 odvolán z funkce předsedy SNR. Ačkoliv se otevřeně přihlásil k sovětské okupaci, byl pro svůj odpor k federaci pro Husáka nepřijatelný. V letech 1971–1971 byl velvyslancem v Sofii, letech 1976–1979 velvyslancem v Havaně, poté byl dán do důchodu. Viz PEŠEK, J. a kol: Aktéri..., s. 155–159.

⁶⁷ SNA, f. PSNR, k. 100, č.j. 4218/1965.

V české historiografii docházelo postupně k přehodnocování a opouštění negativního pohledu z padesátých let na první republiku a její čelné představitele.⁶⁸ Problém byl ovšem v tom, že první republika nebyla na Slovensku nikdy příliš populární a pod heslem návratu k jejím tradicím tedy nebylo možno trvale vytvořit jednotnou československou intelektuální frontu.

Slovenští intelektuálové se koncentrovali nikoliv na rehabilitaci první Československé republiky, ale na státoprávní odkaz Slovenského národního povstání a na odkaz štúrovců a slovenské revoluce 1848/1849. Druhý počín byl velmi významný, neboť znamenal odklon od klasického marxistického pojetí událostí 1848/49, ve kterém Slováci vystupovali jako kontrarevolucionáři vystoupivší po boku Vídně proti Kossuthově uherské revoluci. Při příležitosti stopadesátého výročí narození Ľudovíta Štúra na obranu štúrovců vystoupil v článku „Revolučná generácia“ na stránkách Kulturného života koncem října 1965 nejprve Gustáv Husák.⁶⁹ Cílevědomě pak obranu Štúra a odkaz revoluce 1848/49 jako základu národního hnutí a odkazu novodobých dějin rozvinul v článku nazvaném „Tu žije národ“ spisovatel Vladimír Mináč. Článek, který vycházel v KŽ na pokračování,⁷⁰ byl nejen protimaďarský, ale byl namířen i proti čechoslovakismu a vytýkal Čechům, že se po revoluci 1848 přestali zajímat o Slováky, jakmile si zavedli vlastní spisovný jazyk a projevíli vůli stát se svébytným národem.⁷¹ I když se článek týkal devatenáctého století a okrajově počátku první republiky, byl nepochybně zacílený i na současnost. Mináč jím totiž jasně sděloval světu, že Slováci nepřipustí, aby byla jakkoliv zpochybňována jejich národní svébytnost dnes i v budoucnosti a odmítají tedy i myšlenku „splývání s českým národem“. Historik Samo Falťan v roce 1966 otevřeně napsal, že Češi a Slováci nejsou stále ještě rovnoprávní, přičemž právě teprve rovnoprávnost je předpokladem (Čechy požadované) jednoty.⁷² Spisovatel Roman Kaliský zašel ještě dále: v článku s provokativním názvem „Národ s dedičným hriechom?“ nepřímo obvinil Čechy, že se stále ještě nevyrovnali s existencí Slováků jako svébytným národem se vším, co k tomu patří, tedy i s právem na vlastní stát.⁷³

Odlišné směřování intelektuálů obou národů se výrazněji projevilo během IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, který se sešel v Praze ve dnech 27.–29. června 1967. Tak jako v roce 1963, i nyní byla přítomna delegace ústředního výboru KSČ vedená tajemníkem Jirím Hendrychem, za ústřední výbor KSS se zúčastnil Vasil Bilák. Část českých spisovatelů, jmenovitě především Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Pavel Kohout, Eduard Goldstucker, A. J. Liehm a Václav Havel, otevřeně vystoupila proti Novotného diktatuře a žádala svobodu slova a tvorby bez zásahů moci, Kohout mimo jiné i revizi proarabského postoje Československa v právě probíhající izraelsko-arabském konfliktu. Že Hendrych vyslovil ostrý nesouhlas zejména s Vaculíkovým vystoupením o vztahu občana a moci, to nikoho nepřekvapilo. Avšak proti „ideové platformě některých příspěvků“ protestoval i slovenský básník Milan Lajčiak, který je označil za neslučitelné

⁶⁸ Podrobněji o roli české a slovenské historiografie v politických zápasech šedesátých let viz RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992, Bratislava 1998, s. 200–209.

⁶⁹ Kulturný život, 1965, č. 40 (8. 10.), s. 1, 3.

⁷⁰ Kulturný život, 1965, č. 40 (15. 10.), s. 1, 8, č. 43 (22. 10.), s. 6, č. 44 (29. 10.), s. 10.

⁷¹ Kulturný život, 1965, č. 43 (22. 10.), s. 6.

⁷² Kulturný život, 1966, č. 7 (11. 2.), s. 9.

⁷³ Kulturný život, 1966, č. 50 (9. 12.), s. 7.

se socialismem. Je pravda, že slova proti „antisocialistickým živlům“ zazněla i z českých řad – od Ivana Skály. Avšak skutečnost, že nikdo ze slovenských spisovatelů Vaculíka, Kunderu, Kohouta, Goldstuckera a Havla nepodpořil (poněkud kriticky vystoupil jen Alexander Matúška) ukazovala znovu na rozdíly v prioritách, i když by bylo chybou vést dělicí čáru striktně podle národnosti. Konzervativních členů Svazu československých spisovatelů bylo nepochybně dost i na české straně a nešlo jenom o Ivana Skálu. Ani mezi Čechy nechyběli váhavci. To se projevilo ve stanovisku, podepsaném českými i slovenskými spisovateli a básníky-účastníky sjezdu (Mihálik, Spitzer, Válek, Mináč, Kost-
ra, Matúška (!), Rosenbaum, Lustig, Drda, Hanzelka, Glazarová), které přečetl Miroslav Válek, který žádal, aby se politické záležitosti neřešily na sjezdu, čímž vlastně vystoupení českých reformistů desavuoval.⁷⁴

Jako trest komunistického vedení vůči neposlušným spisovatelům byly Svazu československých spisovatelů odebrány Literární noviny, jejichž vydávání převzalo ministerstvo kultury. Na podporu stranického vedení přispěl slovenský spisovatel Vladimír Mináč, který reformní Čechy obvinil, že pod heslem svobody slova chtějí rehabilitovat první republiku.⁷⁵ Opozičním spisovatelům (převážně českým) se nicméně podařilo zorganizovat jakousi intelektuální frontu, která zahájila kulturní boj se stranickým vedením. Intelektuální fronta sjednocovala české i slovenské kulturní pracovníky a podařilo se jí úspěšně zorganizovat bojkot prorežimních jednotlivců. Hrozba ostrakismu způsobila, že ani komunisté-spisovatelé typu Vladimíra Mináče, se neopovážili veřejně podpořit kulturní politiku ústředního výboru KSČ.

Vladimír Mináč samozřejmě nereprezentoval celou slovenskou spisovatelskou obec. To však nic nemění na tom, že je třeba položit si otázku, proč reformní slovenští spisovatelé své české reformní kolegy na IV. sjezdu nepodpořili. Později byla přijata teorie, že o vystoupení českých reformistů nebyli informováni, čímž se předem znemožnil společný postup. Toto tvrzení je nepochybně alespoň částečně správné, avšak na druhé straně slovenským účastníkům sjezdu nic nebránilo v tom, aby alespoň dodatečně české reformisty podpořili. Rozhodně nešlo o nedostatek odvahy, protože ten slovenští spisovatelé projevili od roku 1963 již mnohokrát. Postoj slovenských účastníků sjezdu vysvětlil Vladimír Mináč dodatečně v roce 1968 tak, že některým slovenským spisovatelům vadilo, že čeští kolegové hovoří o vztazích Čechů ke světu, přičemž z jejich úvah se právě Slováci vytratili⁷⁶ a takto pojatá svoboda prý Slovákům nekonvenovala. I když ke všem Mináčovým tvrzením je nutno přistupovat kriticky, právě toto má nepochybně alespoň částečně opodstatnění a potvrzuje různost směřování české a slovenské intelektuální elity.

Česká a slovenská společnost se sice v šedesátých letech vyvíjely v mnohém obdobně, nebo dokonce shodně, existovaly však i nezanedbatelné rozdíly vyplývající na slovenské straně z počtu absence vlastních státních struktur. Tato divergentnost vývoje se měla plně projevit v roce 1968.

Slovak-Czech Relations in 1960's

Jan Rychlík

Czech and Slovak society were developing in the 1960s in the similar way but they were simultaneously different. The authoritarian communist regime of Antonín Novotný was unacceptable or hardly acceptable for both Czechs and Slovaks or at least for the majority of them. Since the middle of 1950s Czech and Slovak intellectuals were fighting for more freedom and step by step enlarged the space for their activities within the framework of the system. In this aspect the Czechs and the Slovaks were working hand in hand. But for the Slovak society the deficit of democracy and freedom was only part of the problem. The Slovak society was not satisfied with the centralised regime as imposed according to the Constitution of 11th July 1960. The Slovaks were mainly frustrated by the abolition of the Board of Trustees (e.g., the Slovak government) and by the limitation of power of the Slovak National Council (the Slovak Parliament). Thus the Slovak society looked mainly for the restoration of autonomy or later for federation. These constitutional demands considered the Slovak democrats as indivisible part of democratisation. For the Czechs centralisation was not a problem because since 1918 they considered whole Czechoslovakia (and not only the Czech lands) as their homeland and did not require special status for Bohemia and Moravia. The divergent development in this aspect and the different priorities of the Czech and Slovak society became obvious in 1968.

⁷⁴ KAPLAN, K.: Všechno jste prohráli, Praha 1997, s. 112; Kulturní život, 1967, č. 26 (30.6.), s. 1, 8.

⁷⁵ Literární noviny, 1967, č. 40 (7.10.), s. 3.

⁷⁶ Kulturní život, 1968, č. 19 (10.5.), s. 3–4.

ČESKÝ A SLOVENSKÝ REVIZIONISMUS. ROZDÍLY VE SMÝŠLENÍ ČESKÉ A SLOVENSKÉ INTELIGENCE

Jan Mervart

Termín revizionismus původně vstoupil do marxistické teorie jako označení Bernsteinovy kritiky revolučního marxismu, od níž se před první světovou válkou odvíjely bouřlivé diskuse mezi zastánci revoluční přeměny společnosti na čele s Karlem Kautským a Bernsteinovými následovníky, kteří zastávali reformní stanovisko v rámci existujícího společensko-ekonomického systému. Ve státech bývalého socialistického bloku se tento pojem začal používat zhruba od poloviny padesátých let a nutno říci, že nikdy neměl vymezen přesný význam a z hlediska vládnoucí moci byl spíše používán ad hoc, v rámci jednotlivých ideologických kampaní. Například v souvislosti s maďarskými událostmi, programem Svazu komunistů Jugoslávie a podobně. V každém případě s sebou vždy nesl pejorativní nádech čehosi, co nebylo plně v souladu s oficiální politikou a co narušovalo jednotu marxisticko-leninské ideologie a byl v této souvislosti používán jak pro některé funkcionáře KSČ, tak pro pracovníky téměř všech společenských věd včetně práva a ekonomie.

Jedním z proudů, který byl ideologickými orgány a jednotlivými expertními skupinami aparátu ústředního výboru KSČ nejvíce sledován, byl tzv. filozofický revizionismus, který z hlediska vládnoucí moci nebezpečně ohrožoval celistvost oficiální ideologie a býval napadán za to, že do marxismu zanáší vlivy „buržoazní“ filozofie (nejvíce v souvislosti s existencialismem či strukturalismem a pozitivismem), čímž porušuje základní pilíře marxismu-leninismu. Na počátek této úvahy je třeba předestlat, že mi v následující řádkách nepůjde o vývoj filozofie jako společenskovědní disciplíny, pokusím se spíše postihnout onen proud ve filozofii, který nejenže nejvýrazněji nabourával oficiální ideologii, ale současně svojí tematizací otevíral prostor pro širší společenskou diskusi. Zároveň se pokusím porovnat, jaký měly tyto revizionistické tendence ve filozofii vliv na tehdejší intelektuální niveau v českých zemích a na Slovensku; nebo-li pokud budu toto téma posuzovat, tedy spíše pod zorným úhlem pohledu čtenáře kulturně politických periodik jakými byly Literární noviny, Plamen, Host do domu; na Slovensku především Kultúrne život, než z pohledu posuzovatele dějin filozofie.

Přestože v druhé polovině padesátých let proběhly v Československu poměrně ostré kampaně proti revizionismu (v Čechách a na Moravě v souvislosti s II. sjezdem Svazu spisovatelů a v souvislosti s diskusí v Literárních novinách o vztahu vědy a ideologie, na Slovensku v souvislosti s některými spisovateli soustředěnými v redakci Kultúrneho života) je třeba podotknout, že československý vývoj v uvolňování ideologických schémat byl značně opožděn za vývojem v sousedním Polsku a Maďarsku a na stejnou úroveň se díky příznivým podmínkám dostával až v průběhu šedesátých let, kdy byl zase naopak ve zmíněných krajinách silně potlačován.

Předtím, než obrátím svoji pozornost na šedesátá léta, je třeba zmínit, že české intelektuální prostředí již mělo za sebou debatu v Literárních novinách o vztahu vědy a ideologie z let 1956–1957, ve které filozofové jako Ivan Sviták, Karel Kosík, Robert Kalivoda, Irena Dubská či Josef Zúmr obhajovali právo autonomie vědeckého výzkumu a marxistické teorie vůči stranické ideologii. Po této debatě následovala ostrá kritika ze strany vedení KSČ, jehož plénum v červnu 1957 označilo tažení proti revizionismu za jeden ze svých prvořadých úkolů, a nechalo si zhotovit zprávu o Současné situaci ve filozofii, na jejímž základě přijalo politické byro ústředního výboru KSČ v březnu 1959 usnesení, dle kterého měla být učiněna opatření týkající se nepohodlné inteligence.¹ Podle usnesení tak řada pracovníků musela nabýt náležitě „politické praxe“ při práci ve stranickém aparátu, což v podstatě znamenalo různou míru přerušení jejich odborné práce. Přestože ustaly jakékoliv veřejné diskuze, způsob uvažování se stranickým orgánům zkrátit nepodařilo, což dokazuje sborník Filozofie v historii českého národa z roku 1958, ve kterém byly otištěny příspěvky z liblické konference, jež víceméně předdesílaly filozofická témata příští dekády.² Jestliže se autoři jako Karel Kosík, Ivan Sviták a další na stránky kulturních časopisů začali vracet až po XII. sjezdu KSČ, na kterém byl oficiálně proklamován návrat k leninismu a jeho zásadám demokratického centralismu, je nutno zmínit, že tentokrát již byli v daleko větší míře obohaceni o zahraniční vlivy. Především díky spolupráci s Filozofickým ústavem Polské akademie věd ve Varšavě (jeho ředitelem nebyl od poloviny padesátých let nikdo jiný než Adam Schaff)³ a od června 1963 také díky bohatému styku se členy jugoslávské skupiny „Praxis“, pod jejíž záštitou byly každoročně na ostrově Korčula pořádány letní filozofické semináře s účastí takových osobností jakými byly Erich Fromm či Roman Ingarden.⁴

Na stránkách Literárních novin, ale i brněnského Hosta do domu, Plamene a stranické Kulturní tvorby, začala být v této době – zejména od roku 1963 – zmíněnými autory traktována témata, jež se více než k obecným „dialektickým zákonitostem společenského vývoje“ vztahovala k otázkám samotné existence člověka a jeho bytí v soudobé společnosti. Pomocí spisů mladého Marxe, J. P. Sartra, E. Fromma, Ernsta Fischera a dalších tak bylo často hovořeno o svobodě individua, jeho odcizení a perspektivách, což namísto rigidní marx-leninské filosofie přinášelo nástroj pro celospolečenskou diskusi, jež byla

¹ Viz NA Praha, Archiv ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále A ÚVKSC) fond Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 211, a. j. 287, b. 10. Současná situace ve filozofii.

² Konference se konala 14.–17. dubna 1958. KOSÍK, K.: Dějiny filozofie jako filozofie, in: Filozofie v dějinách českého národa, Praha 1958, s. 9–24; MACHOVEC, M.: Problematika dějin české filozofie, in: Filozofie v dějinách českého národa, Praha 1958, s. 25–37; KALIVODA, R.: Husitské myšlení, in: Filozofie v dějinách českého národa, Praha 1958, s. 40–65; PATOČKA, J.: Bolzanovo místo v dějinách filozofie, in: Filozofie v dějinách českého národa, Praha 1958, s. 111–123; ZÚMR, J.: Některé otázky českého herbartismu, in: Filozofie v dějinách českého národa, Praha 1958, s. 166–184. Zejména Kalivodův a Kosíkův příspěvek předznamenali jejich budoucí úspěšné tituly (Husitská ideologie a Dialektika konkrétního).

³ Viz Archiv akademie věd Praha, fond Filozofický ústav, kart. č. 13, inv.č. 131, sign. 688. Vědecké styky a spolupráce. Na konci roku 1957 v Praze pobýval Adam Schaff a o dva roky později Filozofický ústav ČSAV navštívil Roman Ingarden, načež byla roku 1963 uzavřena oficiální smlouva mezi oběma ústavy.

⁴ Viz Archiv akademie věd, fond Filozofický ústav, kart. č. 12, inv.č. 127, sign. 684. Cestovní zpráva o účasti na mezinárodním filozofickém sympoziu v Dubrovniku.

veřejností pozorně sledována. Články zmíněných autorů vedle toho v kulturních časopisech nacházely pravidelné místo.⁵

K této atmosféře přispěly zejména dvě události: Konference o Franzi Kafkovi v Liblicích na jaře 1963, kde se za účasti Rogera Garaudyho a Ernsta Fischera otevřeně mluvilo o existenci odcizení v socialistických zemích (viz například: „Jestliže Kafkovo poselství zůstává dnes tak živé, jestliže tolik mužů a žen v něm nachází výraz svých problémů a obraz svého života, je to proto, že dosud žijeme ve světě odcizení a že i socialistický svět – i když otevírá perspektivu odstranění odcizení člověka a příchodu člověka úplného – je teprve v první etapě svého boje a nese v sobě ještě své rozpory a své odcizení.“⁶), a vydání knihy Karla Kosíka Dialektika konkrétního.⁷ Ta vedle knihy polského autora Adama Schaffa Marxismus a lidské individuum⁸ představovala jednu z hlavních filozoficko-revizionistických studií v zemích Varšavské smlouvy a v Československu byly citáty z ní nadále skloňovány ve všech pádech a staly se takřka základní výbavou každé intelektuální diskuse – a to nejen v Čechách a na Moravě, ale i na Slovensku.⁹ Není na tomto místě příhodné rozebírat její obsah, avšak domnívám se, že o její oblíbenosti mezi širší veřejností se především zasloužily pasáže, ve kterých Kosík mluví o autonomním moderním umění jako o jednom z nástrojů, který přispívá k destrukci tzv. pseudokonkrétnosti a vytváří tak skutečné bytí; Kosík vybroušenými argumenty naboural dogma o ontologickém primátu tzv. ekonomické základny a odmítl umění označit jako její pouhý produkt, přičemž mu připsal jednu z rozhodujících rolí společenské praxe: „Zdá se nám, že jedním z hlavních principů moderního umění, poezie a divadla i filmu je „násilí“ na každodennosti, destrukce pseudokonkrétnosti.“¹⁰

Ideologické orgány byly situací na „ideologické frontě“ pravidelně znepokojovány a jestliže XII. sjezd KSČ z ideového hlediska znamenal oficiální návrat k leninismu, stranické vedení správně vycítilo, že podobné smýšlení je těžko s touto doktrínou slučitelné. Neboli, bylo nabíledni, že zde vzniká koncepce, která z hlediska vládnoucí moci vytváří prostor pro revizionistické a liberalistické tendence ve všech oblastech společenského života – napříč jednotlivými uměleckými svazy a částečně i vznikajícím studentským hnutím. Na tomto místě je příhodné uvést projednávání nominace Kosíkovy Dialektiky konkrétního na cenu Svazu československých spisovatelů (v červnu 1964),

⁵ Viz například: J. P. Sartre, Ernst Fischer a ti druzí, in: Plamen 1964, č. 1, s. 1–6; KOSÍK, K.: Člověk a filosofie, in: Literární noviny (dále LN), 1963, č. 1, s. 8; SVITÁK, I.: Filosofie člověka nebo věda o člověku?, in: Literární noviny, 1963, č. 9, s. 9; SVITÁK, I.: Sisyfos obraz lidské existence, Host do domu, 1963, č. 11, s. 451; PRŮCHA, M.: Problémy člověka a základní filozofická otázka, Kulturní tvorba, 1963, č. 4, s. 6; PRŮCHA, M. – SVITÁK, I.: Člověk v konfrontaci, Kulturní tvorba, 1963, č. 28, s. 15.

⁶ GARAUDY, R.: Kafka, moderní umění a my, in: GOLDSTUCKER, E.: Liblická konference 1963, Praha 1963, s. 200.

⁷ KOSÍK, K.: Dialektika konkrétního, Praha 1963.

⁸ SCHIAFF, A.: Marxizmus a ľudské individuum. Príspevok k marxistickej filozofii človeka, Bratislava 1966.

⁹ Oslavné recenze čtenářů zaznamenali v Literárních novinách (ZÚMR, J.: jako filosofie člověka, LN, 1963, č. 30, s. 5.), Hostu do domu (NOVÝ, L.: Marxistická filosofie a kultura, Host do domu, 1964, č. 2, s. 43–47), Kulturní tvorbě (CVEKL, J.: filosofie tvořivá, Kulturní tvorba 1963, č. 49, s. 5.), Plameni (HEJDÁNEK, L.: Filosofie člověka, Plamen, 1963, č. 12, s. 118), Dějinách a současnosti (ČERVINKA, F.: Asociace citace a perspektivy, Dějiny a současnost, 1964, č. 1, s. 11–15), Kulturním životě (BLAŽEK, V.: Člověk uprostřed světa, člověk proti mýtu, Kulturní život, 1963, č. 45, s. 6, 8) a v dalších periodikách.

¹⁰ KOSÍK, K.: Dialektika konkrétního, Praha 1966, s. 60.

jejíž mimořádné udělení (pro společenské vědy neexistovala ve statutu udílených cen příslušná kategorie) bylo zmařeno až zásahem stranických funkcionářů. Příznačný je v této souvislosti citát Pavla Kohouta, který přesně vystihuje dobovou atmosféru: „Toto dílo tady existuje a budeme-li je obcházet, stáváme se v podstatě neseriózními šašky. To potom vyvstává otázka, zda je současná kulturní politika správná.“¹¹ Ve zprávě ideologického oddělení o studentském majálesu z roku 1966 byl zase kritizován kladný vztah studentů k Alanu Ginsbergovi a K. Kosíkovi.¹²

Když potom ideologické oddělení ústředního výboru KSČ připravilo na jaře roku 1964 dokument Stav a poslání kulturních časopisů,¹³ patřili autoři zabývající se filozofickou problematikou (Kalivoda, Kosík, Sviták atd.) k nejkritizovanějším. A nebyli na tom lépe ani o rok a půl později ve stejnojmenné kontrolní zprávě.¹⁴

O několik měsíců později potom dubnová schůze (29. dubna 1965) ideologické komise ústředního výboru KSČ vyslechla referát nového šéfa ideologického oddělení Pavla Auersperga K některým aktuálním problémům na ideologické frontě. Autor si v něm mimo jiné stěžoval na pochvalnou recenzi Nicolase Lobkowicze, profesora filozofie na Univerzitě Notre-Dame ve státě Indiana, který Kosíkovu knihu v březnovém čísle časopisu Prewues ocenil jako velevýznamné dílo vysoké evropské úrovně. Zároveň předeslal, že se z těchto důvodů na duben plánuje vědecký seminář, jenž se má kritickým hodnocením Dialektiky konkrétního zabývat.¹⁵ Kosíkova práce totiž „přes svůj vysoce abstraktní ráz a náročnou vyjadřovací formu ovlivnila velkou část naší kulturní veřejnosti, která ji přijala většinou nekriticky“.¹⁶ Tajemník ústředního výboru KSČ Vladimír Koucký potom v jiné zprávě z ledna 1965 v podobné souvislosti míní, že Filozofický časopis nesplnil v oblasti marxistické filozofie svou funkci a že „situace vyžaduje zvlášť pečlivě střežit čistotu marxistického leninského učení...“.¹⁷

Bez ohledu na kritiku, která byla ze stranických pozic na zmíněném semináři proti autorovi vedena (Jan Fojtík, Viktor Knapp, Jakub Netopilík, Zdeněk Mlynář a podobně¹⁸) je nutno zdůraznit, že stranické orgány již v této době nemohli ze zcela praktických důvodů přistoupit k přímým represivním zákrokům proti autorovi nebo celé

¹¹ Navržení Dialektiky konkrétního na svazovou cenu bylo diskutováno na zasedání ústředního výboru Svazu československých spisovatelů – viz Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LAPNP) Staré Hradky, fond Svaz československých spisovatelů (SČSS), 21/C/1 – 7. Zasedání ÚV SČSS 12. 6. 1964. Kohoutův výrok byl v této souvislosti pronesen o něco později na jednání předsednictva ÚV SČSS – viz LAPNP, f. SČSS, 21/C/16 – 11. Schůze PUV SČSS 16. 7. 1964.

¹² NA Praha, A ÚV KSČ, fond Antonín Novotný (dále AN), I. část, kr. 25. Informace o přípravách a účasti studentů vysokých škol na I. máji a v průběhu Majáles 1965.

¹³ NA Praha, A ÚV KSČ, fond 02/1 (předsednictvo ÚV KSČ 1962–1966), sv. 58, a. j. 61, b. 12.

¹⁴ NA Praha, AN I. část, kr. 196. Kontrolní zpráva o plnění stanoviska ÚV KSČ k poslání a stavu kulturních časopisů.

¹⁵ NA Praha, A ÚV KSČ, f. 10/5 (ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968, sv. 5, a. j. 21, b. 0, 1).

¹⁶ NA Praha, A ÚV KSČ, f. 02/4 (sekretariát ÚV KSČ 1966. 1971), sv. 41, a. j. 78, b. 5.

¹⁷ NA Praha, A ÚV KSČ, f. 02/1, sv. 94, a. j. 98, b. 3. Plnění usnesení politického byra ÚV KSČ z března 1959 o situaci ve filosofii.

¹⁸ Texty příspěvků vyšly z pokynu stranického vedení v Kulturní tvorbě: FOJTÍK, J.: Filosofie aktivity – aktivity filosofie, Kulturní tvorba, 1965, č. 28, s. 4; NETOPIK, J.: Filosofie aktivity – aktivity filosofie, Kulturní tvorba, 1965, č. 28, s. 5; MLYNÁŘ, Z.: Filosofie aktivity – aktivity filosofie, Kulturní tvorba, 1965, č. 30, s. 5.

skupině intelektuálů. Na druhé straně je patrné, že semináře podobného typu do značné míry ukazovaly naprosté tápání a krizi režimu, jehož ideologie nebyla schopna adekvátně reagovat (buďto začleněním nebo popřením) na aktuální myšlenkový pohyb dané doby. Ideologickému oddělení nezbývalo než si příznačně povzdychnout, že „obtíže, s nimiž se setkávalo organizování diskuse, vyplývaly ze stejné atmosféry na kulturní a společensko-vědní frontě, která ovlivnila už ráz recenzní činnosti kolem vyjití Dialektiky konkrétního v roce 1963“.¹⁹

Zdá se, že je možno v rámci českého prostředí oprávněně konstatovat, že se témata filozofického revizionismu stala určitou dobovou módou, která vedle ekonomie, historiografie, sociologie, publicistiky a dalších oblastí nemalou měrou přispěla k formování smýšlení české inteligence a pomáhala tak formovat předpoklady reformního procesu pražského jara. A to nehlédě na osobní zapojení filozofů do veřejného života jaké představovala pozdější polemika Kosík vs. Sviták,²⁰ Svitákovu členství a aktivní angažmá v rámci Klubu angažovaných nestraníků, Kosíkovo členství v předsednictvu ústředního výboru Svazu československých spisovatelů (Kosík se zároveň měl stát jednou z vůdčích postav znovu obnovovaných Lidových novin) a jeho pozdější působení jakožto kooptovaného člena v ústředním výboru KSČ nebo Kalivodův manifest Demokratické a kritické myšlení.²¹ Filozofický revizionismus tak dle mého názoru nemalou měrou ovlivnil pluralitní charakter onoho krátkého, avšak nesmírně hektického období tzv. Pražského jara 1968.

* * *

Slovensko oproti českým zemím vykazuje z tohoto hlediska jistou míru disproporce – ač v ostatních oblastech jako je publicistika, historiografie či ekonomie můžeme nalézt podobné rysy s českými zeměmi, přičemž se v kritice stávajícího socialistického zřízení mnohdy slovenští autoři dostali do odvážnější roviny. Například ve vystoupení slovenských spisovatelů na III. sjezdu Svazu československých spisovatelů nebo při ostře kritickém vystoupení na I. sjezdu slovenských novinářů roku 1963.²² Současně je třeba vzít v potaz vysokou úroveň celého ročníku 1963 týdeníku Kulturný život, který v této době nepochybně převyšoval kvalitu pražských Literárních novin.

Rozdíl přitom v rámci filozofické publicistiky nebyl ani tak v kvantitě článků, které se dotýkaly filozofické problematiky, jako spíše v způsobu, jímž byla tato tematika uchopena.

¹⁹ NA, A ÚV KSČ, f. 02/4, sv. 41, a. j. 78, b. 5. Zpráva o semináři k problematice obsažené v knize K. Kosíka Dialektika konkrétního.

²⁰ KOSÍK, K.: Naše nynější krize, Literární listy, 1968, č. 7–12 (11. dubna, s. 3; 18. dubna, s. 3; 25. dubna, s. 3; 2. května, s. 3; 9. května, s. 3; 16. května, s. 3); SVITÁK, I.: Vaše nynější krize, Student, 1968, č. 18 (30. 4.), s. 1, 7.

²¹ KALIVODA, R.: Demokratické a kritické myšlení, LN, 1968, č. 10, s. 1, 13; LN, 1968, č. 11, s. 6.

²² Na toto téma více viz LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kulturný vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, Bratislava 2003; MERVART, J.: Postoje slovenských spisovatelů na III. a IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, in: ŠMIGEL, M. a kol., Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918–1989). Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou. Banská Bystrica 2007, s. 222–236.

Přestože se z pera Jána Bodnára, Júlia Strinky, Valéra Pet'ka, Mira Kusého²³ a dalších v této době objevuje celá řada článků, jež se filozofickou tematikou zabývají, je na nich často znát neoriginálnost a teoretická nevytříbenost. Jednotlivé statě jako by spíše kopírovaly stranická usnesení o nutnosti překonání vlivů dogmatismu a rozvíjení leninismu v rámci demokratického centralismu. Zároveň ovšem neopomíjely zdůraznit (samozřejmě často spíše z taktického hlediska vůči ideologickým orgánům), že není záhodno upadat do druhého extrému v podobě pouhého směřování marxismu s existencialismem, což by mohlo vést k nežádoucímu nebezpečí revizionismu: „Keď však hovoríme, že marxizmus má spomínané nemarxistické filozofické názory a teórie zhodnotiť, neznamená to, že sa má nimi nekriticky doplniť.“²⁴

V tehdejší filozofické diskusi na Slovensku jako by chyběla zkušenost českých kolegů z poloviny padesátých let. Mnohdy tedy byly nastolovány problémy, které na stránkách Literárních novin byly řešeny již o několik let dříve²⁵ a spíše se točily okolo překonání „neblahých jevů minulého období“, než aby vytvářely vlastní myšlenkovou platformu srovnatelnou s českými, polskými nebo jugoslávskými kolegy. Jinými slovy řečeno, články slovenských autorů připomínaly snahu o rozvíjení linie XII. sjezdu KSČ, která do svého rámce zahrnovala filozofii člověka včetně odkazů na zahraniční autory (Sartre, Fischer a další²⁶), která však na rozdíl od českých autorů nebyla směřována k naprosté nezávislosti marxistického pojetí modernějšího stříhu. Z tohoto hlediska se zdá, jako by slovenští filosofové tápali v bludném kruhu o pokus jisté syntézy leninismu s nedogmaticky pojatým marxismem (o něco podobného se ostatně v českém prostředí pokoušel Zdeněk Mlynář, který tehdy patřil k oficiálním stranickým ideologům).

V souvislosti s přesahem filozofie do celospolečenské reality patrně nejdále zašel v jednom z úvodníků pro Kulturný život Milan Hamada, když v souvislosti s Dubrovnickým kongresem o filozofii (1963) Člověk naší doby vznesl provokativní otázku o vztahu stranickosti a třídnosti umění s novými požadavky filozofie: „Na program dňa se dostáva napríklad úloha preskúmať obsah pojmu stranickosť umenia... Rovnako bude treba preskúmať obsah pojmu triednosť umenia“.²⁷

Slovenští autoři začali jisté východisko nacházet až od druhé poloviny šedesátých let, kdy jejich stranický podtón pomalu odezníval. Přesto ovšem ani v této době nevytvářeli nějakou samostatnější koncepci a uchýlovali se v podstatě k pouhé apologetice filozofických témat spojených s lidským individuem. (Július Strinka – Čo a kto je človek;

²³ BODNÁR, J.: Filozofia a problémy človeka, Kulturný život, 1963, č. 46, s. 3; KUSÝ, M.: Ideologická stránka marxistickej filozofie, Kulturný život, 1964, č. 39, s. 3, 8; PETKO, V.: Filozofia a spoločenská prax, Kulturný život, 1963, č. 39, s. 1, 10; STRINKA, J.: O hanblivom dogmatisme a revolučnej dialektike, Kulturný život, 1965, č. 48, s. 6.

²⁴ PETKO, V.: Filozofia a spoločenská prax, Kulturný život, 1963, č. 39, s. 10.

²⁵ Viz například: IIRUŠOVSKÝ, I.: Vývinové peripetie našej vedy a kultury, Kulturný život, 1963, č. 18, s. 1, 10; MINÁRIK, K.: Predovšetkým mysliteľ, Kulturný život, 1964, č. 5, s. 1–2.

²⁶ Viz například: 4 otázky Jeanovi Paulovi Sartrovi a jedna odpoveď Simone de Beauvoirovej, in: Kulturný život, 1963, č. 47 s. 1–3; Bol u nás Ernst Fischer, Kulturný život, 1964, č. 33, s. 22; Človek a jeho svet (rozhovor s Veljou Koračem, Predragem Vranickim, Dano Grličem, Milanem Kangrou a Davorem Rodinem), Kulturný život, 1966, č. 44, s. 3, 8.

²⁷ HAMADA, M.: Humanizmus zjednocuje, Kulturný život, 1963, č. 29, s. 1.

Ján Bodnár – Antropologická rehabilitácia marxizmu; jednalo se o recenzi Jána Bodnára na knihu Adama Schaffa Marxizmus a ľudské individuum.²⁸)

Kdybychom tedy měli porovnat kořeny myšlení české a slovenské inteligence, domnívám se, že bez ohledu na výše načrtnutý popis najdeme řadu jiných styčných bodů, které do předchozího textu nebyly zahrnuty. Faktem nicméně zůstává, že i při obecnějším srovnání české a slovenské publicistiky jsou na první pohled patrné zřejmé odlišnosti, které vycházejí ze společenské reality a historického vývoje obou národů. Nepřekvapuje tedy ani tak, že ve slovenské publicistice je po celá šedesátá léta kladen největší důraz na slovenskou národní otázku v rámci Československa či na rehabilitaci tzv. slovenských buržoazních nacionalistů a předválečného hnutí DAV. Pro liberalizující se inteligenci tak zde pochopitelně nebyla vzorem osobnost typu Karla Kosíka, ale spíše postava Ladislava Mňačka.

Přesto však zaráží, nakolik byl vliv filozofického revizionismu na Slovensku menší než v Čechách, což lze vysledovat nejen z dobové publicistiky, ale i z materiálů komunického ústředí, kde tato problematika na rozdíl od české části republiky prakticky vůbec nerezonovala. Jistým vysvětlením může být samotný vývoj filozofie na Slovensku a absence výraznějších autorit, na které by slovenští myslitelé mohli navazovat.²⁹ Zároveň zde chyběli autoři srovnatelní s Karlem Kosíkem, Ivanem Svitákem, Robertem Kalivodou a podobně, kteří nejenže rozvíjeli filozofii jako takovou, ale výrazně svou osobní angažovaností na sklonku šedesátých let zasáhli do politického dění své doby.

K ucelenějšímu obrazu o rozdílnosti postojů české a slovenské inteligence by ovšem bylo zapotřebí provést důkladnější analýzu a srovnání v podstatě všech oblastí intelektuálního dění od jednotlivých tvůrčích svazů po ekonomii, právní vědu, právo, jednotlivá média atd. Jedině takovým způsobem je dle mého názoru možno odhalit nejen odlišnosti, ale zároveň i styčné plochy mezi děním v Čechách a na Slovensku a nabourat tak stále přetrvávající klisé o demokratizaci a federalizaci jakožto cílech emancipačního úsilí obou národů na sklonku šedesátých let.

Czech and Slovak Revisionism. Differences in the Mentalities of the Czech and Slovak Intelligentsias

Jan Mervart

This article sketches the most marked features of Czech "philosophical revisionism" (i.e. anti-Leninism in philosophy) and attempts to compare this with Slovak journalism. The Czech and Slovak pro-reform intelligentsias display common features during the 1960s. However, philosophical

²⁸ Kulturný život, 1966, č. 52, s. 4; Kulturný život, 1967, č. 12, s. 10.

²⁹ Kromě Igora Irušovského zde nebyl autor, který by vahou své práce přesahoval do druhé poloviny 20. století. V Čechách naopak bylo možno navazovat na Jana Patočku, Jana Mukařovského, ale i Závěse Kalandru a další.

revisionism did not develop in Slovakia in direct proportion to the more westerly part of the republic and it impacted the Slovak intellectual setting less than in the Czech lands.

REFORMNÝ ČAS ILÚZIÍ

Rudolf Chmel

Koncom augusta býva v oboch častiach bývalej Československej socialistickej, neskôr federatívnej republiky značná časť staršieho pokolenia už desaťročia zvyčajne citlivejšia na svoju mladosť ako inokedy a navráva si, že by tá spomienková nostalgia mala byť záležitosťou rovno celonárodnou. Pamätníci, v menšom počte ešte i aktéri Pražskej jari, obrodného procesu vnútri komunistickej strany, ale s istým presahom i medzi takzvaných nešťanikov, vrcholiacej v polovici toho už takmer mýtického roku 1968, spomínajú na časy, keď sa zasa raz trochu narovnali v mene nie celkom jasnej, ale všeobecne prítlačivej vízie socializmu s ľudskou tvárou (čo, pravdaže, po zločinoch a neľudskostiach predchádzajúceho desaťročia nemohlo nebyť prítlačivé už samo osebe).

Blíži sa štyridsiate výročie, čo túto víziu, vlastne skôr ilúziu rozdrvili spojenecké, teda Brežnevove sovietske tanky, ktoré vyliečili mnohých dovtedy nadšených rusofilov a sovietofilov pod Tatrami i pod Hradčanmi, hoci zasa isto nie všetkých. Spomienky na toto chvíľkové vzopätie a jeho postupné stroskotanie sa za štyri desaťročia vliali do mýtu šesťdesiatych rokov, mýtu 68. roku, ale aj mýtu Alexandra Dubčeka, ktorý všetko toto personifikoval. Mýtus, samozrejme, vždy preháňa, zveličuje, deformuje. Aj historické vedomie súčasníkov. Aj spomienky priamych účastníkov.

Mladé pokolenie, ani tridsiatnici či štyridsiatnici však už nereflektujú tieto časy takmer vôbec, nad memoárovými emóciami veteránov, ktorí, samozrejme, hrdinstvo z tých čias radi prehánajú, sa v lepšom prípade usmejú. Nie celkom dobre rozumejú tomu, že sa v tom roku 1968 u nás opäť raz lámal chlieb slobody a aj sa na chrbtoch mnohých zlomil, presnejšie mnohým dolám – chrbtice. Čo už, pravdaže, nebolo nič hrdinské, skôr zahanbujúce a ponížujúce.

Ten pokus o vydobytie si na totalitnom režime kúska slobody nebol spojený so zápasom na život a na smrť, mal ráz ideologický, mocenský, navyše predovšetkým vnútri vládnucej strany, ale podarilo sa doň zapojiť značnú časť spoločnosti. Pravdou je, že neskôršie pomenovaní revizionisti a pravicoví oportunisti ponúkali na tie časy čosi nevídané – liberalizáciu hospodárstva, demokratizáciu (ešte nie demokraciu), slobodu prejavu (ešte však nebolo celkom jasné, kde sú jej bariéry), otvorenie sa svetu, kvalitnejší život, čosi, čo už vtedy žilo len v inom mýte, mýte prvej Československej republiky.

Mýtus šesťdesiatych rokov i roku 1968 je však, či sa to tým mladým páči, alebo nie, súčasťou nášho vyrovnávania sa s minulosťou, ktorá je pre jedných viac, pre iných menej živá a pre mnohých celkom mŕtva. Tým posledným, deťom a vnukom pamätníkov oných čias treba však pripomenúť, že šesťdesiate roky a rok 1968 osobitne znamenajú ilúziu, ale aj dezilúziu – slovenskú, československú aj európsku. Nezabúdajme, že vtedajší šesťdesiatnický diskurz mal vskutku aj rozmer európsky, východný takisto ako západný, že sme v tom krátkom čase naozaj boli opäť raz v Európe, ba možno chvíľu naozaj v jej centre.

Utopia tretej cesty sa však v tom bipolárnom svete v Československu nekonala, ako sa nekonala nikde, ani v tej Juhoslávii, hoci sa to niektorým mohlo zdať. Naopak, totálne stroskotala. Nielen preto, že sa skončila 21. augusta 1968 „internacionálnou pomocou“ a všetkým tým, čo predstavoval aj na tie časy neuveriteľný paškvil Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti, podľa ktorého sa nedávne dejiny vysvetľovali a mali konať ďalších dvadsať normalizačných rokov. Každý, Husákom počínajúc, vedel, že všetko je inak, a predsa platil tento „manifest“ normalizácie.

Okupácia sa volala internacionálna pomoc, odstavení komunisti, naivne sa pokúšajúci poľudštiť zdeformovaný socializmus (predsa len už neboli pat'desiate roky, kedy by za podobné postoje poľahky aj odvisli) boli obvinení z dnes ťažko vysvetliteľného pravicového oportunizmu a stará dobrá prispôboivosť nastúpila svoju víťaznú cestu nasledujúcim dvadsaťročím.

Šesťdesiate roky sa začali roku 1956, keď sovietski komunisti prvý raz priznali objav – zločinnosť svojho režimu, a skončili sa v rokoch 1968/69, keď definitívne – zásluhou sovietskych komunistov – stroskotala nádej na humanizáciu politického systému budovaného od začiatku na neľudských základoch, k čomu, samozrejme, treba prirátat globálnu medzinárodnú situáciu, nevelmi žičiacu experimentu, na aký sa podujali československí komunisti – lebo, zopakujeme to, všetko sa fakticky dialo v ich režii.

Na československom experimente v tých rokoch šesťdesiatych podstatne participovala intelektuálna a umelecká elita, ktorá dostala krajinu prinajmenšom do európskeho kultúrneho a umeleckého okruhu (neraz ju predstavovali tí istí, ktorí ju z toho okruhu v päťdesiatych rokoch úspešne vyhadzovali!). Umenie a ostatné sféry duchovného života si začali uvedomovať a klásť existenciálne otázky, predovšetkým otázku základnú, kto je človek? Proti dovtedajšiemu byrokratickému modelu človeka kultúra mala zdôrazňovať jeho zložitost', rozpornost', mnohorozmernost', problematizovať, ba rovno spochybňovať svet, ktorý sa dovtedy vykladal zjednodušene optimisticky. Literatúra, divadlo, film, výtvarné a hudobné umenie nahrádzali nedvižnú, dogmatickú politiku, umelci, spisovatelia najmä, sa opäť raz ujali roly obrodeneckých buditeľov, stali sa slávnymi i zatracovanými, ale stále v centre pozornosti (kolosálne náklady literárnych týždenníkov, ale aj kníh sú pre súčasníkov dnes už z ríše sci-fi), hýbali vedomím spoločnosti, takmer tvorili dejiny (IV. zjazd československých spisovateľov v júni 1967 znamenal v intervencii literatúry do politiky vrchol isto aj v rámci celého 20. storočia, hoci Slováci sa na ňom veľmi nevyznamenal).

Aspoň chvíľu, pokiaľ neumrela ilúzia, že nemožno zrekonštruovať nezrekonštruovateľné, boli pri tom všetkom aj intelektuáli a umelci. V lete 1967 Dominik Tatarka rezignovane konštatuje: „Moja generácia má pocit obrovského sklamania. Sklamaním z realizácie socializmu sú poznamenané všetky veľké zjavy súčasnosti, ktoré poznáme z literatúry“. Napriek tomu si však myslí, že práve jeho generácia „by mohla v poslednej fáze svojej kultúrnej pôsobnosti, práce a vôbec existencie prejsť renesanciou, keby dokázala i dnes nájsť účinný spôsob boja za socialistickú demokraciu. Ibaže je to ťažké, nesmierne ťažké, možnosti je tak málo, sotva ústna kolportáž osobných názorov“, hovorí deprimovaný Tatarka.

Aj taký jasnovidný filozof ako Karel Kosík si roku 1968 ešte myslel, že „treba znovu všetko preskúmať a najmä bude nevyhnutné premyslieť základné predpoklady socializmu“ a zdôrazňoval, že „humanistický socializmus vychádza z iných základov ako

socializmus byrokratický“. Vyzýval preto na kritickú sebareflexiu socializmu, lebo „sme povinní vecne a nezaujato skúmať, v akých podobách možno najadekvátnejšie uskutočňovať socializmus ako oslobodenie človeka“.

Ibaže o pár mesiacov bolo všetko inak, oslobodenie človeka sa nekonalo, ľudská tvár socializmu zostala zakliata v ríši utópií, hoci v jednej chvíli na ňu spolu verili intelektuáli aj politici. Niekoľkomesačná symbiôza, či skôr mezaliancia intelektuálov a politikov sa nemohla skončiť inak. Komunizmus bol s demokraciou, ako ukázalo nasledujúce dvadsaťročie, nezlučiteľný.

Napriek stroskotaniu ilúzií, beznádeji nasledujúcich čias, šesťdesiate roky nepochybne znamenajú v dejinách 20. storočia významné obdobie pre Slovákov i Čechov. Filozof, ktorého isto nemožno podozrievať z osobitnej náklonnosti ku komunizmu, Václav Bělohradský, na základe vlastnej skúsenosti hovorí: „Klame, kto tvrdí, že život v komunistickom Československu bol len životom utlačovaných: študoval som v šesťdesiatych rokoch filozofiu v kultúrne bohatej a rozmanitej spoločnosti a relatívnej slobode. Napokon sloboda je vždy len relatívna, až sa takmer vytráca z našich všedných dní, ako každý vie, kto sa stretával so záujmami kapitálu a musel z kola von“. Ale prinajmenšom dva koncepty na diagnózu (a možno aj riešenie) situácie jestvovali v intelektuálnom diskurze už v šesťdesiatych rokoch dlhšie a polemika Milana Kunderu s Václavom Havlom na prelome roku 1968/69 má presah, ktorý hodno pripomenúť i po takmer štyroch desaťročiach.

Keď totiž na konci roku 1968, po faktickej okupácii Československa, prišiel Milan Kundera so svojou úvahou so symbolickým názvom Český úděl, videlo sa mu, že „pokús vytvoriť konečne (a po prvý raz v jeho svetových dejinách) socializmus bez všemocí tajnej polície, so slobodou písaného a hovoreného slova, s verejnou mienkou, ktorá je vyslyšaná, a s politikou, ktorá sa o ne opiera, s modernou kultúrou slobodne sa rozvíjajúcou a s ľuďmi, ktorí stratili strach, to bol pokus, ktorým Česi a Slováci po prvý raz od konca stredoveku sa postavili opäť do stredu svetových dejín a adresovali svetu svoju víziu“. Kundera dokonca išiel v tom čase stále definitívnejšej porážky Pražskej jari ešte ďalej, keď napísal na okraj tej výzvy slová celkom nedvojznačné: jej zmysel bol podľa neho v tom: „ukázať, aké nesmierne demokratické možnosti ležia dosiaľ nepovšimnuté v socialistickom spoločenskom projekte, a ukázať, že tieto možnosti možno rozvinúť iba vtedy, ak sa uvoľní plne politická svojbytnosť jednotlivého národa. Táto československá výzva“, zdôrazňuje Kundera, stále platí. „Bez nej by dvadsiate storočie nebolo dvadsiatym storočím“. Kundera, nebol vtedy sám, odmietal defetizmus, dokonca význam československej jesene mu prevyšoval československú jar, unášal sa tým, že nová politika „tento strašný konflikt vydržala“, že „ustúpila síce, ale nerozpadla sa, nezrútila sa“, v čom videl „ohromnú nádej pre budúcnosť“.

Václav Havel, ktorý nezdíelal Kunderov socialistický optimizmus, neveril, že Československo sa svojim pokusom o návrat k normalite, teda liberálnej demokracii dostalo do „stredu svetových dejín“, lebo sloboda a zákonnosť je podľa neho iba normalita. Havel v polemike s Kunderom, pravdaže, idealizoval „normalitu“ Západu, vtedy ešte možno nielen liberálnejšieho, ale aj sociálnejšieho, Kundera však neoblomne kládol rečnícku otázku: „Lenže kde okolo nás existuje normálny socializmus, kde kedy existoval socializmus demokratický a slobodný?“ A možno udel klínce po hlavičke, keď prognosticky oponoval: „Havel si, pravdaže, nerobí ilúzie o tom, čo nazýva väčšinou civilizovaného sveta, ako by snád tam bola ona ríša normálnosti, ku ktorej sa nám stačí len prikloniť“.

Podľa Kunderu totiž abstraktná sloboda prejavu v konkrétnom realizovaní značí v tej väčšine civilizovaného sveta niečo dosť „nenormálne (odľudšťujúce, ohlupujúce): vládu komerčných záujmov i komerčného vkusu“.

Tu kdesi je možno odkaz tohto sporu uzatvárajúceho symbolicky epochu jedného pokusu o humanizovanie často aj tak nehumánneho sveta, sporu odlišnej orientácie, sporu intelektuálneho, ktorý by sme dnes možno mohli nazerať cez pravo-lavú optiku.

Zdanlivo vyzerá tento testamentárny spor na záver historického experimentu ako spor zástancu tradičnej liberálnej demokracie, takmer konzervatíva, hoci v tej chvíli skôr radikála, so zástancom idey nového spoločenského usporiadania, dnes by sme možno povedali tretej cesty, onoho socializmu s ľudskou tvárou, ako ho prezentovala politická a najmä intelektuálna elita Pražskej jari. Táto idea, s Kunderom pateticky povedané, sloboda, „akú svet ešte nevidel“, mala byť garanciou jej všeplatnosti. Kundera anticipoval hrozbu „neviditeľnej“ ruky trhu v budúcom globálnom svete, Havel návratom k liberálnej demokracii akoby eliminoval onen slobodný, demokratický, teda utopický a vysnený socializmus a fakticky anticipoval vývin o dve desaťročia neskôr. Kundera, nahliadajúc situáciu zvnútra, osobne angažovane, videl v utopickom konštrukte čosi, čo završuje historický český údel. Havel, pozerajúc na proces predsa len zvonku, ako outsider, videl jeho limity, iluzívnosť, nereálnosť.

Pravdou je, že 89. rok nenadviazal na 68., aj keď sa to chvíľu tak mohlo zdať. S Petrom Pithartom hovoriac, historický význam roku '68 bol v jeho neúspechu, „v podaní posledného dôkazu nereformovateľnosti komunizmom inšpirovaného socializmu“. Aj na základe reformného procesu šesťdesiatych rokov a jari i jesene roku '68 vyvstáva však asi legitímna otázka: aké ideály, aká spoločná myšlienka spája spoločnosť dnes? Nemala by to byť myšlienka absolutizujúca, vylučujúca, skôr integrujúca, spájajúca. Spor Kunderu s Havlom z prelomu rokov 1968/69 ukazuje, že v ňom nebol víťaz – ani vtedy, a nie je ani dnes.

P.S. Slovenský prínos do tohto sporu zdanlivo nekorešpondoval s českým údelom a ani jeho aktéri so slovenskou otázkou v tomto zmysle veľmi neoperovali, hoci od polovice šesťdesiatych rokov sa na Slovensku intenzívnejšie uvažovalo o čomsi, čo síce zdanlivo nemalo tesný súvis s európskymi pohybmi, ale predstavovalo trvalé slovenské špecifikum, objavujúce sa najmä v prelomových časoch. Začalo sa intenzívnejšie rozmýšľať o národnej identite, o jej historickej, ale aj vysostne aktuálnej dimenzii. Kým vízia slobodného, demokratického socializmu zostala utópiou, federatívna myšlienka sa napriek všetkému stala základom postupného dovŕšovania samostatnej slovenskej štátnosti, pravdaže, už v celkom iných pomeroch. Ale to je už iný príbeh, hoci sa tiež začínal v tých rokoch šesťdesiatych.

The Time of Reforms and Illusions

Rudolf Chmel

The author point out the discrepancy between the reality and the myth of the year 1968 in Czechoslovakia and the importance of the myth of the year 1968 for coming to terms with the past. He emphasises the role of the intellectual and artistic elite in the 1960s and particularly in 1968. He presents the dispute between Milan Kundera and Václav Havel as a dispute of two idealisations that had no winner and have not been solved so far. In the end, he hints at Slovakia on crossroads to democracy and federalisation.

„HRY S ĎÁBLEM A SVÍTÁNÍ V PRAVÝ ČAS“

aneb Proměny světové kinematografie v šedesátých letech dvacátého století

Martin Kovář

Když jsem si před třemi dny přečetl text svého dnešního příspěvku, pocítil jsem, nečekaně a trochu překvapivě, k tomuto textu jakousi nechuť. Po více než dvou měsících studia literárních scénářů ve starých ročnících časopisu Film a doba, které mám díky pečlivému otci v knihovně, po desítkách, ba možná stovkách hodin strávených v křesle před televizí a DVD přehrávačem, po spoustě počmáraných papírů a po nesčetných konfrontacích svých názorů s odbornými autoritami mi totiž výsledek náhle přišel, k velké lítosti, otravně suchopárný, školometský, až příliš akademický, únavný a hlavně – přes veškerou snahu – nevystihující to, co se před téměř půl stoletím ve světě filmu stalo. A tak jsem, v náhlém pohnutí myslí, s použitím kouzelného tlačítka „delete“, ony dva měsíce práce „odeslal“ nejprve do „koše“ a potom tam, kde je nenajde ani ten největší počítačový odborník, abych během jediné horké letní noci napsal následujících patnáct stran, jež možná zcela nesplňují náročná kritéria, kladená na odborný text, ale které, alespoň mám ten pocit, říkají o šedesátých letech ve filmu to, co bych chtěl, aby tady dnes zaznělo. Namísto duchaplných analýz, reflexí, odborných citací a chytrých vět vám proto nabídku něco jiného – vzpomínku, připouštím, že poněkud absurdně, na něco, co jsem sám nikdy neprožil, ale co pro mě přesto tolik znamenalo...

Když jsem se v průběhu oněch dvou výše zmíněných měsíců zamýšlel nad tím, jak své vystoupení, nazvané „Hry s ďáblem a svítání v pravý čas“¹ aneb Proměny světového filmu v šedesátých letech dvacátého století, začnu – podivný název vysvětlím později – shledal jsem to kromobyčejně složitým, zejména proto, že sice vím, alespoň symbolicky, kdy „Golden Sixties“ ve filmu skončila, ale že nevím, kdy vlastně začala. Po dlouhém, dlouhém váhání jsem nakonec ze všech možných začátků zvolil ten, jenž mi připadá jako nejmagičtější...

Podle řady historiků a filmových novinářů, včetně mého oblíbeného Jamese Monaca, jehož budu za okamžik citovat a jehož fenomenální práci „Jak čist film“² doporučuji všem, kteří se o kinematografii zajímají, začala filmová šedesátá léta o více než dekádu dříve, na konci roků čtyřicátých. Stalo se tak v Paříži, konkrétně na Avenue de

¹ „Hry s ďáblem a svítání v pravý čas“ – právě tak nazval svou práci, věnovanou rozboru „buržoazní“ kinematografie v 60. letech minulého století, sovětský žurnalista Georgij Kapralov (důvody, proč jsem použil titul jeho knihy pro část názvu svého příspěvku, viz závěr mého textu). Srv. KAPRALOV, G.: Hry s ďáblem a svítání v pravý čas, Praha 1981, 224 s. + 32 s. obrazových příloh.

² MONACO, J.: Jak čist film. Svět filmů, médií a multimédií. Umění, technologie, jazyk, dějiny, teorie, Praha 2004, 735 s.

Messine, kde v této době sídlila Cinémathèque Française, tedy Francouzská filmotéka. Pokud bychom – spolu s Jamesem Monacem, nahlédli dovnitř, zjistili bychom, „že projekce je, oproti dnešku, směšně malá a obraz černobílý, hrubě zrnitý. Jeho standardní hollywoodský formát připomíná spíše ‚biopics‘ konce třicátých let od Warner Brothers... Za sychravého říjnového počasí tu na představení čeká jen hrstka lidí – možná uvádějí retrospektivu Louise Feuillada a nebo sérii filmů Monogram Pictures, zapůjčených z Prahy, s exotickými českými podtitulky. Obecenstvo se pečlivě rozptýlilo do padesáti sedaček malého sálku. V prvních dvou řadách sedí tři mladí muži, netrpělivě vyčkávající začátek projekce.

Střih na detail chlapce, sedícího ve druhé řadě, přesně uprostřed. Je hodně mladý – sotva sedmnáct – nemotorný, pobledlý, neohrabaný v pohybech, ale s očima, které inzerují dospělost, převyšující jeho věk. Odstávají mu uši a jeho černé rozcuchané vlasy nesvědčí o příliš častém česání. Oblečení pod koženou bundou na něm trochu visí. Zírá zpřímá na bílé plátno, jako by očekával, že jeho pohled bude opětován. Střih na druhého kluka, vpravo od ostatních. Je lépe oblečený, na nose brýle s jemnými obroučkami. Přichází vždycky dlouho před začátkem a zuřivě škrábe do malého notýsku, který pak zasune do vnitřní kapsy saka. Kromě toho s sebou vláčí horu knížek – etnologické texty, moderní poezii a těžký svazek dějin umění. Pokud nepíše, tak si čte. Rovnou před ním, trošičku vlevo, sedí třetí chlapec. Je starší než ti dva, ačkoli tak nevypadá. Nemá výchovu ulice jako ten první, ani školskou moudrost jako ten druhý. V jeho úsměvu lze postřehnout spíše něco bláznivého, jeho vzhled navíc napovídá, že není z Paříže, ale z venkova. Čas zbývající do zhasnutí světla tráví snahou přelouskat pár odstavců z Henryho Jamese v angličtině...³ Všichni tři jsou doslova posedlí filmem, všichni jej do sebe každodenně „nasávají“ na Avenue de Messine (o videu ani DVD si tehdy nikdo nemohl nechat ani zdát), všichni tři o něm píšou do novin a do časopisů a všichni by ho tak rádi chtěli sami točit.

Náhle se setmí, ozve se hudba a my se v jediném okamžiku, přesně tak, jak je to možné jen ve filmu, ocitáme v březnové Paříži roku 1960, v onom – řečeno s Janem Hřebejkem a Petrem Jarchovským – „bezčasi“,⁴ kdy ještě neodešla zima a dosud nepřišlo jaro, jsme uprostřed davu, stojícího frontu na lístky na film „U konce s dechem“, který v předchozím roce natočil druhý ze tří výše uvedených chlapců, „rozhněvaný mladý muž“ Jean-Luc Godard.⁵ Když přibližně o devadesát minut později vychází tentýž dav z kina, je na divácích vidět zjevné pohnutí, mnozí z nich si uvědomují, že byli právě svědky čehosi mimořádného. V den premiéry Godardova dnes již legendárního filmu se zrodil první veliký fenomén filmových šedesátých let – francouzská „nová vlna“. Protagonisté snímku – vcelku sympatický mladý zlodějíček a „vrah z leknutí“ Jean-Paul Belmondo a rafinovaně práskaná, v chlapeckém účesu a přece tolik ženská americká studentka Jean Sebergová – kolikrát jsme ji jako kluci o dvě desetiletí později viděli ve svých snech, jak se prohlíží v malém zrcadle očima skvělé kamery Raoula Coutarda – oba se okamžitě stali hvězdami první velikosti, stejně jako dynamická, klokotavá jazzová muzika „filmu noir“

³ MONACO, J.: Nová vlna – La Nouvelle Vague: Truffaut, Godard, Chabrol, Rohmer, Rivette, Praha 2001, s. 15–16.

⁴ „Bezčasi“ je příznačný název první části úspěšného „retro-filmu“ režiséra Jana Hřebejka a scénáristy Petra Jarchovského „Pelišky“ z roku 1999, zasazené na přelom let 1967–1968.

⁵ K pochopení pozoruhodné osobnosti a osobitého díla J.-L. Godarda srv. nejlépe GODARD, J.-L.: Texty a rozhovory, Praha 2005, 330 s.; MONACO, J., Nová vlna..., s. 113–274.

Martiala Solala, velká americká auta na bulvárech, kameloti prodávající noviny z celého světa, kavárny, kavárničky i prisprostlé paizly, odrazy ze slunečních brýlí, nezbytné cigáro, visící ležérně z Bebelových úst, pouliční, hovorová francouzština – ach, ach, ach, copak to vlastně tehdy začalo?

Pro dnešní „generaci X“, která zná, jak celkem trefně napsal Adrian Martin,⁶ prudký střih z každé druhé reklamy a ze záplavy akčních filmů a která nejenže neví, že Jean Sebergová je již dávno mrtvá, ale pro niž je i jméno Belmondo naprosto neznámé, jsou kdysi převratné, doslova revoluční tempo, strhující technika vyprávění, onen Godardův pověstný „kulometný styl“ už spíše pomalé, únavné a tak – řečeno slovy jednoho z mých studentů – „zoufale nudné“...

Jiní z mých dostatečně citlivých a vnímavých žáků a žaček však byli, na rozdíl od výše uvedeného, natolik laskaví, mi při četných večerních seancích u videa tiše řekli, že v Godardových filmech nacházejí něco, co jim dnes na plánech „strašlivě schází“, i když to „cosi“ nedokázali přesně pojmenovat. Skutečnost, že svůj pocit neuměli vyjádřit, jak by chtěli, není podstatná; důležitější je, že z díla neúnavného „zlobivého dítěte francouzského filmu“ (mimochodem, vitální Jean-Luc stále ještě točí, a činí tak s ohromující vervou) pocítili to, co je na počátcích francouzské „nové vlny“ dodnes tak přitažlivé a okouzluje. Ti tři mladí kluci z „filmotéky“, o nichž byla řeč na počátku, dnes již klasikové světového filmu – Jean-Luc Godard, François Truffaut, Jacques Rivette, ale i Eric Rohmer či Claude Chabrol – totiž milovali film a milovali ho nadevše. Dvě zásadní otázky, jež ve svých „bijáciích“ řešil první z nich, Truffaut, o němž bude řeč za okamžik, a odpovědi na ně, pak znějí zcela příznačně: Zatímco na otázku, zda „jsou ženy magické“, autor „Julesa a Jima“,⁷ „Ukradených polibků“, „Sirény od Mississippi“, „Americké noci“ a dalších skvělých opusů, po jistém váhání odpovídá „nevím,“ na druhou otázku, tj. zda „je film důležitější než život“, vyhrkne odpověď bez sebemenšího váhání: „Ano, ano, ano, ano, stokrát ano, film je přece všechno, cožpak to nechápete?, film je víc nežli život, film je sen, film je prelud, film je pravda, film je vzpomínka i budoucnost, film je film“, to slovíčko je čarovné, evokující tolik věcí najednou..., to na počátku mého příspěvku zmíněné pozvolné zhasínání světla v sále, to očekávání, když se, jako za starých časů v jičínském kině Svět, kam mě vodila babička a kam jsem pak o deset let později pravidelně docházel „hltat“ z první řady na balkóně filmy s mým nejlepším, přítelem Ostwaldem – moc rád Vás tady vidím, příteli, víc než kohokoli jiného...

Střih, či – jak říká jedna z hrdinek dalšího legendárního snímku šedesátých let – Felliniho „Osm a půl“, filmová milénka Marcella Mastroianniho, Carla – „švenk“, a jsme o na další premiéře, tentokrát na Truffautově filmu „Nikdo mě nemá rád“.⁸ Viděli jsme ho určitě všichni, nejednou, toho usmoleného kluka v šedém kabátku, kluka, kterého nikdo nechce, kterému nikdo nerozumí, kterého „nikdo nemá rád“, kluka, kterého peskují

⁶ MARTIN, A.: konce s dechem, in: Schneider, S. J. a kol.: filmů, které musíte vidět, než zemřete, Praha 2006, s. 370.

⁷ Nejlepší odpověď na tuto spektakulární otázku po mém soudu nenabízí film, nýbrž kongeniální literární předloha k Truffautovu filmu. Srv. ROCHÉ, H.-P.: Jules a Jim, Praha 1999, 223 s.

⁸ K dílu F. Truffauta srv. MONACO, J.: Nová vlna..., s. 25–112; BERGALA, A. – TOUBIANA, S. (eds.): Román o Françoisi Truffautovi [zvláštní číslo časopisu Cahiers du Cinéma, 1984, č. 12] [překlad a úprava Tereza Brdečková, úvod a filmografie Eva Zaoralová], Praha 1989, 197 s.; TRUFFAUT, F.: Rozhovory Hitchcock – Truffaut, Praha 1987, 213 s.

doma, ve škole, kluka, kterému tak moc chybí kamarádi, a proto se sám toulá deštivou Paříží, všichni jsme se v kině se sympatiemi a se soucitem dívali na Jean-Pierra Léauda, filmového Antoina Doinela, s nímž respektive o němž pak Truffaut natočil ještě celou řadu filmů („Antoine a Colette“ – součást povídkového cyklu „Láska ve dvaceti letech“, již zmíněné „Ukradené polibky“, „Rodinný krb“, „Lásku na útěku“ a další) a jehož osudy měli filmoví diváci možnost sledovat takřka dvě desetky let, tedy i v době, kdy se šedesátá zdála být mnohem vzdálenější, než ve skutečnosti byla.

Za „annus mirabilis“, zázračný rok, kdy se zrodila francouzská „nová vlna“ a s ní i filmová šedesátá léta, bývá, vzhledem k uvedeným příkladům jistě nikoli náhodou, označován „rok 1959 + – šest měsíců“,⁹ tj. doba, kdy kromě Godarda a Truffauta natočili své první filmy rovněž Claude Chabrol (dojemně poloamatérský „Krásný Serge“), Jacques Rivette (psychologická studie pocitů a nálad mladých lidí z uměleckých kruhů s názvem „Paříž nám patří“), Eric Rohmer (zachycení životního traumatu amerického intelektuála v Evropě – „Znamení lva“), ale i Yves Resnais („Hirošima, má láska“, úchvatné loučení dvojice milenců, s lyrickými meditacemi o minulosti, nad níž visí tíha válečných zážitků a nejistota zítřka, podle původního námětu Marguerity Durasové), a také Claude Lelouch či Jacques Demy...

O tom, že se jednalo o vskutku fatální okamžik v celých dějinách kinematografie, svědčí rovněž fakt, že prakticky ve stejnou dobu vzniklo „Dobrodružství“ nedávno zesnulého Michelangela Antonioniho, „Sladký život“ Federica Felliniho, Bergmanův „Pramen panny“ (také „velký Ingmar“, jeden z největších idolů mého mládí, je už mrtvý – mimochodem, já sám jsem si vzhledem ke svým studiím v Praze „šedesátá léta“ na plátně „prožil“ v polovině let osmdesátých ve Filmovém klubu v Klimentěské ulici, v letenském Ponrepu a v kině Slavia na Náměstí Jiřího z Poděbrad, často dvě, někdy i tři představení denně...), krátce nato přišly Cassavetesovy „Stíny“, filmy z produkce společnosti Woodfall v Anglii a pár let poté renesance českého filmu, o níž bude za chvíli mluvit Jaroslav Fiala.¹⁰

Vím, že se opakuji, ale počátek šedesátých let a vlastně celá dekáda byly opravdu obdobím výjimečné tvořivosti. Pouhý seznam filmů, které tehdy vznikly, by vyplnil velkou část mého dnešního vystoupení – posuďte ostatně sami, byť je jich pouhý zlomek – Felliniho „Osm a půl“, Antonioniho „Noc“, „Zatmění“ či „Červená pustina“, Viscontiho „Rocco a jeho bratři“, „Smrt v Benátkách“ s báječnou Mahlerovou hudbou a také „Gepard“ – vzpomeňme si nejen na životní roli Burta Lancastera, ale též na mladičkou Claudii Cardinalovou coby Angeliku a Alaina Delona jako sličného Tancrediho, filmové milence bloudící nekonečnými chodbami a komnatami Geparďova zámku... Šedesátá léta, to je i Truffautův „Jules a Jim“ natočený podle drásající novely Henriho Pierra Rochého, s okouzující Jeanne Moreau, Buñuelova „Viridiana“ s Catherine Deneuveovou a „Anděl zkázy“, Hitchcockovi „Ptáci“, Bergmanova „Persona“, univerzitní „Nehoda“ Josepha Loseyho, Pontecorvova provokativní „Bitva o Alžír“, milovaná marxistickými kritiky, Tarkovského „Andrej Rubljov“ a „2001: Vesmírná odysea“ Stanleyho Kubricka...

Ale vraťme se do Francie, kde došlo v šedesátých letech, přesněji na jejich konci, k fascinujícímu propojení světa filmu a velké politiky. Jsme, protentokrát, v zimě roku 1968, kdy ministr kultury de Gaullovy vlády, André Malraux, dospěl k rozhodnutí, že

ctihodný Henri Langlois již nesplňuje nároky kladené na šéfa Francouzské filmotéky a rozhodl se jej odvolat. Filmová obec pod vedením Godarda, Truffauta a jejich kolegů však vytáhla na podporu jednoho ze svých „duchovních otců“ do ulic, takže dnes nejedem historik pokládá jejich únorovou demonstraci za „první záchvěv ducha, který se naplno projevil v květnu a červnu téhož roku“. Politická revoluce z osmašedesátého, nahlíženo tímto úhlem pohledu, tak vlastně začala sporem kolem filmu, což je další důvod, proč má francouzská (a nejen ona) „nová vlna“ takový význam.

Francouzští filmoví tvůrci se ostatně v osmašedesátém roce zapsali do dějin ještě jednou. Když na jaře začal v Cannes tradiční festival, jenž časově korespondoval se stávkami a politickými nepokoji v Paříži, došlo zde k pro všechny kinofily památné události. Ve snaze dát najevo solidaritu s protestujícími studenty a dalšími nespokojenci nejprve z festivalové poroty odstoupil režisér Louis Malle – vzápětí se k němu připojili italská hvězda filmů Michelangela Antonioniho, Monica Vittiová, a američtí režiséři Terrence Young a Roman Polański – a pak už režiséři Truffaut, Godard a Lelouch začali požadovat přerušení festivalu a stáhli ze soutěže své snímky. Když se vedení pokusilo, navzdory jejich počínání, přece jen začít s promítáním španělského filmu „Peppermint frappé“, vtrhli na „jeviště“ jeho tvůrce, režisér Carlos Saura¹¹ se svou ženou a představitelkou hlavní role, křehkou Geraldinou Chaplinovou, aby se svými francouzskými přáteli drželi zataženou oponu tak dlouho, než organizátoři po krátké šarvátce s nimi rezignovali. Následující den pak ředitelství oznámilo, že canneské filmové setkání, „festival nad festivaly“, končí. Filmaři-vzbouřenci triumfovali, establishment byl poražen a šedesátá léta kulminovala, a nejen ve filmu!

Ale abychom se nebavili pouze o politice. Český žurnalista Antonín Matzner v úvodu ke své vcelku průměrné, leč v normalizovaném Československu naprosto nesehnatelné knížce o „čtyřech střapatých klucích z Liverpoolu“ (to až dnes ji najdeme v každém antikvariátu) napsal, že „bude-li si chtít někdo připomenout atmosféru šedesátých let, pusť si písničky *Beatles*“.¹² Při vzpomínce na Kapelu osamělých srdcí starého dobrého seržanta Pepře, Žlutou ponorku, na „norské dřevo“, Eleanor Rigbyovou, Penny Lane a Jahodové pole pro všechny, nemluvě o Luce na obloze s diamanty, a také na Paula, jenž se na okamžik proměnil ve „smutného, pošetilého hlupáka“ na kopci nad Camdenem (Fool on the Hill), kde, jak píší ve všech průvodcích, „jako by šedesátá léta nikdy neskončila“, mu musíme dát, ať chceme nebo ne, za pravdu.

Také pokud jde o film, existuje dílo, v němž je ona nenapodobitelná atmosféra šedesátých let, tj. syrový zvuk rockových kapel, drogové opojení, specifická vůně LSD, zrození popkultury a nejrůznější revoluce v čele s tou sexuální, a tak dále, a tak dále, tak silná a nenapodobitelná (snad s výjimkou Godardova filmového pamfletu „Sympathy for Devil“), že se až tají dech. Přirozeně mluví o Antonioniho největším režisérském a scénářistickém triumfu, tj. o „Zvčšenině“ z roku 1966, natočené podle povídky argen-

⁹ MONACO, J.: Nová vlna..., s. 23.

¹⁰ Srv. FIALA, J.: Nová vlna v československé kinematografii v 60. letech, Srv. zde níže.

¹¹ K Saurovu dílu obecně a k filmu „Peppermint frappé“ zvláště srv. HIROZKOVÁ, E.: Carlos Saura, Praha 1985, 149. s., zejména s. 35–44.

¹² Srv. MATZNER, A.: The Beatles. Výpověď o jedné generaci, Praha 1987; RIEDEL, J.: Kritik bez konzervatoře. Rozhovor s Jiřím Černým, Praha 2006, s. 133–135; ČERNÝ, J. (s Miroslavou Černou): kolem Beatles, Praha 1966.

tinského prozaika Julia Cortáza,¹³ o níž jsem až doposud, zcela záměrně, neztratil ani slovo, o onom 106 minut dlouhém eseji o tom, jaké bylo, řečeno slovy italského tvůrce, „to nejbáječnější město na světě“, tedy Londýn, „v době, kdy jsme ještě byli dost mladí na to, abychom si život a práci v něm dokázali užít a přitom dost staří na to, abychom si uvědomovali, že právě prožíváme cosi výjimečného...“¹⁴

O „Zvětšenině“ už byly, přirozeně, popsány stohy papíru, v Čechách o ní psal naposledy, pokud vím, Jiří Peňás, v časopise Týden (osm výtečných stránek, věnovaných Antonionimu a Bergmanovi, krátce po jejich smrti).¹⁵ Hlavní hrdina filmu, bezpohlavní, odosobněný fotograf Thomas, ztělesněný Davidem Hemmingsem, jehož šedomodrýma rybíma očima a „očima“ jeho teleobjektivu nazíráme dovedně zinscenovanou vraždu, detektivní příběh a nebo záznam o politickém atentátu, bůh ví, co z toho vlastně, nás provádí přízračným světem „londýnské módní scény, s jejím leskem, povrchností a svěžím rytmem, v němž se rodily a zanikaly hvězdy, modelky, trendy...“¹⁶ Pro ty, kteří britskou metropoli milují jako já a zde přítomní členové Britského klubu, jsou Antonionioho autentické scény z dělnického Southwarku, s charakteristickými cihlovými činžáky, železničními viadukty, typickými zaplivanými puby, stejně jako scény z Westminster City, z okolí St James Palace, kde hlavního hrdinu, ujíždějícího v luxusním kabrioletu, překvapí skupina mladých lidí v karnevalových maskách a žádá po něm „výkupné“, než ho pustí dál, legendární scéna z jakési londýnské „caverny“, kde mladí kluci „vaří rock“ na svých kytarách, aby je vzápětí rozmlátili o podlahu a s pobavením sledovali, jak se rozvášněný dav vrhá na kousky rozbitých nástrojů, aby pro sebe „urval“ cenný suvenýr..., pro nás všechny jsou tyhle Antonionioho scény nezapomenutelné...

Když už o nich je řeč – suvenýry, mystifikující idoly a falešné drahocennosti..., „právě v těchto sekvencích je nejvíce citit ironický postoj režiséra ke zdivočelým mladíkům i jejich modlám...“¹⁷ Ostatně, pokud si dobře vzpomínám, právě tuto scénu, stejně jako scénu, kdy si fotograf Thomas kupuje v zapadlém vetešnictví za osm liber – považte, za osm liber, taková dražba – obrovskou dřevěnou vrtuli, protože se mu „líbí“, měla na mysli francouzská novinářka Claire Clouzotová, když v rozboru Antonionioho díla pro časopis Cinéma rok po natočení „Zvětšeniny“ napsala: „naš přítel Michelangelo nám v podstatě řekl jedinou, ale velice důležitou věc: v epoše, kdy byly vynalezeny velmi dokonalé způsob fabrikování rozmanitých padělků a kdy se stejně úspěšně vyrábějí vodíkové pumy, se stále ještě nevymyslelo nic lepšího než obraz, útržkovitě zachycující tuto realitu, která se rozlézá ve švech...“¹⁸

„Útržkovitá realita, rozlézající se ve švech“, pocity bezbřehého smutku a odcizení, neschopnost komunikace, dorozumění se navzájem, i to je ve „Zvětšenině“ zachyceno, a to s mučivou, trýznivou naléhavostí; slova, která si hlavní hrdinové vyměňují, Hemmingsovu partnerku hraje Vanessa Redgraveová, vlastně nic neznamenaají, nikdo je

¹³ Literární předlohu k Antonionioho filmu srv. CORTÁZAR, J.: Zvětšenina (překlad Kamil Uhlíř), in: Cortázar, J., Změna osvětlení, Praha 1990, s. 326–341.

¹⁴ OLIVA, L.: Režiséri. (Itálie). Profily tvůrců světové kinematografie, Praha 1984, s. 19–24.

¹⁵ PEŇÁS, J.: Rozsvěcovači světla, in: Týden, 2007, č. 32, s. 24–31.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ KAPRALOV, G.: Illy..., s. 38–39.

¹⁸ Tamtéž, s. 37.

„HRY S ĎÁBLEM A SVÍTÁNÍ V PRAVÝ ČAS“

neposlouchá, stejně jako v Bergmanově „Personě“, jejíž hlavní hrdinka, herečka Elizabeth Voglerová, odmítá mluvit s lidmi ve svém okolí, neproniknutelné „mlčení“ vládne i mezi těmi lidmi, kteří by ji chtěli pomoci; ostatně již sám název jednoho z nejdepresivnějších, nejbeztříšnějších Bergmanových filmů, říká mnohé – „persona“ znamená latinsky „maska“ či „škraboška“, tedy něco, co skrývá naši pravou podobu před vnějším světem...¹⁹

Ale zpátky ke „Zvětšenině“! Když za Thomasem přijde do atelieru neznámá žena, žádající zpět negativ či kompromitující fotografie, pořízené na Parliament Hillu, nabídne jí Thomas, aby si po telefonu pohovořila s jeho ženou, ale vzápětí dodá, že to vlastně není jeho žena... „Máme spolu děti“, pokračuje, „ale ve skutečnosti je nemáme, i když se říká, že ano...“ Podobně absurdní, „reálně-ireálné“, jsou i další věty, které Thomas pronáší, stejně jako vztahy k lidem z jeho okolí – nakladateli, pro něhož chystá knihu fotografií, příteli, jehož milostný akt s manželkou pozoruje s jejím vědomím naprosto lhostejným a očima, aniž dá najevo jakékoli pohnutí...

A propos, když už je řeč o „Zvětšenině“, její finální, vysoce symbolická scéna, kdy si tenisté-mimové vyměňují na dvorci imaginární údery neexistujícím míčkem, patří k vůbec nejčastěji citovaným scénám ve světové kinematografii. A protože si tu dnes povídáme, byť ve světovém kontextu, o česko-slovenských kulturních vztazích, rád bych připomněl – tak trochu ve snaze naznačit, že chvíli již bude řeč o českém filmu – nejslavnější domácí citaci Antonionioho „majstrštyku“, tj. Renčovu zapomenutou a českými kritiky rozcupovanou „Válku barev“ s Annou Geislerovou, Lukášem Vaculíkem a Tomášem Hanákem, která výtečně vystihla, pro změnu, jinou hektickou a pozoruhodnou dobu, tj. léta „divokého českého kapitalismu“ první poloviny devadesátých let; i proto bych rád, alespoň touto jedinou větou, připomněl film, jež máme já i řečník, který přijde po mně, rádi...

A ještě jedno téma si, mluvím-li o šedesátých letech ve filmu, nemohu dovolit ponechat stranou, a sice vynikající díla amerických tvůrců – „bořitelů mýtů“, pro toto desetiletí rovněž příznačná. Začneme přitom tam, kde jsme skončili, u Antonionioho. Když velký italský režisér „dokončil svoji „tetralogii citů a odcizení“, tj. filmy „Dobrodružství“, „Noc“, „Zatmění“ a „Červenou pustinu“, dokumentárně přesný obraz naší civilizace respektive kritický pohled na, bunuelovsky řečeno, odvrácenou stranu „nenápadného původu buržoazie“,²⁰ rozhodl se svůj další film natočit ve Spojených státech. Snímek „Zabriske Point“ z roku 1969 začíná záběry ze studentského shromáždění, na němž se projednává strategie společných protivládních akcí bělochů a černochů, taktika boje s policií, „partyzánská válka“, zatímco příslušníci proto-fašistického policejního sboru místo silných slov jednají, tj. zastřelí jednoho ze studentů. Hlavní hrdina filmu, student Mark, pak z mítinku uprchne, zcizí soukromé letadélko a vzápětí s ním předvádí „flirt ve stylu vědecko-technické revoluce“, když opakovaně přelétává těsně nad automobilem dívky,

¹⁹ K Ingmaru Bergmanovi a jeho dílu srv. MERHAUT, V.: Tradice a současnost švédského filmu, Praha 1989, 103 s.; BERGMAN, I.: Filmové povídky [s výtečným doslovem Mlčení, šepoty a výkřiky Ingmara Bergmana, jehož autorem je Jiří Cieslar], Praha 1988, 480 s.; BERGMAN, I.: Laterna Magica, Praha 1991, 288 s. Jiný pohled srv. ULLMANNOVÁ, L.: Proměny, Praha 1989, 200 s.

²⁰ Odkaz na název filmu Louise Buñuela „Nenápadný půvab buržoazie“ z roku 1972. Srv. vynikající práci: CIESLAR, J.: Luis Buñuel [s doslova „hrůznou“ předmluvou normalizačního „literárního kritika“ Vítězslava Ržouka] Praha 1987, s. 77–81. K Buñuelově dílu srv. též jeho v mnoha ohledech pozoruhodné paměti: BUÑUEL, L.: Do posledního dechu, Praha 1987, 256 s.

kteří stejně jako on přehá před společností, jež se jí hnusí, a s níž následně stráví idylické chvíle na břehu Mrtvého moře v kalifornském Údolí smrti na mysu Zabriskie Point.

Druhá část filmu, v níž se Mark vrací, aby vrátil ukradené letadlo, ale je zastřešen policiisty, zatímco „jeho“ dívka Daria opakovaně sní „živý sen“ o milionářské vile, vyhozené dynamitem do vzduchu, přičemž, jako ve stavu beztlíže, na plátně krouží a létají nejmodernější chladničky, televizory, jízdní kola a různé potraviny, časopisy, knihy, lahve drahého alkoholu a kartony cigaret, zkrátka všechny atributy nenáviděné „konzumní společnosti“..., také tato část filmu je nanejvýš pozoruhodná. Otázka, zda Antonioni namísto pronikavé analýzy a širavé kritiky společnosti, jejích elit, jichž byl ostatně součástí, podmaněn a okouzlen „revolučním duchem doby“, tentokrát nevyzval k přímému útoku na ni, není jasná; samotný režisér, jehož dílo vyvolalo, zejména v Americe, ostrou reakci, sice na několika tiskových konferencích a vyjádřeních pro tisk zopakoval, že „vila vylétí do vzduchu pouze ve fantazii hlavní hrdinky a že se v žádném případě nejedná o vyjádření stanoviska autora“, emocionální zaujetí, jež vložil do filmových záběrů „výbuchu“, podkreslených mrazivou hudbou Pink Floydů, však podle mnohých z těch, kteří film viděli, svědčí o opaku.²¹

V této souvislosti ještě jednu poznámku: daleko silnější odmítavou reakci než Antonioniho kontroverzní, nejednoznačně přijímaná a dnes již trochu úsměvná, naivní politická agitka o „hodných studentech“ a „zlém, totalitním státu“, vyvolal již na přelomu padesátých a šedesátých let jeden z největších filmů celé historie, Felliniho „Sladký život“, jenž patřil rovněž k těm dílům, která udala tón celému desetiletí. Zatímco někteří kritikové jásal nad „kosmickým oknem do světa“ či nad mistrovským, „mámičným panoramatem dnešní doby“, jiní, zejména ti s vazbami na konzervativní politické kruhy a, přirozeně, na Vatikán, režisérovi spílali, film se ocitl na indexu a znechucený režisér uvažoval o konci kariéry, stejně jako Antonioni, poněkud vyděšený reakcí na svůj americký „spektákl“. Naštěstí pro nás a naštěstí pro film to ani jeden z nich neudělal; Antonioni se vrátil na vrchol již svým následujícím hraným snímkem „Povolám: reportér“ v roce 1974, Fellini po strastech a slastech se „Sladkým životem“ prožil v šedesátých letech druhý ze svých tvůrčích vrcholů, právě tehdy natočil filmy „Osm a půl“, „Giulietta a duchové“ či „Satyricon“ a v následující dekádě vzdal životní hold svému rodnému městečku a dávno odplynulým časům mládí – právě takový byl jeho okouzlující „Amarcord“...²²

Abych se ale vrátil k tomu, o čem jsem chtěl ještě dnes mluvit, tj. k americké kinematografii a k těm jejím tvůrcům, kteří se v šedesátých letech profilovali jako „bořitelé tradičních mýtů“ a iluzí o „ideální společnosti“, jakou podle nich Spojené státy nikdy nebyly. Mám na mysli filmy „Malý velký muž“ Arthura Penna, „Voják v modrém“ Ralpha Nelsona, „Koně se také střelí“ Sydneyho Pollacka, „Chraňte zvířata a děti“ Stanleyho Kramera, „Absolventa“ Mika Nicholse, „Bezstarostnou jízdu“ Dennise Hoppera, Petera Fondy a Jacka Nicholsona²³ a mnohé další. Každý z těchto filmů je především silnou,

²¹ OLIVA, L.: Režiséri..., s. 19–24.

²² FELLINI, F. – GUERRA, T.: *Amarcord*, Praha 1978, 191 s. (s pro historiky pozoruhodným pokusem o stručnou „analýzu“ příčin vzniku a dočasného úspěchu fašismu v Itálii (s. 10–11)). Z českých autorů o Fellinim a italském filmu obecně psali například: ZAORAL, Z.: *Federico Fellini*, Praha 1989, 256 s.; OLIVA, L.: *Filmová Itálie*, Praha 1987, 83 s.; OLIVA, L.: *Režiséri...*, s. 92–99. Srv. též CONSTANTINI, C.: *Rozhovory s Fellinim*, Praha 1996, 309 s.

²³ SHEPHERD, D.: *Jack Nicholson. Neautorizovaný životopis*, Praha 1993, s. 68–78.

kritickou výpovědí o dávném, méně dávném i současném stavu a svědomí Ameriky. Jestliže Arthur Penn a Ralph Nelson zbořili s konečnou platností mýtus o bílých hrdinech, kteří si v devatenáctém století podmanili „divoký Západ“, Sydney Pollack se v příběhu, situovaném na přelom dvacátých a třicátých let, tedy do doby vrcholící hospodářské krize, vyjádřil přímo k současnosti: „V McCoyho novele jsem našel to, co je charakteristické i pro dnešní Ameriku... Všechno, všechno využít pro zisk – bídu, hoře a krásu, ba dokonce i smrt (nu což, vždyť je to také dráždivý vjem pro syté publikum!)... Ve třicátých letech se to vysvětlovalo hospodářskou depresí, nyní nastala „krize mravní“,“ řekl Pollack. Současnost, tj. zcyničtělou „společnost blahobytu“, stepal i Kramerův snímek „Chraňte zvířata a děti“, ve kterém sváteční lovci, či spíše střelci bizonů zastřelili v tragickém finále chlapce, jenž se zvířata, která „prodala svoji svobodu za hrst trávy“, pokoušel zachránit...²⁴

Umělecky nejpřesvědčivější výpovědí o Americe v době ztráty veškerých iluzí a krize hodnot, je ale, alespoň podle mého názoru, snímek „Absolvent“ režiséra německého původu Mika Nicholse (vlastním jménem Michaela Uga Peschowskyho, což možná nevědí ani někteří kinofilové), film z roku 1967, mimo jiné pro kongeniální hudbu Paula Simona a Arta Garfunkela; okouzlovala nás jako mladé a milujeme ji dodnes, jen si ji připomeňme, alespoň ve slovech:

„Hello darkness, my old friend,
I've come to talk with you again,
Because a vision softly creeping,
Left its seed while I was sleeping
And the vision that was planted in my brain
Still remains
Within the sound of silence...“²⁵

anebo česky:

„Nazdárek, temnoto, už jsme se viděli,
přišel jsem na kus řeči, můj starý příteli,
ta zrádná a tichá představa
přichází ve spánku a v hlavě zůstává,
tu představu mám pořád na mysli,
stále ji nacházím...
...ve zvucích ticha.“²⁶

Vždyť je to, jako bychom slyšeli promlouvat Ingmara Bergmana či Michelangela Antonioniho, když Artie s Paulem zpívají:

„And in the naked light I saw
Ten thousand people, maybe more.
People talking without speaking,
People hearing without listening,
People writing songs that voices never share
And no one dared

²⁴ Srv. TOEPLITZ, J.: *Kam spěje nový americký film*, Praha 1977, 344 s. + 16 s. obrazových příloh.

²⁵ Simon and Garfunkel *Collected Works*, CBS Records Inc /CBS 1990, s. 13.

²⁶ NOVOTNÝ, F. – VEJVODA, J.: *Víc než jen hlas. První část: Paul Simon: Most přes rozbourané vody*, Praha 1980, s. 23 (mírně upravený překlad Františka Novotného).

Disturb the sound of silence...²⁷

A pak samotný závěr, kdy Benjamin Braddock uteče se svou milou Eillenn Robinsonovou od oltáře, kde se měla provdat za někoho jiného, kdy spolu naskočí do autobusu, projíždějícího kolem, ještě zčervenál vzrušením a rozesmátí, že se jim to povedlo, ale pak, pozvolna, jejich úsměvy vyprchávají, do tváří se jim vkrádá melancholie a smutek – znovu za Simonových „zvuků ticha“ – a autobus je odváží neznámo kam, neznámo k jaké budoucnosti, ke spoustě ještě netušených problémů a trablů... Jestli už tohle není odcizení, zoufalství a beznaděj, tak vážně nevím...

Skutečnost, že se podobně kritické snímky ve Spojených státech objevily právě v šedesátých letech, nebyla rozhodně náhodná. Atmosféra hořících černošských ghett, spálené národní vlajky a protestní shromáždění před Kapitolem, vraždy bratrů Kennedyových a Martina Luthera Kinga, nenáviděná válka ve Vietnamu, jež stála Lyndona Johnsona Bílý dům (zatímco Richarda Nixona do něj přivedla), mladičtí idealisté s obrázky masového vraha Maa Ce-tunga v rukou, zlovolná zášť vlivných médií ze severovýchodu země vůči novému prezidentovi a s tím související rozpocenost politických elit i společnosti jako celku – to všechno logicky promítlo i na filmové plátno, stejně jako tomu bylo, v poněkud odlišném kontextu, na starém kontinentě.²⁸

Na začátku svého příspěvku jsem řekl, že vím, kdy šedesátá léta, ve filmu skončila. Jedná se o konec nečekáný, násilný, ba přímo brutální, takový, jak jej ve své „Bezstarostné jízdě“ zobrazil herec a režisér Dennis Hopper. Jeho bez nadsázky kultovní film, „který se svou takřka dokumentární strohostí výrazně liší od výše uvedeného režijně bohatého, až pitoreskního snímku Pennova či od poněkud teatralizovaného sociálně psychologického dramatu Pollackova“, přitom začíná idyllicky. Dva mladí muži – Billy a White, přezdívaný Kapitán Amerika, se poté, co vydělají na prodeji drog trochu peněz, vydají z Los Angeles na tradiční karneval do New Orleansu. Jsou mladí, svobodní, tak nádherně bezstarostní na své „on the road“... Postupně ale idylka končí, v maličkých, provinčních městečkách vyvolávají jejich kožené oblečení a tmavé brýle, dlouhé vlasy a ohlušivě řvoucí motocykly nedůvěru, mistry až nenávisť. Kamkoli dorazí, všude se nakonec objeví touha „podat si je“, zakroutit krkem té jejich pseudo-„svobodě“, vystavované ostentativně na odív. Nejprve to odnese jejich náhodný známý, kterého ve spánku utluče o smrti „spořádaní Američané“, „dobří otcové rodin“, kteří tuhle „chátru“ přece nenechají spát poblíž svých spořádaných domečků a upravených zahrádek, švitořících manželek a rozkošných dědiček...

Skutečně tragický závěr však – po new orleanském transcendentálním intermezu – teprve přijde a je to, jak jsem již řekl, skutečný šok, třebaže divák, který film sleduje poprvé, instinktem vytuší že se něco takového stát prostě musí. Na jednom pustém místě oba mladíky předjede nákladní auto. Muži s odulým, přituplým obličejem, sedícím vedle řidiče, jenž svoji fyziognomií připomíná ony spořádané blahobytné „občany“, kteří si v potu tváře „pocitivě“ vydělávají na každodenní chleba, se motocyklisté nelíbí natolik, že vezme automatickou pušku a s nenávisným výrazem ve tváři sestřelí Billyho na silnici. White, který se snaží nákladňák dohonit, skončí vzápětí stejně, když praskne druhý výstřel,

²⁷ Simon and Garfunkel Collected Works..., s. 13.

²⁸ Srv. CHESTER, L. – HODGSON, G. – PAGE, B.: *American Melodrama. The Presidential Campaign of 1968*, New York 1969, 814 s.

benzínová nádrž pomalovaná barvami americké státní vlajky exploduje a v jejich plamelech umírá také Kapitán Amerika, aniž pochopil, co se vlastně stalo...

Co se to tedy, kdesi na opuštěné silnici amerického Středozápadu, stalo? Vlastně nic mimořádného, nic co by pohnulo „velkými dějinami“ – snad těmi filmovými, jen dvojí banální, zbytečná smrt, Billy a Wild tu zemřeli a spolu s nimi umřela, obrazně řečeno, i šedesátá léta... Vydát na „na cestu“ je, odteď, smrtelně nebezpečné, éra hippies, svobodné lásky a pálení vlajek končí, studentské komunity na Berkeley už vytahují „bílou vlajku“ a establishment triumfuje, „kolektivistická sedmdesátá léta“²⁹ jsou přede dveřmi... Skoro by se mi chtělo říct a parafrázovat přitom název jiného filmu a reflexi atmosféry v jiné zemi, politické drama Damiana Daminianiho z roku 1971 (symbolické, že?) „Vyšetřování skončilo, zapomeňte!“ Jenže na šedesátá léta a na to, co dala světovému filmu, se zapomenout nedá.

Na závěr poslední poznámka a několik poděkování. Poznámka, která je nutná, zní: To, o čem jsem v uplynulých minutách mluvil, je pouze jeden z mnoha pohledů na filmová šedesátá léta. Kdyby na mém místě stál někdo jiný, mohl by mluvit o jiných filmech, ba i o jiných režisérech, o jiné muzice a jiných idolech, a přesto by to byla „legitimní šedesátá léta“. Kolik jen jsme těch „mladých a bystrých mužů a žen od filmu“, jak napsal Josef Škvorecký,³⁰ a jejich snímků, nechali stranou – Maura Bologniniho,³¹ Johna Boormana, Roberta Bressona, Blakea Edwardse a jeho „Růžového pantera“, první opusy Rainera Wernera Fassbindera a celou německou „novou vlnu“,³² Marca Ferreriho³³ a jeho „Včelí královnu“, „Partáky“ Williama Friedkina, bondovky Guye Hamiltona, na prvním místě „Goldfingera“, úsměvné, nesmírně oblíbené fantomasovské příběhy Andrého Hunebellea, Chaplinovu „Hraběnku z Hong-Kongu“, smutné eposy Miklóse Jancsóa, Eliu Kazana (nezapomenutelnou „Divokou řeku“, „Třpyt v trávě“ a jeho naléhavé volání „Ameriko, Ameriko!“), „Perný den“ a „Help“ Richarda Lestera s liverpoolskými „Brouky“, všechny filmy tragicky zesnulého Piera Paola Passoliniho,³⁴ „Divokou bandu“ Sama Peckinpaha a „Nůž ve vodě“ Romana Polaňského i „Ruce nad městem“ Franceska Rossioho,³⁵ snímky Johna Schlesingera, Rogera Vadima a Agnès Vardové či geniálního Poláka Andrzeje Wajdy... Snad tedy někdy příště, na dalším setkání nad světovým filmem, třeba v těch šedivých, „kolektivistických“ sedmdesátých letech. Tolik má poznámka.

Poděkování, které jsem avizoval, patří na prvním místě paní doktorce Melanové, jež mi svým pozváním umožnila, abych zavzpomínal na filmová šedesátá léta, třebaže jsem je sám nezažil, a abych se tak, alespoň na pár minut, vrátil k největší lásce mých mladých let, do světa filmu a rockové muziky, jež se mi v poslední době pod návalem práce a „starostí všedního dne“ někam ztratily, a já bych o ně přitom tak nerad přišel... Dík patří

²⁹ Odkaz na nepříliš kvalitní práci Paula Johnsona *Dějiny 20. století*, konkrétně na její 19. kapitolu nazvanou „Kolektivistická sedmdesátá léta“ (JOHNSON, P.: *Dějiny 20. století*, Praha 1991, s. 640–676).

³⁰ ŠKVORECKÝ, J.: Všichni ti bystrí mladí muži a ženy. Osobní historie českého filmu, Praha 1991, 255 s.

³¹ OLIVA, L.: *Režiséri...*, s. 42–48.

³² K fascinující osobnosti a originálnímu filmovému dílu R. W. Fassbindera srv. GRULICH, J., Rainer Werner Fassbinder, Praha 1987, 143 s.

³³ OLIVA, L.: *Režiséri...*, s. 99–102.

³⁴ Tamtéž, s. 171–177.

³⁵ Tamtéž, s. 205–209.

rovněž mým zde přítomným studentům a doktorandům, jejichž nadšení pro film a vše, co s ním souvisí, i když už dobře vědí, že není „důležitější nežli život“, je tolik osvěžující. S jistou nadsázkou bych pak poděkoval i ruskému novináři Georgiji Kapralovovi, jehož knížka „Hry s ďáblem a svítání v pravý čas“ mi, ještě jako žákovi jičínského Lepařova gymnázia (1980–1984), umožnila – navzdory strašlivému ideologickému balastu, přečíst si pár stránek o filmech, jež byly – v tehdejších podmínkách – dostupné pouze ve svobodném světě za „železnou oponou“, která se, na krátkou dobu, pootevřela v právě námi diskutovaných šedesátých letech. Fakt, že Kapralovova poněkud absurdní knížka „přežila“ všechny čistky, které jsem ve své knihovně od osmdesátých let provedl, svědčí o tom, že pro mě v době, kdy jsem ji četl, opravdu hodně znamenala...

“Games with the Devil and the Dawn,” or Changes in World Cinematography in the 1960s

Martin Kovář

This article is in part an examination of the most important events in Western European and American cinematography in the 1960s, in particular the French “New Wave” and its leading proponents (Godard, Truffaut, etc.), the rise of Italian neo-Realism (Fellini, Antonioni) and the “destroyers of traditional myths” and illusions about the “idealized American society” (Penn, Pollack, Kramer, Nichols). It is also a discussion of the linking of the worlds of film and politics (the “French events” of 1968) and – at a more general level – a meditation on the specific atmosphere on the “Golden Sixties” in the arts.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2007

NOVÁ VLNA V ČESKOSLOVENSKÉ KINEMATOGRAFII ŠEDESÁTÝCH LET

Jaroslav Fiala

Novou vlnu v československé kinematografii odborníci označují za inspirativní a neobyčejný moment v dějinách světového filmu. To ostatně dokládá velký divácký úspěch a celá řada zahraničních ocenění, včetně dvou Oskarů pro snímky *Obchod na Korze* (1965) a *Ostře sledované vlaky* (1967). Dnes můžeme – lze-li to tak říci – pouze neseřízně spekulovat, co by se stalo, kdyby nepřišel srpen 1968. Mohli by filmoví tvůrci výrazněji uplatnit svůj talent, nebo by došlo k vyčerpání témat a ke ztrátě originality? Ačkoli by tak výrazný tvůrčí útlum jako v letech normalizace jistě nenastal, ke konci 60. let začali západní diváci – a tedy i distributoři – ztrácet o československý film zájem. Stejně jako zaznamenaly výraznou odezvu japonské nebo polské filmy, po určité době došlo ke změně preferovaného vkusu obecnstva. Většina autorů se proto shoduje v tom, že originální vyjádření a úspěch československé kinematografie byl způsoben především specifickým kontextem společenských a politických proměn v šedesátých letech.

Britský sociolog Terry Lowell zdůraznil, že jakákoli „kulturní hnutí“ nebo „vlny“ jsou obvykle odvozeny z celospolečenské přeměny a představují kolektivní akci za účelem revitalizace umění, jehož tvůrci obvykle chtějí tuto touhu po změně následovat a reprodukovat.¹ Kreativní film 60. let se vyznačoval větší svobodou vyjádření a stal se součástí fenoménu československého „pokusu o reformu“.² Když filmový historik Peter Hames označil ve své monografii *The Czechoslovak New Wave* Československou novou vlnu za umělecké hnutí, respektive kulturní prvek reformního úsilí, napsal: „Přestože její politický význam zůstal v zahraničí nedoceněn, a ačkoli by většina tehdejších tvůrců popřela nějakou záměrnou jednotu, nová vlna ztělesňovala svobodu vyjádření, jež byla citelně rozpoznatelná v médiích a znamenala radikální rozchod s kulturní doktrínou socialistického realismu. Dělo se tak v mnohem větší míře než v jiných zemích Východního bloku.“³

A nejen to; Československá nová vlna se vyskytla v období, v němž byly „pokusy o reformu“ celosvětovým fenoménem, přestože se odehrávaly v odlišných podmínkách. Rychle se vyvíjející kultura šedesátých let, jejíž význam spočíval spíše v citu než v rozumu, odrážela touhu širokých vrstev populace o přímý podíl na rozhodování, jakož i vzpouru svobodného obsahu proti omezením zastaralých forem. V její opojné atmosféře plné nadšení z bezprostřední přítomnosti John Lennon „tvořil zvuk“, v kampusech západních

¹ TUDOR, A.: *Image and Influence: Studies in the Sociology of Film*, New York 1965, s. 165.

² Přejato z názvu prvního dílu publikovaných archivních dokumentů z let 1967–1968: VONDRŮVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J.: *Komunistická strana Československa: pokus o reformu* (říjen 1967–květen 1968), Brno 1999, s. 7–17.

³ HAMES, P.: *The Czechoslovak New Wave*, London 1985, s. 4.

univerzit sililo naivní nadšení pro Maovu okamžitou revoluci, a jak napsal publicista Ian MacDonald, „postoje, které v této silné atmosféře vznikly, přetrvaly; záblesk něčeho lepšího navždy změnil názory milionů. Pravou revolucí 60. let byla vnitřní revoluce pocitů a předpokladů: revoluce myslí. (...) Byl to masový přechod od posvátného ke světskému, od tichého přijímání konsensu hierarchie směrem k mnohočetnosti a od prázdny morální formálnosti k obkluzující senzacechtivosti. (...) Byla to revoluce obyčejného člověka v obyčejném člověku“.⁴

Šedesátá léta v Československu nebyla ve srovnání s fascinujícími komunitami Hippies v Height Ashbury, „kyselínovou“ opoziční kulturou či s hořícími černošskými ghettys tak nespoutaná a divoká. Přesto je charakterizovalo mnoho společných znaků. Bourání starých forem v divadlech malých forem, kritika politického dogmatismu, revolta proti autoritám, pronikání vlivů z okolního světa, a tedy sílící názorová a kulturní pluralita. Spřízněným tématem se stal člověk, jenž čelí důsledkům spirituální krize v přetechtované civilizaci. Filozof Karel Kosík vyjádřil v práci *Dialektika konkrétního* (1963) svou složitě strukturovanou myšlenku „konkrétní totality“ a pokusil se uchopit aktuální společenskou a historickou skutečnost. Tu charakterizuje „falešná totalita“: pseudokonkrétní, odsouvání problémů a manipulace s individuem.⁵ V zemích tehdejšího socialistického bloku skrze fetišizovanou praxi stranické byrokracie; na Západě především díky konzumu a hektickému obstarávání prostředků.⁶

Reakce na odcizení lidí v soudobém světě se tak stala jedním ze základních rysů revolty šedesátých let. A byl to právě film, jenž významnou měrou přispěl k reflexi mikrosvěta člověka, který čelí každodenním konfliktům, zažívá absurdní situace, morální dilemata a boj se smrtí. Filozof Ivan Sviták v této souvislosti argumentoval, že umění převzalo některé funkce náboženství a jeho smysl leží v kultivaci sensibility a porozumění světu.⁷ Kultura již neměla být diktována shora, ani podléhat komerčním tlakům, ale vést k co největší tvůrčí svobodě; divák se měl stát přímým účastníkem každého záběru – uměleckého díla. Nová vlna měla splňovat tyto estetické zásady mnohoznačným zobrazováním širokého spektra společenských, historických a psychologických témat. Pozorovatel

⁴ MacDonald, I.: *Revoluce v Hlavě*, Praha 1994, s. 30–32.

⁵ Karel Kosík vyjádřil tyto myšlenky již v úvodu své práce: „Soubor jevů, které naplňují každodenní prostředí a běžnou atmosféru lidského života svou pravidelností, bezprostředností a samozřejmostí, s níž vstupují do vědomí jednajících individuí, nabývají zdání samostatnosti a přirozenosti, tvoří svět pseudokonkrétnosti. Patří k němu: svět vnějších jevů, odehrávajících se na povrchu skutečných podstatných procesů; svět obstarávání a manipulace, tj. z fetišizované praxe lidí, svět běžných představ, jež jsou promítnutím vnějších jevů do vědomí lidí a výtvorem z fetišizované praxe, ideologickými formami jejího pohybu; svět fixovaných objektů, které působí dojmem přirozených podmínek a nejsou bezprostředně poznatelné jako výsledky společenské činnosti lidí. Svět pseudokonkrétnosti je šerosvit pravdy a klamu. Jeho živlem je dvojmyslnost. Jev ukazuje podstatu a současně ji zakrývá. V jevu se podstata projevuje, ale projevuje se neadekvátním způsobem, zčásti nebo pouze některými stránkami či aspekty. (...) Ve světě pseudokonkrétnosti se jevová stránka věci, v níž se věc zjevuje a skrývá, pokládá za samu podstatu a rozdíl jevu a podstaty mizí. (...) Běžné myšlení je ideologickou formou každodenního lidského jednání. Avšak svět odhalující se člověku ve z fetišizované praxi, v obstarávání a v manipulaci není skutečným světem, třebaže má „pevnost“ a „účinnost“ skutečného světa, nýbrž „světem zdání“. Představa o věci, která se vydává za věc samu a vytváří ideologické zdání, není přirozenou vlastností věci a skutečnosti, ale promítnutím určitých petrifikovaných historických podmínek do vědomí subjektu.“ Srv. KOSÍK, K.: *Dialektika konkrétního*, Praha 1963, s. 11–46.

⁶ PICCONE, P.: *Czech Marxism*, in: *Critique* (8/1977), s. 48; HAMES, P., c. d., s. 23.

⁷ HAMES, P., c. d., s. 5.

si obvykle odnášel nevšední zážitek a nejednoznačný závěr, jenž se zákonitě stal předmětem diskuse. Film zobrazoval tragikomickou každodennost, vykresloval komplikovanou psychologii postav a vybízel ke srovnávání s realitou. V tomto ohledu byl výstižný výrok režisérky Věry Chytilové: „Něříkat pravdu by se mělo zakázat.“

* * *

Za hlavní inspiraci Československé nové vlny jsou obvykle považovány tři umělecké směry: německý expresionismus, sovětský expresivní realismus 20. let a italský neorealismus. Ve všech případech se jednalo o směry vycházející ze společnosti, které si prošly traumatem z radikální změny a reprezentovaly výrazný rozchod s dosavadními tradicemi. Rovněž československá kinematografie měla po druhé světové válce krátkou příležitost zobrazit naléhavá společenská a politická témata. Můžeme se s nimi setkat například ve snímcích režisérů Jiřího Weisse (*Uloupená hranice*, 1947), Karla Steklého (*Siréna*, 1947), nebo Otakara Vávry (*Němá barikáda*, *Krakatit*, 1948), jež reagovaly na „mnichovský syndrom“, válečnou zkušenost pražského povstání a sociální témata.⁸ Tito režiséři využívali mnohdy stejných technik jako italská neorealisté: účast neherců, spontánní práce s kamerou, využití dokumentární techniky, jakož i celková snaha (byť ne vždy úspěšná) o komplexnější, nikoli schematické zobrazení příběhu.

Konec dalším uměleckým ambicím přinesl únor 1948 a přijetí socialistického realismu jako závazného vzoru tvorby. Ten byl podle hlavního sovětského ideologa Andreje Ždanova „nejobjektivnější, protože odrážel vývoj společnosti směrem ke komunismu“; ve skutečnosti však popíral problémy a deformoval realitu.⁹ Přes striktní kulturní šablonovitost, kterou s sebou přinesla éra padesátých let však v Československu vznikla řada snímků, jejichž autoři usilovali o větší nezávislost a svobodu vyjádření. Někteří z nich se stali, pokud ne tvůrci, pak jistě velkými inspirátory Nové vlny. Za všechny připomeňme Václava Kršku, jenž ovlivnil svými „emocionálními filmy“ (především *Měsíc nad řekou* a *Stříbrný vítr*) režiséra Jana Němce a šokoval politické elity, Jiřího Krejčíka (*Svědění*, 1949) a především Alfréda Radoka. Přestože Radok působil spíše jako divadelní režisér, zapsal se do dějin filmu snímkem *Daleká cesta* (1947), *Divotvorný klobouk* (1952), *Dědeček automobil* (1956) a projektem *Laterna Magika* (1958), v němž využil kombinaci audiovizuální techniky a živého divadla.¹⁰

Na Radokových projektech již spolupracovali čerství absolventi FAMU: Miloš Forman, Ivan Svitáček, Ladislav Rychman a Ján Roháč; do české kinematografie se zároveň zapala další jména: Vojtěch Jasný, Ladislav Helge a dvojice Ján Kádár a Elmar Klos, kteří vystoupili s vlastními autorskými počiny. Pokud si položíme otázku, který snímek lze označit za první film Nové vlny, narazíme na několik odlišných názorů. Mnoho autorů za něj považuje Štěňata režiséra Ivo Nováka z roku 1957 s Janou Brejchovou v jedné z titulních rolí, jež vznikla na motivy scénáře Miloše Formana. Film se odlišoval realističností scén a emocionálním nábojem, přesto si uchoval značně epický charakter. Filmový kritik

⁸ ŠKVORECKÝ, J.: *Všichni ti bystří mladí muži a ženy: osobní historie českého filmu*, Praha 1991, s. 45–48.

⁹ VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku (1944–1989)*, Praha 2000, s. 84–86.

¹⁰ ŠKVORECKÝ, J., c. d., s. 54–56.

Antonín J. Liehm hovoří o začátku „exploze československého filmu“ v souvislosti se Slnkem v Sieti režiséra Štefana Uhera, jež bylo na Slovensku zpočátku zakázáno a v Čechách uvedeno pod patronací Klubu filmových novinářů.¹¹ V roce 1960 také vznikl autorský počin dvojice Ján Kádár, Elmar Klos na motivy románu Ladislava Mňačka, Smrt si říká Engelchen, který byl nicméně uveden do kin až po zrušení tříletého zákazu promítání.¹²

V roce 1962 spatřila světlo světa dvojice filmů začínající režisérky Věry Chytilové, jež byly uvedeny pod společným názvem: U stropu je pytel Blech. Oba tituly pojednávají o životech mladých dívek, které se zmitají uprostřed milostných vztahů a mezilidských konfliktů, přičemž ve svém ztvárnění opět využívají dokumentaristiky a neherců pro zvýšení autenticity.¹³ Extraktem těchto technik a zároveň jedinečným příkladem propojení reálného a smyšleného příběhu se následně stal Konkurs Miloše Formana z roku 1963, jenž bývá někdy nazýván „manifestem Nové vlny“.¹⁴ Zdrojem inspirace pro autorský tým Forman, Passer, Papoušek, Ondříček se stal italský neorealismus a cinéma-verité. Principem cinema-verité bylo filmovat lidi v nekontrolovaných situacích, avšak tvůrci československé kinematografie neskládali tyto scény volně za sebou; namísto toho je zasazovali do předem připravované „formy“ – scénáře.

Miloš Forman usiloval o to, aby dostal na plátno film, kterému by lidé uvěřili; jinými slovy, aby „točil pravdu“. Píše o tom ve svých pamětech: „Zařekl jsem se, že jestli se mi podaří udělat nějaký film, budu se snažit, aby byl co nejbližší skutečnosti. Lidi by v něm měli mluvit, vypadat a jednat jako ti, které člověk denně vidá kolem sebe. Paradoxní je, že tahle touha mě zrazovala od čistého dokumentu – lidi v přítomnosti kamery ztuhnou, producírují se. Zkrátka, postihnout každodenní život v dokumentu není snadné, často je ho lepší rekonstruovat.“¹⁵ Pro první část filmu Konkurs byla vysána falešná soutěž talentů na místo zpěvačky v divadle Semafor. Snímek překvapuje autentickým dokumentárním stylem, který je propojen s příběhy dvou uchazeček: Věry Křesadlové, členky big-beatové skupiny Petra Brožka,¹⁶ jež nakonec zpívat před mikrofonem odmítne a mladé kadeřnice, která nesebekriticky zazpívá, ale není přijata a musí se zodpovídat v zaměstnání. Konkurs překvapil krutostí scén díky kontrastu exhibicionistů se skutečnými talenty.¹⁷

Teoretik umění, filmový kritik a psycholog Ivo Pondělíček o Nové vlně v souvislosti s Konkurzem napal: „Z chování osob, které jsou na plátně, poznává divák jejich složitou duševní činnost. Svoboda Formanova filmu tkví v zachycení skutečnosti, která

¹¹ LIEHM, A. J., Osudy československé kultury; in: Brod, T. – Liehm, A. J. – Měchýř, J. – Navrátil, J. – Turek, O. – Vančura, J. – Vaněk, M.: Proč jsme v listopadu vyšli do ulic?, Brno 1999, s. 101–102.

¹² URBANOVÁ, E. – URGOŠKOVÁ, B. – OPĚLA, V. – PANZNEROVÁ, J. – KLIMEŠ, I. (eds.): Český hraný film IV (1961–1970), Praha 2004, s. 439–442.

¹³ Tamtéž, s. 409–410.

¹⁴ Sám Miloš Forman označuje film Konkurs jako „opožděný manifest“. Srv. FORMAN, M. – NOVÁK, J.: Co já vím? Aneb Co mám dělat, když je to pravda?, Praha 2007, s. 163.

¹⁵ FORMAN, M., c. d., s. 163.

¹⁶ PONDĚLÍČEK, I.: Svět k obrazu svému: příspěvky k filmovému vědomí a videokultuře (1962–1998), Praha 1999, s. 91.

¹⁷ Tato charakteristika nové vlny vybízí k otázce, zda se dnes nesetkáváme s podobně strukturovanou formou „příběhu“ v podobě mediálního fenoménu tzv. „reality show“. Postavy jsou manipulovány do předem připraveného scénáře a jejich autentické reakce snímá kamera; divákovi je pak předložen sestřih scén. Na rozdíl od filmu šedesátých let se však jedná o primitivní simulaci mnohem násilnějšího pojetí reality, která je plná kýčovitých scén, přepjatých emocí a chybějící pointy.

vypadá naprosto nearanžovaně a bezprostředně. Paradoxně řečeno, jde o vyvolání původnosti. (...) Mladý film je poznamenán svobodou významů, které si divák může volně interpretovat a svobodou autora, jenž hledá vlastní filmový jazyk.“¹⁸ Námětem tvůrců již neměly být velké události či zlomové okamžiky v životě; mnohem silnějším tématem se stal každodenní život plný banalit, které jej utvářejí. Příběhy se neměly opírat o schematické postavy a šablonovitá témata; namísto toho nastoupila „nesnesitelná lehkost“ každodennosti spolu se spontánností, hravostí a tragikomikou, jež vnímavému divákovi servirovala společenské či politické problémy mnohem bezprostředněji.

V témže roce jako Konkurs uvedl Forman další celovečerní debut, Černého Petra, na motivy stejnojmenné novely sochaře a scénáristy Jaroslava Papouška. Spolu se dvěma legendárními snímky Lásky jedné plavovlásky (1965) a Hoří, má panenko! (1967) se jednalo o filmy, které si braly na paškál tragikomiku všedního života v socialismu: generační rozdíly, morální pokrytectví, jakož i apatii mladých lidí. Kupříkladu hlavní hrdina Černého Petra (ztvární jej student práv Ladislav Jakim) se není schopen vyrovnat s rolí „detektiva“ v obchodě s potravinami a dostává se do konfliktu s otcem v podání nezapomenutelného „neherce“ Jana Vostřila. Petrův otec je člověk, jenž si prošel zhruba pěti politickými režimy a na každou změnu situace dokáže najít patřičné vysvětlení. Lze říci, že ztělesňuje ryzi pragmatismus a neví, jak synovi „tajemství přežít“ vysvětlit. Namísto toho jej zahrnuje nesmyslným mentorováním a přivaly otázek. Petr však má jiné starosti, neboť prožívá mnohem autentičtější vztahy se svými podobně smýšlejícími vrstevníky.¹⁹

Na další společenské nešvary upozornila svérázným způsobem Věra Chytilová. Jak napsal Jan Křen, socialistické Československo bylo „konzervativní, a tudíž po výtce maskulinní.“²⁰ „Filozofickou grotesku“ Sedmikrásky (1966) bychom proto mohli nazvat prvním československým feministickým filmem. Příběh dvou dívek, Marie I a Marie II, začíná tím, že se rozhodly „být zkažené“, protože je takový celý svět. „A jsou.“²¹ Začnou si zahrávat se staršími muži, jimž oplácejí stejnou mincí vlastní degradaci na předmět uspokojení, likvidují falické symboly a ze své perspektivy upozorňují na prázdný významový obsah výrazů, kterými muži sděluji emoce: „Proč někdo říká miluji tě? Proč nefekne třeba vajíčko?“

Marie hledají důkaz vlastní existence, neboť zjistí, že jsou navzdory všemu okolím přehlíženy. Když najdou slupky z kukuřice, kterou předtím snědly, uvidí, že jejich existence je potvrzena destrukcí. Z tohoto důvodu se rozhodnou ničit věci okolo sebe. Kvůli extrémnímu vandalství, jež projeví při závěrečné hostině, jsou nicméně potrestány; proto se rozhodnou „být dobré“. To je pak ještě horší, neboť k tomu nedošly z vlastního přesvědčení, ale z donucení. Výsledkem vynucené poslušnosti je znovu apatie, směřující k jejich skutečné záhubě.²² V dalším filmu, Ovoce stromů rajských jíme (1969), byla genderová problematika rovněž hlavním tématem. V tomto případě ale šlo o znázornění dynamického sexuálního napětí ve vztazích muže a ženy, pro něž je lépe žít v nevědomosti, spíše než by se o sobě dozvěděli nepřijemnou pravdu. Interpretaci obou snímků

¹⁸ PONDĚLÍČEK, I., c. d., s. 90–91.

¹⁹ HAMES, P., c. d., s. 110–114.

²⁰ KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy, Praha 2006, s. 883.

²¹ ŠKVORECKÝ, J., c. d., s. 117–118.

²² HAMES, P., c. d., s. 193–196.

ztěžuje jejich nekonvenční poetika plná metafor, ale právě svoboda významů je činí o to působivějšími. Kouzlo snímků Věry Chytilové spočívalo i v ojedinělé výtvarné práci Ester Krumbachové a precizní kameře Jaroslava Kučery.²³

* * *

Jestliže československá filmová vlna odhalovala aktuální problémy člověka a světa, nelze nezmínit, že o totéž usilovaly divadlo a literatura, jež poskytly kinematografii důležitý základ. Velké množství snímků samozřejmě vzniklo podle literárních předloh, a podle slov Milana Kundery se film stal součástí literatury. Díla spisovatelů Arnošta Lustiga, Bohumila Hrabala, Ludvíka Aškenázyho, Ladislava Mňačka, Jana Procházky, Josefa Škvoreckého, Františka Hrubína, Vladimíra Konečného, Ladislava Fukse, Alfonze Bednáře či Ladislava Grosmana – abychom uvedli alespoň některé z mnoha – se staly vynikajícím zdrojem pro filmové zpracování. Nová vlna tak získala neotřelé scénáře, což bylo přesně to, co zdůraznilo hloubku její nekonvenčnosti.

Literatura i film začaly společně zobrazovat dosud tabuizovaná témata. Jedním z nejproslulejších počínů se stal film *Žert* (1968) režiséra Jaromila Jireše na motivy stejnojmenného románu Milana Kundery, jenž tristně vystihl politické klima 50. let. Velkým tématem Nové vlny se stala kritika přehmatů a krutostí bývalého režimu v poválečném Československu: *Smuteční slavnost* (1969) Zdeňka Sirového podle námětu Evy Kantůrkové, *Všichni dobří rodáci* (1969) Vojtěcha Jasného, *Skřivanci na niti* (1969) Jiřího Menzela, jenž (samozřejmě nejen v tomto případě) využil knihy Bohumila Hrabala, ale i *Ucho Karla Kachyni* (1970) či *Adelheid Františka Vláčila* (1969).

Rovněž ztvárnění druhé světové války zásadně vybočilo z dosavadního, často šablonovitě kontrastu kladných a záporných hrdinů, stejně jako ze stávajícího důrazu na komunistický odboj. *Kachyňův Kočár do Vídně* (1967) vzniknuvší na motivy scénáře Jana Procházky se – podobně jako *Smrt si říká Engelchen* – zabýval krutostí odbojářů a poukázal na to, že zlo páchané na lidech může mít vícero podob a týká se i těch, kdo jsou všeobecně přijímáni jako kladní hrdinové.²⁴ Válečná tematika se objevila v řadě snímků pojednávajících o holocaustu; v tomto ohledu vynikla nesmazatelným způsobem díla Arnošta Lustiga: *Transport z ráje* (1963, povídky *Noc a naděje*), který zrežisoval Zdeněk Brynych, *Démanty noci* Jana Němce (1964, povídka *Tma nemá stín* ze sbírky *Démanty noci*), či *Dita Saxová Antonína Moskalyka* (1968, stejnojmenný román).

Zatímco část tvůrců Nové vlny, kterou reprezentoval Miloš Forman ztvárňovala pocity svých postav hlavně na základě jejich vnějších projevů, spolu s Ivo Pondělíčkem bychom řekli „behavioralisticky“, ²⁵ řada dalších autorů se naopak ponořila do lidského nitra a snažila se vykreslit komplikované psychologické portréty pomocí záběrů, jež se přizpůsobovaly vnitřnímu světu aktérů. Právě filmy, které vznikly podle literární předlohy a refletovaly minulost, přibližovaly divákovi prožitky lidí nejintenzivněji. Němcovy

²³ URBANOVÁ, E. – URGOŠÍKOVÁ, B. – OPĚLA, V. – PANZNEROVÁ, J. – KLIMEŠ, I. (eds.): Český hraný film IV (1961–1970), Praha 2004, s. 345–347.

²⁴ URBANOVÁ, E. – URGOŠÍKOVÁ, B. – OPĚLA, V. – PANZNEROVÁ, J. – KLIMEŠ, I. (eds.), c. d., s. 200–201.

²⁵ PONDĚLÍČEK, I., c. d., s. 90.

Démanty noci jsou pravděpodobně jedním z nejlepších příkladů. Mistrovská práce kameramanů Miroslava Ondříčka a Jaroslava Kučery umožnila prožívat pocity obou hlavních protagonistů, uprchlých vězňů z transportu smrti, přičemž scéna, kdy na útěku pijí dešťovou vodu, bývá někdy označována jako ztvárnění hudby bez tónů a slov.²⁶

V souvislosti s pocitovými filmy nelze alespoň v krátkosti nezmínit velkolepé dílo Františka Vláčila, Markétu Lazarovou (1967), která vznikla jako pocta Vladislavu Vančurovi. Cílem Vláčila bylo „podat svědectví o lidech z minulosti jazykem současnosti“. ²⁷ Z tohoto důvodu intenzivně studoval chování lidí v primitivních podmínkách: každodennost středověkého člověka i nativní kultury jako aborigince a indiány. Výsledkem byly postavy, jež se chovají mnohem instinktivněji a emocionálněji: hledají jistotu, kontrolují svůj strach a pohybují se v konfliktech mezi křesťanským náboženstvím, pohanskými rituály, stejně jako mezi násilím a láskou. Vláčilův film spodobňoval krutost a vášeň, střídal narativní části s metaforami a symboly, jež měly dokreslovat subjektivní prožitky. Po odmítnutí křesťanství a likvidaci rytíře Kozlíka se navíc nadějí budoucnosti stalo mládí: tedy příznačná paralela pro šedesátá léta.

Tak bychom mohli pokračovat filmy Evalda Schorma (*O slavnosti a hostech, Zrcadlení, Návrat ztraceného syna, Farářův konec, Den sedmý-osmá noc*), Ivana Passera (*Intimní osvětlení*), Pavla Juráčka (Josef Kilián, *Případ pro začínajícího kata*), Jiřího Menzela (*Ostře sledované vlaky*), Zbyňka Brynychy (*A pátý jezdec je strach*) či animovanými snímky Jana Svankmajera (*Poslední trik pana Schwarcewaldea a pana Edgara, Zahrada, Et Cetera, Rackvíčkárna, Otravský zámek*). Pokud se nicméně zabýváme významnými či novátorskými prvky v tehdejší kinematografii, nemůžeme v žádném případě opomenout slovenskou filmovou vlnu.

Počín Juraje Jakubiska *Zbehovia a pútníci* (1968) je pozoruhodnou freskou, zachycující poetiku i krutost života na pozadí tří světových válek z pohledu obyčejných lidí, kteří pohrdají násilím, které je páchano ve jménu civilizace. Tři filmové povídky provází zavržení násilí, jež nemá co dělat s žádnými racionálními motivy. Především druhá povídka, *Dominika*, zabývající se neidealizovanou podobou osvobození Slovenska Rudou armádou, otevřeně odráží krutou absurditu smrti. Orgie sovětských vojáků oslavujících v jedné vesnici konec války přeruší poprava nevinného prodávče vajec a jejich vlastní smrt po nečekaném příjezdu německého komanda. Jakubisko to okomentoval slovy: „Můj film je o mechanismu zabíjení; o tom, jak snadno se lidé naučí zabíjet. Ačkoli si to vůbec neuvědomí, vlastně jen proto, že někdo jiný má odlišnou barvu uniformy.“²⁸

Další Jakubiskův snímek *Vtáčkovia, siroty a blázni* (1969) byl do značné míry inspirován Godardovými filmy *U konce s dechem* a *Bláznivý Petříček*; shodné paralely lze spatřit v hlavní dějové linii příběhu: tři hlavní postavy žijí společně v bytě a vedou nepřetržité filozofické rozhovory o životě. Film *Vtáčkovia, siroty a blázni* upozornil na tenkou hranici mezi realitou a snem a poukázal na to, že vědomé hledání smyslu života není o mnoho menší pošetilostí než samotné bláznovství. Jakubisko předvedl neidealizované příběhy, neboť kladné postavy v nich povětšinou skončily špatně. Metafory, přítomné (nejen) v těchto koncích navíc refletovaly společenskou kritiku; ta se přirozeně stala

²⁶ TAUSSIG, P.: Doslov k filmu, in: *Démanty noci*, Filmexport Home Video s. r. o. 2006.

²⁷ HAMES, P., c. d., s. 56.

²⁸ HAMES, P., c. d., s. 213–216.

nepohodlnou. Na Jakubiska určitým způsobem navázal Elo Haveta: hlavně díky hravé imaginaci na pozadí lidové mentality a folkloru. Do své smrti v roce 1975 však stačil natočit pouze dva filmy Slávnost v botanické zahradě (1969) a Lalie polné (1972).²⁹

Ojedinelá práce slovenského filmaře Juraje Herze se odehrávala převážně v českém prostředí. Filmy Spalovač mrtvol (1968), Petrolejové lampy (1971) a Morgiana (1972) představují další svébytná díla, která spojuje tragikomický obsah s notnou dávkou dekadentní atmosféry. Poslední dva jmenované snímky byly vytvořeny již v období tvůrčího útlumu počínající normalizace a představovaly jakýsi „dozvuk“ nové vlny. Americký umělecký časopis Variety je tehdy přesto označil jako „významnou vzpruhu upadající československé kinematografie“.³⁰

Závěrem nezbývá než konstatovat, že šedesátá léta představovala pro československou filmovou tvorbu výjimečné období. Kromě snímků, které bývají řazeny do škatulky „nová vlna“, vzniklo u nás mnoho dalších a stejně nezapomenutelných. Stačí připomenout Nebeské jezdce Jindřicha Poláka, Happyend a Limonádového Joea Oldřicha Lipského, Kdyby tisíc klarinetů Jána Roháče a Vladimíra Svitáčka nebo trilogii o rodině Homolkových Jaroslava Papouška, jež takřka zlidověly. Tento krátký příspěvek nezmínil mnohé další, ačkoli by si to bez pochyby zasloužily. Jelikož ale podle údajů Národního filmového archivu vzniklo v této dekádě (včetně absolventských filmů) přes 440 opusů, omezil jsem se ve svém příspěvku na kontext vzniku a hlavní rysy nové vlny a z tohoto množství vybral jednak tituly, o nichž se autoři shodují, že splňují náročná estetická kritéria, ale i ty, které jsem si oblíbil. K odkazu nové vlny se dnes více či méně hlásí řada současných režisérů: Jan Hřebejk, Vladimír Michálek, David Ondříček, Filip Renč, Saša Gedeon či Roman Vávra. Na závěr přesto, nebo snad i právě proto, připomenu citát od Antonína J. Liehma: „Dodnes u nás nevzniklo nic lepšího, žijeme z téhle tradice ve světě dodnes.“³¹

The New Wave in Czechoslovak Cinematography in the 1960s

Jaroslav Fiala

The Czechoslovak "New Wave" became an important element of world cinematography. Film became an expression of pro-reform efforts that worked their way through the entire society. The New Wave interpreted philosophical questions or (as in the case of Věra Chytilová) gender issues and depicted historical and political themes through a new vision. Filmmakers like Miloš Forman depicted their characters with the aid of external expression, while those like Jan Němec and František Vlácil concentrated more on the inner world of their characters. Slovak filmmakers such as Juraj Herz, Elo Haveta and Juraj Jakubisko also made their impact on film history.

²⁹ Tamtéž, s. 218–222.

³⁰ Tamtéž, s. 231.

³¹ LIEHM, A. J., c. d., s. 102.

ŠTÚDIE

TLAČ, CENZÚRA A PROPAGANDA NA SLOVENSKU OD 6. OKTÓBRA 1938 DO KONCA VOJNY

Katarína Zavacká

Ako súčasť likvidácie občianskych práv a slobôd na Slovensku po 6. októbri 1938 sa do praxe presadila aj predbežná cenzúra, ktorú zakazovala nielen československá ústava z roku 1920,¹ ale už i rakúska ústava z roku 1848² a uhorský zákon z roku 1848³. (Represívna cenzúra existovala nepretržite).⁴ Použitie predbežnej cenzúry v Československu po roku 1918 bolo možné iba za určitých podmienok stanovených v jednotlivých zákonoch.⁵ Tieto opatrenia mohli byť prijaté na základe zákona č. 300/1920 Sb. z. a n. najviac na dobu 3. mesiacov a len vtedy, pokiaľ boli nevyhnutné na ochranu celistvosti štátu, jeho demokraticko-republikánskej formy, ústavy a na udržanie alebo obnovenie verejného pokoja a poriadku. Na takýto krok bolo potrebné uznesenie vlády schválené prezidentom republiky s presným vymedzením odchýlok od platných právnych predpisov. Vláda bola povinná vydané nariadenia na základe tohto zákona predložiť najneskôr do 14 dní parlamentu, alebo ak nezasadal, tak podľa § 54 ústavy stálemu výboru. Ďalším zákonom, ktorý upravoval predbežnú cenzúru, bol zákon č. 131/1936 Sb. z. a n. o obrane štátu,⁶

¹ Ústavní listina zák. ze dne 29. února 1920, č. 121 Sb. z. a n. § 113. Svoboda tisku, jakož i právo klidně a beze zbraně se shromažďovati a tvořiti spolky jsou zabezpečeny. Jest proto v zásadě nedovoleno podrobovati tisk předběžné cenzuře. Výkon práva spolčovacího a shromažďovacího upravují zákony.

² Na základe cisárskeho rozhodnutia z 21. 3. 1848 a cisárskeho patentu č. 151 r. z. z 4. 3. 1849, In: Slovník veřejného práva československého, IV, Brno, 1938, s. 901.

³ Zák. čl. 18/1848 In.: Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu, I., 1848–1918, Bratislava 1971, s. 60.

⁴ HRABÁNEK, J. – MILOTA, A.: Tiskové právo československé. Ochrana cti, tisk, novely, slovenské tisk. zákony atd., II. vyd., Praha 1938, s. 608.

⁵ Zahraničnopolitická situácia vyplývajúca aj z príchodu bývalého rakúsko-uhorského panovníka Karola IV. do Maďarska (pragmatická sankcia o nástupníckom práve Habsburgov na trón bola v Maďarsku zrušená až v roku 1921) a vojnového konfliktu medzi Poľskom a Sovietskym Ruskom primala československý parlament k prijatiu zákona č. 300/1920 Sb. z. a n. Zákon bol novelizovaný po nástupe Hitlera k moci v Nemecku zákonom č. 125/1933 Sb. z. a n., ktorým mohli byť za zákonom stanovených podmienok obmedzené alebo dočasne zrušené slobody zaručené ústavou v §§ 107 (sloboda osobná a majetková), 112 (sloboda domová), 113 (sloboda tlače, zhromažďovacia a spolková).

⁶ § 125 Okrem ustanovení o podmienkach predbežnej cenzúry obsahoval zákon i možnosť zákazu vydania alebo rozširovania tlače, ktorej obsahom by mohli byť ohrozené záujmy obrany štátu, alebo iné dôležité záujmy Československej republiky, alebo jej spojencov, alebo verejný pokoj a poriadok. Do kompetencie vlády za brannej pohotovosti štátu patrilo zriadenie ústrednej cenzúrnej komisie a určenie člena vlády, ktorému mala byť komisia podriadená. Pre Slovensko a Podkarpatskú Rus platil uhorský zák. čl. 63/1912 o výnimočných opatreniach pre prípad vojny, ktorého hlavy I. a III. sa zrušili zákonom č. 168/1922 Sb. z. a n. V zákone sa uvádzalo, že namiesto opatrenia, vydaného podľa § 11 o predbežnej cenzúre, nastupujú v prílohe uvedené ustanovenia §§ 487 až 493 tr. poriadku č. 119 r. z. z 23. 5. 1873 so zmenami a doplnkami, uvedenými zákonom č. 161/1894 r. z. a zákonom č. 442/1919 Sb. z. a n. a s obmedzením, že tieto ustanovenia platia len pre konanie o trestných činoch, spáchaných obsahom tlačoviny. Účinnosť zákona, podozrevaná do

ktorý platil len v prípade brannej pohotovosti štátu.⁷ Pre mimoriadne opatrenia na zabezpečenie poriadku a pokoja bolo prijaté 17. 9. 1938 vládne nariadenie č. 177/1938 Sb. z. a n. a vládna vyhláška č. 183 Sb. z. a n. z 23. 9. 1938 o vstupe štátu do brannej pohotovosti. Na základe tohto vládneho nariadenia boli suspendované niektoré ustanovenia ústavy z roku 1920, týkajúce sa občianskych práv a slobôd a zavedená predbežná cenzúra, ako to vyplývalo zo zákona č. 131/1936 Sb. z. a n. o obrane štátu. Hoci tieto opatrenia mali zo zákona trvať najviac tri mesiace a branná pohotovosť bola ukončená vládnu vyhláškou č. 28 Sb. z. a n. zo dňa 3. 2. 1939, na území Slovenska v skutočnosti fungovala bez prestania až do ukončenia II. svetovej vojny. Je veľkou iróniou, že práve ustanovenie o zavedení predbežnej cenzúry v československých zákonoch napomohlo slovenskej ľudáckej reprezentácii po 6. októbri 1938 pri likvidovaní opozičnej tlače, a tým i opozičných názorov na ľudácku politiku.

Ľudácka politická reprezentácia považovala žurnalistiku za veľmi dôležitú, predovšetkým pre realizáciu svojej politiky. Už na 1. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny 18. 1. 1939 jeho novozvolený predseda Dr. M. Sokol zdôraznil, že „Zákon je základom štátneho života. A zákonitosť je základom aj autonómie Slovenskej krajiny. Preto bude povinnosťou Snemu Slovenskej krajiny zákony nielen tvoriť, ale aj pečlivo sa starať, aby zákony boli rešpektované. Z tejto príčiny bude potrebná stála a úzka spolupráca medzi Snemom a žurnalistikou. Tlač má veľký význam nielen politický, ale aj výchovný, je spojitým medzi ľudom a zákonodarným sborom, preto má možnosť najlepšie vplyvať na občianstvo a vychovávať ho k úcte k zákonu. Prosím pánov novinárov o vzájomnú súčinnosť a spoluprácu.“⁸ Išlo však o to, o aké zákony malo ísť. Už veľmi krátka budúcnosť ukázala, že princípy, na ktorých plánovala budovať politická reprezentácia HSLS slovenské zákonodarstvo, sa diametrálne líšili od princípov právneho štátu.

Predbežná cenzúra však zďaleka nebola jediným novým negatívnym prvkom použitým na likvidáciu slobody tlače. Na nej sa podieľalo v prvom rade zničenie parlamentnej demokracie a presadenie režimu s jedinou štátno-politickou stranou. Podľa dobovej reflexie malo práve toto „svoje dôsledky aj v slovenskom politickom, odborovom i kultúrnom časopisectve. S likvidáciou politických strán dobrovoľne zanikol a zaniká celý rad slovenských denných, týždenných i mesačných časopisov. [Politické strany vydávali svoje noviny a preto ich zrušením či zákazom 'dobrovoľne' zanikala i ich tlač. pozn. aut.] ...zostali iba tri denníky: Slovák, Slovenská pravda a Slovenská politika, ktoré sú s hľadiska programového, organizačného i finančného jednotným celkom, redigované jedným aparátom, v rovnakom duchu... Tlačí sa nám do pera otázka, či je to zdravý zjav alebo nie?“⁹

31. 12. 1930, bola predĺžená zákonmi č. 203/1930 Sb. z. a n., č. 230/1933 Sb. z. a n. a č. 315/1936 Sb. z. a n. do 31. 12. 1939.

⁷ Branná pohotovosť štátu začínala podľa § 57 zákona vyhlásením mobilizácie, prehlásením vojnového stavu alebo vypovedaním vojny.

⁸ Slovenský národný archív (ďalej SNA), Snem Slovenskej krajiny 1939. I. volebné obdobie, 1. zasadanie. Tesnopisecká zpráva o 1. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v stredu dňa 18. januára 1939, s. 10.

⁹ Slovenské časopisectvo dnes. In.: Politika, IX, 1, 15. 1. 1939, s. 3.

Už 28. októbra 1938 vymenovalo predsedníctvo autonómnej slovenskej vlády¹⁰ Dr. Vojtecha Hudeca za vládneho komisára pre všetky tlačiarenské a vydavateľské podniky a pre všetky periodické časopisy a noviny.¹¹ Na protizákonné zastavenie činnosti politických strán na Slovensku, na zabavovanie ich majetku a na zásahy v redakciách periodickej tlače dosadzovaním komisárov, ktorých museli platiť vydavatelia, upozornil senátor Dundr na zasadnutí senátu 15. decembra 1938.¹²

Predbežnou cenzúrou bola zlikvidovaná aj sloboda vedeckého bádania a sloboda verejne publikovať svoj vedecký názor. Sloboda vedeckého bádania nebola obsiahnutá ani vo vyhlásení slovenskej autonómnej vlády z 21. februára 1939,¹³ ale jej ľudácku verziu dokumentuje postoj vlády k účasti na VII. medzinárodnom zjazde pre správne vedy, ktorý sa mal konať v Berlíne v dňoch 13.–19. septembra 1939 a s prípravami naň začal ešte roku 1938 Československý medzinárodný komitét pre vedu. Predsedníctvo slovenskej vlády v liste zaslanom Prezidiu Krajinského úradu oznámilo, že si vyhradzuje vopred odovzdané prihlásené referáty, „odborne preskúmať, zmeniť, alebo slúčiť“.¹⁴

Súbežne so zavedením predbežnej cenzúry mala veľkú úlohu v politickom živote Slovenska zohrávať aj propaganda. Návrh na vybudovanie jej aparátu bol vypracovaný už 3. februára 1939 a vychádzal z troch zásad. Prvou zásadou bolo rozdelenie propagandy na bojovú, útočnú a obrannú. Podľa druhej zásady mala byť propaganda „strediskom štátneho organizmu“ a mala mať k dispozícii najdôkladnejšie spravodajské informácie a organizačné prostriedky. Na základe tretej zásady mala byť vždy cieľom propagandy „príprava a vybudovanie akcií politického vodcovstva, konečné upevnenie získaných pozícií a úplné preniknutie štátu politickým zmýšľaním štátnotvorných zložiek“. Na propagande sa mala podieľať HSLS (v návrhu Strana, pozn. aut.), vojsko, štát a národ.¹⁵ Zriadenie

¹⁰ Protiústavne vytvorenej, pretože ústavný zákon č. 299 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny bol prijatý až 22. 11. 1938.

¹¹ Slovák, 29. 10. 1938, s. 3. Pravotár dr. Vojtech Hudec z Novej Bane vládny komisárom. Predsedníctvo slovenskej vlády vymenovalo včera dr. Vojtecha Hudeca, krajinského poslanca, pravotára v Novej Bani, vládny komisárom pre všetky podniky firmy „Novina“, tlačiarenské a vydavateľské podniky v Bratislave, pre Slovensku Grafii, úč. spol. knihtačiarstva v Bratislave, pre firmu „Concordia“, knihtačiarenský a nakladateľský ústav v Bratislave, ako i pre periodický časopis „Esti Újság“ a tiež pre všetky periodické časopisy, vydávané firmou „Novina“, najmä pre „Slovenský denník“, „Slovensku politiku“, „Slovenskú vlasť“, „Mladý roľník“, „Slovenská domovina“, „Magyarság“, vychádzajúce v Bratislave, „Gazdovské noviny“, vychádzajúce v Košiciach, „Stredoslovenské noviny“, vychádzajúce vo Zvolene, „Pohronie“, vychádzajúce v Leviciach, „Podtatranský kraj“, vychádzajúci v Lipt. Sv. Mikuláši a „Slovenský týždenník“, vychádzajúci v Bratislave, ako vládneho komisára pre tlačovú službu a tlačiarenské podniky a súčasne ustanovil vládnych komisárov i do novín „Robotnícke noviny“, „Slovenský hlas“, „Pressburger Zeitung“, „Grenzbote“, „Novosti“ a „Kassai Újság“.

¹² www.psp.cz Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna, Národní shromáždění republiky Československé, senát, stenoprotokoly 15. prosince 1938, 127. schůze.

¹³ SNA, Snem Slovenskej krajiny 1939, I. volebné obdobie, 1. zasadanie. Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939.

¹⁴ SNA, fond Úrad predsedníctva vlády, (ďalej ÚPV) krabica 9, č. 1440/39, Medzinárodný sjazd pre vedy v Berlíne. Československý národný komitét pre vedecké organizácie. Věc: VII. mezinárodní sjezd pro vědy správní v Berlíne 13.–19. 9. 1939, Program: In. Věřejná správa, 1938, s. 292./ PV – list Prezidium Krajinského úradu.

¹⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 123, č. 344/39 Návrh je bez podpisu, ale podľa indícií ho vypracoval A. Mach. Na prvej strane je rukopisná poznámka – Skyčáka zavolať. „STRANA. 1.) Organizácia: politická organizácia, bojové útvary, pripojené formácie. 2.) Všeobecná politika: sjazd strany, oslavy, zahraniční

Úradu propagandy sa však zrealizovalo až po vzniku Slovenského štátu a na jeho čele stál bývalý novinár Alexander Mach. Jeho predstavami o fungovaní tlače sa zaoberá autor pod značkou K.L. v ironickom článku v novinách „Slovák“ zo dňa 4. 8. 1939 „Úvaha o tlači a politike“: „Šéf propagandy dal novinám lekciu, ako ich treba robiť. Pisateľ týchto riadkov si nemôže dovoliť napísať ako sa má robiť propaganda, zato môže pozvať šéfa propagandy robiť noviny. Od prvej do poslednej strany, teda nielen shromaždenia. To by azda stačilo, nie k tomu, aby sa redaktorom dávaly na stoly tabuľky, ale aby sa prišlo na chyby. Potom by naša vnútorná politika dostala krajšie formy, bolo by v nej viac iniciatívy a menej slov, ktoré odsudzujú naše noviny. Ani novinári nie sú spokojní. Len chyba je, že nemajú prostriedky veci naprávať.“¹⁶

Nová etapa zásahov proti informovaniu obyvateľstva nasledovala po vyhlásení Slovenského štátu 14. marca 1939. Vláda začala používať voči obyvateľstvu dovtedy neznáme represívne opatrenia. K predĺženiu platnosti ustanovení dočasne obmedzujúcich

Slováci, ap. 3.) Kultúrna politika: jednotnosť politického školenia, študentstvo, právnické veci, umenie, ap. 4.) Sociálna politika: A. pracovný front, pracovný trh. B. sociálna starostlivosť, zimná pomoc. C. Radosťou k sile. D. Otázky dorastu v pracovných obvodoch. E. Voľba povolania. 5.) Hospodárska politika: výstavy, peňažný trh, ap. VOJSKO. a.) všeobecné veci: personálie ap. b.) Správa. c.) letectvo, d.) pozemné vojsko, e.) školenie, prednášky zástupcov jednotlivých organizácií. ŠTÁT. 1.) Všeobecná politika, a.) vybudovanie štátu – sriadenie úradov, ich podstata a úlohy, 2.) b.) pomer a vzťahy Slovákov k národným skupinám. c.) polícia, d.) populačná politika, zdravotníctvo, e.) židovská otázka, f.) pracovné tábory, g.) cirkev. 2.) Zahranicičná politika: dôležité udalosti v zahraničí – rozdelenie na štvoro: východ, západ, juh, sever, 3.) Kultúrna politika: rozhlas, vysoké školy, výskumné ústavy, výchova a škola, 4.) sociálna politika: bytové pomery ap. 5.) hospodárska politika: zemedel'stvo, doprava, 6.) perzonálie. NÁROD. 1.) Stavovský poriadok: hospodárske odborné skupiny. 2.) Kultúra: kultúrne výstavy, národopisné pracovné krúžky, 3.) Hospodársko-sociálne otázky: životná úroveň obyvateľstva, 4.) Zahranicičný Slováci, ich kultúrny život, 5.) Športový výcvik národa, 6.) Perzonálie. ORGANIZAČNÉ ZÁSADY. Každá organizácia je podriadená HSLS. Vedenie jednotlivých organizácií je zriadené stranou. Referenti: 1. pre vnútorné otázky strany, 2. štátoprávne veci, 3. zahraničné otázky, 4. otázky zahraničných Slovákov, 5. technika, doprava, organizácia, 6. zdravotníctvo, 7. univerzita a školstvo, 8. pracovný trh, 9. finančná politika, 11. umenie a kultúrne otázky, 14. archív a skladište, 13. architektúra, 12. literatúra, 10. hospodárska politika. Zvláštne organizácie: pracovný front, tlačový úrad, odborné oddelenia /ako drevo a les ap./ Oddelenie pre školenie: dľa možností univerz. prof., referent pre dejiny, umenie, literatúru, vedu, ref. pre kultúrnu spoluprácu, tlačové oddelenie: tlačové politické otázky, ref. pre informačné otázky a zpravodajstvo, časopisectvo, zahraničnú tlač. Zemedelské oddelenie: ref. pre kultúru roľníka a jeho osvetu, osídlenie, ap. Študentstvo a úradníctvo: ref. pre sociálne otázky, odbornú výchovu ap. Sociálna starostlivosť. Kultúrna komora. Komora pre výtvarné umenie, divadelná komora, spisová komora, tlačová komora, rozhlas, film, cudzinecký ruch.“ K tomuto chaotickému návrhu bola priložená dôvodová správa k osnove zákona o organizácii Úradu propagandy, ktorý nikdy nebol prijatý. Dôvodová správa má 8 strán a preto nie je žiaľ celá publikovateľná. Preto uvádzam iba prvý odstavec: „Zadelenie práce v Úrade propagandy. Úrad propagandy Slovenskej krajiny sriadila prvá slovenská vláda za tým cieľom, aby tento úrad slúžil jej potrebám. Zo zápisnice o zasadnutí slovenskej ministerskej rady o Úrade propagandy vyplýva, že Úrad propagandy má za povinnosť referovať propagačnými prostriedkami predsedovi vlády a všetkým ministrom o všetkom, čo sa deje v otázkach slovenských na Slovensku aj v zahraničí. Druhý úkol Úradu propagandy je upravovať všetky propagačné prostriedky v tom duchu, ako to slovenská vláda potrebuje.“ Obsah „Zadelenia práce“ v Úrade propagandy sa nesie v následnom duchu: „Referent po odreferovaní o knihách, vráti knihy slečnej, ktorá ich založí do knižnice. Keď príde do Úradu propagandy viac exemplárov nejakej brožúrky alebo knihy, nech sa ostatné exempláre uložia do pultu, ktorý je v spomenutej miestnosti pre knižnicu.“

¹⁶ O zriadení Úradu propagandy sa zmieňuje NIŽNANSKÝ, E.: Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/1939 v porovnaní s „Machtergreifung“ v rokoch 1933/1934 v Nemecku. In: Glettler, M. – Lipták, I. – Mišková, A. (eds.): Nacionálno-socialistický systém vlády. Ríšska župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko, Bratislava 2002, s. 193 a BAKA, I.: Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938–1939, Historický časopis, 51, 2003, s. 278.

alebo rušiacich slobody zaručené československou ústavou prijala vláda 16. marca vládne nariadenie č. 9/1939 Sl. z. (vydaného už s použitím zmocňovacieho paragrafu 4 zák. č. 1/1939 Sl. z.¹⁷), ktorým sa činia mimoriadne opatrenia pre obvod celého Slovenského štátu.¹⁸ Vládne nariadenie bolo predĺžené vl. nar. č. 141/1939 Sl. z. do 17. júna 1939 a vl. nar. č. 241 Sl. z. o mimoriadnych opatreniach z 27. 9. 1939 znovu zavedené, ale už na základe zmocňovacieho ustanovenia § 44 ústavy Slovenskej republiky¹⁹ Týmto vládnym nariadením s mocou zákona boli zrušené §§ 1, 2, 3, 4, 14 a 15 zák. č. 300/1920 Sb. z. a n. v znení zák. 125/1933 Sb. z. a n.²⁰ Opatrenia (obmedzenia) podľa §§ 5 až 12 citovaných zákonov bolo možné konať dovtedy, kým ministerstvo vnútra na základe uznesenia vlády vyhláškou publikovanou v Slovenskom zákonníku zverejní, že niet dôvodu k ďalšie-

¹⁷ § 4 zákona č. 1/1939 Slovenského zákonníka (ďalej Sl. z.) o samostatnom Slovenskom štáte zo dňa 14. marca 1939. Vláda sa splnomocňuje, aby cestou nariadenia vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov slovenského štátu.

¹⁸ Mimoriadne opatrenia boli vyhlásené na dobu troch mesiacov a týkali sa dočasného obmedzenia alebo rušenia slobod zaručených ustanovením § 113 československej ústavy z roku 1920. To znamenalo, že v plnom rozsahu sa začali uplatňovať ustanovenia paragrafov 8, 9 a 10 zákona č. 300/1920 Sb. z. a n. v znení zákona č. 125/1933 Sb. z. a n. Podľa § 8 „Spolky a odbočky spolku – mimo spolky výdielečné – môžu byť podrobené zvláštnemu dozoru úradnímu alebo zvláštnym podmienkam; činnosť jejich může býti zastavena a zřizování nových spolků a odboček učiněno závislým na povolení příslušného úřadu. § 9 Státní úřad bezpečnostní může zakázati konání schůzí na místech sloužících veřejné dopravě vůbec. Konání schůzí jiných může učiniti odvislým na úředním povolení; omezení toto netýká se schůzí voličů ode dne rozepsání do ukončení voleb. § 10 Vydávání a rozšiřování časopisů může býti omezeno, podrobeno zvláštním podmínkám a v krajní nutnosti zastaveno, a provozování živností, jež vyrábějí a rozšiřují tiskopisy, může býti podrobeno zvláštnímu dozoru neb zastaveno. Časopisům periodickým může býti uložena povinnost předkládati povinné výtisky ve lhůtě nejvýše dvou hodin před vydáním; pro jiné tiskopisy do šesti tiskových archů může tato lhůta býti stanovena až na tři dny, pro tiskopisy obsáhlejší až na osm dní.“

¹⁹ § 44 ústavy z roku 1939, (1) Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu, alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon. (2) Takéto nariadenie platí len vtedy, ak ho podpíše väčšina členov vlády a prezident republiky. (3) Nariadenie s mocou zákona súčasne s jeho vyhlásením predloží predseda vlády snemu. Snem môže do troch mesiacov vysloviť s ním nesúhlas, ktorý sa vyhlasuje podľa § 29 s udaním dňa, ktorým nariadenie stráca svoju platnosť, alebo môže nariadenie zmeniť a vydať ho ako zákon.

²⁰ § 1 Za války nebo tehdy, nastanou-li uvnitř státu nebo na jeho hranicích události, ohrožující zvýšenou měrou celistvost státu, jeho demokraticko-republikánskou formu, ústavu nebo veřejný klid a pořádek, mohou býti podle tohoto zákona učiněna mimořádná opatření, obmezující nebo rušící dočasně svobody zaručené ústavní listinou v §§ 107, 112, 113 a 116 a zákonem o ochraně svobody osobní, domovní a tajemství listovního, a v souvislosti s nimi i jiná opatření. § 2 Mimořádná opatření tímto zákonem připuštěna mohou býti nařízena nejdéle na dobu tří měsíců a pouze potud, pokud jsou nezbytně nutná k ochraně celistvosti státu, jeho demokraticko-republikánské formy, ústavy a k udržení nebo obnovení veřejného klidu a pořádku. § 3 K mimořádným opatřením jest třeba usnesení vlády, schváleného prezidentem republiky. § 4 Usnesení vlády, ve kterém dlužno přesně uvést, které odchylky od pravidelných předpisů a ve kterých místních a časových mezích se nařizují, vyhláškou se ve formě vládního nařízení ve Sbírce zákonů a nařízení, v ústředním úředním listě a v úředním listě území, jehož se týče. Nařízení musí býti podepsáno prezidentem republiky a nejméně dvěma třetinami členů vlády, počítaje v to předsedu vlády nebo jeho náměstka (zástupce). § 14 Jakmile pomine nezbytná nutnost mimořádných opatření podle tohoto zákona přípustných, buďtež vládou ihned omezena neb úplně odvolána způsobem ustanoveným v §§ 3 a 4 tohoto zákona. § 15 Vláda jest povinna nařízení vydaná na základě tohoto zákona předložit nejpozději do 14 dnů Národnímu shromáždění nebo, nezasedá-li, stálému výboru podle § 54 ústavní listiny. Odepře-li jedna sněmovna nebo nezasedá-li Národní shromáždění, stály výbor podle § 54 ústavní listiny souhlas k vydanému nařízení, pomíjí jeho platnost; rovněž platnost jeho pomíjí, neučiní-li Národní shromáždění nebo stály výbor podle § 54 ústavní listiny do měsíce ode dne vyhlášení tohoto nařízení žádného usnesení.

mu obmedzeniu práv podľa uvedených predpisov. Na rozdiel od československej ústavy z roku 1920 bola predbežná cenzúra umožnená i slovenskou ústavou z roku 1939²¹ na základe § 84 „Shromažďovanie, tlačové a spolkové právo sa zabezpečuje v medziach zákonných ustanovení.“

Iná forma cenzúry bola zavedená vládny nariadením z 24. 3. 1939,²² ktorým bol minister vnútra zmocnený, „aby dal vazbou zaistiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní Slovenského štátu. Na tento cieľ minister vnútra zriadí zaisťovací tábor, v ktorom sú vazní povinní i telesne pracovať na všeužitočných prácach.“ Bez súdneho konania boli uväznení umiestnení na samotkách, nesmeli sa spolu rozprávať a vzali im všetky osobné veci, ale najmä „také, ktorými by sa mohli dorozumievať“. Nesmeli čítať noviny ani knihy, okrem modlitebných. Neboli povolené návštevy a nesmeli prijímať ani posilať korešpondenciu. Vo vazenskom poriadku bolo stanovené, že „výnimočne môže správca tábora povoliť mesačne raz, aby zaistená osoba podala svojmu manželovi (manželke) zpravu, ktorej obsah skontroluje správca tábora a vytre z nej všetky údaje, týkajúce sa života v tábore.“²³ Po prepustení z tábora musel každý podpísať „Osvedčenie“, že sa do jedného roku nebude miešať do verejného života a nebude kritizovať činnosti verejných činiteľov.²⁴

Cenzúra a sloboda slova sa tiež týkal zákon č. 326/1939 Sl. z. o trestnom stíhaní niektorých činov, z ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť.²⁵ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „Doterajšie prostriedky, ktoré môžu okresné, štátne policajné úrady použiť proti rozširovateľom poplašných tendenčných a nepravdivých zprav, namierených proti štátu, vláde, jej členom a spôsobu vládnutia, sú nedostatočné. Potrebu ráznejšieho zásahu odôvodňujú často sa opakujúce letákové akcie a šepkaná propaganda. Tieto nezdravé javy, ktoré sú v ceste sjednotenia národa, musia byť rázne zamedzené. Najúčinnjším prostriedkom sa ukazuje pre dosiahnutie tohto cieľa vysoký peňažný trest. Nespokojenci, pracujúci proti štátu týmito prostriedkami, sú vo väčšine prípadov majetní, proti úmyslom ktorých najlepšie sa bude môcť štát brániť týmto spôsobom.“²⁶ Ďalej to bolo nariadenie s mocou zákona č. 230/1940 Sl. z. o trestaní podrývačskej činnosti štátu škodlivej.²⁷ Obe právne normy zrušil zákon č. 320 Sl. z. z 26. 11. 1940

²¹ Zákon č. 185 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky.

²² Vládne nariadenie č. 32/1939 Sl. z. o zaisťovaní uväznení nepriateľov Slovenského štátu.

²³ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 129, č. 6500/1939, Väzenský poriadok zaisťovacieho tábora v Ilave.

²⁴ SNA, fond S, krabica 425-2, „Osvedčenie. Podpísaný ... na čestné slovo prehlasujem, že sa do jedného roku do verejného života miešať nebudem, väčším spoločnostiam sa vyhnem a budem sa zdržovať zbytočného kritizovania činností verejných činiteľov, ba naopak svojich spoluobčanov upozorním k poslušnosti a k trpezlivosti. Beriem na vedomie, že som len podmienene prepustený zo zaisťovacieho tábora a že budem tam spať dopravený, keby moje chovanie zavadlo príčinu k pohoršeniu, alebo k znekludneniu pomerov.“ Taktiež in: ŠÁNDOR, E.: Ilava, Brno 1947, s. 408.

²⁵ § 1 (1) Priestupok spácha i ten, kto ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejnú bezpečnosť tým, že rozširuje poplašné, nepravdivé zprávy, namierené proti samostatnosti, celistvosti a záujmom štátu a proti ústavným činiteľom. (2) Priestupok spácha i ten, kto sa dozvie o činoch, uvedených v ods. 1 spáchaných tlačou, a páchatel'a bezodkladne neoznámí ktorémukol'vek bezpečnostnému úradu alebo orgánu.

²⁶ SNA, Snem Slovenskej republiky 1939, tlač 87 vládny návrh zákona.

²⁷ § 1 Kto štváním alebo hociakou inou činnosťou, najmä spolčovaním, podporou v spolčovaní, zhotovením alebo rozširovaním tlačiva, spisu, nápisu alebo vyobrazenia alebo rozširovaním zprav podrýva základy alebo zásady spoločenského alebo hospodárskeho poriadku v štáte, potresce sa pre zločin trestnicou od 2 do 15 rokov, vedľajšími trestami podľa §§ 29, 32 a 33 zákona č. 50/1923 Sb. z. a n. a zhabaním majetku podľa

o trestných činoch proti štátu,²⁸ ktorý bol pre likvidovanie slobody slova a tlače veľmi závažný. Týkalo sa to predovšetkým skutkových podstat v § 14 Urážka prezidenta republiky,²⁹ § 17 Poburovanie proti štátu,³⁰ § 18 Hanobenie republiky,³¹ § 19 Hanobenie cudzieho štátu,³² § 20 Hanobenie národa,³³ § 29 Zakázané spravodajstvo.³⁴ V § 39 sú obsiahnuté ustanovenia o zastavení periodického tlačiva.³⁵ Zákon v § 46 obsahoval

predpisov zákona č. 262/1939 Sl. z., pot'azne vládneho nariadenia č. 117/1940 Sl. z. (zák. č. 262/1939 Sl. z. o zhabaní majetku za niektoré trestné činy, vl. nar. č. 117/1940 Sl. z., ktorým sa vykonáva zákon o zhabaní majetku za niektoré trestné činy.)

²⁸ Niektoré jeho ustanovenia boli obsiahnuté vo vl. nar. č. 20 Sb. z. a n. z 3. 2. 1939, ktorým sa menil a doplňoval zákon na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. z. a n.

²⁹ § 14 (1) Kto aspoň pred dvoma osobami súčasne prítomnými prezidentovi republiky na cti ublíži, potresce sa pre prečin väzením od jedného mesiaca do jedného roku. (2) Ak sa vinník dopustil činu verejne alebo ak mu na tele skutkom ublížil, potresce sa pre prečin väzením od šesť mesiacov do troch rokov. (3) Dôkaz pravdy a ospravedlňujúceho omylu sa vylučujú.

³⁰ § 17 Poburovanie proti republike. Kto verejne, alebo viac než dve osoby poburuje proti republike pre jej vznik, alebo jestvovanie, proti jej samostatnosti, jednotnosti, územnej alebo ústavnej celistvosti, republikánskej forme alebo kresťanskému a sociálnemu poriadku, potresce sa pre prečin väzením od jedného mesiaca do päť rokov.

³¹ § 18 (1) Kto verejne, alebo aspoň pred dvoma osobami súčasne prítomnými hanobí republiku, Snem, jeho predsedníctvo alebo člena jeho predsedníctva, výbor, alebo komisiu Snemu, vládu alebo člena vlády, Štátnu radu, jej predsedníctvo, člena jej predsedníctva alebo komisiu štátnej rady, potresce sa pre prečin väzením od štrnásť dní do dvoch rokov. (2) Kto a) potupí meno alebo symbol republiky, najmä jej znak, vlajku, zástavu, farby alebo vyobrazenie prezidenta, aby prejavil opovrhnutie republikou alebo prezidentom republiky, alebo nepriateľské zmýšľanie o nich, potresce sa pre priestupok zatvorením od osem dní do dvoch mesiacov. (3) Ak niektorý čin, uvedený v ods. 2 sa spáchal verejne, alebo aspoň pred dvoma osobami súčasne prítomnými, potresce sa vinník pre prečin väzením od štrnásť dní do jedného roku.

³² § 19 Kto verejne hanobí cudzí štát, hlavu, ústavného činiteľa alebo zástupcu cudzieho štátu, uznaného republikou, potresce sa pre prečin väzením od dvoch rokov. (2) Kto a) potupí znak, vlajku, zástavu, hymnu alebo vyobrazenie hlavy cudzieho štátu, b) zničí, poškodí alebo odstráni znak, vlajku, zástavu alebo vyobrazenie hlavy cudzieho štátu, aby prejavil opovrhnutie tým štátom, jeho hlavou alebo nepriateľské zmýšľanie o nich, potresce sa pre priestupok zatvorením od dvoch mesiacov. (3) Ak niektorý čin, uvedený v ods. 2, sa spáchal verejne, potresce sa vinník pre prečin väzením do šesť mesiacov. (4) Činy uvedené v predošlých odsekoch, možno stíhať len ak minister pravosúdia, pot'azne v odbore vojenského súdництва minister národnej obrany, nariadi zaviesť trestné pokračovanie.

³³ Kto verejne hanobí národ alebo niektorú národnosť, rasu alebo jazyk, takže z toho môže nastať verejné pohoršenie, alebo môže byť ohrozený všeobecný pokoj alebo medzinárodné vzťahy republiky, potresce sa pre prečin väzením od osem dní do dvoch rokov. Pozn. aut. – Tento paragraf sa samozrejme netýkal židov, ale mal v prvom rade zrejme na zreteli japonských spojencov Nemecka.

³⁴ § 29 (1) Kto uverejní správu a) o sile vojenskej zdatnosti alebo o pohybe vojska, alebo o podniku, zariadení alebo opatrení, dôležitom pre obranu štátu alebo pre obranu jeho spojencov, hoci sa to úradne zakázalo, alebo hoci mohol zo správy alebo iných okolností vedieť, že uverejnením ohrozuje záujem štátu, b) o mimoriadnych zariadeniach na udržanie alebo obnovenie pokoja, hoci sa to úradne zakázalo, c) o niektorom trestnom čine, uvedenom v §§ 5 až 9, (zrada štátneho tajomstva, vyzvedačstvo, zrada vojenského tajomstva, vojenská zrada, záškodníctvo) alebo o úradnom pátraní alebo o trestnom pokračovaní, v ktorých ide o taký čin, ak nebola o ňom vydaná alebo schválená správa úradom, potresce sa pre prečin väzením do jedného roku. (2) Rovnako sa potresce, kto poskytne nepovolanej osobe informáciu o niektorom trestnom čine, uvedenom v §§ 5 až 9, alebo o úradnom pátraní, alebo o trestnom pokračovaní, v ktorých ide o takýto čin. (3) Zariadením dôležitým pre obranu štátu sú aj komunikačné prostriedky, ako pošta, telegraf, telefon, rádielektrické zariadenie, železnice, hradske a pod., nakoľko môžu byť použité pre obranu štátu.

³⁵ § 39 (1) Ak sa vypovie v trestnom pokračovaní proti určitej osobe, alebo v objektívnom pokračovaní v tlačových veciach, že obsahom periodického tlačiva bol spáchaný zločin alebo prečin podľa tohto zákona, a ak hľadiac na predošlé takéto rozhodnutia, učinené v čase pomerne krátkom o tom istom tlačive, hoci pod iným názvom vydávanom, dá sa odôvodnene predpokladať, že spomenuté trestné činy budú obsahom toho

i výklad jednotlivých výrazov uvedených v zákone. Vo vzťahu k slobode slova a cenzúry sa v ods. 2 uvádzalo, že „Verejne je čin vykonaný, ak bol spáchaný rozhlasom, tlačivom alebo rozširovaným spisom, na shromaždení alebo pred zástupom.“ Všetky ustanovenia tohto zákona, ktoré sa týkali prezidenta republiky, platili aj pre predsedu vlády, ak vykonával na základe § 37 ods. 1 Ústavy funkciu hlavy štátu (§ 47). Pri porovnávaní uvedených právnych noriem, týkajúcich sa obrany štátu a v súvislosti s ňou so suspendovaním občianskych slobôd vidno, že na Slovensku prebiehalo nielen ich doplňovanie o nové skutkové podstaty trestných činov, ale i o zásahy, resp. o likvidovanie podstaty tlačového práva – slobody slova, a to bez obmedzenia.

Vzhľadom na značnú redukciu publikovaných a vysielaných správ sa na Slovensku veľmi rýchle rozšírila šepkaná propaganda. Ministerstvo pravosúdia (spravodlivosti) zaslalo 6. apríla 1939 obežník s pokynom pre hlavné štátne zastupiteľstvo v Bratislave a v Levoči, že „Hľadiac na eminentné nebezpečie rozvratnej šepkanej propagandy, žiadam, aby úrady verejnej obžaloby boli poukázané, aby proti páchatelom trestného činu dľa § 18 zákona č. 50/23³⁶ vôbec, najmä však proti tým, u ktorých podľa ich inteligencie atď. je patrné, že vyvinujú zlomyseľnú, poľahke zámernú podryvačskú činnosť, bolo prísne postupované a aby bola na nich uvalovaná predbežná väzba. Proti prípadnému nevyhoveniu návrhu na väzbu zo strany súdu, nech sú úradmi verejnej obžaloby používané opravné prostriedky. Za ministra Dr. Igonda v. r.“³⁷ O tomto obežníku informovalo Predsedníctvo slovenskej vlády všetky ministerstvá a Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy. V liste sa uvádza, že „Šepkaná propaganda len tak môže byť potlačená, keď jej rozširovatelia budú mať strach pred stíhaním. Treba preto usilovať, aby v každom okrese bolo zachytené niekoľko rozširovateľov šepkanej propagandy. To sa dá docieľiť len tak, že

istého periodického tlačiva aj ďalej páchané, môže súd vysloviť, že jeho vydávanie môže byť zastavené. (2) Toto rozhodnutie možno napadnúť tými istými opravnými prostriedkami ako rozhodnutie o treste, alebo v objektivnom pokračovaní v tlačových veciach opravnými prostriedkami v tomto pokračovaní prípustnými. (3) Keď rozhodnutie súdu stalo sa právoplatným, Ministerstvo vnútra môže nariadiť zastavenie periodického tlačiva, a to u tlačiv vychádzajúcich aspoň 5 krát týždenne, najdlhšie na tri mesiace a u ostatných periodických tlačiv najdlhšie na 6 mesiacov. Proti tomuto zastaveniu niet opravného prostriedku. Rozhodnutie súdu v časti, týkajúcej sa možnosti zastavenia periodického tlačiva, stráca účinnosť, ak nebolo do dvoch mesiacov od jeho právoplatnosti nariadené zastavenie periodického tlačiva. (4) Kto periodické tlačivo, ktorého vydávanie bolo zastavené, ďalej vydáva, potresce sa pre prečin väzením do troch mesiacov. (5) Ak má tlačový úrad za to, že zastavené periodické tlačivo je vydávané, alebo podľa oznamu jemu učenému má byť vydávané ďalej pod iným menom, zakáže toto vydávanie, alebo odmietne z tejto príčiny vziať oznam na známosť. To platí aj vtedy, keď rozhodnutie súdu, ktorým sa vyslovilo, že vydávanie periodického tlačiva môže byť zastavené, nenadobudlo ešte právoplatnosti. Sťažnosť proti tomuto opatreniu tlačového úradu nemá odkladný účinok. (6) Kto i proti skutočnosti, uvedenej v ods. 5, periodické tlačivo ďalej vydáva, alebo pod iným menom vydávať začne, potresce sa podľa ustanovenia, uvedeného v ods. 4.

³⁶ § 18 zák. č. 50/1923 Sb. z. a n.: Šírenie nepravdivých správ. Ods. 1 Kto verejne sdeľuje alebo ináčej rozširuje nepravdivú zpravu, ktorú pokladať za pravdivú nemá dostatočných dôvodov, hoci vie, že tým vážne znepokojí obyvateľstvo nejakého kraja alebo miesta alebo časť tohto obyvateľstva, trestá sa za priestupok peňažitým trestom od 50 do 10.000 Kč. Alebo väzením od troch dní do troch mesiacov. Ods. 2 Kto verejne sdeľuje alebo inak rozširuje takúto nepravdivú zpravu, ačkoľvek vie, že tým poškodzuje bezpečnosť štátu, verejnú bezpečnosť alebo verejný poriadok alebo že tým spôsobuje zdražovanie predmetov potreby, prekročné a hromadné vyberanie vkladov, trestá sa za prečin väzením od osem dní do troch mesiacov. Ods. 3 Vie-li vinník, že zpráva je nepravdivá, trestá sa v oboch prípadoch (č. 1 a 2) za prečin tuhým väzením od osem dní do šesť mesiacov.

³⁷ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 3163/1939, Opis, Čís. 7960/1939, Bratislava, dňa 6. apríla 1939.

každý štátny zamestnanec a gardista bude zapojený do akcie ministerstva pravosúdia proti šíriteľom šepkanej propagandy. Preto tamojšie ministerstvo resp. hlavné veliteľstvo nech učiní opatrenie v tom smysle, aby každému štátnemu zamestnancovi resp. gardistovi jeho bezprostredný predstavený uložil za služobnú povinnosť hneď udat' každého na najbližšej policajnej strážnici alebo četníckej stanici, od koho počuje poplašný alebo znepokojujúci chýr. Pritom zamestnanci a gardisti majú byť poučení, že nie je ich záležitosťou posudzovať, či rozširovateľ takého chýru je jednoduchým klebetníkom alebo osobou, podozrivou z rozvratníctva. Túto otázku má si rozriešiť príslušný bezpečnostný orgán, ktorý aj z prípadu na prvý pohľad nevinného klebetenia môže sa dopátrať v reťazi rozširovateľov nebezpečného podryvača. Poučenie zamestnancov a gardistov v zmysle predošlého odstavca v záujme jednotného a účinného zásahu má sa stať vo dňoch 2. a 3. mája 1939.³⁸ Hoci uvedené opatrenie je potrebné k uduseniu šepkanej propagandy, predsedníctvo vlády musí priznať istú jeho ominóznosť v tom smere, že mohlo by sa zvrhnúť v systém udavačstva, ohrozujúci spoločenský život. Aby sa to nemohlo stať, ministerstvo vnútra má poučiť bezpečnostné orgány, že na strane jednej nesmú upustiť trestného udania proti osobám, proti ktorým je trebárs len podozrenie, že poplašnú zpravu rozširovaly zo známeho podryvačstva alebo zlomyseľného rozvratníctva, na strane druhej majú odhliadnuť od trestného udania v prípadoch, v ktorých sa mohli dopátrať len dobromyseľných ustrašencov alebo ľahkomyseľných klebetníkov, v ktorých prípadoch už samotné dočinenie s bezpečnostným orgánom bude postačujúcim odstrašením. Konečne predsedníctvo vlády obsah tohto obežníka – vo vhodnej forme – okolo 10. mája 1939 mieni publikovať, dúfajúc, že tak prispeje k preventívnemu potlačeniu šepkanej propagandy.“³⁹

Na túto akciu reagovalo Ministerstvo národnej obrany už informáciou z hlásenia Hlavného vojenského veliteľstva, že „Podľa zprav z rôznych prameňov obsadia vraj Maďari Slovensko dňa 15. mája, lebo 23. mája. Jedna zpráva dokonca vraj tvrdí, že Slovensko bude obsadené Nemcami a Italmi, aby slov. armáda nekládla odpor. Máme dojem, že zprávy rozširuje maď. propaganda v pohraničnom pásme, aby budila nekľud u nášho obyvateľstva.“ Žiadame, aby v tejto veci boli učinené náležité opatrenia a pôvodcovia, ako aj rozširovatelia šepkanej propagandy boli zistení a príkladnou prísnosťou potrestaní. Je ďalej potrebné, aby sa šepkanej propagande čelilo náležitou protipropagandou v rozhlase, v tlači a vo verejnosti.“⁴⁰ Predsedníctvo vlády poskytlo Slovenskej tlačovej kancelárii text pre noviny a rozhlas, v ktorom sa upozorňovalo, že: „Nebezpeční podryvači, častejšie však ustrašenci a nenapraviteľní klebetníci, pošepkávajú svojim známym zastrašujúce chýry, ktoré sú vždy zo vzduchu vzaté. Aby týmto spôsobom prestalo znepokojovanie obyvateľstva, boli učinené tieto opatrenia.“⁴¹ V upozornení sa okrem služobnej povinnosti

³⁸ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 4380/Va 1939 z 19. V. 1939 Predsedníctvo vlády v Bratislave. Vybavenie č. 2 Predmet: Šepkaná propaganda, neprevedenie nariadenej akcie ohľadom zamestnancov Krajského úradu. Ministerstvo vnútra, prez. ref. IV. Bratislava, Predsedníctvo vlády zistilo, že zamestnanci Krajského úradu neboli poučení podľa výnosu zo dňa 17. apríla č. 3163. Predsedníctvo vlády žiada o vysvetlenie, ako sa mohlo prihodiť toto nedopatrenie a nariaďuje, aby nariadené poučenie bezodkladne bolo prevezené. Podpredseda vlády Tuka.

³⁹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 3163/1939, na aprobáciu predsedovi vlády, podpísaný 15. apr. 1939 podpredseda vlády Tuka.

⁴⁰ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 123/Dôv. Prez. 1939 Bratislava, 11. mája 1939.

⁴¹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, Predsedníctvo vlády č. 5281/Va-1939, 9. júna 1939, Slovenskej tlačovej kancelárii.

štátnych zamestnancov a gardistov⁴² udávať každého, od koho počuli „poplašný alebo znepokojujúci chýr“ uvažovala povinnosť hlásiť každý prípad.⁴³

Zabrániť šepkanej propagande v situácii, v ktorej sa snažila slovenská vláda sústavne utajovať množstvo informácií bolo ťažké. Obzvlášť, keď obyvateľstvo Slovenska malo s utajovaním informácií zo strany vlády už svoje skúsenosti. O veľmi závažnej informácii, a to o podpísaní Zmluvy o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom 18. marca 1939⁴⁴ nebola vydaná žiadna správa. O to väčšie prekvapenie vládu čakalo, keď štyri dni po vyhlásení Slovenského štátu, v deň podpisu tejto zmluvy, sa slovenskí predstavitelia o 20.10 hod. dozvedeli o vstupe nemeckej armády na územie Slovenska iba z fonogramu poštového úradníka v Lamači, dedine, ktorá je teraz súčasťou Bratislavy, že „Nemci odzbrojili finančnú stráž, posunuli hranicu až k Lamaču, zastavili dopravu a u poštového úradu Malacky hlási sa už Nemec pri telefóne.“⁴⁵ Po tejto udalosti sa lavínovite šírili medzi obyvateľstvom správy o obsadzovaní Slovenska nemeckým vojskom, hoci noviny o tom nesmeli informovať. Bolo nemožné, aby sa podarilo utajiť také udalosti, akými bolo napríklad zabranie zbraní 23. marca 1939 nemeckým vojskom z vojenského skladu v Trenčíne, pričom si zbrane odniesli i civilné osoby. V dôsledku toho okresný úrad vydal ihneď pre obvod trenčianskeho okresu vyhlášku zo dňa 25. 3. 1939 č. 182/39 prez. „všetkým notárskym úradom cieľom publikovania a čteníckym staniciam s nariadením, aby v prípadoch odôvodneného podozrenia z neopráv-

⁴² Gardisti – členovia v tom čase polovojskovej organizácie Illinkova garda. V roku 1944 po Slovenskom národnom povstaní, ktoré podporila významná časť slovenskej armády, sa z nej stal základ, novovytváraných ozbrojených síl (armády) slovenského štátu, pôsobiaci spolu s nemeckou armádou proti povstaleckej armáde a spojencom.

⁴³ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 3163/1939, č. 8251/1939.

⁴⁴ 226/1940 Sl. z. Smluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom. Zmluva bola publikovaná až rok a pol po jej podpise 18. 3. 1939 vo Viedni a 23. 3. 1939 v Berlíne. Článok 1. Nemecká ríša preberá ochranu nad politickou nezávislosťou Slovenského štátu a nad integritou jeho územia. Článok 2. Na prevedenie ochrany prevzatú Nemeckou ríšou má nemecká branná moc právo v pásme, ktoré je na západe ohraničené hranicou Slovenského štátu a na východe všeobecneou čiarou východného okraja Malých Karpát, východného okraja Bielych Karpát a východného okraja pohoria Javorníkov, kedykoľvek zriaďovať vojenské objekty a držať ich obsadené silou, ktorú pokladá za potrebnú. Slovenská vláda urobí opatrenia, aby pre tieto stavby potrebná zem a pôda bola daná k dispozícii nemeckej brannej moci. Taktiež dá Slovenská vláda súhlas k úprave, ktorá je potrebná k bezcolnému zásobovaniu nemeckých oddielov ak bezcolným dodávkam z Ríše pre vojenské stavby. V pásme popísanom v ods. 1 vykonáva vojenské výsostné práva nemecká branná moc. Osoby nemeckej štátnej príslušnosti, ktoré sú zamestnané v popísanej oblasti na základe súkromného – smluvného pomeru stávaním vojenských objektov, podliehajú v tejto veci nemeckému súdnictvu. Článok 3. Slovenská vláda bude svoje vojenské sily organizovať v úzkej shode s nemeckou brannou mocou. Článok 4. Primerane ochrannému dohodnutému pomeru bude slovenská vláda viesť svoju zahraničnú politiku v úzkej shode s nemeckou vládou. Článok 5. Táto smluva vstupuje podpísaním hneď v účinnosť a platí na dobu 25 rokov. Obe vlády sa dorozumejú pred uplynutím tejto lehoty o včasnom predĺžení tejto smluvy. Za Nemeckú ríšu podpísal zmluvu Ribbentrop a za Slovenský štát J. Tiso, V. Tuka a F. Durčanský.

⁴⁵ SNA, fond Ministerstva vnútra, (ďalej MV), prez. 1939, krabica č. 14, č. 3556/1939 Fonogram o postupe nemeckého vojska o presunutí hranice k Lamaču. Fonogram./ Dovolené/ Ministerstvo dopravy. (u tel. pán Hriadel) oznamuje o 20.10 hod. nasledovné: „Nemci odzbrojili finančnú stráž, posunuli hranicu až k Lamaču, zastavili dopravu a u poštového úradu Malacky hlási sa už Nemec pri telefóne.“ Poznámka: o 20.15 hod. telefonoval pán vládny radca Foltýn a upozornil inšpekčného úradníka, aby o shora uvedenej veci ihneď informoval pána radcu Dr. Klinovského, bratislavského okresného náčelníka a pána ministra vnútra. O veci bola podaná správa pánu radcovi Dr. Klinovskému, ktorý dal úpravu, aby o veci boli ihneď upovedomené ministerstvá: zahraničia, financii, dopravy a verejných prác, vnútra a národnej obrany. Telefonogram prijal o 20.10 hod. dňa 18. marca 1939 inšp. úradník Dr. Ballay.

neného užívania zbraní, streliva a výbušnín previedly domáce prehliadky a v prípadoch nalezania týchto, aby podaly na zistených páchatel'ov trestné oznámenie.“⁴⁶ Ďalej to bola správa o odvezení zbraní z vojenských skladu v Trenčíne, o čom hlásil Krajinský úrad,⁴⁷ že: „Dňa 26. marca 1939 dostal sa na Okresný úrad poručík nemeckej armády Lerchner Fr. z nemeckého mestského veliteľstva v Trenčíne a k informácii udal: 'Odvezenie zbraní z vojenských skladu v Trenčíne nemeckým vojskom sa deje na nariadenie nemeckého vojenského veliteľstva a síce pracovnými nemeckými oddielmi v prázdnom čase. Odvezené zbrane budú nahradené nemeckými zbraňami; protihodnota odvezených zbraní bude nahradená v percentuálnom pomere kvoty Čiech–Moravy ku Slovensku; spôsob náhrady neni dosiaľ stanovený. Nahradenie zbraní bude postupne prevádzané s uskutočňovaním t. j. realizovaním dohody Nemecka so Slovenskom.' Toto sdeľujem za účelom informácie vedúcich činiteľov a úradov za účelom zamedzenia vzájomnej nedôvery. Túto informáciu som sdieľil tiež sborovému veliteľstvu slovenskému v Trenčíne. O tom podávam zpravu.“ Taktiež nebolo možné utajiť udalosť, o ktorej sa zmieňoval policajný riaditeľ v Bratislave adresovanom Ministerstvu vnútra, že „Činím povinné hlásenie o tom, že dňa 26. 4. 1939 v prístave (vojenský sklad) boli odovzdané slovenskou vojenskou správou nemeckým vojenským orgánom 3 pontóny, dňa 27. apríla 1939 1 motorový čln s mínometom, 1 mot. čln pre hádzanie kábelu do vody a 1 monitor, dňa 29. 4. t. r. motorová veľká loď 'Masaryk' a 9 motorových stíhačiek.“⁴⁸

Prítomnosť nemeckých vojsk na území Slovenska sa prejavila i inak. Okresný úrad v Novom Meste n/Váhom oznámil 28. 3. 1939 Ministerstvu hospodárstva, že „tunajší úrad bol donútený v dvoch prípadoch – a to na nátlak veliteľstva nemeckého vojska – vládných dôverníkov vymenovať do takých podnikov, ktoré nevykazovali ½ miliónový obrat. Jednalo sa totiž o tunajšie dve kaviarne, ktoré boli v židovských rukách a do ktorých musel postaviť vládneho dôverníka len preto, aby tieto podniky boli pod vedením kresťanských ľudí a aby takýmto spôsobom mohli byť navštevované i nemeckým vojskom /:dôstojníkmi:/, keďže nemecké vojsko do čisto židovských obchodov a podnikov nesmie vkročiť, môže ale navštevovať také židovské podniky, ktoré sú pod kresťanským vedením /:Jüdisches Geschäft unter christlicher Leitung:/.“⁴⁹ Po návštevách bratislavských lokálov nemeckými vojakmi zas zaslalo Ministerstvo vnútra dôverný list z 10. 7. 1939 adresovaný okresným náčelníkom, policajnému riaditeľstvu v Žiline a v Prešove, prednostom policajných

⁴⁶ SNA, fond MV krabica č. 15, prez. 1939, č. 3740/39 Odovzdanie zbraní – nepovolnými cudzími osobami. Okresný úrad v Trenčíne, č. 182 – 1939 prez. Trenčín 25. 3. 1939/ Príloha 1. (Vyhláška Okres. úradu o odovzdaní zbraní. – Prezídium MV SK v Ba./ S odvolaním sa na telefonický rozhovor s pánom hlavným komisařom pol. správy Vojtechom Sklenkom z prezídia MV v predmetnej záležitosti oznamujem, dľa vypočutia Pavla Jančoviča, tajomníka HSI:Š (vypísané) v Trenčíne a iných, skutočne sa stalo, že dňa 23. marca 1939 pri vyprážňovaní vojenského skladu zbraní v Trenčíne rišskonemeckým vojskom, tiež aj nepovolným civilným osobám sa dostaly vojenské zbrane do rúk, ktoré by ich mohli zneužiť a porušiť tak verejný kl'd, poriadok a bezpečnosť. /

⁴⁷ SNA, fond MV krabica 15, prez. 1939, č. 3820/39, Prezídium Krajinského úradu v Bratislave, č. 21.637/1939 prez., 21. 4. 1939 Odvezenie zbraní z vojenských skladu v Trenčíne. – List Predsedníctvu vlády, Ministerstvu zahraničných vecí, Ministerstvu národnej obrany, Prezidiu Ministerstva vnútra v Bratislave.

⁴⁸ SNA, fond MV krabica 15, č. 5206/39 Prezídium policajného riaditeľstva v Bratislave, č. 4972/1939 prez. dňa 4. 5. 1939, Predmet: Vojenské motorové lode – prevzatie nemeckým vojskom. List adresovaný Prezidiu Ministerstva vnútra v Bratislave

⁴⁹ SNA, fond ÚPV, krabica 130, prezídium Ministerstva hospodárstva Slovenskej krajiny, č. Prez-P-1318/176-1939, 30. marca 1939.

úradov v Nitre, Ružomberku a Michalovciach, prednostovi policajnej expozitúry vo Vyššom Svidníku, že „Podľa sdelenia Ministerstva zahraničných vecí v Bratislave žiaden nemecký vojak nesmie sa zdržovať na území Slovenského štátu mimo ochrannej zóny a miest, kde sú nemecké posádky bez povolenia svojho príslušného nadriadeného vojenského útvaru a bez príslušného povolenia slovenských úradov. Nemeckým vojakom, členom nemeckej vojenskej komisie, ktorí mimo ochrannej zóny a miest, kde sú nemecké posádky, majú jednat' podľa svojho služobného rozkazu, boly o tom vydané Ministerstvom zahraničných vecí v Bratislave v dohode s Ministerstvom vnútra a Ministerstvom národnej obrany príslušné preukazy.“⁵⁰ Ďalšou utajovanou udalosťou vzťahujúcou sa na pobyt nemeckého vojska na Slovensku bola situácia, o ktorej Okresný náčelník z Nového mesta n. Váhom v dôvernom liste oznamoval Krajinskému úradu, že „vojsko tunajšej nemeckej posádky konalo v noci zo dňa 2. na 3. 6. 1939 vojenské cvičenie v terénu, ktorý leží na ľavom brehu Váhu pri obci Kočovce. Nakoľko podľa vedomia tunajšieho úradu nemecké vojsko nie je oprávnené prekročiť riekú Váh, považoval som si za povinnosť túto okolnosť oznámiť prezidiu Krajinského úradu. Dr. Schnatel v r. okresný náčelník“⁵¹

Slovenská vláda reagovala na situáciu, ktorá nastala po obsadzovaní Slovenska nemeckým vojskom tým, že zosilnila represie voči obyvateľom zvýšeným využívaním vládneho nariadenia o zaist'ovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu. Dokazuje to i list z Prezídia Policajného riaditeľstva v Prešove z 30. marca 1939 adresovaný Prezidiu Ministerstva vnútra, v ktorom sa uvádzalo, že „podľa ústnych pokynov, daných mi osobne pánom štátnym tajomníkom a šéfom štátnej bezpečnosti Murgašom, vydal som dnes okresným náčelníkom v Prešove, Michalovciach, Vranove n. T., Humennom, Bardejove, Sabinove, Medzilaborciach, Stropkove, Giraltovcach, Snine a Trebišove tento obežník: 'Na základe predbežného nariadenia slovenskej vlády Vás upovedomujem, že policajné riaditeľstvo v Prešove bolo poverené prevádzaním vládneho nariadenia zo dňa 22.3.1939 č. 32 Sl. z. O zaist'ovacom uväznení nepriateľov slovenského štátu, za súčinnosti príslušných okresných úradov a bezpečnostných orgánov v oblasti celého východného Slovenska. Týmto koncentrovaním určitých štátnobezpečnostných úkolov na policajné riaditeľstvo v Prešove sa na kompetencii okresných úradov v § 4 zák. č. 125/1927 Sb. nič nemení. Ide len o účejšie a jednotejšie prevádzanie vládneho nariadenia na dobu prechodnú. Pokiaľ sa týka prevádzania zákona o mimoriadnych opatreniach, čís. 300/1920 a 125/1933 Sb. v znení vládneho nariadenia č. 9/1939 Sb. zostávajú dosavátne smernice nezmenené.'“⁵²

⁵⁰ SNA, fond MV krabica 15, č. 5121/39 Prez. MV SR, 10. júla 1939 Návštevy bratislavských lokálov nemeckým vojskom. Vec: Pobyt nemeckých vojakov na Slovenskom území. Dôverné! Súrne! Okresní náčelníci, policajné riaditeľstvo v Žiline a Prešove, pán prednosta policajného úradu Nitra, Ružomberok a Michalovce, pán prednosta policajnej expozitúry vo Vyššom Svidníku. (Do vlastných rúk).

⁵¹ SNA, fond MV krabica 15, č. 1746 Okresný úrad v Novom meste n/Váhom, 15. 7. 39 Dôverné! Odpis OÚ Nové Mesto n/V 3. 6. 39 č. 1442/1939 prez. Dôverné! Predmet: Cvičenie nemeckého vojska na ľavom brehu Váhu. List Prezidiu krajinského úradu (štátnemu bezpečnostnému oddeleniu). Predmet: Pobyt nemeckých vojakov na Slovenskom území cvičenie nemeckého vojska na ľavom brehu Váhu v noci zo dňa 2. na 3. 6. 1939.

⁵² SNA, fond MV krabica 15, č. 3958/1939 Predmet: Vládne nariadenie o zaist'ovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu – prevádzanie. Prezidium Policajného riaditeľstva, Prešov, číslo 2215/1939 prez. 30. 3. 1939 list Prezidiu MV v Bratislave. Prísne dôverné.

Štyri dni pred napadnutím Poľska nacistickým Nemeckom, na ktorom sa podieľala aj armáda Slovenského štátu, zaslalo predsedníctvo vlády všetkých ministerstiev dôverný prípis o spolupráci slovenských úradov s nemeckým vojskom, ktorý obsahoval veľmi závažnú informáciu o likvidovaní i zdania suverenity Slovenského štátu.⁵³ Uvádzalo sa v ňom, že „Na základe ochrannej zmluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou 18./23.3.1939 a na základe zmlúv ju doplňujúcich prichádzajú do časti slovenského štátneho územia na ochranu Slovenského štátu nemecké vojenské oddiely... Nemecká vládna moc nechce zasahovať do vnútornej správy a súdnictva Slovenského štátu. Nemecké vojenské súdy však môžu podľa nemeckého práva brať na zodpovednosť osoby bez ohľadu na ich štátnu príslušnosť, keď sa títo previnia proti bezpečnosti nemeckej brannej moci, jej príslušníkom a sprievodu, alebo ktorí sa previnia proti nariadeniam niektorej nemeckej vojenskej vrchnosti. Za slovenskú vládu Dr. J. Tiso, v. r., predseda vlády.“ To znamenalo vyňatie slovenských občanov z pod jurisdikcie slovenského súdnictva a práva a ich podriadenie nemeckému vojenskému súdnictvu. Pre slovenských občanov však bola táto závažná informácia pretlmočená v tlači inak: „Obyvateľstvu Slovenska. V záujme ochrany nezávislosti a územnej celistvosti nášho mladého Slovenského štátu proti hroziacemu poľskému nebezpečenstvu na základe ochrannej zmluvy uzavretej medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou a ju doplňujúcich uzavretých zmlúv prídu na územie Slovenského štátu nemecké vojenské oddiely, ktoré v prípade potreby budú s našou hrdinou slovenskou armádou bok po boku spoločne brániť územie nášho štátu. Vyzývam obyvateľstvo, aby nemecké oddiely privítalo ako priateľov a poskytlo im všemožnú podporu.“⁵⁴ O podriadenosti slovenských občanov nemeckej vojenskej súdnej moci však nebolo v tlači ani slovo. Takže, napriek utajovaniu obsahu ochrannej zmluvy do jej publikovania v Slovenskom zákoníku v roku 1940, sa obyvateľstvo o nej a vo všeobecnosti i o jej obsahu dozvedelo z tlače „už“ 29. augusta 1939. V súvislosti s obsadzovaním Slovenska nemeckým vojskom sa však vyskytli i nové problémy. Upozornil na to i „prísne dôverný“ list Okresného úradu v Prešove zaslaný Predsedníctvu vlády 20. septembra 1939, v ktorom okresný náčelník oznamoval, že „platenie nemeckého vojska rišskými markami dosiahlo v Prešove veľkých rozmerov. Nemeckí vojaci kupujú všetko. ...“⁵⁵

Reakciou na príchod nemeckého vojska bolo nariadenie o cenzúre listových a balíkových zásielok do cudziny okrem Nemecka a Protektorátu Čechy a Morava, ktoré vydalo Ministerstvo vnútra v dohode s Ministerstvom národnej obrany. Cenzúre taktiež podliehali telefonické hovory a telegraf. Pre styk s cudzinou bola povolená iba slovenčina, poľština, francúzština, angličtina, srbochorvátština, maďarčina, bulharčina, rumunčina, ruština a čeština. Nemčinu, zrejme omylom, zabudli uviesť. Do „spriatelenej“ cudziny sa podávali listy na zvláštnom poštovom úrade, otvorené a s uvedenou adresou odosielateľa. Listy „s tajným a záhadným textom“ sa mali prijať, ale neodoslať. Odosielanie fotografických platní, filmov, fotografií ale i peňazí bolo zakázané.⁵⁶ Ministerstvo dopravy a verejných

⁵³ SNA, fond Úrad predsedníctva vlády (ďalej ÚPV), krabica 32, prípis č. 8637/1939 z 28. augusta 1939, „Nemecké vojsko – spolupráca slovenských úradov“ adresovaný Prezidiám všetkých ministerstiev.

⁵⁴ SNA, ÚPV, krabica 32, č. 8637/1939.

⁵⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 32, č. 9636/1939, Okresný úrad v Prešove, č. 2093/1939 prez., Prešov 20. 9. 1939 adresované Predsedníctvu vlády v Bratislave, Vec: výmena rišských mariek. Prísne dôverné. k číslu 8862/V-1939 „Úctivo Vám oznamujem, ...“.

⁵⁶ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 135, č. 8749/39.

prác sice upozornilo Ministerstvo vnútra, že toto nariadenie nie je v súlade s platnými právnymi predpismi a navrhlo novú právnú úpravu, ale vzhľadom na povahu veci – teda štátny záujem, zariadilo všetko potrebné pre cenzurovanie listov.⁵⁷ K opatreniam cenzúrneho charakteru patrilo i mimoriadne opatrenie ministerstva vnútra z 28. augusta 1939, na základe ktorého polícia zhabala „nespolahlivým osobám“ rádiá. Avšak vzhľadom na finančné straty ministerstva dopravy z neplatenia koncesionárskych mesačných poplatkov majiteľmi zhabaných rádií, pristúpilo sa k ich vracaniu majiteľom pod podmienkou, že budú všetky rozhlasové stanice okrem jedinej slovenskej (prípadne nemeckej) úradne zaplombované.⁵⁸ Z uvedeného vyplýva, že „nespolahlivých osôb“, ktorým zhabali rádiá, nebolo málo. Zhabaniu rádiá – kryštálky sa nevyhol ani pacient, ležiaci sa na kožnej klinike v Bratislave.⁵⁹ Ale ukázalo sa, že nedostatkom rádií trpeli aj zamestnanci Snemu a ministerstiev. Riešením tohto „závažného“ problému bolo, že rádiá zabavené židom požičiavala Ústredňa štátnej bezpečnosti štátnym a verejným zamestnancom.⁶⁰

Totalitná štátna moc však sústavne narážala na „nedokonalosť“ budovaného propagandistického systému a do neho začlenenej predbežnej cenzúry. Napriek snahám o čo najväčšiu cenzúru neželané informácie na verejnosť unikali. V septembri 1940 zaslala Ústredňa štátnej bezpečnosti list Kancelárii prezidenta republiky, v ktorom oznamuje, že výnosom č. 631/1940 ÚŠB z 15. 1. 1940 boli všetky podriadené úrady vykonávajúce predbežnú cenzúru upozornené na jej „nedostatočné prevádzanie. Preto bolo uložené všetkým pánom prednostom bezpečnostných úradov, aby pod osobnou zodpovednosťou predbežnej cenzúry venovali čo najväčšiu pozornosť a poverili funkciou pri predbežnej cenzúre len takých úradníkov, ktorí svojimi schopnosťami na tento úkol stačia. ...boly vydávané podľa potreby tlačové pokyny, ktorými orgány prevádzajúce predbežnú cenzúru, sú povinné, vedľa platných predpisov sa riadiť. Nakoľko však niektoré podriadené úrady nevykonávaly túto povinnosť svedomite, bolo to vždy pánom prednostom úradov dôrazne vytknuté a v dvoch prípadoch bolo pohrozené aj ich suspendovaním. ...Stalo sa tak aj v prípade časopisu 'Štiavničian.' ...Keďže bolo badať, že niektoré články a úvahy tohto časopisu presahujú objektívnu a tlačovými predpismi prípustnú mieru kritiky pre článok 'Čo sa robí v Sandrikách?', bolo na pokyn ÚŠB podané okresným žandárskym veliteľstvom v Banskej Štiavnici ... 20. mája 1940 trestné oznámenie Štátnemu zastupiteľstvu v Banskej Bystrici, ak na pisateľa tohto závažného článku Jána Steinmüllera, tak i na zodpovedného redaktora časopisu 'Štiavničian', r. kat. farára Viliama Riesa.“⁶¹

⁵⁷ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 135, č. 8749.

⁵⁸ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 137, č. 11197/39.

⁵⁹ SNA, fond S, krabica 44–60.

⁶⁰ SNA, fond Snem SR 1939–1945, krabica 309, č. 55/40 „Pridelenie rádio aparátov pre zamestnancov Kancelárie Snemu./ Úradný záznam./ V predsedníctve vlády bolo mi doverne sdelené, že Židom zabavené rádio aparáty sú požičiavané Ústredňou štátnej bezpečnosti v Bratislave štátnym a verejným zamestnancom, na dožiadanie služobného úradu./ Keďže viacerí zamestnanci snemovej služby nemajú rádio aparáty (alebo majú zlé, starého typu) bolo by účelné požiadať Ústredie štátnej bezpečnosti o pridelenie, resp. požičanie Židom zabavené rádio aparáty. V Bratislave, 3. 10. 1940 Hlavný kancelársky oficiál snemu.../ Dr. Zubek, odborový radca snemovej služby osobne zistil, že rádioprijímače sú prideľované zamestnancom rezortu Ministerstva vnútra, preto táto vec stala sa bezpredmetnou.“

⁶¹ SNA, fond Kancelárie prezidenta republiky, (ďalej KPR) krabica 32, č. 6285. ÚŠB vo svojom liste ďalej uvádzalo, že sa od vydania príkazu okresnému náčelníkovi nič nezmenilo, a že ÚŠB „vidiac, že ani predbežná cenzúra, vykonávaná okresným úradom v Banskej Štiavnici, nie je v stave zamedziť závažnému písaniu, najmä o banických požiadavkách, na čo upozornilo prezídium Ministerstva vnútra aj pán minister dopravy a

V priebehu krátkeho času vláda vypracovala niekoľko návrhov právnych noriem týkajúcich sa tlače a spravodajstva. Hlavným bodom bolo vždy „usmernenie“ tlače. Z tohto dôvodu predseda vlády na základe uznesenia širšieho predsedníctva HSLS z 24. apríla 1940 ustanovil pre usmernenie domácej tlače zvláštnu komisiu, ktorej predsedom bol poslanec Konštantín Čulen a členmi ministerský radca predsedníctva vlády Dr. Izidor Koso a za Ministerstvo zahraničných vecí Ing. Jozef Mračna.⁶² Kancelária prezidenta republiky sa zaoberala v polovici roka 1940 nevyhovujúcou cenzúrnou praxou a potrebou jej nápravy, čo sa „ukázalo pri časopise *Knihlačiar* č. 5 a 9, ale i v dennej tlači“. V liste predsedovi vlády sa uvádzalo, že „Dnešné pohnuté časy vyžadujú i v tomto smere zvýšenú ostražitosť“. Z príkazu pána prezidenta republiky ráčte ihneď zvolať príslušných činiteľov ministerstva vnútra, ministerstva pravosúdia k porade a zariadiť v dohode s týmito ministerstvami potrebné opatrenia.⁶³

Úloha propagandy a predbežnej i represívnej cenzúry v štáte sa sice vnímala ako veľmi dôležitá, ale z archívnych materiálov vyplýva, že tu prebiehal spor medzi parlamentom a vládou o obsahovú stránku a vypracovanie právnej úpravy. V prvej polovici roku 1940 boli vypracované dva vládne návrhy zákona – prvý o Sekretariáte tlače a spravodajstva a druhý o Sekretariáte pre národno-politickú výchovu.⁶⁴ Sekretariát tlače a spravodajstva mal byť z dôvodu ideového usmernenia tlače a spravodajstva z ohľadu štátno-politického zriadený v úrade predsedu vlády. K plneniu svojich úloh mal Sekretariát používať najmä úradnú tlačovú kanceláriu a rozhlasovú službu, a tieto ustanovizne mu mali byť v tomto ohľade podriadené. Úrady, obce a iné verejnoprávne korporácie mali byť povinné pri činnosti Sekretariátu spolupôsobiť. Zákon mal nadobudnúť účinnosť 1. júla 1940 a vykonať ho mal predseda vlády. Tým istým dňom mal nadobudnúť účinnosť i druhý návrh zákona o Sekretariáte pre národno-politickú výchovu, ktorý mal byť zriadený z dôvodov upevnenia a prehĺbenia myšlienky slovenskej štátnosti a pre politickú výchovu národa. K plneniu úloh mu mali byť taktiež podriadené tlačová kancelária a rozhlasová služba. Pracovná verzia návrhu obsahovala šesť alternatív názvov – Sekretariát pre politickú výchovu národa, Sekretariát politickej výchovy národa, Sekretariát pre politickú prevýchovu národa, Sekretariát pre národnú obrodu, Sekretariát národne politickej obrody a Sekretariát pre politickú obrodu národa. Prepracovaný vládný návrh zákona o Sekretariáte propagandy a pre národnopolitickú výchovu s podpisom predsedu vlády Vojtechom

verejných prác prípisom číslo 641/os/1940 zo dňa 10. júla 1940, žiadajúc, aby redigovanie časopisu 'Štiavničian' dostalo sa do zodpovednejších a serióznejších rúk, rozhodla sa Ústredňa štátnej bezpečnosti výnosom číslo 14.878/4-1940 zo dňa 19. júla 1940 vydať Okresnému úradu v Banskej Štiavnici interný pokyn, aby ďalšie vydávanie časopisu 'Štiavničian' bolo zastavené do doby, než vydavateľstvo časopisu oznámi Okresnému úradu za zodpovedného redaktora osobu, ktorá svojím kladným spôsobom k štátu bude zárukou, že spomenutý časopis bude vedený v duchu a tendencii, ktorá bude nápomocná budovateľskej práci a tým aj konsolidačným snahám našej vlády v tamojšom kraji. Okresný úrad v Banskej Štiavnici, prv než mohol doručiť výmer o zastavení časopisu, zistil, že vyšlo mimoriadne vydanie časopisu 'Štiavničian', č. 48 zo dňa 24. júla 1940, ktorého obsah bol nielen závažným, ale priamo revolučného rázu. Vážšina výtlačkov bola zhabaná, časopis na krátky čas zastavený, no v auguste vyšli čísla 50 a 51 s článkami ako „Prevrat v 12. hodine“ a „Po vit'azstve“ a proti autorovi týchto článkov A. Riesovi, ktorý bol zaistený, sa viedlo „trestné pokračovanie.“

⁶² SNA, fond KPR, krabica 32, č. 1888/I. res. 1940, Bratislava, 26. 4. 1940.

⁶³ SNA, fond KPR, krabica 32, č. 6285/40.

⁶⁴ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 145, č. 1858/40.

Tukom spojil oba návrhy do jedného.⁶⁵ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „propagáciu myšlienky slovenskej štátnosti a úradnú činnosť, smerujúcu k politickej výchove národa, treba oprieť na zákonný podklad aspoň naľavo ide o subjekt tejto činnosti. Stále sa totiž pociťuje potreba túto činnosť sústrediť, aby sa niesla jedným smerom a aby za výsledok tejto činnosti bol niekto zodpovedný nielen fakticky ale aj podľa právneho predpisu. ...Celkove však osnova znamená zjednodušenie, lebo v Sekretariáte propagandy budú slúčené: tlačový odbor predsedníctva vlády, doterajší úrad propagandy a Slovenská tlačová kancelária; takže pôjde o sústredenie síl a lepšie ich využitie.“ No veľmi rýchlo, ani nie o mesiac, prišli na predsedníctve vlády na to, že tento návrh zákona z 5. 6. 1940 je nedostačujúci. Bol vypracovaný nový návrh, ale ako nariadenie s mocou zákona.⁶⁶ Štátnemu sekretárovi malo podliehať „duchovné a ideové vedenie slovenského rozhlasu,

⁶⁵ § 1 (1) Pre upevnenie a prehĺbenie myšlienky slovenskej štátnosti a pre politickú výchovu slovenského národa zriaďuje sa v úrade predsedu vlády Sekretariát propagandy (v ďalšom texte „Sekretariát“). (2) Na plnenie úloh uvedených v ods. 1 Sekretariát používa najmä úradnú tlačovú kanceláriu a rozhlasovú službu, ktoré ustanovizne sú mu v tomto ohľade podriadené. (3) Ministerstvá môžu so súhlasom šéfa propagandy (ods. 2, § 2) ponechať Sekretariátu propagáciu vecí, náležitých inak do ich pôsobností, avšak súvisiacich s oborom pôsobnosti Sekretariátu (ods. 1). § 2 (1) Sekretariát je súčasťou úradu predsedu vlády. (2) Na čele Sekretariátu stojí štátny sekretár (šéf propagandy), ktorý je štátnym úradníkom, a to v pragmaticálnom alebo v smluvnom pomere. (3) Ohľadom služobných a platových pomerov šéfa propagandy a ostatných zamestnancov Sekretariátu platia predpisy platné pre štátnych zamestnancov. (3) Župné a okresné úrady, ako aj obce a iné verejno-právne korporácie sú povinné spolupôsobiť pri činnosti Sekretariátu. § 4 Zákon tento nadobúda účinnosť dňa 1. júla 1940; vykoná ho predseda vlády so zúčastnenými ministrami.

⁶⁶ § 1 Cieľom prehĺbenia a upevnenia myšlienky slovenskej štátnosti a politických vzťahov slovenského národa tak vo vnútrozemí, ako v cudzine, ako aj k jednotnému postupu celej tlače, k spolupráci rozhlasu a filmu k uvedeným úlohám a kultúrnym úsiliam zriadi sa pri predsedníctve vlády Štátny sekretariát pre propagandu (v ďalšom Štátny sekretariát). § 2, 1) Vedenie štátneho sekretariátu prináleží štátnemu tajomníkovi, ktorého na návrh predsedu vlády menuje prezident republiky. Je postavený na roveň ministrom a ako taký súčasť sa ministerskej rady. Na neho sa vzťahujú všetky rozhodnutia uvedené v IV. kapitole ústavného zákona zo dňa 21. júla 1939 číslo 185 Slovenského zákoníka a všetky ostatné nariadenia vydané k preveďeniu tohoto zákona. 2) Štátny sekretariát je časťou úradu ministerského predsedu. Štátny sekretár a jeho zástupca sú štátnymi úradníkmi a sú buď v smluvnom alebo pragmaticálnom pomere. 3) Štátnemu sekretárovi je podriadená celá tlač, sem rozumejú aj úradnú Slovenskú tlačovú kanceláriu (STK), ktorá tvorí súčasť štátneho sekretariátu. Úradná Slovenská tlačová kancelária vykonáva cenzúrne právo nad celou tlačou podľa pokynov štátneho sekretára. Úpravu redaktorov preveďie po predchádzajúcom súhlase predsedu vlády taktiež štátny sekretár. 4) Štátnemu sekretárovi podlieha duchovné a ideové vedenie slovenského rozhlasu, cudzineckého ruchu, štátnej filmovej spoločnosti a celého filmovníctva. Na vecné vedenie a osobné záležitosti štátny sekretár má patričný vplyv. 5) Vykonávaním povinností uvedenými v 3 a 4 odstavci môže štátny sekretár poveriť svojho zástupcu alebo jednotlivých úradníkov štátneho sekretariátu. § 3., 1) Štátny sekretariát pre propagandu má 6 oddelení: oddelenie I. Personálne, organizačné a reprezentačné záležitosti; oddelenie II. Vnútorňá propaganda; oddelenie III. Zahraničná propaganda; oddelenie IV. Tlač. oddelenie; oddelenie V. Ľudovýchova; oddelenie VI. Kultúrne veci. 2) Podrobnosti týkajúce sa organizácie určí štátny sekretariát v Úradných novinách. 3) Potrebný počet systemizovaných a nesystemizovaných pracovných síl prideliť úrad ministerského predsedu na návrh štátneho sekretára. § 4 V každej župe bude sriadené oddelenie štátneho sekretariátu pre propagandu – župný úrad pre propagandu – ktorý podlieha priamo v § 1 uvedenému štátnemu sekretárovi. § 5 Pred rozhodnutím v otázkach, ktoré podľa vládneho nariadenia č. 4 zo dňa 15.III.1939 Slovenského zákoníka (pozn. aut. o zriadení a pôsobnosti ministerstiev Slovenského štátu) podliehajú do kompetencie tam uvedených ministerstiev, alebo centrálnych úradov a súčasne dotýkajú sa kruhu pôsobnosti úradu propagandy, musí sa príslušné oddelenie štátneho sekretariátu vypočuť. Ak by sa vyskytli názorové, zásadné rozdiely, tak rozhoduje ministerský predseda. § 6 Župné úrady, okresné úrady ako aj obce a ostatné verejnoprávne korporácie sú povinné štátny sekretariát a župné úrady propagandy v ich činnosti podporovať. § 7 Tento zákon vstupí v platnosť dňom 1. augusta 1940. Preveďie ho predseda vlády spolu so zúčastnenými ministerstvami.

cudzineckého ruchu, štátnej filmovej spoločnosti a celého filmovníctva.“⁶⁷ Pomocou tohto návrhu sa mal A. Mach dostať na mocenskú pozíciu na úrovni ministra, preto ho mal, ako štátneho sekretára navrhovaného predsedom vlády, menovať prezident. Tomuto štátnemu sekretárovi mala byť podriadená celá tlač, vrátane Slovenskej tlačovej kancelárie, ktorá mala právo cenzúry nad celou tlačou, podľa pokynov štátneho sekretára. Taktiež mal mať v kompetencii vykonať personálne zmeny v redakciách. Fakt, že sa tento návrh nepresadil, ovplyvnili aj salzburské rokovania,⁶⁸ po ktorých sa stal A. Mach ministrom vnútra, čím sa dočasne uspokojili jeho osobné ambície a otázka zvláštnej zákonnej úpravy úradu pre propagandu prestala byť na rok aktuálnou. Pri zriaďovaní tejto inštitúcie išlo teda v prvom rade iba o personálnu otázku, pretože predbežná cenzúra fungovala aj bez úradu. Novým šéfom Úradu propagandy sa stal Karol Murgaš.⁶⁹

V septembri 1940, pravdepodobne tiež v súvislosti s výsledkami rokovaní v Salzburgu, vydalo Ministerstvo vnútra pokyn o kontrole pasov, pohraničných priepustiek u židov a osôb politicky nespohľivých pre štát, o kontrole medzištátnych telefonických hovorov židov a osôb politicky nespohľivých, prevodov a poukazov židom do cudziny. Do ôsmich dní od 13. septembra 1940 mali byť židom a „politickým zбоhatlíkom“⁷⁰ odobraté cestovné pasy. Cudzincom, najmä príslušníkom znepriatelených štátov, mali byť robené „umyselné ťažkosti častejším predvolávaním na úrad a takto ich znechutiť od cestovania.“ Telefonické rozhovory židov a štátne nespohľivých osôb s cudzinou museli byť doslovne zapísané a zápis telefonátu predložený Ústrední štátnej bezpečnosti najneskôr za hodinu po skončení rozhovoru, i keď by sa mohlo zdať, že bol nezávadný.⁷¹

Inou podobou cenzúry bol zásah do tradície stredoškôľakov vydávať školské časopisy. Ministerstvo školstva a národnej osvety vo výnose zo dňa 14. júna 1940 zakázalo vydávať miestne a krajské študentské časopisy.⁷² Vo výnose sa uvádzalo, že Ministerstvo

⁶⁷ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 145, č. 1858/40.

⁶⁸ 20. 7. 1940 rokoval A. Hitler s predstaviteľmi Slovenského štátu. Výsledkom rokovania boli zmeny v slovenskej vláde.

⁶⁹ Pozn. aut. Informáciu, kto a kedy bol šéfom Úradu propagandy možno získať iba buď z dobovej tlače, alebo z biografických slovníkov. O Karolovi Murgašovi ako šéfovi Úradu propagandy v období rokov 1940–1941 sa okrem informácie v Slovenskom biografickom slovníku IV, M–Q, Matica slovenská 1990, s. 248, možno dozvedieť z listu Predsedníctva vlády č. 170/43/prez. K. Murgašovi z 30. 3. 1943 o vyúčtovaní záloh v roku 1940, ktoré neprevzala hospodárska správa, ale samotný K. Murgaš, a to 10. 7. 1940 4000 Ks, 15. 7. 1940 5000 Ks a 31. 12. 1940 záloha 10000 Ks pre honorovanie špeciálnych článkov a publikácií potrebných pre propagačnú službu. V odpovedi Úradu propagandy zo dňa 31.3.1943 Karol Murgaš uviedol, že „1) Dátumy 10. a 15. júl sú nesprávne, lebo v tých časoch som ešte nebol šéfom propagandy. 2) Ináč všetky zálohy, ktoré účtujete na moju ťarchu som použil na podporovanie akcie pre zdarný výsledok sčítania ľudu v r. 1940 v miešaných krajoch. O tomto ohľade ochotný som vysloviť sa, len keď mi p. predseda vlády Dr. V. Tuka dá patričné absolutorium. Na stráž! K. Murgaš.“ In: SNA, fond MV 1939–1945, krabica 407, Úrad propagandy, č. 1398. Jediným menovaným šéfom Úradu propagandy v Úradných novinách bol T. Gašpar, ktorého menovanie prezidentom bolo uverejnené v Úradných novinách ako vyhláška Predsedníctva vlády č. 247/1944 Ú. n.

⁷⁰ Vládne nariadenie č. 73/1939 Sl. z. o politických zбоhatlíkoch. Išlo predovšetkým o slovenských politikov angažovaných predovšetkým v československom parlamente a vo vláde po roku 1918, ale i o tých občanov, ktorí nesúhlasili s rozbitím Československa. O tom, kto má byť považovaný za „politického zбоhatlíka“, rozhodovala vláda (§ 4 cit. vládneho nariadenia).

⁷¹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 153, č. 9997/40.

⁷² Zvesti Ministerstva školstva a národnej osvety, 1940, sošit VII, č. 134, s. 166–167, Výnos MŠaNO zo dňa 14. 6. 1940, č. 4137/40-prez. o zákaze vydávať miestne a krajské študentské časopisy.

školy a národnej osvety „zistilo, že v ostatnom čase vychodí okrem vhodných časopisov pre mládež ako sú napr. Rozvoj, Plameň, Nová mládež, Vlča a pod. veľa miestnych a krajských študentských časopisov, vydávaných školami, ich samovzdelávacími krúžkami alebo triedami. ...časti nevyhovujú ... majú slabú úroveň a nie sú pod zodpovedným ideovým a pedagogickým vedením.“

Cenzúrne zákazy takéhoto charakteru nepostihli iba študentov. Na základe výnosu Ministerstva školstva a národnej osvety č. 232/40 zo dňa 3. 12. 1940 museli zo škôl a úradných miest odstrániť obraz Andreja Kováčika *Nemci rojú o mieri so Svätoplukom*, r. 873.⁷³ Ale cenzúra nepostihla iba študentov a maliara Kováčika, ale i samotného Janka Kráľa. V novembri 1941 predložilo Prezídium policajného riaditeľstva na cenzúrny referát Úradu propagandy žiadosť o interný pokyn, týkajúci sa návrhu bibliografického vydania, „v ktorom má byť uverejnený prejav pána prezidenta republiky, z Turičného čísla časopisu 'Slovák' a ako úvod verš Janka Kráľa 'Duma slovenská'. Toto vydanie má byť ilustrované akademickým maliarom Martinom Benkom. Nakoľko 'Duma slovenská' od Janka Kráľa má tendenciu slaviansku a niektoré state sú takého rázu, že by mohli byť zneužit v spojitosti pána prezidenta proti štátu. Zástupca šéfa Úradu propagandy zastáva s cenzúrnym referátom shodné stanovisko, že aby od verš 'Duma slovenská' ako nevhodného pre toto vydanie bolo upustené. Tiež i podľa rozhodnutia pána osobného tajomníka prezidenta republiky má sa verš 'Duma slovenská' vynechať a nahradiť básňou buď od Hviezdoslava, alebo Sládkoviča, nie však básňou žijúceho básnika.“⁷⁴

Necelé dva dni po vstupe Nemecka do vojny so Sovietskym zväzom sa usmernením predbežnej cenzúry tlače a rozhlasu sa zaoberalo uznesenie vlády zo dňa 23. júna 1941,⁷⁵ a súčasne bol nariadením s mocou zákona⁷⁶ č. 116/1941 Sl. z. oficiálne zriadený Úrad propagandy, ktorého úlohou bolo na základe § 1 usmerňovať tlač, rozhlas, divadelníctvo, film, slovesné, výtvarné a hudobné umenie, ako aj výchovu občianstva, a to v súlade so záujmami štátu a v duchu príslušných politických organizácií. Podľa § 2 ods. 1 bola Úradu propagandy podriadená celá tlač a pre jej cenzúru dával všeobecné smernice. Odsek 2 stanovoval, že ustanovizne, ktoré mali na starosti tlač, rozhlas, divadelníctvo, cudzinecký ruch, ako aj slovesné, výtvarné a hudobné umenie boli, povinné dbať na pokyny Úradu propagandy. Pri svojej činnosti (§ 3), ktorá sa dotýkala oblasti štátnej správy, zverenej jednotlivým ministerstvám, bol povinný pokračovať podľa smerníc nimi vydaných, a ak by sa v prípadoch uvedených v §§ 1, 2, 3 vyskytli zásadné rozdiely, rozhodol

⁷³ Zvesti Ministerstva školstva a národnej osvety, 1940, Sošit XII. Výnos č. 232/40 zo dňa 3. 12. 1940, č. 7115/40 prez., ktorým sa nariaďuje zo škôl a úradných miest odstrániť obraz Andreja Kováčika *Nemci rojú o mieri so Svätoplukom*, r. 873.

⁷⁴ SNA, fond S, krabica 883-3 „Úradný záznam“ V Bratislave 25. XI. 1941 Požnačil: Miština Osobný tajomník ministra vnútra. List Ministerstva vnútra Úradu propagandy, cenzúrne oddelenie. Prípojený spis. Na tomto liste rukou dopísané: „Podľa pokynu pána osobného tajomníka Dra Murína nemôže byť 'Duma slovenská' uverejnená spolu s prejavom pána prezidenta. V dôsledku príkazu pána ministra vnútra bolo odtelefonované hlavnému tajomníkovi Bartákov, že 'Duma slovenská' môže byť vydaná bez akejkoľvek opravy, zmeny, ba nesmie byť cenzurovaná. K veci možnosti vydania 'Duma slovenskej' nech je vyrozumený Ambrovič, tajomník spolku bibiofilov. Bratislava 22. XII. 1941 Miština.“

⁷⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 216, č. 3460/41.

⁷⁶ Bližšie o nariaďovacej právomoci in: ZAVACKÁ, K.: K tradícii nariaďovacej právomoci na Slovensku. Právny obzor, 85, 2002, č. 5–6, s. 428 a ZAVACKÁ, K.: K tradícii nariaďovacej právomoci na Slovensku (II. časť). Právny obzor, 86, 2003, č. 1, s. 38.

by o nich predseda vlády. Úrad propagandy bol odborom Predsedníctva vlády a jeho šéfa ustanovoval a odvolával prezident republiky. Súbežne s nariadením s mocou zákona č. 116/1941 Sl. z. prijala vláda 23. júna uznesenie o usmernení predbežnej cenzúry tlače a rozhlasu s platnosťou od 1. júla 1941.⁷⁷

Na zasadnutí Snemu 22. júla 1941 sa však spravodajca ústavnoprávneho výboru o nariadení s mocou zákona č. 116/1941 Sl. z. vyjadril, že podľa zistenia ústavnoprávneho výboru neboli pre jeho vydanie splnené podmienky uvedené v § 44 Ústavy a z tohto dôvodu „Pre toto nariadenie nehovorí ani súmost', ani len možnosť ohrozenia hocakých eminentných záujmov republiky, lebo Úrad propagandy funguje bez zákonného podkladu vlastne už dva roky. Jeho zákonné zriadenie a organizácia bola a je síce naliehavá, ale podľa § 44 Ústavy nie je súrna v tom zmysle, žeby sa mala odnímať úprave Snemu, teda úprave vo forme zákona. ...Konečne toto nariadenie s mocou zákona ani po stránke vecnej nie je úplné a bezvadné; ukázala sa potreba toto doplniť a opraviť, aby úplne a bezvadne vyčerpalo celú materiu. ...paragraf 4 je prepracovaním § 2 nariadenia. Odsek 1 sa od pôvodnej úpravy odchyľuje v tom, že sa vynecháva ustanovenie o podriadení celej tlače a že pôsobnosť Úradu propagandy vo veci vydávania smerníc pre cenzúru obmedzuje sa na cenzúru predbežnú. Prvá z týchto zmien je vlastne iba presnejším vyjadrením pôsobnosti, ktorú má mať Úrad propagandy, aby sa vylúčilo také vysvetľovanie kompetencie tohto úradu, ktoré v minulosti viedlo k nežiadúcim zásahom. Obmedzenie pôsobnosti vydávať smernice o cenzúre iba na cenzúru predbežnú je odôvodnené ustanoveniami deviatej hlavy Ústavy o súdničtvě, ktoré je nezávislé a od správy oddelené. Toto obmedzenie však neznamená, že Úrad propagandy bude mať vplyv iba na predbežnú cenzúru, lebo na normálnu dodatočnú cenzúru tlače, ktorú vykonáva súd na základe návrhu štátneho zástupiteľstva, môže pôsobiť tým, že justičnej správe navrhne opatrenie, ktoré je potrebné.“⁷⁸

Ako vidieť, poslancom nevydilo, že táto inštitúcia už dva roky zasahuje predbežnou cenzúrou do tlače, ale len to, že vláda prekročila svoje kompetencie. Dopracovaná právna norma bola prijatá ako zákon č. 175/1941 Sl. z. Právomoc Úradu propagandy

⁷⁷ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 216, č. 3460, Usnesenie vlády zo dňa 23. júna 1941 o usmernení predbežnej cenzúry tlače a rozhlasu. V ňom sa uvádza v § 1. (1) Predbežnú cenzúru, tlač a rozhlas usmerňuje Úrad propagandy. (2) Výkon predbežnej cenzúry a dozor nad ním je sverený príslušným orgánom Ministerstva vnútra. (3) Pri každom ministerstve má sa zriadiť tlačový referát, ktorý je povinný dodávať zprávy svojho rezortu – určené pre tlač a rozhlas – Úradu propagandy. (4) Ministerstvá a iné ústredné úrady majú sa so svojimi požiadavkami ohľadom usmernenia predbežnej cenzúry, tlače a rozhlasu obracať na Úrad propagandy. Ak si tieto požiadavky odporujú, vyžiada si Úrad propagandy rozhodnutie predsedu vlády. § 2. Úrady uvedené v § 1, ods. 4, oznamujú úradu propagandy aj svoje želanie v tom ohľade, o čom má tlač písať a čo má byť predmetom rozhlasovej propagandy. § 3. Ak vzniknú Úradu propagandy pochybnosti ohľadom usmernenia predbežnej cenzúry a rozhlasu, požiadajú v jednotlivých otázkach. Vyžiada si úpravu od príslušného ministerstva, požiadajú predsedu vlády. Za tým účelom v každom ministerstve treba určiť osobu, na ktorú by sa mohol zástupca Úradu propagandy o úpravu v týchto veciach obracať. § 4. Úrad propagandy pre výkon predbežnej cenzúry vydá všeobecné smernice, ktoré z času na čas doplňuje podľa došlých želaní ministerstiev a úradov, uvedených v § 1, ods. 4. V prípadoch neodkladných, ako aj dotazy, ktorých povaha vyžaduje okamžité vybavenie, dáva úpravu telefonicky. § 5. Aby predbežná cenzúra nemusela často zakročovať, vydá Úrad propagandy vedúcim redaktorom jednotlivých časopisov pokyny, o čom nesmú a o čom môžu pripustiť písať vo svojich časopisoch. § 6. Úrad propagandy na periodických schôdkach novinárov dáva vedúcim redaktorom a iným novinárom pokyny, o čom sa má písať a o čom sa nemá písať. § 7. Vládne usnesenie o predbežnej hospodárskej cenzúre sa zrušuje. § 8. Toto usnesenie platí odo dňa 1. júla 1941.

⁷⁸ Tesnopisecká zpráva o 67. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 22. júla 1941, s. 16–17.

sa spresnila s tým, že na základe § 4 ods. 1 bol oprávnený vydávať všeobecné záväzné smernice pre predbežnú cenzúru tlače a doplnilo sa ustanovenie § 3 o usmerňovaní tlače, rozhlasu, divadelníctva, filmu, slovesného, výtvarného a hudobného umenia, v súlade so záujmami štátu a v duchu registrovaných politických strán.

Tieto kroky vlády čiastočne reflektovali vojnové udalosti, no predovšetkým súviseli so škandálmi, ktoré sa odohrali s cenzúrovaním prejavov poslancov v Sneme a pracovníkov HSES v rozhlase a tlači. V apríli 1941 podali v Sneme niekoľkí poslanci interpeláciu vo veci „neporiadkov“ v Slovenskom rozhlase,⁷⁹ týkajúcich sa zabránenia vstupu do štúdia Slovenského rozhlasu autorovi prednášky, ktorá bola vopred schválená generálnym tajomníkom HSES. V nej „bola reč o poslednom posolstve Vodcu a prezidenta Dr. Jozefa Tisu.“ V interpelácii sa uvádzalo, že „treba vyšetriť a slovenskej verejnosti osvetliť, prečo bol daný zákaz (pravda, prísne dôverný a len ústne), že pred menom prezidenta nesmie byť slovo ‘Vodca’, prečo v prednáškach slovo ‘vodca’ bolo pretreté, prečo bol vydaný zákaz, aby sa o Sneme hovorilo čo najmenej, o predsedovi Snemu nič a aby sa potláčali mená niektorých členov vlády?“ V prípade redukovania slova „vodca“ išlo o plnenie „usmernenia“ Úradu propagandy z 20. februára 1941 v praxi. Podľa neho „Užívanie pojmu a slova ‘Vodca’, ‘štátny vodca, národný vodca, vodca strany’ nemalo byť v každom druhom riadku alebo v niektorom riadku dvakrát a taktiež sa nemalo spomínať v jednom článku 10–15 krát, lebo tým sa neposlúži ani myšlienke, ani osobnosti, ani autorite vodcu.“⁸⁰ Okrem toho sa v interpelácii spomenul škandal z predchádzajúceho roka, kedy v Slovenskom rozhlase nedovolili predniesť prednášku poslanca Konštantína Čulena o alkoholizme a odvtedy sa tento poslanec do rozhlasu nedostal. V ďalšej interpelácii z júna 1941 sa uvádzalo, že na príkaz ministra vnútra nebolo povolené publikovať článok poslanca a predstaviteľa kresťanských odborov Rudolfa Čavojského v časopise Slovenský robotník č. 48 z 19. novembra 1940. Na túto interpeláciu odpovedal predseda vlády Vojtech Tuka s tým, že „Inkrimovaná čiastka reči p. poslanca Čavojského je skrytým štváním v duchu marxisticko-triednom a preto až prikre sa protiví duchu, v ktorom má byť vybudované národne- socialistické Slovensko.“⁸¹ Išlo predovšetkým o text „Hoci už dva roky v menšej-vačšej miere stúpajú ceny životných potrieb a pracuje cudzia propaganda a hoci v roku 1939 a 1940 bolo na Slovensku toľko mzdových akcií [zrejme išlo o mzdové požiadavky, pozn. aut.], ako dosiaľ nikdy, predseda nedošlo nikde k štrajkom a k žiadnym poruchám v tých podnikoch a v tých hospodárskych odvetviach, kde mzdovú akciu riešila naša odborová organizácia.“ Rozčúlený predseda Snemu Dr. Martin Sokol reagoval na Tukov list s otázkou, či o interpelácii rokovala vláda, a zdôraznil, že „Predsedníctvo Snemu opätovne skúma inkriminované state reči poslanca Rudolfa Čavojského a nezistilo v nich tendenciu im pripisovanú, ani inú príčinu, pre ktorú by obsah týchto statí mohol byť pokladaný za protištátny a tak v smysle § 9, písm. n) rokovacieho poriadku zo spisov vylúčený.“⁸²

⁷⁹ SNA, fond Snem Slovenskej republiky 1939–1945, (ďalej SSR) krabica 281, č. 2336, 339. Interpelácia poslanca Jozefa Srobára a spoločníkov vláde Slovenskej republiky vo veci neporiadkov v Slovenskom rozhlase.

⁸⁰ SNA, fond S 209, krabica 883-3.

⁸¹ SNA, fond SSR 1939–1945, krabica 281, č. 2336.

⁸² SNA, fond SSR 1939–1945, krabica 281, č. 2336, Interpelácia – spôsob vybavenia.

V roku 1942 bol poverený funkciou šéfa slovenskej tlače pri Úrade propagandy Dr. Imrich Kružliak.⁸³ Na prvej informatívnej porade so šéfredaktormi slovenských politických časopisov 29. apríla 1942 (o ďalších poradách zatiaľ nie sú záznamy známe) uviedol, že „touto funkciou ... poveril ma predseda Strany, prezident Republiky, v smysle usnesenia užšieho predsedníctva Strany a vlády. Keďže dozor nad tlačou a usmerňovanie tlače bolo zákonom sverené Úradu propagandy, budem túto funkciu vykonávať na Úrade propagandy, ako zástupca Strany. Toto je podstatné a dôležité v tejto funkcii.“ Jeho prejav v rozsahu vyše 8 strán je učebnicovým príkladom rétoriky totalitnej ideológie. Najdôležitejšie sú „tlačové pokyny“, ktoré „sú vždy prísno-dôverný a len pre redakčné účely.“ I. Kružliak uviedol, že mu pôjde „zásadne o to, aby som v tlači zamedzil akékoľvek útoky na predstaviteľov štátu, na politických a verejných činiteľov, na orgány štátnej, politickej a verejnej správy, na úrady a nepripustil žiadne ideologické škriepky a polemiky. ... Páni šéfredaktori musia si náležite uvedomiť, že zjavnými alebo zostrenými útokmi na predstaviteľov štátu a politických činiteľov podryva sa nielen ich osobná autorita a politická moc, ale aj autorita a existencia samého štátu. ... hľadiť na nás i zahraničie a nesmieme preto ani len vyvolávať zdanie nejednotnosti, vnútorných rozporov, alebo robiť sa priamo malichernými a provincionálnymi. ... Všimnime si zahraničnú tlač a najmä tlač rišsko-nemeckú, ktorá vedomá si svojej zodpovednosti zbavila sa demokratického hašterenia a svoju prácu postavila výlučne do služieb štátu a národa, a robí to bez najmenších osobných trení a zaujatí. ... Všetky redakcie dostanú písomné pokyny a úpravy čoho sa vystríhať, aby prestaly vzájomné napádania a hašterenia. ... v časopisoch musia okamžite prestať akékoľvek polemiky s prejavmi štátnych a politických činiteľov ako aj kritiky rozličných opatrení a nariadení, ktoré sa vydávajú v záujme národného celku. ... Čo sa týka pomeru Strany a gardy musí sa konečne prestať s tým, že by tlač stavala Stranu proti garde, alebo gardu proti Strane. ... Za každých okolností tlač musí brániť a podporovať princíp autority! ... A takisto sa v tlači a to najmä v tlači konfesijnej treba vyhýbať všetkému, čo by mohlo kalieť pomer medzi cirkvou a štátom. ... V zahranično-politických otázkach treba sa v tlači vyvarovať všetkému, čo by mohlo smerovať proti členom Trojaktu. V slovenskej tlači týka sa to najmä nášho pomeru k Maďarsku. ... Pokiaľ ide o židovskú otázku, treba aby všetky časopisy venovali jej vážnu pozornosť, ale nesmie sa písať o Židoch tak, že by sa vzbudilo čo len zdanie, že sa im krivdí, lebo týmto spôsobom by sme robili z nich martýrov a vzbudzovali v ľude pre nich sympatie. Odvolávajú sa tu vždy na ducha starej ľudskej politiky, na staré i novšie prejavy v tejto veci, kde už pre 5 a viac rokmi sa žiadalo vystaňovanie Židov do Azérbajdžanu⁸⁴ a na Madagaskar. Vedúcou zásadou nech vám je hospodársky princíp: vylúčiť Židov zo slovenského hospodárskeho života. ... Žiadna redakcia nemá však právo meniť alebo pristiňovať úradné zprávy STK. V prípade, že by redakcia mala vlastnú zprávu v tej-ktorej veci, ktorá by sa nesrovnávala s úradnou zpravou, cenzúra bude nútená žiadať uverejnenie úradnej zprávy. Žiadam, aby ste sa i naďalej pridržiavali všetkých tlačových úprav, ktoré vydal Cenzúrny referát Úradu propagandy a to vo veciach vojenských, hospodárskych, vnútro-politických, zahraničných, vo veciach dopravy a verejných prác, kultúrno-politických, trestno-právnych a všeobecných.“

⁸³ SNA, fond S, krabica 197-5. Šéfom celého Úradu propagandy bol v tom čase už T. Gašpar.

⁸⁴ I. Kružliak si zrejme pomyšľal Azerbajdžan s Birobidžanom, hlavným mestom Židovskej autonómnej oblasti, zriadenej v ZSSR 7.5.1934 na hraniciach s Čínou, v oblasti Chabarovska.

Postavenie Úradu propagandy v systéme cenzúry tlače i po dramatickom prejave Dr. Kružliaka je zjavné z listu Ústrednej štátnej bezpečnosti z 28. júla 1942, ktoré v tom čase ešte stále cenzúru riadilo, adresovanom okresným náčelníkom, policajným riaditeľom v Bratislave a Prešove a prednostovi Štátneho policajného úradu v Žiline. Ústredná v ňom žiadala, aby state, články a tlačivá, pozastavené na základe nariadení a upravenej predbežnej cenzúry periodických i neperiodických tlačív, jej obežníkom z 10. januára 1941 predkladali „k evidenčným a informačným účelom Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave. Pozastavené state, články a tlačivá predkladajte so stručnou správou o každom pozastavenom prípade.“ List bol zaslaný na vedomie všetkým županom a Úradu propagandy – cenzúra.⁸⁵ Následne 10. septembra 1942 prednosta ÚŠB rozoslal okresným náčelníkom na vykonanie a Najvyššiemu úradu pre zásobovanie a Úradu propagandy na vedomie tlačový pokyn, ktorým zakazoval všetkým vidieckym časopisom uverejňovať články a úvahy o zásobovaní, cenách, mzdách, pracovných podmienkach a vôbec kritizovať zásobovacie pomery na Slovensku. Vidiecke časopisy mohli uverejňovať články o spomenutých témach len keď tieto prevzali z bratislavských novín, alebo z *Časovosti* vydávaných Úradom propagandy. Žiadal „orgány predbežnej cenzúry, nech každý článok alebo stať zaoberajúci sa o zásobovacích pomeroch u nás a podobne a ktorý nebol prevzatý z bratislavských novín pozastavia a predložia s príslušným hlásením Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave. Za presné dodržanie uvedeného zákazu činím pánov okresných náčelníkov osobne zodpovedných.“⁸⁶

Pre informáciu úradov a zodpovedných vedúcich tlače vydával Úrad propagandy dôverne „Denný prehľad zahraničnej tlače“ zo Zpráv Havasovej tlačovej kancelárie.⁸⁷ Aj to bolo dôležité, pretože napríklad 26. júna 1941 boli vydané pokyny, ako komentovať vojnu so Sovietskym zväzom, a vypracovaný komentár o Juhoslávii.⁸⁸ Vojnová situácia v Stredomorí sa prejavila v roku 1942 vydaním zákazu na rozširovanie talianskych novín.⁸⁹

Zaujímavo sa vyvíjali cenzúrne zásahy týkajúce sa spojeneckého Maďarska. Ústredná štátnej bezpečnosti vydala 29. októbra 1940 tlačovú úpravu „vo veci protimaďarského písania“, v ktorej sa uvádzalo, že „Minister vnútra dal prostredníctvom Slovenskej tlačovej kancelárie všetkým redakciám časopisov túto dôraznú informáciu: 'Je treba dávať pozor, aby neboli nijaké príčiny k sťažnostiam pre útoky proti Maďarsku, aby nebola daná možnosť k rozličným intervenciám a dokazovaniu, že na Slovensku niet disciplíny.'“⁹⁰ Súčasne sa vyradzovali z knižnic „nevhodné“ maďarské knihy, zakazoval

⁸⁵ SNA, fond S, krabica 29, 178-5.

⁸⁶ SNA, fond S, krabica 29, 178-5.

⁸⁷ SNA, fond S, krabica 196-6, 197.

⁸⁸ SNA, fond S, krabica 883-3 „Juhoslávia, ktorá mala byť štátom, kde s rovnakými právami mali podľa seba žiť tri južné slovanské národy, Srbi, Chorvati a Slovenci, stala sa po ČSR druhým školským príkladom, akými nemožnými útvarmi boli anglickou plutarchiou a takzvanou západnou pseudodemokraciou slátané násilne štátne formy ČSR a Juhoslávia.“

⁸⁹ SNA, fond S, krabica 883-8.

⁹⁰ SNA, fond S, krabica 883-2 Tlačová úprava vo veci protimaďarského písania 29. 10. 1940, č. 23665/4 – 1940 USB Sb. h. Všetkým pánom županom. Hlavnému veliteľstvu žandárstva na vedomie, všetkým pánom okresným náčelníkom, pánu policajnému riaditeľovi v Bratislave a Prešove, pánu prednostovi štátneho policajného úradu v Nitre, Kežmarku, Michalovciach, vo Zvolene a Žiline, pánu prednostovi policajnej expozitúry vo Vyšňom Svidníku k prevereniu.

sa dovoz „rišsko maďarských“ románov a jednotlivých titulov. Na revanš zasa Maďarsko zakazovalo dovoz kníh zo Slovenska.⁹¹

Inými krokmi voči osobám maďarskej národnosti na Slovensku bolo odoberanie kolportérskych legitímácií⁹² a revanšom za chovanie maďarských úradov voči Slovákom v Maďarsku bolo napr. neudelenie povolenia vycestovať do Maďarska v čase osláv sviatku svätého Štefana.⁹³

Veľmi zaujímavou informáciou bolo vydanie prísne dôverného rozkazu Ústrednou štátnej bezpečnosti z 8. októbra 1942, že sa o pobyte chorvatského maršala Slavka Kvaternika na Slovensku nesmela nikde objaviť žiadna správa.⁹⁴

Predbežnú cenzúru obsahoval vo svojich ustanoveniach aj zákon č. 215/1942 Sl. z. o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane z 22. 10. 1942. V § 44 ods. 1 sa uvádzalo, že „Politické prejavy príslušníkov slovenského národa rozširovať tlačou, rozhlasom alebo filmom je dovolené iba so súhlasom Strany.“ Na základe ods. 2 sa vyžadoval súhlas HSLS aj na vydávanie politických a politicko-výchovných časopisov a publikácií slovenského národa. Na prejavy prezidenta, predsedu vlády, predsedu Štátnej rady a členov vlády, taktiež na prejavy poslancov v Sneme sa ustanovenie ods. 1 nevzťahovalo. Kto vedome alebo z nedbalosti porušil ustanovenia 1 alebo 2, ak nešlo o čin prísnejšie trestaný, spáchal prečin a mal byť potrestaný väzením do jedného roka a peňažným trestom do 10 000 Ks. Pôvodný návrh zákona⁹⁵ takéto ustanovenia neobsahoval. Boli zapracované dodatočne a ústavnoprávny výbor to zdôvodnil tým, že „je samozrejým dôsledkom reorganizovania Strany na princípe autoritatívnom. Ustanovenia tohto paragrafu umožňujú strane už v zárodku potlačiť odstredivé sily, ktoré by mohli vznikať, aby rozbíjali politickú jednotnosť a disciplinovanosť národa. Keďže ide tu o zásah, ktorý môže dopadať i na nečlenov, sú potrebné trestné sankcie; výbor ich pojal do odseku posledného.“⁹⁶

Pre sústreďovanie pozornosti na predbežnú cenzúru boli i také dôvody, akým bolo utajenie správy, že na gymnáziu v Zlatých Moravciach bola v decembri 1941 „zneuctená“ busta A. Hlinku a v januári 1942 busta J. Tisa tak, že boli strčené dolu hlavou

⁹¹ SNA, fond S, krabica 885-1, 2, 3, 4, 5.

⁹² SNA, fond S, krabica 178-5, č. 26454/6-1942, List ÚŠB, Bratislava 4. 9. 1942 Dôverné! Vec: Kolportérské legitímácie, revízia. Urýchlene prevedte revíziu vydaných kolportérskych legitímácií. Kolportérské legitímácie vydané osobám maďarskej národnosti zrušte a v budúcnosti vydávajte legitímácie len Slovákom a Nemcom. O prevedení tohoto príkazu mi podajte hlásenie s uvedením osôb, ktorým bola kolportérská legitímácia odňatá.

⁹³ SNA, fond S, krabica 178-5, č. 22947/3-1942 ÚŠB, Bratislava 5. 8. 1942, Vec: Svätý Štefánske oslavy v Maďarsku. Prísne dôverné! Zákaz povolenia vycestovať. Vzhľadom k blížiacim sa oslavám Sv. Štefana v Maďarsku pripomínam výnos tunajšieho úradu č. j. 26994/51941.

⁹⁴ SNA, fond S, krabica 178-3, Ústredná štátnej bezpečnosti – rozkazy, č. 30530/6 – 1942 ÚŠB, V Bratislave 8. 10. 1942, „Prísne dôverné! Dnes! Vec: Tlačový pokyn – písanie o návšteve maršala Slavka Kvaternika na Slovensku. Všetkým pánom županom, Hlavnému veliteľstvu žandárstva v Bratislave na vedomie, všetkým pp. okresným náčelníkom, pánu policajnému riaditeľovi v Bratislave a Prešove a pánu prednostovi Štátneho policajného úradu v Žiline na preverenie. Pre orgány prevádzajúce predbežnú cenzúru novín a neperiodickej tlače vydávam tento tlačový pokyn. O pobyte maršala Slavka Kvaternika na Slovensku nesmie sa v novinách a v tlači vôbec nijakým spôsobom písať.“ Podpísaný prednosta Ústrednej štátnej bezpečnosti. O pobyte Slavka Kvaternika nemohla autorka dosiaľ zistiť žiadne informácie.

⁹⁵ Snem Slovenskej republiky 1942–43, 601–700, tlač 628.

⁹⁶ Snem Slovenskej republiky 1942–43, 601–700, 639 Zpráva ústavnoprávneho výboru o návrhu poslanca Dr. Martina Sokola a spoločníkov na vydanie zákona o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (tlač 628).

do záchodovej misy, pričom zodpovedným za druhú akciu bol gymnaziálny profesor náboženstva Dr. Ferdinand Zálešák (dostal sa za to do koncentráku v Ilave). To isté sa stalo s obrazom A. Hlinku v dedine Topoľany na východe Slovenska.⁹⁷ Súčasťou výkonu predbežnej cenzúry bol napr. ale aj zákaz kolportáže knihy *Žena novej doby*,⁹⁸ a knihy *Teória literatúry* od Dr. Mikuláša Bakoša.⁹⁹ V polovici roku 1942 vláda rozhodla, „že sa nemajú povoľovať žiadne sjazdy a iné také podnikanie, na ktorých sa shromažďí väčší počet obyvateľov.“¹⁰⁰ V tlačových pokynoch z mája 1943 sa nariaďovalo, že: „1. Noviny musia mať na predných stranách prednášku univerzitného prof. Dr. Šubíka, alebo jej hlavné state, ktoré povedal dňa 9. mája 1943 v bratislavskom Hlinkovom dome o katyňských hroboch (aj Machov prejav).“¹⁰¹

Veľmi závažným bol obsah dôverného prípisu Ústredne štátnej bezpečnosti zo 4. januára 1943,¹⁰² v ktorom boli pokyny ako postupovať pri vyšetrovaní duchovných osôb. Prednosta ÚŠB v ňom uvádzal, že: „Z predložených hlásení a oznámení som zistil, že bezpečnostné orgány pri stopovaniach alebo vyšetrovaniach, prevádzaných proti duchovným osobám (farárom), opomenú skoro v každom prípade upovedomiť ich príslušnú cirkevnú vrchnosť. Ba zistil som i taký prípad, že ani o zatknutí duchovnej osoby nebola príslušná cirkevná vrchnosť upovedomená, čím sa stalo, že farníci zostali bez cirkevných obradov. Dôsledkom toho tiež dochádza k tomu, že cirkevné vrchnosti nadobudnú o tom vedomosti vždy skreslene len z nepovolaných rúk a preto úradný zákrok, z ich strany, je mnohokrát mýlne chápaný ako šikanovanie. Dodatočné úradné vysvetlenie a oznámenie, pravidelne už nedosiahne požadovaného účinku. Vzhľadom k tomu nariaďujem toto: 1) Každý vyšetrovaný inkriminovaný prípad proti duchovnej osobe, prevedte podľa možnosti šetrne a hľadajte, aby sa do verejnosti nepreniesol. 2) K výsluchu obvinenej duchovnej osoby priberte vždy jeho bezprostredne nadriadeného alebo jeho zástupcu. (napr.: pre farára, dekana atď.) 3) Zatknutie alebo iné zaistenie prevedte vždy vo vhodnej dobe, za súčasného upovedomenia príslušných nadriadených cirkevných úradov, aby nenastala medzera pri vybavovaní cirkevných obradov. Príslušným cirkevným vrchnostiam pripomeňte, aby sa včas postarali o náhradu. Úprava ad. 2) neplatí pre stopovanie v trestných prípadoch dľa §§ 1–9 a 15 zákona číslo 320/1940 Sl. z. prevádzaných.¹⁰³

⁹⁷ SNA, fond S, krabica 425-2.

⁹⁸ SNA, Vestník ministerstva pravosúdia, IV, zákaz kolportáže knihy: Dr. Alžbeta Gölnerová a Jarmila Zigmundová: *Žena novej doby*, Pallas, Prešov 1939.

⁹⁹ SNA, fond S, krabica 178-5, č. 28780/6-1942 z 25. 9. 1942.

¹⁰⁰ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 236, č. 4307/1942, Sjazdy a manifestácie. Zasadnutie vlády 10. 6. 1942, listom na vedomie ministerstvu vnútra.

¹⁰¹ SNA, fond S, krabica 178-5, List ÚŠB č. 15660/6-1943 ÚŠB, Bratislava 10. 5. 1943, Vec: Tlačové pokyny. Všetkým pánom okresným náčelníkom, pánom policajným riaditeľom v Bratislave, v Prešove, a pánu prezidentovi Štátneho policajného úradu v Žiline – na vedomie. Všetkým pánom županom a HVŽ, na vedomie: Vydávam tieto tlačové pokyny:

¹⁰² SNA, fond S, krabica 29, 178-3, „Doverné! Pánu policajnému riaditeľovi v Bratislave a v Prešove, pánu prednostovi Štátneho policajného úradu v Žiline a Hlavnému veliteľstvu žandárstva v Bratislave na prevdeme. Prezidiu ministerstva vnútra, odd. 15 v Bratislave, všetkým pánom županom a všetkým pánom okresným náčelníkom na vedomie.“ Napr. v októbri 1939 boli v ilavskom koncentráku okrem Msgr. Macháčka, pápežského protonotára a bývalého generálneho tajomníka HSLS, ešte traja katolícki kňazi. In.: ŠÁNDOR, E.: Ilava, Brno 1947, s. 123.

¹⁰³ Zákon č. 320/1940 Sl. z. o trestných činoch proti štátu. § 1 Úklady o republiku, § 2 príprava úkladov, § 3 Ohrozenie bezpečnosti Republiky, § 4 Štátna zrada, § 5 Zrada štátneho tajomstva, § 6 Vyzvedačstvo,

Okresní náčelníci sústavne posielali hlásenia o udalostiach, ktoré neboli, či nesmeli byť v novinách a pritom boli veľmi zaujímavé. V roku 1941 Úrad propagandy v pokyne na predbežnú cenzúru správ týkajúcich sa zásobovania uviedol, že „Nesmú prísť do tlače zprávy o zásobovacích veciach, ktoré by mohli prezradiť zásobovacie detaily. Napríklad, koľko gramov toho alebo onoho potravného článku pripadne na osobu.“¹⁰⁴ Dôvodom boli hlásenia o nedostatku potravných článkov v Nitre, Kežmarku, Dobšinej a Žiline.¹⁰⁵ Vo všeobecnej situačnej správe ÚŠB 15. 7. 1943, adresovanej Kancelárii prezidenta republiky, bolo okrem zmienky o protištátnych letákoch, uvedené:

„Trenčín – dľa chovania robotníckej triedy dá sa uviesť, že táto je vo väčšine komunistického smýšľania. Ilava: Ilegálna komunistická činnosť sice pozorovaná nebola, ale určite existuje. Táto otázka úzko súvisí s prevýchovou ľudu a preto po tejto stránke bude sa musieť vykonať ešte veľmi veľký kus práce. Tu majú hodne široké pole práce pp. redaktori denných časopisov a toto je otázka, ktorej by mali venovať všetku pozornosť. Politická prevýchova ľudu podľa zásad národno-socialistických vyžaduje, aby táto otázka bola – menovite v našich denných časopisoch – stále na pretrase a aby sa širokému čitateľstvu takto pochopiteľným spôsobom stále vysvetľovaný bol rozdiel medzi politikou národno-socialistickou a politikou inou, hlavne demokratickou, komunistickou atď. Bardejov: Je nedostatok mydla¹⁰⁶ natoľko, že niekde sú ľudia značne zavšivení. Medzilaborce: Židovská otázka medzi pospolitým ľudom prestáva mať politický a hospodársky význam. Ľud prežil sklamanie a už prenikajú doňho prvky nedôvery, vypočítavosti a ilegality. Sepkaná propaganda je, že likvidácia židovských majetkov preto nie je prevádzaná, lebo tieto majetky pripadnú nazpät' Židom, alebo že tieto majetky nepatria nášmu štátu ale Ríši, kam sme Židov vystaňovali.“¹⁰⁷

V novembri 1943 vydala Ústredná cenzúrna komisia, zriadená na základe uznesenia vlády z 30. septembra 1943, ktorej predsedom bol minister pravosúdia Dr. Gejza Fritz, tlačové pokyny v rozsahu 20 strán. Pretože išlo o predbežnú cenzúru, komisia ju mala jednotne riadiť, usmerňovať, využívať a kontrolovať.¹⁰⁸ Na Úrade propagandy a súběžne i na Ministerstve pravosúdia bol pre predbežnú cenzúru od 1. januára 1944 kompetentný jeden komisár, poverený ministrom Dr. Fritzom, „prevádzať a kontrolovať vykonávanie tlačových pokynov Ústrednej cenzúrnej komisie.“ Ústredná cenzúrna komisia vydala 11. novembra 1943 tlačové pokyny, ktoré sa delili na A) časť všeobecnú a B) časť zvláštnu – I) Veci vojenské, II) Veci zahraničné, III) Veci hospodárske, IV) Veci vnútropolitické, V) Veci trestného súdnictva, VI) Veci dopravy a verejných prác, VII) Veci kultúrno-politické.

K všeobecným pokynom zakazujúcim zverejnenie správy patrili napr. zahranično-politické a vojenské stanoviská „nám nepriaznivé i keď sú pravdivé“, vtipy o prezidentovi, správy o pohosteniach rôznych delegácií, mená účastníkov, správy o pobytoch členov

§ 7 Zrada vojenského tajomstva, § 8 Vojenská zrada, § 9 Záškodníctvo, § 15 Neprekazenie alebo neoznámenie trestných činov.

¹⁰⁴ SNA, fond S, krabica 883-2.

¹⁰⁵ SNA, fond S, krabica 855-9.

¹⁰⁶ Táto informácia sa vyskytovala v mnohých hláseniach.

¹⁰⁷ SNA, fond Kancelária prezidenta republiky, (ďalej KPR) krabica 232, 1645 kab/1944, s. 6, 7, 26, 27, 28.

¹⁰⁸ SNA, fond KPR, krabica 232, č. 25 kab./1944.

vlády v kúpeľoch, na dovolenej, na koncertoch a pod., ak tam boli súkromne, podrobný program ciest cudzích štátnikov na návšteve, akékoľvek príspevky židov.¹⁰⁹ Správy, ktoré boli cenzúrované, museli byť nahradené inými, a to tak, že po cenzúre nesmeli v časopisoch ostať prázdne miesta a vecná súvislosť textu nesmela byť porušená.¹¹⁰ Z oblasti vojenských vecí nesmeli byť, okrem okruhu všeobecného vojenského utajenia, uverejnené informácie napríklad o počte vojakov, ktorým bol udelený trest, o odmenách, ku ktorým patrili pridel pôdy (pozn. aut.: zrejme arizovanej), ale i o akýchkoľvek správach o počasí a jeho predpovedi (napr. zákaz uverejniť fotografiu s podtitulkom „Bratislava sa oblieka do bieleho rúcha“ a vynechávanie údajov o počasí pri rozhlasovej reportáži zo športových podujatí) a správy o leteckých poplachoch na Slovensku. V zahraničnej oblasti sa malo písať „pod zorným uhlom slovensko-nemeckého priateľstva, v tom duchu, že Nemecko bojuje za novú Európu a za nový poriadok, v ktorom chce Slovensko zaujať podľa zásluhy patriace miesto. Nijaká zpráva, alebo článok, ktorý by mohol narušiť priateľstvo slovensko-nemecké, nesmie byť uverejnený a to ani zo slovenskej, ani z nemeckej, ani z inej strany. Útoky proti štátom, s ktorými je náš štát v oficiálnom vzťahu, prípadne s ktorými má nadviazaný priateľský styk, sú zakázané. Nie je prípustné miešať sa do vnútorných vecí spriatelnených štátov. ...Novinári pri komentovaní vojny majú komentovať tento boj ako boj o novú Európu. Treba citovať v obsirnejších výťahoch ríšskonemeckú tlač. Pri písaní o Taliansku treba rozlišovať medzi fašisticko-republikánskym Talianskom a dynastiou a jej vládou, ktorá po zrade vypovedala Nemecku vojnu. Treba byť opatrným a zdržanlivým v písaní o Maďarsku, o maďarských vnútro-politických otázkach, najmä o slovenskej národnej skupine v Maďarsku. O slovenských revíznych požiadavkách platí: teraz je vojna, a naši priatelia chcú, aby v strednej a juhovýchodnej Európe bol pokoj a atmosféra sa nezaklala jalovými polemikami. Treba zachovať opatrnosť v písaní o amerických Slovákoch. Väčšina našich bratov za morom má kladný pomer k samostatnému Slovenskému štátu, hoci s výhradami, plynúcimi z demokratického režimu, v ktorom žijú. Na Slovákov v USA, ktorí hlasite prejavia príchylnosť k Slovenskému štátu sa pozerá ako na 'piatokolonistov', teda nepriateľov USA a sú vystavení útokom. Nepremyslené výroky o 'odvážnom postoji amerických Slovákov proti zhubnej politike americkej vlády,' môžu Slovákom v Amerike iba škodiť a hnať vodu na mlyn čechoslovákom. ... Nevyzdvihovať v titulkoch zprávy, ktoré sú so zahranično-politického stanoviska nepriaznivé, i keď sú pravdivé a pochádzajú z nemeckých prameňov alebo STK. Cenzúra maďarských časopisov a neperiodických tlačív má sa vykonávať na základe reciprocity. O panslavizme a bolševizme možno písať výlučne v tom zmysle, ako určuje prejav pána prezidenta Republiky, povedaný pri vyradení poručíkov dňa 4. mája 1943 v Bratislave. V športových referátoch o medzinárodných zápasoch slovenských mužstiev nemá sa pripúšťať kritika, ktorá by mohla narušiť dobré priateľské medzištátne styky. Nesmú sa pripustiť zprávy a články, ktoré umelo vyzdvihujú volnosť náboženského prejavu a vôbec náboženského života v nepriateľskej cudzine. ...Oficiálne a popredné slovenské časopisy nemajú uverejňovať nijaké zprávy o maďarónoch,¹¹¹ stojacich v službách maďarskej vlády, lebo

¹⁰⁹ Zrejme išlo o odborné články, ktoré boli publikované napr. v časopise Hospodárstvo a právo.

¹¹⁰ Tento princíp bol využitý už aj po vojne v období 1945–1948, a to napriek tomu, že išlo o represívnu cenzúru. I záujmom komunistov bolo navodenie zdanía, že cenzúra neexistuje.

¹¹¹ Osoba so slovenským pôvodom konajúca (alebo podozrivá z konania) v prospech maďarského etnika/štátu.

tým sa im robí reklama, ktorú oni vedia využiť propagačne a finančne u svojich chlebo-darcov. ...Závažnejšie úvahy a články, týkajúce sa slovensko-maďarského pomeru, nech sú cenzúrou prepustené len v tom prípade, keď boli predbežne schválené Ústrednou cenzúrnou komisiou.“

Tlačové pokyny vzťahujúce sa na hospodárskych veci sa týkali napr. správ, ktoré by mohli vyvolať medzi jednotlivými zložkami hospodárskeho života spory, dávať podnet k úvahám alebo diskusiám, napr. o tom, kto je viac utláčaný a kto viac doplaca na celok a pod. Zakazovalo sa písať o štátnych príjmoch a výdavkoch, o chystaných daňových, poplatkových o úverových opatreniach, o opatreniach na podporu slovenskej meny, o finančných opatreniach medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou. Nesmeli sa uverejňovať správy dotýkajúce sa výroby, obsahu a spotreby vecných prostriedkov, cien, miezd a pracovných podmienok, platieb nájomného, schopné ohroziť riadny chod zásobovania alebo pracovný pokoj. Zakázané bolo zverejniť anonymné a paušálne obvinenia zásobovacích miest a orgánov z chýb a nedostatkov a taktiež správy o výsledkoch úrody a produkcie surovín a tovarov a o stave ich zásob. Zákaz sa vzťahoval i na správy o prípadnom vývoze produktov vyživovacích článkov. Hospodárske správy zo zahraničnej tlače, ktoré sa týkali Slovenska, sa nesmeli uverejniť ani citovať, keď sa v nich číselne poukázalo na hospodársky stav Slovenska za aktuálny a minulý rok. Zakázané bolo zverejniť akékoľvek zahraničné správy z hociktorej zahraničnej spravodajskej kancelárie, aj zo štátov spriatelnených, ktoré „so stanoviska mentality a psychologie nevyhovovali slovenským politickým pomerom.“ Nesmeli sa uverejňovať žiadne konfesijné útoky, posmešky alebo narážky, lebo sa tým „dráždila verejnosť a rozbíjala sa jednota národa“. O požiaroch a o iných živelných pohromách, štrajkoch a železničných nešťastiach, ktoré by mohli vážne ohroziť vnútorný pokoj a bezpečnosť, mohli byť uverejnené len úradné správy. Nesmela sa uverejniť kritika zákonných predpisov, pokiaľ sa v nej skrýval útok na prezidenta, vládu, zmenu vlády, Snem, alebo jeho predsedu pre ich úradnú činnosť a ani nijaká správa namierená proti hlave štátu, proti členom vlády, reprezentantom štátu. V novinách sa nesmelo nabádať k násilnostiam alebo iným nepriateľským činom proti jednotlivým skupinám obyvateľov pre ich národnosť, jazyk, rasu alebo náboženstvo. [Tento pokyn sa podľa výslovného upozornenia nemal vysvetľovať v prospech židov.] Nesmelo sa písať o zrade štátneho tajomstva, vyzvedačstve, o zrade vojenského tajomstva, o vojenskej zrade a záškodníctve. Bola zakázaná kritika súdnych rozhodnutí a rozhodnutí administratívnych úradov vykonávajúcich trestnú právomoc. Zakázané boli „zlomyseľné útoky“ proti úradom, ústavom a orgánom školskej a osvetovej správy, ako aj proti profesorskému a učiteľskému stavu.

Ako z iného sveta a z inej doby pôsobí reč poslanca Konštantína Čulena 22. decembra 1943 v sneme v rozprave k predloženému návrhu rozpočtu na rok 1944. Okrem iného sa zmienil o situácii v tlači a to, že „Keby som mal odpovedať na otázku, či v samostatnom slovenskom štáte úroveň tlače má tendenciu klesajúcu alebo vzostupnú, skôr by som povedal prvé slovo. Staráme sa my vôbec o novinársky dorast? Máme my prírastok novinárov, zodpovedajúci množstvom i kvalitami novému štátnemu životu? Ukázali sme na tomto poli, že to vieme robiť lepšie, než voľakedy? Veru nie. ...je to až neprijemné vysloviť, slovenský štát nemá v zahraničí ani jediného novinára. Kým Maďari majú desiatky a desiatky, neraz aj v jednom štáte, zatiaľ slovenská tlač ani nepokladala za potrebné uvažovať o tejto dôležitej otázke. ... Rozhlas a tlač sú dve najdôležitejšie zbrane moderných čias. Nenechajme ich hrdzaviť, potrebujeme ich. Anketa, ktorú teraz rozhlas

usporiadal, ukazuje nám jasne, koľko tisíc a tisíc ľudí pravidelnú duševnú potravu dostáva denne len cez vlny éteru. Je radostným zjavom, že rádioaparát je dnes už v každej dedine, a blíži sa čas, že bude skoro v každom dome. Nepriateľskú propagandu možno paralizovať len pravdivou, umne a statočne vedenou domácou propagandou.“¹¹²

V máji 1944 bol prijatý zákon č. 50 Sl. z. o ochrane osobnej slobody, domového pokoja, ich dočasnom obmedzení, ako aj o obmedzení iných práv a slobôd. Co sa týkalo tlače, Štátne bezpečnostné úrady „za brannej pohotovosti štátu, ako aj v čase, keď nastanu mimoriadne udalosti ohrožujúce zvýšenou mierou celistvosť štátu, jeho Ústavu, obranu, verejnú bezpečnosť, verejný pokoj alebo verejný poriadok“ mohli na základe § 24 obmedziť alebo podrobiť osobitným podmienkam vydávanie a rozširovanie tlačív a v prípade zvlášť odôvodnenom mohli ich vydávanie zastaviť. Mohli uložiť vydavateľom periodických tlačív, vychádzajúcich najmenej päťkrát za týždeň, aj povinnosť predkladať výtlaky v lehote až jednej hodiny pred vydaním, vydavateľom tlačív, vychádzajúcich najmenej trikrát za týždeň, v lehote až troch hodín, vydavateľom iných periodických tlačív v lehote až 24 hodín pred vydaním. Zákazy a obmedzenia vydávania tlače nebolo jediné čo zákon obsahoval. Štátne bezpečnostné úrady mohli zastaviť prevádzku živností vyhotovujúce a rozširujúce tlač a mohli zakázať mať v držbe tlačiarenské lisy a rozmnožovacie prístroje, okrem písacích strojov. Vláda mala kompetenciu zriadiť za brannej pohotovosti štátu ústrednú cenzúrnu komisiu. Bezmocnosť a neistota vlády sa prejavila v ustanovení § 28 zákona č. 50/1944 Sl. z., na základe ktorého bol minister vnútra zmocnený, a čo bolo ešte hrozivejšie – mohol sám zmocniť jemu podriadený orgán, aby v čase brannej pohotovosti štátu a mimoriadnych udalostí poveril „politicky spoľahlivú a dôveryhodnú, ako aj mravne zachovalú osobu, najmä organizovaných príslušníkov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a registrovaných strán národných skupín, aby boli nápomocné pri udržiavaní verejnej bezpečnosti, verejného poriadku alebo verejného pokoja.“ Tento zákon vystihoval situáciu v štáte, ktorú ako príznačnú dokumentuje prípis zo 6. 4. 1944, ktorý zaslal Obvodný notársky úrad v Soli, okres Vranov n/Topľou Okresnému úradu vo Vranove vo veci menovania členov obecného výboru obce Sol: „Oznamujem, navrhované osoby vyhovujú náležitostiám uvedeným v zákone č. 171/1943 Sl. z.“¹¹³ Ondrej Hlad v roku 1930 bol odsúdený pre prečin ťažkého ublíženia na tele. Ján Voľanský v roku 1937 pre prečin ťažkého ublíženia na tele. V roku 1931 pokarhaním. Juraj Voľanský bol odsúdený pre hazardnú hru v roku 1941. Všetci sa však chovajú riadne, proti menovaniu nie sú námietky.“¹¹⁴ Možno len predpokladať, že nemuseli podpísať čestné prehlásenie, že neboli slobodomurári a v Rotary klube, ako sa to vyžadovalo pri vstupe do Hlinkovej gardy.¹¹⁵

Ústredná cenzúrna komisia listom adresovanom 18. júla 1944 všetkým cenzorom a dozorným orgánom oznámila dodatok tlačových pokynov.¹¹⁶ K ich úlohám patrilo

¹¹² SNA, Snem Slovenskej republiky 1943 I. volebné obdobie. 10. zasadanie. Zpráva o 126 zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 22. decembra 1943. Zpráva rozpočtového výboru o vládnom návrhu finančného zákona Slovenskej republiky, ktorým sa určuje štátny rozpočet na rok 1944. Reč poslanca Culena, s. 32–33.

¹¹³ Zákon č. 171/1943 Sl. z. z 22. 12. 1943 o zmenách v samospráve obcí.

¹¹⁴ SNA, fond S, krabica 101-1, č. 933/1944.

¹¹⁵ SNA, fond S, krabica 64-4, 5.

¹¹⁶ SNA, fond KRP, krabica 232, č. 25 kab./1944. List ÚCK v Bratislave č. 1389/1944 z 18. 7. 1944, Vec: Zriadenie Ústrednej cenzúrnej komisie podľa § 24, ods. 7, zák. č. 50/1944 Sl. z. Všetkým cenzorom a dozor-

dozerat', aby sa v dennej, periodickej tlači každého druhu, teda i v literárnych novinách, nezjavovali články, kurzívky, reportáže, rozprávky, črty, novely, romány a básne, ktoré by očiam čitateľov v drastickom svetle predstavovali frontové prostredie a skutočnosti v zázemí i na fronte, súvisiace s účasťou Slovenska na vojne. Predovšetkým sa nesmeli uverejňovať „také výplody, ktorých deje a sentencie by mohol neinformovaný tendenčne chápať a ktoré by v ňom rafinovane podnecovali pacifistické zmýšľanie a živelný odpor proti vojne.“ Takú istú pozornosť mali venovať poézii, v ktorej „zmakčili básnici, zväčša nevojací“ otvorene vyjadrovali svoje zhrozenie nad primárnymi následkami vojny, „čím hádam aj nechtiac pomáhajú rozleptávať prepotrebnú tvrdosť a odolnosť národa v jeho osudových skúškach.“ Opatovne sa pripomínalo, že v tlači nesmeli byť nič o evakuácii úradov na vidiek, alebo ich sťahovaní po meste. Zoznam mŕtvych pri bombardovaní Bratislavy bolo možné prevziať len z časopisu *Zprávy mesta Bratislavy*. Pri uverejňovaní správ, článkov, úvah o menovaní Dr. Karola Kmeťka za arcibiskupa (nebol menovaný za sídelného) sa nemalo sa zdôrazňovať, že išlo o menovanie ad personam. V novinách nesmeli byť útoky alebo kritiky namierené proti novému vedeniu vo športe, ale taktiež proti starému vedeniu.

Súbežne bol predložený v sneme vládný návrh zákona o Úrade propagandy.¹¹⁷ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „práve dnes je potrebné vyvarovať sa triešteniu duchovných síl. ...Okrem týchto špeciálnych dôvodov nútia nás však vybudovať organizáciu duchovnej obrany našich národných záujmov a životných cieľov aj dôvody medzinárodné. ...Organizačný stav terajšieho Úradu propagandy u nás je ten, že zákonom č. 175/1941 Sl. z. bol Úrad propagandy kreovaný ako odbor Predsedníctva vlády, s takou právomocou, ktorá ako to skúsenosť trojročnej praxe dokazuje, neposkytuje dostatočný a potrebný právny podklad k vykonávaniu tejto funkcie ako bola vyššie naznačená a ktorá s pochopom úspešnej štátnej propagandy súvisí. Úrad propagandy v terajšom svojom ustrojení nie je v stave plniť s úspechom úlohy, ktoré záujem štátu od neho vyžaduje. Sťažuje tomu tá okolnosť, že agenda propagandy je po stránke meritórnej rozčlenená na viaceré úrady, ktoré im sverenú pôsobnosť vykonávajú prípadne s rozdielnymi rezortnými hľadiskami. Preto treba, aby štát vo veciach, ktoré tvoria oblasť propagandy, alebo tam gravitujú, bol ústredne reprezentovaný jedným príslušným orgánom.“ Prijatý text zákona č. 52 Sl. z. z 11. mája 1944 sa ale odlišoval od návrhu z dielne ministerstva vnútra. Najviac bol postihnutý zmenou navrhovaný § 4,¹¹⁸ o ktorom sa dôvodová správa zmieňovala ako

ným orgánom! Predsedníctvo vlády prípisom zo dňa 14. júna 1944, č. 2316-4/1944 oznámilo, že vláda vo svojom zasadnutí dňa 6. júna 1944 sa usniesla, aby cenzúrna komisia, zriadená podľa § 125, ods. 5, zák. č. 131/1936 Sb. z. a nar. usnesením vlády z 30. septembra 1943 a podriadená ministrom pravosúdia, vykonávala pôsobnosť i podľa ustanovenia § 24, ods. 7, zák. č. 50/1944 Sl. z. a bola i naďalej podriadená ministrom pravosúdia. V dôsledku toho na právomoci a organizácii Ústrednej cenzúrnej komisie sa nič nemení a preto Vás upozorňujem, že „Tlačové pokyny“ vydané a schválené Ústrednou cenzúrnou komisiou poslané Vám obežníkom č. 29.051/43-8, zo dňa 20. novembra 1943, ako aj dodatok k nim zo dňa 21. apríla 1944, č. 730/1944 ostávajú v plnom znení v platnosti. V prílohe posielam druhý dodatok k „Tlačovým pokynom“ s tým, aby cenzorné a dozorné orgány pri vykonávaní predbežnej cenzúry sa prísne riadili podľa nich a to pod osobnou zodpovednosťou. Na stráž! Dr. Fritz v. r., minister, predseda ÚCK.

¹¹⁷ SNA, fond SSR 1939–1945, krabica 62, inv. č. 774–775, Snem Slovenskej republiky 1944, tlač 895, s. 4–5.

¹¹⁸ § 4 návrhu zákona o Úrade propagandy, ods. 1 Úrad propagandy je povinný bdieť nad verejnými záujmami v obore jemu sverenej pôsobnosti, odvracať v ňom všetky nebezpečenstvá a odstraňovať nastalé poruchy; tým cieľom môže dávať záväzné pokyny a úpravy a na vynútenie ich splnenia môže ukladať poriadkové

o najdôležitejšej „zмене doterajšieho právneho stavu“ lebo jeho ustanovenia mali zaručiť jeho uvedenie do života. „Bez donucovacích predpisov tohto paragrafu by sa snaženia Úradu propagandy pri nedbalosti prípadne renitencii činiteľov, ktorí v danom prípade prichádzajú do úvahy, mohlo stať úplne iluzórnym.“ Prepracovaný návrh zákona bol predložený do parlamentu 11. 5. 1944 a spravodajca ústavnoprávneho výboru Dr. František Orlický uviedol, že § 4 návrhu „bol zmenený v tom smysle, že nedodržanie pokynov, úprav a opatrení Úradu propagandy, vydaných podľa tohto paragrafu, sa kvalifikuje ako priestupok, ktorý trescu okresné (štátne policajné) úrady.“¹¹⁹ Zo zákona vypadla výslovná zmienka o akejkolvek cenzúre¹²⁰ a v § 2 sa zaobalene uvádzalo, že „Úrad propagandy v súhlase so záujmami štátu a v duchu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ako aj registrovaných politických strán: d) usmerňuje tlač ako aj film, slovesné, výtvarné a hudobné umenie a po stránke obsahovej aj rozhlas.“ Za šéfa Úradu propagandy vymenoval 13. 6. 1944 prezident Tida J. Gašpara.¹²¹

Nepochopiteľne vyznieva v dôvodovej správe argument, že „Nedostatkot terajšieho zákonného stavu je aj skutočnosť, že Úradu propagandy nie je nateraz výslovne sverená agenda propagovať štátne záujmy navonok, ani pôsobnosť informovania cudziny o vnútornom živote štátu. Nakoľko ale táto úloha musela byť niekym vykonávaná, Úrad propagandy vykonával ju doteraz via facti.“¹²² O čom mala byť cudzina informovaná rok pred skončením vojny a koho ňou zákonodarcia myslel, keď Nemecko, ale i Maďarsko malo všetky informácie z prvej ruky, svedčí o tom, že napriek medzinárodnému uznaniu československého štátu spojencami si slovenská ľudácka politická reprezentácia robila nádej na povojnové uznanie Slovenského štátu.¹²³

Súbežne so zákonom o Úrade propagandy bol schválený zákon č. 65 Sl. z. zo dňa 15. 6. 1944 o Tlačovej komore. Návrhu tohto zákona bol predložený ešte v roku 1943¹²⁴ a v dôvodovej správe sa uvádzalo, že „je v záujme slovenského verejného života, aby novinársky stav bol očistený od zbytkov liberalistických metód, ktoré novinárstvo pokladali za nástroj propagovania osobných a skupinových záujmov. Tak ako sa zo slovenského verejného života vytrhávajú zbytky týchto liberalistických metód na poli hospodárskom, kultúrnom a sociálnom a vo verejnom živote vôbec, pristupujeme k vykuroženiu tohto liberalistického systému aj na poli tlače, aby sme vydávanie novín a prácu novinárov zapojili výlučne do snažení a potrieb slovenskej národnej pospolitosti a jej národných cieľov. Tohto dosiahneme len vtedy, keď novinársky stav očistíme od živlov,

pokuty (§ 124 vl. nar. č. 8/1928 Sb. z. a n.) do 5 000 Ks. Ods. 2 Výmer Úradu propagandy o uložení poriadkovej pokuty je exekučným titulom podľa § 90 ods. 2 vládneho nariadenia č. 8/1928 Sb. z. a n.

¹¹⁹ Snem Slovenskej republiky 1944 I. volebné obdobie. 11. zasadanie. Zpráva o 132. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v štvrtok 11. mája 1944, s. 4.

¹²⁰ SNA, fond KPR, krabica 232, č. 25 kab./1944. č. 44 o zriadení Ústrednej cenzúrnej komisie na základe § 24, ods. 7 zák. č. 50/1944 Sl. z.

¹²¹ Vyhláška Predsedníctva vlády 247/1944 Ú. n., ktorou sa uverejňuje ustanovenie vyslanca Tida J. Gašpara za šéfa Úradu propagandy. Prezident Republiky rozhodnutím zo dňa 13. júna 1944 ustanovil podľa § 1 ods. 2 zákona č. 52/1944 Sl. z. vyslanca – ministerského radcu Tida J. Gašpara za šéfa Úradu propagandy. Za predsedu vlády: Dr. Koso v. r.

¹²² Snem Slovenskej republiky 1944, tlač 895, s. 5.

¹²³ Pozri pozn. č. 139.

¹²⁴ Snem Slovenskej republiky 1943, tlač 825 Návrh poslanca Dr. Aladára Kočiša a spolopčníkov, s. 13

ktoré sa neoprávnene za novinárov vydávajú, pretože naše doterajšie zákony nehovoria nič o tom, komu prislúcha titul novinára a kto tento titul má právo si prisvojovať.“

V § 4 cit. zákona sa uvádzalo „Osobitné ustanovenie o kvalifikácii novinárov. (1) Novinárom môže byť len osoba staršia než 21 rokov, ktorá je svojprávná, nebola trestaná pre zločin alebo prečin spáchaný z pohnútok nízkych alebo nečestných, nie je Židom, ktorá sa môže vykázat' svedectvom dospelosti strednej školy, alebo ktorá úspešne skončila odbornú novinársku školu na tuzemskom, prípadne uznanom cudzozemskom učilišti.“¹²⁵ Na jednej strane predkladatelia považovali za nevyhnutné zákonne stanoviť, kto môže byť novinár, ale na druhej strane sa v dôvodovej správe uvádzalo, že počet novinárov je na Slovensku malý a ešte rozdelený do troch sekcií pri troch politických stranách.¹²⁶ Dozor nad činnosťou Tlačovej komory podliehal zo zákona Ministerstvu vnútra.

Zaujímavá bola správa ústavnoprávneho a rozpočtového výboru k predloženému návrhu zákona, ktorú predniesol spravodajca Vladimír Moravčík: „Rokujeme o zákone, ktorý sa má priamo dotýkať azda ani nie celých 300 novinárov a asi 30 vydavateľov, možno povedať v tieni diel až vo vojrovej vrave. Istotne každému z nás, kto srovnáva a pozoruje, naskytne sa otázka, či slovenský verejný život je už natoľko skonsolidovaný, že si môžeme dovoliť prepych zaoberať sa týmto, na prvý pohľad detailom a či azda už niet dôležitých problémov. Keby sme chceli hodnotiť predložený zákonný návrh len zo zorného uhla, koľko bude v Tlačovej komore organizovaných ľudí, nedostali by sme sa veru veľmi ďaleko v posudzovaní vecí. Je síce pravda, že zákonom chceme dať organizačný základ pracovníkom našej tlače, či ju už redigujú alebo vydávajú, ale v konečných dôsledkoch nerobíme to len preto, aby sme organizovali redaktorov a vydavateľov, keďže očakávame, že novým zákonným opatrením dostane sa do našich novín znovu otvorenejší postreh, viac čerstvých správ, čoho teraz v nich niet.“¹²⁷ Predkladateľ návrhu zákona Dr. Kočiš vo svojej reči zas uviedol, že sa zmenil celkový náhľad na poslanie tlače. „Spontánne a bez akéhokoľvek vonkajšieho nátlaku preorientovala sa slovenská tlač od rozvratného a deštruktívneho stranictva k pozitívnej práci za slovenský štát a stala sa význačným činiteľom jeho budovania. Slovenská tlač dnes neslúži jednotlivcom alebo rodinám, nepodporuje dynastické alebo kapitalistické záujmy niektorých spoločenských skupín, neprislúhuje nejakým stranám alebo frakciám, ale stojí bezvýhradne a neochvejne v službách myšlienky samostatného slovenského štátu.“¹²⁸

Všetky reči v sneme o poslaní tlače a propagandy sa však museli vnímať po 10. máji 1944 v úplne v inom kontexte. V ten deň bol vládnym nariadením č. 36 Sl. z. splnomocnený hlavný veliteľ slovenskej armády k osobitným opatreniam na území Šarišsko-Zemplínskej župy podľa zákona o obrane štátu. Toto jeho splnomocňovanie sa postupne rozširovalo na územie okresov Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves (vládne nariadenie č. 94 Sl. z. z 20. 6. 1944), Kežmarok, Poprad, Spišská Nová Ves, Levoča, Gelnica

¹²⁵ V Československu bol prijatý v roku 1936 zákon č. 189 Sb. z. a n. o redaktoroch, ktorý ale upravoval iba pomer novinára k vydavateľovi ako zamestnanca k zamestnávateľovi.

¹²⁶ Slovenskí novinári boli organizovaní v Združení slobodných povolání pri HSLS ako samostatný odbor, nemeckí a maďarskí novinári pri svojej politickej strane.

¹²⁷ SNA, Snem Slovenskej republiky 1944, I. volebné obdobie, 11. zasadanie. Zpráva o 135. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v štvrtok 15. júna 1944, s. 2–3.

¹²⁸ SNA, Snem Slovenskej republiky 1944, I. volebné obdobie, 11. zasadanie. Zpráva o 135. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v štvrtok 15. júna 1944, s. 4–5.

(vládne nariadenie č. 113 Sl. z. z 8. 8. 1944) k vyhláseniu stanného práva na celom území Slovenska dňom 12. augusta 1944 vyhláškou vlády Slovenskej republiky č. 315 Ú. n. zo dňa 11. augusta 1944. Zostrením podmienok stanného práva bola vyhláška ministra vnútra č. 330 Ú. n. z 25. 8. 1944 o určení miest, na ktorých mohol službu konajúci žandár použiť zbraň proti tomu, kto sa podozrivo správal, a na výzvu žandára neposkytol uspokojivú odpoveď, nevzdal sa, alebo sa snažil ujsť. Išlo o ktorékoľvek miesto na území župy Bratislavskej, Nitrianskej a Pohronskej, na území okresov Ružomberok, Martin, Dolný Kubín, Trstená, Námestovo, Liptovský Mikuláš, Poprad, Spišská Nová Ves, Levoča a Gelnica.

Po vypuknutí Slovenského národného povstania bol nariadením s mocou zákona č. 140 Sl. z. zo dňa 7. 9. 1944 menený práve § 24 ods. 7 zákona č. 50/1944 Sl. z. týkajúci sa zriadenia ústrednej cenzúrnej komisie. Podľa tejto právnej úpravy „Vláda zriadi za brannej pohotovosti štátu ústrednú cenzúrnú komisiu a rozhodne, či táto komisia má byť podriadená šéfovi úradu propagandy, prípadne niektorému členovi vlády. Táto komisia je povinná, aby podľa rozhodnutí a pokynov šéfa Úradu propagandy, prípadne vládou určeného člena vlády cenzúru jednotne viedla, usmerňovala, používala a kontrolovala. Šéf úradu propagandy prípadne vládou určený člen vlády menuje a odvoláva jej členov, pričom má dbať na to, aby v nej boli zastúpené jednotlivé ministerstvá. Orgány cenzúru vykonávajúce (doterajšie i za brannej pohotovosti štátu zriadené) sú vo vykonávaní tejto svojej činnosti podriadené priamo uvedenej cenzúrnej komisii.“

Čo sa mohlo v tom čase uverejňovať a čo nie, bol pre novinárov skutočne problém. O regulácii ekonomiky a regulácii cien sa dozvedali obyvatelia Slovenska legálne v Slovenskom zákonníku a v Úradných novinách. Zákaz zverejňovať koľko gramov toho alebo onoho potravného článku pripadne na osobu alebo o zásobovacích veciach, ktoré by mohli prezradiť zásobovacie detaily, tak ako sa to vyžadovalo v roku 1941, dávno stratili zmysel. Všetko bolo zverejňované v Úradných novinách. Napr. z vyhlášky predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 369 Ú. n. z 4. 10. 1944, ktorou sa určovala dávka múky a chleba na mesiac november a december 1944 a ktorou sa upravoval nárok konzumentov vybrať si novembrovú a decembrovú dávku múky na varenie a múky na chlieb v mesiaci októbri, sa dalo veľmi ľahko zistiť, ako je to v skutočnosti so zásobovaním obyvateľstva na Slovensku. Ale toto sa dialo už od 29. mája 1941, kedy bolo napr. nariadením s mocou zákona č. 97/1941 Sl. z. stanovené povinné prihlasovanie zásob jedlých múk, pšenice a raži a o distribúcii múky a chleba. Do 5. júna 1941 bola povinnosť prihlásiť každého člena domácnosti osobitne na odber múky na varenie a osobitne na odber chleba, alebo múky na chlieb. V liste ÚŠB ministrom vnútra z 20. marca 1942 je napr. zmienka, že nie sú dostať kúpiť baganče.¹²⁹

Po 29. auguste 1944 nastala zaujímavá situácia v terminológii, používanej pre označenie povstania ako i jeho účastníkov. Než sa začalo používať slovo puč a pre ozna-

¹²⁹ SNA, fond S, krabica 425, č. 7235/4-1942-ÚŠB Z listu ÚŠB ministrom vnútra A. Machovi z 20. 3. 1942. Vec: Štefan a Martin Svrček, zaistenie v Ilave: Štefan Svrček „J...m im Boha ľudáckeho to máme ministrov už neni ani bagančov, za chvíľu nebude ani čo jest'. Mój brat bol narukovaný a nedostal ani haliera. Česko-slovenská vláda dala mi p...u a slovenská to samé. Slovenských ministrov treba povešať za vajcia.“ Martin Svrček: „Nech žije Hodža, nech žije československá republika, nech žije Beneš, sláva Benešovi. Čo sú to za ministri, že už ani baganče nemáme a čo chvíľu bude hlad.“ Udanie bolo z Miestneho veliteľstva HG v Šaríi, okres Modra. „Prehlásenie. Veliteľstvo HG v Šaríi, okres Modra, týmto prehlasuje, že Štefan Svrček (Ibík) je politicky nespoľahlivý a je orientovaný ešte do dnes Hodžovsko-Benešovským demokratizmom. Šaríia 21.1.1942. Na stráž, veliteľ HG.“

čenie povstalcov slovo banditi a než sa začala označovať celá povstalecká armáda za partizánov, boli vyjadrenia jednoznačné. Tak v rozkaze veliteľa Hlinkovej gardy VPO „Lipa“ z 27. septembra 1944 sa uvádzalo, že „V záujme života svojho štátu stojíte v zbrani po boku našich verných nemeckých kamarátov – vojakov. Priviedla ich k nám naša súčasná situácia. Viete dobre, že to bol ich veľký Führer, pomocou ktorého dosiahli sme najvyšší národný ideál, svoj štát. Tento sa stal vecou jeho srdca, čo vyjadril i priateľskou smluvou, v ktorej zagarantoval našu nezávislosť. Táto bola v posledných týždňoch vlastnými i cudzími nepriateľskými živlami ohrozená. Naše sily na zdolanie týchto úloh nestačili, lebo tí, ktorí boli povolaní brániť, podle zradili. Tak sa stalo, že ste sa v tomto úsilí znova stretli s nemeckými kamarátmi – vojakmi, aby ste spoločnými silami zaistili ideál slobody a život štátu pre večné blaho národa. Boríte sa s nimi odhodlane za týmto svätým cieľom. Viete, že máte ich dôveru a oni vedia, že majú vašu pomoc. V tomto spoločnom bratstve ideálu statočne splňte svoju úlohu. Nepočúvajte na hlas zradcov, ktorí by vám chceli nahovoriť čosi iné, počúvajte hlas svojho Vodcu a prezidenta, ktorý o prítomnosti nemeckých vojakov u nás povedal, že má jediný cieľ zlikvidovať partizánsku čelíadku na Slovensku. Vážte si obeť, ktorú v záujme tohto jediného cieľa prinášajú. Pomáhajte si v spoločnom úsilí, aby čím skôr zavládol u nás pokoj a poriadok. Nech vo vašom spoločnom diele vládne duch lásky, dôvery a kamarátstva. Poslúžite tým dobrému menu svojej ťažko navštívenej vlasti a jej prvým bojovníkom za nový poriadok sveta.“¹³⁰

Prvá zmienka v sneme o povstaní bola 4. októbra 1944 vo vládnom vyhlásení novej vlády. „Formovala“ sa nová slovenská branná moc, pretože „po rozklade musela byť postavená na úplne nový organizačný základ. Do zväzku vojenskej správy bola začlenená Hlinkova garda, „ktorá ako složka brannej moci plní úlohy občianskej milície. Do jej radov patrí dnes výkonom aj slovenská pracovná služba a Hlinkova mládež. Životným záujmom slovenského národa je, aby úsilie ministerstva národnej obrany pre obnovenie poriadku a branného potenciálu nášho národa bolo pochopené v jeho všetkých složkách. Ide hlavne o obnovenie morálky a prepotrebnej sebadôvery.“ Úlohou ministerstva vnútra malo byť „najmä zreorganizovať kraje, postihnuté zásahmi partizánov a zaistiť vhodnými opatreniami úradovanie.“¹³¹ Vláda mala pristúpiť „k dôkladnému vyriešeniu otázky židovskej (potlesky)“ a vyriešená bude „tiež otázka Čechov na Slovensku. (Potlesky). ... Keď tedy na zodpovednosť budeme ťahať tých Slovákov, ktorí zradili, nebudeme váhať ani len na chvíľu, aby sme české a židovské živly, ktoré sa prevínili pri vyvolaní krvavého diela proti slovenskému národu a slovenskému štátu navždy eliminovali z nášho národného prostredia.“¹³²

Poslanec Stano vo svojej reči k vládnemu vyhláseniu sa vyjadril ešte jednoznačnejšie, keď povedal, že „vojna dotkla sa nás a našej vlasti veľmi citeľne aj z tej strany, odkiaľ sme to najmenej očakávali. Verili sme, že i tie najťažšie časy i prípadný dotyk vojny vydržíme aspoň morálne a národne – politicky nepremožení: v skalopevnej jednote celého národa a každého slovenského jedinca. No stalo sa čosi celkom iného. Tvrdšínej a dlhoročnej agitácii nepriateľov slovenského národa a slovenského štátu podľahli niektorí slovenskí reprezentanti bývalého centralistického režimu a prostredníctvom na

¹³⁰ SNA, fond S, krabica 54-3 41. V. Výhovný článok.

¹³¹ SNA, Snem Slovenskej republiky 1944, I. volebné obdobie. 11. zasadanie. Zpráva o 141. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 4. októbra 1944, s. 6.

¹³² Ibid.: s. 8.

Slovensko poshadzovaných ruských parašutistov, spojení s komunistickými a marxistickými podzemnými prúdmi, vyvolali na Slovensku občiansku vojnu, ktorá bola umožnená v histórii národov a štátov neslýchanou zradou štábu vysokých ofícierov slovenskej armády. Určité časti Slovenska sú od konca augusta tohto roku dejiskom strašnej národnej tragédie. Stavby a technické zariadenia, ktoré sme toľkou láskou a toľkými finančnými obeťami budovali a udržiavali – ležia zničené, a to často zásahom vlastných slovenských ľudí. Mestá a obce, príbytky obyvateľov a továrne ležia v ruinách. Ľud pozbavený je pokoja, terorizovaný rozvášnenými mladochmi a najnižšou spodinou na čele s Cigánmi, pred ktorými nie si je životom istý žiaden poriadny človek. Slovák vraždí svojho spolubratu s ukrutnosťou, akú by sme nikdy neboli predpokladali u príslušníkov nášho rodu. Rozvrat sa udomácnil v rodinách, obciach a mestách. ...Či jesto v histórii ešte takých prípadov, že ľudia rozvrátiť chcú svoj vlastný štát, volajú a umožňujú cudzincom, aby ich opanovali a vazalov z nich urobili? Povolání činiteľa zaiste nájdu spôsob, aby skutočné pohnutky a príčiny tohto nesmyselného povstania presne zistili a objasnili okolnosti, ktoré toto povstanie umožnili, so zistením vinníkov, ktorí k tomu dopomohli už či svojou aktívnou účasťou alebo premeškaním potrebných opatrení.¹³³ ...Je tragické, že armáda, ktorú sme s takou láskou obsypávali a toľko sa na ňu spoliehali v udržaní vnútorného poriadku, stala sa nástrojom práve proti slovenským ľuďom a prepožičala sa do služieb protislovenských.¹³⁴

Zaradenie Hlinkovej mládeže (aj Hlinkovej gardy) do zväzku armády sa dialo na základe nariadenia č. 201 Sl. z. zo 6. 11. 1944 a bolo prvou právnou normou vydanou na základe zmocňovacieho ústavného zákona č. 200/1944 Sl. z. o splnomocnení meniť ústavné zákony a o rozšírení nariadenia právomoci za brannej pohotovosti štátu. Na základe tohto nariadenia, podpísaného okrem vlády i prezidentom, mohli vstúpiť do armády členovia Hlinkovej mládeže už od 15 rokov. To znamenalo zníženie vekovej hranice od tej, ktorá bola stanovená na vek 17 rokov podľa § 9 branného zákona č. 30/1943 Sl. z. Napriek tomu, že sa v brannom zákone u maloletého pri jeho dobrovoľnom vstupe do vojenskej služby vyžadovalo povolenie zákonného zástupcu (§ 9 ods. 3), to, že mohli ísť do boja proti regulárnemu vojsku či už Červenej armády alebo československých jednotiek 15 a 16 roční chlapci ukazovalo, až v akom kolapse sa slovenská armáda po povstaní nachádzala. V Úradných novinách č. 61 zo dňa 23. 12. 1944 bola publikovaná vyhláška ministra národnej obrany č. 462 zo 14. 12. 1944 o mimoriadnych opatreniach za brannej pohotovosti štátu podľa § 26 ods. 1 písm. c) branného zákona č. 30/1943 Sl. z.¹³⁵ Vyhláška obsahovala rozkaz prezidenta republiky zo dňa 21. novembra 1944, ktorým nariadil pribrať do služby brannej moci okrem príslušníkov zborov organizovaných podľa vojenských zásad i príslušníkov Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže.

Ironiou bolo, že poslanec Stano ako dôvod vypuknutia povstania uvádzal „tvrdosť a dlhoročnú agitáciu nepriateľov slovenského národa a slovenského štátu podľahli niektorí slovenskí reprezentanti bývalého centralistického režimu.“ Akým spôsobom bola táto agitácia dlhoročne šírená pri takej cenzúre a zákaze počúvania zahraničného rozhlasu,

¹³³ Ibid.: s. 14.

¹³⁴ Ibid.: s. 17.

¹³⁵ § 26, ods. 1, písm. c) Za brannej pohotovosti štátu prezident Republiky môže nariadiť pribrať do služby v brannej moci príslušníkov žandárstva, sboru uniformovanej stráže bezpečnosti, finančnej stráže a iných sborov organizovaných podľa vojenských zásad.

to nepovedal. Dôvod bol prozaickejší než si poslanec myslel. Ako uvádzal napr. Elo Šándor – väzeň v ilavskom koncentráku už na jeseň 1939: „Nadávalo sa na Tisa, Tuku, Macha, Sidora, Ďurčanského, na ľudácku partaj, na gardu, na švábov, na celý fašisticko-nacisticko-ľudácky chliev. Je zaujímavé, že spoluväzni-katolíci v prvom rade nadávali na svojich farárov a biskupov, ktorí asistujú fašistickým mocipánom a otročiteľom slovenského národa. Každý z nás sa chystal – až príde deň – obesť toho, kto vohnal do koncentráku našinca. Hľa takto vyzerá naša „prevýchova ‘v koncentráku’“.“¹³⁶ Ale aj súdy by boli poskytli informácie. Napríklad v roku 1943 bola podaná žaloba na roľníka Pavla Baču z Vechce, „ženatého, gr. katolíka, majetného, údajne zachovalého, že 13. 9. 1943 na verejnej ceste vedúcej z Vranova do Čemerného v blízkosti železničných závor, za prítomnosti asi štyroch občanov, hanobil republiku slovami: ‘ja mám deti a tu ma zavrú, počkajte Vás fras všetkých ulapí, vy sa všetci poserete i s vašou slovenskou vládou a republikou.’“¹³⁷

Pri stretnutí Dr. Jozefa Tisu s „nespokojnou mladou ľudáckou inteligenciou“, keď mu odovzdávali memorandum s požiadavkami personálnych zmien vo vedení HSĽS sa rozhorčil nad informovaním v tlači: „Kto tu povstal proti štátu, alebo proti vlastnej slobode ...Kde máte ten Slovák, Karol,“ ‘hrabal sa Murínovi na stole a vytiahol jedno číslo *Slováka* z tých dní, v ktorom bol stručný úvodník pod značkou, podľa všetkého od riaditeľa cukrovaru v Trnave ing. Procházku. V tomto článku sa písalo asi takto: že žiaden národ na svete ešte nepovstal proti svojmu štátu a proti vlastnej samostatnosti, iba my Slováci, iba my sme takí múdri, takí politickí zaostanci. Prezident čítal niektoré pasáže článku, zúrivým tónom, potom položil číslo pred seba na stôl a kričal: ‘Čo potrebuje ten Beneš v tom Londýne, ako ocitovať si vlastný úradný orgán Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Veď nie on, Beneš, potvrdí, že Slováci nechcú svoj vlastný štát a povstali proti nemu a za jeho čl. republiku, veď to tvrdia sami Slováci, ľudáci a babráci. Takýchto redaktorov máme a takýchto pol. chumajov, a takéto sprostosti mi vieme robiť’ – ‘trepol Slovák a o zem. ...Paučo vysvetľoval, ako došlo ku uverejneniu tohto článku, že ho tuším ani nečítal pred uverejnením. Potom vyčítal prezident ešte akýsi podrobný článok v Gardistovi, tuším od Mila Urbana... To zas Polakovič vysvetľoval, že nefungovali telefóny, či čo, že nemohli dať z propagandy smernice a pod.’¹³⁸ Na reč poslanca Stana si vtedy nikto nespomenul.

Ale nebol to len atak Jozefa Tisu na neschopnosť novinárov orientovať sa vo vnútroštátnej a zahraničnej politike. Základná absencia vedomostí nielen zo znalostí medzinárodného práva ale i medzinárodných vzťahov a zahraničnej politiky sa preukázala dokonca u docenta medzinárodného práva JUDr. Ferdinanda Ďurčanského, ktorý ešte 14. januára 1945 v Piešťanoch na zjazde mladej ľudáckej generácie vážne predpokladal, že s ľudáckou politickou reprezentáciou budú o Slovenskom štáte po vojne rokovať protihitlerovskí spojenci na mierových rokovaniach. Podľa jeho názoru na rokovaní o obsahu manifestu, prezentujúcom výsledky piešťanského zjazdu, mal mať tento „európsky švih“, mal sa orientovať na celú Európu, nesmel „rozťahovať všelijaké domáce taľafatky, ktorým

¹³⁶ ŠÁNDOR, E.: Ilava, Brno 1947, s. 202.

¹³⁷ SNA, fond S, krabica 101-5, Št. 1219/43/3 Krajskému súdu pánovi predsedovi obžalovacieho senátu v Michalovciach.

¹³⁸ SNA, fond S, krabica 428-4, KOSORÍN, Jozef: „Za život národa, za trvanie štátu“ (Zápis na pamäť o príčinách, význame priebehu zjazdu mladej generácie v Piešťanoch dňa 14. januára a o mojej účasti na ňom). s. 34–35 (rukou číslované od začiatku strojopisu s. 49).

by cudzina nerozumela“ a pokiaľ išlo o domáce veci, malo obsahovať všeobecné zásady zrozumiteľné každému aj vo svete. Každopádne mali tam byť obsiahnuté aj hospodárske a sociálne zásady, čo považoval za „tener dneška“ a „podstatu slovenskej problematiky“. Uviedol, že „Je zbytočné spomínať naše domáce veci niektoré, ktoré sú už bezpredmetné, ako Židia a Česi. Tým sa stavíme do divného svetla, keď toto žiadame riešiť, hoci na druhej strane hlásame, že sme tieto veci riešili. Na tieto veci cudzina hľadá inak a nerozumie im tak, ako my. Tiež veľmi opatrne sa treba kriticky vyslovovať o vláde, netreba ju stavať do takého svetla, aby to slúžilo nám nepriateľskej propagande či u našich spojencov, či u našich protivníkov.“¹³⁹

Posledným zásahom zabrániť občanovi dostať do rúk nevhodnú knihu bola vyhláška ministra národnej obrany č. 45 z 23. 2. 1945 o zákaze štyroch publikácií, medzi ktorými bola kniha hodiaca sa názvom k zatvoreniu dverí za Slovenským štátom: Laurent, Albert, Perspektiven der Weltgeschichte von Morgen, vydaná v Zürichu.

Slovenský štát z rokov 1939–1945, ktorého predstavitelia považovali demokraciu za nezlučiteľnú so svojou politikou, museli zničiť slobodu slova a tlače. To, že im Hitler vychádzal v ústrety už od októbra 1938 a po 14. marci 1939 podporil ich snahy radikálne presmerovať politický a spoločenský vývin na Slovensku z demokratického na totalitný, len potvrdzuje, že to nerobili pod nátlakom, ale zámerne a dobrovoľne.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA: č. 2/7109/7, Občan a jeho právna istota: Slovensko v rokoch 1939–1945.

The Press and Censorship and Propaganda in Slovakia from 6 October 1938 to the End of World War II.

Katarína Zavacká

As a part of the liquidation of civil rights and liberties in Slovakia after 6 October 1938, provisional censorship was introduced in practice (the previous Czechoslovak system was banned). It was delineated by a whole series of concrete repressive orders and measures, including criminalization. Representatives of the Slovak state adopted these measures voluntarily and purposefully, not at all under pressure from Berlin.

¹³⁹ SNA, fond S, 424-4, KOSORÍN, Jozef: „Za život národa, za trvanie štátu“. 2./ príprava sjazdu a manifestu, priebeh sjazdu a výsledky. s. 11 (rukou číslované od začiatku strojopisu s. 49).

MATERIÁLY A' DOKUMENTY

CHARTA 77 NA SLOVENSKU ANEB SLOVENSKO A CHARTA 77

Vilém Prečan

V diskusích spojených s 30. výročí vstupu Charty 77 do života se s větším důrazem než kdykoli předtím vynořila otázka, jaký byl podíl „Slovenska“ na této občanské iniciativě. Na cestu za zodpovídáním této otázky se vydali v jubilejním roce především slovenští účastníci disentu. O první ucelený výklad se pokusil už v lednu 2007 na mezinárodním kolokviu Paříži Miroslav Kusý, který ji pak učinil předmětem svého vystoupení v úvodním panelu pražské konference o Chartě 77 v březnu 2007. O tématu se živě debatovalo také v panelové diskusi očitých svědků na téže konferenci. Tuto část diskuse zahájil Ján Čarnogurský, který označil rozdílnost českého a slovenského prostředí za základní příčinu, proč „bylo velmi málo pravděpodobné, že vznikne jedna česko-slovenská Charta“.

O týden později se v Bratislavě konala diskuse Charta a Anticharta, kde vystoupil se svým pařížským referátem Miroslav Kusý a jako druhý řečník Ján Budaj. Ten Chartu zkritizoval za „sebestřednost“ pražských intelektuálních iniciátorů Charty, a pak – stručně řečeno – ji odmítl, protože prý byla „od počátku nasmerovaná k spoločenstvu postoja (prezentácia stanovisk a výziev), a nie odboja (ilegalita a organizovanie aktivít)“, tedy zcela nevyhovující potřebám slovenského disentu. Svým způsobem měl pravdu, nikoli ovšem svou kritikou „prezentismu“, jak nazval přístup Charty, nýbrž tím, jak postihl, že bylo-li Chartě 77 něco cizí, pak to byla ilegality. To ovšem po mém soudu nebyl nedostatek Charty 77, jakkoli a sebevíc kritizovaný Budajem, ale její přednost. Úsilí Charty 77 směřovalo přece k vytváření veřejného domácího i evropského veřejného prostoru pro realizaci lidských a občanských práv. Takto, jako součást helsinského procesu zdola se zapsala do dějin zápasu o překonání komunismu pokojnou cestou.¹

V panelové diskusi na konferenci k 30. výročí Charty 77 v březnu 2007 se debata soustředila i na řadu dílčích otázek: jak a proč se text konstitutivního Prohlášení Charty 77 dostal na Slovensku opožděně; proč prohlášení nepodepsal Milan Šimečka (s jeho jménem se spojují dokonce různé pověsti, jež byly na místě z velké části vyvráceny prohlášením Miroslava Kusého); na přetřes přišla i otázka proč nebyl v souvislosti s Chartou předem osloven Alexandr Dubček, kterou s největší naléhavostí nastolil už v lednu v Paříži Miroslav Kusý a pak i Ján Budaj.

¹ Viz též RUPNIK, J.: Charta 77 a zrození evropského veřejného prostoru. In: Charta 77: Dokumenty 1977–1989 (eds. B. Císařovská – V. Prečan), Praha 2007, s. XXVI–XXX. Anglicky (The Legacy of Charter 77 and the Emergence of European Public Space) v publikaci: 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989. Sborník z konference konané k 30. výročí Charty 77. Praha 21.–23. března 2007 (eds. M. Devátá – J. Suk – O. Tůma), Praha [b.r.v.].

Autor těchto úvodních řádků a sestavovatel následující mozaiky textů a dokumentů už jako moderátor úvodního panelu březnové konference „zašepstal“ svůj názor, že od Alexandra Dubčeka nebylo možné v roce 1976 či 1977 očekávat, že by cokoli zakládal, a že by Charta s Dubčekem byla či musela být něco jiného, než co nazval Jan Patočka novou duchovní orientací. To se konečně potvrdilo i v dalším desetiletí, když do roku 1988 nebyl ochoten veřejně vystoupit. Takový skeptický názor ostatně v debatě v panelové diskusi 22. března 2007 na Filozofické fakultě KU potvrdil i Jaroslav Šabata (viz níže oddíl A/2, zejména pozn. 18).²

Ve snaze sestavit k takto aktuálně nadhozeným otázkám studijní materiál zachycující momentální stav diskurzu předkládám mozaiku výše uvedených textů, v níž navíc podstatné místo zaujímá příběh dvou mladých slovenských kněží, kteří se v lednu 1977 *sponte sua* vydali do Prahy, aby se dověděli, co je ta Charta 77 doopravdy, a pak se pokusili rozšířit její poselství mezi své spolubratry. Peter Balun z bratislavského Ústavu památi národa byl tak laskav a pro tento účel přepracoval svůj článek publikovaný v roce 2006 na Slovensku. K těmto textům jsem připojil dvě osobní svědectví vzniklá na můj podnět: Kusého text datovaný 26.9.2007 a vzpomínku Agneši Kalinové z července 2007, vhodně doplněnou dalším svědectvím převzatým ze závěru jednoho ze svazků „autobiografománie“ Ladislava Jána Kaliny. Od kolegy Vojtecha Čelka jsem získal dosud nepublikovaný záznam vzpomínky Hany Ponické.

Zbytek předkládaného studijního materiálu tvoří dokumenty. Jednak jsou to – v oddílu B – dva dobové literární texty, tehdy zvané fejetony, a nepřednesený diskusní příspěvek Hany Ponické, určený sjezdu slovenských spisovatelů v březnu 1977. Druhý, obsáhlejší soubor dokumentů pochází z činnosti komunistických potlačovatelských aparátů – Státní bezpečnosti a Generální prokuratury ČSSR. K obsahu a charakteru těchto dokumentů se vztahuje informace v úvodu oddílu D. Veškerý poznámkový aparát je dílem autora a sestavovatele tohoto materiálu s výjimkou poznámek k článku Petra Baluna.

Závěrem tohoto povýtce a záměrně stručného úvodu dvě poznámky. Především chci upozornit, že zde předkládané autorské texty jsou příspěvky k problematice, která byla už v obecných rysech shrnuta a systematicky vyložena v pracích Soni Szomolányi³

² Nejnověji se Alexandrem Dubčekem zabýval Pavel KOSATÍK v nevelké, ale hutné črtě *Lidská tvář*. Alexander Dubček 1921–1992, publikované v česko-slovenské revue *Zrkadlenie/Zrcadlenivýdavané* v Praze (2007, č. 4, s. 18–22). Závěr črty vyznívá tvrdě, ale asi bych ho taky podepsal s doplňkem jediného slůvka snad, které jsem dal do hranaté závorky. Kosatík napsal: „Dalších dvacet let [od srpna 1969, kdy podepsal proslulý pendrekový zákon] prožil v ústraní v Bratislavě jako zaměstnanec lesní správy: permanentně policejné sledovaný, ale bez vůle či chuti provokovat. Veřejně vystoupil dvakrát: v roce 1974 napsal protestní dopis vedení strany, v roce 1988 se v italských novinách přihlásil ke Gorbačovovi. Chartu nepodepsal. Měl [snad] za to, že jeho vlastní způsob boje bude jiný, až do listopadu 1989 však nepřišel na to, jaký.“

Strana, která se s ním dávno rozešla, pro něho dál představovala autoritu, od níž očekával satisfakci. Žil křivdami, které na něm ostatní, doma i v cizině, spáchali v roce 1968. Považoval se za muže, který měl pravdu, a teprve až to svět zase uzná, hnou se věci vpřed.

Svět se však hýbal dopředu i bez Dubčeka, celou dobu. Ukázalo se to i v listopadu 1989, který sice potvrdil, že jeho minulý kredit stále trvá. Žádný nový obsah však už k němu Dubček nepřipojil. Bylo velkým štěstím, že se tento člověk minulosti nestal prezidentem republiky.“

³ Mám na mysli zejména její rozsáhlou studii *Sociálne a politické premeny Slovenska na začiatku 90. rokov* a scénár zmien. In: Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov. Spoločnosť–ekonomika–veda a technika. Bratislava 1994, s. 7–141. Dále konferenční příspěvek November 1989: otvorenie kľukatej cesty k demokracii. In: November 1989 na Slovensku. Súvislosti–predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy (eds. J. Pešek

a naposledy ve dvou statích slovenských historiků, uveřejněných ve sborníku *Česká a slovenská společnost v období normalizace*. Liberecký seminář 2001. Bratislava: Veda 2003. Juraj Marušiač v obsáhlé studii *Slovenská společnost a normalizácia* (s. 109–153 citovaného sborníku) předložil historicko-sociologickou analýzu onoho slovenského prostředí, z něhož vzešla poněkud jiná podoba „obrodného procesu“ v roce 1968 na Slovensku než v českých zemích a dosti odlišná slovenská realita normalizace a slovenské opozice, než jak tomu bylo na západ od řeky Moravy. Norbert Kmet' ve své fundované studii *Slovenská opozícia za normalizácie* (s. 185–207) poskytl systematický a spolehlivý přehled všech forem a všech významnějších událostí antitotalitního odporu, disentu a opozice na Slovensku v letech 1969–1989. Szomolányi, Marušiač i Kmet' dávají odpovědi na otázky, jaká byla slovenská společnost ve dvacetiletí před listopadovým převrácením 1989, jak se formovaly zárodky občanské společnosti na Slovensku, jaké byly výkony hnutí odporu a proč „opozícia, hoci aj len v podobe občianskych skupín protestu voči komunistickému režimu, bola na Slovensku najslabšia a najmä najmenej viditeľná spomedzi komunistických krajín strednej Európy“.⁴

V druhé poznámce bych rád upozornil, že téma „Slovensko a Charta 77“ má dvojníka: téma „Charta 77 a Slovensko“. Týká se toho, jak a nakolik se Charta 77 zabývala Slovenskem. Kdo si chce udělat aspoň přibližnou představu, nechť konzultuje třísvazkovou publikaci *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, jež už byla připomenuta. Najde tam celou řadu dokumentů se specifickým zaměřením na slovenské fenomény.

Ale nejen to. Jakkoli se následující připomínka může zdát banální, je nutno ji dvakrát podtrhnout: Charta 77 se nebrala za lidská a občanská práva česká, za nějakou českou svobodu, ale za práva a občanské svobody všech občanů Československa, tedy Slováků, Čechů, Maďarů a občanů dalších národností obývajících československý stát. Z dílny Charty 77 nevzešel sice žádný dokument o česko-slovenských vztazích, ani adresná, explicitní kritika reálně socialistické federace, což lze považovat za manko Charty. Proto je možné dát za pravdu Miroslavu Kusému a oprávněně podrobit zkoumání, nakolik bylo české prostředí Charty schopné vnímat slovenský problém, slovenskou komponentu společného státu. Jistěže Charta 77 pomáhala vytvářet prostor k diskusi i o těchto otázkách. Posléze se ovšem ukázalo, že to přece jen bylo málo.

– S. Szomolányi), Bratislava 1999, s. 92–110, a konečně November '89: Otvorenie prechodu a jeho aktéri na Slovensku. In: Soudobé dejiny, VI, 1999, s. 421–442.

⁴ Citováno z již uvedené studie Soni Szomolányi v *Soudobých dejinách* (IV, 1999, zde s. 428). Autorka dále dovozovala: „Navyše bola to opozícia značne fragmentovaná v porovnaní s početnosťou českého disentu, z ktorého sa po novembri regrutovali príslušníci novej elity. Na Slovensku to boli iba nepočetné skupinky nekonformných jednotlivcov, pre označenie ktorých sme v sociológii ešte pred rokom 1989 zaviedli pojem „ostrovy pozitívnej deviácie“. A režim sa zrútil skôr, než sa tieto „ostrovy“ stihli poprepájať a vytvoriť nejakú spoločnú politickú platformu opozície voči komunistickej moci.“ Tamtéž.

Obsah předkládané mozaiky textů a dokumentů:**Oddíl A: Historické, publicistické a vzpomínkové texty***1. Texty Miroslava Kusého*

- a) Disent a slovensko-české vztahy (Slovensko a Charta 77)
- b) Disent na Slovensku, Charta 77 a Slovensko
- c) Ako som sa stal signatárom Charty 77 a udržiaval styky s chartistickou Prahou

*2. Ze záznamu výpovědí očitých svědků v panelové diskusi Vznik a počátky Charty 77 na konferenci k 30. výročí Charty 77 v březnu 2007 v Praze**3. Svědectví Agneši Kalinové a Ladislava Kaliny*

- a) Agneša Kalinová: Niekoľko spomienok k výročiu Charty 77
- b) Ján Kalina: Záverečné slovo

*4. Hana Ponická: Charta 77 na Slovensku**5. Peter Balun: Akcia „Kniha“ – príbeh dvoch slovenských signatárov Charty 77 (Robert Gombík a Marián Zajíček)**6. Ján Budaj: Minulosť ako klišé. Zatiaľ.***Oddíl B: Literárně publicistické texty související s Chartou 77***1. Milan Šimečka: Ludvíkovi Vaculíkovi namísto fejetónu**2. Ivan Kadlecík: Komu zvoní? Zvoní tebe!**3. Hana Ponická: Diskusní příspěvek určený sjezdu slovenských spisovatelů***Oddíl C: Zoznam signatárov Prehlásenia Charty 77 zo Slovenska****Oddíl D: Dokumenty Správy vyšetřování Státní bezpečnosti v Bratislavě***1. Z protokolů o výsledcích Miroslava Kusého*

- a) 21. ledna 1977
- b) 9. února 1977
- c) 22. března 1977

2. Osobní prohlídka Milana Hubla

- a) 1977, 19. února. Praha. – Stížnost Milana Hubla generálnímu prokurátorovi ČSSR Jánu Feješovi ve věci omezování svobody a osobní prohlídky 11. února 1977 v Bratislavě
- b) 1977, 10. březen, Praha. – Generální prokuratura ČSSR Správě vyšetřování StB v Praze
- c) 1977, 24. březen 1977, Bratislava. – Správa vyšetřování StB v Bratislavě Správě vyšetřování StB v Praze

CHARTA 77 NA SLOVENSKU ANEB SLOVENSKO A CHARTA 77

d) 1977, 31. srpen, Praha. – Generální prokuratura ČSSR Milanu Hüblovi k jeho stížnosti z 19. února 1977

3. Protokoly o výsledcích Ladislava Jána Kaliny a Agneši Kalinové

- a) 25. února 1977 – protokol o výsledku Ladislava Kaliny
- b) 8. března 1977 – protokol o výsledku Ladislava Kaliny
- c) 4. března 1977 – protokol o výsledku Agneši Kalinové

*4. 15. března 1977 – protokol o výsledku Jany Kuralové**5. 1977, 22. listopad. Bratislava. – Správa vyšetřování StB v Bratislavě ve věci vrácení věci zabavených při osobních resp. domovních prohlídkách*

Oddíl A: Historické, publicistické a vzpomínkové texty

1. Texty Miroslava Kusého

a) Disent a slovensko-české vzt'ahy (Slovensko a Charta 77)⁵

Miroslav Kusý (24. ledna 2008)

Jestvoval v'obec na Slovensku v období normalizácie (1969–1989? politický dissent?

Odpoveď bude závisieť od toho, ako si politický dissent definujeme. Nerobím si nárok na presnú a úplnú definíciu, ide mi skôr o orientačné vymedzenie. Politický dissent nahrádza v totalitnom režime politickú opozíciu. V podobe občianskeho hnutia kritizuje vládnuce zoskupenie, demaskuje jeho spôsob vládnutia a ciele, čím ho oslabuje a napomáha jeho legitímny pád. Disent je v tomto zmysle čosi menej ako revolučné hnutie, ktoré sa usiluje o násilné zvrhnutie režimu, a čosi viac ako šomranie, bežná nespokojnosť s režimom, ktorá sa končí pri jeho krčmovej kritike

Co je to dissent?

Politický dissent nemá v rukách nástroje opozície, ako je legálna organizovanosť, možnosť kandidovať vo voľbách a viesť svoju volebnú kampaň. Na rozdiel od šomrania či krčmovej kritiky sa však usiluje o zverejňovanie svojich postojov (samizdaty, zahraničné médiá), o vplyv na verejnosť, a teda aj o trvalý aktívny vstup do verejnej sféry politického diskurzu.

Jaroslav Šabata túto podmienku v aplikácii na Chartu '77 sformuloval takto: „Ide o fenomén občiansky a politický zároveň. Nie sterilne občiansky. Ani v úzkom slova zmysle politický, teda stranícko-politický. To sa mi zdá byť základným poučením z vnútornej dynamiky chartovnej pospolitosti. Vyústila v hnutie za občiansku slobodu (s veľkým aj malým „h“), ktoré sa premenilo na kľúčový prvok obratu k demokracii.“ (O českém zpáčetnictví, Literární noviny, 2007, č. 4.)

Druhou podmienkou by mohlo byť kritické množstvo disidentov. Kritické množstvo znamená také množstvo agensu, pri ktorom nastáva očakávaná reakcia. Dvaja

⁵ Tento text je pôvodní, slovenská verze výkladu, který Miroslav Kusý přednesl anglicky na kolokviu Dědictví Charty 77 a zrození evropského veřejného prostoru, organizovaného v Paříži 25. ledna 2007. V této podobě (bez uvozující věty) byl také on-line zveřejněn Kusého referát na diskusním shromáždění Charta a Anticharta, uspořádaném Bratislavským institutem humanismu 29. března 2007. – Text byl publikován francouzsky v dvojčísle revue *La nouvelle Alternative* (vol. 22, no 72–73, mars–juin 2007), v němž byly zveřejněny referáty zmíněného kolokvia pod názvem *Charte 77. Origines et héritages*. Oproti slovenské verzi je francouzský tištěný Kusého příspěvek širší o úvodní obsáhlou pasáž týkající se místa Jana Patočky při zrodu Charty a jeho úlohy při formulování jejího morálního smyslu. (Le sens de la Charte 77. La disidence et les relations tchéco-slovaques, citovaný shorník, s. 99–106.) Mezititulky byly převzaty z on-line verze Kusého textu; odtud pochází také titul výkladu uvedený v závorce.

či sedmi disidenti také množstvo netvorí. Kvalita (známe osobnosti) a intenzita aktivít (vplyv na verejnosť a ohlas [vo] verejnosti) môžu do istej miery kompenzovať kvantitu, ale občianska iniciatíva či hnutie sa v každom prípade začínajú až pri vyšších číslach.

Charta '77 splňala obe tieto kritériá. Primerane okolnostiam nahradzovala politickú opozíciu v komunistickom Československu (napriek tomu, že sa tejto úlohe formálne bránila) a prekročila aj ono kritické množstvo, potrebné na domácu i zahraničnú reakciu. Otázka je iba, či a nakoľko tieto úlohy plnila aj na Slovensku a pomocou samotných Slovákov. Klasická, tridsať rokov opakovaná odpoveď znie NIE a od začiatku až doteraz sa hľadajú zdôvodnenia, prečo na znormalizovanom Slovensku Charta nezapustila korene tak, ako v rovnako znormalizovaných Čechách a Morave.

Charta na Slovensku

Popravde, v Čechách a na Morave sa Charta tiež nikdy nestala masovým hnutím. Na Slovensku však nedosiahla ani spomínané kritické množstvo, ktorým by sa tu mohla kvalifikovať ako domáci politický dissent. Slovenskí chartisti sa prezentovali – a to tak v očiach slovenskej verejnosti a opozične naladenej inteligencie, ako aj v očiach komunistického vedenia a štátnej bezpečnosti – iba ako jednotliví exponenti pražského občiansko-politického dissentu.

Úvodné Vyhlásenie Charty '77 sme aj na Slovensku od počiatku intenzívne šírili, a kto mal záujem, mohol sa s ním zoznámiť aj cez zahraničný rozhlas a pod. Okamžité represie však zabrali a prevažná väčšina oslovených Slovákov mala čo stratiť: zamestnanie, cestovanie do zahraničia a pod. Toto je klasický, najznámejší argument, prečo Charta na Slovensku nebola úspešná: normalizačné čistky tu neboli také tvrdé a masové ako v Čechách a na Morave, preto bolo aj podstatne menej existenčne postihnutých Slovákov.

Podcenenie slovensko-českej otázky

Lenže otázka nestála tak, že Slováci by sa s Chartou boli aj obsahovo stotožnili, ale z existenčných dôvodov ju odmietli. Oni sa s ňou ani celkom nestotožnili, lebo nevyjadrovala ich priority. Charta vo vzťahu k Slovákom do istej miery zopakovala jednostrannosť českého postoja zo 68. roku. „Najprv demokratizácia“ a až potom to ostatné! Charta položila výlučný dôraz na občianske a politické slobody, prezentovala sa ako výlučne občianska iniciatíva. V úvodnom Vyhlásení ani v následných dokumentoch Charty tak nenájdeme ani slova o slovensko-českých vzťahoch a problémoch, ktoré sa objavili a narastali po vzniku komunistickej federácie sovietskeho typu. Pre Slovákov zostala prioritou nedoriešená, danou federáciou zle vyriešená slovensko-česká otázka, ktorú Charta nevzala na vedomie.

Tvrdenie, že „Slováci boli federalizáciou saturovaní“, nezodpovedá skutočnosti. Saturovaní boli iba husákovci, v normalizačných čistkách preverení Slováci, ktorým federácia poskytla nové príležitosti. Ten typ, o ktorom sa vtedy začalo v Prahe posmešne hovoriť: „On tady dělá Slováka.“ Lenže tých bol len zlomok. Ostatných Charta v slovenskej veci neoslovila. Vydala niekoľko dokumentov o maďarskej či rómskej otázke, ale nijaký o slovenskej. O tom, že to problém bol, svedčí skutočnosť, že sa o ňom aj v chartistickej societe diskutovalo. Napríklad profesor Milan Jelínek ma v roku 1982 pozval do Brna

prednášať vo svojom bytovom seminári na tému Slovenský fenomén (stať potom vyšla v samizdate). Ak si dobre pamätám, chartistickí ekonómovia diskutovali o. i. na tému kto na koho dopláca. To všetko však mimo dokumentov Charty.

Ďalším citlivým faktorom je zastúpenie slovenských osobností v chartistickej reprezentácii. Nikdy sa tam nijaký nevyskytol (ak neberieme do úvahy obdobie po novembri 1989, keď sa hovorcami Charty stali Miro Lehký a Hana Ponická). V Prahe vtedy žijúci Dominik Tatarka a Ján Mlynárik tam trvale usadení boli síce medzi prvými signatármi, ale do reprezentácie sa nedostali. Bol to faktor, ktorý mohol zohrať na Slovensku rozhodujúcu úlohu. Po celý čas Charta citlivo zvažovala proporcionálne zastúpenie exkomunistov, cirkevných predstaviteľov a občianskeho disentu medzi jej hovorcami. Prečo však nie aj Slovákov?

Charta a Dubček⁶

Neboli ani medzi zakladateľmi Charty. Nevie, či sa vtedy o tom uvažovalo, ale niekedy v novembri 1976 ma v Bratislave navštívil Zdeněk Mlynář a pokúšal sa nadviazať styk s Alexandrom Dubčekom, čo sa mu však nepodarilo. Nechával mu nejaké odkazy u jeho bývalého osobného šófera. Možno išlo o prípadné zapojenie Dubčka do prípravy Charty.⁷

Isté však je, že k tomu nedošlo. Na škodu veci, lebo keď tam mohol byť Mlynář alebo Hájek, určite by sa tam zniesol aj Dubček, ktorý by bol výrazne oslovil Slovensko. Keď som sa potom na to Dubčka pýtal, zamyslel sa: „Vieš, ja som mohol byť jedným zo zakladateľov Charty, ale už nie len jedným z jej signatárov.“ Vtedy sa mi tá odpoveď zdala byť megalomanská, ale čím viac som o nej neskôr rozmýšľal, tým viac som uznával jej racionálne jadro.

Veriaci už mali obhajcu

Charta však zvlášť oslovovala aj veriacich, položila akcent na náboženské slobody. Prečo teda práve v tejto veci nezabrala na Slovensku, kde táto otázka bola mimoriadne citlivá? Zrejme preto, lebo náboženská otázka mala na Slovensku svojho arbitra, ktorý sa jej ujal dávno pred Chartou: bola ňou tzv. tajná cirkev. Charta slovenským veriacim v tomto ohľade neprinášala nič prevratne nové. Tajná cirkev na základe svojich dlhoročných skúseností postupovala inak ako Charta. Nešla do konfrontácie s režimom, volila skôr postup pomocou „mierneho pokroku v medziach zákona“. Odmietala byť občiansko-politickým disentom (v zmysle Šabatovho vymedzenia) a chcela reprezentovať len postoj veriacich, ako ich charakterizuje aj dokument Charty Brutálny zásah proti zhromaždeniu veriacich v Bratislave (14/88) pri príležitosti ich tzv. sviečkovej demonštrácie 1988. Slovenskí veriaci vtedy necitili potrebu prejsť do vyššej roviny boja za občianske a politické práva vôbec, reprezentovanej Chartou. Predstavitelia tajnej cirkvi (biskup Korec a jeho

⁶ Miroslav Kusý sa na toto téma predtým vyslovil ve vzpomínkovom textu Stretnutie s Alexandrom Dubčekom, in: OS, fórum občianskej spoločnosti, 1998, č. 8, s. 70 n.

⁷ K problému Dubček a Charta viz ďalej zejména argumentaci Jaroslava Šabaty v diskuzi očitých svědků, A/2., pozn. 18.

asistent František Mikloško) mi vtedy povedali: naši veriaci nám nedali mandát na prechod do tejto občiansko-politickej roviny!

Situácia sa na Slovensku začala meniť až na jeseň 1989 po uzavretí a príprave procesu s tzv. bratislavskou paťkou (Čarnogurský, Kusý, Maňák, Ponická, Selecký), keď sa protichartistické represálie priamo preniesli už aj na Slovensko. Hoci signatárom Charty bol iba jeden z nich, Charta tak Slovákmí prestala byť považovaná za výlučne pražskú záležitosť (čo platilo ešte pri neúspešnom zbieraní podpisov za prepustenie Václava Havla z väzenia na jar 1989).

Bratislavská humanistická inteligencia podpisovala petíciu za oslobodenie bratislavskej paťky a pri procese s chartistom Kusým (a neskôr aj s katolíkom Čarnogurským) sa po prvýkrát pred Justičným palácom začali konať masové protestné zhromaždenia. To však už bol pád komunistického režimu v Československu na spadnutie.

Keď som podpísal Chartu '77, bol som odchovancom Prahy (kde som študoval a istý čas aj žil) a videl som priority boja proti československému totalitnému režimu pražskými očami. Aj dnes som naďalej presvedčený o správnosti hlavného dôrazu na občiansko-politický charakter chartistického hnutia. Napriek tomu si však dnes myslím, že zanedbanie slovensko-českého rozmeru v chartistickom hnutí sa napokon istým spôsobom podpísalo aj na následnom rozpade Československa.

b) Disent na Slovensku, Charta 77 a Slovensko

Miroslav Kusý (predneseno slovensky 21. září 2007 v Praze)⁸

[...] Vilém Prečan mi zadal určitá témata, na ktorá mám odpovedať, tak se budu držet jeho zadání. První téma jsou občanské iniciativy na Slovensku v době Charty 77. Jistě, na Slovensku existovalo mnoho „ostrůvků pozitivní deviace“, jak to nazvali sociologové. Tedy ostrůvků lidí, kteří mysleli po svém a prezentovali se v malých skupinách. Ale nikdy se tu neobjevilo ono kritické množství (to je zase pojem, který sociologové převzali z chemie), které by vedlo k nějaké bouřlivější reakci. Zůstalo to jen v podobě „ostrůvků pozitivní deviace“, to jest lidí, kteří se nebáli vystoupit a projevit svůj názor, ale zůstali osamocení až na dvě větší výjimky, které si na Slovensku zasloužily pozornost.

První výjimkou byla takzvaná tajná církev. Ano, tajná církev měla za sebou silné zázemí, mohutné zázemí věřících, ale přesto představitelé tajné církve odmítali označení občanská iniciativa. Říkali: my nejsme občanská iniciativa, my jsme seskupení věřících a usilujeme jednoznačně o prosazování našich náboženských práv a nechceme vstupovat do politických aktivit. To mi řekl například biskup Ján Chryzostom Korec – dnešní kardinál, tehdy tajný biskup. A František Mikloško, který byl jeho asistentem, mi tehdy řekl: nezlob se, Miro, ale naši věřící nám nedali mandát k tomu, abychom vstupovali do politických

⁸ Z přepisu panelové diskuse na téma Hnutí za lidská a občanská práva v zemích sovětského bloku a pád komunismu. Národní muzeum, 21. března 2007. Moderátor Vilém Prečan, účastníci: Václav Havel, Max van der Stoep, Jan Litynski, Miklós Haraszti, Miroslav Kusý, Ludmila Alexejeva a Gerd Poppe. Text Kusého exposé se přetiskuje podle znění uveřejněného v publikaci Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci, 1977–1989. Sborník z konference konané k 30. výročí Charty 77. Praha 21.–23. března 2007. Praha [b.r.v.], s. 380–384. Děkuji editorům sborníku Markétě Deváté, Jiřimu Sukovi a Oldřichu Tůmovi za laskavý souhlas s přetištěním záznamu a za poskytnutí přepisu diskuse na elektronickém nosiči. – Nadpis příspěvku pochází ode mne – V. P.

aktivit. Byli přesvědčeni, že se udrží v náboženské rovině, a tím pádem nějak zvládnou tu těžkou situaci. Ovšem ukázalo se, že režim je zařadil do občanských aktivit a reagoval na ně stejně prudce jako na jakékoli jiné opoziční aktivity. Nepřijal to jejich vymezení jen na náboženské svobody, na boj o biskupské stolce a podobně. Zástupci tajné církve tedy říkali: tímto nás věříci pověřili, dál jít nemůžeme. Samozřejmě měli obrovské množství vlastních vnitřních aktivit, které vrcholily velkou svíčkovou demonstrací v Bratislavě na Hviezdoslavově náměstí v březnu 1988, jež byla brutálně rozehnaná policejními oddily a střikačkami.

Obdobná situace vládla i v druhé skupině, která také představovala jistou sílu a vzbudila pozornost veřejnosti doma a v zahraničí, a tu představovali bratislavští nebo slovenští Zelení. Měli několik skvělých aktivit, například obranu známého historického martinského hřbitova, anebo velkou akci Bratislava nahlas, která pojmenovala kritickou situaci v Bratislavě co do stavu životního prostředí.⁹ Tam vládly podobné názory; Ján Budaj, představitel této skupiny, říkal: my nechceme vstupovat do politických aktivit, my se chceme držet našeho environmentálního tématu; tam s námi režim nebude moci zacházet takovým způsobem jako s chartisty nebo jinými, protože my jednoduše zůstáváme apolitictí. Samozřejmě bylo to čiré nepochopení věci, naivní představa, že se jim podaří zůstat v apolitické rovině. Režim jejich ekologické aktivity pochopil jako výrazně a jednoznačně politickou záležitost, protože představitelé tohoto režimu říkali: u nás neexistují žádné problémy s životním prostředím, to je problematika Západu, ne naše věc, u nás je vše v pořádku. A najednou vyjde kniha o Bratislavě, která tyhle řeči vyvrátí. Takže to byl podobný případ výrazné občanské aktivity, která nechtěla být občanskou aktivitou.

⁹ Iniciativa Bratislava nahlas dostala jméno podle publikace dvou základních organizací Slovenského svazu ochrancov prírody a krajiny v Bratislavě (SZOPK). Elaborát v rozsahu 64 stran formátu A4. byl rozvržen do čtyř hlavních částí (Přírodní složky prostředí, Kulturně-historické složky prostředí, Sociální prostředí, Souvislosti) a měl celkem 17 kapitol od Kvality ovzduší až po Znevýhodněné sociální skupiny. Jako sestavovatel byl v tiráži uveden Ján Budaj, jako vydavatel Mikuláš Huba a Juraj Tlamák, statutární zástupci základních organizací SZOPK č. 6 a 13 v Bratislavě. Dále se zde uvádělo 6 členů redakčního kolektivu (Ján Budaj, Juraj Flamik, Fedor Gál, Eugen Gindl, Mikuláš Huba, Peter Tatár), 23 členů autorského kolektivu, 42 recenzentů a 19 dalších spolupracovníků, celkem 84 jmen.

V tiráži se uvádělo, že Bratislava/nahlas (B/n) vyšla jako příloha k zápisu ze společné členské schůze základních organizací č. 6. a 13 Slovenského svazu ochrancov prírody a krajiny v Bratislavě, konané dne 4.6.1987. Ve skutečnosti vyšlo první vydání v nákladu 1000 ks. začátkem října 1987 a druhé nákladem 2000 ks. asi o 3 týdny později. Podle neoficiálních údajů se jen v průběhu prvního měsíce po vydání B/n vyhotovilo soukromě (samizdatem) okolo 60 tisíc kopií na nejrůznějších dobových nosičích a médiích. Podle článku Mikuláše Huby Před 20 roky mi sa témou dňa stala Bratislava/nahlas. Viz <http://blog.aktualne.centrum.sk/blogy/mikulas-huba.php?itemid=209>, 22.11.2007. Mikuláš Huba v článku o tomto „burcujúcim počinu“ uvedl: „Bratislava/nahlas bola, spolu s dunajskými iniciatívami, opravami ľudových stavieb, kláštoru v Mariáňke, či stredovekého domu v Banskej Štiavnici, záchranou historických cintorínov a s niektorými ďalšími monumentálnymi kolektívnymi aktivitami, jedným z vyvrcholení dovtedajších ochrannárskych snažení. V tomto zmysle bola v prvom rade kritikou vtedajších rozhodnutí či nečinnosti a navrhovaním alternatívnych riešení. Bola artikulovaným a verbálnym naplnením vízie nového, demokratického, kultúrnejšieho, ekologickejšieho, zdravšieho a krajšieho Slovenska. Takto k nej pristupovala aj väčšina jej tvorcov. Je možné, že napríklad Ján Budaj ju vnímal od začiatku ako politický počín, ale takýto postoj bol určite výrazne menšinosový. Prevažne politickou sa celá záležitosť stala až následne, najmä po jej masívnom spropagovaní na Hlase Ameriky. Potom už ani nebola veľmi iná možnosť, ako sa začať správať „politicky“. Práve tie dva roky od októbra 1987 do novembra 1989 boli akousi vysokou školou disidentstva či opozičnej politiky pre mnohých aktérov Bratislavy/nahlas, novembrových tribúnov a ponovembrových – zväčša krátkodobých – politikov. Možno aj preto ju Václav Havel nazval slovenskou obdobou Charty 77.“

Druhá otázka, kterou mi položil Vilém Prečan, je Slovensko a Charta 77 nebo Charta 77 a Slovensko – prostě dva různé přístupy ke stejné problematice. Vždycky mi kladou nepříjemnou otázku, na kterou musím odpovídat, proč Slovensko přijalo iniciativu Charty tak vlažně, abych se vyjádřil diplomaticky a neřekl přímo, že ji odmítlo. My jsme tyto věci mnohokrát analyzovali z různých pohledů a já jsem se o to pokusil – vidím zde Jacquese Rupnika – na jeho konferenci v Paříži v lednu tohoto roku.¹⁰ Samozřejmě že Charta přinášela i pro Slovensko velká a nová témata spjatá s lidskými a občanskými právy. Přinášela je v reakci na Závěrečný akt helsinské konference a ony dva známé pakty OSN, které byly především koncentrované na politická a občanská práva. Tak se vymezuje Prohlášení Charty 77 z ledna 1977. Bylo to silné téma, kterým Charta oslovila českou veřejnost a s nimi i ostatní země sovětského bloku – o tom se tu už mluvilo –, ale i světovou veřejnost v tom duchu, jak interpretovali strohý text Charty Jan Patočka a Václav Havel.

Byla to velká témata. Přesto na Slovensku nerezonovala. První slovenské reakce na Chartu byly, že je to pražská záležitost. A tak tento text, který jsme se pokusili po Slovensku šířit, neměl odezvu, tudíž ani signatáře. A druhý velký a velmi známý důvod spočíval v tom, že na Slovensku nebyly po roce 1968 takové represe, jaké se uskutečnily v českých zemích. Nebyly tam tak velké existenční postihy. Slovenská inteligence měla v čase zrodu Charty z takových postihů obavu, protože měla co ztratit na rozdíl od české. A řekněme si pravdu, především v této skupině postižených – mezi intelektuály – nacházela Charta 77 odezvu. Po prvních represích proti chartistům bylo jasné, že každý, kdo podepíše Chartu, bude mít velké existenční problémy. Ale byly tu ještě i další důvody, proč se to na Slovensku nestalo hitem (po pravdě řečeno, hit to nebyl ani v českých zemích ve své době). Podle mě měla Charta 77 jednu slabinu, byla to sice česko-slovenská občanská iniciativa, avšak otcové-zakladatelé byli výlučně Češi. Nebyl mezi ně přizván ani jeden Slovák. Ano, můžeme argumentovat tím, že Slováci nepodepsali Chartu. Ale když se Charta iniciovala, tak jsme ještě nevěděli, jaký bude na Slovensku ohlas. Já se přiznám, že kdybych byl věděl, že to podepisují na Slovensku jako první, v té první skupině, tak bych býval měl pochybnosti, jestli bych to vůbec podepsal. To jsem se dozvěděl až později. Podepsali ji Dominik Tatarka a Ján Mlynárik, ale oba tehdy žili v Praze. V dalších podpisových vlnách se připojili další Slováci, ale dodnes přesně nevíme, kolik Slováků Chartu podepsalo.¹¹ Tehdy se tato stránka věci vůbec neregistrovala, nebyla důležitá.

Zájem o podpis by se byl pravděpodobně zvýšil, kdyby mezi signatáři byl řekněme Alexander Dubček. Když tam mohl být například Zdeněk Mlynář, tak ve stejném kontextu by bylo asi přijatelné Dubčekovo postavení v této iniciativě. Dubček mi svého času řekl, když jsme o tomto tématu diskutovali (a on o něm diskutoval mnohokrát a rád): víš, já jsem nemohl být jedním ze signatářů Charty, já jsem mohl být jen jedním ze zakladatelů. Když to řekl, tak se mi to zdálo megalomanské. Ale později, čím víc jsem o tom přemýšlel, tak jsem uznával, že v tomto Dubčekově postoji je něco pravdy. Já si dobře pamatuji, že koncem listopadu nebo začátkem prosince 1976 byl v Bratislavě Zdeněk Mlynář, byl i u mě a snažil se navázat kontakt s Dubčkem. Jestli šel za Dubčkem v chartistické záležitosti – získat jeho podpis –, to nevím, to by měli říci iniciátoři. Ale

¹⁰ Viz pozn. 5.

¹¹ K tomu viz oddíl C.

kontakt se mu navázat nepodařilo, nechal Dubčekovi vzkaz u jeho bývalého šoféra, a jak se věci vyvíjely dál, nevím. Čili to byl další slabý moment z hlediska Slovenska; a ještě jeden bych zmínil, totiž že ani posléze mezi mluvčími Charty nebyl po celou dobu žádný Slovák. Až v roce 1990 se jím stal Miroslav Lehký a v roce 1991 Hana Ponická, ale to bylo už v době, kdy se v Praze vynášely stoly na ulice a Charta už se dala podepsat bez rizika.

Přiznám se, že jsem odchovanec Prahy, kde jsem studoval, a proto mi bratislavští straničtí funkcionáři někdy nadávali, že jsem Pražák, a říkali to tím hanlivým tónem. Já jsem to tehdy považoval za přirozené, ale od té doby žiji na Slovensku a až ex post jsem mnohem lépe pochopil postoje slovenských lidí v tomto kontextu. To jsou věci, které můžeme dnes dodatečně zvažovat, proč ohlas Charty 77 na Slovensku byl tak slabý a proč se jistá aktivita zdvihla až na sklonku režimu. V roce 1989 se konal proces s „bratislavskou pětkou“ a slovenská inteligence až tehdy zjistila, že represe mohou postihnout i její řady; že už to tedy není jen pražská záležitost, protože už i Slováci se dostávají do kriminálu za aktivity chartistické nebo Chartě příbuzné. I když v „bratislavské pětce“ byl jen jeden chartista, už se cítilo, že perzekuce spojené s Chartou se dostávají i na Slovensko. Ale to už bylo pozdě na to, aby se členská základna nějakým způsobem rozšířila. Děkuji.

Vilém Prečan: Děkuji Miroslavu Kusému. Já bych si dovolil jen zašeptat, že Alexandr Dubček nebyl ochoten cokoli zakládat, a kdyby on byl zakladatelem Charty, tak by to bylo úplně něco jiného, ale rozhodně ne nová duchovní orientace, která vstoupila do našeho života a kterou charakterizoval Jan Patočka.

c) Ako som sa stal signatárom Charty 77 a udržiaval styky s chartistickou Prahou¹² *Miroslav Kusý (26.9.2007)*

Pokiaľ ma pamäť neklame, text Charty 77 priniesol Milan Šimečka krátko po jej zverejnení začiatkom januára 1977 na stretnutie, ktoré sme si s ním dohodovali spolu s Lacom Kalinom v kaviarni dunajského prístavu osobných lodí. Vzniklo sa bavili čo s tým, podpísať či nepodpísať. Kalina už bol v procese prípravy žiadosti o vystaňovanie a obával sa, že podpis by mu skomplikoval odchod z krajiny, Šimečka to nemohol podpísať pre hlboké obavy manželky Evy, ako aj pre komplikácie, ktoré by nastali jeho synom v súvislosti s ich vysokoškolským štúdiom (Peťo už bol v prvom ročníku v Prahe, Milan sa na štúdium hlásil). Ja som problémy tohto druhu nemal, rozhodol som sa podpísať – tým viac, že som bol na pražské prostredie citovo viazaný, študoval som tam na HFH KU a mal som tam z tých čias hromadu priateľov, ktorí patrili do ideového spektra signatárov. Utkvelo mi v pamäti, že som to podpísal po konzultácii s Jolkou (manželkou) a môj podpis do Prahy sprostredkoval Šimečka, aj keď mi to pred časom spochybnil (Fero Oravec mi napísal list, podľa ktorého on bol sprostredkovateľom môjho signovania Charty 77).

¹² Tuto vzpomínkovou črtu napsal Miroslav Kusý na mou žádost o svědeckou výpověď, jak podepsal Prohlášení Charty 77 a nakolik byl ve styku s pražskými chartisty. Méně už vyhověl mé prosbě napsat, jak se připravovala slovenská účast na vzniku Hnutí za občanskou svobodu, jež byla velmi aktivní a vydatná. Popisný název Kusého svědectví pochází ode mne – V.P. – K údajům v prvním odstavci: Podle výpovědi při výslechu 21.1.1977 došlo ke schůzce s M. Šimečkou a L. Kalinou 18. ledna 1977; Šimečkův syn Petr studoval v Bratislavě; Kalinovi podal žádost o vystěhování 7. listopadu 1977.

Styk s Prahou bol po Charte mimoriadne obtiažny, lebo ŠtB sa mu snažila všemožne zabrániť. Raz ma zadržali až v Prahe na Wilsonovom nádraží a po vypočutí ma šupovali späť do Bratislavy v sprievode eštabáka, ktorý šiel so mnou až do Brna. Inokedy ma zadržali už na bratislavskom Hlavnom nádraží na základe podozrenia, že som komusi ukradol kufr (Milan Šimečka túto kauzu popísal v jednom zo svojich fejtónov). Keď som šiel autom, zadržovali ma na diaľnici pri Malackách a šupovali v sprievode späť do Bratislavy. Do Prahy som sa však väčšinou dostával. Riešil som to tak, že som sa na bratislavskej Hlavnej stanici nejako maskoval, že som nastupoval na pražský rýchlik až v Malackách, kam som sa dostal napr. autobusom, alebo že som autom nešiel hneď v Bratislave na diaľnicu, ale som sa na ňu napojil až za Malackami (napr. lesnou cestou cez Karpaty)

Keď som sa do Prahy už dostal, býval som spočiatku väčšinou u [Václava] Komeda na Nerudovke, potom u Ruda Slánskeho na Leninke. Malo to svoje háčky, lebo nebolo možné avizovať svoj príchod, takže človek išiel „nablind“. Vždy som prišiel na nejakú konkrétnu akciu, napr. kolektívnu hovorcu (mluvčích), o konaní ktorej som dostal do Bratislavy správu cez nejakých poslov. Bolo to dobrodružné a občas to skolabovalo. Napríklad, raz som šiel na nejaké stretnutie u Dany Němcovej v Ječnej ulici, ale neprešiel som cez kontrolu v osobe Markéty Němcovej (vtedy mladého dievčatka), ktorej som bol podozrivý a nevpustila ma do bytu.

Pokiaľ ide o vlastné bratislavské aktivity, asi vrcholnou bolo založenie a fungovanie nášho HOSu,¹³ kde participovali aj Ján Čarnogurský, Hana Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák. Končila internovaním Čarnogurského a Kusého a procesom s tzv. bratislavskou päťkou, ktorá chcela položiť kyticu na miesto pri Univerzite Komenského, kde 21. augusta 1968 sovietsky vojak zastrelil 15-ročné dievča Danku Košanovú. Pravdaže, režim prezentoval napokon kauzu úplne inak a súdených pred väzením zachránila iba novembrová revolúcia 1989.

2. Ze záznamu výpovědi očitých svědků v panelové diskusi Vznik a počátky Charty 77

Konference Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci, 1977–1989. (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 22. března 2007)¹⁴

¹³ HOS – Hnutí za občanskou svobodu. Ze 126 podpisů pod manifestem Demokracii pro všechny, jímž HOS ohlásil 15. října 1988 svou existenci, bylo 7 účastníků ze Slovenska. Ján Čarnogurský byl uveden v seznamu kontaktních osob HOS a stal se pak členem Prozatímního koordinačního výboru HOS, který uveřejnil své první prohlášení 4.11.1988. Ján Čarnogurský zveřejnil v prvním čísle samizdatového časopisu *Alternativa* zprávu o prvním setkání slovenských účastníků HOS, která se konala 11. listopadu 1988; zúčastnilo se ho 15 lidí, „ostrielaní disidentní aj mládež, ktorej meno sa zatiaľ neobjavilo ani v samizdatoch ani v zahraničnom vysielaní“. Viz: Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989. Sborník dokumentů (eds. R. Hlušíčková – B. Císařovská), Praha 1994.

¹⁴ Texty se zde přetiskují podle znění uveřejněného v publikaci Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989. Sborník z konference konané k 30. výročí Charty 77. Praha 21.–23. března 2007. Praha [b.r.v.], s. 407–415. Děkuji editorům sborníku Markétě Deváté, Jiřímu Sukovi a Oldřichu Tůmovi za laskavý souhlas s přetištěním záznamu a za poskytnutí přepisu diskuse na elektronickém nosiči. – Debata týkající se slovenské problematiky proběhla v závěru pódiové diskuse.

Ján Čarnogurský: Tak se pusťme na Slovensko. Z dnešního povídání je zřejmé, že pro vznik Charty bylo velmi důležité duchovní prostředí, které se tu už v předcházejících letech, minimálně od roku 1968, vytvářelo – a teď pozor – mezi několika stovkami intelektuálů. Několika stovkami intelektuálů! A kdybych chtěl být uštěpačný vůči Slovensku, tak řeknu, že na Slovensku nebylo několik stovek intelektuálů, kteří by si byli předtím vytvořili vlastní duchovní prostředí. A v tom spočívá jeden z důvodů, proč Charta na Slovensku neměla takovou odezvu. Další důvod vidím v tom, že by české a slovenské prostředí muselo být souzvučné. A my jsme nakonec po roce 1990 viděli, že až tak souzvučná ta prostředí nebyla. Čili bylo velmi málo pravděpodobné, že vznikne jedna česko-slovenská Charta.

Druhá věc je, že jakýkoliv odpor proti jakékoliv diktatuře a okupaci využívá takový společenský rámec, který je nejvíce po ruce a který oslovuje celou společnost a ne jen několik stovek intelektuálů – a to je prostě národní rámec, ať se to někomu líbí nebo ne. Národní rámec, dějiny, kultura, i trochu jazyk (který ovšem v česko-slovenském vztahu nehrál tak velkou úlohu). Slovenský problém vězel v tom, že jakýkoliv národní rámec, který se nějakým způsobem hlásil ke slovenským tradicím, komunistický režim okamžitě vztahoval ke slovenskému státu z let 1939 až 1945. A to na Slovensku dělalo problémy při identifikaci širší skupiny, protože kdo věděl, jestli je disident Ivan Polanský klerofašista, nebo není.

Proto nejbližší jiný rámec je náboženský. A to univerzálně, nejen na Slovensku. Shoda historických a jiných okolností vedla k tomu, že na Slovensku se jako základní referenční rámec pro odboj proti komunismu vyvinulo náboženství, zejména v římskokatolické církvi, ale samozřejmě i v církvi evangelické a řeckokatolické. Náboženství bylo v 50. letech potlačeno, v roce 1968 obnoveno, ale pak mělo zase problémy. A v tomto náboženském referenčním rámci byly způsoby myšlení a opoziční techniky jiné než v Chartě 77. To je zákonité a přirozené a dalo se to čekat. Přijměte to jako takový malý pokus o vysvětlení rozdílů mezi společenskými procesy v Čechách a na Slovensku.

Martin M. Šimečka: Myslím, že Miro Kusý by ještě mohl něco říct, protože včera vyřkl velice důležitou poznámku o tom, jak Slovensko přistupovalo k Chartě. Řeknu jenom několik vět, zejména o mém otci [Milanu Šimečkovi – pozn. red.]. Vystupuji tu jakoby za Chartu, a přitom jsem jediný ze všech dnes mluvících, který ji nepodepsal. A nepodepsal ji ani můj otec. A pokud si vzpomínám na leden 1977, tak jeho hlavním důvodem tehdy bylo mírné zklamání, že nebyl na počátku osloven. Nebyl osloven mezi prvními, a myslím, že ho to v té chvíli natolik rozladilo (přestože to nikdy nikomu nevyčítal), že měl prostě pocit, že podepisovat Chartu později už pro něj není dostatečně důstojné. Tím netvrdím, že chtěl být u všeho při jejím zrodu, ale dozvěděl se o ní skutečně až v okamžiku, když už to všechno propuklo.

A to se týká celého Slovenska. Budu teď trochu polemizovat s Jánem Čarnogurským. Myslím, že kdyby slovenští intelektuálové – kterých jistě nebyly stovky, ale desítky – věděli o této iniciativě předem (nechci teď nikoho kritizovat, protože vím, za jakých okolností a konspiračních opatření se to vše rodilo), tak těch slovenských podpisů Charty by bylo určitě mnohem víc. Podepsaly by ji desítky lidí. A to by možná vyvolalo na Slovensku jiné dějiny, které za daných okolností neměly šanci se odehrát. V Čechách Chartu 77 velmi posílil sám režim svou okamžitou represí, zatímco na Slovensku právě tato represe zmrazila jakoukoliv možnost připojit se k Chartě a proti tomuto režimu vystoupit.

Represe přišly záhy a na Slovensku potom už nikdo neměl odvahu se k Chartě připojit, kromě Míra Kusého a Jána Čarnogurského.¹⁵

Slovensko nebylo připraveno na Chartu z důvodu, o kterém včera v Národním muzeu mluvil Miro Kusý, a doufám, že se k tomu ještě vrátí. Nicméně myslím si, že jeho hypotéza není možná úplně pravdivá, neboť 90. léta ukázala, že Slovensko má dostatek vnitřních sil na protest proti režimu, který začíná potlačovat svobodu. Mluvim teď o mečiarismu, ve kterém Slovensko a jeho intelektuálové dokázali, že mají schopnosti vzepít se diktatuře. Na tom je zajímavé ještě to, že pražští disidenti uvažovali pragocentricky (opakuji, že to nechci kritizovat), zatímco komunistický režim uvažoval federálně. Protože „Anticharta“ se stala velkou federální akcí a podepsaly ji tisíce slovenských umělců. Na rozdíl od Slováků, kteří by Chartu třeba podepsali, kdyby dostali tu příležitost o něco dřív. Zdá se, že režim v tomto případě věděl mnohem víc o této zemi než chartisté.

Vilém Prečan: Chci se zeptat těch, co u toho byli na začátku. Jak jste mysleli na Slovensko? Jaké byly možnosti komunikace? V čem spočívaly potíže? Ještě existuje jeden problém, na který upozornil ve svém projevu na Rupnikově pařížském kolokviu Miro Kusý – totiž, že ani jednou se neobjevil mezi chartovními dokumenty nějaký rozbor česko-slovenských vztahů nebo slovenské otázky. Ano, Charta uspořádala velkou akci na podporu Ivana Polanského. Polanský vydal dva samizdaty, jeden o Tisovi a druhý o Hlinkovi, oba hagiografické, a ocitl se před soudem. Tehdy samizdatoví vydavatelé v celé zemi (to jest i v Česku) uspořádali protestní akci a dali všechna svá jména všanc, protože uvedli a podepsali, co kdo vydává. Solidární akce za Ivana Polanského byla pro mě tehdy v exilu, když jsem to četl, jakousi nadějí pro česko-slovenskou spolupráci v budoucnosti. Také jsem o tom mluvil na paralelním semináři v roce 1988 ve Vídni, když ten pražský StB zmařila.¹⁶ Takže otázka na ty, co byli při tom. Jak to bylo se Slovenskem?

Pavel Kohout: Slovensko byl náš vážný problém od první chvíle. Vycházeli jsme z toho, že režim od roku 1970 používal politiku „rozděl a panuj“ a vycházeli jsme také z toho, že na Slovensku byla naprosto jiná atmosféra. Cítili jsme, že až na několik věrných a pevných spojenců, z nichž někteří jsou tady přítomni, příliš skutečných spojenců na Slovensku nemáme. A báli jsme se riskovat tím, že prodloužíme tu sběrací osu v tak krátkém čase až na Slovensko. Taková je pravda. Domnívali jsme se, že Slovensko se automaticky připojí v polohlasu, který bude buďto pozitivní, nebo negativní. Byl to náš problém a nemohli jsme ho řešit v té rychlosti jinak, než jak jsme ho řešili. Byla to asi chyba.

Jaroslav Šabata: Jen pro propojení těch postřehů zopakují, co už jsem říkal. Milan Šimečka si trpce stěžoval (jak před chvílí uvedl jeho syn), a tato okolnost se také váže na jeho rozhovor s Ludvíkem Vaculíkem, který přiznal, že prostě na to v tomto okamžiku nebyly síly. Pokud jste dobře poslouchali Pavla Kohouta a Petra Uhla, tak víte, že při zakládání Charty bylo nutno učinit tři velmi obezřetné kroky, a proto se to prostě nepodařilo dotáhnout až do té Bratislavy. Brno bylo po ruce především proto, že tu existoval vztah s Anglickou [v Anglické ulici v Praze bydleli Anna Sabatová a Petr Uhl – pozn.

¹⁵ Ján Čarnogurský s mluvčími Charty 77 úzce spolupracoval, nejspíše v roce 1982, kdy připravil analýzu O takzvanom marení dozoru nad církvami, jež se stala v původním slovenském znění součástí dokumentu Charty 77 z 8. července 1982. Byl také velmi aktivním účastníkem pozdějšího Hnutí za občanskou svobodu, není však nikde uváděn jako signatář Prohlášení Charty 77. Viz též oddíl C.

¹⁶ 13. listopadu 1988. Viz PREČAN, V.: Poznámka o vztahu Čechů a Slováků. In: V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993 (uspoř. M. Drápala). Praha–Brno 1994, s. 487–490.

red.] Možná, že kdyby tento úzký vztah neexistoval, tak by se také na Brno „zapomnělo“. Ale když Vaculík řekl, že se zapomnělo, tak to samozřejmě trochu vyhroutil. Organizační a technická okolnost nepochybně zabránila tomu, že pár desítek slovenských intelektuálů se hned v první vlně nedostalo do tohoto procesu.¹⁷ Ale jinak bych kladl velký důraz na rozdíly, o nichž tu hovořil Ján Čarnogurský. Největší rozdíly vyplynuly právě z povahy „normalizace“ v její první fázi. Normalizace vytvořila v obou zemích fakticky jiné klima a konečkonců potom vedla k tomu, že na Slovensku v roce 1989 nevzniklo Občanské fórum, ale vznikla Verejnost' proti násiliu. A vznikla velmi brzy a s jistými postoji, které pak bránily tomu, aby dodatečně došlo ke konvergenci obou útvarů.

Petr Uhl: Mluvil jsem o Alexandru Dubčekovi, ale byl to samozřejmě širší problém.¹⁸ Lidé, kteří se podíleli na organizačních záležitostech a připravovali, jak se bude Charta podepisovat, kdo za kým půjde a tak dále, se málo znali. Už jsem říkal, že jsem dobře znal jenom Jiřího Němce a neodvážil jsem se zeptat Zdeňka Mlynáře, koho bude na Slovensku oslovovat a jak to má zajištěné.¹⁹ Neúspěch Charty na Slovensku způsobil technický nedostatek. Jinak v těch dalších letech Charta věnovala stálou pozornost slovenským problémům – třeba havárii v jaderné elektrárně v Jaslovských Bohunicích, která se promítla do dokumentu o bezpečnosti jaderných elektráren. Dále to byl dokument o postavení Cikánů-Romů, který se samozřejmě týkal také Slovenska. Vyjadřovali jsme se k potlačo-

¹⁷ Jaroslav Šabata měl zřejmě na mysli tuto pasáž z výkladu Pavla Kohouta v úvodu panelové diskuse: „Se strategií Charty se totiž rodila i její taktika sloužící k matení protivníka, který měl mocnou převahu početní i technickou. Neformální štáb rozhodl, že vše podstatné se musí odehrát, než zařadíme policejní odposlechy, agenti StB nebo žvanilové. Prvním protiopatřením bylo, že text Prohlášení nedají sběrači podpisů z ruky, aby neunikl, kam neměl, a všem signatářům bude zaslán poštou až v den D, aby se mohli u očekávaných výsledků hájit přesným zněním. Dál bylo vštěpováno všem vyhnout se při komunikaci slovu Charta i údajům, které by odhalily záměr a jeho rozsah! (...) Druhým taktickým opatřením byl způsob schvalování textu, obrazně nazvaný „úpis krví“. Na papír formátu A6 musel jeden každý petičník opsat rukou celou větu „Souhlasím s prohlášením Charty 77 z 1. ledna 1977“ a k podpisu připojit rovněž vlastnoručně povolání i adresu. To vylučovalo tvrzení, že někdo text pořádně nečetl, anebo že byl něčí podpis připojen podvodně.“

Třetí pojistkou se stal způsob sběru podpisů. Vytipování dobrovolníků, kterým I Pavel rozepsal kartičky s přesným návodem, (...) se vydali po přátelských spojinicích, kde se dala očekávat menší infiltrace donašečů StB. Pár jich tam bylo, ale neměli přímý důkaz v podobě textu, neznali způsob akce ani správné datum, a plně zařadil další taktický tah: podpisy takzvané „první vlny“ byly sebrány ve dnech Vánoec, kdy to podle předpokladu usnadnila ztížená dosažitelnost fidečních důstojníků, snížená aktivita estébáků vůbec a s tím spojená zpoždění i lajdáctví při hodnocení odposlechů.“ Konferenční sborník citovaný v pozn. 14, s. 389 n.

¹⁸ Velmi závažný argument k otázce možnosti získat Dubčka jako signatáře Prohlášení Charty 77 přednesl ve svém exposé v panelové diskusi Jaroslav Šabata: „Pokud jde o exkomunisty, tak ořesení byli všichni ti, kteří si ještě v osmašedesátém roce mysleli, že reforma se dá více nebo méně dělat jen se sovětským souhlasem, respektive ve shodě se sovětským vedením. Zvláště po srpnu měla tato mentalita, nebo chcete-li dokonce filozofie, velmi negativní účinek. Alexandr Dubček byl velká postava – to bych mohl dokázat – ale patřil k lidem, kteří se nevymanili z této představy. Podle mého soudu to, že nepodepsal Chartu, souviselo s touto pozicí a nikoliv s nějakou zvláštní, tak či onak technickou okolností.“ Tamtéž, s. 400.

¹⁹ Ve svém exposé v témž panelu Petr Uhl uvedl: „29. prosince 1976 byla uzávěrka a Zdeněk Mlynář dlouho nešel. Přišel až hodinu poté, snad si spletl čas. My jsme v té chvíli měli nějakých 110 až 120 podpisů a on najednou přinesl dalších 117 a téměř vylučně té komunistické nebo exkomunistické provenience. Několik podpisů bývalých členů KSČ se podařilo sehnat Jiřímu Němcovi, mně a Pavlu Kohoutovi, ale ty Mlynářovy podpisy znamenaly velké vítězství. Najednou bylo jasné, že Charta bude pluralitní. Já jsem mezi podepsanými velmi netrpělivě hledal Alexandra Dubčka, a on tam nebyl! Říkal jsem: Zdeňku (my jsme si tenkrát vykali), jak to, že tam Dubček není, vždyť jste říkal, že pojedete na Slovensko, a my jsme se domnívali, že odtud přivezete podpis Alexandra Dubčka. A on odpověděl: já jsem sice byl na Slovensku, ale v Tatrách. Dubčekův podpis jsme tedy neměli a to byl jeden z neúspěchů Charty 77.“ Tamtéž, s. 396 n.

vání práv etnických Maďarů na Slovensku. Udržovali jsme neustálý kontakt s Miklášem Durayem, který prostřednictvím Charty 77 tyto věci na Slovensku uplatňoval.

Pokud se týká Ivana Polanského, je to jeden z mnoha případů, kdy neintervenovala Charta, ale Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Janko Čarnogurský byl stálým spolupracovníkem VONSu. Lidé v té době jezdili na Slovensko – pět let si z toho nepamatují, protože jsem byl ve vězení, ale vím to z vyprávění – na procesy s katolíky, kteří pašovali z Polska náboženskou literaturu. Represi na Slovensku jsme sledovali, informace jsme měli a bylo jich pořád víc, zejména v 80. letech jsme se snažili o rozšíření naší působnosti. Zdůrazňuji, že vědomí sounáležitosti a potřeby této sounáležitosti zde bylo velmi silné. Ale uznávám, že úplně na začátku to nebylo nejlépe organizované, v tom byla naše slabina – neoslovili jsme Dubčka, Šimečku. Mohli jsme na Slovensku získat několik desítek signatářů a vše by možná vypadalo jinak i po listopadu 1989 a začátkem 90. let – s Verejností proti násiliu, Občanským fórem a možná i s rozdělením státu.

Václav Černík: Dovolil bych si polemizovat s panem Šimečkou. Teď jsem to konzultoval s Jiřinou Šiklovou. Osobně jsem v lednu 1977 u Šimečku byl, dovezl jsem tam dokument Charty a bavili jsme se o možnosti rozšiřování. Bylo to někdy začátkem ledna.²⁰

Petr Pithart: [...] Kolikrát jsem se sám sebe ptal, jestli bych to podepsal koncem ledna 1977 nebo jestli bych to podepsal, kdybych bydlel v Táboře. A po pravdě musím říci, že jsem si na to vždycky odpověděl, že prostě nevím, protože „hněv pracujícího lidu“ byl opravdu velmi veliký a těch, kteří to podepisovali po nás a v malých městech, jsem si vždycky nesmírně vážil a ptal jsem se, jestli já bych měl takovou odvahu.

Jan Šimsa: Ještě se vrátím ke Slovensku. Rád bych podepřel ten hlas volajícího na poušti, který mluví pravdu a nic než pravdu. Začátkem roku 1977 jsem se seznámil s Vladem Čechem, to byl geniální slovenský matematik žijící v Brně. A ten s rozhořčením vyprávěl, že se zúčastnil velmi široké porady lidí, kteří chtěli na Slovensku podepsat Chartu, ale že přišel Milan Šimečka a Chartu tam představil jako jednorázový akt a dodal, že už není potřeba dalších podpisů, že je to uzavřeno a teď je potřeba jen zjistit, jaké to bude mít následky, důsledky a ohlasy. Řekl, že s Chartou nesouhlasí a s ním i většina přítomných.²¹ Milanu Šimečkovi (já ho znal od roku 1974) nebylo snadné oponovat, poněvadž to měl promyšlené a skutečně přesvědčil všechny až na Vladu Čecha, který pak v Brně Chartu podepsal. Čech neskrýval nechuť vůči Šimečkovi, ještě samozřejmě netušil, jakým zvláštním způsobem se s ním potom spřizní.

²⁰ Miloslav Černík (nikoli Václav), nar. 1950, příslušník II. Inutí revoluční mládeže (viz PAŽOUT, J.: II. Inutí revoluční mládeže 1968–1970: Edice dokumentů. Praha 2004), švagr ing. Rudolfa Slánského a manžel jeho sestry Marty. V prosinci 1976 se podílel na sběru podpisů pod Prohlášení Charty, patřil k sítí, která zajišťovala spojení s polskými disidenty. V lednu 1977 jel z pověření Jiříny Šiklové za Milanem Šimečkou do Bratislavy a jednal s ním v jeho bytě o možnostech získání slovenských signatářů pod Prohlášení Charty 77, které s sebou přivezl. Šimečka soudil, že to bude na Slovensku těžké. Hovořili také o Alexandru Dubčekovi, Šimečka slíbil, že to zkusi, ale namítl, že v takovou možnost příliš nevěří, protože se Dubček nechce veřejně angažovat. Podle telefonického rozhovoru s Miloslavem Černíkem 17. března 2008. – Bližší datum Černíkova zájezdu do Bratislavy se nepodařilo určit. Domnívám se, že to nemohlo být před 6. lednem 1977, protože do té doby bylo jakékoli šíření textu Prohlášení Charty 77, datovaného 1. ledna 1977, embargoováno.

²¹ K tomu viz následující vyjádření Miroslava Kusého a údaje v Několika vzpomínkách k výročí Charty 77 Agneši Kalinové (A/3), kteří oponovali tomu, že by Milan Šimečka komukoli vymlouval podpis pod prohlášení, nebo měl vůči Chartě 77 negativní postoj.

Ovšem, abych byl spravedlivý, Čech mi také vyložil, že Milan Šimečka tehdy říkal, že pověřen rozšířit Chartu na Slovensku byl spisovatel Dominik Tatarka. Ten měl text Charty na Slovensko přivést a představit ho. On však měl nějaké společenské závazky v Praze, zdržel se, uklouzl a zranil se, zůstal v nemocnici a na Slovensko nedorazil. To je jisté, protože v nemocnici ho navštívili mí přátelé, a jestli se nepletu, byl mezi nimi i můj syn. Na Slovensku se tak uskutečnila ona beseda pouze s Milanem Šimečkou a bez Tatar-ky. Myslím, že by bylo třeba prozkoumat, je-li to pravda, já to mám z orální historie, která je teď velmi populární, ale říkal mi to také Vlado Čech, jedna z nejvýraznějších osobností brněnské Charty. [...]

Vilém Prečan: To je věc, kterou je třeba zjistit, pokud to vůbec ještě jde. Mluví se o Juraji Spitzerovi, který to dostal, měl s tím lidí seznámit a stopil to. Já se musím podívat do své korespondence s Milanem Šimečkou, oni byli tehdy na horách a dostali to od Ludvíka Vaculíka s velkým zpožděním. Ale vím například, že Milan Šimečka v lednu na narozeninách Eda Friše, kde se sešla společnost, text Charty vytáhl, vyvolal o něm debatu, což na něho potom práskl při výslechu jeden z přítomných, který byl, jak se později ukázalo, spolupracovníkem Státní bezpečnosti.

Miro Kusý: Já jen faktickou poznámku. To, co řekl pan Šimsa, mě velmi zarazilo, protože jsem byl intimní přítel Milana Šimečky a takové vyjádření jsem od něho nikdy neslyšel. Naopak, celá jeho životní aktivita po přijetí Charty 77 ukazuje, že byl jedním z nejúčinnějších chartistů, bez ohledu na to, jestli ji v dané situaci podepsal nebo nepodepsal. Já jsem podepsal Chartu na Šimečkův podnět, to on mi zprostředkoval podpis. Podepsal jsem ji vlastně jemu.

3. Svědectví Agneši Kalinové a Ladislava Kaliny

a) Několiko spomienok k výročiu Charty 77

Agneša Kalinová (červenec 2007)

Neviem už presne, či som sa o Charte 77 dozvedela najskôr od Milana Šimečku, alebo z rozhlasových a televíznych správ o zatknutí jej tlmočníkov v Prahe, dňa 6. januára. Odohralo sa to totiž takmer súčasne.

S manželom L. J. Kalinom sme sa 3. alebo 4. januára 1977 vrátili, spolu s Evou a Milanom Šimečkovcami, z desaťdenného rekreačného pobytu v chatkách na Borovej Sihoti pri Liptovskom Hrádku. Pri najbližšom stretnutí s Milanom nám tento ukázal text Charty 77 a povedal nám, že ho dostal poštou z Prahy za svojej neprítomnosti – ak sa dobre pamätám, aj so žiadosťou o podpis. Keďže presne v tých dňoch sa už naplno a vo všetkých médiach spustila zúrivá protichartistická kampaň, odmietal predovšetkým môj manžel možnosť pripojiť sa k nej svojim podpisom. S jej obsahom, vrátane zvolenej „legalistickej“ taktiky opierajúcej sa o dokumenty z Helsiniek, však výslovne a plne súhlasil. Povedal, že ani fyzicky, ani psychicky nemá po prežitých vazenských útrapách z rokov 1972–73 silu vystaviť sa novému náporu zo strany ŠtB. O to viac, že si ho bezpečácki sledovatelia neprestali všimnúť ani po prepustení z vazby na základe amnestie,

ba ani po uplynutí dvojročnej podmienky, ktorú naňho za údajné poburovanie ešte po prepustení uvalili.

Stotožnila som sa s jeho postojom zo solidarity a zo súcitu s ním a azda aj preto, že som nechcela pripraviť svoju – vtedy už dvadsaťtiročnú – dcéru Júliu o poslednú šancu dostať sa po rade odmietnutí na vysokú školu. V rámci protichartistickej kampane sa totiž v tlači dôrazne popieralo, že by sa mladí ľudia nedostávali na štúdium len kvôli politickým výhradám voči ich rodičom. V Charte 77 to figurovalo ako jeden z dôkazov na porušovanie ľudských práv v Československu a ja som sa naivne domnievala, že práve takúto pre nich bezvýznamnú maličkosť, ako je umožniť štúdium nadanej dievčine, využije normalizátorská vrchnosť ako dôkaz, že výhrady chartistov sú neopodstatnené. Ani táto drobná nádej a ilúzia sa však nepotvrdila a to bola napokon prislovečná posledná kvapka, ktorá ma doviedla k rozhodnutiu emigrovať.

Pokiaľ sa pamätám, zaujal Milan Šimečka podobné stanovisko, a to asi v tom zmysle, že pripojenie svojho podpisu pokladal v prvých januárových dňoch za akosi oneskorené, podpisovú akciu považoval zverejnením textu za viac-menej ukončenú. Rozhodne sa však nepamätám, že by bol Milan Šimečka pred nami kritizoval chartistov za to, že o pripravách textu a celého podujatia neinformovali predom ani jeho, ani nikoho z – pomerne dosť úzkeho – okruhu ľudí, s ktorými boli dovtedy na Slovensku v kontakte. Uvedomili sme si totiž, že pokusy o to mohli celú akciu už pri zrode vážne ohroziť, veď bezpečnosť ostro sledovala všetky takéto styky a stretnutia. Naopak, Milan oceňoval skutočnosť, že text mu predsa len poslali pred zverejnením a pokladal za nešťastnú zhodu okolností, že si ho mohol prečítať až dodatočne. Rozumela som tomu tak, že by bol text asi podpísal, keby sa mu bol dostal do rúk pred zverejnením. S jeho znením, zámerom i jednotlivými formuláciami naprosto súhlasil, nepamätám sa, že by bol vyslovoval voľaké výhrady.

O niekoľko dní neskôr, keď už nám bolo jasné – najmä na základe informácií zo zahraničného rozhlasu –, že sa k Charte 77 pripájajú svojim podpisom ďalší odvážlivci, že akcia teda pokračuje, ocitli sa Šimečkovci, Eva takisto ako Milan, v takom ohňostroji eštebáckeho nátlaku, že o podpisovaní už asi ani nestihli uvažovať. Tuším už hneď v ďalšom januárovom týždni si oboch – prirodzene osobitne – predvolali na vypočúvanie a podrobili ich najhrubšiemu vydieračskému nátlaku.²² Od oboch – teda od každého z nich zvlášť – žiadali osobné, podpísané vyhlásenie proti Charte 77, ba jej jednoznačné odsúdenie aj s jasným zdôvodnením tohto postoja. Milanovi, ktorý v tom čase už pracoval ako bagrista u Pozemných stavieb, takže ho nemohli strašiť stratou dobrého zamestnania, sa hlavne vyhrážali, že vyhodia z Vysokiej školy technickej jeho staršieho syna Petra, ktorý bol v prvom ročníku. Dostal sa na elektrotechnické štúdium až rok po maturite, po úspešnej praxi pri počítačoch a na odporúčanie podniku Datasystém. Eve Šimečkovej, ktorá mohla akosi šťastnou zhodou okolností ešte vyučovať na katedre anglistiky Filozofickej fakulty UK v Bratislave, predovšetkým hrozili, že ju prepustia z práce, ale takisto aj potrestaním jej syna-rukojemníka (ako túto prax pomsty na deťoch nazval Milan Šimečka v knihe Obnovení pořádku).

²² Jestliže Milan Šimečka dával svůj fejton Ludvíkovi Vaculíkovi namísto fejtonu (viz dále) 15. ledna 1977, muselo k jeho jednání v kádrovém oddělení Slovenské vysoké školy technické dojít před tímto datem. Nejsou žádné doklady o tom, že by byli Šimečkovci v té době vyslýcháni Státní bezpečností.

Bolo to ešte v dňoch a týždňoch pred antichartou a nátlak na takéto osobné vyhlásenie bol oveľa hrozivejší a bezprostrednejší ako o čosi neskôr nátlak podpísať antichartu. Jej signatári sa totiž vtedy i neskôr vyhovárali vzájomne jeden na druhého, dušovali sa, že to celé bola vlastne nezáväzná ba takmer neosobná akcia, keďže antichartu predsa podpísali „takmer všetci“, ktorých na to vyzvali... Akcia osobných vyhlásení bežala na Slovensku tuším také tri–štyri týždne, jej výsledky zverejšoval Gustávom Husákom založený a protežovaný týždenník *Nové slovo* a v jednom čísle to dotiahli na najviac 4–5 vyhlásení. Pamätám sa, že na tento lep vtedy naletel Peter Karvaš a Ladislav Ťažký.

Milan Šimečka, takisto ako jeho žena Eva tomuto tvrdému tlaku statočne odolali a nijaké vyhlásenie proti Charte 77 nenapísali, nepodpísali, ani nezverejnili. Doplatila na to predovšetkým Eva Šimečková: zrejme na pokyn ŠtB dostala zakrátko zákaz prednášať na katedre, ba vyslovene aj zákaz ostať v akomkoľvek styku so svojimi doterajšími študentmi. S okamžitou platnosťou ju preložili do novo založeného Kabinetu na štúdium teórie prekladu – tak nejako sa to, myslím, menovalo – ktorý mal jednu–dve miestnosti v centre mesta na Zelenej ulici a už neviem, či vôbec ešte nejakého zamestnanca okrem Evy Šimečkovej. Pracovnú náplň si mala tiež vytvoriť viac–menej sama. Jej dispozícia k depresiam, ktorá sa prejavovala už nejakých päť rokov, sa v tejto nútenej a nezmyselnej izolácii citeľne zhoršila. Peter Šimečka akýmsi zázrakom mohol pokračovať v štúdiu elektrotechniky, aj Milanovi „dovolili“ ostať pri bágri.

Neznamenalo to však, že by si ho bezpečiaci prestali všimnúť, sledovať, či predvôlávať ho pod rôznymi zámienkami na vypočúvanie. Keďže Milan Šimečka v tom čase už sústavne pracoval na rukopise svojej významnej eseje–analýzy normalizačného režimu v Československu, ktorý neskôr publikoval v zahraničí pod titulom *Obnovení pořádku*, nemal ani on, ani jeho blízki – ku ktorým sme sa ráтали – pocit, že by prestal patriť do disidentského spoločenstva len preto, že konkrétne nepripojil svoj podpis pod Chartu 77. Boli sme presvedčení, že to takto chápu aj naši početní pražskí priatelia, združení teraz už z prevažnej časti okolo Charty 77, že Milana, takisto ako nás oboch, naďalej rátať do svojho okruhu. Potvrdila nám to aj skutočnosť, že sa Milan – ešte v čase nášho pobytu v Bratislave, teda do októbra 1978 – čoraz častejšie zúčastňoval stretnutí u Václava Havla na jeho Hrادةčku a že podobné stretnutia usporiadal – či vtedy len pripravoval – aj na brnenskej chate svojich svokrovcov.

Nikdy som Milana Šimečku nepočula – aspoň v mojej prítomnosti sa to rozhodne nestalo – voľakoho odhovárať od podpisu Charty. Pokladali sme to výlučne za vec osobného rozhodnutia, osobnej statočnosti a schopnosti vydržať brutálny policajný nátlak na celú rodinu, aký to malo v každom prípade na následok. O to viac sme obdivovali a držali palce každému – v prvom rade Mirovi Kusému, Vladovi Čechovi a Mariánovi Zajíčkovi, s ktorým sa naša dcéra poznala, aj sa zúčastňovala na jeho peziňských podujatiach – kto si tieto útrapy vzal na seba. Nazdávali sme sa a často sme o tom s Milanom Šimečkom hovorili, že naša situácia v Bratislave je ešte o čosi ťažšia a exponovanejšia ako postavenie chartistov a vôbec disidentov v Prahe.²³ Zdalo sa nám, že vo väčšom meste sa predsa len ľahšie darí uniknúť pozornosti, či aj sledovaniu špecializovaných tímov a že sa väčšie útra-

py a menšie neprijemnosti trvalého autsajderstva ľahšie znášajú vo väčšom spoločenstve rovnako zmýšľajúcich, aké v Prahe postupne vznikalo, než sa to dá v našej malej, dosť izolovanej bratislavskej skupinke. Napokon sme si vravievali, že ani v Brne či v ďalších českých a moravských mestách nezakotvila Charta tak pevne ako v hlavnom meste, že sa ani tam situácia podstatne nelíšila od bratislavskej. Ani v trocha širšom okruhu našich podobne protinormalizačne zmýšľajúcich priateľov sme nikdy a ani na chvíľu nepokladali Chartu za akúsi čisto českú záležitosť (ako sa dnes na Slovensku čoraz častejšie argumentuje) a vážili sme si každého, kto sa k nej hlásil.

Pestré formy nátlaku a vydierania, ktoré si ŠtB vymyslela proti našej rodine – vrátane dcéry – napriek tomu, že sme Chartu nepodpísali a že od nás nikdy nijaké protichartistické vyhlásenie ani len nežiadali, opísal môj manžel podrobnejšie v doslove k svojej knihe *Odpočúvaj v pokoji* čiže *Basastory*. Jeho doslov, napísaný už roku 1978 v mníchovskej emigrácii, pripojujem k tomuto textu.

b) Záverečné slovo

Ján Kalina (únor 1978)²⁴

[...] Starostlivosť ministerstva lásky o našu rodinu sa prudko vystupňovala v historickom roku vydania kontrarevolučného pamfletu Charty 77. Ako jej sympatizanti, potenciálni podpisovatelia a priatelia viacerých signatárov sme sa po februári 1977 dostali do zvláštnej sústrednej paľby.

Začalo sa to zdanlivo nevinne: v poštovej schránke som objavil otvorenú zásielku, neporušený balíček s 32 erotickými fotografiami môjho priateľa L. V., podanú na pošte – aká čudná hra náhody – vo Viedni. Poslanie zásielky bolo priehľadné: diskreditovať ho pred známymi. Odosielatelia zo škandalizačného oddelenia ŠtB boli presvedčení, že neodolám pokušeniu a pikantné snímky dám kolovať prinajmenšom v okruhu najbližších priateľov. Namiesto toho som ich vložil do obálky a ešte v ten deň odoslal na ministerstvo vnútra. Zásielku som v sprievodnom liste označil za nehoráznu provokáciu a žiadal som, aby okamžite začali pátrať po neznámom páchatelovi, ktorý sa šírením intímnych obrazov dopúšťa trestného činu – s cenníkom až do dvoch rokov.

Krátko nato vyšetrovatelia počas nočnej domovej prehliadky v byte nášho priateľa Eda Friša, kedysi prvého tajomníka ÚV KSS, a jeho manželky Soni Čechovej okrem iných vecí zhabali aj ďalší diel mojich pamätí, ktorý som im požičal. Napriek desiatkam sťažnostiam na rôzne inštalácie mi ho doteraz nevrátili, ba pre „závadný obsah“ ho navrhli súdu na zhabanie. ŠtB sa tak stala najhorlivejším čitateľom mojich memoárov.

Potom prišli dvaja vyšetrovatelia a v ranných hodinách si ma bez písomného poverenia a bez predvolanky odviekli z bytu do novej budovy štátnej bezpečnosti na menej hrdo znejúcej Drieňovej ulici, aby ma vypočúvali pre signatárov a Chartu. Pretože nie som

²³ Shodnô to vyjadril Václav Havel na slavnostnom večeru Charty 77 a Slováci v Nostickém paláci v Praze 11. prosince 2007, kedyž pripomenul, že podepsat Chartu 77 znamenalo na Slovensku väčšie riziko než v Čechách. (<http://Domáci.HINed.cz> 11. 12. 2007)

²⁴ Text se přetiskuje ze *Závěrečného slova* – doslovu ke vzpomínkové knižke, v níž Ján (Ladislav) Kalina vyličil v roce 1973 svou trestní kauzu, v níž byl v roce 1972 odsouzen na dva roky ztráty svobody. Kalina byl propuštěn po roce stráveném ve vězení, jelikož se na něho vztahovala prezidentská amnestie k 25. výročí „vítězného února 1948“. *Závěrečné slovo* datoval v únoru 1978. Viz KALINA, J.: *Odpočúvaj v pokoji* čiže *Basa story*. Bratislava 2004, s. 250–254. – Srv. níže otištěné protokoly o výsleších L. J. Kaliny. února a 8. března 1977.

ani na svedení, ani na stránickej previerke, odmietnem na tejto pôde zápisnične vyslovať politické názory. Ale dodám, že súkromne im to rád poviem: „V charte niet jediného tvrdenia, ktorého pravdivosť by som nemohol potvrdiť svojou osobnou skúsenosťou.“

Pri tejto príležitosti mi slávnostne oznámia, že dostali súhlas prokurátora na zadržanie mojej pošty. Túto prácu vykonávali, pravda, bez prokurátorovho posvätenia, už vyše sedem rokov. Oznámia aj konkrétny dôvod. Predložia mi obálku mne adresovanú a v Prahe podanú a vyberú z nej päť fotokopii Charty plus strojom klopáný sprievodný list, podpísaný iniciálkou L., s nasledujúcim zaujímavým textom:

„Milý Laco, prosím, aby si s materiálom naložil ako v minulosti, pokračoval v sondáži, ktoré osoby by byly ochotné chartu podepsat, víc se zaměřil na dělnické prostředí... Vzor podpisového háčku máš.“

Dôverne mi tykajúci anonymný priateľ L. ďakuje za

„doterajší spolupráci v prospech věci i dalším přátelům v Bratislavě“

a nahovára ma, aby som organizoval zbierky, lebo

„i skromnější finanční pomoc ze Slovenska je pro nás především morální podporou“.

Potom mi položia krížovú otázku: – Kto vám to poslal?

– Vy to neviete? – pýtam sa začudovaný.

– Viete, kto to poslal? Vaculík?

– Predsa vy.

Aj pri letmom čítaní je mi jasné, že ide o nešikovnú, priezračnú provokáciu diletantského dramaturga ŠtB, ktorý nevynechal jedinou príležitosť, aby mi v tomto liste, odoslanom riadnou, teda cenzúrne kontrolovanou poštou neimputoval v každej vete dlhotrvajúcu, sústavnú a rozvetvenú činnosť, z ktorej by mohli urobiť predmet trestného stíhania. Lenže údajný „pražský“ autor bol taký neobratný, že použil dokonca slovenský výraz „doterajší“ namiesto jedine správneho „dosavadní“.

Pod touto priehľadnou zámienkou mi začne teda bezpečnosť už oficiálne zadržiavať poštu, ktorú mi potom vydá (alebo ani nie) po troch, štyroch či šiestich mesiacoch. Rozhodnom sa protestovať na všetkých možných inštanciách, až sa dopracujem ku generálnemu prokurátorovi ČSSR. Píšem mu:

„Je to absurdita, ktorá nemá obdobu. Neviem si predstaviť, že by napr. neznámy provokatér poslal generálnemu prokurátorovi balík s listom, kde by ho žiadal, aby priložený zásielku výbušnín umiestnil, ako minule, pod písací stôl ministra a potom ďalej pokračoval v činnosti – a nato by orgány bezpečnosti zakročili proti generálnemu prokurátorovi a nebezpečného rozvratníka nechali nepovšimnutého. – Je to absurdná predstava v právnom štáte, ale presne to sa robí teraz so mnou.“

O týždeň a takmer rok po tom, čo ŠtB uvalila na moju korešpondenciu embargo a otvorila mi na Drieňovej ulici v kancelárii nadporučika Stachu vlastnú poste restante schránku, dostanem poštou „uznesenie vyšetrovateľa“.

„Vzhľadom na to, že pominuli dôvody zadržania a otvorenia zásielok, adresovaných Vašej osobe, bol daný pokyn Poštovému úradu, aby tieto neboli už zadržiavané.“²⁵

V marci 1977 ma navštívi na mňa špecializovaný, ironicky sa usmievajúci drobný vyšetrovateľ, ktorý úzkostlivo tají svoje meno (volá sa Kopál) a požiada ma, aby som im zapožičal „na expertizu“ svoj písací stroj značky Olympia. Predloží pripravenú potvrdenku, nemá teda zmysel vzpierať sa, hoci celá vec je nezmyselná. Pokiaľ viem, expertíza stroja a zistenie totožnosti typov môže trvať maximálne dve minúty. Štátnej bezpečnosti trvá sedem mesiacov, kým mi stroj vrátia, aj to iba po ôsmich sťažnostiach na všetky stupne prokuratúry.

Aby som nemohol povedať, že ostatných členov rodiny zanedbávajú, začnú predvádzať na výsluchy z pracoviska aj Agnešu a Julku. Najprv pre stretnutie s bývalým trestancom a signatárom charty, navyše Pražákom, Milanom Hüblom u spoločných známych, potom len tak, aby zistili, čo si Agneša po polročnom odstupe o charte myslí.

Na pracovisku kontroluje bezpečnosť jej dochádzku, spytujú sa šéfa, či vie, že ju zazrelí v pracovnom čase v meste – v kníhkupectve. Julku viackrát vypočúvajú pre Toporovu karikatúru (chlap, šiestimi rukami si súčasne zakrývajúcí oči, uši a ústa), ktorú „náhodou“ našli v našej pošte – „omylom“ ju otvorili a naša dcéra si trúfala poslať ju ako novoročenku priateľovi do Kalifornie. Išlo pritom o kresbu z knihy predávanej v poľskom kultúrnym stredisku v Bratislave. Inokedy ju spovedajú pre účasť na verejnej prednáške o futurologii. A napokon pre spoluprácu pri organizovaní „ilegálnej Patočkovej antiuni-verzity“ – ako to nazvali –, čiže prednášok o filozofii či literatúre, na ktoré sa odvážili pozvať aj vylúčených členov strany, či dokonca signatárov Charty.

Ale ani to nie je všetko. Zdá sa, že sme sa stali nositeľmi celoslovenského rekordu v komplexnom a dlhodobom diskriminovaní celej rodiny:

Naša dcéra maturovala s vyznamenaním v mesiacoch, keď som vo vazbe čakal na súd. Od tých čias absolvovala za päť rokov s imponujúcou vytrvalosťou osem úspešných prijímacích skúšok na tri rôzne vysoké školy, aby jej zakaždým dali pocítiť, čo znamená biblický dedičný hriech. Za obdobie, keď jej spolužiaci už stihli ukončiť vysokoškolské štúdium, doručila jej pošta dokopy osemnásť ráz zamietavú odpoveď na jej žiadosť o prijatie a na odvolania k príslušnému rektorovi či k ministrovi školstva.

Bolo by to priveľa aj na dospelého, tobôž nie na mladé, dozrievajúce dievča, ktoré malo v čase tzv. krízových rokov, za ktoré trpí, štrnásť rokov.

A zas je na výsluchu Agneša. Podstrčia jej staršie britské noviny.

– Predkladáme vám západný buržoázny časopis Sundaj times (prisne foneticky), v ktorom je článok proti Československu. V tomto článku sa tvrdí, že ste poskytli rozhovor západnému novinárovi o tom, vraj vaša dcéra nesmie študovať. Urobili ste tak v čase belehradskej konferencie, aby to mohla západná propaganda proti nám zneužiť. Prečo ste to povedali?

– Asi preto, lebo je to pravda, – odvetí moja žena so sedliackou logikou.

V septembri 1977 dostala dcéra posledné zamietnutie žiadosti o prijatie na vysokú školu. Stalo sa to v roku, keď sa najvyšší funkcionári dušovali, že tvrdenia Charty

²⁵ Srv. spis Správy vyšetřování StB z 22. 11. 1977, oddíl C, dokument 5.

sú vymyslené a lživé, pretože napríklad „na naše vysoké školy sa prijímajú poslucháči výlučne podľa talentu, a nie podľa sociálneho pôvodu“.

Siedmeho novembra 1977 si podávame, celá rodina, žiadosť o vyst'ahovalecký pas do Európy.

Štyri dni nato som dvoma civilnými ochrancami poriadku predvedený z bytu na Správu vyšetrovania ŠtB na Drieňovej ulici.

– Máme bezpečne zistené, – číta nadporučík Stacho z papiera, – že ste si podali žiadosť o vyst'ahovalecký pas. Vypovedajte do zápisnice, prečo?

Naozaj, prečo?

4. Záznam vzpomínky Hany Ponické²⁶

Charta 77 na Slovensku

Hana Ponická (1995)

Podľa toho, že na Slovensku podpisalo Chartu 77 naozaj iba veľmi málo ľudí, a z tých viacerí len tajne a v poslednej fáze jej ilegality, dalo by sa oprávnene usudzovať, že Charta 77 sa Slovenska málo dotkla.

Nechcem tvrdiť, že príčina netkvela aj v osobitej celospoločenskej situácii na Slovensku, v istej nielen zemepisnej vzdialenosti do Prahy, ale nemožno nebrať do úvahy i fakt, že text Charty 77 bol privezený do Bratislavy z Prahy iba niekedy v rozbehu januára 1977, už počas plného vírenia verejnej kampane proti tým, čo Chartu podpísali ešte v prvej polovici januára. Ako viem, Chartu 77 priniesol na Slovensko jeden z jej prvých podpisovateľov, český historik pôvodom zo Slovenska, Dr. Milan Hubl [...].²⁷

Hoci mohli byť aj iné pokusy doviesť text Charty na Slovensko, ja neviem o žiadnom okrem tu opísaného. Ja sama som tvrdo čakala, že sa Charta 77 aj u nás zjaví, no márne. O Charte 77 sme sa však predsa len dozvedali z rozličných cudzích vysielacích staníc. Podobne sme dosť rýchle z ich správ vedeli, ako chartistov sledujú pražskí eštébáci, vypočúvajú ich, robia im prehliadky atď., napokon celý text Charty im prečítali zo Slobodnej Európy a britského BBC aj z Hlasu Ameriky. Takto sa mohla postupne aj slovenská verejnosť orientovať, že nejde o nijaké rozbíjanie štátu nejakými domácimi rozvratníkmi, ktorí „sypú jed do našich studní“, ako poučoval verejnosť vysoký funkcionár KSS Vasil Biľak, ale o iniciatívu odborne rozhladených občanov, ktorí sú znepokojení pretrváváním nešvárov nášho celospoločenského života a dožadujú sa náprav a dialógu so zodpovednými štátnymi a straníckymi činiteľmi.

²⁶ Záznam pořídil podle vyprávění Hany Ponické v roce 1995 Vojtěch Čelko. Redakci pro tisk pořídil Vilém Prečan.

²⁷ Vynecháno 21 řádek s neověřenými údaji, jejichž zdrojem mohly být úmyslné policejní dezinformace o Jura-
jovi Spitzerovi.

Miesto dialógu a prísľubu náprav – ako sme pochopili z cudzieho rozhlasu – spustila štátno-stranicko-bezpečácka moc u nás tvrdé perzekúcie chartistov aj ich rodín. Ako sme hneď i z našich novín, rozhlasu a televízie zistili, vedúci funkcionári viacerých elitných umeleckých, vedeckých a iných ústavov a spolkov uverejňovali antichartistické texty, uverejňované v prvom období štvánice, kde len bolo možné tak v Čechách, ako i na Morave a na Slovensku. Do novín sa svojimi osobitnými vyhláseniami zaraďovali medzi oficiálne útočiacich poprední, titulmi obsypaní slovenskí spisovatelia Andrej Plávka, Vladimír Mináč, Vojtech Mihálik, Ján Solovič. Potom osobitne i bývalý nadrealista básnik Rudo Fábry a bývalý davista Daňo Okáli; ktorý žiadal dokonca „nôž pod hrdlo kohúta“, vedeli sme všetci dobre, na koho z chartistov naráža (išlo o chartistu – spisovateľa Pavla Kohouta). Bolo rušno všade, schôdze a búrlivé diskusie na pracoviskách i v rodinách o tom, či sa podpísať, alebo nepodpísať pod antichartu, neobišli ani tie najzapadlejšie viesky na Slovensku, najmenšie pracovné kolektívy. Komunisti – nekomunisti, väčšina vyzvaných sa napokon podpísala proti neznámej veci Charte 77, ktorá ešte stále nebola v našich médiách uverejnená! Uverejňované však množstvá protestov proti nej z miest najvyšších i na Slovensku vzbudzovali strach a neistotu.

Lenže celorepubliková verejná kampaň proti Charte 77 začala príliš pripomínať niekdajšie pohony proti nevinným ľuďom v päťdesiatych rokoch, v období azda najvyššieho komunistického teroru v Československu, ktorý rovnako tak u nás ako aj inde vyhľadával svoje najvyššie obete v krajinách východného povojnového bloku. Aj vtedy boli ako nepriatelia vlasti a socializmu pozatváraní, protizákonne súdení i odsúdení významní jedinci, ale i celé skupiny nevinných ľudí, medzi nimi aj komunisti, ale i veriaci, kňazi aj členovia mníšskych rádov. Začalo sa to obvykle nejakou kampaňou, ktorá mala občanov odradiť od protestov a poslúžiť ako popud pre vznesenie obžaloby zo strany štátneho prokurátora. Bez takého začiatku sa nezaobišiel (okrem prísne utajovaných procesov protikresťanských) nijaký známejší politický proces týkajúci sa i Slovenska. S kampaňami súhlasili vtedy aj viacerí známi publicisti, historici, spisovatelia a odbojár. Keď v pamätnom roku 1968 vyšla pravda najavo, bili sa v prsia, kajali sa, ale kto navráti životy popraveným a kto na tejto zemi môže dať rozhrázenie a odpustenie, oslobodzujúce svedomie katov?

Takéto situácie prišli mnohým na um i v roku Charty 77, keď nekontrolovaná komunistická moc znovu hnala ľudí do aktívnej účasti na štvánici. Preto sa v roku 1977 už mnohým nechcelo zopakovať starú chybu a podpísať protichartistickú kampaň. Co ak z nej vzídu nové divé procesy, po rokoch zase odhaľovanie a nutné sebakritiky? Preto sa už toľkí odvážili pýtať najprv autentický test Charty 77. Ten však nik nemal a skúpa skratkovitá informácia o Charte 77 v novinách prinášala len úsudok, že chartisti sa *prehňane* dovolávajú dialógu s mocou. Výraz „prehňane“ vzbudzoval úvahy: odkiaľ pokiaľ možno vyžadovať od vrchnosti dialóg s ňou? Za prehnaný môže byť pokladaný za istých okolností púhy krôčik v úsilí o dosiahnutie dialógu? Bola som v strehu, robila som si poznámky. Situáciu zvažoval štúdiom i úvahami aj môj muž plukovník Jaroslav Šolc, vojenský historik na predčasnom dôchodku a na základe obnovovanej pracovnej zmluvy spolupracovník Múzea SNP, ktorý si chystal prednášky na tému deklarácie o ľudských právach v súvisi s helsinským procesom a najmä výsledkami dohovorov zo Záverečného aktu medzinárodného zhromaždenia v roku 1975. V tom čase som i ja „vyrábala“ svoje prvé samizdaty – prieklepy Všeobecnej deklarácie o ľudských právach z roku 1950 (OSN) – a rozdávala som ich známym a priateľom.

Nechartista, ale sympatizant s Chartou 77, vojenský historik Václav Kural, po roku 1969 robotník, nám ešte v januári 1977 priniesol z Prahy do Lukavice zvesti o tom, čo sa deje s našim spoločným priateľom Janom Křenom aj s inými chartistami, ako im pražskí eštébáci strážia byty a legitimujú každého návštevníka. Rozpovedal nám aj prvý príbeh Charty 77, keď ju pekne prepísanú v tvrdom obale viezla autom na najvyššie vládne úrady CSSR skupina osnovateľov a prvých podpisovateľov (bol medzi nimi i spisovateľ Ludvík Vaculík), ako ich Státna bezpečnosť na ceste aj spolu s novučičkou Chartou chytila, vyšetrovala, atď. Muž zase informoval nášho milého lukavického host'a Václava Kurala o svojich postrehoch z Banskej Bystrice, zo školenia o ľudských právach aj o tom, ako sa zdráhajú pracovníci Múzea SNP podpisovať kampaň proti Charte 77, ale i o svojom správnom tušení, že keď príde na krájanie, naostatok určite všetci podpíšu, čo nechceli.

Vcelku podľa toho, čo som okolo seba vnímala i počula v tom čase na rozličných miestach na Slovensku, mi ostal taký dojem, že prostí ľudia z dedín a pracovísk v menších strediskách sú vo svojom bezprostredne prejavovanom odpore proti novej verejnej kampani pevnejší a prezieravejší, proste statočnejší než konformne protichartisticky vyladená prevážna časť „výkvetu národa“, napríklad elita v Bratislave, Banskej Bystrici, Zvolene.

Po dedinách šli chýry, že asi bude nová vojna, veď Rusi sa teraz na nás veľmi nahnevajú. Mnohí sa hlasne tešili, že chartisti sa zastali i veriacich, budeme si môcť, ľudia, krstíť deti, sobášiť ich v kostole bez skrývania; vidiečania, zamestnaní v meste a odchádzajúci – dochádzajúci autobusmi, boli otrávení, že sa musia na pracoviskách zúčastňovať schôdzi, kde ich nútia podpisovať spoločné vyhlásenie proti Charte 77, ktorú nik nečítal, a rád by bol aj čítal!

Vyvrholenie prišlo v nedeľu 28. januára 1977, v mrazivé zimné, ale slnečné predpoludnie. Vtedy sme s mužom v Lukavici zachytili priamy prenos slávnostného zhromaždenia výborov umeleckých zväzov českých a slovenských v pražskom Národnom divadle. Rezolúciu výborov umeleckých zväzov predniesla známa česká herečka J. Švorcová. Text hladko plynul, sem-tam vŕzgol vo vetách o zradcoch, samozvancoch a stroskotancoch, ktorí za judášsky groš zradili, ako sme to už poznali z rituálu kampane počnúc Biľakovým zamyslením nad studňou a otravou. Potom zase vo vzletnom štýle vyznania vernosti umelcov jedinej vedúcej strane. Po rezolúcii prečítanej na javisku Národného divadla v Prahe dostali sa vcelku do popredia herci, potom výtvarníci a akosi predsa len pokrívávali spisovatelia. Zatiaľ čo slovenských hercov reprezentovali známí poprední, titulmi ovenčení laureáti, slovenských spisovateľov zastupoval len menej známy mladý básnik Štílica. Muž sa zasmial; darmo je, povedal, tváriť sa slobodne, nadšene, ospevovať tvorivý rozmach od takzvanej normalizácie, na to treba predsa len herecké umenie.

Slávnostný akt nedele 28. januára doplnilo vysielenie Slovenského rozhlasu vo večerných hodinách chválospevom na básnika Válka, ktorý sa opäť ozval novou zbierkou *Slovo*. Úryvok z tejto zbierky, recitovaný v rozhlase, hovoril o pravde: hovor pravdu, pravda aj keď je horká je životu nutná... vyhybaj sa fráze... cudzí osud nech ťa viacej boli ako vlastný... neklam v láske, neklam v básni, ustavične hľadaj slová pravdy – nuž toto priniesol rozhlas po účasti ministra Válka na protichartistickej schôdzi umelcov v Prahe. Ba či aj tam aspoň mimo pódia povedal niečo o pravde? Z prenosu sme nezachytili, že by bol na zhromaždení i vystúpil. Z Váľkových básní v rozhlase sa ozvalo niečo takého ako: „lesk kovu, rad stužky, a potom doma plakať do podušky...“ – Už je to tak, že plakať sa raz bude, povedal muž, keď sa relácia o novom básnickom diele skončila.

Rezolúcia umeleckých zväzov, bohato rozmnožená a rozposlaná aj na všetky možné sekretariáty slovenských umeleckých zväzov, mala byť podpísaná v čo najplnšom počte členmi zväzov, zamestnancami v administratíve ba i pomocnými technickými silami. Sekretárky pracovali horlivo, vyzývali ľudí telefonicky, písomne aj osobnými návštevami na bytoch. Súčasne sa k nim pripájali aj iné sekretariáty z iných oblastí – neumeleckých; jednotlivci už nejaké vyhlásenie podpísali, iní sami stvorili ešte aj druhé, tretie vyhlásenie. Pre istotu!

No boli aj takí, čo síce dačo podpísali proti Charte, ale druhý raz už nechceli, lebo im začalo svitať v hlave: krajinou začali kolovať aj rozličné povesti, prípovery zábavné a dráždivé, vznikali okrem nových vtipov aj domácky vyrobené zábavníky pre čitateľov z vidieka, niečo takého sme aj v Lukavici vytvorili. O vec začali prejavovať záujem aj študenti, viacerí sa zvrtili raz dva razy aj u nás. Ožili aj tajné spolky veriacich, pribudlo hodne novej slobodnej náboženskej literatúry a publicistiky z kresťanského podzemia. So samizdatmi od roku 1970 „zakázaných“ slovenských spisovateľov a publicistov to bolo čo do počtu skromnejšie než v českej samizdatovej literatúre a publicistike. Napokon aj to, čo vzniklo a udržovalo sa ako slovenská samizdatová tvorba, stalo sa kongeniálne súčasťou českej silnejšej zakázanej tvorby. V Prahe sústredená, zavše presahovala svojou pôsobnosťou i hranice republiky.

Uprostred februára roku 1977, za ešte prebiehajúcej kampane proti Charte 77, obdržala som od Zväzu slovenských spisovateľov výzvu, aby som i ja podpísala Rezolúciu umelcov. Opakovaná výzva prišla aj telefonicky na Miestny národný výbor v Lukavici. V telefóne mi potom zo sekretariátu ZSS na dôvazok povedali, že plánujú pre mňa zahraničnú cestu do Francúzska, lebo vedia, že som ešte nikam nebola vyslaná... Ja som ich požiadala, aby mi poslali text Charty 77. Oni, že nemajú. A podpisujete Rezolúciu? Podpisujeme.

Z prejavu generálneho prokurátora uverejneného v novinách sme si však už v tom čase mohli zobrať i poučenie, že občania majú právo na slobodné prejavy, ak neškodí socializmu: ani nič také nepovedal, že by pokladal za trestuhodné, ak sa niektorí občania domáhajú u vrchnosti dialógu o svojich v zákonoch zakotvených právach.

Štvanica však pokračovala. Na televíznej obrazovke večer čo večer zjavoval sa pred správami i po nich čierny muž s ostrými črtami chudej tváre, metal očami blesky, hnevom rozvášnený rozprával historky poburujúce i poučné zo života podpisovateľov Charty 77 počnúc od ich útlej mladosti, ako sa už vtedy prehršovali proti rodičom, učiteľom, proti vlasti, a jeho lži a poviestky boli dopĺňané takými zábermi, aby čo najnázornejšie vynikli všetky osočovania i prepychy, v akom si podnes žijú všetci tí stroskotanci! Toho čierneho, ktorému už nechýbalo nič okrem kopýt a rohov, sa námne báli deti. Bežali od televízorov, len čo sa na obrazovke zjavil, bol to ten najlepší strašiak, aby už išli spať. A dospelí mohli v pokoji počúvať ďalšie poučovanie, napríklad o tom, že ten Kriegl je ako Judáš židovského pôvodu, preto zradil, keď nepodpísal v Moskve ako Dubček súhlas s ďalším pretrváváním sovietskych vojsk po roku 1968 u nás, a zrádza znovu, keď ide s chartistami.

Čoskoro po ďalšej výzve zo ZSS k podpisu Rezolúcie umelcov dostala som do Lukavice (vtedy ešte riadna členka Zväzu slovenských spisovateľov) pozvánku na 3. zjazd slovenských spisovateľov, urýchlene zvolaný na deň 2. marca t. r. Ten zjazd mal byť už pred rokom, a už aj vtedy som sa chystala vystúpiť na ňom s kritickým diskusným

príspevkom, obsahujúcim i výzvu na rehabilitáciu vylúčených slovenských spisovateľov. Verejná kampaň ešte stále prebiehala, čas bol horúci, ale i zrelý na kritiky. Dalo sa čakať, že aj na spisovateľskom zjazde budú vedúci predstavitelia ZSS pokračovať v štýle útokov na Chartu 77. Znova som si pripravila tak ako vlni text k svojmu diskusnému príspevku; bola v ňom zmienka o kampani proti Charte 77, ktorú som nepodpísala. Zrejme i táto okolnosť spôsobila, že sa o mne začalo šepkať ako o chartistke a že ma do diskusie na spisovateľskom zjazde nezaradili, hoci som prihlášku do nej odovzdala prvá, ešte pred započatím zjazdu. Diskusný príspevok som však jednako ešte priamo na zjazde odovzdala do protokolu 3. zjazdu slovenských spisovateľov a jeho kópie rozdala kolegom.²⁸ Po viacerých pokusoch ZSS dosiahnuť u mňa rozhodnutie, aby som svoj príspevok odvolala a stiahla z protokolu ZSS, nasledovali pomsty najrozličnejšieho druhu, najmä zošrotovanie vytlačenej knihy, zrušenie vydavateľských zmlúv atď.

To sa aj dalo očakávať. Nenadarmo zasadli na 3. zjazde slovenských spisovateľov do viacerých stupňovito sa dvíhajúcich radov vyvýšeného pódia pred spisovateľskou obcou najvyšší potentáti strany i vlády, dokonca i sám Jozef Lenárt, a zo spisovateľských funkcionárov len tí najzaslúžilejší stranici. Odjakživa sa pri takýchto príležitostiach báli nejakého buričského hlasu, pozorne všetko sledovali!

Preto ma príliš neprekvapilo, keď sa vedenie ZSS – stráncka skupina na čele s dlhoročným poslancom, spisovateľom Vladimírom Mináčom, dohodlo vylúčiť ma zo Zväzu slovenských spisovateľov a po ďalšej dohode na vedení ÚV KSS ma aj vylúčili. Mužovi zase zrušili zmluvu na pokračovanie pracovného úvazku v Banskej Bystrici. Vyčítali mu, že ma príliš obhajuje, keď ho predstavitelia stránických vrchností volajú na besedy, ba že priam podporuje moje „vystúpenie“, pripomínali mu aj jeho staré „hriechy“ medzi nimi i ľubľanské osobné vyhlásenie v časopise Delo k tankovej invázii do ČSSR z prvých dní po invázii, v ktorom označil za kontrarevolucionára L. Brežneva a odsúdil celú vojenskú okupáciu.

Chartu som ešte stále nevidela, nečítala vlastnými očami, a keď som si myslela, že mi ju už nesie Karel Bartošek – český historik a tiež jeden z prvých chartistov – lebo sa v lete r. 1977 náhle zjavil u nás v Lukavici, on mi miesto nej podal ústrižok z francúzskych novín Le Monde, kde bol uverejnený v preklade môj diskusný príspevok k 3. zjazdu slovenských spisovateľov. Charty som sa nedočkala ani od manželov Helenky a Ivana Klímovcov, ktorí mi zase priniesli z Prahy zborník fejtónov s venovaním ich zostavovateľa – spisovateľa a chartistu Ludvíka Vaculíka.

Čoskoro som šla do Prahy vrátiť návštevy. Už keď som im niesla svoje prvé disidentské fejtóny, odvtedy som bola i ja členkou československého disidentského zoskupenia. Boli v ňom i mnohí chartisti, a tak naše aktivity či vôbec premýšľania o svete a budúcnosti boli vzájomne organicky prepojené čiastočne i činnosťou Charty. Tak som sa dostala aj k autentickému textu Charty 77 a po návrate z Prahy som už dostávala od svojich nových druhov a priateľov aj ďalšie dokumenty Charty 77. Boli v nich zaujímavé pojednania o celospoločenských javoch, kazoch i potrebách náprav. Bolo z nich vidno, že osnovatelia týchto dokumentov, ktorí boli zároveň hovorcami Charty 77, usilovne pracujú, rozmyšľajú konštruktívne, držia sa zákonov a zacielené sa sústreďujú i na to, čo priniesie svetu i nám blízka Belehradská kontrolná schôdzka o plnení helsinských dohovorov

z roku 1975. Zrejme už na ňu odoslali aj prvý text Charty 1977 ako i ďalšie dokumenty. Čosi sme o tom počuli, istotu však o ničom nemali. Mali sme však silnú dobrú nádej, že medzinárodná komisia, posudzujúca príspevky z krajín východného povojnového bloku, objektívne zváží všetky sťažnosti i obrany v prospech rozvoja demokracie a humanizmu aj v našej zemi.

Štefánek povedal, že bez boja a obetí nemožno dosiahnuť slobodu ani iné trvalé hodnoty a ne jeden chartista spoznal v danej dobe z vlastnej skúsenosti, že bojovať a pre-kážky prekonávať treba stále. Vysoký morálny kredit Charty 77, zvyšovaný najmä prínosom a doslovne i utrpením najmä vedúcich osobností z okruhu chartistov, vzrastal ďalej i na Slovensku ako medzi ľuďmi, tak aj v kruhoch intelektuálov a duchovne založených tvorcov literárnych aj iných diel. To, že Chartu nepodpísali, neznamenal, že ich obišla, že je im vzdialená a cudzia. Po represáliách v Prahe ako aj po zvesti o úmrtí hovorcu Charty 77 profesora Patočku narastali však aj obavy, a tak sme sa nedivili, že v samizdatových zborníkoch prózy a publicistiky prestali publikovať aj niektorí slovenskí autori, ktorí nám ako autori boli už z týchto zborníkov známi. Neprestávali a naďalej intenzívne publikovali i vydávali v povolených ôsmich exemplároch výtlačky dvaja – Miroslav Kusý, jeden z prvých signatárov Charty 77, druhý filozof a publicista Milan Šimečka.

Charta 77 veľmi povzbudila aj tvorivosť kresťanských disidentov. Vznikali nové kresťanské časopisy a publikácie. Je pravdou, že podobne ako kresťanské „podzemné“ aktivity, rozsiahle a dlhé roky trvajúce spoločenstvo v kresťanských rodinných a kresťansko-mládežníckych reláciách, boli aj písomné výtvary, publicistika, básne či próza v časopisoch a knihách kresťanskej samizdatovej tvorby, zamerané na úsilie o záchranu ohrozennej kresťanskej viery, o možnosti plnenia náboženských úkonov, a preto aj charakter tejto zakázanej tvorby nebol natoľko literárny ako skôr meditatívno-náboženský, politicky menej výrazný. Mimo niektorých publikácií, ktoré zaznamenávaním krívd proti veriacim samy o sebe poslúžili boju proti totalite. V kresťanskom tvorivom či aktivistickom disente na Slovensku chýbali evanjelici, zatiaľ čo sa v Čechách aj evanjelický disent napojil na Chartu 77. Keď som niekedy rozmyšľala, ktoré osobnosti evanjelické z rodín už tradične demokraticky uvedomelých by mohli doplniť náš slovenský katolícky disent kresťanský, nachádzala som tieto mená skôr medzi skupinami vládnuccich alebo s komunistami konformných ľudí, pretože práve mnohí s menami zvučnými, známymi z národnej histórie, ostali ľavoverní aj po invázii vojsk a tankov, počas „previerok“ aj po nich v dokončujúcej normalizácii. Ešte dobre, že Slovensko malo svojho Ivana Kadlečíka, syna evanjelického kňaza, spisovateľa, ktorý síce Chartu 77 nepodpísal, ani sa príliš často na disidentských aktivitách nepodieľal, ale pokračoval vo svojej literárnej tvorbe v najhorších časoch represálií.²⁹ Našlo sa aj dost evanjelických kňazov na strednom Slovensku, ktorí so záujmom sledovali udalosti, chodili si ku mne po rozličné časopisy a knihy z Prahy. Opisovali si texty, ktoré zavše rozmnožovali v rámci svojej farnosti aj mimo nej.

Keď v kruhu mojich nových pražských priateľov chartistov a spisovateľov okolo L. Vaculíka prišla reč na to, prečo je Slovensko ľahostajnejšie k dobovým otázkam než české krajiny, prečo neprejavuje záujmy o demokratické iniciatívy aj verejne, bránila som si rodákovi, ako som vedela. Príčinu istej slovenskej ľahostajnosti k politickému dianiu som videla i v asymetrickom modeli federácie ČSSR. V Bratislave sme vtedy naozaj

²⁸ Text príspevku viz. oddiel B, dokument 3.

²⁹ Ivan Kadlečík publikoval ve Vaculíkově samizdatové Edici Petlici. Viz též jeho fejeton v oddílu B/2.

nemali nijaké cudzie zastupiteľské úrady ani cudzích akreditovaných novinárov, najmä nie zo západných zemí; v Prahe bolo všetko. Sama som spoznala, ako sú českí disidenti a spisovatelia v Prahe pozývaní na vyslanectvá západných krajín i na niektoré recepcie, ako bezprostredne môžu podávať bez cenzurovania najrozličnejšie správy o domácom dianí do sveta, ako sú tým všetkým vlastne pod istou ochranou celého sveta. V Bratislave nič z toho nebolo, niektorí sme boli vystavení len svojvôli policajných orgánov, a príspevky o danej situácii a vôbec o sebe mohli sme dávať svetu na vedomie len cez Chartu v Prahe, alebo na vlastný risk – ochotníkom na letisku v Bratislave. Do roku 1988 neboli ani možnosti telefónneho prepojenia na západné stanice. Z toho bol aj väčší strach u nás pred akýmkoľvek riskantným počínom. Predsa dokonca ani jeden z dvoch čelných slovenských disidentov a publicistov Milan Šimečka Chartu 77 nepodpísal a vo fejtóne verejne šírenom uviedol ako príčinu to, že nechce prekaziť synovi vysokoškolské štúdium. Ako mali Chartu 77 podpísať či inak sa verejne prihlasovať k sympatiám k nej také známe osobnosti či aj menej známi statoční občania, ktorí nemali absolútne nijaké kontakty s cudzinou? Aj tí najsmelší, ale skrytí oponenti režimu stiahli sa radšej s nejakým okliešteným dôchodkom do ústrania. Ako sa ukázalo po roku 1989, keď boli odhalené i rozpisy akcií Štátnej bezpečnosti proti neposlušným občanom na Slovensku, bol strach na Slovensku v roku Charty opodstatnený!

Policajné zásahy proti známym nepočetným slovenským disidentom, ale aj proti ich rodinám a priateľom, boli naprojektované na viaceré dlhšie etapy, stretla som sa i so svojim menom v tých fascikloch tajnej služby. Keď sa proticharistické policajné aktivity na Slovensku odvíjali (1977–1989), vtedy som ani ja a myslím ani iní nemali tušenia o tak presne naplánovaných a všetky možnosti záťahov proti nám excerpujúcich policajných exekutívach. Vedeli sme len toľko, že slovenská ŠtB je riadená centrálné z Prahy. Keď totiž orgány ŠtB prichádzali aj za mnou do Lukavice, podobne ako za mojimi druhmi v Bratislave či inde, a oznamovali nám, že prevedú osobnú či domovú prehliadku alebo len výsluch, alebo ma na výsluchy chceli viesť hneď na ŠtB v Bratislave, Zvolene alebo Banskej Bystrici, alebo ma odrádzali od ciest najmä do Prahy, nikdy nezabudli pripomenúť, že je to na príkaz pražského ústredia ŠtB alebo ministerstva bezpečnosti v Prahe, a oni, slovenskí bezpečiaci príkazy z Prahy len plnia.

Čím bližší bol na sklonku jesene roku 1977 termín veľkej medzinárodnej konferencie zástupcov signatárskych štátov v Belehrade, tým častejšie ma hocike zastavovali orgány ŠtB, zjavovali sa okolo domu v Lukavici i v Bratislave, podobnú pozornosť venovali aj môjmu mužovi Jaroslavovi Šolcovi i predstavitelia miestnej, okresnej, krajskej i najvyššej ústrednej moci. Za slovenskou najvyššou komunistickou vrchnosťou musel muž na vyzvanie ihneď cestovať priamo do jej sídla v Bratislave. Mal byť akýmsi prostredníkom medzi nimi a mnou, ešte stále si nárokovali uňho akési právo na to. Tak sa vlastne dosť dlho – trvalo to vcelku asi polrok – viedol dialóg medzi nimi a mnou, ktorá som nikdy nebola straničkou, a preto osobne nebola som hodná ani dialógu s nimi. Kuriózne rozhovory s týmito funkcionármi si muž vždy hneď presne zapisoval, zanechal mi ich na pamiatku, je to zaujímavé čítanie ešte dnes. Reč bola o literatúre, o politike, o rodine, ale najmä o mojom diskusnom príspevku, ktorý vraj medzitým z Francúzska priviezli zástupcovia Svetového kongresu Slovákov v dôstojnej úprave ako slovenský dodatok k Charte 77 do Belehradu, kde bol priložený k fasciklu s Chartou 77 na prejednanie blízkej kontrolnej schôdzky signatárov záverečných helsinských dohovorov. Funkcionári oboznámili s novinkou celú slovenskú verejnosť prostredníctvom orgánu Komunistickej

strany Slovenska, denníku Pravda, ešte v novembri 1977. V decembri už však veľmi chceli urýchliť svoju aktivitu v tom, aby som svoj diskusný príspevok stiahla z protokolu 3. zjazdu, odvolala ho celý, a oni potom zariadenia cez ČTK, aby bol stiahnutý aj z rokovacieho stola v Belehrade. Posledným pokusom pred prudko sa blížiacim termínom belehradskej konferencie bol apel šéfredaktora Pravdy Bohuša Trávníčka na mňa, aby som odvolala a odvolala. Ako som to mohla spraviť, keď už som vedela, že moje riadky sa už ocitli na takom medzinárodnom výslni, akým je schôdzka v Belehrade? Slušne som odpovedala, každému som na výzvy slušne odpísala, že keby som aj spravila, čo odo mňa proti mne žiadajú, bola by to beztak pre nich služba medvedia.

Výsledky belehradskej konferencie sa nedostavovali hneď, ale postupne. Pri trepezlivosti potrebovali ešte dlhoročnú pomoc aj od Charty 77 v Československu. Jej spolupráca so spisovateľsko-intelektuálnym československým disentom, pretože skupiny národné boli spojené v jeden zväzok, pokračovala, ako bola započatá v roku 1977. V roku 1985 vstúpili do tohto zväzku bez prihlásenia sa k Charte 77 i predstavitelia kresťanského disentu na Slovensku, čím celé Slovensko v odpore proti nedemokratickému režimu zosilnelo intelektuálne a duchovne, ale aj aktivisticky občianskymi iniciatívami. Slovenský kresťanský disent v osobe Jána Čarnogurského sa prakticky stal v boji za demokraciu a za nastolenie pluralitného systému aj bojovým druhom Charty 77. Z tohoto zväzku vychádzal aj vznik slovenskej odbočky Hnutia za občiansku slobodu na Slovensku, ktorého vedúci Ján Čarnogurský pravidelne chodil na zasadnutia ústredného výboru HOS do Prahy. Vznikli aj ďalšie politické iniciatívy smerom k širšej slovenskej verejnosti, z nich i dosť významná manifestácia na Štefánikovom Bradle v máji 1989, ktorá sa už s istými bodmi budúceho národného a demokratického programu obrátila výzvami aj na vtedajšiu vládu a parlament Slovenskej socialistickej republiky a dostala od nich i odpoveď. Zástupcovia Charty 77 z Prahy zúčastňovali sa na viacerých aktivitách slovenského HOS a prišli s pozdravom od Charty 77 „bratislavskej päťke“ priamo na posledné súdne pojednávanie do Justičného paláca v Bratislave na známy, ostro sledovaný proces.

V rámci vyskúšanej spolupráce viacerých zložiek odporu proti systému vytvorili sa po novembrovej prevratnej udalosti i s účasťou predstaviteľov Charty 77 na Slovensku podľa príkladu pražských iniciatív štrajkového výboru prvé riadiace zložky nového politického zriadenia Československa i na Slovensku.

Charta 77 zanikla v roku 1992 tak v Čechách ako i na Slovensku. Niektorí jej podpisovatelia a hovorcovia mysleli, že by mala aj naďalej pomáhať v zložitej politickej a celospoločenskej skutočnosti, ale boli prehlasovaní, a hádam je to tak dobre. Charta 77, ktorá patrila svojej dobe a vyčerpala za veľa rokov množstvo námetov, energie, neodchádzala podobne ako človek, ktorý ostáva, i keď tu už nie je. Je tu pred nami v osudoch ľudí, Republiky i dvoch nových republík, ako štihlý maják v búrkach nášho času. Jej vysoký morálny kredit, vychádzajúci z diela spoločného i diel osobitých, neklesol, naopak. Ostáva príkladom pre spoločné i osobité úsilia aj svojou húževnatou výdržou v plnení veľkých i bežných úloh. Príkladom aj pre politiku, ktorá vo svojich aktivitách a prejavoch nechce byť márnotratná, ale vždy zacielená.

5. Akcia „Kniha“ – príbeh dvoch slovenských signatárov Charty 77³⁰

Peter Balun

Kampaň, ktorú spustila KSČ proti Charte 77, mala síce za cieľ zdiskreditovať jej signatárov v očiach širokej verejnosti, no dosiahla presný opak. Charte urobila paradoxne hneď na začiatku reklamu, takže sa stala stredobodom pozornosti československej verejnosti. V médiách boli títo ľudia predstavení ako zradcovia, stroskotanci a zapredanci, často sa objavovali výzvy na ich odsúdenie. A radový občan odsudzoval, aj keď nevedel čo, pretože československé médiá nikdy neuverejnili Prehlásenie Charty 77. Občania ho mohli spoznať len vďaka vysielaniu „štvavých“ zahraničných rozhlasových staníc Slobodná Európa a Hlas Ameriky, prípadne niektorých západoeurópskych novín.

Nie všetci však podľahli tlaku a vydieraniu. Vďaka Slobodnej Európe a Hlasu Ameriky spoznali Chartu aj dvaja mladí slovenskí kňazi, Róbert Gombík a Marián Zajíček. Sami sa rozhodli, že takúto vec treba podporiť, a to aj za cenu straty súhlasu na výkon kňazskej služby a rôznych iných perzekúcií. Z vysielania Československej televízie sa dozvedeli adresu jedného „stroskotanca“, Pavla Kohouta, a rozhodli sa ho navštíviť. Domov si priniesli Prehlásenie Charty a rozhodli sa ho rozposlať svojim kolegom.

ŠtB však zachytila tieto listy na základe anonymného listu už 7. februára 1977 a začala pátrať po odosielateľoch. Trvalo niekoľko mesiacov, kým boli „páchatelia“ vytipovaní. Zajíček s Gombíkovi mohli medzitým upevniť styky s pražskými chartistami, nadviazať kontakty s Miroslavom Kusým, Milanom Šimečkom v Bratislave a vyvíjať činnosť v rámci svojich možností. Vyšetrovací zväzok s názvom „KNIHA“ bol založený v máji 1977, ale až 31. januára 1978 sa začala vlastná akcia „KNIHA“, ktorá mala dokumentovať trestný čin podvracania republiky.

U Mariána Zajíčka a Roberta Gombíka urobili domovú prehliadku a 2. marca 1978 ich vzali do väzby, na druhý deň však boli prepustení a trestné stíhanie pokračovalo na slobode. Obaja sa vo svojich výpovediach k Charte 77 priznali. Začala sa príprava procesu; obvinení si v máji 1978 ako obhajcu zvolili JUDr. Jána Čarnogurského. Vyšetrovateľ zaradil vyšetrovací spis do kategórie „Prísne tajné“, aby sa so spisom mohli zoznamovať iba osoby, ktoré mali oprávnenie pre styk so štátnym tajomstvom; požiadal Federálne ministerstvo vnútra o vytvorenie odbornej komisie, ktorá jeho postup v podstate одобрила. Protištátnu činnosť oboch obvinených mali dokázať aj dva listy kardinálovi Villotovi, ktoré v apríli 1978 zadržala maďarská tajná služba a odovzdala ich svojim slovenským kolegom. Prvý list napísali R. Gombík a M. Zajíček, aby informovali kardinála o situácii v ČSSR ako aj o svojom vlastnom prípade. Druhý list napísali veriaci zo Senca na podporu svojho kaplána. Vyšetrovanie bolo ukončené v septembri 1978 a spis spolu s dôkazným materiálom bol odoslaný na Krajskú prokuratúru. Súdny proces s M. Zajíčkom a R. Gombíkom sa napokon nekonal. Ich činnosť však aj naďalej ŠtB monitorovala.

1. Gombík a Zajíček spomínajú³¹

Róbert Gombík: Vznik Charty 77 bol ovocím prirodzeného vývoja. Tak ako napr. Spartakovo povstanie nebolo náhodné, tak ani vznik Charty. Začalo to už možno v 56. roku maďarskou revolúciou. Naznačilo to, že vo všetkých týchto totalitných režimoch pôsobí aj nejaká iná sila. Kde je zlo, tam je aj dobro. A to dobro sa nenechá utláčať, hlási sa nejakým spôsobom k životu. To ukázal aj 68. rok u nás – sú tu nejaké sily, ktoré si želajú normálnejší vývoj. Keď sú ľudské práva a ľudská dôstojnosť dlhodobo potláčané, tak to musí vyvolať nejakú reakciu. Myšlienky 68. roku žili ďalej. Ľudia boli síce potlačovaní, perzekvovaní, vyhadzovaní zo zamestnania, ale žili ďalej a tie myšlienky v nich. A určité kroky režimu prehlbovali túžbu ľudí, ktorá sa v určitom zmysle naplnila v 77. roku.

Zo Slovenska sa prípravy Charty v istom zmysle zúčastnil iba Miro Kusý a Dominik Tatarka. Všetci ostatní sa o nej dozvedeli z televízie. Tak som sa dostal k Charte aj ja. A keďže aj vo mne to vrelo, pretože od malička som bol vychovávaný k láske, k pravde a tak slobodne... Ten 56. rok som nespomenul náhodne, pretože ja som ho vnímal ako 7 ročné dieťa. V Komárne som chodil von k brehu Dunaja, stáli tam naše tanky, delá mali namierené na Maďarsko, ja som chodil pomedzi ne a s plačom som posielal vojakov domov. V 68. to bolo podobne. Všetko som si nahrával, s otcom sme to intenzívne sledovali, mama dala všetko svoje zlato na Zlatý fond republiky... Veľmi sme vítali 68. rok. Vtedy ma aj po prvýkrát zatkli. V maďarskom Komárome sme s jedným kamarátom posielali Rusov domov a pritom nás polícia zatkla. Našťastie matka toho kamaráta mala nejaké známosti na policii, takže nakoniec sme sa z toho dostali. Ako „polomladistvých“, mali sme už 18 rokov, nás chceli zavrieť na 5 rokov do väzenia. V 68.–69. som študoval na Vysokej škole dopravnej v Žiline, medzi študentmi to bolo veľmi búrlivé. Na izbe som býval so synom jedného dôstojníka československého letectva v Anglicku, ešte z vojny. On bol v študentskom výbore a dobre sme si rozumeli. V tomto zmysle som bol pri tom hlavnom dianí. Pamätám si na víťazstvo nad Rusmi v hokeji v 69., skandovali sme: Poslali k nám tanky, dostali dve branky!

Charta teda nebola nič náhodné, bol to prirodzený vývoj. Keď som sa v televízii dozvedel o vzniku Charty, srdce mi zaplesalo. V momente som išiel za Marianom Zajíčkom do Pezinka a hovorím mu: »Pozeráš správy?« On že áno. »Čo hovoríš na to? Mali by sme ísť do Prahy!« »Mali.«

Marián Zajíček: V tých dňoch, keď bola Charta publikovaná v Československu, tak aj na Hlase Ameriky a v Slobodnej Európe bola o tom zmienka. Počúval to môj kolega, Robert Gombík, dokonca viac ako ja, a až od neho som sa dozvedel, že niečo také vzniklo v Prahe. Prišiel za mnou na faru a spýtal sa ma, či by sme nemali na to nejakú reagovať, pretože je to veľmi zaujímavé. V ten deň sme si zapli televízor na správy, tzv. Televízne noviny, no a tam už bolo toho o Charte dosť veľa, že sú to stroskotanci a samozvanci, veľmi negatívne to bolo podané. Našťastie sme ale takto získali jedinú kontaktnú adresu, a to

³⁰ Ide o prepacovanú verziu článku, ktorý bol uverejnený v časopise Pamat' národa, 2007, č. 1, s. 83–95. Všetky poznámky k tomuto textu pochádzajú od autora článku Petra Baluna.

³¹ Autor článku urobil na jeseň roku 2006 rozhovory s oboma protagonistami príbehu. Zo záznamov vytvoril pásmo, v ktorom sa Gombíkove a Zajíčkove výpovede vzájomne dopĺňujú a vytvárajú pokiaľ možno súvislý príbeh vidенý ich očami po tridsiatich rokoch. Na dvoch miestach je pásmo vybraných pasáží z rozhovorov s Gombíkom a so Zajíčkom doplnené úryvkami z rozhovorov, ktoré autor viedol s Miroslavom Kusým a Miroslavom Lehkým. Rozhovor s Róbertom Gombíkom nahral Peter Balun 7.11.2006 v Žihárcei, s Marianom Zajíčkom 8.12.2006 v Prahe, s Miroslavom Kusým 27.10.2006 v Bratislave a s Miroslavom Lehkým 30.11.2006 v Bratislave.

Pavla Kohouta, bývalého komunistického exponenta, ktorý bol v tej reportáži označený ako jeden z najhorších. Vlastne tam uviedli, kde býva. Vtedy sme sa rozhodli, že treba za tými ľuďmi ísť, spoznať, čo vlastne zamýšľajú. Bolo to ešte v ten istý večer. Naštartovali sme Róbertove auto a vycestovali do Prahy. Dorazili sme tu veľmi skoro ráno a spojili sme sa s pánom Kohoutom. V podstate nám odporučil, aby sme to ako katolícki kňazi radšej nepodpisovali, aby nám nechali štátny súhlas, pretože po podpise Charty by nám ho mohli zobrať a nemohli by sme vlastne hovoriť k ľuďom verejne, čo má svoju logiku.

RG: Bolo to napodiv veľmi srdečné stretnutie. On totiž nemohol vedieť, kto sme. Mohli sme byť provokatéri. Dvaja mladí kňazi a ešte k tomu zo Slovenska... Bol šokovaný. Neskôr nám pri jednom rozhovore na Sázave, kde mal chatu, povedal: »Chlapci, vy by ste od toho mali ísť, to nie je pre vás.«

(...) S Mariánom sme si sadli a dopredu sme prebrali celú vec. Vedeli sme, že pravdepodobne stratíme štátny súhlas a že to nebude ľahké. Ale keďže sme ešte v takej situácii neboli, netušili sme, že to bude až tak ťažké. Išli sme však do toho vedome. Nebola to žiadna mladícka nerozvážnosť alebo túžba po dobrodružstve. Jednoducho sme nemohli mlčať, z nás to muselo ísť von. A i keď som bol vždy zatŕažený akýmsi komplexom menejcennosti a veľkou odvahou som nikdy neoplýval, toto muselo ísť von. Všetci mlčali. Ja som ten tlak režimu pociťoval veľmi intenzívne napr. pri vyučovaní náboženstva. Nemali sme takmer žiadnu literatúru, všetko bolo pašované... A aj preto sme veľa nerozmýšľali a dali sa do toho.

MZ: Ako kňazi sme vtedy neboli viazaní žiadnymi rodinami a zdalo sa nám, že takú dobrú vec treba podporiť, zo solidarity s ľuďmi, ktorí tu niečo urobili. Nakoniec sme sa rozhodli pre ten podpis, hoci nám to Pavel Kohout neodporúčal, ale Janko Sokol, pražský filozof nám povedal, že ak máme ten pocit a potrebu, tak aby sme to urobili. Takže po tejto konzultácii sme sa pre to rozhodli.

Chartu sme vnímali ako kritický dopis vláde a po prečítaní Prehlásenia sme nemali žiadny problém tú vec podporiť. Okrem ľudských práv sa tam hovorilo aj o náboženských slobodách, takže to nás oslovilo a cítili sme, že treba dať ruku do ohňa.

RG: Z Prahy sme si doniesli množstvo materiálov, ktoré sme od Kohouta dostali. No a jednou z našich túžob bolo, aby to poznalo celé Slovensko. Keby sme tak mali dnešné moderné stroje na rozmnožovanie! Ja som mal tú starú Zetu a museli sme zohnať nejakých ľudí, ktorí nám to rozklepú. My sme písať nevedeli a to bolo treba rýchlo rozposlať. Takže sme zohnali nejaké dievčence, ktoré vedeli písať, a takto sme pracovali celú noc. V Pezinku a v Senci na fare. Žiaľ, tých kópií bolo len 40, každé to Prehlásenie Charty 77 malo asi 3–4 strany, potom nejaký komentár k tomu. Dali sme to do obálok. Mysleli sme vtedy aj na odťahy prstov, ja som teda pracoval v rukaviciach. Nevieť, či aj Marián. A aby to prešlo cez poštu, vyrobili sme si pečiatku odosielateľa SLOVENSKÁ KNIHA.

My sme tie listy poslali aj na vlastnú adresu, a keď sme zistili, že sme ich nedostali, tak sme osobne začali navštevovať kňazov, ktorým sme to rozposlali, najmä tých známejších ako Anton Srholec³². Jeho reakcia však bola dosť zdržanlivá, povedal nám,

³² V r. 1951 bol odsúdený za pokus o ilegálny prechod do Rakúska. Odsedel si 10 rokov, väčšinu v Jáchymove. Potom pracoval v rôznych fabrikách ako pomocný robotník, popritom tajne študoval teológiu. V r. 1968 sa mu podarilo dostať do Talianska, v r. 1970 ho pápež Pavol VI. vysvätil za kňaza. V prvých rokoch normalizácie sa vrátil na Slovensko a pôsobil ako pomocný kňaz v bratislavskom Blumentále, kde sa stal hlavne

že keď do toho pôjde biskup, tak sa pridá aj on. Museli sme ísť teda aj za biskupom. Väčšina z tých ľudí nemala chuť angažovať sa. Nevieť, či nerozumeli, že je to skutočne akýsi medzník. Viem, že to bolo veľmi ťažké, a na druhej strane neviem, kde sme zobrali s Mariánom tú silu. Bola to taká reťazová reakcia – ak ju niečo spustí, tak už ju nič nezastaví. Túžba po slobode sa nedá nijako zastaviť...

MZ: Jediný, ktorý by sa k nám možno aj bol prihlásil, bol Tonko Srholec. Videl to, ako starý mukl, trochu realisticky a povedal, že keby nás bolo viac, tak by šiel do toho s nami. Bol jednoznačne na našej strane, zatiaľ čo hierarchia, predovšetkým biskup Gábriš,³³ bol veľmi proti tomu. Dozvedel sa o tom, dal si nás zavolať a veľmi bol proti.

Miroslav Lehký: Postoj oficiálnej katolíckej cirkvi, teda hierarchie, bol dosť smutný. Samotné prvé vystúpenia kardinála Tomáška boli nešťastné, zapadali do toho, čo chcel vlastne režim počuť. Až pod vplyvom prof. Josefa Zvěřinu, ktorý patrili medzi prvých signatárov, sa po rokoch aj kardinál Tomášek „obrátil“ a Chartu 77 celou svojou osobnosťou podporoval. Ja sám som za ním chodieval, podobne aj Vašek Malý, ale tú najväčšiu zásluhu na jeho „konverzii“ mal práve prof. Zvěřina, ktorý napísal tú krásnu úvahu. Proč jsem podepsal Chartu 77 a o chartistoch sa ako kňaz, ktorý si svoje odsedel v lágrach v 50-tych rokoch, vyjadril slovami Krista: „nenašel jsem takové víry v Izraeli“.

Keď si trnavský biskup Gábriš predvolal Mariána Zajíčka kvôli podpisu Charty 77, tak najprv na neho reval, ale medzi dverami mu pošuškal, že nie je proti Charte. Takže aj to dokresľuje situáciu na Slovensku. Samotná Charta a hnutie za ľudské práva mali ovšem podporu ľudí ako biskup Korec,³⁴ aj keď sa k tomu verejne nevyjadrovali.

RG: Boli sme presvedčení, že Cirkev zaujala taký zdržanlivý postoj: jednoducho preto, že jej išlo o prežitie. Cirkevná vrchnosť cítila určitú zodpovednosť, nechcela vyhrotiť situáciu až tak, že by bola zlikvidovaná celá Cirkev v Československu. Určitá múdrosť prežiť v tom je. Nemôže byť každý priklincovaný na kríž, niekto musí tú pochodň niesť ďalej, a keď fúka silný vietor, tak vtedy ju treba chrániť.

Dnes to už vnímam trochu ináč. Myslím, že tam boli nejaké dohody medzi Vatikánom a Rusmi, Casaroli³⁵ robil veľmi zlú politiku, nechali obetovať hodne len kvôli tomu, aby Cirkev prežila.

(...) Biskup Gábriš nám napr. vyčítal: „Vy sa kamarátite s Kohoutom?!? Viete kto je to?!?“ „Áno, viem. Napr. v 53. napísal oslavnú báseň na Klementa Gottwalda.“ Za prvé, každý sa môže zmeniť, a za druhé aj hriešnik môže volať o pomoc, keď je v núdzi.

pre mladých veľkou autoritou. Trnavský biskup Gábriš ho však na nátlak StB preložil do Perneka. V r. 1985 prišiel definitívne o štátny súhlas a vrátil sa k robotníckym povolaniám. Od r. 1992 sa venuje bratislavským bezdomovcom.

³³ V r. 1969 sa stal administrátorom trnavskej diecézy, v r. 1973 po dohode vlády s Vatikánom bol vysvätený za biskupa. V r. 1977 bola vyhlásená Slovenská cirkevná provincia, biskup Gábriš sa stal arcibiskupom. Zomrel v r. 1987.

³⁴ V r. 1950 tajne vysvätený za kňaza, o rok neskôr tajne za biskupa. Venoval sa najmä tajne študujúcim teológom a laikom. V r. 1960 odsúdený na 12 rokov, prepustený v r. 1968. O rok neskôr dostal oficiálne biskupské insignie. Až do r. 1984 pracoval v rôznych robotníckych povolaniach, potom odišiel do dôchodku. Počas normalizácie sa stal pilierom tajnej cirkvi na Slovensku. V r. 1990–2005 bol sídelným biskupom Nitre.

³⁵ Agostino Casaroli – od r. 1961 pracoval v Kongregácii pre mimoriadne cirkevné záležitosti, od r. 1979 ako jej tajomník. Počas pontifikátu Pavla VI. a Jána Pavla II. mal hlavné slovo pri formovaní vatikánskej politiky voči krajinám sovietskeho bloku.

(...) Ešte pred tým, ako mi odobrali štátny súhlas (15. septembra 1978), bola v Senci jedna slávnosť. Počas obeda sa na mňa veľmi dlho pozeral biskup Gábriš a na koniec toho posedenia si ma zavolať do vedľajšej miestnosti a tam mi dohovárať: »Nechápete?!? Takto vás rozšľapu ako švábov!!!« Na to nikdy nezabudnem. Hovoril to vážne, ale aj súcitne, lebo videl, že nás nič nezastaví. Každý bol presvedčený, že to nemá zmysel, že nás rozšľapu ako švábov. Veľakrát sa stalo, že mi priatelia alebo známi neotvorili.

MZ: Odboj na Slovensku sa vlastne odohrával na pôde tajnej cirkvi. Kontakt s ňou som mal ešte v seminári, ale potom neskôr som už s tými ľuďmi nespoločnicoval. Pôsobil som v oficiálnej cirkvi, na fare. (...) Hierarchia to vnímala ako podporu bývalým politickým činiteľom, ktorí sa chceli touto cestou dostať späť k moci, a my ich vlastne takto podporujeme. Mali takéto informácie a z tohto uhla pohľadu nás nechali samých.

(...) Nikdy som nebol vo funkciách Charty ako hovorca. Ten vývoj som pozoroval len ako pozorovateľ. Priamo aktívne som pomáhal len po technickej stránke. Prenášali sme materiály na Slovensko ku Petřivému³⁶, Budajovi³⁷, Kusému, Šimečkovi, aby bol ten tok informácií zaručený. Dost' často som takto cestoval, takže som mohol túto službu vykonávať.

RG: Možnosti na inú činnosť sme veľa nemali. Jednak finančne, a ani časovo. To, čo sme rozvažovali, išlo z našich peňazí. A kaplán nemá veľký príjem, vtedy sme mali plat 595 Kčs. Napriek tomu sme do toho investovali veľmi veľa. Čo sme mohli, tak to sme rozklepali, chodili sme pravidelne do Prahy, nosili sme materiály a rozdávali ľuďom, ktorí o ne mali záujem.“

MZ: „Mali sme tendenciu schádzať sa. Navštívili sme ľudí, ktorí čosi urobili, boli jednoznačne proti režimu, napr. Hana Ponická, tú sme s Róbertom navštívili asi dvakrát. To bol pre nás taký zdroj sily. Radi sme sa zišli s ľuďmi, o ktorých sme vedeli a ktorí boli v dosahu. Bolo to pre nás dôležité. A svojim spôsobom to bola úžasná doba, aj sloboda. Keď sme videli, čo napísala Hana Ponická, tak to nás veľmi povzbudilo pre tú vec ďalej pracovať.“

Miroslav Kusý: V tejto komunite, kde sme sa stretávali, som bol zo Slovenska sám ako signatár Charty, pretože Milan Šimečka ju kvôli synom nemohol podpísať. A potom to už ani nebolo potrebné, lebo automaticky bol súčasťou nášho spoločenstva, bez ohľadu na to, či tam bol ten formálny podpis alebo nie. Na východnom Slovensku boli ľudia, o ktorých sme v Bratislave vôbec nevedeli. Oni si vytvorili spoločenstvo, o ktorom sme sa dozvedeli až po páde režimu. Mali svoje prirodzené väzby na Prahu. V ďalšom slede sa objavovali aj mladí ľudia. Prišli za mnou dvaja mladí kapláni, Marián Zajíček a Róbert Gombík, ktorí sa dozvedeli o Charte ešte v januári 1977 z televízie. Ukázali tam Kohoutov byt na Hradnom námestí v Prahe. Oni sa tam vybrali, chceli sa niečo dozvedieť a Kohout ich poslal potom za mnou do Bratislavy, dal im moju adresu.

³⁶ Slovenský študent na FAMU v Prahe, signatár Charty. Spoluorganizoval stretnutia československých a poľských disidentov v Krkonošiach v r. 1978. ŠtB ho kvôli tomu vyšetrovala a chcela donútiť k spolupráci. Kvôli jej odmietnutiu ho vylúčili zo štúdia. V r. 1986 ho našli mŕtveho v jeho bratislavskom byte – údajne predávkovanie liekmi.

³⁷ Ján Budaj – patrilo mu skupiny bratislavských ekologických aktivistov, úzke kontakty udržiaval aj s kultúrnym undergroundom, s tajnou cirkvou. Vydal samizdat „Bratislava nahlas“. V novembri 1989 moderoval v Bratislave revolučné mitingy, istý čas stál aj na čele VPN (Verejnost' proti násiliu).

MZ: Mira Kusého som vnímal ako veľký azyl. Róbert bol trochu opatrnejší, pýtal sa, či je dobré schádzať sa s marxistami, či na nás niečo nepovie. Bol opatrný. Keby som ho na začiatku nebol povzbudil, tak by aj s tou zaujímavou informáciou zostal sám a kto vie, či by sa bol rozkýval ku konkrétnemu skutku. Ja som bol v tomto smere väčší blázon. Ale boli sme team.

RG: Dobré vzťahy sme mali s Mirom Kusým. Niekoľko ľudí k nám chodilo aj z Prahy, napr. Dana Němcová aj s deťmi u mňa niekoľkokrát prespali, spolu sme potom chodili na rôzne výjazdy po Slovensku. Chceli sme navštíviť aj Hanu Ponickú v Lukavici, ale nenašli sme ju doma. Občas sa u mňa zastavil aj Václav Malý, vždy s nejakým Nemcom na ceste do Maďarska. No a vtedy sme viedli dlhé nočné rozhovory.

Bolo to úžasné, tá dôvera. Ti ľudia ku mne prichádzali ako domov. Býval som v Senci na Košickej 22. Bolo to skutočné spoločenstvo Charty, žiadny mýtus. A podobne aj my, keď sme šli do Prahy, tak všade som sa cítil ako doma, či u Němcových, u Jara Hutku, u Pavla Kohouta... To bolo krásne. Nám nešlo o politiku, ale o normálne medziľudské vzťahy.

(...) Keď Jarovi Hutkovi zakázali v Čechách verejne vystupovať, tak sa nám s Mariánom podarilo zorganizovať jeden koncert v Pezinku. Marián mal dobré kontakty so SZM a pozval Hutku, Mertu a iné osobnosti z čiernej listiny. Bol to taký „megakoncert“ v amfiteátri v Pezinku. No ale na druhý deň už Hutka nesmel vystupovať ani na Slovensku.

Do hry vchádza Štátna bezpečnosť

RG: Zavolali si nás na ŠtB a ponúkli nám džús. Vtedy nám zobrali otlaky prstov, keď sme chytli poháre.³⁸ A údajne sa zhodovali s otlakami na tých listoch. Ale môj tam nemohol byť, pretože som to robil v rukaviciach.³⁹ Stačilo však, že tam boli len Mariánove, my sme boli tandem. No a potom nás sledovali, našu činnosť, a keď videli, že veľmi nesedíme na zadku, tak 28. februára 1978 ráno prišli na domovú prehliadku. To im ale nepomohlo, hlavne u mňa nie. Našli nejaké veci, ale ja som bol už na to pripravený. Všetko som mal ukryté pod stoličkami, pod takým falošným krytom. Takže vlastne počas domovej prehliadky sedeli na Prehlásení Charty 77 a rôznych iných veciach. A tak to vyplýva aj z protokolu, nenašli nič, čo hľadali. Zobrali mi teda aspoň literatúru, ktorú som mal z Rima. Mal som pocit, že neboli dost' dobre pripravení.

RG: Keď nás zatkli, tak Slobodná Európa dva dni v jednom kuse každú hodinu vysielala túto správu. Začali ma navštevovať ľudia zo skupiny okolo Janka Budaja. Vtedy začali vznikať nové kontakty a kamarátstva, videl som, že aj v Bratislave je to dost' živé.

(...) V Senci bolo dobré spoločenstvo. Pokúšal som sa tých mladých nakaziť, mal som platne s fantastickými piesňami, aspoň tie, ktoré prešli cenzúrou: Vondráčková,

³⁸ Otlaky prstov boli Mariánovi Zajíčkovi odobraté dňa 27. septembra 1977 a odoslané na daktyloskopickú expertízu. Vid' A ÚPN, KS ZNB S–ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V–13567, zv. č. 1, s. 91–92.

³⁹ Podľa znaleckého posudku daktyloskopickéj expertízy vypracovaného 15. mája 1978 vo Výskumnom ústave FMV sa jeden otlak z obálok a listov zachytených poštou 7. februára 1977 zhodoval s otlakom Róberta Gombíka. Jeho otlaky prstov boli odobraté 4. mája 1978. Vid' A ÚPN, KS ZNB S–ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V–13567, zv. č. 2, s. 162–170.

Karel Černoch – Jsem pro! Milo ma překvapilo, keď moji veriaci napísali do Ríma list na našu podporu. A keď nás zatkli, tak dokonca pripravovali dva autobusy a chceli ísť na arcibiskupský úrad do Trnavy. Farár v Senci jednoducho nevedel povedať, kde som, alebo to nechcel povedať. Nakoniec im teda povedal, že som v Justičnom paláci [v Bratislave], a oni nešli nikam. Ale vrelo to. A bol to dôkaz, že ma mali radi a že mi verili. Keď už ľudia vedeli, že som podpísal Chartu, tak na moje omše do Senca chodilo strašne veľa ľudí z Bratislavy. Pred kostolom stáli samé autá so značkou BA.

(...) Keď mi zobrali súhlas, musel som sa okamžite vyst'ahovať z fary, tak sa bál šéf. Ale ja ho chápem, len vravím, že to bolo veľmi ťažké. Zo strany predstaviteľov Cirkvi som podporu nemal. Vždy však nejaká podpora prišla. Od veriacich, ktorí mi pomohli v ťažkých chvíľach. Bol som jednoducho na ulici a len dva mesiace pred tým som prepustil garsonku, ktorú som zdedil po mame v Komárne, rodine, ktorá ju srne potrebovala. Boh však svojich neopúšťa. Prišla jedna babička a povedala, že u nej môžem bývať. A hneď ma desať chlapcov presťahovalo.

MZ: S Róbertom sme boli vypočúvaní už na Slovensku, a aj keď to bolo na pokraji psychických síl, tak nikdy nás fyzicky nebili. Snáď to môžeme pripísať aj k tomu, že sme patrili do cirkvi a cirkevné veci vnímala ŠtB citlivejšie. Nevedeli presne, čo s nami. Neskôr sme sa dozvedeli od nášho advokáta, Janka Čarnogurského, že sa chodili radiť s českými kolegami. Na Slovensku nás bolo hrozne málo.

Postoj Janka Budaja bol dosť jednoznačný – to je česká záležitosť a my ideme svojou cestou.⁴⁰ Ale my sme to tak nevideli. Ako kňazi sme cítili, že je to vážna vec, ktorú treba podporiť. Bola to aj morálna otázka. Ak je niekto stíhaný, má existenčný postih, tak sa treba za neho postaviť verejne. To sme považovali za normálne. Nemali sme nejaký veľký strach, možno aj preto, že sme netušili, ako sa to celé rozvinie. Na výsluchy potom volali aj našich rodinných príslušníkov.

To bol v podstate aj náš angažmán. S Róbertom sme sa k Charte priznali, a pri výsluchoch sme to nikdy neodvolali. Nejaká veľká práca v tejto veci, že by sme sami niečo tvorili, tam nebola. Len rozmnožovanie, nejaké technické veci, prenášanie materiálov z Prahy do Bratislavy... V podstate šlo o morálnu podporu.

RG: Doteraz neviem, ako skončilo vyšetrovanie. Oni to jednoducho neuzavreli. Viem len, že Husák v Západnom Nemecku vyhlásil, že v Československu nikto nebol ani nebuď perzekvovaný pre Chartu. Tých ostatných signatárov odsúdili na základe iných paragrafov, nie kvôli Charte 77. Keď nás zatkli, tak Amnesty International a zahraničný rozhlas „bombardovali“ predstaviteľov štátu. Na Slovensku jednoducho nechceli mať „mučeníkov“, Charta nebola slovenská vec. A už vôbec mnohým nesedelo, aby sa práve dvaja katolícki kňazi mali stať týmito mučeníkmi. Havel bol odsúdený na základe paragrafu, na základe ktorého by sme boli bývali odsúdení aj my. Myslím, že práve kvôli týmto trom veciam sa to neuzavrelo. Čarnogurský bol našim advokátom a on to rozdušoval. Vlastne aj kvôli nám potom stratil prácu. Oficiálne sme s ním však nemohli komunikovať, pretože ho neuznali ako advokáta, ktorý sa mohol zoznamovať s prísne tajnými skutočnosťami. A do tejto kategórie zrejme naschvál zaradili aj celý náš prípad. A my sme zasa odmietali vypovedať na výsluchu, kým tu nebude náš právnik. Často sme presedeli naprázdno štyri alebo päť hodín.

⁴⁰ Tým bola myslená Charta 77.

MZ: Na slobodu sme sa dostali na základe tlaku, ktorý vyvolávala Amnesty International. To bola domnienka Janka Čarnogurského, že dopisy, ktoré prichádzali na vládu, boli poslednou kvapkou, a tak sa rozhodli pre toto riešenie. Ja som bol „adoptovaný“ väzeň dvoch skupín Amnesty z Nemecka a Francúzska. Starali sa o mňa, písali dopisy... Keď sa rozhodovalo, čo s nami, tak to, podľa Janka, prevážilo. Bol to tenký ľad, cirkev na Slovensku a Charta... nezvyčajná vec, čo s tým“

Stálo to za to?

RG: Ja myslím, že Charta to spoločenstvo vytvorila. Ak máte veľkú neistotu medzi ľuďmi, neviete, čo sa stane zajtra, tak povedomie spoločného utláčateľa, nepriateľa, ktorý berie slobodu, ľudí veľmi zbližovalo. A dodnes pretrvávajú tento špecifický druh priateľstva.

MZ: Mnoho ľudí, ktorí podpísali Chartu, má pocit zmysluplného prežitia času. Sami pred sebou majú dobrý pocit, že niečo urobili, že neboli pasívni v dobe neslobody. A na druhej strane vidím odsudzujúce reakcie u ľudí, ktorí vtedy mohli niečo urobiť, ale neurobili, no a chartisti sú pre nich takou živou výčitkou, že boli pasívni, že sa dalo robiť a že to nepohodlie s tým spojené, alebo existenčné ohrozenie sa dalo zvládnuť.

II. Kauza Kniha

Dňa 4. februára 1977 dostala Štátna bezpečnosť list: „V úvode svojho listu Vás prosím o prepáčenie, že som zvolil anonymnú formu. Mám vedomosť o nepremyslenom čine niektorých mojich oltárnych bratov, z ktorého môžu byť nepriaznivé následky nielen pre nich, ale poškvrnia aj dobré meno Cirkvi. V mladíckej nerozvážnosti rozmnožili Chartu a iné podobné veci a majú to k odoslaniu poštou pre kňazov po celom Slovensku. Aby odpútali podozrenie, preto listy označili pečiatkou „Slovenská kniha Bratislava“, ktorú si sami zhotovili. Prosím Vás, aby ste zabránili ich zámeru.“⁴¹ Na základe tohto listu ŠtB požiadala poštové úrady v Bratislave, aby zadržali podozrivé obálky s pečiatkou „Slovenská kniha“.

Hlavná pošta v Bratislave na Nám. SNP zadržala 7. februára 1977 40 podozrivých obálok⁴² s nápisom SLOVENSKÁ KNIHA a nasledujúci deň ich odstúpila na Správu vyšetrovania ŠtB. 31. mája 1977 schválil náčelník 2. odboru XII. správy FMV, kpt.

⁴¹ A ÚPN, KS ZNB S–ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V–13567, zv. č. 1, s. 17–18. – List bol napísaný veľkými písmenami s pomocou šablony. Pisateľa sa nepodarilo identifikovať.

⁴² Kňazi a biskupi, ktorí mali obdržať zásielku s Prehlásením Charty 77: Marek Bôžik, Ján Bujna, Julius Gábriš, Robert Gombík, Peter Hlaramia, Ján Korec, Peter Kučera, František Kurkin, Ladislav Labo, Jozef Lednický, Juraj Nagy, Ján Pásztor, Julius Prachár, František Rábek, Imrich Šišulák, Jaroslav Špeřko, Pavol Solčány, Anton Srholec, Ondrej Valach, Marián Zajíček. Pavol Bohm, Jozef Dragúň, Jozef Feranec, Jozef Hanák, Jozef Hrtús, Rudolf Chudý, Jozef Lukačovič, Ján Obžera, Vladimír Paulíny, Anton Priebera, Marcel Šiško-vič, Jozef Šmál, Ján Šmelka, Ladislav Tomášek, Štefan Žilka, Bartolomej Gábor, Anton Fabián, Stanislav Vrba, Jozef Jurko a Pavol Židek.

Fat'ol,⁴³ návrh na zavedenie agentúrno-pátracieho zväzku „KNIHA“⁴⁴ za účelom vypátrania pisateľa s nepriateľským jednaním.

Vyšetrovanie v prípade „KNIHA“ postupovalo síce dosť pomaly, ale okruh potencionálnych odosielateľov listov s označením „Slovenská kniha Bratislava“ sa zmenšoval. Vzhľadom na fakt, že anonymný list, ktorý ŠtB upozornil na pripravovanú „protištátnu“ akciu, bol odoslaný z Poštového úradu Bratislava 2, podozrivým sa mohol stať každý mladý kňaz v Bratislave a jej okolí, ktorý bol v spojení s podzemnou cirkvou alebo len jednoducho neschvaľoval cirkevnú politiku štátu.

Od roku 1973 bol Róbert Gombík evidovaný ako tajný spolupracovník ŠtB (TS) a v návrhu na uloženie jeho zväzku KLERIK z 29. júna 1977 bola jeho spolupráca a vzťah k orgánom ŠtB hodnotené kladne. „Negatívny postoj začal spolupracovník zaujímať k orgánom MV po vydaní pamfletu CHARTY 77. Na schôdzke s ním bola prednášaná táto otázka v tom zmysle, či nedostal obsah pamfletu. K tejto otázke nanášal, že obsah CHARTY dostal poštou, avšak nepamätá si, odkiaľ bola obálka s CHARTOU zaslaná. Obálku vraj zahodil. (...) Na ďalšej schôdzke však naznačil RO,⁴⁵ že v súvislosti s CHARTOU stráca dôveru v orgánoch bezpečnosti, nakoľko títo prevádzajú v celoštátnom merítke represálie voči signatárom CHARTY. Na tomto základe by vraj nemala spolupráca z jeho strany voči nám žiadny význam. Na schôdzke s ním bola táto otázka komplexne rozoberaná, pričom mu bolo poukázané, že signatári CHARTY nemajú záujem pozdvihnúť náboženský život, ale že im ide o pomýlenie našich ľudí, v ich zmýšľaní voči strane a pod.“⁴⁶

Ešte 21. júna 1977 sa pplk. Kozina snažil presvedčiť R. Gombíka o nesprávnosti Charty 77. TS „KLERIK“ však „opätovne naznačoval, že nie je už ochotný sa s nami stykať, nakoľko orgánovia MV prenasledujú signatárov CHARTY. Poukazoval, že týmto sú odoberané cestovné pasy, vodičské preukazy a ďalšie akcie, čím je im znemožňované spokojne si vykonávať svoju prácu. Tieto správy získal cestou zahraničných komunikačných prostriedkov. Taktiež naznačoval, aby v ČSSR boli povolené náboženské spolky, aby sa pre laikov mohli prevádzať exercície, resp. aby na Slovensku bolo aspoň jedno katolícke gymnázium.“⁴⁷

V apríli 1977 zaviedla ŠtB takzvaný signálny zväzok⁴⁸ na Mariána Zajíčka. „Signál“ o protištátnej alebo trestnej činnosti sa potvrdil a v júni ŠtB Zajíčka zaradila do databázy nepriateľských osôb. Sledovaním, preverovaním stykov a činnosti viacerých kňazov, ale aj využitím agentúrnej siete boli v októbri 1977 ustálené dve osoby, ktoré mohli byť potencionálnym odosielateľom protištátnych písomností.

⁴³ Náčelníkom 2 odboru XII. správy ZNB bol v tom čase pplk. Michal Dušák. Kpt. Anton Fat'ol bol od 1. júla 1974 do 30.11.1979 jeho zástupcom. Náčelníkom 2. odboru sa stal až 15.03.1987. Vid' Sivoš, J.: Konšpiračné a prepožičané byty Štátnej bezpečnosti. In: Pamäť národa 2006, č. 3, s. 58.

⁴⁴ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Zväzky rozpracovaných osôb, škat. 95, SR-45513, s. 7.

⁴⁵ Riadiacemu orgánovi.

⁴⁶ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Agentúrne zväzky, škat. 127, A-82483, s. 16-17.

⁴⁷ Tamže, s. 17.

⁴⁸ Zavedený pod r. č. 20214 na O-ŠtB Bratislava-vidiek, v októbri 1977 preradený na 2. odb. / 5. odd., vo februári 1980 odstúpený do Prahy, 1984 do Českých Budějovic, kde bol 05.12.1989 zničený. (Signálny zväzok sa zakladal v prípade, že ŠtB mala nejaké podozrenie o trestnej alebo protištátnej činnosti; vyšetrovanie malo overiť oprávnenosť podozrenia.)

Róbert Gombík aj Marián Zajíček sa k téme Charta 77 vyjadrovali aj na kňazských rekolekciách, snažili sa obhájiť jej myšlienku a presvedčiť svojich spolubratov, že Charta zápasí aj o náboženskú slobodu. „Cestou agenta ZENON⁴⁹ bolo zistené, že GOMBÍK sa snažil pri každej príležitosti obhajovať pamflet „CHARTU 77“ a jej signatárov. Poukazoval, že u nás neexistuje náboženská sloboda a kňazi a veriaci sú šikanovaní pre svoje náboženské presvedčenie.“⁵⁰

ŠtB zamerala svoju pozornosť na dvoch mladých kaplánov zo Senca a z Pezinka. „Dňa 10. 10. 1977 bol Róbert Gombík vypočutý na výskyt pamfletu, kde vo svojej výpovedi tvrdil, že Charta 77 nie je žiadny protištátny dokument, a preto schvaľuje state, ktoré sa týkajú náboženstva. Prof. Ján PATOČKU uznáva ako dobrého filozofa a človeka. K jeho smrti poslal rodine sústrastný telegram, ktorý i podpísal.“⁵¹ Na druhý deň schválil náčelník 2. odboru Správy ZNB hl. mesta Bratislavy a Západoslovenského kraja založenie signálneho zväzku „KLERUS“ na Róberta Gombíka, „v ktorom bude kontrolovaná jeho nepriateľská činnosť, resp. podľa závažnosti získaných poznatkov prevádzaná dokumentácia jeho prípadnej trestnej činnosti.“⁵²

Začiatkom januára 1978 už bola činnosť Róberta Gombíka a Mariána Zajíčka dostatočne známa. ŠtB mala poznatky o tom, že pravdepodobne oni dvaja rozmnožovali Prehlásenie Charty 77, že navštevovali kňazov v okrese a snažili sa ich získať pre jej obhajobu. „Robert GOMBÍK bol býv. spolupracovníkom a na základe výskytu Charty 77 spoluprácu odmietol s tým, že v ČSSR sú porušované občianske práva.“ Preto major Pecha navrhol evidovať Róberta Gombíka ako nepriateľskú osobu v kat. č. 1.⁵³

19. januára 1978 bol vypracovaný plán realizácie akcie „KNIHA“, ktorého cieľom bolo „zadokumentovať trestný čin podvracania republiky podľa § 98 ods. 1 Tr. zákona, pri domových prehliadkach zaistiť písomný materiál vzťahujúci sa k predmetnej trestnej činnosti a zaistiť písacie stroje za účelom prevedenia expertízy.“⁵⁴ Začiatok akcie bol naplánovaný na 31. januára 1978. Vyšetrovanie už malo základ v Uznesení Správy ZNB hl. mesta Prahy a Stredočeského kraja zo 6. januára 1977. Ním bolo zahájené trestné stíhanie vo veci trestného činu, ktorý – povedané služobným žargónom ŠtB – spáchala skupina osôb rozširujúca písomnosť Prehlásenie Charty 77, ktorá hrubo napadá socialisticke spoločenské a štátne zriadenie republiky.⁵⁵ Vyšetrovateľ npor. Blaško však 6. februára 1978 vylúčil akciu „KNIHA“ zo spoločného konania s odôvodnením, že „na rozširovaní a rozmnožovaní písomnosti sa v súčasnej dobe podieľajú i osoby na území SSR, najmä v Bratislave, Pezinku a inde, a preto bolo nutné, aby vyšetrovanie tejto trestnej veci na území SSR bolo vykonané tunajšou vyšetrovacou súčasťou.“⁵⁶

Na základe znaleckého posudku daktyloskopickéj expertízy vyhotoveného 14. februára 1978 vo Výskumnom ústave FMV bolo na obálkach a listoch, ktoré boli

⁴⁹ Kryptické meno Juraja Luptáka.

⁵⁰ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Zväzky rozpracovaných osôb, škat. 95, SR-73791, s. 8.

⁵¹ Tamže, s. 19.

⁵² Tamže, s. 7-9.

⁵³ Tamže, s. 19.

⁵⁴ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 2, s. 232.

⁵⁵ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 1, s. 6.

⁵⁶ Tamže, s. 7-8.

zadržané na pošte, zistených 40 použiteľných daktyloskopických stôp, z toho 19 súhlasilo s otlakami prstov Mariána Zajička.⁵⁷

Domovú prehliadku vykonala ŠtB aj u Silvestra Kréméryho; podľa plánu ju mali vykonať aj u Hany Ponickéj, ale napokon od nej upustili. Kréméry aj Ponická boli podozriví z rozmnožovania a rozširovania Charty 77 a iných protištátnych písomností (predovšetkým v prípade S. Kréméryho sa ŠtB snažila nájsť nové dôkazy o jeho protištátnych aktivitách, a preto mu počas celého vyšetrovania venovala značnú pozornosť) a existovalo tu aj prepojenie na podozrivých Zajička a Gombíka. Aj keď išlo len o sporadické kontakty, malo to pomôcť dokázať nepriateľskú činnosť mladých kaplánov. Podľa bodu č. 11 z Plánu realizácie akcie „KNIHA“ mali operatívni pracovníci XII. správy „zabezpečiť“ legalizáciu Mariána Zajička u Hany Ponickéj v Lukavici v súčinnosti s pracovníkmi II. odboru S-ŠtB Banská Bystrica.⁵⁸

Po vypočutí podozrivého Mariána Zajička (v súčinnosti s Plánom vyšetrovania z 27. februára) podal dňa 1. marca 1978 kpt. Pačikovský, náčelník III. odboru SV-ŠtB, návrh na „obvinenie proti Mariánovi Zajičkovi a Robertovi Gombíkovi pre tr. čin podvracania republiky podľa §-u 98/1 tr. zákona“⁵⁹ a 2. marca sa obaja ocitli vo vaznici MS Bratislava. Ihneď na druhý deň však vydal krajský prokurátor JUDr. Mikuláš Peleš rozkaz na ich prepustenie⁶⁰ a vyšetrovanie pokračovalo na slobode. V priebehu dvoch mesiacov bolo vypočutých množstvo osôb, ktoré prichádzali do styku s obvinenými nielen v Bratislave, ale aj v iných mestách. Vypovedať v tejto veci museli v Prahe aj Pavel Kohout, Jiří Němec, Jaroslav Hutka a Jan Patočka ml.

5. mája 1978 doplnil npor. Blaško Plán vyšetrovania o nové úlohy. U Roberta Gombíka sa počas bytovej prehliadky našli básne s protištátnym zameraním „Nikomu ani kost“, a preto bolo potrebné „ustáliť“ autora, zistiť ich rozmnožovanie a rozširovanie. Ich odbornú stránku mali posúdiť znalci z politicko-ideologického a literárneho odboru a na záver to bolo predložené na písomnú znaleckú expertízu.⁶¹

V zmysle nariadenia ministerstva vnútra ČSSR č. 34/77 čl. 2 ods. 3 bol dňa 23. marca 1978 vyšetrovateľom, npor. Blaškom, tento vyšetrovací spis označený ako „tajný“.⁶² Isté komplikácie vo vyšetrovaní nastali, keď sa obhajoby mladých kaplánov ujal JUDr. Ján Čarnogurský. Od 3. mája 1978 už obaja obvinení odmietali vypovedať v neprítomnosti obhajcu, ktorého si zvolili, a dokonca odvolali všetky svoje doterajšie výpovede. Obaja boli vyšetrovateľom upozornení, že JUDr. Čarnogurský ich nemôže zastupovať, a bol im predložený zoznam advokátov, ktorí boli oprávnení zoznamovať sa so skutočnosťami týkajúcimi sa štátneho tajomstva. Nevybrali si žiadneho, trvali na tom, že ich má

⁵⁷ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 2, s. 98-128.

⁵⁸ Tamže, s. 236. (Pod legalizáciou sa rozumelo obstaranie dôkazov.)

⁵⁹ Tamže, s. 247.

⁶⁰ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 1, s. 33-34.

⁶¹ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 2, s. 242-244. Robert Gombík o tom v rozhovore roku 2006 povedal: „Objavil sa aj jeden provokatér. Aspoň teraz to tak vnímam. Priniesol nejaké básničky, ktoré vraj sám písal: „Nikomu ani kost!“ Aby som mu ich rozmnožil. Boli tak protikomunisticky ladené, polonáboženské. No a to bol jeden z hlavných argumentov na podvrátnú činnosť. Pre istotu to dali posúdiť špecialistom na literatúru a tí to označili jednoznačne za protištátne materiály.“

⁶² A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 1, s. 13-14.

zastupovať nimi zvolený obhajca, podľa ktorého táto vec nemala nič spoločné so štátnym tajomstvom. Krajské združenie advokátov v Bratislave preto ustanovilo JUDr. Jána Smetanu za obhajcu pre Mariána Zajička a Roberta Gombíka, tí ho ale odmietli uznať a proti rozhodnutiu podali sťažnosť.⁶³

Kpt. Pačikovský 22. mája 1978 konštatoval, že vyšetrovanie tohto trestného činu je v záverečnom štádiu a že „(i napriek výsledkom zrejme zásahu niektorých právicovo zameraných osôb) je možné vyšetrovanie ukončiť podľa ustanovenia § 166 Tr. por.“⁶⁴ V prílohe k svojmu listu náčelníkovi XII. správy FMV, plk. JUDr. Jánovi Kováčovi, uviedol, že „Dr. Čarnogurský po upozornení na nesprávny postup vedúcimi funkcionármi advokátskeho združenia prehliadol, že obhajoby obvinených sa nevzdá ani za cenu, že bude zbavený advokátskej činnosti. S hore uvedenými skutočnosťami zrejme súvisí aj výhrážne oznámenie Miroslava Kusého vyšetrovateľovi ŠtB zo dňa 18. 5. 1978 (vypočúvaný v inej trestnej veci), že v prípade odsúdenia obv. Mariána Zajička a Roberta Gombíka pre stíhaný tr. čin tzv. „pravica“ urobí protiopatrenia – protiakciu.“⁶⁵

Npor. Blaško sa preto s týmto problémom obrátil dňa 31. mája 1978 na Federálne ministerstvo vnútra. Žiadal vytvorenie odbornej komisie, ktorá „posúdi obsah vyšetrovacieho spisu a ktorá vypracuje znalecký posudok na otázku: Či skutočnosti nachádzajúce sa vo vyšetrovacom spise obv. Mariána Zajička a Roberta Gombíka č.j. VŠ-ČVS-002/1978 z hľadiska ochrany ďalších operatívno-pátracích úkonov, príp. iných dôležitých záujmov čs. kontrarozviedky, je nutné obsah tohto vyšetrovacieho spisu ako celku i naďalej považovať za PRÍSNE TAJNÝ.“⁶⁶

Dôvody, pre ktoré sa ŠtB usilovala udržať v tajnosti vyšetrovací spis, uviedol plk. JUDr. Rudolf Šubrt, náčelník Správy vyšetrovania ŠtB, v liste zo dňa 6. júla 1978 náčelníkovi X. správy FMV, genmjr. RSDr. Vladimírovi Stárekovi: „(...) k utajeniu celého vyšetrovacieho spisu došlo v dôsledku toho, aby v prípade súdneho pojednávania veci neboli pred nezhodnými osobami odkryté dôležité kontrarozviedne záujmy a niektoré neriešené poznatky o formách a metódach činnosti pravice. Ďalej aj z toho dôvodu, aby bol z obhajoby vylúčený obhajca dr. Čarnogurský, ktorý nie je určený pre styk so štátnym tajomstvom a vystupuje tendenčne v duchu záujmov pravico-voportunistických síl (otec menovaného, predstaviteľ bývalých ľudáckych a klerikálnych exponentov, taktiež stíhaný pre tr. čin podľa § 98 Tr. zák.).“⁶⁷

Znalecká komisia bola vymenovaná na základe rozhodnutia I. námestníka FMV ČSSR genmjr. Ing. Jána Hanuliaka zo dňa 18. júla 1978. Jej traja členovia (plk. Albín Kožuch, pplk. František Havlíček a pplk. Jiří Krumhanzl z FMV) sa zišli dňa 31. júla 1978 a vypracovali odborné stanovisko k vyšetrovaciemu spisu M. Zajička a R. Gombíka. Odobrili postup vyšetrovateľa a v podstate súhlasili s dôvodmi, kvôli ktorým mal byť celý spis aj naďalej vedený ako prísne tajný a kvôli čomu sa s ním mohli zoznamovať jedine osoby, ktoré mali schválený styk so štátnym tajomstvom.⁶⁸

⁶³ Tamže, s. 42.

⁶⁴ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 2, s. 260.

⁶⁵ Tamže, s. 262.

⁶⁶ Tamže, s. 249.

⁶⁷ Tamže, s. 250.

⁶⁸ Tamže, s. 197-201.

Po rozhovore s jednou farníčkou zo Senca, ktorá zvykla posilať listy so žiadosťou o náboženskú literatúru do Ríma z Maďarska (aby mala istotu, že to tam aj dorazí), sa Róbert Gombík rozhodol, že využije túto cestu a spolu s Mariánom Zajíčkom napísali dňa 21. apríla 1978 list kardinálovi Villotovi⁶⁹ z vatikánskeho Štátneho sekretariátu, v ktorom ho informovali o situácii v Československu, o Charte 77, o prenasledovaní veriacich, ale aj o svojom vlastnom prípade a vyšetrovaní. „Sme tiež nespokojní, podľa našej mienky, s pasívnym postojom našej cirk. hierarchie k tak závažnej otázke práv Cirkvi, zaručených samotným Božím zákonom, i našimi štátnymi zákonmi. (...) Keď sme skúmali pohnutky tohto dopisu, prišli sme k záveru, že nám záleží na morálnej podpore, ktorú môžete poskytnúť, a to nielen nám, ale mnohým ďalším neznámym, ktorí sa za ľudské práva a práva Cirkvi zasadzovali, alebo zasadzovať budú.“⁷⁰

Róbert Gombík odovzdal list svojej farníčke v nezálepanej obálke. Tá si ho prečítala a iniciovala medzi mladými z farnosti napísanie listu kardinálovi Villotovi, ktorým chceli podporiť svojho kaplána. „Pretože o pomoc nemôžeme žiadať našich cirkevných predstavených, lebo sú obmedzovaní štátnou správou, prosíme Vás, excelencia, kardinál Villot, aby ste pozdvihli svoj hlas proti prenasledovaniu, utláčaniu a obmedzovaniu náboženskej slobody v našej vlasti a trestnému stíhaniu v.d.p. kaplána Roberta Gombíka. Prosíme Vás, aby ste nám dali vedieť prostredníctvom slovenského vysielania vatikánskeho rozhlasu, či ste náš list dostali a aké kroky sa dajú podniknúť na ochranu nášho v.d.p. kaplána a zlepšenie napätého stavu obmedzovania náboženskej slobody.“⁷¹ List podpísalo 11 veriacich zo Senca. Oba listy boli dňa 25. apríla prevezené do Maďarska a z Győru poslané do Vatikánu. V júni 1978 dostala X. správa FMV dva listy, ktoré náhodne zachytili orgány MLR.

19. júla 1978 sa dostali oba listy na správu vyšetrovania ŠtB v Bratislave. Pre npor. Blašku to bol len ďalší dôkaz proti Mariánovi Zajíčkovi a Robertovi Gombíkovi, obvineným „z trestného činu podvracania republiky tým, že v listoch adresovaných kapitalistickej zahraničnej inštitúcii útočia skreslenými údajmi a ohováračským spôsobom proti republike a štátnemu zriadeniu ČSSR.“⁷²

Výsluchom zainteresovaných občanov Senca (15.–23. augusta 1978) sa malo dokázať, že iniciátorom oboch listov bol Róbert Gombík. Výpovede svedkov však túto teóriu nepotvrdili. Vyšetrovateľ však obvinil Róberta Gombíka z nepriameho podnetu k napísaniu daného listu. Osobám, ktoré preniesli listy do MLR a poslali ich do Vatikánu, navrhol mjr. Pačíkovský dočasne odobrať cestovné doklady za to, že zneužili súkromnú cestu a podporili tak protištátnu činnosť obvineného.⁷³

7. septembra 1978 boli obaja obvinení zoznámení s výsledkami vyšetrovania. Onedlho, 25. septembra, podal vyšetrovateľ npor. Blaško záverečnú správu na Krajskú prokuratúru v Bratislave s návrhom na podanie obžaloby proti Mariánovi Zajíčkovi a Robertovi Gombíkovi pre trestný čin podvracania republiky spolupáchateľstvom podľa §§ 9 ods. 2 k § 98 ods. 1 trestného zákona. „Obvinení v priebehu vyšetrovania sa k spácha-

niu tr. činu doznali len po faktickej stránke, nakoľko odmietli urobiť ucelenú výpoveď do protokolu vyšetrovateľa. Na svoju obranu uviedli, že celého konania sa dopustili preto, že „Prehlásenie charty 77“ má charakter konštruktívnej kritiky nedostatkov nášho zriadenia a cítili povinnosť vyjadriť sa verejne, t.j. rozmnožiť písomnosti a rozšíriť medzi ďalších kňazov na území SSR. Ich tvrdenie – obrana nie je dôvodná, nakoľko v čase ich protispoločenského konania bola činnosť signatárov „CHARTY 77“ verejne označovaná ako nepriateľská, s čím boli obvinení uzročení.“⁷⁴

Okrem vyšetrovacieho spisu boli na prokuratúru odstúpené aj dôkazné materiály: tri baliky písomností a literatúry nájdených počas domových prehliadok a písacie stroje Chevron a Consul, ktoré patrili obvineným a na ktorých mali rozmnožovať texty s protištatným obsahom.

* * *

Aktivity Roberta Gombíka monitorovala ŠtB až do roku 1985, kedy boli do archívu uložené agentúrne zväzok, signálny zväzok aj zväzok nepriateľskej osoby. Na základe agentúrnych poznatkov npor. PaedDr. Monsberger konštatoval, že „Gombík v súčasnej dobe neudržiava kontakty s exponentmi Charty 77. Žije pomerne uzavreto, vykonáva funkciu kaplána v r. k. cirkvi v Štúrove, kde jeho nadriadený správca fary Vladimír Burian, aktívny člen ZKD PIT intervenuje vo vedení cirkvi i u štátnej správy o jeho znovuzaradenie do pastorácie, nakoľko v súčasnej dobe pôsobí len ako pomocník, t.j. bez platu a štátneho súhlasu. S Gombíkom bolo prevedené PRO, na základe ktorého možno konštatovať, že v súčasnej dobe nevyvíja žiadnu ilegálnu činnosť, nakoľko farnosť, na ktorej pôsobí, si vyžaduje plné časové zaťaženie. Gombík sám sa predošlých názorov zrieka, predošlé kontakty neudržiava a ani v budúcnosti sa v žiadnych akciách angažovať nemieni.“⁷⁵ Robert Gombík bol vyňatý z evidencie osôb ohrozujúcich bezpečnosť a poriadok štátu. Na základe vyššie uvedených skutočností bude v budúcnosti spravodajsky využívaný.“⁷⁶ Osobný zväzok v kategórii „dôverný“, ktorý bol na R. Gombíka založený 22. apríla 1985, však po niekoľkých mesiacoch (13. septembra 1985) ukončili a tiež uložili do archívu, pretože sa prestal stykať s exponentmi laického apoštolátu a navyše za hodnotené obdobie nepodal žiadnu závažnejšiu informáciu.⁷⁷

Po odchode do Prahy v r. 1978 bol Marián Zajíček aj naďalej predmetom záujmu zo strany ŠtB. Jeho osobný zväzok „nepriateľskej osoby“ bol vo februári 1980 odoslaný z Bratislavy na KS ZNB S-ŠtB Praha a v roku 1984 do Českých Budějovic, kam Marián Zajíček odišiel za prácou.

⁶⁹ Jean-Marie Villot – v r. 1965–1967 lyonský arcibiskup, v r. 1969–1979 štátnym sekretárom Vatikánu.

⁷⁰ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 3, s. 51–53.

⁷¹ Tamže, s. 55–56.

⁷² Tamže, s. 46.

⁷³ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Vyšetrovacie zväzky, škat. 697, V-13567, zv. č. 2, s. 310.

⁷⁴ Tamže, s. 227.

⁷⁵ Robert Gombík aj naďalej udržiaval styk s Lászlom Gyurovským, Lászlom Nagyom, Lászlom Öllösom, Karolom Tóthom, Jánom Čarnogurským, Františkom Mikloškom a sporadicky aj so Silvom Krčmárom. Jeho činnosť však už pravdepodobne nebola zaujímavá alebo nebezpečná pre socialistické zriadenie.

⁷⁶ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Zväzky rozpracovaných osôb, škat. 95, SR-73791, s. 11.

⁷⁷ A ÚPN, KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Agentúrne zväzky, škat. 141, A-87416, s. 6.

6. *Minulosť ako klišé. Zatiaľ⁷⁸*

Ján Budaj

V januári uplynulo bez väčšej pozornosti 30. výročie vzniku Charty 77. Stal sa z nej petrifikovaný, ale aj bezobsažný symbol. Z anticharty, ktorá nasledovala po nej, tabu. Namiesto pravdivého obrazu minulosti máme historické klišé. Jedno z najstarších je okolo otázky, prečo nemala na Slovensku CH 77 ohlas. M. Kusý nedávno zopakoval najčastejšie vysvetlenie: vraj tu bolo menej prenasledovania, preto aj menej chartistov. Bolo Slovensko až do r. 1989 uzročené s totalitou? V ďalšom bude reč o štyroch, v ktorých účinkoch vidím dôvod, prečo sa CH 77 nestala slovenskou záležitosťou. A o dejinných klišé.

Pražské prostredie

Pražská elita akoby nadvazovala na kedysi nenávidený austrocentrismus – od neprážanov sa očakávalo len, že sa tzv. pridajú. Väčšina to za bývalého Československa aj robila, bolo to pohodlné. Má to ale aj výnimky. V prípade CH 77 je ňou napr. A. Dubček. Ako mi povedal, ak by bol býval pozvaný medzi iniciátorov, bol by CH 77 podpísal. Nepozvanie považoval za gesto vylúčenia a odmietnutia. Že mali taký pocit viacerí, mi povedala aj slovenská spisovateľka a disidentka Hana Ponická (tá neskôr CH 77 podpísala). Bolo obidenie A. Dubčeka iba vecou sebastrednosti pražského prostredia, alebo sa v ňom už vtedy naznačil „problém Slovenska“? Nechám túto otázku bokom a zostanem pri tom, čo je isté – že chartisti by s Dubčekom dokázali viac (a nielen na Slovensku). V CH 77 mal Dubček mnohých kolegov z r. 68, a prijateľne mu muselo zníť aj jej základné vyhlásenie, ktoré vlastne nadvazovalo na rok 1968, keďže nehovorilo o zrušení režimu, ale o jeho demokratizácii. Zber podpisov pod vyhlásenie CH 77 prebiehal v decembri 1976, v tej dobe mal A. Dubček tzv. ostrahu (kontinuálny dohľad ŠtB), ale tí, ktorí CH 77 organizovali, vedeli podobné prekážky prekonať. Vynechanie Dubčeka bolo ich chybou, režim mal potom s Chartou podstatne ľahšiu prácu. Za veľkú a premárnenú šancu považujem to, že kritika režimu mohla v r. 1977 vzísť z oboch hlavných miest federácie a byť tak vecou oboch jej národov. Nestalo sa, CH 77 zostala sústredená v Prahe, čo režimu umožnilo jej izoláciu, najmä od Slovenska. Skupiny „vylúčených a vyškrtnutých“ dubčekovcov tu potom až do r. 1989 nenašli spôsob, ako sa zúčastniť zápasov o slobodu. Pokiaľ takéto zápasy na Slovensku v 80. rokoch vznikali, neboli na báze ľudí z r. 1968, ani CH 77. Tá zostala vlastne českou vecou. Ilustruje to aj zloženie jej „mluvčích“ (do konca roku 1989 sa ich vystriedalo 35), ktorí tvorili jej reprezentáciu. V ich kolektíve nebol ani jeden signatár zo Slovenska, hoci medzi nimi boli známe mená (Tatarka, Kusý, Ponická, Mlynárik, Čarnogurský, atď.).⁷⁹

⁷⁸ Prevzaté z on-line záznamu výkladu predneseného na diskusnom večeru Charta a Anticharta, usporiadaného Bratislavským inštitutom humanizmu a BISLA 29. března 2007 v Bratislave. Druhý úvodný výklad prednesl Miroslav Kusý; viz výše, položka A/1a.

⁷⁹ Informace o signatářích Prohlášení Charty 77 ze Slovenska viz oddíl C. Miroslav Kusý se stal v dubnu 1980 členem čtrnáctičlenného Kolektivu mluvčích Charty 77 ustaveného v únoru téhož roku.

Iniciátori

Vaculík, Havel a Kohout – traja iniciátori CH 77 – boli spisovateľmi, v tej dobe zakázanými. Zdalo sa im asi samozrejým, že cieľom CH 77 nebude založenie podzemnej organizácie (akou bola napr. slovenská tajná cirkev alebo poľský odboj), ale intelektuálna reflexia stavu spoločnosti a jej publicita v zahraničí. Táto stratégia sa ukázala byť neskôr silou CH 77, aj jej limitom. Ale v dobe, keď CH 77 začínala, bolo dobrým signálom, že vyburcovala exil a spojila reformných exkomunistov z r. 1968 s odporcami komunistického hnutia (ako napr. prof. V. Černý, prof. Patočka a ďalší). To v CH 77 vytvorilo unikátne spoločenstvo reflexie a premýšľania. Ale ani jedna z týchto skupín neverila na prienik medzi „obyčajných“ ľudí, ani v zmysel Charty ako politickej sily. Jedno aj druhé by si od nich vyžadovalo disciplinovanú organizáciu a konšpiráciu. Ale vodcovia ochotní k takejto práci v spomínaných intelektuálnych skupinách chýbali. A tak bola CH 77 od počiatku nasmerovaná k spoločenstvu postoja (prezentácia stanovísk a výziev), a nie odboja (ilegálna organizácia aktivít).

Režim čoskoro prišiel na slabiny „prezentistickej“ stratégie chartistov. Ilustruje to fakt, že počas prvých dvoch mesiacov sa pod Chartu zozbieralo 615 podpisov, dvojnásobok tohoto čísla sa však dosiahol až po dlhých 10 rokoch (!). Hlavnou príčinou izolácie CH 77 boli represie, ale aj režimná propaganda. Tá hlásala, že chartistom ide o mrzký groš od imperialistov. Nemožno sa čudovať, že mnohí ľudia predstave o „profesionálnych disidentoch“ ochotne uverili, bolo to dobré alibi. („Mne nikto nič nedá!“, „Ja si taký luxus nemôžem dovoliť!“ a pod.) Napokon finančná podpora zahraničia tu aj bola, pretože režim chartistov oberal nielen o prácu, ale aj napr. o dôchodky. Zahraničná podpora však vytvárala tichú bariéru, ne jeden z „obyčajných“ utlačaných ju vnímal ako neprekročiteľnú. A tak akoby stratégia CH 77 mala v sebe kód izolácie.⁸⁰

⁸⁰ Na tomto mieste se přímo vnučuje citace úvodní pasáže z exposé Václava Havla za zahajovacího panelu pražské mezinárodní konference o Chartě 77 z března 2007, kde promluvil také Miroslav Kusý (viz A/1b). Ve svých „bleskově“ vyřčených okrajových poznámkách, jak je sám nazval, Václav Havel řekl: „Za prvé: Charta se setkávala a dodnes setkává se dvěma permanentně se táhnoucími, avšak důležitými námitkami. První námitka byla, že se odvoláváme na ústavu, na zákony, na mezinárodní pakty, přestože víme, že režim je zločinný, je založen na násilí, tisíce závazků, které podepíše, nebere vůbec vážně, a my se s ním naopak vážně bavíme a vedeme dialog. Rád bych zdůraznil, že princip „vzít ho za slovo“ nebyla pouhá taktika, v danou chvíli jednodušší než ozbrojený odpor. To bylo cosi hlubšího. To byla rehabilitace slova. To byla rehabilitace ducha. A to jsou věci, o nichž hodně psal Jan Patočka. Vzít režim za slovo, znamená napříč všemi mocenskými nástroji operovat čímsi, co je mocenskými nástroji neuchopitelné a nezničitelné: proniknout do lidských duší, oslovit lidské duše. Mám dojem, že tento princip je stále živý a tato námitka je začasté spíš vytáčkou těch, kteří cítí potřebu vymezovat se.“

S tím souvisí námitka druhá, totiž, že si hrajeme na svědomí národa, na svědomí společnosti. Nikdy jsme to nedělali, nikdy jsme nikomu nevyčítali, že Chartu nepodepsal. Dokonce byly případy, že jsme někoho, kdo ji chtěl podepsat, přemlouvali, aby to nedělal. Nikdy jsme se nevydávali za někoho lepšího, než jsou ostatní. Naopak jsme měli hluboké porozumění pro většinové chování. Vždyť většinové chování a manipulace společností bylo tématem Charty. To byl předmět její reflexe. Nicméně učinil jsem zajímavé pozorování: čím víc jsme toto zdůrazňovali, tím víc nám bylo vyčítáno, že si hrajeme na svědomí národa a ještě ke všemu předstíráme tolerantnost a zdůrazňujeme, že svědomím národa nejsme. To je zajímavý úkaz, který by stál za analýzou.

Jedna z otázek je, co bylo pro Chartu charakteristické. Já bych řekl otevřenost, neideologičnost. V Chartě bylo možno nalézt pravcového politika, levicového politika, mladé lidi, kteří se vůbec politicky nebo ideologicky nevymezovali a chtěli se jen svobodně chovat a svobodně žít. To byla, myslím, velmi důležitá věc, svým způsobem převratná. Například setkání reformních komunistů s nekomunisty, které se na půdě Charty odehrávalo na principu absolutní rovnosti, kdy nomenklaturaň ohled či okolnost, že někdo byl jakýmsi vyšším

Mohlo to všetko byť aj inak? Mohli chartisti vytvoriť osnovu aj pre širšiu verejnosť, ako to dokázali na Slovensku laickí kresťania, v Poľsku zakladatelia Solidarity alebo o 10 rokov neskôr ochranári? Hľadať dnes odpoveď je ťažké. Aj v CH 77 boli obeť ľudia a aj pokusy o konšpiráciu. Napr. hneď na jej počiatku, keď sa iniciátori rozhodli niektoré mená signatárov „deponovať“. Boli to mená ľudí, čo mohli veci pomôcť iba vtedy, ak nebudú prezradení. Skončilo to však ich odhalením. Neschopnosť (a neskôr neochota) ku konšpirácii sa stala typickou črtou CH 77, o ktorej sa aj medzi chartistami rozprávali farbisté historyky. O aktivitách CH 77 vedel režim neraz skôr, než sa stihli udiť. To odrádzalo „obyčajných“ ľudí. A Chartu odsúvalo do geta. Jej iniciátori to však nevnímali ako neúspech, ale ako nevyhnutnosť, údel „tých, čo žijú v pravde“. Priznám sa, že som s touto stratégiou polemizoval. Zdalo sa mi, že niektorí z chartistov nechcú byť ilegálnou opozíciou len preto, aby zostávali „rezervou“ vládnúcich. Najmä tí, čo pripomínali, že nechcú zmenu režimu, a ide im len o socialistickú zákonnosť (pozri Charta 77, zborník dokumentov, 1990, str. 61). To nebola reč schopná osloviť moju generáciu, jedno či na Slovensku, alebo v Čechách. Aj preto na CH 77 čakal po rokoch údel starozákonného Mojžiša: cieľa sa síce dočkala, ale doň nevstúpila (na rozdiel od napr. Solidarity). Keď sa naplnilo 40 rokov od uchvátenia moci, čelili komunisti v ČSSR verejným demonštráciám kresťanov, študentstva a rôznych občianskych iniciatív, ale CH 77 nebola ich organizátorom, ani neskoršieho generálneho štrajku, ktorý na konci novembra 1989 zmietol režim aj systém.

Charta 77 podceňovala nové protirežimné skupiny spomedzi študentov a občianskych iniciatív. Napr. v r. 1989 odmietla ich pouličné demonštrácie (V. Havel dokonca vyzval nezúčastniť sa demonštrácie 21.8.1989). Mladí ale demonštrovať išli. To oni urobili z výročia Palachovho sebaupálenia slávny Palachov týždeň (séria demonštrácií na Václavskom námestí, surovo potlačených v januári 1989). Oni zaplnili ulice Prahy 17.11.1989 (čelní chartisti sa demonštrácie odmietli zúčastniť). Nové české skupiny odporu (České deti, Spoločnosť pro veselejší současnost, Společnost J. Lennona, študentské a ekologické iniciatívy a pod. a pod.) sa vysmievali režimu a trochu aj chartistom, aj s ich večnými spormi. (Jedna z mladých iniciatív ich preto pozvala na happening na detskom pieskovišti. Urazení disidenti akciu ingorovali.) Vo vyčerpanej komunite Charty sa napokon dostal do popredia V. Havel, bol to však líder, ktorý nechcel viesť. Tento iracionálny rozpor zrodil neskôr mnohé nešťastné konštrukcie (ako napr. skrátenie volebného obdobia po prvých slobodných voľbách) a poznačil celú porevolučnú éru.

Boli teda hlavným dôvodom, prečo sa CH 77 neudomácnila na Slovensku, jej pražskí iniciátori a ich svojské povahy? Také jednoduché to nie je. Nakoniec – ak aj boli pražskí disidenti takí, akí boli, prečo v tej dobe nevznikla nejaká „slovenská charta“?

Posledná vlna represii

Rok vzniku CH 77 charakterizovali dve črty: štát bol síce tvrdo znormalizovaný, ale na medzinárodnom poli bol odmak. Akoby prestarnutí sovietski panovníci zobrali svoje reči o uvoľňovaní napatia vážne a na čas povolili opraty. V r. 1976 smeli štáty sovietskeho tábora pristúpiť k Helsinským dohodám, vrátane záväzku dodržiavať občianske

práva. Reakciou bola CH 77 a hranice možného testovali aj Poliaci (zvlášť neskôr, po zvolení Poliake pápežom), a nielen oni. To bol kontext, pre ktorý režim nezačal po vzniku CH 77 hneď so zatváraním. Rozhodol sa ju izolovať (na to slúžila ohováračská kampaň), prikázal ju infiltrovať informátormi, pokryl byty jej lídrov odpočúvaním. Mediálne útoky však iniciatíve urobili publicitu. Bolo to ako ohňostroj – režim chrľil voči chartistom veľa silných slov, ale v prvom polroku sa im nič vážnejšie nestalo (hovoriť sa, že G. Husák sa nepustí do politických procesov, veď bol kedysi sám ich obeťou). V prvých mesiacoch sa k počiatkovej zostave chartistov pridávali stovky nových. Prečo sa ani vtedy nepripojilo k CH 77 viac Slovákov? Okrem dvoch príčin spomínaných vyššie vidím ešte dve.

Po prvé – služobne najstaršia časť slovenskej opozície, kresťanská, mala už dávno pred CH 77 svoju stratégiu k režimu – ilegality. Títo ľudia zažili komunistické lágre v rokoch, keď bol ne jeden z chartistov ešte ich mládežníckym budovateľom. Nemienili systém vylepšovať, odmietali ho. Podobné postoje prevládali aj medzi skupinami nových občianskych aktivistov (tzv. druhá generácia). My sme nestavali na ilúziách z r. 1968, nik z nás nečakal na rehabilitáciu, neverili sme na reformovateľnosť systému. Vedeli sme, že Slovensko je provinciou, kam nedovídiť cudzí veľvyslanci, nechodia zahraniční novinári, a ten, koho si vyhládne ŠtB, môže poľahky skončiť ako obeť nehody či samovraždy. Väčšina spomedzi slovenských odporcov režimu mienila pôsobiť, napriek výzve CH 77, naďalej v ilegality. To všetko ale neznamená, že by sa politický apel CH 77 na Slovensku prepočul. Koncom 70. rokov sa popri kresťanských iniciatívach poprepájali dávnejšie existujúce občianske skupiny, najmä z prostredia zakázaných umelcov, vedcov a ochráncov (nie náhodou sa prvý občiansky samizdat volal „Kontakt“). Je pravdepodobné, že by čoskoro dospeli k potrebe spoločného postupu, možno organizácie. K ich politickému vystúpeniu však nedošlo. Na prelome desaťročia končí zdanie uvoľnenia a z Kremľu prichádza posledný, ale zato poriadny mráz.

A to je ďalší dôvod, pre ktorý sa na Slovensku chartistická stratégia ne-ilegality neujala. Nové zmrazenie pomerov režirujú od r. 1980 (vpád ZSSR do Afganistanu) traja po sebe zomierajúci starci: Brežnev (zomiera rok po vyhlásení vojnového stavu v Poľsku, v r. 1982), Andropov (+ 1984) a Černenko (+ 1985). Nádeje občanov klesli najmä po zákaze Solidarity (1981). Videli sme, že represiam nezabránilo ani odhodlanie 9 miliónov jej členov. Poľská skúsenosť potvrdila desivú bezohľadnosť komunistického režimu (koncentračné tábory, streľba do štrajkujúcich atď.), akoby sa na jeho chuti zabíjať svojich kritikov nezmenilo od r. 1956 (Budapešť) vôbec nič.

Odporcovia režimu v ČSSR znášali v týchto rokoch silné represie, aj odliv síl (emigrácia), ale nezanikli. Na Slovensku sa v r. 1985–86 obnovuje vydávanie samizdatových periodík (napr. „K“, Fragment). V roku 1987 vychádza Bratislava nahlas, prinášajúca zo sebou vlnu občianskeho aktivizmu. Neznamená to ale, že za to už neboli represie, naopak (napr. autorov Bratislavy nahlas začala prokuratúra vyšetrovať s cieľom urobiť politický proces). Nasledujúci rok v marci sa udiala sviečková demonštrácia kresťanov, prvá protestná demonštrácia v ČSSR od r. 1969. Aj túto režim brutálne rozohnal a účastníkov potrestal. Represie postihovali aj novšie skupinky kritikov režimu (napr. medzi vedcami), vydavateľov nových samizdatov (napr. Bratislavské listy) a signatárov iniciatív (ako HOS, Několic vět, atď.) a neprestali až do konca režimu. Aj počas novembrových dní

tajemníkem, nehrál vůbec žádnou roli.“ In: Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989. Shorník z konference konané k 30. výročí Charty 77. Praha 21.–23. března 2007. Praha [b.r.v.], s. 384 n.

r. 1989 boli v bratislavskom Justičnom paláci súdení disidenti (proces s tzv. bratislavskou päťkou, G. Husák vzápätí pod tlakom masových demonštrácií zrušil ich obvinenia).⁸¹

Slovensko bez odporu voči neslobode?

Vžitie historické kliše dnes CH 77 prisudzuje rolu centra politického odboja, zatiaľ čo na Slovensku vraj žiaden nebol. Pravdou nie je jedno, ani druhé. CH 77 nebola a ani nechcela byť politickým ústredím. Naopak – pýšila sa nepochitickosťou. Bola spoločenstvom nezastrašených občanov, chartistickí autori píše o „živote v pravde“, a nie o získaní moci. CH 77 sa svojou „nepochitickou politikou“ nelíšila od iných spoločenstiev etickej a hodnotovej vzbury, akými boli na Slovensku nezávislé iniciatívy kresťanov, neoficiálnych umelcov a ochranárov. Tieto spoločenstvá neboli vonkoncom také slabé ani apolitické, ako tvrdí vžitie kliše. Dokazuje to postoj režimu – ten ich považoval za odporcov, rovnako ako chartistov. Rešpekt si zaslúžia dlhoročné aktivity tajnej cirkvi (od 50. rokov) aj masovosť iniciatív kresťanských laikov (od 60. rokov). Politické postoje ilegálne organizovaných kresťanov boli nado všetku pochybnosť nielen proti režimu (Husákovmu), ale aj proti systému (komunistickému). Ich sieť boli vzájomne pospájané samizdatmi, ktoré vychádzali z úctyhodných nákladov a tomu zodpovedal aj počet aktivistov a účastníkov iniciatív, rádomo desaťtisíce.

Menšie, ale vplyvné skupiny nezávislých intelektuálov a umelcov pôsobili aj v tzv. druhej kultúre. Napriek prenasledovaniu existovala niekoľko sto členná komunita, ktorá vydávala a šírila vlastné časopisy a knihy, zúčastňovala sa necenzurovaných výstav a prezentácií vizuálneho umenia zakazovaného režimom (konceptualisti, akční umelci, fotografi, filmári, sochári). Táto slobodná kultúra mala v tých rokoch ohlas aj v zahraničí, kde sa viacerí zo zakázaných umelcov prezentovali na prestížnych fórach. O to viac boli doma ich aktivity označované za protištátne a ich autori prenasledovaní. Na ŠtB vtedy fungovali špecializovaní „umeleckí“ dôstojníci, ktorí mali dohliadať nad dôslednosťou represii voči zakázaným umelcom (v rokoch normalizácie sa siahlo aj k demolácii ich diel, ako v prípade soch J. Jankoviča). Nezávislé skupiny umelcov neboli samozrejme zamerané na založenie politickej opozície. Ale ich význam v zápase o slobodu ilustruje fakt, že práve z ich radov vzišla výzva na stretnutie občanov v Umeleckej besede (19.11.89), kde sa začalo formovať hnutie VPN.⁸²

Ku skupinám rezistencie pribudli na konci 70 rokov ochranári, ktorých rady sa zmnožili z malej skupinky (akcia za historické cintoríny. 1980) na tisíce aktivistov po vydaní publikácie Bratislava nahlas (1987). V slovenskej tradícii, chudobnej na občianske postoje, to bol prielom. Samotný režim odhadoval, že ochranárske samizdaty sa šíria medzi občanmi v desiatkach tisíc kópií. Ochránári dokázali zjednocovať súostrovie odporcov režimu. Samizdaty iniciatívy Bratislava nahlas už režim nedokázal zakázať, ani hnať ich autorov pred súd. Neskôr tvorili jadro občianskeho hnutia VPN.

⁸¹ Proces s Miroslavom Kusým, Ilanou Ponickou, Antonom Sedleckým a Vladimírom Maňákom sa konal 13. a 14. listopadu 1989 v Bratislave. Kusý bol odsouzený k podmienenému trestu vo výši 14 mesiaci ztráty slobody, ostatní tri obžalovaní boli zprostení viny. Pátý člen „bratislavské päťky“ Ján Čarnogurský bol souzen separátne 22. listopadu; soud ho zprostil viny. Rozhodnutím prezidenta Husáka byl propuštěn 25. listopadu z vazby, kde byl ještě držen do rozhodnutí prokurátora o případném odvolání proti osvobodujícímu rozsudku.

⁸² VPN – Verejnosť proti násiliu, jež se zformovala jako slovenská obdoba pražského Občanského fóra.

Všetky tieto fakty spochybňujú rozšírené kliše, podľa ktorého Slovensko žilo za totality bez iniciatív za slobodu a demokraciu. Ako vidíme, počty ľudí pôsobiach v rôznych nezávislých iniciatívach boli relatívne veľké, ich aktivity rôznorodé a prenikajúce do života spoločnosti. Nielen v CH 77, ale aj v týchto komunitách sa odohrávali drámy odvahy a obetavosti, znášalo sa prenasledovanie ŠtB, výsluchy, väzenia, aj keď ich spravidla nesprievádzala publicita. Mali inú stratégiu než Charta, zodpovedajúcu charakteru iniciatív a napokon aj odlišnej situácii vtedajšej provincie, akou bolo Slovensko. Že všetky tieto napohľad odlišné skupiny mali víziu slobody, to sa potvrdilo vo finále príbehu – v novembri 1989.

Slovensko bez reflexie

V závere chcem pripomenúť všadeprítomné dôsledky nereflexie prežitých a vzápätí akoby celkom zabudnutých udalostí. Na Slovensku žijeme iba dneskom, ako v tej známej rozprávke: predom mnou tma, za mnou tma. Vplýva to silne aj na aktuálnu politiku (týmto súvislostiam som sa vyhol, sú ale očividné), na našu schopnosť zdieľať spoločné hodnoty, na atmosféru v štáte. V Čechách majú o totalitnom systéme, o disente, Charte a revolučnom období 1989–90 stovky kníh a vedeckých prác, ktorých napísanie umožnili výskumy Ústavu pro soudobé dějiny ako aj prístupné archívy Charty, OF a ďalších iniciatív. Hnutia odporu proti totalite sú samozrejme dobre zmapované v Poľsku, kde sa stali súčasťou étosu národného úspechu. Dôkladné výskumy sa financovali v Nemecku, ktoré hnutia za slobodu v NDR zabudovalo do novodobej identity zjednoteného národa. Keď pred pár rokmi usporiadal v susednej Budapešti Inštitút pre východnú Európu z Brém (!) výstavu na tému Samizdat, žasol som, ako svoj národný odboj proti totalite predstavili Maďari. Na Slovensku vedci ešte ani nezačali.⁸³ Bodaj by, keď im nie je ani dnes, 18 rokov po, prístupný archív VPN, ani ďalšie primárne zdroje. O tom, že by existoval depozitár artefaktov a dokumentácie nezávislých kultúrnych, ochranárskych alebo kresťanských aktivít či samizdatov, nie je ani reči. S absenciou zhodnotenia vlastných skúseností súvisí slabosť diskurzu o budúcnosti Slovenska. A z pripomínania mnohých výročí zostáva len prázdny obal, frázy a historické kliše. Aspoň zatiaľ.

⁸³ Nemohu se zdržet poznámky, že v Budajově výroku se zrcadlí skutečnost, kterou lze vypočítat i v textech jiných „očitých svědků“, že pamětníci málo sledují výsledky historického výzkumu současných dějin.

Oddíl B: Literární texty související s Chartou 77

1. Milan Šimečka: *Ludvíkovi Vaculíkovi namísto fejetónu*
(15. ledna 1977, Bratislava)⁸⁴

Milý Ludvíku,

v těchto dnech som dostal predvolanie. Predvolal ma k sebe vedúci kádrového a personálneho útvaru Strojnickej fakulty SVŠT. Priznávam, že také predvolanie ma znerвозňuje oveľa viac ako predvolanie zdanlivo hrozivejšie. Aj mojej žene sa trasie hlas, keď mi oznamuje, že také predvolanie opäť prišlo. Predvolanie prichádza totiž zo školy, kde práve končí semester môj starší syn. Vlní ho prijali; mysleli sme si vtedy, že sa stal zážrak.

Keď som sa dostavil na predvolanie do miestnosti č. 20, ležal na stole výtlačok novín s redakčným článkom *RP* – „Stroskotanci a samozvanci“. Vedúci kádr. a personálneho útvaru ma vyzval, aby som v akejsi nejasnej súvislosti so štúdiom svojho syna napísal vyhlásenie, v ktorom sa tak ako milióny našich pracujúcich odvrátim od osnovateľov tzv. Charty 77. Chvilu sme sa o tomto návrhu rozprávali. Keď som vyšiel z tej krásnej budovy na vzduch, prepadla ma nevoľnosť z porušenia mravnej rovnováhy. Dýchal som zhlboka, aby som zabránil dáveniu, a usilovne som pozeral do belasej hlbiny neba, čo ma vždy upokojuje. Uvažoval som o tom, prečo je tento typ vydierania tak hlboko ponižujúci – azda preto, že rukojemníkmi sú deti, desaťtisíce detí na stredných a vysokých školách. Často už dospelé, stále nesú na svojich bedrách zodpovednosť za svojich rodičov. A my sa trasieme o ich budúcnosť. Prečo práve u nás existuje tá masová tužba rodičov poskytnúť deťom vzdelanie, keď napokon práve vzdelanie je často príčinou nešťastia? Či neviem ja najlepšie, o čo slobodnejší a bohatší je život mladého robotníka? Denne ich vidím okolo seba.

A predsa! Prišiel som domov a pozrel na svojho „rukojemníka“, ako žiari, lebo má za sebou prvú skúšku z matematiky. Čo som mu mal povedať? Že to všetko bolo asi zbytočné? Nech mi odpustí Tvoj syn murár, syn automechanik a môj druhý syn vyučený potrubár (samé krásne a čestné povolania), ale predsa len odsúdím signatárov tzv. Charty 77. Urobím to hneď teraz a – ako sa patrí – slovami prebudenej Godzily.⁸⁵ Tak teda:

Odsudzujem Václava Havla, „človeka z miliónárskej rodiny, zaprisahaného antisocialistu“. (Nech mi boh odpustí, že sa takto odvdáčujem za nádherné pohostinstvo, ktoré Havlovci poskytli mojej žene a mne vlní na Hrádecku. Budem sa usilovať zabudnúť na hlbokú rozkoš, ktorú som cítil pri čítaní jeho hry *Audiencia*.)

Odsudzujem Pavla Kohouta, „verného sluhu imperializmu a jeho osvedčeného agenta“. (Nech zabudne na to, o čom sme naposledy diskutovali od polnoci do troch do

⁸⁴ Šimečkův fejeton tehdy v originále i v překladech obletěl svět jako výsměšná a statečná odpověď na reálné socialistické vydírání. Dodatečně ji v roce 1991 vzal jeden publicista ve Svobodné Evropě vážně jako Šimečkovu „antichartu“.

⁸⁵ Pod tímto názvem tehdy běžel v kinech japonský film o předpotopní nestvůře, která se vynořila z oceánu a ničila svět.

CHARTA 77 NA SLOVENSKU ANEB SLOVENSKO A CHARTA 77

rána. Ja zabudnem na to, ako som sa tajne tešil z myšlienky, že by azda raz naozaj prof. Juráček prekonal silou vôle priťažlivosť a vzniesol sa k povale.)

Odsudzujem Dominika Tatarku, ktorý tiež podpísal kontrarevolučný pamflet. (Zabudnem na to, že ma jeho Démon súhlasu kedysi vykoľajil z dráhy prospešného myslenia a že ma pri vine skoro rozplakal rozprávaním o stromoch.)

A odsudzujem nakoniec aj Teba, „autora kontrarevolučného pamfletu 2000 slov“. (Tá malá utópia, ktorú som ti napísal k narodeninám, sa nekoná. Zabudnem na to, že ma kedy dojmala Tvoja hra na husle a Tvoje staré pesničky. Zabudnem na Sekyru a na Morčatá, na celú Petlicu a vôbec na literatúru, ktorej čas sa zrejme v tejto krajine skončil. Moji dvaja „rukojemníci“ zabudnú pre svoje dobro na to, ako si k nám po prvýkrát prišiel, sadol si a dlho rozmýšľal, čo im povieš. A ako sme sa potom všetci strašne smiali, keď si sa spýtal, ako ich poslúcha súdružka učiteľka.)

Teraz, keď čítam toto odsúdenie, zmocňujú sa ma pochybnosti. Bude vôbec prijaté ako dostatočné výkupné? Mal by som asi dodať niečo sám zo seba. Ale už nemôžem, nie je vo mne asi dosť zloby, podlosti a nečistého svedomia.

Tvoj Milan Šimečka

P.S. Keby si predsa len chcel na jar prísť a vyraziť so mnou k Dunaju na rybačku, príd' tajne!

Československý fejeton/fejton 1976–1977. Pro přátele dal opsat Ludvík Vaculík. Samizdat, s. 348–351.

2. Ivan Kadlečík: *Komu zvoní? Zvoní tebe! (Leden 1977, Martin)*

Motto: Nikto nie je ostrovom samým pre seba; každý je kusom pevniny, kusom súše; a ak more odmyje hrudu, Európa sa zmenší, akoby sa stratil výbežok zeme alebo sídlo tvojich priateľov či tvoje vlastné...

John Donne

Z titulu pokorného, no nepokoreného človečenstva a občianstva, z titulu svedomia, intelektu a geneticky protestantského určenia, ako jednotlivec, teda neoddeliteľný kúsok pevniny a súše, dôrazne – i keď s pochopiteľným strachom – protestujem proti akémukolvek administratívne, policajnému a inému šikanovaniu, internovaniu a vôbec prenasledovaniu spoluobčanov a ľudských spolubratov, ktorí sa previnili iba tým, že ich tí zdanlivo mocnejší obvinili – a to kdekoľvek na tejto vraj najlepšej planéte. Preto som hrdý, že aj moja vlast' ratifikovala viaceré dohody, deklarácie a paky o občianskych a ľudských právach. Pochybnosti ma však neprestávajú prenasledovať pri čítaní niektorých samozvaných článkov v tlači, čo stroskotávajú na vlastnej logike a vlastných argumentoch, s impertinentnou bážňou a bez hanby neryticky osočujú ľudí: osočovanie, psychické týranie, prenasledovanie každého človeka umenší mňa, umenší a poníži ľudstvo, lebo všetci sme výbežkom tej istej Zeme, zrodení z toho istého prachu – a kto bije suseda

(i nepriateľa), bije teba, bije mňa. Práve tieto závažné a povážlivé dôvody ma nútia nielen súkromne protestovať, ale ma vedú aj k tomu, aby som sa nikým nepodplatený, nenavedený a nič formálne nepodpisujúc prihlásil z vlastnej a vnútorne slobodnej vôle ku všetkým tým, čo obraňujú ľudstvo i ľudskosť, a ktorých tvorivá intelektuálna práca smeruje k duchovnej náprave vecí súčasného človeka. Áno: Buď ťa spútajú humanitné ideály, alebo tyrani; v prvom prípade stratiš vonkajšiu slobodu, v tom druhom zmysel ľudského života. Vyber si, človek, znejúci hrdo. A nepýtaj sa, komu zvoní...

Československý fejton/fejton 1976–1977. Pro přátele dal opsat Ludvík Vaculík. Samizdat, s. 367–368.

3. Hana Ponická: *Diskusní příspěvek určený sjezdu slovenských spisovatelů* (2. března 1977)⁸⁶

Vážené zhromaždenie!

Máme svoj tretí spisovateľský zjazd slovenský. Za päť rokov od nášho posledného zjazdu, ktorý sa konal 31. mája r. 1972 v Bratislave, sme iste každý niečo vytvorili, aj nové knihy nám vyšli, alebo rozličné dramatické a iné útvary sa nám realizovali, vydali. Početne to so súčasnou slovenskou literatúrou nie je najhoršie už aj preto, že sa vydávajú v starostlivej úprave i diela našich klasikov, ako aj reedície slovenských prekladov klasikej svetovej spisby. Aby som nebola neosobná, priznám sa aj k svojej žatve: mám na rovnáši za posledné obdobie napísanú filmovú poviedku, podľa ktorej realizovaný celovečerný film majú naše kiná uviesť ešte v tomto roku. V tomto roku mi má vyjsť aj prvý diel trilógie detskej knihy, ďalšie po prvom dieli. V období od nášho posledného zjazdu mi vyšli aj básne v próze o slovenskom grafikovi, ktorý bojoval a zahynul v Slovenskom národnom povstaní. Za túto prácu som dostala v súťaži k 30. výročiu SNP aj odmenu. A predsa nie som, nemôžem byť spokojná.

V okolí dedinky, kde žijem, vídam na poliach v jeseni plno nezobratej úrody. Ale mňa mrzí tiež nezobratá úroda z našich poľných spisovateľských.

Žijeme už 9 rokov v ovzduší mimoriadneho napatia celospoločenského. Aj pri dlhšom trvaní takéhoto napatia môžu vzniknúť, aj vznikajú diela dobré pre čitateľov i pre náročnú literárnu kritiku. No vznikajú, vznikli aj škody neúmerne. Stratili sme v čerstvo uplynulých rokoch viac významných spisovateľov. Umreli, ale ich dielo sa i ďalej vydáva. Popri nich stratili sme však aj veľa významných, tuná aj inde žijúcich spisovateľov, tvorby plne schopných. Ich dielo už viac rokov nevychádza. Podnes nie sú spolučlenmi našej spisovateľskej organizácie, ani nesmú publikovať takí spisovatelia ako Dominik Tatarka, Peter Karvaš, Ladislav Ťažký. Ani vysokohodnotné preklady Zory Jesenskej z ruskej, sovietskej, anglickej klasikej i súčasnej literatúry, na rozdiel od diel iných, v poslednom období zosnulých spisovateľov nevychádzajú, nesmú vychádzať. Keďže nebolo jej meno spomenuté medzi ostatnými pred minútou ticha, ktorou sme mali vzdať úctu dielu

⁸⁶ Okolností vzniku textu, jeho osudy a následky vyložila Hana Ponická ve své výše otištěné vzpomínce; viz A/4.

i pamiatke všetkých našich v poslednom období zosnulých spisovateľov, robím to krátkou pomlkou aspoň teraz.

Podnes nesmú publikovať svoje básne, prózy alebo preklady, články, kritiky o literatúre písať s nádejou na ich publikovanie aj ďalší bývalí členovia alebo kandidáti nasej spisovateľskej organizácie, alebo i nečlenovia a pracovníci našich literárnych, kultúrnych časopisov, ako: Ján Rozner, Pavel Hruš, Milan Hamada, Jozef Bžoch, Fedor Cádra, Miroslav Kusý, Zlata Solivajsová, Miroslav Hýsko, Michal Gáfrik, Július Vanovič, Ctibor Štítnický, František Andraščík, Stefan Moravčík, Roman Kaliský, Juraj Spitzer, Albert Marenčin, Agneša Kalinová, Soňa Čechová, Ladislav Dobos, Ivan Kadlečík, Ján Kalina, Tomáš Vinkler a iní. A keď sú v mojom výpočte omyly, ak v prípade niektorých autorov medzičasom nastali administratívne zmeny, nie je to moja vina. Stretávame sa v rámci našej organizácie tak málo ako nikdy predtým, preto aj málo o sebe vieme.

Teda nemáme podnes vo svojich radoch mnohých tvorcov literatúry, kritiky, publicistiky, dramatickej tvorby. Stratili sa ich mená i diela aj z katalógov a políc našich verejných knižníc.

A predsa tu medzi nami, lepšie povedané, mimo a okolo nás títo naši priatelia, kolegovia chodia, žijú. Pracujú na pracoviskách, i keď nie v každom prípade najhorších, ale zväčša im cudzích, pre nich podradných. Niektorí z mladších, čo sa nestihli stať členmi Zväzu slovenských spisovateľov, chytili sa aj čakana a lopaty, ale sú medzi nimi aj takí, čo doslovne živia fyzicky, morálne, duševne – z penzie. A čo zvlášť zaráža, je aj to, že mnohí z nich boli vyznamenaní pred rokmi v našom socialistickom štáte najvyššími umeleckými titulmi a hodnosťami. Pokiaľ viem, neboli im tieto tituly odobraté. Z toho usudzujem, že nespáchali nič také, za čo mohli alebo i mali byť pohnaní na súd, kde by im na základe trestu boli aj tituly odobraté. Nezabudnem ani na ten obraz našej súčasnej literatúry, aký sa mi zjavil pred pár rokmi, keď mi žiaci aj ich učitelia a profesori slovenčiny ukazovali z príležitosti mojích besied po školách v rozličných okresoch celé popreškrtané stránky v učebniciach literatúry. S akým poučením o našej čerstvej histórii vyjdú raz do sveta tieto deti, táto mládež, ktorá musela vlastnými rukami škrtat' v učebniciach mená a diela svojich žijúcich spisovateľov, ktorých si pred časom učila vážiť, milovať ich? Aj tento obraz preškrtanej súčasnej literatúry patrí do nášho bilancovania za posledné obdobie medzizjazdové. Ale aj prípady vymetania sadzieb, ba i šrotovania čerstvo vyšlých kníh, diel to našich vyradených spisovateľov, patria do tohto obrazu.

Dnes sa koná i zjazd českých spisovateľov v Prahe. Tam možno niekto číta – ak sa taký nájde – mnohonásobne väčší počet spisovateľov a autorov, ktorých stratou je podnes ochudobnená súčasná česká spisba ako početne, tak hodnotne. Česká a slovenská literatúra, ako i vcelku česká a slovenská kultúrna história, mali odjakživa dôležité medzníky a etapy spoločné. Preto straty na jednej i druhej strane znásobujú sa vzájomne. No treba s ľútosťou povedať, že straty tvorivých síl literatúry, umenia i celej kultúry na českej strane sú neporovnateľne vyššie než na strane slovenskej.

Ja osobne pociťujem pretrvávajúceho stavu vysokých strát podnes ako veľkú chybu našej kultúrnej politiky, ako ťažkú krivdu na našich tvorcov aj na našich literatúrach, umeniach, kultúre. Tým, že krivdíme tvorcov našich súčasných socialistických hodnôt kultúrnych, krivdíme tiež socializmu, a to nie len v našej, ale aj v iných zemiach socialistických, a krivdíme tým aj socializmu-ideálu pokrokových ľudí v krajinách s inou spoločenskou sústavou, než je naša.

Pred 21 rokmi povedal básnik Vítězslav Nezval na konferencii o českej poézii v Prahe: „Dokud v této zemi chodí třeba jen jeden jediný básník s pocitem, že nemůže vydávat, pak tu, soudruzi, není něco v pořádku.“ A o rok neskôr, na 2. zjazde československých spisovateľov r. 1956 v Prahe, hovorí básnik František Hrubín: „Kdo si z nás spokojeně chodí, píše, spokojeně pobírá honoráře a klidně usíná, jako by o ničem nevěděl, kdo neřekne nahlas: Zde se děje krivda! – je zakuklený měšťák a sobec, a ten, kdo dokáže jen tajně se stydět, je zbabělec!“

Vážené zhromaždenie! Nevládzem sa už ďalej tajne „stydieť“. Nevládzem sa už ďalej tajne hanbiť, že ja smiem publikovať, zatiaľ čo druhí nesmú. Mám síce pre seba ospravedlnenie, a síce, že som patrila k tým, čo dlho verili, dúfali, že konflikty a krivdy sa napravia a vyriešia, veď s úmyslom pomáhať v ťažkej celospoločenskej situácii, najmä mladým ľuďom, pracovala som od jesene roku 1968 až do konca r. 1971 v redakcii mládežníckych novín. Potom som akosi prestávala dúfať. Ale bolo mi treba vytvoriť si nové pracovné prostredie, spraviť niečo. Pracovala som s vypatím fyzicky i duševne, nachádzala som svoje miesto v novom prostredí, kde sa veci nazývajú pravým menom, a po dlhých uvažovaniach i každodenných rozhovoroch s ľuďmi, odchádzajúcimi z našej aj z okolitých obcí do tovární, na železniciu, aj do rozličných podnikov do práce, alebo ostávajúcimi pracovať na príslušných dvoroch a roľiach JRD, teda po nabrání nových skúseností a poznání, samozrejme tiež pri sledovaní našich domácich i svetových dejov z tlače i rozhlasových staníc našich i svetových, rozhodla som sa úprimne hovoriť o tom, čo nás bolí a mrzí. Trpíme morálne, a naše morálne utrpenie je z morálnych útrap druhých, z neustálych rozporov medzi slovom a činom, z bujenia poloprávdy a lží, z neustálych dvojtvárností, z nepochopiteľných zákrokov, škodlivých našej spoločnosti. náš štúrovský básnik pred 130 rokmi povedal: „U nás sa ľúbi!“ Druhý zase: „U nás sa spieva!“ A náš básnik-ľud, lebo je on podnes náš básnik najväčší, neprekonaný v sršaní tých iskier energie z jeho poézie i v časoch najhlbšieho útlaku, tento náš ľud básnik, konkrétny jeho človek, dnes hovorí: „U nás sa klame!“

A počúvajte ho ďalej: „Však nepoviem, keby to bolo tak trochu, však aj ja starú trochu oklamem, keď si na deci nechám, čo nevie, no ale tu sa klame na každý deň, a iba na недеľu trochu tej pravdy. A že slobodne vyznávame? Poza humny sa zakrádaj, ak si chceš dať dieťa okrstiť! A rovnoprávnosť? Takáto: Decko, prosím, vyznamenané, prijímacie skúšky dobre zložilo, obaja rodičia robotníci – a decko neprijaté na tú školu ani len na odvolanie. Lebo že i prijímanie na odvolanie treba dopredu ono [sic“], no že i o tom už dopredu na tých vyšších miestach rozhodnú. Tak mi to tam povedali, nech skapem, ak nie tak!“ zakončí náš človek, a ide hľadať pre to svoje dieťa do iných okresov nejaké miesto na inú školu.

Náš ľud je vďačný svojmu zriadeniu za materiálne podvihnutie a primkol sa úzko k socializmu. No má i svoju dušu, a akú dušu! má od vekov, a preto ho neuspokoja len jeho ukojené materiálne potreby. On chce mať svoju plnú osobnú dôstojnosť, úctu svojho okolia ku všetkému, čo v ňom je. Aj k schopnosti samostatne zvažovať a dospievať k svojim úsudkom a názorom bez neustáleho presvedčovania a vnucovania nalinajkovaných, hotových názorov, ako i bez strachu, že vzniknú nepríjemné následky, ak nepovie vždy na a a, ale i b, c, d, e, a tak až do zet. A patrí k potrebe plnej dôstojnosti nášho človeka pospolitosti aj pocit skutočnej slobody vyznania a vykonávania príslušných úkonov. Nemožno

predsa len tak hocijako rýchle, nasilu chcieť dosiahnuť, aby sa z celej tretiny všetkého nášho obyvateľstva ČSSR, ktorá nábožensky verí, stali hneď ateisti.

Nedotýkam sa širšie ani odbornejšie bilancovania našej celej literatúry za posledné medzizjazdové obdobie, pretože nepoznám všetky nové diela. No čítavam zavše medzi novými knihami aj diela-dielka majstrovské. No viem tiež, že z našej súčasnej literatúry vypadol experiment a novátorstvo a že sa v nej ustálil predovšetkým vkus, idea a formy konvenčné. Tie novátorské, ak sa tu i tam aj vyskytnú, nie sú priam vítané. Ba je sústavne zatlačovaný do pozadia aj význam vynikajúcich diel, ak ich autor je mimo zoznamu stimulovaných autorov, ak síce smie publikovať, ale bez publicity. Tým vznikajú veľké medzery aj v súčasnej literárnej kritike a histórii. Ale paleta spôsobov, ako obmedzovať spisovateľskú aktivitu a kriticko-recenzenskú účasť, je ešte ďaleko pestrejšia, je naozaj až zaujímavá rôznorodá, individuálna.

Vážené zhromaždenie! Končím. Hovorila som prevážne kriticky, lebo keby som hovorila i pochvalne, bolo by to po chválenkárstve o našej súčasnej literatúre v našej tlači v poslednom čase – iba nosením dreva do lesa. Ale hovorila som prevažne kriticky aj z opatrnosti: aby sa totiž nebodaj nestalo, že z môjho príspevku sa uverejní niekde len nejaký pozitivistický výňatok. Stáva sa to u nás dokonca spisovateľom-poslancom. Celkom nakoniec si ešte dovoľujem navrhnúť, aby naše diskusné príspevky z tohto zjazdu boli uverejnené. Myslím, že teraz, keď naša tlač v poslednom čase prejavila až taký záujem o spisovateľov, o ich podpisy, poskytnie akiste ochotne aj priestor pre ich diskusné príspevky z ich tretieho spisovateľského zjazdu.

Dakujem, že ste ma počúvali.

Podle znění publikovaného v exilovém časopise Listy, roč. 7, č. 3–4, červenec 1977, s. 8–9.

Oddíl C: Zoznam signatárov Prehlásenia Charty 77 zo Slovenska⁸⁷

- Benedek Jozef, 1978, Streda nad Bodrogom, robotník, [23.5.1978]
 Benedek Ladislav, 1978, Streda nad Bodrogom, elektrikár, [23.5.1978]
 Blaho Vladimír, Bratislava
 Breznický Miroslav, 1988, Nové Zámky, robotník, [30.6.1988]
 Červeň Stanislav, 1988, Nitra, [31.3.1988]
 Didi Ludovít, 1980, Vrāble, učiteľ, [9.6.1980]
 Didiová Mária, 1980, Vrāble, [9.6.1980]
 Duray Miklós, 1984, Bratislava, [technik], predseda Spoluzitia, [7.2.1984]
 Gombik Róbert, 1978, Žiharec, Bratislava, kňaz v pastorácii, [23.5.1978]

⁸⁷ Seznam je převzat z článku Petra Baluna Akcia „Kniha“. Charta 77 na Slovensku, in: Pamät národa, 2007, č. 1, s. 94 n. Podle údajů v článku pochází seznam ze soukromého archivu Miroslava Lehkého, jednoho z trojice mluvčích Charty 77 v roce 1990. Ze srovnání se seznamy signatářů postupně zveřejňovanými mluvčími v letech 1977–1989 vychází, že ze 36 jmen v seznamu M. Lehkého se neseťkáme v žádném z nich se čtyřmi jmény (Vladimír Blaho, Ján Lipenský, Hieroným Mokrohájský, Jozef Valček). U některých jmen se uvádělo, kde se dotyčný nachází či jakou zastává funkci „v současnosti“. Tyto údaje se vynechávají vzhledem k tomu, že se zřejmě vztahovaly k situaci na začátku 90. let. V hranatých závorkách autor a pořadatel materiálové mozaiky přidal datum dokumentu Charty 77, v němž bylo jméno signatáře poprvé zveřejněno. V několika případech je rovněž doplněn údaj o povolání podle příslušného dokumentu Charty 77.

Komár Vladimír, MUDr. 1988, Košice, [psychiatr], [31.3.1988]
 Komárová Mária, 1988, Košice, redaktorka, [31.3.1988]
 Koniar Pavol, 1977, Bratislava, robotník, [13.6.1977]
 Korbel Karol, 1987, Trenčín, robotník, [30.6.1987]
 Korbelová Marta, 1988, dôchodkyňa, [30.9.1988]
 Korbelová Petra, 1988, Trenčín, [30.6.1987]
 Kusý Miroslav, prof. PhDr, CSc.,⁸⁸ 1977, Bratislava, [filozof], [1.2.1977]
 Kuštek Štefan, 1987, Žilina – Závodie, dôchodca, [30.9.1987]
 Lehký Miroslav, 1989, Bratislava [programátor], [30.6.1989]
 Levický Gabriel, 1978, Bratislava, robotník, [10.10.1978]
 Lipenský Ján, Martin
 Matuščík Martin, 1977, Bratislava, študent, [21.12.1977]
 Matuščíková Kyra, 1984, Bratislava, [7.2.1984]
 Mlynárik Ján, doc. dr., 1976, historik, podpísal v Prahe, [1.1.1977]
 Mokrohájsky Hieroným, Bratislava
 Novotka Tibor, 1989, Bratislava, majster, [31.3.1989]
 Pavlík Vladimír, 1988, Považská Bystrica, stavebný robotník, [30.6.1988]
 Pechancová Anna, 1977, Valeč, účtovníčka, [9.3.1977]
 Ponická Hana, 1989, Bratislava, spisovateľka, [31.12.1989]
 Roháček Dušan, 1989, Košice, elektromechanik, [31.12.1989]
 Štipala Dušan, 1989, Bratislava, vodič, [30.9.1989]
 Tatarka Dominik, 1977, spisovateľ, [1.1.1977]
 Uher Jiří, 1977, Prievidza, sadzač, [9.3.1977]
 Uher Peter, 1987, Prievidza, vrátnik, [30.9.1987]
 Valček Jozef, Senec
 Vašek Zdeněk, 1977, Bratislava, robotník, [9.3.1977]
 Zajíček Marián, Praha,⁸⁹ [21.12.1977]

Oddíl D: Dokumenty Správy vyšetřování Státní bezpečnosti v Bratislavě

Při zahájení trestního stíhání „ve věci Prohlášení Charty 77“ na základě usnesení Správy Sboru národní bezpečnosti hlavního města Prahy a Středočeského kraje (§ 98 trestního zákona – podvracení republiky) ze 6. ledna 1977, jež bylo rozšířeno usnesením Správy vyšetřování StB v Praze o zahájení trestního stíhání v téže věci pro trestný čin poškozování zájmů republiky v cizině (§ 113) z 11. ledna 1977, začal vznikat spis „Charta 77“, který dostal jedací číslo VS-VS-ČVS-3/120-1977. Do formálního zastavení tohoto trestního stíhání 11. listopadu 1980 se daný vyšetřovací spis rozrostl na dvacet svazků.⁹⁰ V jednom z nich⁹¹ jsou soustředěny spisy Správy vyšetřování StB v Bratislavě z ledna až března 1977, které byly zaslány Správě vyšetřování StB v Praze spolu s průvodním dopisem

⁸⁸ V době podpisu Prohlášení Charty 77 měl hodnost docenta.

⁸⁹ V době podpisu Charty žil na faře v Pezinku.

⁹⁰ V době studia, v roce 2006, uložen v Archivu ministerstva vnitra České republiky (AMV) pod číslem V-33766.

⁹¹ Je to svazek č. 14 uvedeného ČVS-3/120-77 dále označený jako Vyšetřovací spis II. odboru SV StB Bratislava – kontrolní svazek.

sem z 28. března téhož roku. Originál vlastnoručně podepsaného dopisu psaného na stroji zní takto:

Správa vyšetřování ŠtB
 Bratislava
 č.j. VS-ČVS-3/120-1977

V Bratislave dňa 28.3.1977

Správa vyšetřování StB
 P R A H A
 Tr. čin podvracení republiky – zaslanie písomných materiálov.
Počet listov: 2
Prílohy: 26/84

V trestnej veci podvracania republiky podľa par. 98 odst. 1 tr. zákona č.j. VS-ČVS-3/120-1977 zo dňa 6.1.1977 Vám v prílohe zasielam nasledovné písomné materiály:

1. Uznesenie o domovej prehliadke u PhDr. Miroslava KUSÉHO zo dňa 20.1.1977.
2. Uznesenie o domovej prehliadke u Františka ORAVCA zo dňa 20.1.1977.
3. Uznesenie o domovej prehliadke u Eduarda FRIŠA zo dňa 11.2.1977.
4. Uznesenie o nariadení vydať a otvoriť zásielky u Františka ORAVCA a Dr. Ladislava KALINU zo dňa 1.2.1977.
5. Protokol o vykonaní domovej prehliadky u PhDr. Miroslava KUSÉHO zo dňa 20.1.1977 (str. 7).
6. Protokol o vykonaní domovej prehliadky u Františka ORAVCA zo dňa 20.1.1977.
7. Protokol o zadržení PhDr. Miroslava KUSÉHO zo dňa 20.1.1977.
8. Rozhodnutie o prepustení zo zadržania PhDr. Miroslava KUSÉHO zo dňa 20.1.1977.
9. Pípis na Generálnu prokuratúru SSR o predložení sťažnosti Miroslava KUSÉHO.
10. Oznámenie Dr. Ladislavovi KALINOVÍ.
11. Protokol o výsluchu podozrivého PhDr. Miroslava KUSÉHO zo dňa 20.1.1977, 21.1.1977, 9.2.1977, 17.2.1977, 22.3.1977.
12. Protokol o výsluchu svedka Františka ORAVCA zo dňa 20.1.1977, 21.1.1977, 1.3.1977.
13. Protokol o výsluchu svedkyne Soni ČECHOVEJ-FRIŠOVEJ zo dňa 2.3.1977.
14. Protokol o výsluchu svedka Ladislava KALINU zo dňa 25.2.1977, 8.3.1977.
15. Protokol o výsluchu svedkyne Agneši KALINOVEJ zo dňa 4.3.1977.
16. Protokol o výsluchu svedka Jána TÓTHA zo dňa 1.3.1977, 25.3.1977.
17. Protokol o výsluchu svedka Milana POLÁKA zo dňa 25.2.1977.
18. Protokol o výsluchu svedkyne Jany KURALOVEJ zo dňa 15.3.1977.

Písomné materiály, ktoré boli zabavené pri domových prehliadkach, sa nachádzajú u tunajšej súčasti.

Náčelník 3. odboru SV ŠtB:
 pplk. Ivan Jozef⁹²

⁹² AMV, V-33766 MV, ČVS 3/120-77, sv. 14, list 1–2. – Strojopis, prvopis s vlastnoručným podpisem.

Všechny v dopise uvedené spisy jsou vskutku ve svazku uloženy. Navíc k nim se zde nacházejí spisy týkající se agendy osobní prohlídky provedené u Milana Hubla 11. února 1977, když se pokoušel vejít v Bratislavě do styku s Alexandrem Dubčekem.

Ze svazku, který má celkem 117 listů, jsem vybral několik dokumentů, které po mém soudu nejlépe ilustrují agendu vyšetřování okolností souvisejících s Chartou 77. V několika následujících odstavcích pak uvádím fakta a osvětluji souvislosti nezbytné pro pochopení kontextu výslechové materie, aniž by bylo nutné publikovat všechny ve spisu obsažené dokumenty.

Miroslav Kusý byl zadržen 20. ledna 1977 odpoledne na svém pracovišti v Univerzitní knihovně v Bratislavě vyšetřovatelem StB v přítomnosti příslušníka SNB jako „podezřelý“ v souvislosti s trestním stíháním proti Chartě 77. Byla u něho provedena osobní prohlídka a pak i domovní prohlídka v bytě, kde bydlel se svou rodinou (od 19 do 21.15 hod.). V odůvodnění jeho zadržení se uvádělo že je „podozřivý, že na jeho bytě v Bratislavě prechováva různé písemnosti závadného obsahu, důležité pre účely tr[estného] konania“. Jak vyplývá z výslechového protokolu, při osobní prohlídce u něho bylo nalezeno Prohlášení Charty 77 a dokument Charty 77 č. 2 (v českém i slovenském znění), stížnost Ludvíka Vaculíka proti usnesení o domovní prohlídce a další jeho protest, Kusého vlastní rukopisy Kam dospěl čs. vývoj socialismu z roku 1968 a Čs. reálný socialismus. V bytě byly zabaveny dva psací stroje a velké množství písemností a tiskovin z let 1968–1969. Výslech byl ukončen ve 23.30 hod. a pak byl Kusý rozhodnutím prokurátora propuštěn ze zadržení. Protokol svědčí o obratnosti vyslýchaného, který vypovídal tak, aby si nezpůsobil trestní stíhání. Nepostrádá ani komiku, to když Kusý vysvětloval, proč definici Vasilu Biláka o tom, co je reálný socialismus, nazval ve svém textu definicí „ukazovací“, jako když se ukáže na věc prstem a řekne se „toto je kniha, toto je jablko, toto je krava“. Miroslav Kusý byl jako „podezřelý“ dále vyslýchán 21. ledna, 9. a 17. února a 22. března 1977.

Souběžně s Kusým byl v téže souvislosti jako „podezřelý“ vyslýchán (včetně provedení domovní prohlídky v bytě i na pracovišti) též den jako Kusý zaměstnanec agentury Slovkoncert František Oravec, Kusého vrstevník a přítel. Na pracovišti bylo u Oravce nalezeno Prohlášení Charty 77. Ze zachycených poštovních zásilek vyšetřovatelé StB nakonec identifikovali Oravcovy styky s pražským adresátem, někdejší spolužačkou z Vysoké školy politických a hospodářských věd, od níž dostával písemnosti Charty. Oravec odmítl, že by byla Charta „trestně stíhatelná“, přiznal, že se s Chartou vnitřně ztotožnil, a vysvětlil, že ji z rodinných důvodů nepodepsal.

Z kontrolního svazku Vyšetřovacího spisu II. odboru SV StB Bratislava, z něhož čerpáme informace o tom, co se odehrávalo v Bratislavě v souvislosti s vynořením Charty 77, vyplývá, že Milan Hubl byl v Bratislavě už na začátku února 1977, kdy navštívil manželé Frišovy – Soňu Čechovou-Frišovou a Eduarda (Edo) Friše. U Frišů se setkal také s Agnešou Kalinovou, která ho pak v noci autem odvezla k vlaku do Prahy. Při druhé únorové návštěvě v Bratislavě, ještě než byl zadržen při pokusu setkat se s Alexandrem Dubčekem, zastavil se Milan Hubl u Frišů a zanechal u nich obálku se samizdatovými písemnostmi Charty nebo s Chartou souvisejícími. Týž den večer – 11. února 1977 – došlo u Frišů k domovní prohlídce. Podle protokolu bylo v oné obálce celkem 21 položek: kromě toho vyšetřovatelé StB zabavili řadu dalších písemností, mezi nimi i rukopis čtvrtého svazku memoárů Ladislava Kaliny Zem bez úsmevů, který pak nenávratně zmizel.

Při domovní prohlídce byla rovněž zabavena humoreska se silně politickým podtextem, kterou napsal Ladislav Kalina pro rodinnou oslavu 65. narozenin Eda Friše. Přátelé se mezi sebou dohodli, že Kalinovo autorství neprozradí, aby mu nevznikly další potíže k těm, jichž už měl vrchovatě, a Frišova manželka Soňa vzala při pozdějším výslechu autorství na sebe. Protokoly o výslechu Kalinových (ale i všech dalších, o nichž je tu řeč, Františka Oravce, Miroslava Kusého, Soni Čechové) jsou mj. svědectvím o tom, jak jsou takové dokumenty co do fakticity nespolehlivé: dovidáme se z nich to, co se rozhodli vyslýchání vypovědět resp. přiznat. Anebo také, jak se pokoušeli vyšetřovatele zmást či představit své jednání jako zcela nevinné, a tedy netrestatelné. Je nutné rovněž připomenout, že odpovědi na otázky většinou diktovali – podle výpovědi vyslýchaných – vyšetřovatelé. Málokdo se dopracoval k tomu, aby si vymítal, že bude diktovat své odpovědi zapisovateli sám přímo do stroje, a také ne každý považoval za účelné dohadovat se s vyšetřovatelem o každé slůvko protokolu.

Výslechový protokol sepsaný s Janou Kuralovou se svou dikcí podstatně odlišuje od protokolů všech ostatních osob vyslýchaných v dané věci. O Janě Kuralové je ze spisů StB známo, že byla do 9.3.1977 evidována jako „prověřovaná osoba“; 29.3.1977 byla převedena na „kandidáta tajné spolupráce“ a 31.7.1977 do kategorie „agent“ (s krycím jménem Leoš). V roce 1982 byla předána centrále StB v Praze, kde byla řízena až do roku 1989. Její svazek byl zničen.

Zůstává otázkou, jak a odkud StB zkombinovala všechny detaily oné oslavy Frišových narozenin, zda v jeho bytě nebylo odposlouchávací zařízení. V předmětném vyšetřovacím spisu chybí jakékoli údaje zjištěné tzv. agenturní cestou a jakékoli doklady o záměrech vyšetřovatelů, výslechové plány či jakákoli interní hodnotící zpráva. A tak se lze jen dohadovat, proč nebyl v toto období vyslýchán či podroben domovní prohlídce Milan Šimečka, třebaže se v pozornosti StB bezpochyby byl. Možná to lze vysvětlit jako obvyklý postup, jestliže se na někoho připravovalo obvinění. Jak demonstruje výše uvedený článek Petra Baluna, agenda Charty 77 byla předmětem zájmu i nižších složek StB na Slovensku, než byla Správa vyšetřování StB v Bratislavě. A také nelze zapomenout, že se zde zabýváme spisy z ledna až března 1977 (jen dílčím způsobem přesahujícími do dalších měsíců).

Jedním z posledních, jakoby neorganicky ve svazku zařazených dokumentů, je stručná zpráva 3. odboru Správy vyšetřování StB v Bratislavě z 21.11.1977 adresovaná 1. odboru SV StB v Praze o osobních prohlídkách provedených 20. listopadu 1977 u Hany Ponické a Zdeňky Pince. Jen ze spisového čísla je zřejmé, že šlo o agendu trestního stíhání proti Chartě 77. Nic bližšího se ze zprávy nelze dovědět ani o obsahu příloh (šlo o písemnosti zabavené při prohlídkách), leda to, že měly být postoupeny Generální prokuratuře ČSSR k rozhodnutí. Z třetího svazku Lukavických zápisů 1977 Ponické víme, že se sešli na bratislavském nádraží na schůzce, kterou si dojednali v září v Praze. Oba pak byli brzy po schůzce zadrženi, nejprve Zdeněk Pinc s Miroslavem Kusým, který ho doprovázel, a pak odvedli do budovy ministerstva vnitra Hanu Ponickou, když vystupovala z tramvaje blízko bydlíště své dcery.

V dokumentech tohoto oddílu jsou opravovány jen evidentní gramatické a interpunkční chyby, jinak byly texty transkribovány přesně podle předlohy (včetně uvozovek, způsobu zdůraznění, psaní velkých písmen), aby se zachoval autentický ráz úředního stylu StB. Zkratky používané v úředních písemnostech StB se rovněž nerozpisují ani se nevysvětlují v poznámkách, pokud jsou srozumitelné (jako například „tr.“, což znamená „trestný“).

a má podľa kontextu český ekvivalent „trestní“ nebo „trestný“ (trestný poriadok, trestný zákon). Všetchny nižšie otlačené výsledkové protokoly majú v ľavom rohu záhlaví označení „Správa vyšetrovania ŠtB Bratislava, Č.j.: VS-ČVS-3/120-1977“.

1. Z protokolů o výsledcích Miroslava Kusého

a) 1977, 21. leden, Bratislava – Protokol o výsledku Miroslava Kusého

Správa vyšetrovania ŠtB

Bratislava

VŠ-ČVS-3/12-1977

Protokol o výsluchu podozrivého

(pokračovanie)⁹³

PhDr. Kusý Miroslav, nar. 1.12.1931 v Bratislave, zamestnaný v Univerzitnej knižnici v Bratislave, bytom Bratislava, Žalmanova č. 13.

Výsluch započal o 12.15 hod. Podozrivý bol primerane poučený o jeho právach a povinnostiach. Po oboznámení s predmetom výsluchu podozrivý vypovedá:

Otázka: Pri domovej prehliadke, ktorá bola u Vás vykonaná dňa 20.1.1977, okrem iných písomných materiálov bola u Vás nájdená a zabavená písomnosť s názvom „Fejeton o loučení“ s podpisom Milan Šimečka, ktorá je uvedená pod položkou 52 v protokole o vykonaní domovej prehliadky. Žiadam Vás o vyjadrenie, akým spôsobom ste sa k predmetnej listine-dopisu dostal, kedy a k akému účelu slúži, respektívne jeho autora?

Odpoveď: Na položenú otázku môžem odpovedať, že predmetný dopis-fejtón som našiel vo svojej listovej schránke spolu s ďalšími materiálmi prevažne pražskými niekedy v mesiaci júl–august 1976. Tieto písomnosti boli v úradnej obálke bez určenia adresáta a odosielať, podozýkam, že obálka nebola zalepená. Pretože takéto písomnosti obvykle po prečítaní zahadzujem, zahodil som v tomto prípade tiež všetko okrem uvedeného fejtónu, ktorý sa mi páčil. Nevieť povedať, kto mi tieto písomnosti do listovej schránky vložil. Fejtón sa mi páčil jak čo do obsahu, tak i čo do formy, lebo popisuje atmosféru lúčenia s dr. Vilémom Prečanom, ktorý odchádzal s vystaňovaleckým pasom do cudziny. Tento fejtón som nikomu nedával čítať a taktiež o jeho obsahu som s nikým nerozprával. Autorom uvedeného fejtónu je na ňom podpísaný Milan Šimečka. Podozýkam, že predmetný fejtón je napísaný v českom jazyku, ovšem usudzujem, že tento je napísaný na stroji so slovenskou tlačou. Podľa mňa jeho účelom je, aby sa čítal vzhľadom na spôsob podania a spracovania, nakoľko ide o umelecké dielo vysokých literárnych kvalít.

K osobe Milana Šimečku, ktorý je autorom predmetného fejtónu, môžem povedať nasledovné: menovaného poznám asi od roku 1957, kedy som sa presťahoval do

Bratislavy a bývali sme spolu v internáte na Horskom parku. Pretože sme boli obaja filozofmi, mali sme vždy veľa spoločných záujmov. Posudzoval som aj väčšinu jeho publikovaných prác o utopickom socializme. Príležitostne sme sa od tej doby stýkali, aj keď sme už neboli susedia. Naše priateľstvo trvá až doteraz, a preto sa stýkavame sporadicky aj naďalej. Naposledy sme sa spolu stretli v utorok 18.1.1977 pred Univerzitnou knižnicou asi o 16.30 hod., kedy som odchádzal z práce. Toto stretnutie sa uskutočnilo z mojej iniciatívy po predchádzajúcom telefonickom rozhovore. So Šimečkom som sa chcel stretnúť, preto, že som sa dozvedel z rôznych chýrov, že sa niečo deje okolo neho a jeho manželky, že bol vypočúvaný a že mu mali vylúčiť syna z fakulty. Cestou od Univerzitnej knižnice sme sa stretli s Lacom Kalinom,⁹⁴ ktorý tam stál v spoločnosti mne neznámych dvoch žien. Laca Kalinu sme zavolali k sebe a odchádzali sme smerom k dunajskému nábrežiu a tu sme si všetci traja sadli do kaviarne Danubius, kde sme spoločne zotrvali v rozhovore asi pol hodiny. Hlavnou témou nášho spoločného rozhovoru bol osud rodiny Milana Šimečku, jeho predvolanie na SVŠT v Bratislave, kde od neho žiadali písomné odsúdenie Charty 77 z dôvodov, že ide o ďalší osud jeho syna na fakulte, ktorý tam študuje prvý ročník.⁹⁵ Taktiež manželku M. Šimečku predvolal dekan Filozofickej fakulty UK Bratislava spolu s tajomníkom tejto fakulty a žiadali od nej písomné odsúdenie Charty 77 s tým, že ide o jej ďalší osud na pracovisku. Táto síce na tento nátlak napísala svoje stanovisko k Charte a odovzdala ho dekanovi, lenže tam jej povedali, že to je veľmi nedostatočné. Vzhľadom k tomu sme spoločne diskutovali o tom, či sa skutočne pristúpi k takýmto drastickým opatreniam voči jeho rodine, alebo či sú to len plané hrozby. V tejto súvislosti sme rozprávali aj o samotnej Charte 77, o ohlase na ňu v našich a zahraničných masových komunikačných prostriedkoch. V súvislosti s Chartou 77 sme zaujímali stanovisko hlavne k prípadu Šimečkovej rodiny, kde sme uvedený postup považovali za nepripustný nátlak jak morálny, tak i existenčný. Zároveň nám Šimečka povedal, že svojho syna už vzal na brigádu na stavbu, kde sám pracuje, aby mal jeho syn nejaké zamestnanie, keby došlo k jeho vylúčeniu z fakulty. Zatiaľ tam pracuje len brigádnicke cez prázdniny. Počas rozhovoru som zistil, že jak Šimečka, tak i Kalina sú s obsahom Charty 77 oboznámení. Akým spôsobom sa obaja oboznámili s obsahom Charty 77, ja neviem povedať. Ja môžem prehlásiť, že som jak Šimečkovi, tak i Kalinovi neukazoval Chartu 77, prípadne iné súvisiace písomnosti. Počas spoločného rozhovoru sme rozoberali otázku zatknutých predstaviteľov Charty 77, pričom sme konfrontovali rôzne titulky k tomuto v rôznych novinách a ja som sa spýtal Laca Kalinu, kto je to ten prvý uvedený ako zatknutý. Odpovedal mi, že sa jedná o riaditeľa pražských divadiel mestských a čo tento človek robil v minulosti v oblasti divadelníctva.⁹⁶ Počas rozhovoru sme nezaujímali žiadne stanoviská k otázkam propagovania alebo šírenia Charty 77, prípadne k otázkam budovania nejakej ilegálnej organizácie, konšpiratívnej siete a pod. Týmto náš rozhovor skončil a každý po rozlúčke sme odišli domov. Od tejto doby som sa nestretol jak so Šimečkom, tak i s Kalinom.

Viac k veci nemám čo uviesť. Protokol o výsluchu skončený o 13.30 hod. Po prečítaní protokolu podozrivý prehlasuje, že jeho obsah súhlasí s jeho výpoveďou a nežiada jeho zmenu ani doplnenie.

⁹⁴ Srv. protokol o výsluchu L. J. Kaliny 8. března 1977.

⁹⁵ Srv. fejeton Milana Šimečky Ludvíkovi Vaculíkovi namiesto fejtónu, oddíl B/I. Šlo o Petra, staršího ze dvou synů.

⁹⁶ Byl to Ota Ornest.

⁹³ Rozumí se pokračování výsluchu, který se konal 20. ledna, jehož protokol se tu nezveřejňuje.

Vyšetrovateľ ŠtB: npor. Stacha	Prítomný pri výsluchu: [nečítelný podpis]	Podozrivý: PhDr. Kusý Miroslav
-----------------------------------	--	-----------------------------------

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 48–49.

b) 1977, 9. únor, Bratislava – Z protokolu o výsledku Miroslava Kusého

Správa vyšetrovania ŠtB
Bratislava
VŠ-ČVS-3/120-1977
Protokol o výsluchu podozrivého
(pokračovanie)

PhDr. Kusý Miroslav, nar. 1.12.1931 v Bratislave, zamestnaný v Univerzitnej knižnici v Bratislave, bytom Bratislava, Žalmanova 13.

Výsluch započal o 9.00 hod. Podozrivý bol primerane poučený podľa par. 76, odst. 5 tr. poriadku o jeho právach a povinnostiach. Po oboznámení s predmetom výsluchu menovaný vypovedá:

Otázka: Pri výsluchu dňa 20.1.1977 ste uvádzal, že „charta 77“ Vám bola vložená do vašej poštovej schránky na byte neznámou osobou. Súčasne ste uviedol, že ste ju nikomu neukázal a rozmnoženú nikomu nedoručil. Vyjadrite sa, či zotrvávate na tejto svojej výpovedi a stanovisku, či ste túto písomnosť niekomu nedal čítať, či ste sa k nej svojim podpisom pripojil alebo Vám známe osoby?

Odpoveď: Zotrvávam na svojej pôvodnej odpovedi z 20.1.1977, že „Charta 77“ mi bola vložená do poštovej schránky na byte neznámou osobou. Nikomu som ju neukázal a rozmnoženú nikomu nedoručil. Nikomu som ju nedal čítať. Na otázku, či som sa k Charte svojim podpisom pripojil, sa odmietam vyjadriť preto, lebo viem, že mnohí signatári Charty sú dnes perzekvovaní, sú prepúšťaní z práce, niekoľko osôb je zatknutých, konkrétne viem z osobného telefonického rozhovoru so Zdenkom Mlynárom z Prahy, ktorý som s ním mal asi 23. januára 1977, že bol na hodinu prepustený zo svojho zamestnania v Národnom múzeu. Dopyčul som sa, že takýchto prepustených z práce je v Prahe ďalších asi 15 ľudí, medzi nimi sú aj robotníci. Toto sa rozpráva medzi ľuďmi, ale počul som to aj zo zahraničného rozhlasu alebo televízie z Viedne. Nevieť o ďalších osobách z Bratislavy a z mojich priateľov, že by pripojili svoj podpis k „Charte 77“. Nemám vedomosť tiež o tom, že by niekto z mojich známych túto „Chartu“ mal vo svojej držbe. Nezapieram, že s mnohými stanoviskami vyjadrenými v „charte“ osobne súhlasím.

Otázka: Vo svojej výpovedi dňa 20.1.1977 ste uviedli, že pôvodný text „Prehlásenia Charty“ ste písali na svojom starom písacom stroji zn. Smith Premier. Prepisovanie textu na čisto do slovenského jazyka ste písali na kufříkovom stroji zn. Chevron, ktorý bol u Vás tiež zabavený. Rozmnožovali ste „Chartu“ aj na inom písacom stroji, koľkokrát, pre koho, vyjadrite sa k tomu?

Odpoveď: Opravujem svoju pôvodnú výpoveď v tom, že pôvodný text „Charty 77“ som nepísal na svojom starom písacom stroji zn. Smith Premier, ale na písacom stroji na svojom pracovisku v Univerzitnej knižnici. Značku písacieho stroja nepoznám. Tento text som písal po pracovnej dobe, keď som mal službu v Bibliografickej čítárni a keď tam nikoho nebolo. Rozmnožil som ho dvakrát. Potom som tento text prepísal na kufříkovom písacom stroji doma. Tieto rozmnoženiny mi boli zabavené. Prehlasujem, že na písacom stroji na pracovisku som viacej výtlačkov-rozmnoženín „Charty 77“ neurobil, a teda nedal ani nikomu inému do rúk na čítanie a nikomu text tejto „Charty“ som neodovzdal.
[...]⁹⁷

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 50–51.

c) 1977, 22. březen, Bratislava – Protokol o výsledku Miroslava Kusého

Správa vyšetrovania ŠtB
Bratislava
č.j.: VŠ-ČVS-3/120-1977

Protokol o výsluchu podozrivého
(pokračovanie)

PhDr. Kusý Miroslav, nar. 1.12.1931 v Bratislave, zamestnaný nie je, bytom Bratislava, Slowackého 21.

Výsluch započal o 8.30 hod. Podozrivý bol primerane poučený podľa par. 76, odst. 5 tr. poriadku o jeho právach a povinnostiach. Po oboznámení s predmetom výsluchu menovaný vypovedá:

Otázka: Vo svojej výpovedi pri výsluchu dňa 9.2. a 17.2.1977 na otázku „Či ste sa svojim podpisom pripojil k protisocialistickému a kontrarevolučnému pamfletu „Prehlásenie Charty 77“, odmietol ste sa k tejto otázke konkrétne vyjadriť. Žiadam Vás znova o odpoveď – podpísali ste Chartu, alebo nie? Vyjadrite sa k danej otázke!“

Odpoveď: Chartu 77 som podpísal. Okolo 10.–11. januára 77 som našiel v schránke text Charty s pripojeným lístkom, v ktorom som bol požiadaný o súhlas s Chartou a o jej odoslania na adresu mne neznámej ženy z Prahy. Táto adresa bola naklepaná na obálke, ktorá bola pripojená k textu. Text Charty som si najprv prepísal na svojom písacom stroji doma značky Premier a potom som pôvodný exemplár Charty 77 vložil do uvedenej obálky a odoslal na danú adresu. Chartu som prepisoval asi po 2–3 večery. Tento prepis, ktorý mi zostal doma, som si ešte upravil, poslovenčil a znovu prepísal na písacom stroji značky Chevol. Tieto rozmnoženiny boli nájdené v mojej aktovke pri osobnej prehliadke a odňaté. Asi o týždeň som našiel v schránke ďalšie písomnosti, medzi ktorými bol aj formulár na podpisovanie Charty. Tieto písomnosti mi boli tiež odňaté pri osobnej prehliadke, v mojej

⁹⁷ Ďalší časť výsledku se netýkala Charty 77.

aktovke. Adresu ženy som si nepoznamenal, ďalej som na túto adresu nekorešpondoval, s nikým som o nej nehovoril a dodnes neviem, kto sa za touto adresou skrýva.

Sú mi pripomenuté mená Paveleková, resp. Boková, tieto mená nepoznám a neviem, kto to je. Meno Bok poznám, tak sa volal jeden spolužiak na VŠPHV v Prahe. Čo teraz tento človek robí, neviem.

Okrem zabavených exemplárov som ďalšie exempláre nemal, Chartu som nikomu nedával. O Charte som rozprával s viacerými známymi pri rôznych náhodných príležitostiach. Napríklad z vlastného podnetu som sa stretol s Milanom Šimečkom, kedy sme hovorili predovšetkým o jeho problémoch (vylúčenie syna z fakulty, čo sa neuskutočnilo), pri tejto príležitosti sme hovorili aj o Charte. Tento rozhovor sa uskutočnil v kaviarni Danubius, za prítomnosti Laca Kalinu, ktorého sme náhodou stretli na ceste a pozvali ho so sebou na posedenie. Pri tomto posedení sme čítali Šimečkovu vyjadrenie k požiadavke kádrového oddelenia Vysokiej školy technickej, aby podal odmietavé vyjadrenie k Charte. Pri tejto príležitosti sme pozerali nejaký obrázkový americký magazín, ktorý mal Laco Kalina so sebou.

Na tému Charty 77 som viackrát rozprával s Františkom Oravcom v súvislosti s našim vypočúvaním na Štátnej bezpečnosti. Pri tejto príležitosti sme ani ja, ani Oravec neuvažovali žiadne konkrétne mená, prípadne adresy. Poznávam, že už pred vypočúvaním som sa Oravcovi zveril, že som Chartu podpísal. Nehovoril som mu, akým spôsobom som svoj podpis do Prahy doručil. Do rozhovoru medzi nami sa nedostalo ani meno ženy, ktorej som svoj podpis zaslal, a rovnako ani Oravec sa mi nezdôveril, že by nejaké kontakty udržoval so signatármi Charty. Oravec mi povedal, že on Chartu z existenčných dôvodov nepodpísal. Nevie o žiadnej úlohe, ktorú by mi mal Oravec oznámiť a ktorú by som mal splniť.

Chcem poznamenať, že v čase, keď som šiel so Šimečkom do kaviarne Danubius, resp. keď som sa s ním stretol pred Univerzitnou knižnicou, menovanému som sa zdôveril, že som podpísal prehlásenie Charty 77. Šimečka na to reagoval tak, že s Chartou súhlasí, ale ju nepodpísal z dôvodov existenčných.

V súvislosti s Chartou sa nikto so mnou nesnažil nadviazať kontakty ani z Bratislavy, ani z Prahy a nedoručoval žiadne materiály k tejto otázke. Mal som iba telefonický rozhovor s Mlynárom, ktoré sa týkali mojich existenčných dôvodov. Bolo to viackrát od môjho vypočúvania. Naposledy som s menovaným telefonicky hovoril z predošlého bytu o svojich existenčných problémoch a pri tejto príležitosti sme sa zhovárali aj o možnosti vystaňovania z republiky. Mlynár mi poradil, že by bolo najlepšie o tejto otázke osobne sa poradiť. Tento rozhovor sa uskutočnil 11. alebo 12.3.77. O možnosti vystaňovať sa uvažujem od doby svojho prepustenia zo zamestnania ako o krajnom kroku. V takomto prípade by som sa uchádzal o miesto vedeckého pracovníka na Gramscioho inštitúte pri talianskej komunistickej strane. O tejto ponuke som sa dozvedel a podrobnejšie o tom nebudem hovoriť.

Z Hlasu Ameriky som sa dozvedel, že v Bratislave v niektorom období v poslednom čase bol Milan Hubl z Prahy. Osobne ho nepoznám. Viem, že bol straníckym funkcionárom a v súvislosti s Chartou 77 ma nekontaktoval a nenavštívil.

Je mi pripomenuté meno Ján Tóth z Bratislavy. Človeka tohto mena nepoznám.

Viac k veci nemám čo uviesť. Protokol o výsluchu skončený 11.15 hod. Zápisnica nahlas diktovaná, podozrivý prehlasuje, že jeho obsah súhlasí s jeho výpoveďou a nežiada ani zmenu, ani doplnenie.

Vyšetrovateľ:	Prítomný pri výsluchu:	Podozrivý:
apl. Dinga	stržm. Ret'kovská	PhDr. Kusý M.

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 58-60.

2. Osobní prohlídka Milana Hubla

a) 1977, 19. února. Praha – Opis stížnost Milana Hubla generálnímu prokurátorovi ČSSR Ján Feješovi ve věci omezování svobody a osobní prohlídky 11. února 1977 v Bratislavě

Generální prokurátor ČSSR
JUDr. Ján Feješ
Praha

Doc. Milan Hubl CSc.
Na Březince 14
150 00 Praha 5

Věc Stížnost pro porušení zákona

Podávám federální prokuratuře stížnost pro porušení zákona, kterého se dopustily orgány Federálního ministerstva vnitra v Bratislavě dne 11.2.1977. Porušení zákona se týká:

- par. 231 odst. 1 trest. zákona o omezování osobní svobody
- par. 83 odst. 1, 3 trest. řádu o podmínkách provedení osobní prohlídky a době doručování souhlasu prokurátora

ad a)

11. února 1977 jsem byl v Bratislavě v Mišíkově ulici v brance vily A. Dubčeka – mého nemocného přítele, kterého jsem přijel navštívit na jeho pozvání! – odtažen za ruku neznámým mužem, který se mi později legitimoval služebním průkazem StB. Po legitimování jsem byl odvezen na MS SNB v Bratislavě, Februárového vítězství 53, a po dlouhém čekání v 17.30 podroben osobní prohlídce. V 18 hodin jsem byl propuštěn s výzvou, abych okamžitě odejel z Bratislavy, s pohrůzkou: „Ak sa pokúsite ešte raz navštíviť ten dom (A. Dubčeka), zle to s vami skončí!“ Vzhledem k tomu, že Bratislava není v hraničním ani vojenském pásmu, kam by byl zakázán vstup bez zvláštního povolení, nebyl rovněž vydán jiný zákaz vstupu do Mišíkovy ulice, ani neexistuje jiné zákonné ustanovení o zákazu navštěvovat nemocné přátele, navíc když nás pozvali, jde o zcela evidentní omezování osobní svobody. Navštěvuji Bratislavu od útlého dětství a jediná doba, kdy mi bylo zabráňováno ve vstupu tam, byla léta 1939–45 – v době „farské republiky“. Výhrůžka je o to absurdnější, že vzhledem k ustanovením ústavního zákona o federaci o občanství podle místa rodiště jsem vlastně občanem SSR.

ad b)

Osobní prohlídka byla provedena přes můj protest a bez předchozího souhlasu prokurátora. Usnesení o osobní prohlídce mi nebylo ani dodatečně doručeno do 48 hodin od jejího vykonání, ale až za týden, v pátek 18. února. V daném případě nebyl orgán StB vůbec oprávněn vydat takové usnesení bez souhlasu prokurátora, což dokazuje fakt, že

ani takový souhlas nedostal. Při domovní prohlídce mi bylo odebráno několik písemností politické povahy – viz položka č. 3–6 protokolu o osobní prohlídce z 11.2.1977, ČVS 3/120-1977. Navíc došlo (viz položka 1–2) dokonce k odebrání Volksstimme z 30.1.1977 – dovnitř vložen list ze 4.2. – a celého čísla z 9.2.1977, tedy deníku KS Rakouska, který lze volně koupit u všech větších novinových stánků PNS. Uvedená čísla jsem zakoupil a StB naprosto nic neopravňovalo k zabavení, takže šlo o zjevnou zvůli! Žádám o neprodlené vrácení všech zabavených věcí. Dodatečně doručený protokol obsahuje navíc nesprávné časové údaje o započetí prohlídky – v 15 hod. –, ač zadržen jsem byl asi v 16.10, samotná prohlídka byla zahájena okolo 17.30 a budovu jsem opouštěl asi v 18 hod., takže i časový údaj o ukončení v 15.30 neodpovídá skutečnosti.

K politickému meritu celého případu jsem se vyslovil již 12.2. v protestu adresovaném předsednictvu ÚV KSČ. Zde bych chtěl dr. Fejěšovi připomenout jen juristickou zásadu o jednotném výkladu zákona. Nebyla-li návštěva u politicky proskribovaného přítele a převzetí jeho článku či dokumentů politické povahy zákonným důvodem k zákroku tehdy, nemůže být ani dnes. Dr. Fejěš dobře ví, které dopisy dr. Husáka či L. Novomeského adresované ÚV KSČ sám přejímal a dál předával zcela beztržně, a neméně dobře zná, kterým dalším osobám je v letech 1963–68 dr. Husák předával.

Na závěr bych chtěl upozornit na další nezákonné praktiky StB ve vztahu k mé osobě. Různým osobám je při výsleších a pohovorech s StB (např. dr. Jiřímu Hájkovi) naznačováno, jako bych měl být v r. 1972 vlastně souzen pro „špionáž“. Jak známo, po celou dobu vyšetřování, tím spíše u soudu Městského i Nejvyššího ČSR, nebyl předložen jediný dokument takové povahy, nemám-li za něj považovat výroky vyšetřovatele o tom, že Vercers je „imperialistický agent“ a rozhovor s ním lze brát jako poskytování informací „špionážní povahy“. Naopak v žalobě sestavené Generální prokuraturou ČSSR byly jako důkazy mé podvratné činnosti uváděny články z l'Humanité, především články a interview Georges Marchaise „K Husákovým projevům na XXIV. sjezdu KSSS“. Pokud by měly orgány StB skutečné důkazy, které nepředložily, podléhají disciplinárnímu řízení, ale pokud to tvrdí bez důkazu, dopouštějí se porušení zákona. Pokud je to špionáž, patří to do kompetence psychiatrů. Když byl Vlado Clementis odsouzen jako trojnásobný agent – britský, americký i francouzský, nebyl o tom soudu předložen jediný důkaz a při zpětném prošetřování nezákonnosti 50. let mi před barnabitskou komisí ÚV KSČ Bruno Kohler na dotaz, podle jakých dokumentů písemné povahy či svědectví bylo vzneseno obvinění Clementise a spolu s ním dr. Husáka ze špionáže a velezrady, koktavě přiznal, že žádné důkazy a svědectví takové povahy neexistují, ale že mu to napověděl jeho třídní instinkt.

Pokud by měly za důkaz sloužit instinkty, byl by to návrat k zákonům džungle.

Milan Hubl, v. r

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 73–75.

b) 1977, 10. březen, Praha – Generální prokuratura Správy vyšetřování StB v Praze

Generální prokuratura ČSSR
VIII FGN 053/77-8

Správa vyšetřování StB
k rukám náčelníka s. plk. dr. R. Šubrt
P r a h a
Tajné

Věc: Milan Hubl – stížnost

Písemným podáním z 19.2.1977 podal doc. Milan Hubl, CSc., bytem Praha 5, Na Březince 14, stížnost na postup orgánů Federálního ministerstva vnitra.

Ve stížnosti mimo jiné uvádí, že 11.2.1977 byl v Mišíkově ulici v Bratislavě před vilou Alexandra Dubčeka legitimován příslušníkem StB a odvezen na MS SNB Bratislava, kde u něj byla provedena osobní prohlídka. Osobní prohlídka byla údajně provedena bez předchozího souhlasu prokurátora a usnesení o příkazu k osobní prohlídce mu bylo doručeno 18.2.1977.

Při osobní prohlídce byly Milanu Hublovi odňaty věci uvedené v protokole o osobní prohlídce z 11.2.1977, č.j. ČVS 2/120-77, který mu byl zřejmě doručen. Podle tvrzení Milana Hubla jsou v protokole o osobní prohlídce uvedeny nesprávné časové údaje o jejím provedení (od 15.00 do 15.30 hod. místo od 16.10 hod. do 18 hodin, kdy byl propuštěn).

Prostřednictvím Generální prokuratury SSR zjišťuji, komu bylo usnesení o nařízení osobní prohlídky doručeno a jaká opatření byla ve věci učiněna. Podle ústní informace získané na X. správě FMV osobní prohlídku provedli orgánové XII. správy FMV. Ze spisové značky, kterou stěžovatel v podání uvádí, rozhodnutí o osobní prohlídce vyhotovil písemně dodatečně vyšetřovatel StB Bratislava (nadbytečně, neboť podle par. 83 odst. 1 tr. ř. se příkaz vydává písemně jen u domovní prohlídky).

Předpokládám, že zákrok proti M. Hublovi byl proveden v rámci již zahájeného vyšetřování pro trestný čin podle par. 98 tr. zák. (tzv. charta 77), takže stížnost měla by vyřídit zdejší prokuratura. V takovém případě žádám, aby příslušné spisové materiály byly s urychlením staženy na SV StB a předloženy zdejší prokuratuře k rozhodnutí o stížnosti.

Jestliže byla osobní prohlídka provedena mimo rámec vyšetřování „charty 77“, pak provedením osobní prohlídky bylo zahájeno nové trestní stíhání podle par. 160 odst. 1 věta třetí tr. ř. a k vyřízení stížnosti byl by zřejmě příslušný jiný prokurátor.

Vedoucí speciálního odboru
[nečitelný podpis]

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, k.66–67.

c) 1977, 24. březen 1977, Bratislava – Správa vyšetřování StB v Bratislavě Správě vyšetřování StB v Praze

Správa vyšetřování StB
Bratislava

V Bratislavě dne 24.3.1977

Správa vyšetřování StB
pre s. pplk. Šlora

P r a h a

Hubl Milan – zaslanie uznesenia a protokolu o vykonaní osobnej prehliadky.

V trestnej veci podvracania republiky podľa par. 98 odst. 1 tr. zákona č. j. VS-ČVS-3/120-1977 bola dňa 11.2.1977 vyhladávacími pracovníkmi XII. správy FMV Bratislava vykonaná osobná prehliadka u Milana Hubla, nar. 27.1.1927 v Nitre, bytom Praha 5, Smíchov, Na Březince č. 14, v čase od 15.00 hod. do 15.30 hod. V následnom čase až do večerných hodín bol menovaný týmito pracovníkmi vyťažovaný na svoj pobyt v Bratislave. O vykonaní osobnej prehliadky u Hubla bol vyhotovený protokol o vykonaní osobnej prehliadky zo dňa 11.2.1977, ktorý menovaný odmietol podpísať. Osobná prehliadka bola vykonaná bez predchádzajúceho súhlasu prokurátora, ktorý nebolo možné predom dosiahnuť a vec nezniesla odklad.

Vzhľadom k tomu a po dohode na Generálnej prokuratúre SSR Bratislava bolo dodatočne vyšetrovateľom tunajšej súčasti vydané uznesenie o nariadení vykonať osobnú prehliadku zo dňa 14.2.1977. V protokole o vykonaní osobnej prehliadky bolo omylom uvedené, že táto sa vykonáva na základe uznesenia vyšetrovateľa zo dňa 11.2.1977.

Dňa 14.2.1977 bolo uznesenie a protokol o vykonaní osobnej prehliadky predložené na Generálnu prokuratúru SSR Bratislava a zaslané i Milanovi Hublovi.

V prílohe vám zároveň zasielam uznesenie o nariadení vykonať osobnú prehliadku, protokol o vykonaní tejto prehliadky u Milana Hubla, protokol o vykonaní domovej prehliadky u Eda Friša, kde pod položkou č. 1 až 22 sú uvedené veci, ktoré Milan Hubl dňa 11.2.1977 doniesol Soni Čechovej, manželke Eda Friša, prípis o predložení na Generálnu prokuratúru SSR Bratislava a zaslaní protokolu a uznesenia Milanovi Hublovi.

Náčelník III. odboru Sv ŠtB
pplk. Ivan Jozef

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 113–114.

d) 1977, 31. srpen, Praha – Generální prokuratura ČSSR Milanu Hublovi k jeho stížnosti z 19. února 1977

Generální prokuratura ČSSR
VIII FGn-I-53/77-19

Pan

Milan Hubl, CSc.

Na Březince 14

150 00 P r a h a 5

V návaznosti na zdejší přípis z 8.3.1977 po prošetření sděluji, že z podnětu Vašeho písemného podání z 19.2.1977 nebyly shledány důvody k prokurátorskému zákroku.

V provedení osobní prohlídky z 11.2.1977 nelze spatřovat takové omezení osobní svobody, které by bylo v rozporu se zákonem. Vzhledem k okolnostem případu (par. 83 odst. 3 tr. ř.) nemohl orgán SNB k provedení osobní prohlídky vyžádat předchozí souhlas prokurátora. Pokud Vám bylo na Vaši žádost dodatečně doručeno usnesení o nařízení osobní prohlídky, byl tento úkon nadbytečný. Rozhodnutí o nařízení osobní prohlídky na rozdíl od nařízení domovní prohlídky nemusí být písemně vyhotoveno (par. 83 odst. 1 věta druhá tr. ř.), takže se neoznamuje doručením stejnopisu usnesení.

Písemnosti, které Vám byly odňaty při osobní prohlídce a které nejsou důležité pro trestní řízení vedené vyšetrovatelem Správy vyšetřování StB, budou Vám – pokud se tak již nestalo – vráceny podle ust. par. 80 odst. 1 tr. ř.

Pro trestný čin vyzvědačství podle par. 105 odst. 2 tr. zák. nebyl jste v roce 1972 žalován, neboť Vám nebylo prokázáno, že zprávy, které jste konspirativní cestou odesílal do ciziny, byly určeny k tomu, aby usnadňovaly činnost pachatele vyzvědačství nebo organizace, jejímž cílem je vyzvídat státní tajemství. Vycházet jen z obsahu zpráv, jak je podchycen v příslušném spise městského soudu v Praze, a jen z objektivní situace dovozovat, že jste měl být stíhán pro trestný čin vyzvědačství, není proto odůvodněné.

Vedoucí speciálního odboru

dr. Prokop, v.r.

Za správnost: [nečitelný podpis]

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 71–72.

3. Protokoly o výsledcích Ladislava Jána Kaliny a Agneši Kalinové

a) 1977, 25. únor. Bratislava – Protokol o výsledku Ladislava Kaliny

Protokol o výsluchu svedka (svedok bol predvolaný osobne) v Bratislave dňa 25.2.1977 o 8.45 hod.

Doc. dr. Ladislav Ján Kalina, nar. 23.2.1913 v Košiciach, predtým Schvarc Ladislav, Bratislava, ul. Kúpeľná č. 1, dôchodca, ženatý, vypočúvaný v trestnej veci podvracania republiky podľa par. 98 odst. 1 tr.zák.

Svedok bol poučený podľa horeuvedených zákonných ustanovení,⁹⁸ ktoré mu boli podrobne vysvetlené a ktorým porozumel. Po oboznámení s predmetom výsluchu vypovedá:

Upozornenie: Upozorňujem Vás, že v súvislosti s vyšetrovaním predmetného tr. činu bolo vydané v zmysle par. 86 odst. 2 tr. por. uznesenie o zadržení a otvorení zásielok, pretože boli zistené Vaše kontakty s niektorými osobami, ktoré sú do tejto tr. činnosti zapojené.

Otázka: Uved'te, aké písomné materiály ste v poslednom období obdržal v súvislosti s vydaním „Charty 77“. Podpísali ste toto prehlásenie, uved'te dôvody?

Odpoveď: V súvislosti s vydaním „Charty 77“ som od nikoho neobdržal žiadne písomné alebo iné materiály. Môžem zodpovedne prehlásiť, že som žiadne prehlásenie v súvislosti s „Chartou 77“ nepodpísal a ani nikto odo mňa niečo také nežiadal. Je však pravdou, že obsah „Charty 77“ poznám a tento som počul zo zahraničného rozhlasu, a to „Hlasu Ameriky“. Svoj názor na otázky okolo „Charty 77“ do protokolu nechcem dávať.

Otázka: Tvrdíte, že ste neobdržal žiadne písomné materiály súvisiace s „Chartou 77“ a nemáte žiadne styky so signatármi tohto prehlásenia. Predkladám Vám zadržanú zásielku v zmysle vydaného uznesenia, adresovanú na Vaše meno. V tejto zásielke sa nachádzajú fotokópie „Prehlásenia Charty 77“. Vyjadrite sa, kto Vám túto zásielku odoslal a či podobné zásielky ste už predtým obdržal?

Odpoveď: Z predloženej mi zásielky vidím, že táto je skutočne zaslaná na moju adresu a že v nej sa nachádzajú fotokópie „Prehlásenia Charty 77“. K tomuto môžem povedať len toľko, že nemám žiadnej potuchy, kto mi mohol prídmetnú zásielku poslať, a môžem prehlásiť, že som doposiaľ neobdržal žiadne písomné materiály alebo podobné zásielky súvisiace s „Chartou 77“.

Otázka: Vyjadrite sa, z akého dôvodu Vám bola horeuvedená zásielka podľa Vášho názoru zaslaná?

Odpoveď: Môžem vysloviť len dohady. Po prvé je možné, že zásielku poslal mne neznámy organizátor akcie okolo „Charty“, ktorý predpokladal, že najde u mňa, ako človeka

⁹⁸ Formulace poučení vytištěná na předtištěném formuláři se vynechává.

v nedávnej minulosti politicky trestaného, porozumenie. Po druhé nevylučujem, že môže ísť o provokáciu neznámeho pôvodu za účelom mňa diskreditovať.

Záverom chcem ešte raz podotknúť, že vyhlásenie „Charty 77“ som nepodpísal a ani v budúcnosti nepodpíšem a nijakej podpory finančnej na toto neprispem. Prehlasujem, že „Chartu“ nebudem rozširovať a propagovať.

Viac k veci nemám čo uviesť.

Protokol o výsluchu skončený o 11.40 hod.

Po prečítaní protokolu svedok prehlasuje, že jeho obsah súhlasí s jeho výpoveďou a nežiada jeho zmenu ani doplnenie. Na svedočné si nenárokujú.

Vyšetrovateľ ŠtB:

Prítomný:

Svedok:

npor. Stacha

[nečitelný podpis]

Dr. Ladislav Ján Kalina

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 103-105.

b) 1977, 8. března. Bratislava – Protokol o výsledku Ladislava Kaliny

Protokol o výsluchu svedka (svedok bol predvolaný osobne) v Bratislave dňa 8.3.1977 o 8.40 hod.⁹⁹

Svedok bol poučený podľa horeuvedených zákonných ustanovení, ktoré mu boli podrobne vysvetlené a ktorým porozumel. Po oboznámení s predmetom výsluchu vypovedá:

Otázka: Pri vypočúvaní dňa 25.2.1977 ste sa vyjadrovali k zadržanej zásielke s pripojenou „Chartou“, adresovanou na Vaše meno. Vypovedali ste, že nemáte potuchy, kto Vám predmetnú zásielku poslal. Odstupom času Vás znova žiadam o vyjadrenie, či predmetného odosielateľa listu ste neidentifikoval, resp. či sa Vám tento iným spôsobom neohlásil.

Odpoveď: Pri prvej výpovedi som vyslovil dohad o dvoch možnostiach, ako sa táto zásielka mohla mne dostať. Podľa jednej domnienky išlo o provokáciu neznámej osoby, ktorá ma chcela diskreditovať, podľa druhej o pokus niekoho z organizátorov okolo akcie, ktorý predpokladal, že ako osoba v minulosti trestaná sa na to prepožičiam. Pretože list, ktorý bol pripojený k tejto zásielke, som si sám vtedy nemohol prečítať (zabudol som si okuliare) a bol mi len prečítaný, som si mohol prečítať a jeho obsah a formulácie si presne uvedomiť až dnes, keď mi bol daný na čítanie, chcem dodať, že podľa štylizácie a obsahu môže ísť podľa mojej mienky iba o prvý prípad, t.j. že mi to poslala neznáma osoba s úmyslom mňa diskreditovať.

Vylučujem, že by mi to bol z Prahy poslal ktokoľvek z okruhu mojich známych. Na otázku, kto sú moji známi v Prahe, nemienim vypovedať, pretože všetci, s ktorými v Prahe sa stretávam, keď tam príležitostne prídem, nemajú s nijakou trestnou činnosťou nič spoločné. Nemám vedomosť, že by ktokoľvek z týchto mojich pražských známych mal čokoľvek spoločné so signatármi „Charty 77“.

⁹⁹ Nepřetiskují se osobní a jiná data uvedená v předcházejícím protokole.

Je mi predložená k nahliadnutiu fotokópia „Prehlásenia Charty 77“; z mien, ktoré sú ako signatári „Charty“ uvedené v tejto písomnosti, viacej osob poznám len podľa mena, niektorých poznám osobne, ale dávno som sa s nimi nestretol. Pokiaľ ide o signatára Ludvíka Vaculíka, stretol som sa s ním za posledných 10 rokov 2x, naposledy v lete minulého roku.

O provokačnej povahe takýchto zásielok ma utvrdzuje aj list, ktorý som v týchto dňoch dostal z Prahy. Adresa bola napísaná správnou slovenčinou a obsahovala malý kartón, na ňom nalepená z novín vystrihnutá staršia fotografia Jána Wericha, ktorý si rukami zakrýva tvár, k ústam bola prikreslená bublina a v nej slovenský text: „Co som to len urobil!“ Pod obraz bolo nalepené z novín vystrihnuté meno Jan Werich, tlačené veľkými verzálkami. Dodnes nemám potuchu, kto a s akým úmyslom mi túto čudnú zásielku poslal.

Otázka: Je nám známe, že za Vašej prítomnosti v okruhu Vašich známych sa často hovorilo o protisocialistickom a kontrarevolučnom pamflete „Charta 77“. Vysvetlite nám kedy, kde, za prítomnosti koho bolo hovorené na uvedenú tému a k akým záverom ste pri týchto rozhovoroch došli.

Odpoveď: Ako som už pri predchádzajúcej výpovedi povedal, o existencii „Charty“ som sa dozvedel z našich masovokomunikačných prostriedkov. Najmä z redakčného článku Rudého práva o „samozvancoch“; pretože tento článok neobsahoval bližšie konkrétne údaje o texte „Charty“, bol som pochopiteľne zvedavý, o čo v nej ide. Vypočul som si ho preto z vysielania Hlasu Ameriky, kde ho v plnom rozsahu čítali. V ďalšom sledoval som v našej tlači i v našej televízii ohlasy z pracovísk i jednotlivcov k tejto veci a prostredníctvom viedenskej televízie a rozhlasu aj niektoré západné komentáre, medzi nimi aj stanoviská niektorých západných KS. Pri príležitostných stretnutiach so známymi sme pochopiteľne hovorili občas aj na túto tému, ktorá zamestnávala celú republiku. Konkrétne sme sa jej dotýkali najmä v takých súvislostiach, kde sa nejakým spôsobom bezprostredne dotýkali našich osobných skúseností (napr. z prejavov viacerých našich zodpovedných činiteľov, najmä rektora KU, sme sa dozvedeli, že u nás neexistuje diskriminácia mládeže pri prijímaní na vysokú školu, že sa prijímajú poslucháči bez ohľadu na sociálny pôvod, t.j. na rodičov, iba na základe preukázaného talentu. Pri tom sme konfrontovali so skutočnosťou, že naša dcéra, ktorá výborne obstála na všetkých pohovoroch, v jednom prípade sme dostali o tom aj doklady, nebola 6x doteraz prijatá na vysokú školu. Iný príklad – náš priateľ Milan Šimečka bol pozvaný ku kadrovníkovi na technike, kde jeho syn študuje a bol vyzvaný, aby napísal vyjadrenie proti „Charte“, pretože to bude podmieňovať ďalšie štúdium jeho syna. K podobnému vyhláseniu bola vyzvaná jeho manželka Eva Šimečková, odborná asistentka na Filozofickej fakulte UK).

V druhej polovici januára 1977 stretol som sa náhodou v popoludňajších hodinách na Korze v Bratislave s Milanom Šimečkom, ktorý bol v spoločnosti dr. Kusého, a pretože bolo zlé počasie, rozhodli sme sa ísť do kaviarne Danubius v prístave. Spomínam si, že mi tam dr. Šimečka ukázal kópiu listu, ktorý napísala jeho manželka na dekanát Filozofickej fakulty v hore spomínanej veci. Predmetom nášho rozhovoru bol obrázkový starší časopis fotoreportáže Venus, z ktorého používam obrázky na výzdobu chaty. Prehlasujem, že pri tejto príležitosti [? nikto] nijaké písomnosti súvisiace s „Chartou“ nepredkladal a hovorilo sa o tejto téme len všeobecne.

CHARTA 77 NA SLOVENSKU ANEB SLOVENSKO A CHARTA 77

Na dotaz, či na tému „Charta 77“ sa hovorilo aj na narodeninách dr. Friša, chcem uviesť, že podrobne sa na témy, o ktorých sa hovorilo, už nepamätám, isteže prišla do reči aj „Charta“, ale v obecných súvislostiach, okrajové, bez akýchkoľvek konkrétnych uzáverov. O zbierkach finančných a podobných akciách sa tam v mojej prítomnosti nehovorilo. Osláv som sa zúčastnil v spoločnosti manželky, manželov Šimečkových a pani Kuralovej, s ktorou som sa vtedy zoznámil.

S manželmi Roznerovcami sa poznám veľmi dávno a príležitostne sa stretávame. Tieto priateľské vzťahy sa udržiavajú preto, lebo sme obaja po vojne pôsobili ako umeleckí pracovníci filmu a terazšia Roznerova manželka je dlhoročnou lekárkou mojej ženy.

Otázka: Počas osláv za Vašej účasti na narodeninách Eda Friša z Bratislavy okrem rozhovoru o pamflete „Charta 77“ boli tam čítané alebo čítaná politická závažná písomnosť. Uveďte jej názov, autora a obsah.

Odpoveď: Prehlasujem, opravujem, spomínam si, že som videl v rukách Eda Friša akúsi parafrázu televízneho programu s rodinným zameraním na oslávenca, ktorú som ja nečítal. Jedna vec ma prekvapila, že to bolo písané na stroji, ktorého podobný typ mám ja, a pani Čechová sa mi vtedy priznala, že to napísala raz v popoludňajších hodinách u nás, pretože to nechcela písať v úrade, kde má okolo seba kolegov, a doma to nechcela písať preto, aby to nevidel manžel. Toto mi povedala pri oslavách a vtedy, keď som to videl v rukách dr. Friša. Opakujem, že predmetnú písomnosť som videl v rukách Eda Friša. Mal som dojem, že pri čítaní to naňho dobré nepôsobilo, možno že pri jeho zdravotnom stave [to] nejako nevnímal zrejme tak, ako to jeho žena myslela.

Z výpovede Soni Čechovej-Frišovej je mi prečítaná výpoveď, kde uvádza, že o písomnosti, o ktorej je tu reč, uviedla: „Dala som to prečítať každému z prítomných na narodeninách...“ Nemôžem sa vyjádriť za iných. Môžem iba prehlásiť, že v mojej prítomnosti to nik nečítal. Chcem ešte pripomenúť, že v priebehu osláv sme sa striedavo v skupinách zdržiavali v rozličných miestnostiach, a preto sa nepamätám, že by sa čokoľvek bolo dialo v mojej prítomnosti.

Je mi predložená písomnosť s názvom „Jubilejný televízny monstreprogram“ k 65. narodeninám Eda Friša. Uvádzam, že zrejme ide o text, ktorý som videl v rukách dr. Friša počas osláv narodenín a do ktorého som vtedy len zbežne nahliadol. Ja nie som autorom tohto textu, ktorý podľa vlastného vyhlásenia spísala svojmu manželovi ako rodinnú zábavku jeho manželka.

Otázka: Pri výsluchu dňa 25.2.1977 bolo s Vami okrem iného hovorené o Vašich stykoch s niektorými osobami – signatármi „Charty 77“, okrem iných osob s Milanom Hublom z Prahy. Uveďte nám, či ste sa s ním v poslednom období dostal do styku, za akých okolností, čo Vám je známe o jeho posledných návštevách v Bratislave.

Odpoveď: Dr. Hubla osobne nepoznám. Nikdy v živote som ho nestretol. Viem prirodzene, aké zastával kedysi funkcie, viem, že bol vážnený a z viedenskej televízie viem, že v decembri minulého roku bol prepustený. Pri poslednom výsluchu som dostal otázku, či mám vedomosť o tom, že Hubl bol v Bratislave a že sa pri tejto príležitosti stretol aj s mojou manželkou. Vypovedal som, že nie, pretože som o takomto stretnutí naozaj

nemal vedomosť.¹⁰⁰ Keď som po návrate z výsluchu túto vec overoval u svojej manželky, povedala mi, že sa pri návšteve chorej pani Frišovej naozaj stretla s Hublom, netušiac, že k tomuto stretnutiu dôjde. Nepovedala mi to vtedy, aby ma zbytočne neznepokojila, keďže vie, že sa vyhýbam akýmkoľvek stretnutiam, ktoré by mohli pre mňa znamenať novšie životné komplikácie. Hovorila mi, že po skončení návštevy viezla Hubla svojim autom na stanicu.

Otázka: Obdržali sme od Vás zásielku pornofotografií Vaculíka, ktorú neznáma osoba zaslala na Vašu adresu z Viedne. Žiadame Vás, aby ste sa vyjadrili k spôsobu, akým Vám zásielka bola doručená, koho považujete za odosielateľa a ako ste s uvedenou zásielkou naložili, t.j. či ste s ňou niekoho oboznámili pred zaslaním k nám a čo Vás viedlo k tomu, že ste ju zaslali na našu adresu.

Odpoveď: V podstate na všetky predložené otázky som presne odpovedal v prievodnom liste, ktorý som s touto zásielkou poslal na FMV. Môžem preto iba zopakovať:

Zásielku som našiel v poštovej schránke (a to niekoľko týždňov po tom, čo bolo vydané uznesenie o kontrole mojich zásielok, o čom som bol informovaný až pri mojom výsluchu), zásielka bola zopnutá kovovou sponkou a bola celkom neporušená. Odosielateľ nebol uvedený, pečiatka a známka ale výrazne hovorili, že zásielka bola podaná vo Viedni. Ukázal som ju iba mojej manželke a na druhý deň po obdržaní som ju odoslal FMV, pretože som bol presvedčený, že ide o priezračnú provokáciu. Nemám predstavu, kto môže byť odosielateľom tejto zásielky a prečo bola poslaná mne. Ministerstvu vnútra som zásielku poslal preto, lebo som nechcel, aby mohlo hoci len vzniknúť podozrenie, že chcem alebo môžem rozširovať tzv. pornografiu. Iný dôvod na odoslanie tejto zásielky na MV som nemal.

Výsluch ukončený o 13.15 hod.

Po prečítaní protokolu, ktorý si svedok diktoval, tento prehlasuje, že súhlasí s jeho výpoveďou a že nežiada zmeny ani doplnenie v ňom.

Vyšetrovateľ ŠtB:	Zapisovateľka:	Svedok:
pplk. Dinga	nstržm. Ambrušová	Doc. Dr. L. J. Kalina

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS-3/120-77, sv. 14, l. 106–111.

c) 1977, 4. březen. Bratislava – Protokol o výsledku Agneši Kalinové

Protokol o výsluchu svedka v Bratislave dňa 4.3.1977 o 8.30 hod.

Kalinová Agneša, nar. 15.7.1924, Košice, predošlé priezvisko Farkašová, Bratislava, Kúpeľná ul. č. 1/2, zamestnávateľ Datasystém n.p. Bratislava, vypočúvaná v trestnej veci podvracania republiky podľa par. 98 odst. 1 tr. zák.

¹⁰⁰ Tato záležitosť nebola 25.2. protokolovaná.

Svedok bol poučený podľa horeuvedených zákonných ustanovení,¹⁰¹ ktoré mu boli podrobne vysvetlené a ktorým porozumel. Po oboznámení s predmetom výsluchu vypovedá:

Otázka: Je nám známe, že v okruhu Vašich známych, priateľov sa často hovorí o protisocialistickom a kontrarevolučnom pamflete „Prehlásenie charty 77“ a jej signatárov. Vysvetlite nám, čo všetko Vám je známe o tomto pamflete, kedy, kým a kde ste sa s ním zoznámila za prítomnosti koho a či ste tento pamflet podpísala.

Odpoveď: Začala by som od konca. Chartu som nepodpísala. S jej existenciou som sa oboznámila z našich masovokomunikačných prostriedkov. Obsah Charty som zbežne vypočula z vysielania Hlasu Ameriky vo večerných hodinách v polovici januára. Toto vysielanie som počúvala v spoločnosti môjho manžela. Nespomínam si na nejaké konkrétne rozhovory o charte a jej signatároch v okruhu mojich známych a priateľov. Pokiaľ viem, nikto z mojich známych a priateľov chartu nepodpísal, chceli sa s tým vypoariadať sami a neradi o tom hovorili. Keďže podľa môjho vedomia nikto z mojich známych a priateľov chartu nepodpísal, nevidím dôvod, prečo by som v rámci svojej svedeckej výpovede z podozrenia z podvracania mala týchto ľudí menovite uvádzať. Som aj naďalej ochotná odpovedať na konkrétne otázky. Boli mi nadhodené mená Kusý, s ktorým sa nestýkam, Rozner, s ktorým sa stýkam, Friš, rodina Frišová, rodina Šimečková, s ktorými sa stýkam, rodina Münzová, s ktorou sa stýkam, Kuralová Jana, ktorú poznám, ale sa s ňou nestýkam. Stretla som sa s ňou náhodne u Frišových.

S Roznerom a jeho rodinou som sa stretla naposledy pred dvoma týždňami, boli sme tam pozvaní na zabíjačku. Pri tejto príležitosti sa o charte nehovorilo. Chcem uviesť, že Ján Rozner s rodinou ma osobne navštívil, boli u nás krátko, asi hodinu v podvečerných hodinách, a na obsah rozhovoru, ktorý vtedy prebiehal, sa nepamätám. Pani Roznerová som dvakrát navštívila počas svojej choroby, ktorá ma ošetrovala v nemocnici na krčnej klinike. Prehlasujem, že v poslednej dobe som sa s ňou nestretla.

V rodine Frišovej som bola koncom januára z príležitosti 65. narodenín dr. Friša za prítomnosti manžela, dr. Šimečku s manželkou a pani Jany Kuralovej. Nevieť presne povedať, či tam bol syn Vladimír Čech. Môžem prehlásiť, že pri oslavách narodenín Eda Friša okrem osôb, ktoré som uviedla, za mojej prítomnosti nikto [iný] nebol. Pokiaľ sa pamätám, hovorilo sa o charte len okrajovo a v tej súvislosti, že ju nik z prítomných nepodpísal, včítane pána manžela pani Kuralovej, ktorý nebol prítomný. Zhruba by som mohla povedať, že sa hovorilo o neprijemných dôsledkoch podpisu charty, a tým sa aj od tejto témy bočilo. U pani Frišovej som bola v nasledujúcom týždni, niekedy začiatkom februára vo večerných hodinách, navštíviť ju v chorobe. V tom čase, po našom príchode do bytu Frišových prišiel pán Hubl z Prahy asi o 21.00 hod. O jeho príchode som [vopred] nevedela. Po príchode Hubla do bytu Frišovej tento sa s nami privítal, posadil sa a rozprávali sme sa o rodinných, zdravotných, zamestnaneckých a študijných záležitostiach. Pri tejto príležitosti sme sa dostali aj na tému charty v tom zmysle, že pani Frišová a ja sme povedali, že sme ju nepodpísali, a na to pán Hubl povedal, že on by to nikdy od nikoho nežiadal. Tým sme od tejto témy bočili. U Frišov sa zdržal asi hodinu a po 22.00 hod. som ho odviezla svojim autom na stanicu, kde on vystúpil. V aute sme hovorili o Frišovom zdravotnom stave, z ktorého bol podľa môjho dojmu dosť vykoľajený. Od tejto doby som

¹⁰¹ Tyto údaje na předtištěném formuláři se nepřetiskují.

menovaného nevidela. Z rozhovoru pani Frišovej však viem, že Hubl v Bratislave bol a konkrétne aj u nej. Dozvedela som sa [to] tak, že mi pani Frišová asi pred dvoma týždňami telefonovala, aby som prišla, že sa ešte zle cíti a že chce so mnou hovoriť. Keď som ku nej prišla, oznámila mi, že ju znovu navštívil Milan Hübl a že pri tej príležitosti doniesol na prečítanie nejaké materiály súvisiace s chartou. Hovorila, že večer k nej prišli príslušníci ŠtB s povolením urobiť domovú prehliadku a žiadali ju, aby im odovzdala materiály, ktoré jej dal Milan Hübl. Tieto materiály im odovzdala, urobili prehliadku v jej izbe a vzali z jej nočného stolíka spomienky, ktoré si písal môj manžel a ktoré jej dal, aby mu to zlektorovala a poradila, urobila jazykovú konzultáciu ako pri iných knihách. Frišová mi pri tejto príležitosti nehovorila podrobnosti, za akým účelom tu Hübl bol, avšak mi oznámila, že priniesol nejaké spomínané dokumenty. Domnievam sa, že u menovanej bola prevedená prehliadka z toho dôvodu, že Hübl bol sledovaný z Prahy, a tak sa vedelo, že bol u Frišovej. Či bol v tom čase aj niekde inde, neviem.

Prehlasujem, že Milan Hübl pri svojej prvej návšteve nesľuboval nijakú ďalšiu návštevu ani nám nesľuboval ani sme nežiadali od neho žiadne materiály. Naviem si preto ani vysvetliť, prečo o týždeň zas navštívil Frišovcov.

Ako som už spomenula, s rodinou Šimečkovou sa stretávame. V priebehu obdobia, o ktorom tu spomíname, nás raz navštívili asi v polovici januára, vo všedný deň v popoludňajších hodinách, nepamätám sa, či sa telefonicky ohlásili alebo sme ich zavolať. Pokiaľ ide o politické témy, rozhovor sa krútil okolo predvolania, ktoré dostal Milan Šimečka na kádrové či osobné oddelenie Vysokej školy technickej alebo strojárnskej fakulty Vysokej školy technickej, neviem presne, kde ho prítomný pracovník vyzval, aby podpísal vyhlásenie proti charte, a naznačoval mu, že jeho syn by mohol mať ťažkosti s ďalším štúdiom, keby tak neurobil. Milan Šimečka s takýmto postupom nesúhlasil, ako nám povedal, zo zásadných dôvodov nič nepodpísal. Ja som s jeho počínom vyslovila súhlas, pretože sa mi to tiež nevidí ako správny postup. Potom sme sa stretli u Frišov na spomínanej návšteve a minulú nedeľu bol s nami Milan Šimečka na chate v Juri, kde nám pomáhal v rôznych prácach. Pri tejto príležitosti sme nevedeli žiadne politické reči. Podľa jeho slov chartu nepodpísal a nepamätám sa, že by ju bol vlastnil.

Rodinu Münzovú – stretávame sa veľmi málo, lebo majú veľmi veľa rodinných starostí. Pokiaľ viem, chartu nepodpísali, pán Münz o tom vôbec nehovorí a pani Münzová je rezervovaná. Je zavalená vlastnou robotou a starosťami. S pani Münzovou sme jedenkrát hovorili o vyhlásení Petra Karvaša, Ťažkého proti signatárom charty. Pani Münzová vyhlásila svoj názor na vyhlásenie menovaných, najmä pokiaľ ide o P. Karvaša hovorila, že je to na základe jeho situácie, že nemôže publikovať, aj jeho celkového postoja, vrátane postoja v krízovom období. My s manželom sme s týmto názorom súhlasili. Tento rozhovor sa uskutočnil na jej byte krátko po zverejnení Karvašovho vyhlásenia v jedno sobotné alebo nedeľné odpoľudnie, keď sme tam boli na návšteve. Druhý raz sme tam boli na návšteve túto sobotu. Boli sme pozvaní na večeru, pozerali sme televíziu. Nehovorilo sa absolútne nič o politických otázkach.

S pani Kuralovou som sa stretla u Frišov. S menovanou sa nestretávam.

V prvom alebo v druhom týždni januára 1977 bola som na služobnej ceste v Prahe, kde som sa zúčastnila na seminári o terminológii pri prekladaní pomocnej literatúry pre výpočtovú techniku z ruštiny a nemčiny. Seminár bol od 8.00 do 16.15 hod. v Dome kultúry Kovoprůmyslu na Smíchove. Tam sme aj obedovali. Schôdzu som neopustila a odtiaľ som išla na vlak Slovenská strela, ktorý som stihla. Do Prahy som cestovala v odpo-

ludňajších hodinách okolo 14.00. Do Prahy som prišla o 22.00 hod. Išla som rovno z vlaku k veľmi dobre známej, meno ktorej nechcem uviesť, je členkou strany, slobodná, nikdy sa politicky neangažovala. Ohlásila som sa jej telefonicky ten deň ráno do zamestnania, pretože som až do obeda v robote zistila, že sa nepodarilo získať pre túto cestu plánované letenky a nebolo možné dostať voľné lôžko. Okrem tejto osoby som sa v Prahe s nikým nestretla.

Zo signatárov charty poznám sa osobne aj s Ludvíkom Vaculíkom. Naposledy som sa s ním stretla v lete 1976. Zatelefonoval, či by mohol prespať u nás na chate, ktorú som mu kedysi spomínala, na jednu noc, pretože je na dovolenkovvej ceste po Slovensku. Stretla som sa s ním na ulici, odovzdala som mu kľúče od chaty, všetko som mu vysvetlila a povedala som mu, kde má ráno kľúče odovzdať. Týmto technickými inštrukciami, ktoré som mu dávala, a bežnými informáciami o dovolenkách sa tento rozhovor skončil.

Otázka: Počas osláv a Vašej účasti na narodeninách Eda Friša z Bratislavy okrem rozhovoru o pamflete charty 77 boli tam čítané závadné písomnosti. Uvedte nám ich názov, autora a ich obsah.

Odpoveď: Na oslavách, ako som už povedala, Milan Šimečka pozdravil Friša a vychvaloval ho. Jeho osobu, inteligent oslávenca, ktoré [sic!] mu veľmi dobre padlo. Spomínal jeho účasť v odboji a jeho knižku o povstaní, ako to na neho pôsobilo vtedy, keď ho on ešte nepoznal. V písanej forme som tento text nevidela. O inom podobnom texte nič neviem, ani sa na nič nepamätám. Ani mi nebol daný čítať.

Je mi daná k nahliadnutiu písomnosť s názvom „Jubilejný televízny monstre-program k 65. narodeninám Eda Friša“. K tejto písomnosti sa chcem vyjadriť, že jej obsah nie je mi známy a nepamätám sa, že by bola u Frišových na oslavách čítaná alebo prednesená.

Som informovaná, že pani Soňa Frišová pri vypočúvaní uviedla dňa 2.3.1977, že predmetná písomnosť bola na narodeniny jej manžela Eda Friša prečítaná. Doslovne uvádza: „Dala som to prečítať každému z prítomných na narodeninách, ktorí sa na oslavách môjho manžela zúčastnili.“ Pokiaľ ide o moju osobu, popieram výpoveď pani Frišovej, predmetný doklad mi čítať nedala a nepamätám sa, že by bol tento doklad čítaný. Naviem, kto to písal, nepoznám autora, neviem, na akom stroji a kto to písal. Nevylučujem, že či to nepísala pani Frišová na našom stroji u nás. Pri tejto príležitosti poznamenala, že píše niečo pre manžela a nechce to písať doma pred manželom.

Otázka: Je nám známe, že v okruhu Vašich známych sa hovorilo o akciách na podporu signatárov charty 77. Žiadam Vás o vyjadrenie, čo viete o organizovaní týchto akcií, v akom rozsahu, za akým účelom sa tieto akcie robia, prípadne tiež Vašu účasť na nich.

Odpoveď: Nepamätám sa na nijakú akciu na pomoc signatárov, neviem o nikom, ktorý by túto akciu organizoval, ani sama takúto akciu neorganizujem, ničoho podobného som sa nezúčastnila, neviem o ničom podobnom. Je mi nadhodené meno Oravca, Kusého; Oravca nepoznám a neviem, že by tieto osoby niečo organizovali.

Viac k veci nemám čo uviesť.

Protokol o výsluchu skončený o 11.50 hod. Po prečítaní protokolu svedok prehlasuje, že jeho obsah súhlasí s jeho výpoveďou a nežiada jeho zmenu ani doplnenie.

Vyšetrotateľ ŠtB:	Prítomný	Svedkyňa:
pplk. Dinga	nstržm. Klučková	Agnesa Kalinová

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS 3/120-77, sv. 14, l. 97–102.

4. 1977, 15. březen. Bratislava – Protokol o výslechu Jany Kuralové

Protokol o výslechu svedka v Bratislave dňa 15. marca 1977 o 13.00 hod.

Kuralová Jana, nar. 7.4.1935 v Bratislave, predošlé priezvisko Pluhárová, Bratislava, Moskovská 12, samostatný odborný referent, zamestnávateľ Počtovnícka a organizačná služba Bratislava, Pluhova 2, vydatá, vypočúvaná v trestnej veci podvracania republiky podľa par. 98 ods. 1. tr. z.

Svedok bol poučený podľa horeuvedených zákonných ustanovení,¹⁰² ktoré mu boli podrobne vysvetlené a ktorým porozumel. Po oboznámení s predmetom výslechu vypovedá:

Otázka: Je nám známe, že v okruhu Vašich známych, priateľov sa hovorí, resp. hovorilo za Vašej prítomnosti o protisocialistickom a kontrarevolučnom pamflete „prehlásenie charty 77“ a jej signatároch. Vysvetlite nám, čo všetko Vám je známe o tomto pamflete a jeho signatároch, kedy, kým a kde ste sa s ním zoznámila, za prítomnosti koho, či ste tento pamflet podpísali, rozmnožovali alebo rozširovali!

Odpoveď: Úvodom chcem uviesť, že s obsahom charty som sa zoznámila prostredníctvom viedenskej televízie, nášho rozhlasu a tlače. Opravujem, že plný obsah charty nepoznám, lebo tento ako z Viedne, tak i v našej tlači bol podávaný len v určitých častiach a komentároch. Teda samotné prehlásenie charty som nevlastnila, nerozmnožovala, nerozširovala a ani nepodpisala. Mená signatárov charty som mala možnosť si prečítať na narodeninách Eda Friša z Bratislavy, čo bolo 30.1.1977, kedy pri tejto príležitosti mená týchto signatárov mi dal prečítať dr. Milan Šimečka, ktorý sa so mnou na týchto oslavách narodenín zúčastnil spolu s Ladislavom Kalinom a jeho manželkou, Šimečkovou manželkou a synom Soni Čechovej Vladimírom z prvého manželstva. Tento materiál – s menami signatárov pamfletu charty 77 – sa mi dostal do rúk tak, že ho dal Šimečka počas večere kolovať a prečítali sme si ho všetci prítomní. Ja osobne som mala v tom čase taký dojem, že Šimečka, Kalinovi a ostatní prítomní o menách signatárov vedeli a kolovať to dali len preto, že som tam bola ja a syn Soni Čechovej Vladimír, pretože práve tento sa na túto vec dotazoval. Pokiaľ si doteraz pamätám, zo zoznamu mien, ktorí na písomnosti boli uvedení, spomínam si na meno Pavla Kohúta, Vaculíka, Mlynára, Jiřího Hájka, Patočku, Miloša Hájka, Anku Mejdrovú, manželov Jarošových, Honzu Křena, Martu Kubišovou, Milana Hubla, Jána Tesařa, zo Slovákov si pamätám na meno Tatarka a iné. Viem, že písomnosť bola písaná veľmi husto a ako sa mi zdá, na stroji českom. Poznamenávam, že signatári

charty boli samostatne na písomnosti a nebolo pri tom priložené prehlásenie charty. Prehlasujem, že s obsahom charty som sa doteraz neoboznámila.

Počas osláv narodenín za prítomnosti hore uvedených sa hovorilo iba zbežne o signatároch charty a o tomto pamflete; bola zmienka, že došlo k prepusteniu z práce, ako si spomínam, hovorilo sa o Zdenkovi Mlynárovi. Hovorilo sa, že sa získavajú ďalšie podpisy signatárov, vyslovovali sa domnienky, aké to bude mať následky zo strany štátnych orgánov, a bolo konštatované, že na Slovensku sa s podpismi k charte veľmi nepochodilo. Po prečítaní mien signatárov charty 77 Šimečka si písomnosť uschoval u seba. Prehlasujem, že za mojej prítomnosti sa nehovorilo o žiadnych akciách na podporu signatárov charty, nehovorilo sa o finančných zbierkach a o takýchto akciách som doteraz ani nepočula.

Chcem osobne tu vysloviť svoj názor, že s obsahom charty, aj keď ju nepoznám, a jej signatármi nesúhlasím, pretože poznám niektorých signatárov charty, napr. Kohouta Pavla, Mlynára Zdenka, Vaculíka Ludvíka, ale i ďalšie osoby, poznám ich minulosť, viem o ich osobných a morálnych vlastnostiach, z toho dôvodu nepovažujem tieto osoby za čestných ľudí a myslím si, že by sa nemali vydávať za „mluvčích“ určitých skupín ľudí.

Chcem ďalej uviesť, že v priebehu osláv narodenín Friša v jeho neprítomnosti Soňa Čechová sa spoločnosti vyjadrila verejne, že obsah charty už pozná, že toto čítala, ale že vzhľadom na zdravotný stav jej manžela túto chartu nepodpisala a ani sa manželovi o nej nezverila, že ju čítala, poťažne túto vlastní. Na vyjadrenie Soni Čechovej prítomní reagovali asi tak, že v danom smere Soňa urobila dobre. Podľa môjho názoru celá debata okolo charty bola vyvolaná Milanom Šimečkom.

V Bratislave mám svojich známych priateľov, navštevujem, resp. som navštívila rodinu Štvrteckých, s ktorými sa poznám prostredníctvom môjho manžela ako historika, na pracovisku som krátku dobu, ale okrem toho, čo som uviedla o charte 77, som v tejto súvislosti s nikým z mojich známych a priateľov nehovorila. Chcem však uviesť, že v polovici februára 1977 vo večerných hodinách telefonicky ma k sebe zavolała Soňa Čechová, viem, že v tom čase bola v nemocnom stave, mala chrípku. Keď som k nej došla, bolo to okolo 20.00 hod., pozorovala som, že je rozrušená, a zdôverila sa mi, že bol za ňou Milan Hubl z Prahy na jej byte a že jej zanechal nejaké písomné materiály. Menovaná mi však nepovedala, že o aké materiály išlo, len poznamenala, že si časť z nich prečítala a že ich chcela prepisovať. Neprepísala ich preto, že zakrátko po odchode z bytu Milana Hubla prišli príslušníci ZNB a materiály jej zobrali a že v súvislosti s tým bola vypočúvaná. Opakujem, Čechová mi nehovorila, aké materiály jej Hubl priniesol. Ja sama som nemala tušenie, o aké materiály išlo, ale mám dojem, že moju návštevu chcela využiť pre nejakú intervenciu, resp. oznámiť do Prahy, že Milan Hubl v Bratislave bol, a preto ju vypočúvali. Nevedela som, o aké materiály ide, ale z poznania osoby Milana Hubla som usudzovala, že môže ísť o závadné materiály. Čechová sa mi nezverila, že by Milan Hubl bol predtým u nej alebo že by v tomto čase alebo v inej dobe navštívil niekoho iného v Bratislave. Ja s menovaným som sa nestretla a ani s nikým zo signatárov charty ani z Prahy, ani z Bratislavy.

V priebehu osláv narodenín Eda Friša po večeri jeho manželka Soňa Čechová ma upozornila na nejakú písomnosť, ktorá bola položená na konferenčnom stolíku s poznámkou, aby som si ju prečítala. Ako si doteraz pamätám, išlo o nejaký pamflet inšpirovaný k narodeninám Eda Friša. Spomínam si na to, že v ňom boli používané slová – názvy určitých programov v televízii. Niektorým veciam som sa pri čítaní zasmiala, ale niektoré

¹⁰² Údaje tohoto druhu se z předtištěného formuláři nepřetiskují.

sa mi zdali vulgárne a voči Edovi Frišovi dosť nechutné. Písomnosť mala aj politický nádych. Po prečítaní tejto písomnosti som mala dojem, že túto písomnosť stylistickej úpravy by mohol napísať Kalina, lebo poznám jeho štýl práce z knihy vydaných vtipov, ktorú som čítala, a taktiež poznám aj iné jeho práce. Domnievam sa, že túto písomnosť Soňa Čechová nepísala, pretože to nie je jej štýl práce, nie je taká vulgárna a neodpovedá to jej prirodzenosti. Spomínam si, že Soňa mi hovorila, aby som túto písomnosť prečítala nahlas, ozval sa však jej manžel Edo, a ten nedovolil, aby sa to prečítalo.

Je mi predložená k nahliadnutiu písomnosť s názvom „Jubilejný televízny monstreprogram“ k 65. narodeninám Eda Friša. K tomu uvádzam, že ide o písomnosť, ktorú som čítala počas osláv narodenín Eda Friša na podnet Soni Čehovej. Po prečítaní tohoto materiálu – písomnosti som odišla domov. Čo sa dialo ďalej u Frišových, neviem.

Sú mi nadhodené mená Miroslav Kusý, František Oravec, k tomu uvádzam, že Miroslava Kusého poznám iba podľa mena ako filozofa z publikovania niektorých jeho prác, nie je mi o ňom nič známe, že by bol signatárom charty a pod. Meno Fr. Oravec mi je úplne neznáme, neviem, o koho ide. Poznám sa tiež s Ivanom Bobrikom a jeho rodinou. Je to pracovník Inspekta v Bratislave, jeho otec bol za SNP člen SNR. Navštívila som ho jedenkrát v tomto období, ale môžem prehlásiť, že je to apolitický človek a nič spoločného nemá s chartou a so signatármi. Ivan Bobrik ma aj doporučil do terajšieho zamestnania.

Výsluch ukončený o 15.30 hod.

Po prečítaní protokolu tento súhlasí s jeho výpoveďou a nežiada zmeny ani doplnenie protokolu.

Vyšetrovateľ ŠtB:
pplk. Dinga

Zapisovateľka:
ppor. Pechová

Svedok:
Kuralová Jana

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS 3/120-77, sv. 14, l. 92–96.

5. 1977, 22. listopad. Bratislava – Správa vyšetřování Státní bezpečnosti v Bratislavě Správě vyšetřování StB v Praze ve věci vrácení věci zabavených při osobních resp. domovních prohlídkách Milanu Hublovi, Ladislavu Kalinovi, Františku Oravcovi, Eduardu Frišovi a Miroslavu Kusému

Správa vyšetřování ŠtB
III. odbor
Bratislava
Č.j.: VS-ČVS-3/120-77

Správa vyšetřování ŠtB
zást. náčel. s. Blažek
Praha

Informácia v akcii „Charta 77“

Dňa 12.11.1977 bola na tunajšom odbore porada za účasti príslušných funkcionárov vyšetřování XII. S FMV, GP SSR a KP Bratislava, na ktorej v akcii „Charta 77“ bolo dohodnuté:

- Milanovi Hublovi vrátiť v zmysle par. 80 ods. 1 Tr. por. veci pod položkou č. 1, 2 protokolu o osobnej prehliadke, t.j. noviny Volksstimme, čo bolo vykonané dňa 21.11.1977. Ostatné veci nevrátiť, nakoľko ide o písomné materiály „Charta 77“,
- dr. Jánovi Ladislavovi Kalinovi vrátiť do 30.11.1977 písací stroj a osobnú korešpondenciu, ktorá mu bola zadržaná v zmysle vydaného uznesenia,
- Františkovi Oravcovi vrátiť do 30.11.1977 v zmysle par. 80 ods. 1 Tr. por. písací stroj pod položkou č. 3 protokolu o domovej prehliadke. Ostatné veci nevrátiť, nakoľko ide o písomné materiály súvisiace s „Chartou 77“,
- pokiaľ ide o veci zabavené pri domovej prehliadke PhDr. Miroslavovi Kusému a Eduardovi Frišovi, tieto znovu prehodnotiť a nezávädné vrátiť.

Náčelník III. odboru SV ŠtB
pplk. Ivan Jozef

AMV Praha, V-33766 MV, ČVS 3/120-77, sv. 14, l. 115.

Dodatečná poznámka

Velmi dobrý přehled o reakcích obyvatelstva na Chartu 77 měly zřejmě aparáty KSČ (KSS) a StB, které mnohdy věděly víc, než kolik mohli svými cestami zjistit mluvčí Charty 77. Tak například se objevily v souhrnných zprávách politickoorganizačního oddělení ústředního výboru KSČ za leden až březen 1977 následující tři údaje: 1. V Košicích ve staré části města se vyskytlo 5 letáků (formát A4) s textem: „Žádáme uveřejnění charty 77, anebo zastavení kampaně, která se vede proti jejím signatářům.“ (Zpráva z 18.2.1977) Na adresu Domova mládeže veterinářů v Košicích došlo v plném znění rozmnožené Prohlášení Charta 77, které bylo odesláno z Bratislavy. Připojen byl dodatek: „Věčná sláva Janu Patočkovi a ostatním bojovníkům, mučeným nepřáteli lidských práv. Rozmnožuj a rozšiřuj.“ (Zpráva ze 17.3.1977) Ve zprávě ze 24.3.1977 se mj. uvádělo: „V některých krajích se ještě vyskytly dopisy adresované jednotlivým pracovníkům, v nichž je šířena charta, hrubě napadána KSČ a naše spojení a přátelství se Sovětským svazem. Obdrželi je například s. Jozef Handzus v Žilině (Středoslovenský kraj) a technický náměstek Oděvní služby v Praze. Všechny byly předány k dalšímu šetření bezpečnosti.“¹⁰³ Bezpochyby by se mnohem víc takových údajů ze Slovenska našlo v materiálech bratislavského komunistického ústředí anebo ve zprávách krajských výborů KSS.

Zvláštní zpráva č. 6 X. správy Federálního ministerstva vnitřní ČSSR z 12. ledna 1977 přinesla informaci o tom, že „L. VACULÍK o akci „CHARTA 77“ informoval své přátele na Slovensku prostřednictvím M. ŠIMEČKA. Mimo obecného obsahu ho seznámil s tím, že někteří signatáři „CHARTY 77“ byli vyslýcháni a u některých provedena domovní

¹⁰³ Viz: Charta 77. Dokumenty 1977–1989, c. d., sv. 3, dok. P7/4.

prohlídka. ¹⁰⁴ Informace Správy vyšetřování StB o stavu vyšetřování v trestní věci Charta 77 z 30. června 1977 obsahovalo tyto údaje Odboru vyšetřování StB v Košicích:

„1. Dne 11.5.1977 bylo zahájeno trestní stíhání pro tr. čin pobuřování podle par. 100 odst. 1 písm. a) tr. zák., a to z podnětu GP ČSSR, které byl dosud nezjištěným pisatelem z poštovního úřadu ve Snině, okr. Humenné, zaslán anonymní dopis pobuřujícího obsahu. V dopise vyslovuje souhlas s CHARTOU 77. Ve vyšetřování se nadále pokračuje.

2. 10.6.1977 zahájeno trestní stíhání pro tr. čin pobuřování podle par. 100 odst. 1 písm. a) tr. zák. na základě podezření, že Karol RECICAR v Košicích rozšiřuje závadné tiskoviny související s CHARTOU 77. Při domovní prohlídce RNDr. Karola REČIČARA byly zajištěny 3 kusy prohlášení CHARTY 77, 5 kusů závadných písemností „Nežít se lži“ od Solženicyna a další písemností závadného obsahu. Ve vyšetřování se pokračuje. ¹⁰⁵

Charter 77 in Slovakia or Slovakia and Charter 77

Vilém Prečan

This article describes and comments on the issue and publications of collected texts in the following areas: A. Historical and journalistic texts and recollections. B. Literary texts association with Charter 77. C. Charter 77 signatories from Slovakia. D. Documents from the State Security Office investigations in Bratislava.

BLAHOPŘEJEME

¹⁰⁴ Tamtéž, dok. P9/3.

¹⁰⁵ Tamtéž, dok. P9/8.

Dne 5. července 2007 si přátelé, spolupracovníci a žáci prof. PhDr. Roberta Kvačka, CSc., řádného profesora Karlovy univerzity a mimo jiné zakládajícího člena Česko-slovenské komise historiků, připomenuli jeho sedmdesáté páté narozeniny.

Robert Kvaček – sedemdesiatpäťročný Učiteľ, priateľ, kolega

Chcel by som si jeho významné narodeniny uctiť takou spomienkou, ako som ho poznal, ako sa mi javil a čo pre mňa znamenal a znamená. V tejto súvislosti mám nutkanie začať malou odbočkou. Napadá ma, ako máloktorí z nás sa hlásia k svojim učiteľom. Či je v tom taký individualizmus historika, alebo sa tak počas štúdií striedajú učitelia v seminároch, na prednáškach, pri vedení diplomových či doktorských prác, že možno ani sami vlastne nevedia povedať, kto koho ovplyvnil. Raz mi to prišlo na um, keď som navštívil jedného svojho známeho lekára, univerzitného profesora a videl som ako v jeho pracovni na stene vedľa univerzitného diplomu a nejakého medzinárodného certifikátu visela fotografia jeho učiteľa. S podobným niečím som sa stretol aj v iných kruhoch, ale nie u historikov. Neviem si predstaviť, čo by si mysleli o mne, alebo aké významné pohľady by boli zamerané na stenu mojej pracovne, keby tam viseli fotografie Roberta Kvačka a Viléma Prečana, dvoch historikov, ktorí ma v živote najviac ovplyvnili. Nie je to aj v tom, že sa ako historici málo sami seba vážime? Nemôžeme za svoju marginalizáciu v politickej kultúre sami? Že vôbec neusilujeme o to, aby náš Historický klub – Sdružení českých historiků bol organizáciou, ktorá by mala autoritu a vážnosť, ako majú podobné historické združenia inde v Európe? Aby minister školstva bral do úvahy názory takého profesionálneho združenia historikov Českej republiky podobne, ako to robí v Nemecku spolkový kancelár, keď dostane nejaké vyjadrenie od Verband der Historiker und Historikerinnen Deutschlands? Ved' nemusím ísť ďaleko. Neviem si predstaviť, že by niekto neplatil členský príspevok v záujmovej organizácii, ako je Jednota prekladateľů a tlumočníků, Advokátní komora či v podobných organizáciách lekárov, notárov, matematikov. Alebo aspoň neusiloval o členstvo v nich. Aby sa nezúčastnil niečoho podobného vo svojom odbore, ako je u nás Zjazd historikov, ktorý sa u nás konal v poslednom prípade až po siedmych rokoch! V Nemecku sa koná každé dva roky. Keď počujem šomrat mladú generáciu, že sa nikde nedostane, tak sa – ak to chce niekto počuť – snažím povedať: Ved' vás nikto nepozná, lebo nechodíte tam, odkiaľ by Vás mohli viac poznať! Viem, ako málo sa navzájom čítame!

Roberta Kvačka som poznal v roku 1965, v druhom ročníku štúdia. Na seminár sme dostali mladého, štíhleho, športovo založeného asistenta, ktorý vo svojich výkladoch používal aj športové termíny. Najmä z futbalu a tenisu, ktorého ako som sa neskôr dozvedel, bol vášnivým hráčom. Je zaujímavé, koľko historikov som poznal, ktorí obľubovali futbal. Vlastne ma celý život sprevádzajú. Už v prvom ročníku v proseminári to bol profesor Arnošt Klíma, kedysi predseda klubu fanúšikov Sparty. Neskôr Robert Kvaček,

Karel Durman (a teraz na staré kolená mám šéfa, ktorý je známy ako fanúšik Slávie). Taký Karel Durman, keď sa mu to hodilo, aj pri skúšaní vedel šport použiť. Pri skúšaní zo svetových dejín po roku 1945, asi po pol či tri štvrté hodine, keď som viac menej na všetko odpovedal, položil mi otázku, vraj poslednú: „Pane Čelko“ (zásadne mužov oslovoval „pane“, čo v danej dobe vôbec nebolo zvyklosťou), „jak se jmenuje levý útočník Realu Madrid?“ Dodnes neviem, či išlo o vtedy legendárneho futbalistu Ferencu Puskása, Maďara, ktorý po revolúcii v roku 1956 zakotvil v Realu Madrid, alebo či ma len skúšal, ako budem na to reagovať. Lebo Durman bol vtipný a rád sa bavil. Ja som to samozrejme nevedel, ale nejakو duchapritomne som mu povedal, že hneď mu to poviem, keď on mi povie druhé obsadenie Grófsky Marice, ktorú vtedy hrali v Karlínskom divadle. Hneď mi napísal „výborně“.

To R. Kvaček mal zase takú, nazval by som to „lokalizačnú“ zvyklosť. Nezvykol hovoriť ministerstvo zahraničných vecí, ale v jeho prednáškach ste počuli „Wilhelmstrasse“, „Wierzbowa“, „Ballhausplatz“, „Quai d'Orsay“, „Quirinál“ a ďalšie, ktoré mi za tie roky už aj vyšumeli z hlavy, ale keď sa niekedy dostanem do tých miest, o ktorých som nikdy nemyslel, že ich navštívim, znova sa mi vracajú názvy ulíc, kde sídlili ich zahraničné ministerstvá o ktorých som počul v jeho seminári...

Semináre sa odohrávali v paláci Kinských na Staroměstskom námestí, kde v druhom poschodí stredného traktu bola uložená aj Pekařova knižnica. Dominovala jej Pekařova busta, poriadne veľká, lebo si spomínam, že občas bola oblečená. Čia to bola zásluha, to som sa nikdy nedozvedel. Len pokiaľ si matne pamätám, mal asi dve či tri kravaty, ktoré sa asi podľa semestra striedali. Alebo si ich príležitostne niekto požičiaval? Či v tom bola nejaká inšpirácia so striedaním odevov Pražského Jezuliatka, to som sa nedozvedel.

Roberta Kvačka som do tej doby poznal ako autora knihy Osudová mise. Až oveľa neskôr som sa dozvedel osud tej knihy, ako bola skrátaná, čo mu kvôli nej hrozilo zo strany Štátnej bezpečnosti, ako rýchlo na dlhé roky kvôli nej mohla skončiť jeho vedecká a pedagogická dráha. Myslím si, že len návšteva u ministra Zdeňka Nejedlého, ktorú mu sprostredkovala niektorá z jeho priaznivkyň, zabránila veľkým nepríjemnostiam. Napokon bol rok 1958. Minister Nejedlý vzhľadom na svoj vek v tej dobe už určite nevedel o čo ide, ale mal stále vplyv a iste ho potešila návšteva historika z mladej generácie. K historikom sa rád hlásil. Je možné, že to bolo inak, ale to iste Robert Kvaček vo svojich spomienkach uvedie na správnu mieru.

Prvú seminárnu prácu v Kvačkovom seminári som venoval knihe Elliota Roosevelta, Jak on to viděl. Páčil sa mi jeho partnerský prístup k študentom, spôsob prejavu, ako nás motivoval a viem, že som za obidva semestre nevynechal ani jeden seminár. K záveru letného semestra sa viaže jedna vec, ktorú mám spojenú s R. Kvačkom a ktorá sa nejakým spôsobom stále so mnou vinie. Po jednom seminári ma požiadal, aby som na chvíľu ostal, a spýtal sa ma, či by som sa nechcel stať členom komunistickej strany. Od začiatku mojich školských rokov som vždy sa zaujímal o veci verejné, aj keď sme to tak vznešene vtedy nenazývali. Veľmi som o tom vtedy nepremýšľal. Povedal mi pár viet, ktoré som rád počul. Na fakulte sa všelich dialo, lákalo ma toho sa zúčastniť a považoval som to za poctu dostať sa do spoločnosti ľudí, ktorí mi imponovali, ktorí boli pre mňa vzorom, ako bol Kvaček aj iní učitelia. Kdeže by som vtedy uvažoval o tom, čo robila komunistická strana v päťdesiatych rokoch; rôzne veci som pritom vedel z rodičovského domu, poznali sme perzekúcie na vlastnej koži, otec bol znárodnený, nemohol sa uplatniť vo svojom

povolani, starí rodičia boli v rámci akcie B vypovedaní z Bratislavy do Liptova, až neskôr sa presťahovali k nám do Trenčína. Ja som vtedy žil prítomnosťou, ani o budúcnosť som sa veľmi nezaujímal. Tak som sa stal z jeho podnetu členom. Dotiahol som to na predsedu študentskej organizácie KSČ a pri previerke v roku 1971 ma z nej vylúčili, pretože som mimo iné nechcel pripustiť, že to boli „zlí učitelia“, ktorí ma zvedli na scestie. Všetci aj Kvaček na to doplatil. Pri previerkach ho vyškrtili a hrozilo mu, že bude musieť odísť z fakulty, čo by som považoval za obrovskú stratu. Všetci počas svojho pedagogického pôsobenia, vlastne až dodnes, vychoval veľké množstvo historikov, či už pôsobia na školách, vo vede či inde. Nemohol prednášať dejiny dvadsiateho storočia, musel sa vrátiť do staršieho obdobia. Píšem preto o tom, lebo je to pre mňa spojené s Robertom, ale nikdy som sa nesnažil to zapierať. Veď som mal kvôli tomu dvadsať rokov nepríjemnosti a do určitej miery sa to tiahne dodnes, lebo niektorí moji mladí kolegovia, keď sa ma na to pýtajú, nechápu, že to bolo možné.

Ešte jedna vec sa odohrala, ktorá mala pre Roberta Kvačka nepríjemnosti v normalizačných rokoch. Začiatkom jari v roku 1966 priniesol týždenník Kulturní tvorba z pera Václava Krála recenziu Husákovho Svedectva o Slovenskom národnom povstaní. Recenzia bola inšpirovaná Antonínom Novotným. Václav Král mal za úlohu priniesť, ako to raz trefne charakterizoval Vilém Prečan „hlavu Gustáva Husáka Antonínovi Novotnému na táci“. Mal dokázať, že Husák je buržoázny nacionalista naďalej, aj keď už je občiansky rehabilitovaný, že nie je síce zločinec, kriminálnik, spolupracovník Gestapa a ja už neviem čo všetko sa o ňom v procesoch hovorilo. Ale že sa nezmenila podstata veci. O Povstaní aj tak Nemci všetko vedeli a všetky tieto predstavy a koncepcie Povstania boli iluzórne.

V tlači sa rozpútala búrka medzi historikmi, ktorí sa ako jeden muž postavili proti takýmto tvrdeniam. Samozrejme ani nám študentom to nebolo jedno. Ja som v tej dobe na fakulte viedol nejaký spolok záujemcov o históriu, podporoval nás v tom František Červinka, a chcel som organizovať dve besedy. Jednu s Václavom Králom a druhú s Gustávom Husákom. S Husákom som sa vtedy stretol v Bratislave. Povedal mi, že do Prahy nechce ísť pred XIII. zjazdom KSČ, ale nech si pozveme niektorého renomovaného českého historika, ktorý sa touto témou zaoberá, napríklad takého Viléma Prečana. Čo sme aj neskôr urobili a besedu s Prečanom niekedy v máji 1966 uskutočnili. Ale späť k Václavovi Královi. Napísal som mu list, požiadal som ho o prijatie, čo on aj urobil. Mal som z neho strach, horko-tažko som mu povedal, čo som chcel, nepustil ma viac menej k slovu, chodil po svojej pracovni v budove Ústavu dejín európskych socialistických krajín. Nakoniec sa dal presvedčiť, že na fakultu príde a so študentmi pobeseduje. Podmienil to tým, že tam nebude prítomný žiaden z učiteľov. Lenže na katedre to nechceli pripustiť, asi vedeli o Královi svoje, a tak delegovali jedného z najmladších, ale aj najerudovanejších historikov, ktorý by sa mohol postaviť Václavovi Královi a situáciu nejakو uhasiť, ak by bolo treba. A to bol Robert Kvaček! Beseda sa uskutočnila. Václav Král na to ale nezabudol, považoval Kvačka za inšpirátora tejto debaty na fakulte a niekoľkokrát mu jeho účasť na tejto akcii v dobách normalizácie dal nepríjemne pociťť.

V tom roku 1966 vyšla podľa mňa najlepšia Kvačkova kniha Nad Evropou zataženo. Náklad dvatisíc exemplárov sa rýchlo rozobral a nikdy nevyšla jej reedícia. Kniha ma veľmi zaujala, že som ju čítal niekoľkokrát; a aj keď som Kvačka vyzýval, aby

napísal druhý diel, ktorý by pokračoval do začiatku druhej svetovej vojny, nikdy si na to nenašiel čas.

Spomínam ešte na jeden jeho prejav. K päťdesiatemu výročiu republiky, teda 28. októbra 1968, som organizoval slávnosť. Dekan Jaroslav Kladiva nič nenamietal, ale problém bolo zohnať rečníkov. Veru mnohým z tých, ktorých som oslovil, sa do toho nechcelo. Na uliciach v tej dobe strážili policajti spolu s vojakmi základnej služby, neustále sa nám hovorilo „o nedozrielych následkoch“. Hlavný prejav mal nakoniec Robert. Svoju brilantnú prednášku zakončil slovami: „československá otázka je otázka európska“. Zanechalo to v nás hlboký dojem. Myslím si, že nikdy tento prejav nebol publikovaný.

R. Kvaček mi robil aj oponenta pri diplomovej práci a aj po skončení vysokoškolských štúdií som s ním z Historického a neskôr Orientálneho ústavu udržiaval kontakty. Neboli časté, mal iné starosti, ale vedeli sme o sebe. Po roku vojny som ho hneď vyhľadal a upozornil ho, že sa na neho pri výsluchu pýtal štátna bezpečnosť. Mal som počas toho roku vojenčiny niekoľko výsluchov a uvažoval som, či mám na to upozorniť ľudí, o ktorých som zistil, že sú predmetom záujmu ŠtB. Nakoniec som si povedal, že aj keď ich to znepokojí, iste je lepšie, keď budú vedieť, do akej pozornosti sa dostali. Aj neskôr v rumburskom období, keď som mal výsluchy, vždy som upozornil na to, ak tam padlo nejaké meno. Je zaujímavé, že nikdy mi nikto nepovedal, že by bol vypočúvaný v súvislosti so mnou. Že by ŠtB bola tak ohľaduplná?

Po návrate z vojny nevedel som nikde nájsť zamestnanie. Z Orientálneho ústavu som sa dozvedel, že to neprichádza do úvahy, a všade tam, kde boli voľné miesta mali svojich vylúčených a vyškrtnutých zo strany dost, než by prijali nového podobne postihnutého pracovníka. Až som sa zamestnal v Pragocare. Nič mi akože nechýbalo, ale stále som hľadal nejaké iné miesto, kde by som aspoň trochu mohol použiť svoje vzdelanie. Až napokon v Rumburku sa rozhodli prijať ma do tamjšieho múzea. V tom čase som sa niekoľkokrát radil s Robertom Kvačkom, ako ďalej. Bol som z celej situácie dosť deprimovaný, nevedel som, čo ma čaká, odchádzal som do kraja, kde som nikoho nepoznal. Robert Kvaček ma veľmi upokojoval, hovoril, že je to prechodné, že sa dá žiť všade, veľmi ma povzbudzoval, že budem môcť aj odborne pracovať a nech by som čokoľvek potreboval, môžem sa na neho pokojne obrátiť. Svoje priateľstvo mi preukázal aj tým, že ma pozval asi týždeň pred odchodom do Rumburku k sebe domov na večeru. Považoval som to za veľkú česť. Dal mi mnohé rady, na ktoré som často a vďačne v Rumburku spomínal.

Po pár rokoch som sa zase ozval s prosíkom, či by ma nevedel pri dizertačnej práci, lebo jednak boli na mňa tlaky zo strany mojej mamy, aby som si konečne urobil doktorát filozofie a potom, každý mi v Rumburku hovoril pane doktore a pripadal som si ako Lžidmitrij. Márne som vysvetľoval, že nie som doktor.

Robert veľmi ochotne sa na to podujal. Dohovorili sme sa, že budem každý týždeň za ním chodiť do Prahy a v jeho konzultačných hodinách preberať jednotlivé pasáže a potom kapitoly dizertačnej práce. Tiež mi poradil, aby by som si vybral iný obor ako svetové dejiny, z čoho som mal obavu. Nie že by som to nevládol, ale z jedného examinátora, ktorý by mi to určite nedal, aj keby som vedel ako Boh. Ze je možné si naštudovať českú a slovenskú literatúru a urobiť rigoróza z toho. Časovo sa to pretiahlo, lebo profesor Miloš Tomčík, ktorý bol ochotný ma vyskúšať, mi dal preštudovať veľké množstvo literatúry. Nedalo sa to rýchlo zvládnuť, ale som mu za to dodnes vďačný, lebo

prečítal som to, čo by som inak asi ťažko prečítal, a v ďalších zamestnaniach sa mi to potom hodilo. Doktorát som urobil v roku 1980.

V tých rokoch normalizácie nielen pre mňa, ale pre mnohých ďalších čitateľov bola povzbudivým čítaním pravidelná rubrika venovaná histórii v Svobodnom slove, v sobotňajšej prílohe. Pod značkou kk – nebol to vraj len Robert Kvaček, ale vždy som intuitívne vedel, čo napísal on – bol nejaký profil osobnosti, či historický príbeh prevažne z medzivojnového obdobia, ale aj zo starších dejín. Škoda, že si niekto nedal tú prácu, aby to vydal knižne, lebo pre rozšírenie všeobecných znalostí mala táto rubrika neobyčajný význam.

Za pár rokov sa naskytla šanca vrátiť sa do Prahy. Začal som pracovať v novoutvorenej inštitúcii, v Dome slovenskej kultúry. Nebolo to jednoduché etablovať novú kultúrnu inštitúciu v Prahe, aby sa stala partnerom a bola braná vážne. Vtedy mi mnohí moji priatelia a učitelia pomohli, lebo vstúpili do Klubu slovenskej kultúry a začali so mnou spolupracovať. Tak to urobili Robert Kvaček, Josef Polišenský, Eduard Maur, Otto Urban, Zdeněk Urban a ďalší. Zúčastňovali sa besied, uvádzania kníh. Spomínam najmä na celodenný seminár o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi z mája 1989. Robert Kvaček, ktorý tam mal referát, okrem iného v diskusii povedal, že potrebujeme nie jedného, ale niekoľko Štefánikových životopisov. Kto by si myslel, že tieto slová sa tak skoro naplnia. Je pozoruhodné, že pri tomto a niektorých iných podobných programoch, ktoré sme koncom osemdesiatych rokov realizovali, už sme nemali žiadne ťažkosti. Aspoň nie viditeľné. Dokonca Zdeněk Urban vymyslel, že seminár o Štefánikovi ešte pred novembrom 1989 financovala Socialistická akadémia! Stretávali sme sa vtedy s Robertom pomerne často. Najmä po zmene režimu, keď som organizoval a moderoval rôzne besedy, na ktoré prichádzal. Po skončení činnosti Domu slovenskej kultúry, čo bol následok rozdelenia štátu, som uvažoval čo ďalej. Ale podal mi pomocnú ruku iný môj učiteľ a priateľ Vilém Prečan a zamestnal ma v Ústave pro soudobé dějiny. Tak som sa vlastne obľúkom vrátil tam, kde som začínal, k histórii, ale s tým, že som mal širšiu možnosť jej uplatnenia. V roku 1994 sa na jeseň utvorila česko-slovenská komisia historikov, ktorej som členom. Mám šťastie, že v nej som po boku dvoch ľudí, ktorí ma v živote veľmi ovplyvnili, s Robertom Kvačkom a Vilémom Prečanom. Kiež by nám to ešte veľa rokov vydržalo!

Vojtech Čelko

Moje setkávání s Robertem Kvačkem

Hned v první hodině historického prosemináře se nám coby ještě nerozkoukaným studentům dostalo velmi praktické rady: „Běžte si neprodleně koupit příručku Kvaček – Olivová: Dějiny Československa 1918–1945. Použijete to sice ke zkoušce až za tři roky, ale to už bude pozdě bycha honit. Taková knížka se už dlouho zase neobjeví.“ Bylo to v oněch pohnutých dnech na počátku října 1968; a rádce snad netušil, jak dalekosáhlé proroctví vyslovil.

Příručka byla na svou dobu převratná. Robert Kvaček je autorem pasáží za léta 1935–1945. Využil jsem jí ještě v průběhu studia a na konci 3. ročníku přišla souborná komisionální zkouška z národních a obecných dějin od konce třicetileté války do roku 1945. Z trojice examinátorů měl pověst nejnáročnějšího František Jordán, byť z té masy témat zkoušel „jenom“ národní dějiny. Ztroskotat se u něho dalo i na zdánlivě banálních otázkách, o nichž si studenti mysleli, že je dobře ovládají už ze střední školy.

F. Jordán občas začínal zkoušku otázkou z historiografie či metodologie konkrétního problému; tak se také stalo a to mi vyhovovalo. Pak volně přešel k souvisejícím tématům způsobem, který rovněž vyžadoval analytický postup. Zato nakonec přišla zcela konkrétní výkladová otázka – takové jsem neměl zrovna rád – a to „karlovarské požadavky“. Avšak z podání R. Kvačka – z podání obsahu a struktury karlovarských požadavků i z podání jejich skutečného smyslu a věcného dosahu – mi téma doslova samo nalezlo do hlavy. A zase z ní vyšlo právě k plné spokojenosti examinátora.

A podobně mi znovu výklad R. Kvačka skvěle posloužil u státnic, mimo jiné k činnosti londýnské vlády za války a shodou okolností u téhož examinátora. To už jsem znal Kvačkův spis Nad Evropou zataženo i jiné jeho práce a dokázal jsem vnímat nejen obsahovou složku, ale i skvělou stylistiku autora.

V dalších letech se naše cesty spíše mýjely. Pražská fakulta byla z našeho pohledu vnímána jako aréna hrůzovlády V. Krále a A. Zavadové. Pouhé procházení okolo bylo pocíťováno jako flagelantství, resp. jako téměř kladení vlastní hlavy na špalek. Naše výjezdy do Prahy se zpravidla odehrávaly v rytmu: ráno prvním spojem tam, rovnou do archivu nebo do knihovny, nikam jinam, bez pauzy, večer posledním spojem zpátky do Brna. Doba vedla k minimalizaci kontaktů; z pražských historiků jsem tehdy udržoval soustavnější kontakty vlastně jen se Zdeňkem Sládkem. A u obou, tedy u R. Kvačka a Z. Sládka, si zpětně uvědomuji, že mne z pražských historiků ovlivnili nejvíce.

Častěji jsme se potkávali s Robertem Kvačkem teprve od roku 1990. A to nejčastěji na Slovensku, na podnicích pořádaných Historickým ústavem SAV, atp. A odtud byl už jen krůček, aby nás spojila Česko-slovenská komise historiků. R. Kvaček není jen jejím nestorem, ani jen jejím dobrým duchem.

Nad objemem práce, kterou odvedl pro komisi, nad bohatstvím nápadů, které za tím stojí, je nutno prostě smeknout. A zdaleka nejde jen o každoroční (!) „liberecké semináře“, pro něž znamená hlavního programátora. Ze své strany bych rád vyzvedl jeho zásadní podíl na postupném formování profilu Česko-slovenské historické ročenky. Na samotném obsahu Ročenky se R. Kvaček výrazně spolupodepsal jak vlastními pronikavými úvahami (připomeňme alespoň jeho průrazných Dvanáct glos o historiografii nové doby, Česko-slovenská historická ročenka 2004), trefnými komentáři, do posledního slova promyšlenými a „padnoucími“ úvody k protokolům z libereckých seminářů, tak i výběrem a ovlivňováním referentů u konferencí, na jejichž pořádání se spolupodílel a z nichž protokoly byly následně vydávány v Ročence. A co jeho desítky výstižných recenzí pro Ročenku!

Stejně tak bych mu rád poděkoval za velmi taktní a přátelské rady a podněty k mé vlastní práci nad Ročenkou. Naučil mne pořádnosti v redaktorské práci. Naučil mne třeba také, čeho se vyvarovat při pořádání konferencí a seminářů, a mnoha dalším cenným věcem. A nikdy přitom nepoužíval „kazatelských“ metod, nýbrž nejčastěji forem, které mají být vnímány „šestým smyslem“. Byť by tedy moje „fotogalerie“ (ve smyslu výše

uvedeném Vojtechem Čelkem) byla širší, Roberta Kvačka bych do ní rád a s úctou rovněž zařadil. Podobných nepřímých žáků má jubilant rovněž řadu.

A tak jak Robertu Kvačkovi tak i sami sobě – ne nesobecky – přejme, aby mu jeho dosavadní energie ještě dlouho vydržela.

Vladimír Goněc

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2007

Rok 2007 priniesol pre komisiu – ako už tradične – dve štandardné zasadania a ďalší zo série libereckých seminárov. Všetky tri akcie sa zaradili k vydareným a po dlhých mesiacoch neľahkých príprav, po úspešnom priebehu a dobrých ohlasoch zostali v každom účastníkovi i v radoch členov komisie dobré pocity a s odstupom času i spomienky. Rok 2007 však priniesol i ďalšie pozitívne a nie každodenné správy. Grantová agentúra ČR po náročnom schvaľovaní procese znovu poskytla finančné prostriedky na ročenku komisie, čo možno určite chápať ako uznanie jej kvalít a súčasne pozície, ktorú si vydobyla medzi odbornými periodikami. Komisii sa tým na ďalší trojročný cyklus uvoľnili ruky na tvorivú prácu a nové projekty. V priebehu roka boli dvom renomovaným členom komisie udelené prestížne ceny. Robert Kvaček si z Bratislavy odniesol Cenu Vojtecha Zamarovského a Dušanovi Kováčovi bola udelená Plaketa Františka Palackého. Obom za zásluhu v historických vedách a ich popularizáciu. Blahoželáme!

Rok 2007 sa pre komisiu oficiálne začal v dňoch 17.–19. 4., keď sa v Košiciach uskutočnilo 26. zasadanie Česko-slovenskej komisie historikov. Na zabezpečení zasadania, jeho spoločenského i vedeckého programu sa podieľal miestny Spoločenskovedný ústav SAV. Sprievodnú vedeckú akciu tvoril seminár na tému Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov. So zabezpečením referentov boli mimoriadne veľké problémy, ale nakoniec z toho vzišla dobre navštívená akcia s kvalitným interdisciplinárnym charakterom, keď sa diskusia musela prerušovať a keď čas plynul oveľa rýchlejšie ako pri mnohých podobných podujatiach. Pozoruhodný bol počet účastníkov doslova z celého Slovenska. Na slávnostnej večeri sa s členmi komisie a hosťami podujatia zúčastnili pracovníci Spoločenskovedného ústavu SAV na čele s jeho riaditeľom M. Gajdošom. Bolo vidieť, že komisia má na východe Slovenska už veľmi dobré meno a reputáciu.

Na košický seminár sa podarilo M. Čaplovičovi získať na Úrade podpredsedu vlády SR jednorazovú finančnú dotáciu, čo umožnilo uskutočniť košické podujatie (náročné na cestovné i počet ubytovaných) na solídnej úrovni.

Z prerokúvaných záležitostí treba upozorniť na seminár v Hradci Králové, kde sa pod záštitou komisie v dňoch 7. a 8. marca 2007 konalo 2. stretnutie mladých vedeckých pracovníkov o českých, slovenských a československých dejinách. Komisia s uspokojením vzala na vedomie informáciu o vydarenom priebehu a dala súhlas aj do budúcnosti so záštitou nad touto akciou mladých historikov, pri zrode ktorej stála.

Dňa 10. 7. 2007 sa v Brne už tradične stretla redakčná rada Česko-slovenskej historickej ročenky. Zaoberala sa prípravou jesenného pražského zasadania, stavom dvadsiateho čísla ročenky (budú v nej materiály z jesene 2006 v Ostrave, z vyššie spomínaného podujatia v Košiciach a z vtedy ešte pripravovaného letného seminára v Liberci), pričom komisia už mohla s uspokojením hodnotiť aj najnovšie jedenáste číslo. Obsahovalo materiály zo Slovensko-českého historického fóra v Olomouci v novembri 2005 (Slovenská historiografia po roku 1989), zo seminára v Bratislave v apríli 2006 (Cirkev a formovanie občianskej spoločnosti) a zo seminára v Liberci v auguste 2006 (Svet a Československo

od krízy ku kríze, 1956–1962). Ročenka ďalej obsahuje štúdie a pravidelné rubriky, pričom osobitne bohatá je recenzná časť.

V dňoch 27.–28. 8. 2007 sa uskutočnilo v Liberci tradičné podujatie pre českých a slovenských učiteľov dejepisu konané pod záštitou komisie. Seminár o myšlienkovvej podobe šesťdesiatych rokov 20. storočia v Československu tematicky i chronologicky nadväzoval na predchádzajúce podujatia a rovnako ho účastníci hodnotili kladne. Prijemným prekvapením bola v tomto roku slovenská účasť,

Na jeseň sa v dňoch 6.–8. 11. 2007 konalo 27. zasadanie komisie. Pôvodne bolo plánované do Českých Budějovic, ale v Košiciach sa na poslednú chvíľu, vzhľadom na tému a priaznivé okolnosti, rozhodlo uskutočniť ju v Prahe, a to doslova v jej srdci, v budove Národného múzea. Bolo to možné vďaka generálnemu riaditeľovi tejto inštitúcie M. Lukešovi, ktorý má dlhoročné osobné vzťahy na komisiu. Súčasťou programu sa stal vedecký seminár venovaný česko-slovenským mýtom, teda téma mimoriadne atraktívna. Bol použitý model, že v predvečer seminára sa uskutočnili dva vstupné teoretické referáty, od ktorých sa potom mohli v nasledujúci deň jednotlivé referáty odrážať, resp. vymedzovať. Ako referenti vystúpili skôr reprezentanti mladšej a strednej vedeckej generácie.

Pre komisiu a jej hostí uskutočnilo vedenie Národného múzea neformálny spoločenský večer. Po vlastnom seminári prijalo komisiu na už tradičnú čašu vína vo svojich priestoroch Veľvyslanectvo SR v Prahe.

Na internom rokovaní sa zrodila myšlienka rezignovať na pôvodný plán na jeseň 2008 inštitucionálne participovať na niektorom z „osmičkových“ podujatí. Odsúdili sa hrubé a neetické útoky na členov komisie v poslednom čísle Historického zborníka a rozhodlo sa, aj v súvislosti s cynickým článkom o zosnulom Ľ. Liptákovi, nepovažovať tento časopis za partnera pri akejkoľvek výmene názorov, o vedeckej ani nehovoriac.

Od konca roku 2007 je na webovskej stránke Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR pod medzinárodnou spoluprácou a heslom Komitěty a komisie informácia o Česko-slovenskej komisii historikov a jej členoch.

Rok 2008 sa ponesie v znamení zasadania v Trenčíne, kde bude súčasťou vedeckého programu dlhodobo plánovaný seminár Šport a telovýchova ako faktor česko-slovenských vzťahov, počítá sa samozrejme s Libercom a jeho chronologicko-tematickým pokračovaním letných seminárov pre učiteľov a na jeseň by sa malo 29. zasadanie komisie uskutočniť ako uzavreté a interné stretnutie, na ktorom by mali dominovať skôr programové a koncepčné otázky.

Roman Holec

RECENZIE. KRITIKA

„Historiografické návraty“ politických osobností do moderných slovenských dejín pokračujú

Záujem o historické biografie medzi odborníkmi, no vari ešte viac u širšej čitateľskej verejnosti neutícha. Ich objektom už nie sú iba špičkoví predstavitelia slovenského politického života (L. Štúr, M. R. Štefánik, A. Hlinka, M. Hodža, J. Tiso, V. Clementis, A. Dubček, G. Husák, atď.), ale aj osobnosti z „nižších poschodí“ verejného života. Pri nich sa autori už neuspokojujú iba s kratšími či dlhšími životopisnými portrétmi zväčša popularizačného charakteru, ale venujú im samostatné monografie. Dôkazom toho je aj viacero historických biografii, ktoré obohatili slovenskú dejepisnú tvorbu v ostatných dvoch rokoch. Vo svojej recenzii sa chcem niekoľkými poznámkami venovať dvom prácam, ktoré vyšli vo vydavateľstve Kalligram. Prvá sa venuje autonomistickému ľudáckemu žurnalistovi, politikovi, diplomatovi a napokon exulantovi Karolovi Sidorovi;¹ druhá prináša profil zaujímavého, no napodiv málo poznaného slovenského právnicka, publicistu, právneho teoretika a istý čas aj aktívneho autonomistického politika Emila Stodolu.² Svojím naturelom, politickými i ľudskými osudmi to boli veľmi rozdielne osobnosti, aj keď ich čiastočne spájala jeden politický cieľ: autonómia Slovenska. Je úplne prirodzené, že aj prístup autorov k opisovaniu života a verejnej činnosti svojich hrdinov sa odlišuje. Zatiaľ čo M. Katuninec s L. Kázmerovou rekonštruujú život K. Sidora (1901–1953) v dôslednom chronologickom slede a dávajú dôraz na faktografickú stránku, N. Krajčovičová pristúpila k E. Stodolovi (1862–1945) v prvom rade cez dôkladnú, niekedy až príliš detailnú analýzu jeho teoretických prác, zameriavajúcich sa najmä na citlivú národnostnú problematiku, na otázky jazyka, menšinovej politiky a samosprávy. To niekedy viedlo k opakovaniu niektorých faktov a konštatácií, čomu sa však zrejme nedalo vyhnúť. Autorka tu výdatne využila aj pamäti E. Stodolu, ktoré by si, mimochodom, zaslúžili reedíciu.

V oboch historických biografiách nejde však iba o rekonštrukciu života a verejnej práce hlavných hrdinov, ale cez ich osudy autori podávajú aj mnohé zaujímavé či doteraz menej poznané stránky moderných slovenských dejín od konca 19. storočia, až do polovice 20. storočia, s osobitným prihliadnutím na vývoj Slovenskej národnej strany, resp. Slovenskej (Hlinkovej) ľudovej strany. Navyše sa N. Krajčovičová stručne dotkla aj niektorých ďalších členov mikulášskej rodiny Stodolovcov, ktorí sa výrazne zapísali do slovenských, čiastočne i európskych dejín (Aurel Stodola – vedec európskeho významu, Kornel Stodola – popredný slovenský národohospodár, Ivan Stodola – významný slovenský dramatik a spisovateľ, povoláním lekár, ktorý bol navyše niekoľkoročným vazňom komunistického režimu). Autori publikácie o Sidorovi na jeho osudoch zas načrtávajú tristné pomery v slovenskom politickom exile po roku 1945 a 1948. Z aspektu predpokladaného čitateľského záujmu by sa azda bolo žiadalo v oboch publikáciách viac pozornosti venovať niektorým stránkam privátneho či rodinného života skúmaných osobností. Tieto poznatky sú niekedy iba naznačené vo veľmi lakonickej podobe, akoby tu bolo niečo nedopovedané, čo čitateľ môže iba tušiť.

¹ KÁZMEROVÁ, L. – KATUNINEC, M.: Dilemy Karola Sidora. Bratislava, Kalligram 2006, 199 s.

² KRAJČOVIČOVÁ, N.: Emil Stodola. Džentlmen slovenskej politiky. Bratislava, Kalligram 2007, 230 s.

Podľa môjho názoru autori v oboch knihách zvolili veľmi vhodne ich názvy, ktoré vcelku výstižne charakterizujú život a prácu hlavných postáv. Karol Sidor musel počas celej svojej verejnej, resp. politickej činnosti permanentne riešiť dilemy – neraz osudové. Autori naznačujú, že jeho riešenia týchto dílém neboli vždy optimálne, čo vyplývalo jednak z objektívnych okolností a podmienok, jednak z jeho osobného naturelu, ktorý mal často až piliš blízko k emóciám, k impulzívnemu jednaniu vedúcemu k radikalizmu, k neuvážaným verbálnym prehláseniam a činom. Všetko z presvedčenia, že práve to je najlepšia a najefektívnejšia cesta služby vlastnému národu, resp. vlastnému štátu. (Spomínaná črta, napriek mnohonásobnému sklamaniu a zlyhaniu je akýmsi večne zeleným prvkom u mnohých protagonistov slovenskej modernej politiky až do súčasnosti.) Autori Sidorovho životopisného profilu si to uvedomujú a poukazujú na „dilemy K. Sidora“ ilustrujúc to viacerými konkrétnymi príkladmi: jeho postojom k radikálnym politickým hnutiam v medzivojnovom období a počas vojnovy Slovenskej republiky, jeho zahraničnopolitickou orientáciou na Poľsko a jeho postojmi k nacistickému Nemecku, jeho stanoviskám k židovskému obyvateľstvu tločeným na póde parlamentu v roku 1937 a jeho „brzdiciami“ aktivitami počas holokaustu, jeho ambivalentnými postojmi voči J. Tisovi, resp. V. Tukovi, atď. Pravdaže, na malom priestore vcelku útlej knihy sa nedali spomenúť a analyzovať všetky stránky Sidorových politických a verejných aktivít, no aj tak prekvapuje, že nie sú tu spomenuté národné výbory z obdobia autonómneho Slovenska. Ich vznik K. Sidor inicioval (podobne ako formovanie jednotiek Hlinkových gárd), lebo pomocou nich chcel vytvárať akúsi paralelnú politickú štruktúru k autonomistickým administratívnym, resp. mocenským orgánom na Slovensku po 6. októbri 1938, keď sám bol vytlačený zo slovenskej exekutívy a bol už „iba“ členom pražskej centrálnej vlády. Bola to tiež jedna z osudových dílém K. Sidora, ktoré ho striedavo viedli raz k vrcholu politickej moci, resp. popularity u obyvateľstva, inokedy k politickým pádom, k osobným traumám a sklamaniam nielen z celkového politického vývoja, ale aj zo správania sa jeho blízkeho politického i ľudského okolia. V každom prípade však autori knihy o Sidorovi priniesli nielen veľa nových faktov a súvislostí, ale dávajú aj veľa podnetov na ďalší výskum tejto osobnosti – v širších celoslovenských, no vari aj v stredoerópskych súvislostiach. Výdatnou pomôckou budúceho výskumu, by mohla byť skutočnosť, keď sa držiteľia, resp. majitelia Sidorových denníkov (nesporne existujú) pristúpia na ich zverejnenie.

N. Krajčovičová pristúpila k rekonštrukcii života a diela Emila Stodolu cez podrobnú analýzu jeho odborných štátovedeckých prác a jeho pamätí s veľkou výpovednou hodnotou. Tu by sa autorke dalo vytknúť, že viaceré citované materiály (napr. z dobovej tlače) nepreberá z originálneho prameňa, ale sprostredkovane, z „druhej ruky“. Emil Stodola nikdy nebol, ani nemal ambíciu byť profesionálnym politikom, hoci sa v politickom živote od začiatku svojho dospelého veku angažoval a krátky čas dokonca stál aj na čele Slovenskej národnej strany. Bol zásadným kritikom jej politického pasivizmu, zástancom úzkej pragmatickej kooperácie všetkých občianskych politických prúdov na Slovensku pred rokom 1918 i počas I. ČSR. To, prirodzene, vyžadovalo veľkú dávku tolerancie, empatie a pochopenia odlišných názorov. Tým všetkým E. Stodola disponoval a preto ho autorka jeho životopisu oprávnenne nazvala džentlmenom slovenskej politiky. Myslím, že toto „džentlmenstvo“ sa netýka len obdobia, keď bol verejne činný, ale je stále aktuálne, najmä vtedy, ak registrujeme prejavy (ne)kultúrnosti súčasnej slovenskej politiky E. Stodola bol presvedčeným demokratom, slovenským národovcom, no pri tom Európanom. Bol dôsledným autonomistom – vždy v rámci štátoprávneho modelu

československej štátnosti. Nikdy neskĺzol do xenofóbie, primitívneho nacionalizmu, ani do malicherných verbálnych súbojov so svojimi súputníkmi či politickými oponentmi. Možno práve to mu vnútorne nedovolilo vstúpiť do drsnej profesionálnej politickej arény. Najostrejšie, no vždy korektné boli jeho polemiky s českým historikom na Univerzite Komenského v Bratislave s Václavom Chaloupeckým, ktorý v rámci svojich vedeckých výstupov odmietal uznať nielen identitu slovenského národa, ale aj samobytnosť slovenskej kultúry.

Svoje občianske a verejné aktivity (okrem vlastnej advokátskej praxe) orientoval na písanie politických úvah, v ktorých sa opieral o súdobé demografické a sociologické výskumy. Dotýkal sa v nich otázok autonómie a samosprávy Slovenska, v rámci čoho sa zaoberal aj tunajšou vždy citlivou národnostnou otázkou – najmä pomerom k maďarskej, resp. nemeckej národnostnej menšine. Snažil sa pochopiť ich práva a aspirácie, aj keď mal k nim často kritické postoje. Pri svojich politických úvahách (autorka z nich niekedy cituje až príliš dlhé pasáže, čím nahrádza vlastný hodnotiaci komentár) prekráčoval hranice Slovenska, resp. ČSR. E. Stodola sa snažil tunajšie problémy komparovať so situáciou vo viacerých európskych štátoch (hlavne so Švajčiarskom a Belgickom), kde hľadal modely, ktoré by sa mali uplatniť aj na Slovensku. Zdá sa však, že niekedy trochu precenil podobnosť tunajšej situácie s vyhladenými zahraničnými modelmi. Napokon však prišiel k zaujímavému záveru, ktorým zrejme predbehol svoju dobu: „Z podmanených stali sme sa účastníkmi hegemonie, ale nás neprenikol dostatočne ešte duch štátnosti, trpíme ešte (...) na akýsi provincionalizmus, hoci sa naša prítomnosť stala európskejšou a svetovejšou.“

Svoje verejné aktivity skončil E. Stodola v hektickom roku 1938. Potom sa už odmlčal, čo bolo spôsobené nielen dramatickými politickými a štátoprávnymi zmenami, ale aj jeho vysokým vekom a postupujúcou chorobou. O jeho postojoch k novému štátoprávnenému usporiadaniu Slovenska sa už veľa nedozvieme. Autorka iba lakonicky poznamenáva, že tunajší politický (antidemokratický) vývoj bol už diametrálne vzdialený od jeho predstáv, ideálov a celoživotného úsilia.

Obe recenzované práce sú doplnené obrazovými prílohami. V Krajčovičovej knihe však chýba menný register, ktorý v podobných historických biografiách je veľmi potrebný.

Ivan Kamenec

Jiří Kovtun: *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935.* Praha, Torst 2005, 898 s.

Vlastne ani neprekvapilo, že se česká recenzní publicistika nijak hlouběji a hlavně vážněji nevěnovala mohutné monografii Jiřího Kovtuna *Republika v nebezpečném světě*. Zajímá ji více literatura založená na subjektivních zdrojích obsahujících dohady, kuloárové řeči, různé okamžité fabulace jepičího trvání – dá se z nich vyvozovat „demýtizovaný“ obraz, v němž mají i portréty „velkých“ pořádné šmouhy. Politika tu není o rozhodnutích, činech, správě věcí veřejných, ale o vztazích mezi jejími aktéry, o tom, co „se povídá“,

o způsobech (nezpůsobech) soupeření. Z toho se skládá i charakteristika celého státu, není třeba pro ni hledat podstatné, důležitější jsou i jen doprovodné, ba sporné „zajímavosti“, které jsou tím povýšeny na rozhodující rysy.

Kovtunova práce je také plná zajímavostí, ty však mají svou funkci v celkovém výkladu, který usiluje zaznamenat a posoudit, co a jak určovalo vývoj a postavení Československa a jak a čím žilo Československo vnitropoliticky i mezinárodně. Pokládá je především za „Masarykův stát“: Masaryka si mohl právem zvolit za jeho ústřední politickou postavu, i když historii republiky zalidnil samozřejmě i dalšími osobnostmi. Masarykovský akcent vepsal Kovtun i do podtitulu knihy – Éra prezidenta Masaryka 1918–1935 a vlastně tím navázal na své práce sledující Masaryka od devadesátých let 19. století.

Československo se narodilo do světa, který se stal „nebezpečným“, ač měl být prostorem naděje a míru přirozeným po hrůzné ničivé válce. Postupné poztrácení tohoto očekávání zrychlené ve třicátých letech tvoří „pozadí“ Kovtunova pojetí historie československého státu. Autor důsledně pamatuje na to, co se dělo v mezinárodních vztazích a jak vypadaly státy pro Československo zvláště důležité, případně s ním i srovnatelné. Tuto komparaci pokládám za nezbytnou, jen jí lze posoudit Československo a jeho představitele, má-li být pohled důsledně historický.

Kovtunova kniha je podrobnou historií Československa a Masarykova prezidentského působení: přiřazuje se svěbytně k několika syntetizujícím pracím o prvním československém státě, které vznikly v posledním desetiletí. Je však „jiná“, i tím, jak je koncipována – jde o široce založený příběh napsaný „dějově“, zajímavě, s detailní znalostí látky, s mohutnou, ale nepřeplněnou faktografií. Vznikl politický životopis prvního československého státu a politický životopis jeho prvního prezidenta, byť oboje je i při rozlehlosti knihy tématicky vyhraněné a ohraničené. Nebyly tedy např. všude zachyceny motivy, důvody, souvislosti, následky – Kovtun však problematice dobře rozumí a hlavně ji podává rozmyslně, váží fakta a slova je vyjadřující a posuzující. Žádnému z podstatných vnitřních problémů československého státu se nevyhýbá, národnostním kolizím zvláště. Uvažuje o nich vždy v širším kontextu, československém a případně ještě rozsáhlejším, který napomáhá objasňovat a posuzovat důvody různorodých zájmů, záměrů, postojů v národnostní politice. Ve stanovisku české politiky vůči autonomistickým projektům uviděl také strach, obavu z důsledků: konflikty a potíže z let 1918–1920 zůstávaly dlouhodobým stínem, který ve třicátých letech ještě zmohutněl. K „sudetoněmecké otázce“ snad třeba uvést, že nebyla prvořadě problémem česko-německých národnostních vztahů, ale od roku 1848 souvisela s „geopolitickým“ hledáním územní a politické podoby velkého, sjednoceného Německa. Tento určující obsah měla i po roce 1918.

Masaryk nikdy nekonkretizoval představu o vyrovnání mezi českými zeměmi a Slovenskem, i když je při dostatku mírového času předpokládal. „Jeho protivníci ho byli připraveni obvinít: Chtěl nedobrovolné slovenské přizpůsobení Čechům,“ píše Kovtun. „Jeho stoupenci ho naopak mohli bránit: Politik s humanitním ideálem nemusel mít jasno o definitivních podobách státu, ale nikdy nepomýšlel na politický a kulturní útlak.“

„Destruktivní ráz návrhů slovenských radikálů vyvozuje Kovtun také ze situace v sudetoněmecké politice a „z tísně, která na Čechy doléhala z Německa“.

Československo koncem třicátých let padlo (a před ním a po něm zahynuly evropské státy další), „ale bylo to selhání uvnitř velkého nezdaru evropské politiky“. Kovtun cení, že až k hořkému konci udrželo demokratický systém, mělo „chyby a nedokonalosti a

dopouštělo se křivd“, do jeho základů „byly však vbudovány příkazy civilizovaného a kulturního života chráněné systémem parlamentní demokracie“. Zasáhly je i různé politické aféry, v nichž se – „nedemokraticky“ – angažoval i Masaryk, třeba v případě generála Gajdy. Kovtunovo posouzení má význam a hodnotu obecnější úvahy: „Masarykovi se někdy vytýká, že si v Gajdově případě nepočínal podle striktních demokratických pravidel. Jako vrchní velitel Masaryk postupoval ostře a zaujatě proti Gajdovi, svému podřízenému, důvodně podezřelému ze škodlivých machinací. Jako prezident nasazoval svůj politický vliv v důvěrných jednáních nebo ve veřejných projevech způsobem, který snad nevyhovuje nejvyšší demokratické bezúhonnosti. Jeho počínání bylo vedeno úmyslem demokracii posílit proti těm, jejichž úmyslem bylo demokracii uškodit. V tomto smyslu měl úspěch. Za jeho éry demokracie nikdy z jeho přičinění nebyla ohrožena, pouze ji na jejím okraji ohrožovaly nepřátelské živly. Československá demokracie se ubránila fašismu, i když o velikosti jeho hrozby se každý může volně dohadovat. Kdyby se italská demokracie bránila proti fašismu a německá demokracie proti nacismu prostředky stejně rezolutními a ne horšími, než jakými se proti československému fašismu bránil Masaryk, osud světa by byl jiný, nepochybně lepší. Masarykovou zásluhou byl fašismus v Československu navždy zdiskreditován. Ryzí demokracii by bylo nutno bránit ryzími prostředky, ale tato nutnost existuje jen ve světě dokonalých platónských idejí, v němž dosud nikdo nebyl a který neznáme. Není důvod právě Masaryka vysunovat do této pomyslné nejčistší sféry a ze známého potřísněného světa za ním posílat nesplnitelné požadavky. Demokracie je lepší než jiné systémy, ale není ryzí. Ryzí není ani Masaryk, natožpak jeho kritikové.“

Robert Kvaček

Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945 (zost.: Letz, R. – Mulík, P. – Bartlová, A.), Martin 2006, 389 s.

Slovenská ľudová strana (neskôr HSĽS) zohrala v prvej polovici 20. storočia nesporné významnú úlohu v slovenských dejinách. Preto treba privítať recenzovaný zborník, ktorého šesť autorov z viacerých postulátov a aspektov rekonštruje dejiny tohto politického subjektu nielen z hľadiska jeho vlastného vnútorného vývinu, ale aj v súvislosti s celkovým politickým a spoločenským vývojom na Slovensku. Zborník materiálov vlastne vzišiel z vedeckého podujatia, ktoré sa konalo v decembri 2005 pri príležitosti stého výročia vzniku ľudovej strany. Treba však konštatovať, že strana ako samostatný politický subjekt vznikla až v predvečer I. svetovej vojny, v roku 1913. Od roku 1905 pôsobila ako významné, no nie celkom jasne organizačne vyhranené „ľudácke krídlo“ v Slovenskej národnej strane. Tento fakt však vôbec nespochybňuje oprávnenosť skúmania a rekonštrukcie Slovenskej ľudovej strany už od roku 1905.

Recenzovaná publikácia nesie všetky pozitívne, no aj negatívne črty „konferenčných zborníkov“, ktoré vznikajú z vedeckých podujatí, kde sa síce objavujú nové originálne pohľady na skúmanú problematiku, no neraz iba opakujúce sa klišé a málo prínosné materiály. Nie vždy sa preto možno stotožniť s tvrdením editorov, že „*odborné štúdiá sú spracované s kritickým vedeckým prístupom*“ (s. 11). Zostavovatelia publikácie do nej

zaradili všetky na konferencii odznelé i dodatočne dodané materiály, čo je odôvodniteľné snahou poskytnúť čo najširší obraz skúmanej problematiky. Zostavovatelia ich mohli však predsa trochu selektovať, resp. upraviť, čím by sa kniha vyhla viacnásobnému opakovaniu známych faktov. (Uvedomujem si však, že pri zborníkoch sa opakovaniu nedá vždy vyhnúť a nemusí to byť vždy iba negatívum publikácie.)

Napriek vyslovenej kritickej poznámke sa domnievam, že v tejto rozsiahlej knihe jednoznačne prevládajú príspevky s primeranou poznávacou hodnotou, ktoré otvárajú nové pohľady na tému a kladú otázky, resp. podnety pre budúci historický výskum; navyše prinášajú aj originálny pramenný materiál. Treba ešte upozorniť, obsah knihy kvalitatívne i kvantitatívne ďaleko presahuje texty referátov, ktoré odzneli na spomínanom jednodňovom vedeckom podujatí. Svedčí o tom už prvá štúdia (svojím rozsahom až menšia kniha) R. Letza. Jej autor sa pokúsil o syntetický pohľad na štyridsaťročnú históriu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a po odbornej stránke nasadil vysokú náročnú latku výskumu tejto problematiky. Na takmer sto stranách tlačeneho textu (s. 12–108) Letz v hlavných rysoch rekonštruje, charakterizuje a hodnotí komplikované, neraz protirečivé štyridsaťročné dejiny ľudovej strany na Slovensku. Autor neskrýva svoje občianske sympatie k tomuto politickému subjektu, no to mu nezabraňuje, aby ako historik pristupoval ku skúmanej téme z profesionálneho hľadiska s kritickým odstupom a s triezvymi hodnoteniami. Túto poznámku uvádzam preto, že v niekoľkých štúdiách zborníka tento odstup absentuje. Letz skúma dejiny ľudovej strany v jej troch časových etapách: v predprevratovej (do roku 1918), v medzivojnovej a v období jej samovlády (rok 1938–1945), ktoré sa stalo akýmsi kritériom posudzovania celej jej 40-ročnej politickej aktivity. Tieto tri etapy svojím spôsobom rámujú aj obsah ďalších príspevkov zborníka. Ich autori zvolili buď chronologický prístup, alebo aspekt tematický – najmä pri skúmaní ideológie a programových dokumentov strany, resp. pri jej spojení s rímsko-katolíckou cirkvou (kvalitatívne nerovnaké štúdie A. Bartlovej, A. Magdolenovej, N. Rolkovej, P. Mulíka, F. Čechovej). Niektorým z týchto štúdií možno vytknúť, že ich autori nekomparujú programové východiská a ciele ľudovej strany s ich uplatňovaním v politickej praxi každodenného života.

M. Daniš upozorňuje na zaujímavý moment podielu evanjelikov na vzniku Slovenskej ľudovej strany, ktorá sa po ideologickej i personálnej stránke jednoznačne identifikovala ako strana katolícka. Podľa môjho názoru veľmi prínosné sú štúdie mladších historikov (M. Hertel, M. Holák, J. Rogul'ová, M. Pehr, M. Schvarc), ktoré sa zaoberajú jednak vnútorným (neraz krízovým) vývojom a konfliktmi ľudovej strany v období I. Československej republiky, jednak jej vzťahmi k niektorým iným politickým subjektom na Slovensku, resp. v Československu – napríklad k Slovenskej národnej strane, k Československej strane ľudovej a k jej filiálke na Slovensku, k reprezentácii nemeckej národnostnej menšiny na Slovensku. Z hľadiska čiastkových tém sú príspevky spomínaných autorov objavné, originálne a svojím obsahom prekračujú vlastnú vnútornú problematiku dejín ľudovej strany, lebo sa týkajú otázok celoslovenskej pôsobnosti.

Obdobiu rokov 1938–1945, teda, keď sa Hlinkova slovenská ľudová strana ocitla v pozícii samovládnej štátostраны, sa venujú – napodiv – len tri príspevky: O. Podolec skúma z historicko-právneho aspektu postavenie strany a hodnotí jej zodpovednosť za politický i celospoločenský vývoj na Slovensku v tomto období. M. S. Ďurica na základe pramenného materiálu z nemeckých archívov podáva obraz HSLS vo svetle nemeckých spravodajských služieb a diplomatov. Zhromaždený materiál je síce zaujímavý, no zdá sa,

že autor ho preberá a viac-menej sa s ním stotožňuje bez vnútornej kritiky, čo potom vedie, podľa môjho názoru, k čiastočne skreslenému obrazu strany v tomto komplikovanom období. Nemožno totiž prijať autorov pohľad na samovládnu stranu ako na zásadného odporcu hitlerovského Nemecka a nacionálneho socializmu. vôbec. Prečo potom III. ríša nechala vo svojom satelitnom štáte až dokonca pri moci vládnuť stranu a jej lídrov, ktorí boli údajne nepriateľsky voči nej naladení? J. Šlosiar v materiálovej štúdii podáva krátke biografické portréty politikov, ktorí vykonávali v rokoch 1939–1945 funkciu generálneho tajomníka HSLS (J. Kirschbaum, G. Medrický, A. Kočiš, P. Opluštil). Žiaľ štúdia je až príliš popisná, bez vnútornej invencie, s aprioristickými idealizujúcimi prístupmi. Zdá sa, že ju nepísal školený historik.

V zborníku má zastúpenie aj regionálna problematika. Reprezentuje ju štúdia K. Janasa, ktorá sa zaoberá vývinom Slovenskej ľudovej strany, resp. HSLS v regióne Považská Bystrica.

Za veľmi prínosnú časť zborníka považujem jej prílohu, ktorú zostavil R. Letz. V nej sa nachádzajú najdôležitejšie personálne a organizačné údaje o vývoji ľudovej strany od roku 1918 až po rok 1945. Zostavovateľ v nej podáva kompletný zoznam poslancov a senátorov strany v Národnom zhromaždení ČSR, v Krajinskom zastupiteľstve na Slovensku od roku 1928, poslancov Snemu Slovenskej krajiny, resp. Snemu Slovenskej republiky od roku 1938. V prílohe sú uvedené aj mená funkcionárov v rámci poslaneckých klubov strany.

Druhá časť prílohy sa týka funkcionárskej a organizačnej štruktúry ľudovej strany od roku 1918 až po rok 1945. Ďalšie dve časti prílohy podávajú prehľad nielen ôsmich riadnych a piatich mimoriadnych zjazdov ľudovej strany, ale aj zasadnutí jej výkonných výborov.

Do prílohy boli zaradené aj údaje o volebných výsledkoch strany, resp. o jej členeckej základni, ako ich evidovalo vedenie strany. Záverečnú časť prílohy tvorí prehľad vnútornej štruktúry strany na úrovni župných a okresných organizácií. Tento prehľad je doplnený aj menami príslušných funkcionárov. Túto časť recenzovanej práce považujem za jeden z najpozitívnejších výsledkov celého zborníka a možno iba vysloviť nádej, že podobný prehľad urobia bádatelia aj pri výskume dejín iných politických strán na Slovensku.

Trochu prekvapuje, že práca takéhoto syntetizujúceho charakteru nie je vybavená aspoň menným registrom, ktorý by pomohol čitateľovi rýchlejšie sa v nej orientovať. Možno by si zborník zaslúžil aj stručnú bibliografickú prílohu – tým viac, že niektoré historické práce (podľa mňa dost' dôležité – napríklad monografia R. Holca o Černej) sa v nej nenachádzajú.

Z hľadiska celkového prínosu možno recenzovanú prácu však hodnotiť pozitívne, lebo ukazuje – okrem iného – aj metodiku komplexného odborného spracovania jednotlivých straníckych subjektov z dejín Slovenska v 20. storočí.

História je pre mňa životnou otázkou – Jozef Jablonický: Samizdat o disente

S podtitulom *Záznamy a písomnosti* a arabskou trojkou, vydáva nakladateľstvo Kalligram *Samizdat o disente*,³ príbeh historika-disidenta, ktorý začal v roku 1973, ale prvý dokument v knihe je datovaný dňom 10. decembrom 1976 a ostatný 23. novembrom 2004, listom–vyročením, dnes už nebohého Jána Langoša, predsedu správnej rady *Ústavu pamäti národa*, v ktorom dáva súhlas k sprístupneniu osobných zväzkov a vyšetrovacieho spisu Jozefa Jablonického a jeho prípadu archivovaných v Ústave pamäti národa.

Ale príbeh začal oveľa skôr.

V roku 1969 vychádza kniha *Z ilegality do povstania*,⁴ ktorá je venovaná občianskemu odboju. Sám na to raz v jednom rozhovore spomínal, že na začiatku šesťdesiatych rokov ešte žila generácia účastníkov Slovenského národného povstania a bola v dobrom fyzickom stave, takže mal možnosť sa s nimi stretnúť a po stretnutí sa začal zaujímať o isté problémy. Bolo mu však divné, že napríklad nikto z vedeckej obce nechcel robiť históriu nekomunistického, to znamená občianskeho odboja.⁵

Túto knihu *Z ilegality do povstania* označil za „kultovú“⁶ v úvodnom slove ku *Samizdatom o disente* jeho zostavovateľ Ladislav Takáč, ale za takú ju považovali aj iní.⁷ V tejto knihe podal Jablonický inú interpretáciu Slovenského národného povstania, než bola daná Husákovým *Svedectvom o Slovenskom národnom povstaní*,⁸ ktoré režimoví historici hneď na začiatku normalizácie po príchode Gustáva Husáka do vedúcich funkcií v komunistickej strane kanonizovali za jediný možný výklad dejín odboja na Slovensku v rokoch druhej svetovej vojny. Kniha *Z ilegality do povstania* mala najprv pozitívny ohlas, priaznivé kritiky, dostalo sa jej ocenenia – druhej ceny Socialistickej akadémie v kategórii literatúry faktu,⁹ dokonca padali návrhy, aby bola predložená k získaniu vedeckej hodnosti doktora historických vied. Karta sa ale obrátila v roku 1973, keď si ústredný výbor KSS vyžiadala na knihu nový posudok. Pôvodne posudok mali napísať historici Vasil Horkovič, Ján Pivovaráč a Miroslav Kropilák. Politickú zodpovednosť prevzal riaditeľ Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS Viliam Plevza. Miroslav Kropilák sa spočiatku bránil napísaniu posudku, príliš dobre vedel o čo ide, ale nakoniec z kariéristických záujmov zmenil svoje rozhodnutie a posudok napísal. Posudky boli odovzdané, prerokované na sekretariáte ústredného výboru KSS a celá kauza sa skončila návštevou Jablonického

³ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o disente*, 3. *Záznamy a písomnosti*, Kalligram, Bratislava 2007, 448 s.

⁴ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, Epoque, Bratislava 1969.

⁵ ČELKO, V.: Druhý zväzok reedície *Samizdatov* Jozefa Jablonického. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 2006, Brno 2006, s. 428.

⁶ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o disente*, 3, Kalligram, Bratislava 2006, s. 10.

⁷ Napr. Mgr. Peter Uhlík pri programe „Historik v zákrutách času“, venovanom 75. narodeninám Jozefa Jablonického v ÚSD AV ČR v Prahe dňa 29. I. 2008 hovoril, čo pre neho ako učiteľa dejepisu táto kniha znamenala, keď vyšla, a ako nielen jemu otvorila oči.

⁸ HUSÁK, G.: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní* 2. uprav. vyd., Bratislava 1969. Je zaujímavé, že na záložke obálky sú propagované ďalšie tri knihy, ktoré Epoque vydala k 25. výročiu SNP. Popri Prečanovej knihe dokumentov Slovenské národné povstanie II. Nemci a Slovensko je odporúčaná Jablonického práca *Z ilegality do povstania* a Kropilákov a Jablonického *Slovník Slovenského národného povstania*.

⁹ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o disente*, 3, s. 24–25.

u tajomníka ústredného výboru KSS Ľudovíta Pezlára dňa 26. októbra 1973. Komunistický politik v závere stretnutia historika uistil, „že ako komunista môže ďalej pokojne pracovať a výsledky výskumu publikovať.“ Zároveň dostal uistenie, že za knihu *Z ilegality do povstania* nebude postihnutý a celý prípad sa v tichosti uzatvára.¹⁰ Ale prípad pokračoval. Jablonického ďalší rukopis s pracovným názvom *KSS v protifašistickom odboji* stále nemohol vyjsť. Chýbali posudky, príslušní posudzovatelia svoje sľuby nedodrжали. Nakoniec vznikol alibistický posudok trojice Plevza, Kropilák, Gosiorovský, ktorý sa mohol vykladať podľa toho, ako sa to hodilo. I pozitívne i negatívne. Ale k vydaniu knihy napriek tomu nedošlo, lebo kádrovník Ervín Cheben rozhodol, že kniha vo vydavateľstve Slovenskej akadémie vied nevyjde. Podľa Chebenovho názoru Jablonický „sklamal“ dielom o komunistickom odboji, nedíštancoval sa od knihy *Z ilegality do povstania*; Cheben ultimatívne žiadal, aby Jablonický odišiel z Historického ústavu.¹¹ Pričom tam do konca júna 1974 vykonával funkciu vedúceho oddelenia najnovších slovenských dejín. Štyri dni pred ukončením pracovného pomeru po štrnástich rokoch, v auguste 1974 mu zakázali prístup do budovy na Klemensovej ulici, v ktorej sídlil Historický ústav. Pričinením istých pánov zo SAV mu bolo znemožnené nastúpiť do Múzea SNP v Banskej Bystrici.¹² Nakoniec sa zamestnal v Slovenskom ústave pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody. Tým ale záujem o Jablonického nekončil.

Za dva roky, v novembri 1976 boli mu prevedené štyri domové prehliadky: dve v byte, ďalšie na pracovisku a v garáži pre „dôvodné podozrenie“, že „uchováva v dome a na pracovisku písomnosti súvisiace s trestnou vecou poškodzovania záujmov republiky v cudzine podľa §112 Tr. z. vedenou proti Pavlovi Čarnogurskému.“¹³ Prvý výsluch ako svedka v predmetnej kauze mal 8. novembra 1976 večer o 23. hodine.

Jozef Jablonický hneď od začiatku tvrdil, že celé je to zámienka, lebo s Pavlom Čarnogurským¹⁴ sa stretal len ako historik s pamätníkom. Pri prehliadke boli Jablonickému zabavené rukopisy, knihy, časopisy, korešpondencia, dokumenty, ktoré boli jeho študijným materiálom a tvorili súčasť jeho príručnej knižnice a osobného archívu. V žiadosti adresovanej na Správu vyšetrovania ŠtB v Bratislave, ktorou začína prvý dokument *Záznamov a písomnosti* sa ohradzuje proti tomu, aby boli používané termíny „žádná literatúra“, „nelegálna tlač“ a pod. Pre historika neexistuje index zakázanej literatúry, alebo index zakázaných kníh.¹⁵ K tomu zdôraznil, že „odobrané emigrantské a iné zahraničné časopisy a knihy nemal v tajnej skrýši, ktorú zložitou cestou objavila ŠtB. Všetko som mal v regáloch svojej príručnej knižnice.“¹⁶ Aj keď dvakrát urgoval, nedostalo sa mu odpovede,

¹⁰ C.d., s. 26.

¹¹ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o disente*, 3, s. 29.

¹² C.d., s. 30.

¹³ C.d., s. 2.

¹⁴ Pavol Čarnogurský (1908–1992) – ľudácky politik, poslanec Slovenského snemu 1938–1945, autor memoárov.

¹⁵ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o disente*, 3, s. 17.

¹⁶ C.d., s. 17. V tejto súvislosti upozornil, že duplikáty literatúry, ktorá vychádza na Západe, daroval Knižnici Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS v Bratislave. Tam bol tento druh literatúry označený ako „devizová literatúra“. Ako protihodnotu dostal knihy u nás vydané. I na ďalších miestach knihy zdôrazňuje, že historik sa musí snažiť dopátrať všetkých prameňov a informácií, má poznať aj názory tých s ktorými nesúhlasí – c.d., s. 32.

preto pokračoval podaním Žiadosti na Generálnu prokuratúru do Prahy.¹⁷ V Žiadosti ďalej uvádza, že príslušníci ŠtB našli u neho fotokópiu zápisnice ÚŠB,¹⁸ ktorá bola spísaná v roku 1942 s Dr. Gustávom Husákom¹⁹ a že zo zápisnice ŠtB o výsluchu s Jablonickým je možné sledovať, kam mierili otázky vyšetrovateľa.²⁰ Jablonický v Žiadosti píše, že o akcii ŠtB v Bratislave písomne informoval 14. novembra 1976 Ľudovít Pezlár.²¹ V tomto liste napísal, čo v Žiadosti uvádza, že „nechce, aby sa pripustilo doviest' stav tam, kde sa už náprava dá robiť veľmi ťažko. Neželám si, aby v súčasnej medzinárodnej situácii môj prípad vyvolal nežiaduci ohlas v zahraničí.“²²

Pričom všetkom Jozef Jablonický bol stále členom komunistickej strany a neviedlo sa voči nemu ani stranícke šetrenie.

Aj keď mu bola vrátená nepatrná časť odobraných vecí pri domovej prehliadke, Jablonický pritvrdil a začal podávať Sťažnosti.²³ Další druh písomnosti v knihe Samizdaty o disente je Osobný záznam. Prvý je datovaný 15. marcom 1978 a rekapituluje v ňom ako z podnetu štátnej bezpečnosti bolo vydané oznámenie, že „s okamžitou platnosťou sa mu zakazuje študovať archívne dokumenty, ktoré vznikli po roku 1918.“²⁴

Myslím si, že vyslovený zlom, rozhodnutie a zat'atie sa Jozefa Jablonického, nedať sa a bojovať s mocou po celý vtedy ešte nedohliadnutelný koniec trvania normalizačného režimu, spôsobila domová prehliadka z 29. júna 1978, opätovne z dôvodov vyšetrovania údajnej trestnej veci obvineného Pavla Čarnogurského.²⁵

Jozef Jablonický upozorňuje, že *policajná akcia* (prvýkrát už používa túto terminológiu) prepukla v súvislosti s jeho historickou štúdiou *Bratislava a vznik Slovenského národného povstania*. V ten samý deň ako prebehla u neho domová prehliadka, na železničnej stanici v Bratislave zadržali českého historika Václava Kurala a odobrali mu dve kópie Jablonického štúdie. Historikovi Kuralovi Jozef Jablonický zapožičal štúdiu za účelom vedeckej oponentúry.²⁶

¹⁷ Žiadosť Dr. Jozefa Jablonického z 20. marca 1977.

¹⁸ ÚŠB – Ústredná štátnej bezpečnosti – najvyšší policajný úrad počas Slovenskej republiky, ktorý mal na starosti vykonávanie policajného spravodajstva a ďalších štátno-bezpečnostných úloh. Jedno jej oddelenie – štvrté bolo špecializované na komunistov. Blížšie: MEDVECKÝ, M.: Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký. Edícia monografie, Ústav pamäti národa, Bratislava 2007.

¹⁹ Gustáv Husák bol v období výsluchov s Dr. Jablonickým nielen prvý tajomník ÚV KSČ, ale aj prezident republiky.

²⁰ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 22.

²¹ Ľudovít Pezlár (1929–1994) – komunistický politik, politický teoretik a tajomník ÚV KSS, jeden z najvýznamnejších tvorcov a realizátorov normalizácie na Slovensku. Pre nekompromisný postoj voči umelcom bol označovaný ako „Koniáš slovenskej literatury“. PEŠEK, Jan a kolektív: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948–1989. Personifikácia politického vývoja. Prešov 2003, s. 265.

²² JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente, 3 ..., s. 23.

²³ Sťažnosť v záležitosti odobratých vecí pri domovej prehliadke zo dňa 30. júna 1977. Už mesiac predtým dňa 29. mája 1977 sa začína domáhať autorského práva na odobrané rukopisy podľa zákona č. 35/1965 Zb. o literárnych, vedeckých a umeleckých dielach.

²⁴ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente, 3 ..., s. 35.

²⁵ Sťažnosť proti domovej prehliadke a odobratu písomností. JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente 3 ..., s. 36.

²⁶ Václav Kural na stretnutí pri príležitosti 75. narodenín Jozefa Jablonického dňa 29.1.2008 spomínal, že to boli dvaja starí páni s nákupom v sieťovkách, o ktorých by nikdy nepredpokladal, že by ho mohli sledovať

Jablonický sa sťažoval na odobranie vreckového kalendára, telefónneho zoznamu a na sústavné policajné sledovanie, ktoré má toľko viditeľných prejavov, že sa o ňom hovorí nielen na pracovisku, ale aj mimo neho. Upozornil, že diskrimináciu ako občana a historika už podrobne opísal a adresoval ústrednému výboru KSČ a ústrednému výboru KSS.²⁷ V sťažnosti, lebo stále sa celá kauza viedla v súvislosti s údajnou trestnou činnosťou Pavla Čarnogurského, uviedol, že aj keď sa s politickými názormi Pavla Čarnogurského nikdy nestotožňoval, „váži si Čarnogurského ako čestného človeka.“²⁸

Priam ako vyznanie je možno považovať Jablonického slová: „Nová štúdia ‚Bratislava a vznik Slovenského národného povstania‘ je nezvratným dôkazom, že napriek všetkým diskriminačným opatreniam je pre mňa história životnou otázkou a svojho vedeckého kréda, svojho presvedčenia sa nemôžem vzdať. Urobím všetko, aby som mohol pokračovať v koncipovaní historických tém. V tejto činnosti z vlastného rozhodnutia nemienim prestať, lebo to vyplýva z môjho povolania.“²⁹

V Zázname o tejto domovej prehliadke³⁰ na pracovisku upozornil, že sa konala v čase, keď jeho manželka bola v poslednom mesiaci tehotenstva. Žiadal preto príslušníkov ŠtB, aby ju ušetrili od domovej prehliadky v byte. V tomto smere mu vyhovel, ale aj tak musel manželku v jej situácii zanechať doma samotnú len s informáciou, že odchádza na Správu vyšetrovania štátnej bezpečnosti. V Zázname sa ďalej ohradzoval, že jeho osobné styky majú súkromný charakter, nie sú súčasťou trestnej činnosti a nemôže donekonečna znášať pod rúskom údajnej trestnej činnosti inej osoby sústavné sledovanie príslušníkmi ŠtB, vypočúvanie a vedenie reči, ktoré treba zaznamenať. Bránil sa, že je „historik, ktorý má právo na vlastný a samostatný výklad svojich historických tém, tak ako mu to ukazuje výskum, jeho presvedčenie a stupeň jeho poznania.“³¹

Jozef Jablonický odmietol vydať originál štúdie Bratislava a vznik Slovenského národného povstania a prezradiť, kde ho uchováva. Zároveň si vyprosil, aby sa o jeho historickej štúdii rozhodovalo na pôde ŠtB, aby policajné orgány zasahovali do sféry vedeckého výskumu a formovania vedeckých stanovísk. Na slová, že „oni dajú moju štúdiu expertom na posúdenie“ protestoval proti takémuto postupu, ktorý nemá obdoby v dejinách historiografie na území našej krajiny.³²

Vo svojej sťažnosti pre porušenie zákona, ktorú adresoval generálnej prokuratúre v Prahe z 12. augusta 1978, nazýva veci pravým menom: „Moja kauza je kauza historika, ktorý sa nevzdal a nevzdá svojich názorov.“³³

Ďalšia sťažnosť Jablonického viedla proti spôsobu zhromažďovať na neho informácie z okruhu jeho spolupracovníkov. Doslova píše: „Vyšetrovateľ Stacho z rôznych

a z ktorých sa vykfúli príslušníci štátnej bezpečnosti. V Kural bol zadržaný, podrobený výsluchu a odobrali mu dve Jablonického štúdie.

²⁷ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente, 3 ..., s. 37.

²⁸ C.d., s. 37.

²⁹ C.d., s. 37–38.

³⁰ Z 2. júla 1978.

³¹ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 41.

³² C.d., s. 47.

³³ C.d., s. 53.

strán a viackrát Horskému³⁴ predkladal otázku, či som o terajšom prezidentovi ČSSR nepoužil nejaké vulgárne slovo alebo vulgárne označenie. "V sťažnosti sa ohradzuje voči otázkam vyšetrovateľov s kým sa stretáva z Prahy, alebo kto ho v poslednom čase z Prahy navštívil. Jasne píše: „Som slobodný občan a stretám sa s priateľmi, ako chcem v plnom vedomí, že moje styky a stretnutia nie sú konšpiratívne, ani protištátne ani nesmerujú k trestnej činnosti. Avšak moje styky s ‚Prahou‘ nejako osobitne zaujímajú príslušníkov ŠtB. Nedám sa policajne zastrašiť a budem sa naďalej stretať so svojimi priateľmi a kolegami historikmi.“

Jablonický odvážne píše, že bude pokračovať v ďalšom štúdiu a písaní. K štúdiu Bratislava a vznik Slovenského národného povstania uvádza, že je len jedným kamienkom do novej mozaiky o SNP.

Spomínaná štúdia vyvolala pokračujúci záujem Štátnej bezpečnosti o Jozefa Jablonického. Išlo v nej totiž o Gustáva Husáka. Jablonický vo svojom zázname Čierny piatok v znamení § 103 Trestného zákona³⁵ opisuje Kauzu Gustáva Husáka dobe odboja v rokoch druhej svetovej vojny. Postoje nielen niektorých členov ilegálnej KSS, ale i jednotlivých ústredných výborov KSS. Zároveň udáva, prečo o tom nehovoril s vyšetrovateľmi ŠtB. Uvádza zásadný dôvod: Nezasvätený alebo zaujatý čitateľ zápisnice napísanej v roku 1942 na ÚŠB s Gustávom Husákom ju môže nesprávne, alebo tendenčne interpretovať. K spracovaniu a zhodnoteniu celého problému okolo policajnej perzekúcie Gustáva Husáka za Slovenskej republiky treba preštudovať aj ďalšie dokumenty a tiež poznať a pochopiť dobu.³⁶ Zároveň vyslovuje aj svoje kritické výhrady ku knihe Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. Niektoré jeho názory boli už uvedené v knihe Z ilegality do povstania. V tejto súvislosti spomína aj na iného perzekvovaného slovenského historika Ľubomíra Liptáka,³⁷ ktorý v posudku k Jablonického knihe predniesol varovné slová: „správne, proporčne vyvážené vyličenie jednotlivých súčastí odboja môže priniesť hnev a niekedy veľmi vynaliezavé zásahy tých, ktorí z jednostrannej interpretácie odboja roky žili.“

Jablonický hovorí, že spomínal na tieto Liptákovy slová, ale neľutuje, že nedbal jeho varovania, lebo v iných častiach svojho recenzného posudku ho Lipták len upevnil v presvedčení, že dielo o občianskom odboji vyplnilo dávnejšie volanie po takejto práci.³⁸

Vo februári 1979 v zázname Diskriminácia na pokračovanie opisuje, že jeho kauza nie je u konca, ale odhodlane píše: „Rozišiel som sa s mnohými pápmi, lebo som proti policajným praktikám. Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu, ani vtedy, keď sa mi s obrovským hukotom bude vrázať do hlavy ako žiarivé svetlo budúcnosti.“³⁹

³⁴ Michal Horský, spolupracovník Jozefa Jablonického v Slovenskom ústave pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody. Podobne tak bolo i s iným spolupracovníkom Ladislavom Kubasákom.

³⁵ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente 3 ..., s. 61. Paragraf 103 je znižovaní vážnosti prezidenta republiky, alebo verejným hanobením iného čelného predstaviteľa republiky pre jeho výkon pravomoci...

³⁶ C.d., s. 62.

³⁷ Ľubomír Lipták (1930–2003) – na vrchole svojich tvorivých síl bol vyhodnený zo SAV a takmer dvadsať rokov mal úplný alebo čiastočný zákaz publikačnej činnosti. Pracoval v Slovenskom národnom múzeu. Roku 1990 sa vrátil do Historického ústavu SAV. Autor brilantných štúdií, analýz a syntéz zo slovenských a stredo-európskych dejín dvadsiateho storočia.

³⁸ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 65.

³⁹ C.d., s. 81.

Prvýkrát v Zázname Generálnej prokuratúry SSR z 9. júla 1973 nefiguruje Jablonický ako svedok v trestnej veci inej osoby, ako doteraz, ale ako občan vykonávajúci „protispoločenskú činnosť“. Prokurátor Dr. Jozef Fulier vyslovene na Jablonického adresu povedal: „Vaša činnosť je klasifikovaná ako škodlivá nášmu štátu. Oficiálna historiografia, celá plejáda historikov zastáva objektívne stanovisko, Jablonický presadzuje subjektívne názory, ktoré škodia socialistickej spoločnosti.“⁴⁰ Jablonickému bolo vytýkané, že vyhovoval a rozširoval písomnosti, ktoré sú škodlivé záujmom republiky, pretože v nich znehodnocuje účasť 5. ilegálneho výboru ústredného výboru KSS a jeho predstaviteľov na príprave a vedení Slovenského národného povstania. Ďalej, že udržiava styky s cudzími štátnymi príslušníkmi, ktoré je možné zneužiť nepriateľským cieľom voči Československej socialistickej republike.

Jablonického stanovisko bolo, že „ak moje hodnotenia nie sú v súlade s oficiálnou historiografiou, to ešte neznamená, že sú protispoločenské, subjektívne, nevedecké a bohvie aké ešte. Každý oficiálny výklad má svoje ohraničené trvanie, svoju históriu, začiatok a koniec.“⁴¹

V zázname Večer na Bartolomejskej ulici, opisuje svoje vyhostenie z Prahy. Tematický zájazd, ktorý organizovala odborárska organizácia pracoviska, kde Jablonický pôsobil, sa pre neho skončil veľmi skoro. Ani nemal príležitosť sa ubytovať, uniformovaní príslušníci ho legitimovali a odviezli do Bartolomejskej ulice. Pri výsluchu sa dozvedel, že podľa zákona o ZNB, „je v kompetencii príslušníkov zasahovať, aby nebol porušený zákon a nenarušený sa verejný poriadok. Vraj ak by zostal v Prahe cez sobotu 1. decembra 1979, mohol by zapríčiniť vážne narušenie verejného poriadku. Preto v záujme zachovania verejného poriadku musel opustiť hlavné mesto ČSSR a vrátiť sa do miesta trvalého bydliska.“⁴²

Okrem bežných urážok pri výsluchu, kontrole kufriku, či v ňom neskrýva zbraň, odobrli mu dvesto korún na zakúpenie cestovného lístku. Zvyšok peňazí po zakúpení lístku mu spolu aj s občianskym preukazom vrátili. Policajnou volou ho odviezli na pražskú Hlavnú stanicu. Keďže sa obaja vyšetrovatelia na Jablonického tlačili, upozornil ich, aby sa s ním takto nejednali, lebo sa bude hlasno ohradzovať. Vyšetrovateľ z pozície moci mu pohrozil, že zavolajú „orgány“ proti nemu, pre rušenie verejného poriadku. Ešte ho varovali, že dvaja príslušníci cestujú vo vlaku a sledujú, či skutočne príde do Bratislavy.⁴³

Pri opisovaní svojich zážitkov z Bartolomejskej ulice Jablonický spomína, že ho cestou vo vlaku napadli často v začiatku normalizácie citované slová Laca Novomeského. Vtedy mu napísal list jeho priateľ Edo Friš⁴⁴ a sťažoval sa, že dostal pracovnú zmluvu len na tri mesiace, čo v skutočnosti bola výpovedná lehota. Novomeský prišiel Friša navštíviť

⁴⁰ C.d., s. 88.

⁴¹ Jozef Jablonický považoval konanie na Generálnej prokuratúre ako absolutórium predchádzajúcim politickým zákrokom proti nemu a jeho štúdiám. Ako odpoveď na snahu primat' ho, aby s tým prestal, bolo napísanie štúdie „Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch.“ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 235.

⁴² JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 98.

⁴³ Vracia sa k tomu v zdôvodnení žaloby o zákaze rušenia autorského práva na s. 234 svojej knihy Samizdaty o disente, 3.

⁴⁴ Edo Friš (1912–1978) – komunistický politik, novinár a historik.

domov a celú situáciu komentoval slovami: „aby nemal obavy z najhoršieho. Nebude Bartolomejská noc, bude len bartolomejský večer.“

Jablonický po nútenom návrate z Prahy bol vyšetrovaný v Bratislave o tom, s kým sa mal stretnúť v Prahe a s kým tam udržiava kontakty, čo odmietol. Vo svojom zázname Po Bartolomejskej na ulici Februárového víťazstva jeho v tejto súvislosti slová boli: „Kam by sme prišli, keby som pod kepienkom tejto a podobných otázok uvádzal políciu priateľov, ktorých si vážim.“⁴⁵

Jablonický na svoj nútený odchod z Prahy reagoval žalobou z 29. decembra 1979, pričom žiadal o náhradu škody vo výške šesťdesiat deväť korún, čo bola cena cestovného lístku Praha – Bratislava, „spôsobenú nesprávnym úradným postupom, ale navrhol aj vstup prokurátora do konania.“ Obrátil sa na závodný výbor ROH svojho zamestnávateľa, kde podrobne popísal celú kauzu s tým, že nemôže a nebude mlčať o týchto záležitostiach. Mlčanie by sa mohlo mylne považovať za nejakú formu sa jeho poddania sa policajným praktikám.⁴⁶

Ale tým sa to neskončilo. Keď takmer po roku, v septembri 1980 bola poukázaná na Jablonického adresu z Federálneho ministerstva vnútra čiastka sedemdesiat jeden korún (dve koruny boli asi úroky). Jablonický stiahol časť svojej žaloby týkajúcej sa finančnej úhrady, ale rozšíril ju so žiadosťou morálnu satisfakciu, ktorá mala spočívať v tom, aby sa žalovaný to jest Federálne ministerstvo vnútra ospravedlnil jeho zamestnávateľovi a podalo vysvetlenie Závodnému výboru ROH vo veci jeho zadržania v Prahe.⁴⁷ Veľkú odvahu prejavil Jablonický tým, že v roku 1980 podrobne popísal praktiky, akými ho lanáril do služieb za spravodajského agenta pri jeho cestách do zahraničia. O takých veciach sa potajomky veľmi dôverne hovorilo, ale napísať o tom, aby to kolovalo ako samizdat vo verejnosti s označením mien a dátumov, to sa ani v českých krajinách, kde bola v tomto smere kvalitatívne iná situácia, nestávalo. Tomu hovorím odvaha!

Keď som pokračoval v čítaní Jablonického *Samizdatov o disente* 3, pripadal som si, ako keby som hral klavírnú skladbu a jednotlivé témy rozvíjal vo variáciách. Aj keď viem, aký je Jozef Jablonický nemuzikálny typ. Opatovne sa v knihe vracia k jednotlivým prípadom svojho perzekvovania, píše o nich, dodáva k nim podrobnosti, ktoré ho napadli po zložení všetkých kamienkov príbehu do mozaiky, aj keď často ide o značný časový posun. V Odôvodnení sťažnosti, ktorú podal dňa 7. januára 1981 opätovne vyžaduje navrátenie odobraného osobného majetku počas domových prehliadok. Nebojí sa poukázať, kto za tým všetkým stojí. Konstatuje: „akcia príslušníkov ŠtB zahájená 8. novembra 1976 nebola len záležitosťou polície a prokuratúry. Bola to vec viacerých orgánov politického systému, ktorý chcel historika „normalizovať“ stoj čo stoj.“⁴⁸ Ide o umlčanie historika, ktorý svojim dielom Z ilegality do povstania nezapadol do dvornej historiografie, ktorá sa etablovala v sedemdesiatych rokoch.

Jeho slová treba si uvedomiť, kedy boli napísané! Znejú priam výhražne: „Policajný záťah prispel, ba vyvolal moje odhodlanie pokračovať v tvorivej práci historika

⁴⁵ JABLONICKÝ, J.: *Samizdaty o disente*, 3 ..., s. 101.

⁴⁶ C.d., s. 110.

⁴⁷ C.d., s. 135.

⁴⁸ C.d., s. 144.

mimo oficiálnej štruktúry.“⁴⁹ Napríklad pri komentovaní odobraných vecí a jednotlivých prác dotýka sa aj stíhania podľa už zmieneného paragrafu 103: „Pokiaľ sa týka Vnukovho článku o Husákovi, nikdy som sa nestotožňoval s názormi Františka Vnuka, žijúceho v Austrálii. Avšak vždy si so záujmom prečítam všetko, čo napísal a v budúcnosti napíše Vnuk.“⁵⁰

V rámci samizdatu neváhal napísať aj zoznam proskribovaných monografií a štúdií, ktoré už nevyšli, aj keď boli zmluvne dohovorené. I keď boli tlaky na jednotlivých vydavateľov, tiež je vidieť na osobnej odvahe, či prostej ľudskej slušnosti, ako jednotliví pracovníci reagovali. Z redakcie Nových obzorov z Prešova mali odvahu ospravedlniť sa a napísať: „štúdia sa vyhodila zo zborníka na zákrok, ktorému oni nemohli zabrániť.“ Iní neodpovedali, nevysvetlili.

V roku 1981 Jablonický spísal štúdiu o svojich vzťahoch s vtedy všemocným Viliamom Plevzom, riaditeľom Ústavu marxizmu-leninizmu KSS. Pod názvom *S amicenkom v Mnichove*⁵¹ rekapituloval v nej desaťmesačný študijný pobyt na pozvanie Humboldtovej nadácie. Píše o rôznych stretnutiach s emigrantmi slovenského pôvodu, niet divu, v Mnichove bola redakcia rozhlasovej stanice Slobodná Európa, ale aj o rôznych zvláštnostiach, ktoré sa prihodili a viedli k ich rozchodu. Jablonického slovami: „Rozišiel som sa s amicenkom, ale bez hnevu a zaujatosti.“⁵²

Jablonický otvorene píše, že Amicenka má účasť, dokazateľnú a spečatenú jeho podpisom, na dvoch posudkoch, ktoré stranícki aparátnici využili ako dôvod jeho diskriminácie a vylúčenie zo života tvorivých historikov.⁵³

V uvedenom samizdate vysvetľuje aj svoje postoje k dvornej historiografii a končí slovami, že „bol vylúčený z KSČ. Podal som odvolanie s prílohami, v ktorých som iba potvrdil, že som na inej platforme ako tí, ktorí rozhodli o mojom vylúčení. Členstvo v KSČ bol môj veľký omyl.“⁵⁴ Jablonický si ale neberie servitky a píše otvorene o niektorých kontaktoch, ktoré Amicenka mal s pracovníkmi rádia Slobodná Európa a ako píše „isté veci si ponechávam v rezerve.“⁵⁵ Končí túto tému slovami „nikdy som sa neznižil na úlohy, ktoré by mohli pošramotiť moju povesť človeka a historika. Nikdy som neporušil zákony a normy správania sa v hostiteľských krajinách, ale ani krajiny, ktorej som občanom, dnes šikanovaným a diskriminovaným.“

Príbeh francúzskeho kamiónu, ktorý je dobre známy v českých krajinách, zo slovenského pohľadu s následkami pre troch bratislavských disidentov – Milana Šimečku,

⁴⁹ C.d., s. 145.

⁵⁰ C.d., s. 154.

⁵¹ Amicus – z latinčiny priateľ. Medzi slovenskou džentry bývalo zvykom oslovať sa nielen „pán brat“, ale aj „amice“. Zdrobnelina mala znamenať „priateľko“. Priateľské vzťahy kedysi medzi trojicou Jablonický – Mlynárik – Plevza boli tak blízke, že Ján Mlynárik robil Viliamovi Plevzovi začiatkom šesťdesiatych rokov svedka na svadbe. Jablonický si neodpustil poznámku, že „Amicenka z histórie urobil biznis. Vyšlo mu to a zbohatol ako žiaden iný historik.“ C.d., s. 299.

⁵² JABLONICKÝ, J.: *Samizdaty o disente*, 3 ..., s. 173.

⁵³ C.d., s. 178.

⁵⁴ C.d., s. 179.

⁵⁵ C.d., s. 180.

Mira Kusého a seba opísal v samizdate Štyri dni v cele 110.⁵⁶ Aj keď bol prepustený z cely predbežného zadržania, sám sa nachádzal vo veľmi zložitej situácii: zdravotné problémy, stroskotanie súkromného života⁵⁷ – zostal mu vlastne len syn Tomáš, k tomu ďalšie výsluchy. V auguste 1981 hodnotí v Liste priateľovi svoju situáciu.⁵⁸ Napriek domovým prehliadkam a odobraní vyhotovených štúdií – originálu, alebo strojopisnej kópie, existujú zachované exempláre a to je dôležité. V auguste 1981 generálny prokurátor SSR zamietol Jablonického „sťažnosť“ ako nedôvodnú. Proti tomuto uzneseniu sťažnosť nie je prípustná.⁵⁹

Pozoruhodný je bilancujúci samizdat O piatom desaťročí, ktorý napísal k svojim bližiacim sa päťdesiatinám, ktoré oslávil 3. januára 1983. Jablonický je vo svojom živote veľmi skúpy, čo sa týka informácii o sebe a svojom súkromí. Prečítal som takmer každý jeho rozhovor, ktorý poskytol od roku 1990 tlači, lebo nakoniec ich nebolo tak veľa. Ale v tomto samizdate prekročil svoju hranicu a priam sarkasticky znejú jeho slová: „Hoci obhajujem svoje stanoviská a mnohé životné rozhodnutia, predsa musím pripustiť jeden osudovo mylný krok – uzavretie druhého manželstva 14. decembra 1974. Naletel som a tak mi treba.“⁶⁰

V bilancovanom desaťročí došlo aj k jeho vylúčeniu z KSČ. Už predtým v jednom samizdate hovorí o svojom členstve ako o omyle. Teraz opisuje, ako sa dostal pred disciplinárnu komisiu, kde sa očakávala od neho sebakritika, ale on, „s ktorým sa jednalo ako prašivou ovcou,“ niečo takéto odmietol. K podpisu, ktorý spečatil jeho vylúčenie z KSČ, pripísal: „Dôvody vylúčenia z KSČ skresľujú a nepravdivo uvádzajú celkovú skutočnosť, najmä charakter mojej vedeckej práce. Ohradzujem sa proti administratívnej a politickej diskriminácii.“⁶¹

Za udalosť, ktorá najhlbšie poznačila jeho osobný život v tomto desaťročí označuje narodenie syna Tomáša.⁶² Ale aj v neskorších samizdatoch sa objavujú vrúcné slová otcovskej lásky k synovi. Už vidieť to z jeho slov: „Tomášik zaspí a na jeho milú tvár dlho bude upretý môj zrak. Čo Ťa, synáček môj, v živote čaká?“⁶³ Málakedy som sa stretol s takým súzvukom medzi rodičmi a deťmi, ako panoval medzi Jozefom Jablonickým a jeho synom Tomášom. Často som ich videl, ako spolu kráčajú, a do dnešných dní spolu trávia veľa času.

V texte rozoberá aj svoju úvahu o odchode do emigrácie a dôvody, ktoré ho nakoniec viedli k upusteniu od toho.

Píše o svojich priateľoch Mirovi Kusom, Milanovi Šimečkovi, Jánovi Mlynárikovi, ale aj Hane Ponickéj a jej manželovi Jaroslavovi Šolcovi. S vďakou spomína na rodinu svojej sestry Margity, za ktorou chodieval do Zavaru a ktorá mu so svojou rodinou vytvorila zázemie, keď to potreboval.

⁵⁶ C.d., s. 189–203.

⁵⁷ Viac v samizdate Z cely do nemocnice na s. 203, 205, 207. Ďalej 245, 251, 254 a 258.

⁵⁸ Historik Vilém Prečan v Scheinfelde v Nemecku.

⁵⁹ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 213.

⁶⁰ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 243.

⁶¹ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 245.

⁶² 2. júla 1978.

⁶³ JABLONICKÝ, J.: Samizdaty o disente, 3 ..., s. 261.

Svoju solidaritu dokázal prejavíť aj iným perzekvovaným. Intervenoval u predsedu vlády Petra Colotku v prospech zatvoreného maďarského disidenta zo Slovenska Mikuláša Duraya. Jeho slová: „Umlčovať ho väznením, nie je dobrým príspevkom k bilancii slovensko-maďarských vzťahov.“ Ale neodpustí si poznámku, že pri posudzovaní komplexu problémov okolo slovensko-maďarských vzťahov nebude na škodu pripomenúť Dr. Durayovi a iným, že existovala maďarizácia a že existuje tiež slovenská menšina v Maďarsku.⁶⁴

Existenciu policajných provokácií pod kamuflážou poštovej zásielky zo zahraničia opisuje vo svojom príbehu o zaslanom balíčku s časopismi Svedectvo z Paríža zabalenom s práškom na pranie. Dokazuje to následnými výsluchmi a domovými prehliadkami, ale aj svojimi sťažnosťami.

Rady zo strany vyšetrovateľov štátnej bezpečnosti „Pán Jablonický, venujte sa histórii!“ glosuje slovami: „Azda sa mám venovať histórii tak ako filatelista zbieraniu známok? Len tak súkromne pre vlastné potešenie, ktoré mi občas pokazia policajné komandy?“⁶⁵

Zaujímavé je Jablonického kladné hodnotenie historika Ľudovíta Holotíka. Spomína jeho veľkopanské spôsoby, svojrázny salónny komunizmus, ale považuje ho za korektného človeka.

Jablonický tiež vysvetľuje, prečo na Slovensku nebolo možné vydávať napríklad disidentské zborníky z oblasti histórie: „Bratislavské prostredie je iné ako pražské. Preto tá sústavná a vytrvalá snaha istých orgánov izolovať nás od Prahy. V Bratislave nedáš dohromady troch štyroch umlčaných historikov, ktorí by sa odhodlali ísť so svojou kožou na verejnosť, vydali zborník štúdií, alebo inou formou sa začlenili do neoficiálnej tvorby. Existenčné, nákupné a rodinné starosti tiež odvádzajú od tvorivej aktivity.“⁶⁶

V niektorých samizdatoch akoby spomienkových textoch sa vracia k podrobnostiam svojej perzekúcie. Doplňa už predtým uvedené údaje ďalšími podrobnosťami.⁶⁷

Záujemcom o život generála Milana Rastislava Štefánika by nemala ujsť jeho glosa o tejto zakladateľskej postave Československej republiky, ku ktorej sa častejšie pri svojich návštevách Bradla vracia.

Kniha *Samizdaty o disente* obsahuje aj ďalšie prílohy, ktoré ozrejmuju a dopĺňajú uvádzané udalosti.

Vydanie *Samizdatov o disente* završilo mimoriadne významný edičný čin vydavateľstva Kalligram. Prvé dva zväzky *Samizdatov o odboji* sústredili rôzne roztrúsené alebo v zahraničných zborníkoch či časopisoch vydané, dnes pre bežného záujemcu nedostupné štúdie z dejín odboja v rokoch druhej svetovej vojny. Tretí zväzok *Samizdatov* je svedectvom historikovoho boja o uchovanie si integrity osobnosti, práva na vlastný pohľad historických udalostí a slobodné bádanie. Jozef Jablonický je mimoriadna osobnosť slovenskej ale i československej historiografie. Za svoje statočné postoje v rokoch normalizácie sa mu dostalo nielen obdivu, ale aj úcty, významných ocenení a zadosťučinenia.

⁶⁴ C.d., s. 278.

⁶⁵ C.d., s. 295.

⁶⁶ C.d., s. 303.

⁶⁷ Napríklad v Tieni normalizácie a následných textoch.

Ale najdôležitejšie je, že v jeho prípade ruka v ruke išla odbornosť s charakterom, čo sú vlastnosti hodné nasledovania, najmä pre mladú generáciu historikov. Lebo ani v dnešnej dobe nie je ľahké uchovať si tvár, súdnosť a slušnosť.

Vojtech Čelko

Listy Jána Francisciho, 2. Zost. M. Eliáš. Martin, Matica slovenská 2004, 456 s.

Po takmer pätnástich rokoch od vydania prvého zväzku (*Listy Jána Francisciho 1. Martin, MS 1990*) uzrel konečne svetlo sveta druhý zväzok listov významného slovenského politika a dejateľa Jána Francisciho. Zatiaľ čo v prvom zväzku sa vypublikovalo 97 listov z obdobia 1840–1850, v druhom sa nachádza 304 listov z rokov 1851–1902 (jeden list z roku 1850 je ako dodatok ešte k prvému zväzku). Ako každá pramenná edícia – na Slovensku, žiaľ, stále čoraz zriedkavejšia – ide aj v tomto prípade o významný vydavateľský a edičný čin, ktorý budú ešte desaťročia oceňovať široké kruhy odbornej verejnosti. Zásluha patrí predovšetkým skúsenému editorovi Michalovi Eliášovi, ktorý nielenže pripravil listy na vydanie, ale musel sa doslova prehrýzť veľmi ťažko čitateľným rukopisom uvedených listov. Sám si je vedomý, že nejde o kompletnú edíciu, navyše veľa listov sa navždy stratilo v peripetiách historického vývoja, napr. nepoznáme jediný list Francisciho z revolúcie 1848/9. Listy uložené v zahraničných archívoch dali editorovi k dispozícii iní odborníci.

Predložená kolekcia umožňuje nazrieť do takmer všetkých zásadných aktivít slovenskej politickej elity v druhej polovici 19. storočia. Nájdeme tu napr. pozadie memorandových rokov, vzniku a vývoja Kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku, konfliktov s Novou školou slovenskou, problémy Tatrabanky a jej finančných peripetií, niektorých aspektov česko-slovenskej spolupráce (spolupráca s českou poisťovňou Slávia, cesta Sama Tomášika do Prahy), vydavateľské a redakčné súvislosti rôznych tlačových orgánov a literárnych projektov. Francisci zaujíma stanovisko k česko-slovenskej spolupráci, k jazykovej otázke i k medzinárodnému kontextu. Pozoruhodné sú listy ruským dejateľom. Ale za pozornosť stojí aj ľudský rozmer, napr. svojský suchý humor, ktorý ukazuje aj druhú stránku Francisciho povahy. V posledných 10–15 rokoch života bol totiž Francisci už vykresľovaný skôr ako konzervatívna osobnosť, ktorá stratila zmysel pre čokoľvek ľudské. Listy svedčia o tom, že úplne tak to predsa len nebolo.

Z hľadiska priorit ročenky sú mimoriadne zaujímavé Francisciho postoje k česko-slovenským vzťahom. Sú kritické, lebo Francisci stál celý život voči Čechom na veľmi kritických pozíciách. Na margo Hurbanovho pokusu vydávať almanach Nitra v češtine (1877) Francisci uvádza: „On sa spoliehal na Čechov a tí ho sklamali, lebo sa presvedčili, že je to len humbug u nás s češtinou, ku ktorému, ako sa Hurban priznal, naviedol ho nebohý komediant Pauliny. V češtine a v životných otázkach národa komédie vystrájať – spoliehame sa na samých komediantoch.“ (2. 8. 1878). V súvislosti s vynálezom J. B. Klemensom a jeho zdrojom energie na báze teplého vzduchu, ktorý by chcel dať do služieb Slovanstva, píše, že sa obráti na Rusov, lebo „k Čechom nemá dôvery z tej pri-

činy, pretože sa obáva, že by podľa svojej i duchovne, i finančne egoistickej a lakomej povahy tajemstvo jeho vynálezu len vo svoj špeciálny duchovný a finančný prospech vykoristili.“ (10. 3. 1879). A ešte jeden povzdych: „Keby Česi neboli takí veľkí špekulanti, vydrigroši a egoisti!“ (9. 11. 1891). Zásadný je list J. M. Hurbanovi zo 6. 9. 1880, kde v súvislosti s vydavateľskými aktivitami R. Pokorného okrem iného Francisci uvádza: „Otázka spis. jazyka na Slovensku považuje sa za definitívne riešenú, podľa toho, ako ju riešili pred asi štyridsiatimi rokmi Štúr, Hurban, Hodža a niektorí mladší, a ako ju riešila praxis behom štyridsiatich rokov ... a síce v tom zmysle, že Česi nech píšú po česky a Slováci nech píšú po slovensky ... Avšak bola by vec len veľkého poľutovania hodná, keby práve najvynikavejšie, t. j. vedecké hlavy slovenské písaním nie po slovensky, ale po česky vedeckých kníh počínaním svojim svetu do veci nezasvätenému ukazovali to, čo v podstate nie je pravda, t. j. akoby Slováci nemali vedecky vzdelaných hláv, a za druhé, že by tiež najvynikavejšie hlavy samy dávali Čechom právo Slovákom odcudzovať a sebe privlastniť naše slovenské vynikavé talenty a pracovné sily – ako sa stalo s Kollárom, Šafarikom atď.“ Francisciho záver znie: „My, Slováci, ovšem sme čiastkou veľného národa slovanského, ale naskrze nie doplňujúcou čiastkou národa českého...“.

K celému dielu mám dve zásadné poznámky. Jedna je nasmerovaná vydavateľovi – akútne chýba menný register, čo je v diele takéhoto charakteru nevyhnutnou výbavou a súčasne nekvalitná vazba výrazne znižuje jeho životnosť. Pripomienka autorovi – je škoda, že si početné maďarské (ale aj nemecké) vsuvky v listoch nedal skontrolovať odborníkovi. Takto je v textoch veľa gramaticko-štylistických nezhod, ktoré by Francisci pri svojej znalosti maďarčiny (ale aj nemčiny) nikdy neurobil. To isté sa týka aj prekladov v poznámkach. Aj niektoré ďalšie drobnosti sa dali vychytať. Napr. v liste č. 220 je reč o poslancovi Jozefovi Kajuchovi. List č. 301 Františkovi Pastrnkovi je správne datovaný z 8. 3. 1901. Už roky sa „Národný archív v Bratislave“ volá Slovenský národný archív a dalo by sa pokračovať. Mnohé nepresnosti sa dali odstrániť konzultáciami s odborníkmi, najmä keď texty roky čakali na vydanie.

V súčasnej situácii však musíme byť spokojní, že Francisciho korešpondencia vôbec uzrela zásluhou editora a vydavateľa svetlo sveta a rozšírila naše možnosti pri výskume národnoemancipačného pohybu v druhej polovici 19. storočia.

Roman Holec

Klobucký, Robert: Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku. Bratislava, Sociologický ústav 2006, 166 s.

Každá práca sociológa o historickej téme môže byť podnetným čítaním. Ide o to, do akej miery sa autorovi podarí zvládnuť rozsiahlu historickú materiu (najmä literatúru), pochopiť zložitý dobový kontext, vzorce správania a rozmyšľanie vtedajších ľudí. Potom už môže byť aplikácia sociologických metód a iného spôsobu uvažovania mimoriadne produktívnym a zaujímavým činom. Mladý sociológ R. Klobucký sa dobre popasoval s úlohami a úskaliami témy a na základe najnovších poznatkov sociologickej teórie nastolil celý rad nových otázok. Odpovede na ne sa zrejme ešte dlhší čas budú hľadať. Dôležité

však bolo mnohé témy pomenovať a vytvoriť adekvátny priestor na diskusiu. Tento cieľ predkladaná, rozsahom útlá, ale na myšlienky bohatá publikácia určite splnila.

Hlasistické hnutie zohralo v slovenskom politickom myslení a praxi oveľa dôležitejšiu úlohu, ako by sme dedukovali z jeho krátkeho trvania a neslávneho konca. Hlasisti už boli spracovaní z rôznych uhlov pohľadu a interdisciplinárny výskum nie je v tomto prípade ničím výnimočným.

V prípade R. Klobuckého ide o komplexný pohľad sociológa na hlasistické hnutie. Dáva ho na jednej strane podnetne do najširších európskych ideovo-politických súvislostí a naznačuje ideový transfer na prelome 19. a 20. storočia. Na druhej strane vyniká hlbokou analýzou hnutia na základe jeho dobového diskurzu i dodatočných sebareflexií. Sociologický uhol pohľadu sa ukazuje ako veľmi produktívny a pre historika sú viaceré závery podnetom k úvahám v úplne nových súvislostiach. Aj z tohto diela je evidentné, ako chýba vzájomná komunikácia.

Významnú časť textu venuje autor charakteru česko-slovenskej otázky. Upozorňuje na viaceré zjednodušujúce a jednostranné názory a jeho analýza skôr problematizuje a individualizuje diskurz na uvedenú tému. Na jednej strane argumentuje T. G. Masarykom, ktorý podľa neho, nedostatočne rozlišoval medzi etnickým a politickým chápaním česko-slovenskej jednoty a jeho koncepcia československého národa nesie znaky apriorizmu, pod čím rozumie skutočnosť, že išlo v minulosti o jeden spoločný národ a na túto jednotu treba nadväzovať. Na rozdiel od Masaryka ako svojho duchovného otca však hlasistom išlo skôr o politické, nie o etnické chápanie československého národa. Podľa nich sa treba približovať ku kultúrnej jednote a tá sa v Šrobárovom chápaní stáva najvýznamnejším faktorom vzájomnosti. Program zblížovania neznamenal ohrozenie slovenčiny. Podobný názor reprezentoval aj Fedor Houdek. Anton Štefánek akceptoval „čiasťočné zaniknutie našej individuality v náručí Čechov“. V ankete *Prídov* však vyslovil, že slovenčina sa bude môcť rozvíjať aj vďaka kultúrnej československej jednote. V ankete sa z hlasistov len Ján Smetanay vyslovil za postupný návrat k češtine. R. Klobucký súhlasí s názorom na podstatne pragmatickejší prístup prúdov k česko-slovenskej otázke. Hlasistický koncept bol do roku 1918 súčasťou národnoemancipačných snáh a v tomto kontexte ho treba aj posudzovať. Česká kultúra i politické myslenie zohrávali na Slovensku významnú a pozitívnu úlohu. Posilňoval sa nimi vplyv moderných myšlienkových prúdov, vedy, jej empirickej bázy a kriticismu. R. Klobucký sa sotožňuje s názorom Rudolfa Chmela, že hlasistami hlásaná česko-slovenská vzájomnosť bola síce čímsi iným ako čechoslovakizmus, ale tendencia smerovala tiež k nemu. V hlasistickej koncepcii vzájomnosti sa odrážala ich sociologická koncepcia národa. Výsledkom bol politický nacionalizmus s dôrazom na vedomé konštruovanie národa, v tomto prípade snaha zblížiť dva národy do jedného celku. (s. 127). Keďže k realizácii tejto myšlienky sa vytvorili predpoklady až po roku 1918, autor sleduje názory Šrobára, Štefánka a Hodžu aj v tomto období. Napr. Štefánek, ku ktorému má ako sociológ určite najbližšie, propagoval racionalistický koncept „stupňovitého“ nacionalizmu. V gradácii jednotlivých stupňov rozlišoval slovenské, československé a slovanské. Nacionalizmus autonomistov považoval za iracionálny, „pudový“ či „kmeňový“. Hodža redukoval vzájomnosť na vyslovene pragmatické politické konanie a stanoviská. Škoda, že podobne analyticky nepostupoval autor aj pri hodnotení českých postojov, ktoré mu vyzneli neprávom príliš zjednodušujúco.

Z textu celej práce je zrejмый výrazný vplyv Masaryka na konštruovanie ideologie hlasizmu a sociologie ako na prelome 19. a 20. storočia veľmi dynamicky sa vyvíjajúcej vedeckej disciplíny. Sociologické myslenie hlasistov bolo tým faktorom, ktorým sa uvedené hnutie najlepšie zapojilo do vnímania vtedajšieho európskeho ideového kvasu. Najlepšie je to vidieť na vplyve sociologie pri formulovaní princípov agrarizmu.

Prvá kapitola publikácie sa venuje metodologickým problémom skúmania slovenskej sociologie. A práve tu sa stretávame s viacerými neštandardnými úvahami. Za zmienku stojí koncept tzv. agraristického liberalizmu, keďže uhorský koncept liberalizmu bol sprofanovaný jeho nositeľmi. Hlasistický liberálny demokratizmus stál v opozícii voči nemu, ako aj voči konzervativizmu martinských národnárov. Na druhej strane zameralie hlasistov na vidiek spochybňuje tézu o hlasistickom liberalizme a skôr podsúva do popredia pojem už spomínaného agraristického liberalizmu. Tento zdanlivý oxymoron je obdobou pojmu nesekularizovanej modernizácie, taktiež charakteristickej pre Uhorsko (Slovensko) a oprávňuje autora k pomenovaniu spoločnosti na Slovensku ako oxymorické. Tomu zodpovedá aj charakteristika cirkvi z pera sociologa J. Bunčáka ako konzervatívneho aktéra sociálnej modernizácie.

Podobné z hľadiska historika neštandardné úvahy nútia k zamysleniu, i keď argumentácia nie vždy presvedčí. Takto nastolené problémy sú nesporným autorským prínosom tejto útlej publikácie.

K práci možno mať výhrady v čisto historických všeobecných textoch, kde je viacero zjednodušení. Pri úvahách nad konkrétnymi čiastkovými problémami je autor oveľa presvedčivejší a inšpiratívnejší. Pravda, nie so všetkým sa dá bez výhrad súhlasiť, ale to je už právo na vlastný názor i hodnotenie. Myslím, že vo všeobecnosti hlasistov hodnotí triezvo, dostatočne kriticky a pri tvrdeniach nového charakteru je rovnako dostatočne presvedčivý.

Dielo vychádza z dostupnej slovenskej odbornej literatúry. Možno by bolo dobré siahnuť aj po zahraničných pohľadoch na realitu prelomu 19. a 20. storočia, ktoré sa sústreďujú na nové témy a spracúvajú ich na základe novej metodiky. V tomto prípade by nemali chýbať napr. v maďarských odborných kruhoch rozporne hodnotené práce francúzsko-maďarského sociológa a historika Viktora Karádyho alebo medzinárodne uznávaného maďarského sociálneho historika Gábora Gyániho. Rovnako v Slovenskom národnom archíve sa nachádza v osobných fondoch jednotlivých hlasistov viacero rukopisných textov, ktoré by mohli byť tiež inšpirujúce k ďalším úvahám.

Roman Holec

Peter Švorc: Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946. Praha, Lidové noviny, 2007, 320 s.

V roku 1996 vyšla monografia prešovského historika Petra Švorca *Zakliata krajina* (Prešov, Universum, 1996, 128 s.). Kniha zapadla do vtedy trendového výskumu dejín prvej ČSR a vyplnila biele miesto v slovenskej ale i českej historiografii, ktoré patrilo poznaniu dejín trochu zabudnutej východnej časti prvej republiky. Najlepším dôkazom

tohto tvrdenia je vysoká frekvencia citovania knihy v odbornej literatúre v podstate až do súčasnosti. To je zároveň dôkazom, že aj napriek odstupu viac ako desiatich rokov a existencii celého radu novších prác nestráca na svojej aktuálnosti.

V roku 2007 uzrel svetlo sveta aj doplnený český preklad knihy (avizovaný v Česko-slovenskej historickej ročenke 2005, str. 283). České vydanie knihy tvorí okrem úvodu štrnásť kapitol. Oproti slovenskému vydaniu v nej pribudlo päť kapitol. Pre úplnosť je potrebné dodať, že ani tých pôvodných deväť neostalo celkom bez zmeny. Celý text teda autor doplnil o výsledky svojho výskumu, ktorý realizoval v priebehu desiatich rokov.

V prvých dvoch kapitolách (Svízelná situace, Hledání vlastní identity) autor definuje predmet svojho záujmu – územie a hlavne jeho obyvateľov. Obidve tieto entity sa na začiatku 20. storočia (a nielen vtedy) nachádzali v komplikovanej situácii. Územie neraz predtým a mnohokrát aj neskôr bolo súčasťou rôznych štátov. Rovnaký osud samozrejme postihoval i jeho obyvateľov, ktorí aj kvôli tomu žili v biele. Ich jedinou útechou bola neraz viera, hlásaná prevažne gréckokatolíckymi duchovnými. Naproti tomu etnická identita tunajších obyvateľov ostala nevyhranená, čo sa v nacionalistickom 19. i 20. storočí stalo veľkým hendikepom.

Dôsledkom geopolitického vývoja a identifikačných problémov bola vnútorná názorová heterogenita predstaviteľov miestnej intelektuálnej a politickej elity, ktorej autor venuje pozornosť v tretej kapitole s názvom Státoprávní úvahy a koncepce Rusínů před rokem 1918. Predstavy a diskusie Rusínov mali zaiste význam v ich národnouvedomovacom procese, no ako konstatuje aj sám autor na konci kapitoly, hranice Podkarpatskej Rusi boli v konečnom dôsledku vytýčené veľmocami na mierovej konferencii v Paríži a odrazila sa v nich predovšetkým snaha o celkové usporiadanie pomerov v povojnovej Európe.

Historické udalosti rokov 1918 a 1919 teda spojili územie Podkarpatskej Rusi a osudy jeho obyvateľov s Československom. Práve tejto etape dejín Podkarpatskej Rusi je v knihe venovaná najväčšia pozornosť. Autor postupne v desiatich kapitolách sleduje medzinárodnopolitické súvislosti ale i vnútorné okolnosti začlenenia tohto územia do ČSR, budovanie systému štátnej správy, tunajšie hospodárske, politické, sociálne či konfesionálne pomery a v neposlednom rade tiež zápas o realizáciu autonómie a s ním súvisiacu irendentu a separatizmus.

Pričlenenie Podkarpatskej Rusi k ČSR bolo šalamúnskym riešením, ktoré určite prinášalo celý rad reálnych i potenciálnych pozitív pre všetky zainteresované víťazné strany. Na povrch však v nových podmienkach vyplávali problémy, ktoré v predošlom období len živorili. Vo vzťahu k Rusínom bol príznačný konflikt ich predstáv o vlastnom etnickom území s predstavou Slovákov, nachádzajúcich sa teraz v pozícii síce štátotvorného, no nie celkom uspokojeného národa. Viacerými aspektmi tohto konfliktu sa P. Svore zaoberá postupne až v troch kapitolách, čo je tiež jasným dôkazom jej osobitného významu.

V nasledujúcich kapitolách sa autor postupne venuje už spomenutým vybraným aspektom historického vývoja Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období. V kapitole o hospodárskych pomeroch popisuje tunajšiu zaostalosť, zapríčinenú nepriaznivými prírodnými podmienkami a periférnou ekonomicko-geografickou polohou. Na základe analýz z 30. rokov 20. storočia vyčísľuje výdavky prvej republiky na Podkarpatskú Rus. Vysoké výdavky výraznejším spôsobom nezmenšili zaostávanie. Boli skôr cenou, ktorú ČSR platila za strategický význam tejto východnej súčasti krajiny. Osobitné kapitoly

venoval autor stručnému prehľadu politického života a náboženským pomeroch na Podkarpatskej Rusi. Tieto časti majú o čosi prehľadovejšiu a faktografickejšiu obsah. V kapitole o postavení Židov sa P. Svore venuje jednému z najtypickejších a najzaujímavejších javov dobovej reality, pričom na problém nazerá najmä cez prizmu vzťahových otázok.

Otázka Podkarpatskej Rusi nebola len vnútornou záležitosťou ČSR. V rôznych súvislostiach bola opakovane vťahovaná do širšieho medzinárodnopolitického diania. Ani tieto otázky publikácia neobchádza a mapuje riešenie otázky na pôde Spoločnosti národov, kam sa dostala buď v rámci snáh o diskreditáciu ČSR alebo v rámci snáh podkarpatorských reprezentantov o dosiahnutie naplnenia záväzkov ČSR vo vzťahu k autonómii územia, vyplývajúcich zo saintgermainskej zmluvy. Zápas o autonómiu sa v prípade Podkarpatskej Rusi úzko spája s irendentou a separatizmom, o ktorých hovorí samostatná kapitola.

V predposlednej (Cesta k autonomii. Připojení k Maďarsku) a poslednej kapitole (Připojení k Sovětskému svazu) autor naplňa časový rámec stanovený v podtitule knihy rokom 1946. Robí tak však len v širších medzinárodnopolitických súvislostiach a už sa nevenuje podrobnejšej analýze situácie Podkarpatskej Rusi a jej obyvateľov v horthyovskom Maďarsku. Tento stav je ale logický, pretože hoci sa jedná o pomerne krátke obdobie, určite by poskytl dost problémov na samostatné knižné spracovanie s ešte viac citovo podfarbeným názvom.

Samozrejmosťou súčasťou knihy je poznámkový aparát, bohatý zoznam prameňov a literatúry a menný register. Jednoducho, no vkusne graficky spracovaných publikácií dopĺňa celý rad čiernobielych fotografií, máp a tabuliek, ilustrujúcich text či atmosféru doby.

Anotovaná publikácia P. Švorca *Zakletá zem* je syntetickou prácou vyzretého historika s jasne premyslenou predstavou o spracovanej téme. Jej devízou je popri nespornnej poznatkovej báze tiež pútavý a prehľadný štýl, ktorým je napísaná. Toto vydanie má preto všetky predpoklady zaujať široký okruh čitateľov, nielen odbornú verejnosť, ktorej je známe už slovenské vydanie.

Martin Pekár

Brandmüller, W.: Holocaust in der Slowakei und die katholische Kirche. Neustadt an der Aisch 2003

Pri dnešnej špecializácii v historiografii je prekvapujúce (ale mohlo by to byť zaujímavé), keď sa medievalista rozhodne písať vedeckú prácu z dejín 20. storočia. Pritom ide o takú kontroverznú tému ako je holokaust. Je to tým zaujímavejšie, keď sa to týka historika, ktorý „stojí“ blízko Vatikánu. Na druhej strane je až zarážajúce, ak autor takejto knihy (hoci to explicitne nenapísal) neovláda ani pasívne slovenský jazyk a je preto plne v „rukách“ svojich poradcov (napr. E. Hrabovec). Potom už z bibliografie ako aj zoznamu citovanej literatúry je jasné, že podstatnú časť spisby o holokauste nečítal a teda nepozná. V jeho knihe preto nemôžeme nájsť práce od I. Kamenca, K. Hradskéj, P. Salnera ako aj produkciu o holokauste z obdobia po roku 1989 (viď napr. Nižňanský, E.: Der Holo-

caust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre, In: *Bohemia* 44, Heft 2, s. 370–388).

Z hľadiska heuristiky jeho práca vychádza najmä zo známej vatikánskej edície dokumentov *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale* (edd. P. Blet, R. A. Graham, A. Martini, B. Schneider), I–XI, Città del Vaticano 1970–1981, ktorú autor dopĺňa aj niekoľkými ďalšími dokumentmi. Z pohľadu poznania existujúcej literatúry treba poznamenať, že autor ani jednou poznámkou nespomenul, že slovenskému čitateľovi je podstatná časť dokumentov týkajúca sa slovenskej problematiky známa z edície prameňov, ktorý vydali I. Kamenec, V. Prečan a S. Škorvánek. (Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty (Bratislava 1992).

V úvode, keď sa autor snaží priblížiť a charakterizovať spoločensko-politickú situáciu na Slovensku, preberá v podstate rozličné slovenské národné mýty. Hovorí preto o tisícročnom útlaku Maďarov, následnom útlaku Čechov. Ak si všima otázku cirkvi v slovenskej spoločnosti – ako katolíci si však všima len katolícku cirkev – pričom veľmi zjednodušene hovorí o cirkvi (rozumej katolíckej) ako o slobodnom priestore, kde sa mohla rozvíjať nielen viera, ale aj ľudová kultúra (vôbec nespomenie úlohu, ktorú zohrala katolícka cirkev na pomádaní Slovákov napr. v oblasti školstva). Píšu o období I. ČSR prijíma nacionalistické slovenské klíše aj v pojmovej podobe, keď hovorí o „českom prezidentovi Masarykovi“, „českej vláde“ a podobne. Prijíma tézu à la Ďurica – o útlaku Slovákov v novom štáte prostredníctvom unitárskej ideológie čechoslovakizmu. Nezapadne pripomenúť ani rozpory medzi „liberálno-slobodomurárskymi, antikonzesionalnými (rozumej antikatólickymi – E. N.) silami Čechov a katólickymi Slovámi. Ak nachádza po roku 1918 aj pozitíva – autor ich zabúda presne pomenovať.

Politické zmeny na Slovensku – z pohľadu dejín ako aj dobovo HSLS – vznik autonómie Slovenska v roku 1938 len zaznamenáva. Vôbec ho historicky nezaujíma rýchly proces vyradenia politických protivníkov HSLS (vrátane predchádzajúceho spojenca SNS), zásahy proti samosprávnym orgánom, zmanipulované voľby do snemu v decembri 1938 a celkové „glaichšaltovanie“ spoločnosti na Slovensku po 6. 10. 1938 (včítane zásahom proti Čechom a Židom). Vychádzajúc z názvu práce by som očakával, že autor sa bude zaujímať o úlohy ako aj početnosť a významnosť katólickych kňazov v politike vojnového Slovenskej republiky, v Sneme SR, v Štátnej rade, v stranických orgánoch HSLS, na miestach duchovných vodcov Hlinkovej gardy a podobne. Autor sa k takýmto údajom vôbec nevyjadruje. Z jeho knihy sa o tom veľa nedozvieme.

Vzniku vojnového Slovenskej republiky v roku 1939 sa autor venuje z pohľadu tlaku nacistického Nemecka na elitu HSLS – včítane známej návštevy Tisa u Hitlera. Samotnému vzťahu oboch štátov prostredníctvom Ochrannej zmluvy či problematiky Ochrannej zóny sa však venuje len okrajovo. Pričom práve tieto dohody rozhodujúco ovplyvnili zahraničnú i vnútornú politiku vojnového Slovenskej republiky. Postaveniu „spojenectva“ či satelitizmu Slovenska autor podľa recenzenta nevenuje dostatočnú pozornosť. Podobne sa nesnaží charakterizovať režim, ktorý vznikol. Vôbec žiadny priestor nevenuje podstatným otázkam, či bolo konanie politikov HSLS (napr. kňaza J. Tisu) v rozpore s vtedajšou sociálnou doktrínou cirkvi (napr. encyklika *Quadragesimo anno*). Podobne vplyv iných autoritatívnych režimov (napr. v Španielsku, Portugalsku – do anšlusu v Rakúsku), ktoré mali rozsiahle vzťahy s katolíckou hierarchiou, vôbec neporovnáva so situáciou na Slovensku. Pravdepodobne to nepokladá autor za dôležité, keďže o nich

nič nenapísal (napr. zaujímavá by pre neho mohla byť napr. diskusia v sneme pred prijatím ústavy 21. 7. 1939).

Začiatky politiky antisemitizmu na Slovensku nachádza vo vládnom nariadení 63/1939 Sl. z., kde bola prvá definícia Žida. Túto definíciu chápe ako konfesijnú. Vôbec sa nezmieňuje o tom, že časť teológov na Slovensku túto definíciu chápala ako „národnú“ – nie konfesijnú (pozri napr. článok profesora teologickej fakulty Š. Zlatoša v denníku *Slovák*, 7. 5. 1939). Aj v tomto prípade autor, keďže neovláda slovenský jazyk je veľmi pravdepodobné, že takéto vedomosti ani nemá.

Zaregistruje síce politické využívanie princípu *numerus clausus* vo vzťahu k Židom, ale len pri „usmerňovaní“ počtu advokátov. Z jeho textu akoby nepriamo vychádzalo, že do Salzburgu v roku 1940 sa na Slovensku v otázke Židov nič neudialo (vôbec nespomína problematiku prvého arizáčného zákona 113/1940 Sl. z.; zákona 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme atď.) Nič nenapísal (alebo nemá vedomosti?) o nariadeniach z roku 1939, ktoré „regulovali“ počty Židov v niektorých povolaniach (lekári, lekárnici, novinári atď.).

Keď popisuje tlak nacistického Nemecka na Slovensko a príchod nemeckých poradcov (beráterov), robí autor aj faktografické chyby, keď príchod D. Wislicenyho – „berátera pre židovskú otázku“ kladie až do septembra 1941. Wisliceny prišiel na Slovensko už o rok skôr, čo vieme aj z biografie od K. Hradskéj, ktorú Brandmüller nesprávne cituje.

Zaujímavý je prístup Brandmüllera k J. Tisovi. Vo vzťahu k ústavnému zákonu 210/1940 Sl. z. – ktorým vláda získala právo jeden rok riešiť židovskú otázku – vôbec nespomína postavu prezidenta, hoci tento ústavný zákon musel podpísať. Na druhej strane v texte používa známe klíše. Keď spomína nariadenie 198/1941 – tzv. židovský kódex – rýchlo uvedie, že J. Tiso ho nepodpísal. Snáď len dodám, že Tiso nemal prečo podpisovať tzv. židovský kódex, keďže to bolo nariadenie, ktoré sa odvolávalo na splnomocnenie vychádzajúce zo spomínaného ústavného zákona 210/1940 Sl. z. Týmto zákonom Snem SR i prezident odovzdali právomoci vláde, ktorá ich využila na vydávanie protizidovských nariadení – vrátane tzv. židovského kodexu. Tiso nemal prečo podpisovať nariadenia – to bol problém vlády. Na druhej strane tým, že Tiso podpísal ústavný zákon 210/1940 Sl. z. prevzal na seba politickú zodpovednosť zato, čo bude robiť vláda jeden rok vo vzťahu k „riešeniu“ židovskej otázky. Môžeme povedať aj tak, že hoci Snem SR prijal tento ústavný zákon (a Tiso ho musel ako prezident podpísať) obidve tieto „inštitúcie“ si nemohli „umyť“ ruky a zbaviť sa týmto zodpovednosťou zato, čo sa deje so Židmi na Slovensku. Autor nakoniec nespomenie ani to, že Tiso zasiahol do formovania kodexu (viď: *Holokaust na Slovensku* 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939–1945. Bratislava 2003, s. 128–132).

Druhú kapitolu venoval autor reakciám katolíckej cirkvi na Slovensku na začínajúce prenasledovanie Židov (*Die Reaktionen der slowakischen Kirche auf die beginnende Judenverfolgung*). Jeho pokus o charakteristiku Židov ako strednej vrstvy sa však veľmi rýchlo zmení na invektívy nacionálneho antisemitizmu v zmysle, že Židia pomáľovali Slovákov. Autor tomu alebo nerozumie (pravdepodobne nie je ani dostatočne informovaný), alebo proste prebral dobové klíše (prípadne názory svojich poradcov?). Podobne vyznieva jeho poznámka, že Židia sa dali neskôr (rozumej za I. ČSR) dokopy s Čechmi a protestantmi. Dokonca spomína snahu maďarsky cítiacich Židov o odtrhnutie

Bratislavy od Slovenska po Mníchove pred I. Viedenskou arbitrážou. Ak vôbec použil takýto argument – tak ako historik alebo nechápe, alebo vôbec nechce pochopiť dobový kontext zmenenej geopolitickej situácie v strednej Európe po Mníchove, keď sa dominantným faktorom v tomto priestore stalo nacistické Nemecko. Akým spôsobom potom práve „maďarsky cítiaci Židia“ mohli dosiahnuť odtrhnutie Bratislavy k Maďarsku, autor nevyšvetľuje. Podľa autora by Hitler v priebehu prípravy I. Viedenskej arbitráže mal dať práve na názory takýchto Židov z Bratislavy? Práve takáto ukážka Brandmüllerovej analýzy podľa recenzenta ukazuje, ako autor knihy nechápe túto konkrétnu situáciu, ktorú sa snaží v svojom diele priblížiť čitateľovi. Promaďarské vystúpenie časti Židov v Bratislave nemohlo vôbec nič ovplyvniť. Nacistické Nemecko a fašistické Taliansko rozhodli a výsledkom bola I. Viedenská arbitráž. Dôkazom dominancie Nemecka v strednej Európe bolo to, že už Hitler nepotrebovať pozvať na takúto zmenu hraníc ani zástupcov Veľkej Británie a Francúzska.

Keď charakterizuje autor antisemitizmus, ktorý existoval v slovenskom katolicizme, tvrdí, že protizidovské resentimenty neboli rasovej ani religióznej ale sociálnej (resp. ekonomickej) povahy. V tomto ohľade chce recenzent s autorom znovu polemizovať, pretože náboženský antijudaizmus môžeme nájsť v mnohých dobových vystúpeniach katolíckych teológov – napr. provinciála jezuitov R. Mikuša, prof. teológie S. Zlatoša, ale napr. aj v liste „Katolíckej verejnosti“, ktorý vyšiel z poverenia biskupov 26. 4. 1942 v Katolíckych novinách (viď. Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty. Ed. E. Nižňanský. Bratislava 2001, s. 161–173; Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Bratislava 2005. E. Nižňanský, s. 291–293). Ako pozitívny príklad vystúpenia proti rasizmu uvádza prednášku dekana teologickej fakulty v Bratislave A. Spesza v roku 1939. Treba však povedať, že minimálne časť Speszovho textu, ktorý bol dobovo publikovaný, vyznieva vo vzťahu k chápaniu rasizmu, rozporuplne: „(...) Medzi prejavmi najvyšších predstaviteľov rasizmu nájdeme priaznivé, ale miestami aj odmietavé stanovisko ku kresťanstvu. Musíme uznať kladné hodnoty rasizmu, ako odstránenie triednych rozdielov, zažehnanie komunizmu, šťastné riešenie nezamestnanosti a preto len ľutovať by sme museli, keby medzi rasizmom a kresťanstvom nastal trvalý boj.“ (Slovák, 16. 2. 1939, s. 4). Takéto tvrdenia uviedol Spesz dva roky po liste Pia XI. Mit brennender Sorge, pričom recenzent nepochybuje o tom, že Spesz daný list, ako vzdelaný teológ, poznal.

Kresťanskú tradíciu chápe autor ako prvok odporu proti nacizmu a cirkev (katolícku – E. N.) ako prekážku, ktorú nemohli Nemci ignorovať. Autor knihy pravdepodobne nepozná vyhlásenia J. Tisu, ktorý sa takto kriticky k nacizmu nestaval, ani pred ani po Salzburgu.

Keď sa venuje prijatiu tzv. židovského kódexu (198/1941 Sl. z.) v septembri 1941, opakuje klišé, že J. Tiso ho nepodpísal. Vôbec pritom nevyšvetlí čitateľovi význam spomínané ústavného zákona 210/1940 Sl. z., ktorým Snem SR odovzdal právomoci na „riešenie“ židovskej otázky na dobu jedného roku vláde. Len zopakujem, že autor ani neupozorní čitateľa, že prezident nepodpísal žiadne nariadenie (vládne nariadenie), lebo to nevychádzalo z jeho ústavných právomocí. Z toho dôvodu nemôžeme nájsť na tzv. židovskom kódexe meno J. Tisu.

Je logické, že autor venuje pozornosť aj Memorandu zo 7. 10. 1941, ktoré biskupi poslali V. Tukovi po prijatí nariadenia 198/1941 Sl. z. (tzv. židovského kódexu) a v ktorom vystupujú proti ideám rasizmu.

Brandmüller si potom všima situáciu až počas deportácií v roku 1942. Spomína list biskupa Vojtaššáka, ktorý mal zastaviť deportácie. Z jeho textu však nie je jasné, či list napísal biskup v roku 1942, alebo 1943. Autor ani nespomenie to, že žiaden historik doteraz tento list nevidel a vieme o ňom len z ústneho svedectva A. Macha.

Spomína vystúpenie biskupov a ich list „Katolíckej verejnosti“, v ktorom aj on nachádza resentimenty antisemitizmu. Autor nepoužije pojem katolícky antijudaizmus, ktorý by sa pre vyjadrenia v tomto dokumente, podľa recenzenta, určite viac hodil.

Vo vzťahu k ústavného zákona 68/1942 Sl. z. (ktorý sa týkal schválenia deportovania Židov) – autor uvádza Ďuricovu tézu, že tento zákon bol aktom odporu, tým že umožňoval výnimky, ktoré vychádzali z konfesijného prístupu k Židom (nie rasovému ako bolo definované v tzv. židovskom kódexe). Vôbec nenapíše, že zákon o „vysťahovaní“ Židov bol retroaktívny – teda týkal sa aj Židov, ktorí boli deportovaní pred jeho prijatím, prípadne utiekli. Uznáva ale, že za zákon hlasovali aj poslanci – katolícki kňazi, znovu však neuvedie ich počet. Viac sa zaoberá možnosťou výnimiek, ktorú umožnil ústavný zákon 68/1942 Sl. z., ako tým, že tento zákon legalizoval deportácie Židov, zbavenie občianstva ako aj majetku tých, ktorí boli deportovaní (dokonca aj tých, ktorí utiekli v tom období pred deportáciami do Maďarska).

Otázku deportácií v podstate ukončí známou nótu Ludína z júna 1942 o zastavení deportácií. Tým chce dokumentovať tlak nacistického Nemecka na pokračovanie deportácií. Vôbec nenapíše, že v júli 1942 odišli zo Slovenska ešte ďalšie 4 transporty, podobne nespomenie transporty v septembri a októbri. Vo vzťahu k deportáciám v roku 1942 autor neuvedie ani počet deportovaných, či počet transportov. Nezmiel sa ani o tom, že boli deportovaní aj konvertiti, ktorí prestúpili na katolícku vieru po 10. 9. 1941 (prijatie tzv. židovského kódexu). Autor mylne uvádza dátum 10. 12. 1941.

Priestor venuje situácii v roku 1943, keď sa pokúsili radikáli obnoviť deportácie. Veľký priestor venuje pastierskemu listu z marca 1943, v ktorom vystúpili proti prenasledovaniu Židov. Nedáva však situáciu vôbec do širšej súvislosti, keďže po Stalingrade sa zmenila situácia v nacistami ovládanej Európe a aj slovenskí politici si museli tieto zmeny postupne uvedomovať.

Keď glosuje intervencie za Židov, spomína viaceré vystúpenia katolíckych biskupov v ich prospech (napr. K. Kmet'ko, A. Skrábik, P. Jantusch, M. Buzalka). Podobne popíše viaceré individuálne prípady pomoci Židom zo strany katolíkov. Snaží sa z katolíckej cirkvi (včítane episkopátu) urobiť „ochrancov“ Židov, prípadne antinemecký element (v prípade K. Kmet'ka). Nespomenie ale aktivity spišského ani banskobystrického biskupstva v otázkach arizácie. Čitateľovi však jasne nepovie, že väčšina vystúpení v prospech Židov (najmä do roku 1943) bola najmä v prospech konvertitov. Pritom chce takýmto jednotlivými prípadmi intervencii obhajovať katolícky episkopát i farárov. Pritom ale jasne nepovie, že tu nešlo o pomoc v jednotlivých prípadoch (ktorá sa skutočne vyskytla) ale o odsúdenie procesu vyradenia židovskej komunity zo sociálneho, hospodárskeho života spoločnosti na Slovensku a po ich pauperizácii k ich deportáciám. Tento celý postup bol odsúdeniahodný a jednotlivé prípady pomoci v tomto prípade veľmi ťažko nahradiť odsúdenie konania, ktoré nemalo s ľudskosťou a kresťanskou láskou nič spoločné.

Aj v tejto kapitole by recenzent očakával, že autor využije svoje možnosti a zverejní doteraz neznáme dokumenty, ktoré sa týkajú napr. inštrukcií, ktoré slovenskí biskupi dostali z Vatikánu – nielen vo vzťahu k problematike Židov, ale aj celkového politického vývoja v Európe a čase vojny. Autor nás však informuje len o diplomatických dokumentoch o inštrukciách, ktoré dostali biskupi z Vatikánu.

Osobitnú kapitolu venuje autor reakciám Vatikánu na prenasledovanie Židov. Brandmüller v svojom texte vychádza z predstavy, že slovenskému čitateľovi sú dokumenty Vatikánu neznáme (možno ani nevie o slovenskom preklade a vydani časti dokumentov I. Kamencom, V. Prečanom a S. Škorvankom). Najmä táto slovenská edícia dokumentov historikom na Slovensku umožnila pochopiť kritiku Vatikánu vo vzťahu k politike antisemitizmu, ktorú realizovala vojnová Slovenská republika. Z tohto pohľadu preto nie je táto kapitola pre slovenského čitateľa takým prekvapením.

Keď si všimá vzťah slovenský štát – Vatikán, nespomenie problémy v roku 1939, keď na Slovensku prišiel nuncius Ritter, ktorý nebol slovenskou stranou „adekvátne“ prijatý – preto zo Slovenska odišiel a nahradil ho v roku 1940 Burzio, tento diplomat ale nemal titul nuncia.

Na základe spomenutých dokumentov potom rekonštruje informácie o Židoch na Slovensku, ktoré Burzio posielal do Vatikánu, ako aj inštrukcie, ktoré v tejto otázke dostával. V tomto ohľade sa podrobne zaoberá napr. úlohou Burzia pri príprave protestného listu biskupov po prijatí tzv. židovského kodexu.

Vo vzťahu k deportáciám pokladám za veľmi dôležité, že aj autor si všimá Burziovu informáciu z jesene 1941 o vraždení Židov na východnom fronte, s ktorými sa stretli slovenské vojenské jednotky a o ktorých bol informovaný aj Burzio. V marci 1942 o tom znovu referoval do Vatikánu a odpovedal aj na otázku, že tieto exekúcie realizovali Nemci. Táto informácia je natoľko závažná, že po nej si nikto nemohol robiť ilúzie, čo sa bude diať zo Židmi zo Slovenska po ich deportácii. Takéto presvedčenie mal podľa autora knihy aj Burzio. Brandmüller potom píše o snahe Vatikánu zastaviť deportácie. O rozličných intervenciách zo sveta v prospech deportovaných. Tieto fakty sú všeobecne známe z uvedenej edície dokumentov. Priznáva aj to, že Burzio považoval biskupa Vojtaššáka za šovinistu.

Bez toho, aby citoval dokumenty, robí závery, že Tiso zastavil deportácie Židov v roku 1942 po protestoch Vatikánu. Na druhej strane tvrdí, že slovenskí politici mohli veriť, že Židia odchádzajú na práce. Ani v tejto časti však neuvedie počet deportovaných Židov zo Slovenska. Zaoberá sa potom podrobne situáciou v roku 1943 a aktivitami Vatikánu, aby neboli obnovené deportácie.

Pri analýze situácie v roku 1944 nachádza recenzent faktografické chyby, ktoré sa týkajú porážky SNP, ktoré autor situuje už do začiatku októbra 1944. Neprekvapuje, že chybné píše aj o židovských táboroch v Novákoch a Sereďi (autor používa mená Seder a Novácky). To by bolo to najmenej – autor však uvádza, že na Slovensku bolo na jeseň 1944 až 40–50 tisíc Židov, čo je nesprávny údaj.

Autor na druhej strane podrobne zachytáva intervencie Burzia u Tisu, resp. rozoberá aj jeho list J. Tisu pápežovi Piovi XII. z 8. 11. 1944. Autor tento list, v ktorom chcel Tiso všetko ospravedlniť, motivuje prezidentovou bezmocnosťou, slepotou ba až cynizmom.

V závere práce sa autor dokonca zaoberá problémom možnej exkomunikácie J. Tisu, pričom dodáva, že ani v stredoveku takýto akt nespĺnil svoju úlohu – čím ako medievalista spochybňuje svoju odbornosť.

Vo vzťahu k slovenskému episkopátu hovorí, že ak aj intervenovali len za židovských konvertitov – čo sa týka aj ich vystúpení v roku 1941 či 1942, tak to bolo z faktických dôvodov.

Uzavára, že aj Vatikán a pápežovi neostávalo nič iné, ako konkrétna pomoc jednotlivcom a morálny apel. Ak robí autor takýto záver, potom možno povedať, že na II. svetovú vojnu a s ňou spojenú katastrofu holokaustu nebola pripravená ani katolícka cirkev – lebo dovtedajšie systémy (včítane morálnych) neboli dostatočne silné, aby zabránili takýmto spôsobom likvidovania ľudskosti v najširšom slova zmysle.

Aj Brandmüllerova kniha ukazuje, že Vatikán nedokázal „usmerniť“ počas vojny ani katolíckeho kňaza na prezidentskom stolci a ani katolícka morálka neumožnila „morálnejšie“ sa „vysporiadať“ s európskou tragédiou 20. storočia – vojnami a v našom prípade holokaustom. Kríza európskej kultúry, ktorá vychádza z tak pripomínaných kresťanských základov sa takýmto spôsobom naplnila (aj v takto ponímanej práci nemeckého medievalistu).

Prílohu knihy tvorí osem dokumentov z rokov 1939–1944. Z nich 3 sú z pera slovenských katolíckych biskupov, 3 pochádzajú z vatikánskej proveniencie, jeden je nemecký dokument a posledných je známy list J. Tisu pápežovi Piovi XII. z novembra 1944. Tieto dokumenty sú slovenským historikom známe – takže nepredstavujú nejaké novum.

Eduard Nižňanský

Personálna bibliografia Pavla Jozefa Šafárika. Diel 1.–2. Slovenská národná knižnica – Národný bibliografický ústav. Martin 2004, 1359 s.

Bibliografie významných postáv vedeckého, literárneho, kultúrneho a spoločenského diania patrili a stále patria k nevyhnutnému, a preto aj vyhľadávanému zdroju informácií pre bádateľov. Viaceré z osobností, ktoré by si už dávnejšie zaslúžili spracovanie svojej bibliografie, sa ešte nestali predmetom takéhoto systematického záujmu bibliografov. Preto treba oceniť výsledok autorského kolektívu Národného bibliografického ústavu SNK v Martine v zložení M. Kovačka, L. Mazalová, M. Domová, E. Midriaková, A. Földváriová, A. Klimeková, E. Augustinová a B. Belák, ktorým je predmetná publikácia. Zároveň sa žiada uviesť, že finančný príspevok na jej vydanie poskytlo Ministerstvo kultúry SR, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach a Prešovská univerzita v Prešove. Tento počín pokladáme za významný nielen v slovenskom a českom kultúrnom rozmere, ale, prirodzene, v celom medzinárodnom kontexte disciplín slavistického bádania. Netreba ani osobitne zdôrazniť, že publikácie takéhoto typu sú svojím účelom stále aktuálnou súčasťou heuristickej prípravy skúmania a spracovania širokej škály relevantných tém v oblasti spoločenských vied.

Bibliografia dokumentuje, že pozornosť Šafárikovmu dielu a pôsobeniu sa vo vedeckej a kultúrnej obci naďalej kontinuálne pokladá za produktívne pole výskumu.

V bádani je evidentné, že sa uplatňujú najmä komparatívne metódy a hlbšie študujú parciálne zložky so zacielením na analýzu jednotlivých aspektov mnohostrannej problematiky, ktorej sa Šafárik venoval. Pokladáme preto za vhodné, aby sa aj s určitým časovým odstupom zaznamenalo a dalo širokému okruhu potenciálnych záujemcov a používateľov do pozornosti, že pre poznávanie života a diela P. J. Šafárika v celom retrospektívnom zábere prináša táto bibliografia informácie primárnej potreby a je vlastne v tomto smere systematicky koncipovanou príručkou základného významu. Jej poslanie zaiste ocenia aj bádatelia, ktorým práce o Šafárikovi tvoria relevantnú poznatkovú bázu nielen v súvislosti so skúmaním obdobia, kedy Šafárikove práce vznikali, ale ja s osvetľovaním recepcie jeho prác a myšlienok vo vývine príslušných vedeckých disciplín, keď aj v tejto sfére dochádzalo k aplikovaniu hodnotiacich kritérií pod vplyvom kvalitatívnych zmien v spoločensko-politickom kontexte.

Bibliografia vyšla ako 8. zväzok edície Spisy Pavla Jozefa Šafárika. Doteraz sa k odbornej verejnosti dostal 1. zväzok (Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí, 1992), 2. zväzok (Slovanské starožitnosti, 1, 1999) a 4. zväzok (Slovanský národopis, 1995). Ziada sa uviesť, že myšlienkový podnet a konkrétny plán na generálnu personálnu bibliografiu P. J. Šafárika vznikol ešte v čase príprav na storočnicu jeho narodenia. Pri realizácii sa rátaťo s kooperáciou všetkých českých a slovenských vedeckých knižníc, avšak zámer vydať dielo v jubilejnom roku 1961 ostal bez výsledku. Podnet bol potom obnovený roku 1986, k vyriešeniu otázok vlastnej prípravy bibliografie došlo až v 90. rokoch, keď sa autorský kolektív sformoval v Slovenskej národnej knižnici z jej skúsených odborníkov. V ich rukách sa sústredili potom všetky komponenty náročnej heuristiky, bibliografického spracovania až po zabezpečenie edičnej fázy.

Prvý diel obsahuje úvodnú časť, kde sa okrem osvetlenia metodického postupu pri príprave bibliografie nachádzajú zoznamy excerpovaných prameňov, textových skratiek a skratiek majiteľov dokumentov, ktoré poskytujú používateľom potrebné informácie a orientáciu v bibliografických údajoch. Inštruktívnu úlohu plní úvodná štúdia z pera M. Kovačku pod názvom Slovensko a Šafárik (Slovo k téme), ktorá približuje komplikovanosť procesu zrodu Šafárikovej bibliografie na základe budovania elektronickej databázy. Uvádza, že ešte naďalej zostáva problémom prístupnosť a komplexnosť šafárikovských materiálov, ktorými bude potrebné databázu postupne dopĺňať a dotvárať. Načrtáva hlavné medzníky prijímania Šafárikovej tvorby a myšlienok v slovenskom prostredí, jeho spoluprácu a kontakty so slovenskými vydavateľmi staršej i mladšej generácie súčasníkov. Ďalej prináša poznatky o hodnotení Šafárikovho významu a odkazu pre Slovensko a jeho národnoemancipačné snahy. K tomuto okruhu otázok sa pred rokom 1918 vyjadroval rad popredných osobností z oblasti literatúry, histórie a kultúry. Autor sa dotýka tiež otázok, ktoré súviseli so Šafárikovým zaradením do slovenského historického vedomia po vzniku ČSR a činnosťou Učenej spoločnosti Šafárikovej, ktorá pôsobila pri Univerzite Komenského v Bratislave v rokoch 1926–1939. Táto spolková ustanovizeň sa významne zaslúžila o sprostredkovanie osobností a diela P. J. Šafárika na Slovensku, v českých krajinách, ako aj pre svetovú slavistiku. Z obdobia po druhej svetovej vojne sa osobitne vyzdvihujú podujatia k 100. výročiu Šafárikovho úmrtia roku 1961 a početné práce slovenských a českých autorov, ktoré vyšli v publikáciách k jubilejnej príležitosti. Autor poukazuje v tejto súvislosti na podnety a iniciatívy k ďalšiemu šafárikovskému bádaniu s obsahovým vedeckým a kultúrnym záberom. Zmienil sa, že uvedené aktivity súviseli so založením Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach (1959), druhej sloven-

skej univerzity. Prejavom konštruktívneho prístupu k výskumu diela P. J. Šafárika sa stala roku 1986 vedecká konferencia v Košiciach k 125. výročiu jeho úmrtia. Vyšli z nej ďalšie podnety a iniciatívy na zabezpečenie vhodných podmienok pre rozvinutie bádateľských programov. Treba spomenúť najmä následné vytvorenie šafárikologického vedeckého pracoviska na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove. Cieľavedomý záujem o Šafárika na slovenských a českých vedeckých pracoviskách dokumentovali v ďalšom období vedecké konferencie roku 1991 a 1995 v Prešove a predovšetkým zborníky z nich ukázali posun v spracovaní šafárikovských tém. Roku 1991 schválilo vedenie UPJŠ koncepciu vedeckého vydania 7-zväzkových Spisov Pavla Jozefa Šafárika v slovenčine a tento projekt by sa mal završiť roku 2011, kedy uplynie od Šafárikovho skonu 150 rokov. Biografické kalendárium P. J. Šafárika zostavil A. Mat'ovčík a slúži ako chronologická pomôcka pri sledovaní príslušného kontextu a časových súvislostí spojených jednak s vlastnými Šafárikovými prácami, ako aj s prácami, ktoré sa zaoberali jeho životom a dielom.

Bibliograficko-popisná časť v prvom diele zaznamenáva údaje o vlastných dielach P. J. Šafárika publikovaných v období 1814–2002 s členením na knižné vydania, práce uverejnené v časopisoch, zborníkoch a zbierkach, adaptácie Šafárikových diel a jeho korešpondenciu. Ďalej patrí sem chronologicky zostavený súpis údajov o dielach o P. J. Šafárikovi, ktoré vyšli v rokoch 1815–1947.

V druhom diele bibliografie nachádzame pokračovanie súpisu diel o Šafárikovi, ktoré vychádzali v rokoch 1948–2003. Súčasťou dielu sú účelne zostavené registre, ktoré umožňujú vhodne využiť spôsob vyhľadávania potrebných informácií podľa názvov prác a autorských mien. Ide o názvy Šafárikových knižne vydaných a v časopisoch, zborníkoch a zbierkach publikovaných diel, o recenzie Šafárikových diel, o jeho korešpondenciu, ďalej menný zoznam hlavných a vedľajších autorov (redaktorov a editorov), ako aj zoznam ich prác o Šafárikovi. Nechýba ani register rozpisovaných knižných vydaní, zborníkov a zbierok.

Bibliografia obsahuje 750 anotovaných záznamov o dielach a korešpondencii P. J. Šafárika a 5891 anotovaných záznamov prác o ňom. Súpis prác o Šafárikovi obsahuje, prirodzene, publikované jednotky, ktoré sa primárne zaoberajú jeho životom a dielom, ako aj také, kde sa ich autori šafárikovskej problematiky dotýkajú v rámci spracovania širších tém, avšak venujú jej relevantný priestor. Autorský záujem o Šafárika možno aspoň v ilustratívnej chronologickej schéme priblížiť súhrnnými ukazovateľmi, že v rokoch 1815–1861 venovali autori Šafárikovi 973 prác, v období 1862–1918 vyšlo 1026 publikácií a 883 jednotiek sa viaže na obdobie 1919–1947. Potom sa nasledujúce polstoročie bibliografia zaznamenáva 3044 údajov. Register hlavných autorov ukazuje, že medzi nimi je takmer sto takých, ktorí sa P. J. Šafárikom zaoberali dlhodobo a systematicky, keďže publikovali desať i viac prác. Okrem slovenských a českých bádateľov patria k nim aj poprední ruskí, srbskí, bulharskí, poľskí, ukrajinskí, chorvátski, slovinskí i maďarskí slavisti.

Záverom preto pokladáme za príhodné zdôrazniť, že personálna bibliografia P. J. Šafárika ako dielo medzinárodného dosahu vznikala na báze takejto súčinnosti, keďže v rámci medzinárodnej spolupráce získal autorský kolektív príslušný materiál aj z fondov knižničných ustanovizní v Česku, Srbsku, Nemecku, Poľsku, Maďarsku, pričom využil taktiež pramene z Bulharska, Ruska a Slovinska. Skutočnosť, že bibliografia svojimi atribútmi je dielom reprezentatívnej povahy, nám umožňuje zároveň vyjadriť presved-

čenie, že sa stane dôstojným vkladom do fondu slavistickej spisby, ktorá sa bude ďalej obohacovať aj výskumnými výsledkami o osobnosti a diele P. J. Šafárika v dejinných súradniciach.

Milan Podrimavský

Z VEDECKÉHO ŽIVOTA

Sedmnáctý liberecký seminář

Sedmnáctý ročník česko-slovenského semináře pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře pořádaný katedrou dějepisu Pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci 27.–28. srpna 2007 si znovu získal záštitu hejtmána Libereckého kraje Petra Skokana, podporu Vzdělávací nadace Jana Husa a patronaci Česko-slovenské komise historiků. Zájem o něj prokázala i vedení univerzity a fakulty. Tématicky a chronologicky navazoval na problematiku svého šestnáctého předchůdce, který novodobou historií Československa a Evropy dovedl na počátek šedesátých let 20. století. Za další téma byla zvolena Myšlenková tvář šedesátých let 20. století: interpretační pozornost měla patřit ideovým proudům, reformním motivům a důsledkům, vztahu kultury a politiky a vlivu kultury na společenské ovzduší. Seminář soustředil přes 70 účastníků, potěšila přítomnost více učitelů ze Slovenska, čeští učitelé byli zřejmě pod tlakem příprav školního roku a tak jich bylo méně. Někteří se ohlásili s politováním, že jim nebylo umožněno přijet. Přitom by výuce novodobých dějin seminář určitě prospěl. Ovzduší bylo tradičně dělné, byl dostatek času na rozpravy a další příspěvky.

Miroslav Kusý vystoupil s originální sebereflexí – O čem jsem přemýšlel v 60. letech. Politolog, filozof a politický publicista byl tehdy autorsky velmi aktivní, vyslovoval se k celé řadě dobových otázek, představil proto jejich témata a ke každému volil ukázkou svých názorů vycházejících z marxistického pojetí. Týkaly se řízení socialistické společnosti, vztahu ideologie a politiky, snah po modernizaci marxismu, kritiky socialistické byrokracie a skládání účtů v politice (mířilo se tu, i když nepřímě, na prezidenta a prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného). Zvláště mladší účastníci semináře dostali tak možnost autenticky poznat dobové reformní uvažování a směřování. Kusého publicistika se obracela proti despotismu a voluntarismu, proti stranicko-dogmatickému marxismu prostupujícímu propagandu, iluzivně ale věřila v „obrodu“ socialismu. Narážela i na cenzuru a na nesouhlas stranických ideologů (Vladimír Koucký), ač pracovala s dobovou terminologií a byly v ní ideologické „úlitby“. Diskuse k referátu se zaměřila hlavně na podmínky a ohlasy politizující tvorby.

Ivan Kamenec nastínil vývojové tendence československé historiografie v šedesátých letech. Přispívala k „tání“, zvláště rozhovory o témata tabuizovaná, nebo ideologicky pokroucená. Začínala se kriticky dívat na sebe užívající přístup „boje proti kultu osobnosti“. České dějepisectví se už více zajímalo o slovenské dějiny, zvláště novodobé, a také se v něm hojněji diskutovalo o metodologických a vůbec obecnějších otázkách. Slovenské dějepisectví bylo déle zahleděno spíše do národní historie, ale už ji také překračovalo. Zvláštní postavení si tvorbou a ideovou atmosférou získal Výbor pro dějiny odboje, který vnášel do bádání a interpretací živé odborné a společenské otázky a moderní postupy k jejich řešení. Rozprava zdůraznila význam diskusí v historiografii, pokud směřují k odborným přístupům – je jich v současném českém a slovenském dějepisectví málo, zaměřují je spory osobní a nové střety ideologické. Byly také vzpomínuty osudy příslušníků starší generace historiků, jimž represe v padesátých letech vzbudily možnost rozvinout a završovat svá díla.

Jan Rychlík zaměřil svůj referát o slovensko-českých vztazích v šedesátých letech na historii příprav a důsledků ústavy z roku 1960. Ústava zlikvidovala zbytky slovenské autonomie. Také v ČSSR se měla časem realizovat ideologická teze 22. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu o splývání národů. Ekonomické reformní programy zasahovaly i do stavu hospodářského vyrovnávání českých zemí a Slovenska. Zásadní politický vliv měly mít kolize v pojetí „slovenské otázky“ ve špičkách stranického vedení. Slovenská témata stále hlouběji zajímala i české intelektuály, také historiky, kteří napomáhali udržovat i definovat její aktuálnost.

Obsáhlejší diskusní vystoupení Jana Mervarta konkretizovalo rozdíly ve smýšlení české a slovenské inteligence. Ukázaly se např. v dvojitým pohledu na časopis Tvář, český byl příznivý, slovenský odmítavý. Referent se věnoval také rozboru dobového pojetí revisionismu. V popředí se ocitla filozofie člověka objevující se na stránkách kulturních časopisů (v Kulturnom životě vrcholila v roce 1963), na kaňkovské konferenci, v Kosíkově Dialektice konkrétního. Hledalo se, nežádka v rozpácích, jak ji začlenit do marxismu.

S pozoruhodným nadhledem analyzoval Miroslav Pekník soudobý vývoj na Slovensku – tato témata patří pravidelně k libereckým seminářům. Posoudil neoliberální reformy („opsané“, bez slovenské původnosti), neoliberálové stále převažují v médiích. Ficův Směr – sociální demokracie referent charakterizoval jako sociálně psychologickou alternativu k pravici. Představil a komentoval výsledky různých veřejných výzkumů, které zajímavě vypovídají o náladách, ovzduší a názorových orientacích na Slovensku.

Rudolf Chmel v úvaze o literatuře a publicistice v šedesátých letech nejprve připomněl, že toto reformní období začalo vlastně už v roce 1956. Narušován byl totalitní „zákon nehybnosti“. V reformních letech se zvýrazňovala odpovědnost intelektuálů – vliv kultury na společenskou situaci je třeba posuzovat rozmyslně, byl ale znát stále více. Knihy měly vysoké náklady, obdobně jako kulturní časopisy. Tvorba už nebrala na vědomí socialistický realismus, soustřeďovala se na úděly, postavení i vnitřní život člověka. Na Slovensku se výrazně rozvinulo výtvarné umění. Čtvrtý sjezd spisovatelů v červnu 1967 nebyl o estetických, ale o ideových a politických problémech. Některé zaskočil, slovenské autory především (ač měli své „revizionisty“, jako byli Mňačko a Tatarka). V diskusi se objasňovala pozice Vlada Mínače napadnuvšího spisovatelský sjezd a na jeho příkladu převaha nacionalismu nad demokratizačním úsilím.

Velmi osobním a osobitým výkladem o proměnách světové kinematografie („hry s ďáblem a svítání v pravý čas“) zaujal Martin Kovář. Úrodná šedesátá léta měla úvod už ve francouzských dílech z konce let čtyřicátých, kdy mladí filmaři začali vytvářet „novou vlnu“. Otevírala údobí neobyčejné tvořivosti, v italské kinematografii (tu referent rozebral podrobněji), v produkci americké, kde se uplatnili objevující i vyzrálí režiséři a herci. Filmová šedesátá léta překryl ale časem triumfující establishment.

Jaroslav Fiala přispěl do kinematografické tematiky rozbořením československého filmu, který představoval zvlášť působivou součást reformního společenského úsilí. Jeho zahraniční úspěch zvyšoval domácí ohlas a vliv. Inspiračními přístupy byly surrealismus, neorealismus, sovětský film, pochopení a uchopení látky souviselo s československými společenskými poměry. Novou vlnu zahajovala už Štěňata Ivo Nováka, jejím manifestem se stal Formanův Konkurs v roce 1963, uplatnili se v ní výrazně i slovenští tvůrci (Jakubisko, Hanák, Herz). Diskuse o filmové tematice se mj. soustřeďovala na podmínky tvorby, materiální, duchovní, společenské.

Seminář se vědomě nevěnoval reformní kulminaci v roce 1968. Na ni se má zaměřit jeho další ročník.

Robert Kvaček

České, slovenské a československé dějiny 20. století

V marci 2006 se konal po prvékrát seminář venovaný českým a slovenským dějinám dvadsiatego storočia. Pripravili ho doktorandi Fakulty humanitných štúdií v Hradci Králové a mal podtitul *Moderné prístupy k súčasným dejinám*. Zo seminára bol publikovaný zborník¹. Do zborníku prispelo dvadsaťdva autorov z rôznych historických pracovísk z Českej a Slovenskej republiky. Slovenských príspevkov bolo sedem, čo znamená skoro tretina. Okrem úvodného príspevku Veroniky Středovej, ktorá sa zaoberala metodologickými premenami českej pozitivistickéj historiografie dvadsiatego storočia, príspevky boli najrôznejšieho žánru. Skutočne jediné spojivo bolo Československo a dvadsiate storočie. Niektoré príspevky sa týkali hospodárskych dejín, iné kultúrnych, politických, historie všedného dňa. Autori sa zaoberali aj obdobím druhej svetovej vojny – napríklad Michal Šmigel' z Banskej Bystrice upozornil na osudy utečencov zo Sovietskeho zväzu a Poľska na Slovensku v rokoch 1944–46, o čom sa doteraz veľmi alebo skoro vôbec nepísalo. Iné príspevky sa viazali napríklad k niekdajším Sudetám – príspevok Martina Veselého z Ústeckej univerzity bol venovaný problematike premiestňovania závodov a príchodu ríšskych Nemcov z bombardovaním postihnutých častí Nemecka do severozápadnej časti sudetskej župy v rokoch 1943–45. Škála záujmu jednotlivých príspevkov bola široká a ukázala, o čo sa mladí historici na svojich pracoviskách zaujímajú.

Za najpozoruhodnejšie považujem rozhovory a diskusie, ktoré prebiehali v rámci dvojdného seminára, keď mali mladí historici možnosť sa viac osobne spoznať, pohovoriť si o svojich pracoviskách i plánoch. Vzhľadom na záujem tieto stretnutia opakovať, prevzala nad druhým ročníkom záštitu Česko-slovenská komisia historikov.

Druhý ročník stretnutia mal už charakter konferencie a uskutočnil sa v dňoch 6. a 7. marca 2007. Jeho organizátormi boli dve vysokoškolské pracoviská: Historický ústav Fakulty humanitných štúdií Univerzity Hradec Králové a Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Významnú finančnú podporu konferencii poskytlo štatutárne mesto Hradec Králové a Nadace Sophia. Výstupom z konferencie bol taktiež samostatný zborník. Obsahuje štyridsať tri príspevkov z oblasti hospodárskych a sociálnych dejín, z teórie hospodárskych vied, kultúrnych a politických dejín. Nie je možné sa na tomto mieste zaoberať podrobnejšie jednotlivými príspevkami, ktorých rozsah i kvalita boli, ako to v takýchto prípadoch býva, rôzne. V každom prípade je treba privítať túto vzájomnú výmenu poznatkov, ktorá je svedectvom o dianí v odbore českých, slovenských a československých dejín od Ústí nad Labem po Svidník, od Plzne po Banskú Bystricu. Je to o to dôležitejšie, že v súčasnej dobe aj vinou žurnalistiky

¹ České, slovenské a československé dějiny 20. století, II. Sborník z mezinárodní konference (ed. S. Sklenářová), Ústí nad Orlicí, Otis 2007, 366 s.

dochádza k akémusi vytlačaniu Slovenska z československých dejín. V žurnalistike, ale aj pri vystúpeniach niektorých historikov v médiách, sa stretávame s pojmom „český štát“, „Česko“ a podobne, pričom si autori neuvedomujú, že až na výnimku šiestich vojnových rokov existovalo v období 1918–1992 Československo, ktorého súčasťou v medzivojnovom období bola aj Podkarpatská Rus. Pokiaľ v tomto smere nedôjde k dôslednejšiemu trvaní na správnosti názvov, časom sa to stane zvykom a čitateľa, poslucháča, alebo televízni diváci tomu aj uveria. Všetci vieme, k čomu privádza stokrát opakovaná lož.

Aj keď to vyzerá, že o konferenciu bude čím ďalej, tým viac stúpať záujem, prihovárať by som sa, aby sa táto príležitosť mladšej generácii umožnila v čo najširšej miere. Okrem iného môže oživiť, ale aj ozdraviť život v českej historickej obci. To znamená, aby si historici začali vážiť viac sami seba ako stavu, aby sa nestávalo, že zjazdy historikov sa nekonajú pravidelne, alebo nie sú navštevované a brané ako príležitosť k stretnutiam a k bilancovaniu. Aby Historický klub – Sdružení historiků České republiky sa stal skutočnou stavovskou organizáciou všetkých historikov so všetkým čo s tým súvisí. Ale aby si aj historici uvedomovali význam svojho členstva v ňom a podľa toho sa aj chovali.

Ešte naspäť k vlnajšiemu Hradci Královému. Konferencia bola venovaná pamiatke prof. Zdenka Macka, CSc. (1937–2006), pri príležitosti jeho nedožitých sedemdesiatych narodenín. Prof. Macek pôsobil v rokoch 1998–2006 ako riadny profesor obecných dejín na Univerzite v Hradci Královém a svojimi odbornými a ľudskými kvalitami prispel k výchove nejedného mladého bádateľa v odbore medzinárodných vzťahov.

Vojtech Čelko

Cirkvi a národné vedomie obyvateľov strednej Európy

V dňoch 2. až 5. mája 2007 sa stal východoslovenský Prešov hostiteľom historikov z 8 krajín strednej a východnej Európy. Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, Historická spoločnosť kráľovského mesta Prešov (za obe inštitúcie garanti prof. Dr. Peter Švorc a doc. Dr. Ľubica Harbul'ová) spolu s Teologickou fakultou univerzity vo Viedni (garant prof. Dr. Karl Schwarz) bol v týchto dňoch organizátorom medzinárodnej vedeckej konferencie na tému Cirkvi a ich vplyv na formovanie národného vedomia národov a národností v strednej Európe (19. storočie – prvá polovica 20. storočia).

Ide o tému, ktorá je súčasťou veľkého projektu, organizačne a metodologicky garantovaného a zabezpečovaného slovenskými a rakúskymi historikmi za aktívnej spolupráce nemeckých, českých, poľských, ukrajinských, maďarských, rumunských, ale aj ruských a slovinských historikov, zaoberajúcich sa dejinami strednej Európy v 19. a 20. storočí s hlavným dôrazom na národné hnutia tu žijúcich národov a národností.

Projekt začal v roku 1999 konferenciou Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918,² v roku 2001 pokračoval konferenciou Veľká politika

² ŠVORC, P. – HARBUL'OVÁ, Ľ. (eds.): Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918. Prešov–Bratislava–Wien, Universum 1999.

v malých regiónoch a malé regióny vo veľkej politike 1918–1939,³ v roku 2005 konferenciou Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938.⁴ Úzko korešpondoval s témou Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche⁵ garantovanou prof. Dr. Haraldom Heppnerom z univerzity v Grazi, ktorý s Prešovskou univerzitou spolupracoval pri príprave prvých dvoch tém.

Doteraz poslednou témou, ktorá bola v rámci projektu prezentovaná vo vystúpeniach účastníkov konferencie, je téma zaoberajúca sa vplyvom jednotlivých cirkví na formovanie národného vedomia národov a národností v stredoeurópskom priestore. Ten organizátori zjednodušili a v podstate doň zahrnuli habsburskú monarchiu ako jeden politicko-územný celok, a potom štáty, ktoré vznikli na jej troskách po roku 1918.

Stredná Európa predstavuje etnický konglomerát, ktorý svojou rôznorodosťou dával dynamiku jej vývoju, a to najmä od konca 18. storočia, keď začal proces formovania a konštituovania sa novodobých národov. A práve v ňom zohrali veľkú úlohu aj jednotlivé cirkvi, samy zložené z príslušníkov rôznych stredoeurópskych etník. Miesto cirkví v národnouvedomovacom vývoji nebolo z ideologických dôvodov veľmi prebádané predovšetkým v postkomunistických historiografiách. Do pádu komunizmu v závere 80. rokov šlo skôr o neželanú tému, ktorej sa historici radšej vyhýbali, a až po páde komunistických režimov začali viac alebo menej siahnuť aj do tejto málo preskúmanej problematiky. Pritom, ako sa ukazovalo od začiatku, šlo o významný fenomén, dotýkajúci sa všetkých etník tohto regiónu. Pravda, miera jeho významu a vplyvu bola rôzna, ale pre poznanie vývoja i jednotlivých národných hnutí nesmierne dôležitá. Vyplývalo to z miesta viery a jej inštitucionalizovanej podoby (= cirkví) v živote človeka. Ak do 18. storočia mala viera a cirkev dominantné miesto, tak od záveru 18. storočia sa začala oň deliť s národným vedomím jednotlivca i veľkých etnických celkov. Nebol to však jednorázový a priamočiary proces. No a práve na ich špecifiká chcela konferencia poukázať prípadovými štúdiami, týkajúcimi sa nielen jednotlivých cirkví, ale aj jednotlivých národov strednej Európy.

Organizátori konferencie po dlhšom zvažovaní odstúpili od časového prierezu 19. a 20. storočia a horizontálneho záberu všetkých relevantných cirkví, hoci sa zdalo, že by to mohlo mať veľkú výhodu a opodstatnenie – porovnať, ako sa v konkrétnej dobe a konkrétnej situácii správali cirkvi k požiadavke každého stredoeurópskeho národa prezentovať sa ako suverénny a slobodný národ. Zvolili iný prístup – utvorili tematické bloky, v ktorých referenti sledovali danú cirkev v 19. storočí a prvej polovici 20. storočia. Výhoda takto zvoleného postupu spočívala v tom, že umožnila podstatne lepšie skĺbiť ohromne širokú paletu, sice sa dopĺňajúcich, ale predsa len rôznorodých čiastkových tém tej veľkej a globálnej poňatej témy.

Úvodný referát Petra Švorca z Prešovskej univerzity Vzťah cirkví a národného vedomia obyvateľstva strednej Európy v 19. storočí až prvej polovice 20. storočia nazna-

³ ŠVORC, P. – DANILÁK, M. – HEPPNER, H. (eds.): Veľká politika a malé regióny 1918–1939. Prešov–Graz, Universum 2002.

⁴ ŠVORC, P. – HARBUL'OVÁ, Ľ. – SCHWARZ, K. (eds.): Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938. Prešov, Universum 2005.

⁵ HEPPNER, H. – STAUDINGER, E. (Hrsg.): Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche. Frankfurt am Main 2001.

čil hĺbku a spletnosť celého problému. Skúsme si ich naznačiť aj v tejto anotácii: Všetky cirkvi jestvujúce v strednej Európe v 19. storočí mali viacnárrodný charakter, hoci v istých územno(administratívno)-politických celkoch sa našla aj relatívna výnimka (pravoslávna cirkev). Ani prevrat v roku 1918 a vznik nástupníckych štátov neznamenal zásadnú zmenu v ich charaktere. Okrem Československej cirkvi v ČSR všetky ostatné si internacionálny charakter naďalej uchovali a týkalo sa to aj protestantských cirkví – evanjelickej augsburského vyznania a kalvínskej (reformovanej) cirkvi, hoci sa krátko deklarovali ako národné.

Medzinárodné zloženie každej cirkvi znamenalo v praxi stanovenie limitov pre jej prípadné absolútne zneužitie v prospech jedného národa, zväčša toho, ktorý mal v krajine mocenské, štátotvorné postavenie (nemeckého či maďarského v Rakúsko-Uhorsku), neskôr aj poľského, českého, slovenského, ukrajinského, rusínskeho, rumunského, slovinského (po roku 1918).

Ďalšia stratifikácia cirkvi prebiehala v sociálnej rovine. Príslušníkmi každej z cirkví boli nielen predstavitelia šľachty, ale aj poddanstva, zástupcovia meštianstva, buržoázie, ale aj proletariátu, remeselníkov i roľníctva, ... Ak na jednej strane národnosť ľudí rozdeľovala, tak ich na druhej strane zas spájala príslušnosť k danému cirkevnému spoločenstvu. Podobne to bolo aj pri rozdielnom sociálnom postavení. Ak ich však rozdeľovala konfesionálna príslušnosť, spájali ich sociálny status alebo práve spoločná etnická príslušnosť.

V každom prípade však cirkvi prostredníctvom duchovenstva aktívne zasahovala do formovania národného vedomia každého národa, neraz i na úkor ostatných etníc. V zásade však platilo, že bol to najmä nižší klérus, pochádzajúci zo sociálne slabších vrstiev, ktorý sa dal do služieb svojho národa. Evidentné to bolo najmä pri utláčaných národoch a národnostiach. Tie vlastne aj potrebovali oporu cirkvi najviac. Videli v nej svojho ochrancu, morálnu autoritu, ktorá ich mala chrániť pred tým najhorším – stratou vlastnej etnicity, a teda vlastne stratou vlastnej identity.

Prvý blok prednášok sa sústreďoval na otázky všeobecnejšieho charakteru. Úvodnú prednášku doplnil Milan Podrimavský (Historický ústav SAV v Bratislave, Slovensko: Konfesionálna a politická diferenciácia na prelome 19. a 20. storočia) a Holec (Komenského univerzita v Bratislave, Slovensko: Problémy vzťahu „cirkev – národ – štát“ v dlhom 19. storočí a rok 1918).

Evanjelickej cirkvi a jej úloha vo formovaní národného vedomia boli prezentované v druhom bloku prednášok. Začal ho Karl Schwarz témou Nationalismus im Spiegel der Wiener Protestantisch-theologischen Lehranstalt/Fakultät, podmienky Uhorska to konkretizovali prednášky Abraháma Barnu (Katolícka univerzita Petra Pázmánya v Pilišskej Čabe, Maďarsko: „Národné náboženstvo“ v Uhorsku v 19. storočí), Ivana Halásza (Katolícka univerzita Petra Pázmánya v Pilišskej Čabe, Maďarsko: Diaspora vo vlastnej krajine. Slovenskí evanjelici v dualistickej Pešti), Libuše Frankovej (Prešovská univerzita v Prešove: Vplyv cirkvi na formovanie národného povedomia slovenských študentov na Prešovskom evanjelickom kolégiu /prvá polovica 19. storočia/) a Dariny Vasiľovej (Prešovská univerzita v Prešove: Prejavy národného povedomia študentov na pode prešovského evanjelického kolégia v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia).

Prihlásený referát Martina Friedricha (Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa, Berlin: Christentum und Volkstum bei Schleiermacher, Wichern und Grundtvig) pre neprítomnosť autora neodszel.

Tretí blok prednášok sa sústreďoval na pravoslávnu cirkev, ktorá do stredoeurópskeho priestoru (okrem Rumunska) prenikala v závere 19. storočia. Aj keď mala za sebou silné zázemie Ruska, Srbska, Rumunska, v stredoeurópskom prostredí sa presadzovala cez sociálne i etnicky najslabšie rusínske/ukrajinské obyvateľstvo. Súperila pritom s gréckokatolíckou cirkvou, vytláčala ju a sociálnym statusom jej duchovenstva získavala nielen pre seba, ale aj pre rusínsku a ukrajinskú národnosť to najchudobnejšie rusínske a ukrajinské obyvateľstvo v Haliči, v dnešnom Zakarpatsku a na severovýchodnom Slovensku. V podstate potvrdzovala a podporovala jeho etnickú odlišnosť najmä na kontaktných územiach s ďalším slovanským obyvateľstvom – Slovákmi a Poliakmi, ba do istej miery vstupovala aj do kryštalizácie vzťahu medzi obyvateľstvom, ktoré sa prezentovalo ako ukrajinské a obyvateľstvom, ktoré ukrajinskú etnicitu odmietalo a hlásilo sa k samostatnej rusínskej národnosti.

Tento blok prednášok mal otvoriť referát Andrzeja de Lazari (Univerzita Lódz, Poľsko: Základné kategórie ruskej kultúry). Jeho neúčast' posunula referát len do tlačenej podoby v pripravovanom zborníku z konferencie.

Radomír Vlček (Historický ústav AV ČR, pob. v Brne, ČR: Češi v Rusku a V. I. Lamanskij (Vize ruských panslavistů 19. století o konverzi Čechů k pravoslaví a jejich vliv na slovanskou orientaci českého národního vědomí), Zoja Sergejevna Nenaševa (Moskovská univerzita, Moskva, Rusko: Ruská pravoslávna cirkev v Prahe: pred tvárou rakúskeho práva a českej spoločnosti) a Lubica Harbul'ová (Prešovská univerzita v Prešove: Pravoslávie v medzivojnovej strednej Európe) sa koncentrovali na mocenské pozadie vplyvu pravoslavia v strednej Európe. Ukázali, že bolo spojené s prenikaním ruského vplyvu do tohto prostredia, ale aj zdanlivo paradoxnú zdržanlivosť cárskeho Ruska pri jeho presadzovaní v krajinách habsburskej monarchie, čo už celkom neplatilo u sovietskeho Ruska, resp. ZSSR.

Štvrtý blok viazal pozornosť poslucháčov na gréckokatolícku cirkev. Tá zohrala v dejinách národných hnutí strednej Európy rozporuplnú úlohu. V druhej polovici 19. storočia bola väčšina gréckokatolíckeho duchovenstva v službách maďarizačného úsilia uhorskej vlády, a to bez rozdielu postavenia v cirkevnej hierarchii. Národnoemancipačné snahy gréckokatolíkov – aj rusínskych, ukrajinských i slovenských výrazne nepodporovala. Po prevrate v r. 1918 bola samotná gréckokatolícka cirkev poznačená národnostnými rozpormi medzi slovenskými veriacimi na jednej strane a rusínskymi a ukrajinskými na druhej strane, pričom jej cirkevná hierarchia inklinovala a podporovala rusínsku a ukrajinskú národnú orientáciu.

K týmto problémom sa viazali prednášky Jána Adama (Prešovská univerzita v Prešove: Od jednej konfesie a jednej etnicity k druhej konfesii a dvom etnicitám /Na príklade gréckokatolíkov prešovského a západnej časti mukačevského biskupstva/), Michala Daniláka (Prešovská univerzita v Prešove: Vplyv gréckokatolíckej cirkvi na formovanie národného vedomia Rusínov (Ukrajincov) v Uhorsku v 19. storočí a na začiatku 20. storočia), Ihora Šnicera (Užhorodská štátna univerzita, Užhorod, Ukrajina: Vplyv náboženstva na politický a kultúrny život obyvateľov Uhorskej Rusi na začiatku 20. storočia), Ihora Lichteja (Užhorodská štátna univerzita, Užhorod, Ukrajina: Vplyv

gréckokatolíckeho duchovenstva Mukačevskej eparchie na proces formovania národného vedomia obyvateľov Podkarpatskej Rusi v 20. rokoch 20. storočia), Petra Kovaľa (Prešovská univerzita v Prešove: Gréckokatolícka cirkev a formovanie národného povedomia Slovákov na severovýchodnom Slovensku) a Jerzyho Kuzického (Univerzita v Rzeszówe, Poľsko: Stúpenci konzervatívnych strán v prostredí veľkej emigrácie o gréckokatolíkoch v Haliči).

Medzi predposledný a posledný blok prednášok vsunuli organizátori exkurziu po sakrálnych pamiatkach mesta Prešov. Vo štvrtok (3. mája) popoludní sa mohli účastníci konferencie zoznámiť s pamiatkami mesta. Prešov má svojim spôsobom osobitné miesto medzi mestami Slovenska a snáď i strednej Európy. Aj na cirkevných pamiatkach vidieť, že je priesečníkom západnej kresťanskej kultúry s východnou kresťanskou kultúrou, ale aj priesečníkom medzi kresťanstvom a židovstvom. Prešov je sídlom troch biskupstiev – evanjelického a. v., gréckokatolíckeho a sídlom metropolitu pravoslávnej cirkvi pre Slovensko a české krajiny (do r. 2006). Po smrti metropolitu Nikolaja zostal sídlom pravoslávneho biskupstva. V 17. storočí sa tu odohral krvavý stret medzi protestantizmom a katolicizmom, keď dal habsburský generál Antonio Caraffa popraviť 24 evanjelických zemanov a mešťanov na základe vykonštruovaného obvinenia z prípravy povstania proti panovníkovi. V roku 1995 sa bol ich pamiatke pokloniť pápež Ján Pavol II., ktorý symbolicky uzavrel túto etapu konfesionalnej (aj krvavej) konfrontácie. V gréckokatolíckom Kostole sv. Jána Krstiteľa odpočívajú pozostatky komunistami umučeného biskupa P. P. Gojdiča. Ojedinelá mohutná renesančná stavba evanjelického Kostola sv. Trojice zas upútala pozornosť návštevníkov mesta spolu s neďaleko stojacim gotickým rímskokatolíckym Kostolom sv. Mikuláša. Tri synagógy sú zas svedectvom kresťansko-židovskej symbiózy v meste. Trvala do roku 1942, keď boli židia odtransportovaní do koncentračných táborov. Dnes ostala funkčnou len veľká ortodoxná synagóga s nádhernou výzdobou. Synagógu chceli v deväťdesiatych rokoch 20. storočia židovské náboženské obce v USA premiestniť do Los Angeles.

Zážitky a podnety, ktoré získali účastníci konferencie z exkurzie, boli vynikajúcim impulzom pre posledný blok prednášok venovaný najväčšej a najsilnejšej cirkvi v strednej Európe – rímskokatolíckej cirkvi. Tu bolo možné porovnať jej vzťah k národným cieľom jednotlivých etníc strednej Európy, vzťah drobného i vysokého kléru, rozpory, ktoré z toho vyvierali aj vo vnútri cirkvi a súčasne porovnať, ako to bolo u jednotlivých národov – Slovincov, Nemcov, Čechov, Poliakov, Maďarov, Slovákov. Geograficky sa referáty presunuli západnejšie ako dva predchádzajúce bloky.

Príhlásené referáty urobili zaujímavé sondy do tejto problematiky. Šlo o referáty Pavla Mareka (Univerzita Palackého, Olomouc, ČR: E. J. N. Brynych: Praha nebo Vídeň. Vlastenectví nebo politická lojalita?), Ulricha A. Wiena (Universitat Koblenz-Landau, Nemecko: Cirkevná politika a historiografia biskupov G. D. Teutscha a Friedricha Teutscha. Národné vedomie sedmohradských Sasov v období po vyrovnaní po roku 1867), Vincenca Rajspa (Slowenisches Wissenschaftsinstitut in Wien, Rakúsko: Cirkev a jej vplyv na formovanie národného vedomia Slovincov od 19. storočia do konca 1. svetovej vojny), Ulfrieda Burza (Alpen-Adria Universitat Klagenfurt, Rakúsko: Katolícka cirkev v habsburskej monarchii a juhoslovanská otázka /1848–1918/), Pála Attilu Illésa (Katolícka univerzita Petra Pázmánya v Pilišskej Čabe, Maďarsko: Jazyk nižšieho kléru ostrihomskej arcidiecézy v 19. storočí), Wacława Wierzbienieca (Univerzita v Rzeszówe,

Poľsko: Úloha katolíckej cirkvi pri vytváraní a udržaní národného povedomia obyvateľov Rzeszowa v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia), Mariana Stolarczyka (Univerzita v Rzeszówe, Poľsko: Z činnosti Katolíckej ľudovej strany v brzeskej oblasti v rokoch 1919–1926) a Martina Pekára (Prešovská univerzita v Prešove, Slovensko: Premeny vzťahu konfesionality a nacionality na Slovensku v podmienkach totalitného systému v rokoch 1939–1945).

Vynikajúcou „bodkou“ za celou konferenciou bol aktuálny pohľad na úlohu cirkvi v polovici 20. storočia v národných spoločenstvách nielen strednej, ale celej Európy od Vladimíra Goněca (Masarykova univerzita, Brno, ČR: Od národných otázok k európanstvu. Podiel cirkvi, cirkevných mysliteľov a konfesijných strán na úsilí o európsku jednotu v 40. rokoch 20. storočia).

Diskusie k jednotlivým blokom prezradili, že zvolená téma o vzťahu cirkvi a snahe jednotlivých národov strednej Európy vystupovať ako suverénny národ je témou, na ktorú je potrebný ešte rozsiahly výskum a viacero podujatí, na ktorých si historici, zaberajúci sa touto problematikou, vymenia svoje poznatky a ponúknu ich širšej verejnosti. Prešovské podujatie, kde jazykové bariéry pomáhal prekonávať vynikajúci germanista Pavol Zubaľ, naznačilo, ktorým smerom by sa mohol uberať historický výskum stredo-európskeho priestoru v blízkej budúcnosti.

Peter Švorc

Vyhlásenie Slovensko-českej / Česko-slovenskej komisie historikov

Slovensko-česká/Česko-slovenská komisia historikov sa na svojom zasadnutí 8. 11. 2007 zaoberala aj pokračujúcimi útokmi Slovenského historického ústavu Matice slovenskej a ním vydávaného Historického zborníka proti niektorým pracovníkom Historického ústavu SAV. Komisia je toho názoru, že SHÚ a ním vydávaný Historický zborník pod vedením bývalého pracovníka Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS Jána Bobáka prekračujú nielen akademické, ale aj etické hranice, v dôsledku čoho je udržiavanie kontaktov so Slovenským historickým ústavom pre serióznú akademickú obec neúnosné.

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Z obsahu:

Materiály z konference „Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost“

Hlavní referáty:

Vilém Prečan: Promarněná příležitost nového začátku?

Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny

Michal Barnovský: Ideové a politické prúdenie na Slovensku roku 1945

Ľubomír Lipták: Politické elity na Slovensku roku 1945

František Svátek: „Staré“ a „nové“ elity v českých zemích ve 20. století

Katarína Zavacká: K otázkam štátoprávneho usporiadania, práva a spravodlivosti

Vladimír Gonč: Postavení práva, problémy spravedlnosti, decentralizace, samospráva a federalismu

Dalších 15 studií k obecné politické situaci, otázkám elit i jejich výměny a ke státoprávním problémům na počátku nového pokusu o ustavení Československa.

Recenze • Zprávy • Pranýř

Bibliografie „Slovacika v edicích na území České republiky 1990–1995“ v oboru historie. Celkem 743 údajů + rejstříky.

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Z obsahu:

Materiály z konference „Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1939“

Patnáct studií k tématům:

* Česká a slovenská společnost ve vztahu k Rusinům * Podkarpatská Rus na pařížských mírových jednáních * Američtí Rusíni a Československo * Problémy autonomie * Politické strany na Podkarpatské Rusi * Sociální a ekonomické proměny * Rozvoj tisku * Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939 * Moskevský proces s karpatoruskými politiky v roce 1946 * Česká, slovenská a ukrajinská publicistika a historiografie o Podkarpatské Rusi

Nalezený dokument: Slovenská otázka v manipulaci českých komunistů v létě 1945

Recenze • Zprávy • Pranýř

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Z obsahu:

Materiály z konference „Češi a Slováci 1948–1967“

Dvacet čtyři studií k tématům:

* Metamorfózy státoprávních vztahů * Názory exilu na budoucí uspořádání státu * Extrémy centralizace * Represivní charakter režimu a česko-slovenský poměr * Nárůst konfliktů v předvečer „pražského jara“ * Menšinové otázky, Slováci v českých zemích, Češi na Slovensku * Paralely ekonomického vývoje * Zpolitizování industrializace Slovenska * Finance * Kultura v okovech režimu

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie „Bohemika v historiografii na území Slovenska za léta 1990–1997“. Celkem 942 údajů a rejstříky

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Z obsahu:

Materiály z konference „Náboženský exil v raném novověku“

* O exilu obecně * Uhry jako azylová země * Česká pobělohorská komunita v Pírně * Uherský exil v Německu * Čeští exulanti na východním Slovensku * Morava a náboženská emigrace

Studie:

* Slovensko-české vztahy * Agrární hnutí na Slovensku počátkem 20. století * Turné A. Hlinky po Čechách a Moravě 1907 * Jeden či dva národy? Dilema slovenských politiků po r. 1918 * Hospodářské aspekty česko-slovenského vztahu mezi světovými válkami * Protestantské církve na Slovensku 1968–1970

Diskuse • Recenze • Kritika • Zpravodajství

Nové dokumenty: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944)

Česko-slovenská historická ročenka 2000

Súbory štúdií k česko-slovenskej problematike:

- * Historiografický problém – československé dejiny, české dejiny, slovenské dejiny.
- Obsah a vymedzenie. Reflexia vzťahov v historickom vedomí
- * Česko-slovenské a slovensko-české vzťahy na prelome 19. a 20. storočia
- * České a slovenské 20. storočie

Objavené dokumenty: Záznamy V. Zorina o rozhovoroch s členmi československej vlády v Košiciach v apríli 1945

Recenzie • Správy • Pránier

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Soubory studií:

- * Židovská menšina v českých zemích, na Slovensku a na Podparpatské Rusi 1918–1945
- * Gender studies v ČR a SR pro obor raného novověku a novověku *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie: Slováci v historiografii na území ČR (za léta 1996–2000)

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Materiály z konferencí:

- * Maďari v Československu a česko-slovenské vztahy
- * Německý faktor v česko-slovenských vztazích
- * Rozdělení Československa v roce 1992 (první konference) *

Studie:

- * K tradici nařizovací pravomoci na Slovensku
- * Problém integrace Slovenska do ČSR v rovině veřejné správy
- * Parlamentní volby na Slovensku 1925
- * Československá jednota a výchova slovenského řemeslnického dorostu *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Materiály z konferencí:

- * Rozdělení Československa 1992: Příčiny a důsledky pro současnou Evropu + Panelová diskuse s účastníky-politiky
- * Česko-slovenské historické fórum – prezentace vývoje české historiografie po roce 1989
- * XIII. liberecký seminář – Česká a slovenská historiografie na počátku 21. století

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Bibliografia: Bohemiká v historiografii na území SR (za roky 1998–2002)

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Materiály z konferencí:

- * Česko-slovenské příhraničí: etnická a ekonomická dynamika
- * XIV. liberecký seminář – Češi a Slováci v německé válce 1939–1945

* Studie k česko-slovenským vztahům na přelomu 19. a 20. století a v meziválečném období

Dokumenty: Osobní archiv J. Lettricha darovaný do SNK + Diskuse k česko-slovenskému vztahu v Radě svobodného Československa

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2005

Materiály z konferencí:

- * Reflexe a sebereflexe urozenosti
- * Český, slovenský a československý exil po 2. světové válce
- * XV. liberecký seminář – Češi a Slováci v počáteční fázi komunistické totality 1948–1956

* Studie k česko-slovenským vztahům v prostoru Těšínska (od Transilánie k M. M. Hodžovi) a ke vzájemným vztahům v reflexi tisku (1945–1955)

Dokumenty: Polský faktor v česko-slovenském vztahu v roce 1938

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Materiály z konferencí:

- * Slovenská historiografia po roku 1989
- * Cirkve a formovanie občianskej spoločnosti
- * XVI. liberecký seminář: Svět a Československo od krize ke krizi (1962–1968)

* Štúdie k degradácii práva na Slovensku od októbra 1938 do marca 1939
a k teoretickým problémom „verejného priestranstva“ historickej vedy

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Pripravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2008

Materiály z konferencí:

MÝTY NAŠE ČESKOSLOVENSKÉ

* Teoretické dimenzie historického mýtu a špeciálne politického mýtu * šesť ďalších štúdií ku konkrétnym mýtom, ktoré spolu[de]formovali česko-slovenské vzťahy *

SPORT AKO FENOMÉN ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

* Sport a spoločnosť * Telovýchovné a športové organizácie (Sokol, atp.) ako súčinitel' česko-slovenských vzťahov * Politika a šport * Športové a telovýchovné organizácie menších a ich odraz v česko-slovenských vzťahoch *

PRAŽSKÉ JARO 1968: SPORY V NĚM A O NĚM
(Materiály z Libereckého semináře 2008)

ŠTÚDIE

BIBLIOGRAFIA k téme „Charta '77“

Kompletný obsah vydaných zväzkov ročenky je na internetových stránkach:
www.dejiny.sk

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně záilkového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ
Filozofická fakulta MU
A. Nováka 1, 602 00 Brno
tel.: 549 498 734 e-mail: knihysmilkova@atlas.cz
IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:
Knihkupectví FIŠER, Praha, Kaprova ul.
Knihkupectví FIŠER, Praha, Filozofická fakulta KU
Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.
Knihkupectví JAN ŠABATA, Brno, Žerotínovo nám. 9 (rektorát MU)
Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

Česko-slovenská historická ročenka 2007

Vydala Masarykova univerzita, Česko-slovenská komise historiků
a ACADEMICUS–Coprint v roce 2007

Výkonný redaktor: Doc. Dr. Vladimír Gonč, J. M. Chair
Adresa redakce: 660 88 Brno, Arne Nováka 1

1. vydání, 2007 náklad 600 výtisků
AA – 35,60 VA – 36,60
Tisk Coprint, Brno-Kraví Hora

55–954C–2007 02/58 38/FF

ISBN 978–80–210–4497–5 (Masarykova univerzita. Brno)
ISBN 978–80–87192–01–6 (Coprint. Brno)
ISSN 1214–8334

SOCIÁLNÍ DĚJINY JAKO HISTORIOGRAFICKÉ TÉMA

* Koncepty, problémy, proluky, vztahy ke kulturním dějinám * Město a městská samospráva 1860–1914 * Zpracování tématu hospodářských elit ve slovenské historiografii * Sociální dějiny 19. století v českých zemích – pluralita konceptů a výsledky *

RÓMSKA OTÁZKA AKO FAKTOR ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

* Metodologický prístup a terminologické problémy vo výskume slovenských a českých Rómov * Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku * Problém kultúry na poli „rómskej problematiky“ * Niekoľko poznámok o vzdelávaní Rómov v Československu * Rómovia v Košiciach po vzniku ČSR * Rómovia na Slovensku a v Česku s výhľadom na najbližšie desaťročia *

MYŠLENKOVÁ TVÁŘ ŠEDESÁTÝCH LET 20. STOLETÍ

* O čem rozmýšlel M. Kusý v 60. letech * Česká a slovenská historiografie v 60. letech * Reformní čas ilúzií * Slovensko-české vzťahy v 60. letech * Český a slovenský revizionismus. Rozdíly ve smýšlení české a slovenské inteligence * Světová kinematografie v 60. letech * Nová vlna v československé kinematografii *

* Tlač, cenzúra a propaganda na Slovensku od októbra 1938 do konca vojny *

* Charta 77 na Slovensku aneb Slovensko a Charta 77 *

* Jubileum * Recenze * Kritika * Zpravodajství *

* Vyhlásenie Slovensko-českej komisie historikov *